KĀVYAPRAKĀŚA

[ULLĀSA X]

Edited with Introduction, English Translation,
Explanatory Notes & Appendices

S. S. SUKTHANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit,
Rajaram College, Kolhapur.

KARNATAK PUBLISHING HOUSE
BOMBAY 2

KĀVYAPRAKĀŚA

KĀVYAPRAKĀŚA

ULLĀSA X

WITH

The प्रदीप of महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दठक्कुर
The उद्योत of श्रीनागेशभट्ट
The प्रभा of श्रीवैद्यनाथ तत्सत्
The संकेत of रुचक (रुय्यक) [Appendix A]
The बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ
[Appendix B]

Edited with Introduction, English Translation, Explanatory Notes and Appendices

BY

S. S. SUKTHANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit
Rajaram College, Kolhapur

KARNATAK PUBLISHING HOUSE
BOMBAY

1941

Printed by M. N. KULKARNI at the KARNATAK PRINTING PRESS, Chira Bazar, Bombay, and Published by him at the KARNATAK PUBLISHING HOUSE, Chira Bazar, Bombay 2,

TO

THE LOVING MEMORY OF MY BROTHER

NYAYASHASTRI BHAWANISHANKAR SUKTHANKAR,

SANSKRIT PUNDIT, ST. XAVIER'S COLLEGE, BOMBAY.

PREFACE

This edition of the Tenth Ullāsa of the Kāvyaprakāśa is being brought out with the same features as appeared in my edition of Ullāsas I–III, published as far back as 1933. In addition to the three well-known commentaries: Pradīpa, Uddyota and Prabhā, are published two new commentaries: the Saṃketa of Ruc(yy)aka and the Bālacittānurañjanī of Narahari Saraswatītīrtha, both based on the Mss. material in the Bhandarkar Research Institute, Poona. The English translation and Notes are planned with a view to bringing the Figures of Speech, as dealt with in the Tenth Ullāsa, within the easy reach of the student of Alaṃkāra. It has been my endeavour to make the translation faithful and, at the same time, to make it conform to the English idiom. The Notes attempt to set forth the Figures of Speech not only in their complete bearings but also with as much perspicuity as the subject allows. I make these claims, however, with the reserve of one keenly aware of his shortcomings and shall deem myself singularly lucky if this edition commands the wide popularity enjoyed, I may humbly say, by its forerunner, the edition of the first three Ullāsas.

The acknowledgments made in the Preface to the edition of the three Ullāsas hold good in the case of this edition also. The death of my brother, Nyayashastri Bhawanishankar Sukthankar, to whose memory this edition is inscribed, has deprived me of one to whom I looked for inspiration and guidance in my literary ventures. My friend and colleague, Dr. A. M. Ghatge, has obliged me with many a valuable suggestion. The accuracy and precision of the edition are, in a large measure, due to the scrupulous care with which my wife, Mrs. Malati Sukthankar, has gone through the proofs.

Mr. M. N. Kulkarni, proprietor of the Karnatak Press, has laid me under no small obligation by undertaking to publish this edition. The Kolhapur Darbar has obliged me by making a grant towards the publication.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

Goregaonkar's House,
Bombay 7.
12-6-1941.

S. S. S.

INTRODUCTION

I

MAMMAṬA, PERSONAL HISTORY AND DATE

Very scanty are the details that have been gleaned relating to the personal history of this eminent savant whose Kāvya-prakāśa constitutes one of the most solid contributions to the literature of Sanskrit Poetics. A few of these details again are of questionable veracity, and are found, on a close scrutiny, to have no more value and significance than what could be attached to a late commentator's uncritical conjecture.

It was Bhīmasena Dīkṣita, the learned author of Sudhāsāgara who, in the introductory verses of the commentary, made the statement that Mammaṭa was a son of Jaiyaṭa and brother of Kaiyaṭa the renowned commentator of Patañjali's Mahābhāṣya and Uvaṭa, the commentator of the Vājasaneyisaṃhitā and Ṛkprātiśākhya. Kaiyaṭa and Uvaṭa cannot be brothers; for, Kaiyaṭa, on his own authority, was the son of Jaiyaṭa; while Uvaṭa, also on his own authority, was a son of Vajraṭa. Then, how should Mammaṭa stand in relation to them? It seems more probable, if at all their be a grain of truth in what Bhīmasena writes about Mammaṭa, that Mammaṭa was the brother of Uvaṭa (not Kaiyaṭa). For, Uvaṭa in his Vājasaneyi-bhāṣya states that he was a protegé of King Bhoja whose munificent generosity to the learned comes to be embodied by Mammaṭa in a stanza illustrating the figure Udātta. Since both Uvaṭa and Mammaṭa appear to be contemporaries of Bhoja it is not unlikely that they were brothers. Bhīmasena probably made Kaiyaṭa, Uvaṭa and Mammaṭa brothers, on the strength of the phonetic similarity of the three names —a surprisingly bold guess for a commentator removed from Mammaṭa by no less than six centuries. A Kashmir tradition of doubtful authenticity makes Mammaṭa a maternal uncle of Śrīharṣa, the author of the Naiṣadhīya. He is described to be a Śaiva by a commentator, the author of the Nidarśana.

Mammaṭa, it is almost certain, hailed from Kashmir. For, firstly, his name is on the pattern of other decidedly Kashmir writers. The names Kaiyaṭa, Uvaṭa, Rudraṭa, Bhallaṭa, along with several others, help us to know whence Mammaṭa hailed. Secondly, Mammaṭa, like several other Kashmirian writers, is given the title Rājānaka which means "almost a king." The title is definitely Kashmirian and is given to Kashmirian Brāhmaṇas to this date. Thirdly, the generally accepted view that Alaṭa (or Alaka) was the author of the closing portion of the Kāvyaprakāśa and that he was a Kashmirian lends a greater amount of plausibility to Mammaṭa also hailing from Kashmir.

MAMMAṬA'S SCHOLARSHIP

All Sanskrit writers on Poetics were, as a rule, men of erudition. Not until they were well grounded in the different branches of learning, did these Pundits undertake to write on Poetics. In general, their learning comprised a deep study of Grammar, the Pūrva-mīmāṁsā and the works of their predecessors in the field of Sāhitya-śāstra. In short, they got themselves acquainted with those branches of learning that had a direct bearing on Poetics.

To judge from his Kāvyaprakāśa, Mammaṭa appears to have been a versatile genius who approached the subject of Poetics equipped with a thorough knowledge of diverse branches of Sanskrit literature.

(1) Like other writers in the field, Mammaṭa had studied Sanskrit Grammar with the scholar's intensity and accuracy. He quotes profusely from the Mahābhāṣya and Bhartṛhari's Vākyapadīya, in his Kāvyaprakāśa. His division of the figure Virodha, based as it is on the four-fold convention of Word accepted by Grammarians, and his use of the word Kriyā in the sense of Hetu (cause) in the body of his definition of the figure Vibhāvanā, tend to show that Mammaṭa's bias lay in the direction of the Grammarians. His division of Upamā, his remark in the course of his treatment of the figure Asaṅgati अपवादविषयपरिहारेण उत्सर्गस्य व्यवस्थितेः are palpably in the Grammarian fashion. Instances could be multiplied to show Mammaṭa's leanings towards the Grammarians, but the following remark of Mammaṭa will, it is hoped, be enough to bear out the high esteem in which he, as an Ālaṅkārika, held the Grammarians. बुधैर्वैयाकरणैः ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि etc.

(2) Mammaṭa shows that his acquaintance with the Pūrva-mīmāṁsā was far from superficial. He is quite at home when he develops the essentially Mīmāmsaka views: अभिहितान्वय and अन्विताभिधान. He takes note of their view that convention (संकेत) is established with regard to Generic attributes only; he is aware of Arthāpatti and meticulously points to Prabhākara's refinement thereof into श्रुतार्थापत्ति. He cites from Kumārila (अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते। ......वृत्तेरिष्टा तु गौणता), and refers to the Mīmāmsaka view of प्रत्यक्ष as objective manifestation (प्रकटता). In short, he was acquainted with both the schools of Mīmāmsā, the Kumārila school and that of Prabhākara. The inclusion of the figure Parisaṅkhyā in the Arthālaṃkāras need not be taken as an additional instance for it dates back to Rudraṭa.

Mammaṭa refers to the Vaiśeṣika theory of Atoms and their size in Ullāsa II. In the treatment of the figure Anumāna, he pithily defines the Naiyāyika terms Sādhana and Sādhya, with the rigidity of a Naiyāyika. He refers to the Naiyāyika view in Ullāsa II that convention is made in relation to the individual as qualified by the generic attribute. In the same Ullāsa, he alludes to the Naiyāyika view of Direct Perception resulting in Samvitti (*i. e.* consciousness in the cogniser). While describing, in Ullāsa I, the creation of Brahma, he refers to the Vaiśeṣika view that Atoms form the material cause of the world, and seems to allude to the Vaiśeṣika division of causes by the words उपदानकर्मादिसहकारिकारण comprehending, by the word सहकारि, the असमवायि and निमित्त.

He refers to the Sāṅkhya view of creation. He has occasion to refer to the Buddhistic view of Saṅketa that refers to the individual as marked off from everything else. Though the former of these references need not be made much of, the latter presupposes some close acquaintance with the Buddhistic system.

Mammaṭa's knowledge of the literature on Poetics, that had grown up before he made his appearance in the field, was not only wide but precise. That is why he is in a position to set his finger on the weak points in the theories advanced by his predecessors. A perusal of the appendix to Ullāsa X would suffice to substantiate the truth of this remark. He mentions Abhinavagupta, Udbhaṭa, Mayūra, Srīharṣa and others. He cites stanzas from his predecessors like Rudraṭa, Daṇḍin, Ānandavardhana, Udbhaṭa and Vāmana. He

criticises the views of Udbhaṭa, Rudraṭa, Bhāmaha, Vāmana. In short, we find Mammaṭa making, in his Kāvyaprakāśa, an attempt to focus all the important poetical theories and views that had established themselves before him.

In giving his illustrations, Mammaṭa has drawn upon literature that is varied. He cites from dramas like the Śākuntala, Vikramorvaśīya, Mahāvīracharita, Mālatī-Mādhava, Hanumannāṭaka, Veṇīsaṃhāra, Ratnāvalī, Bāla-Rāmāyaṇa, Karpūra-mañjarī, Viddhaśālabhañjikā; from Kāvyas like the Raghu-vaṃśa, Kumāra-sambhava Kirātārjunīya, Śiśupālavadha, Navasāhasaṅkacharita, Bhaṭṭi-Kāvya; from anthologies like the Amaru-śataka, Gāthāsaptaśatī; from the Mahābhārata, Kuṭṭanīmata, not to mention several others. Besides Kāvyaprakāśa Mammaṭa is also credited with the authorship of Sabdavyāpāravichāra, a treatise that deals with the question of the processes of Abhidhā and Lakṣaṇā.

After perusing his Kāvyaprakāśa one cannot but admire the sweep of the author. And one is too willing to join hands with the commentator Bhīmasena who pays tribute to Mammaṭa in the following glowing terms : न हि गीर्वाणगुरवोऽपि श्रीवाग्देवतावतारोक्तिं (मम्मटोक्तिं) आक्षेप्तुं प्रभवन्ति किं पुनर्मानुषमशकाः ।

Mammaṭa's date is determined to be between 1050 and 1150 A. C. He refers to Abhinavagupta (1st quarter, 11th cent.). He cites from the Navasāhasāṅkacharita (*circa* 1010 A. C.) and in the stanza illustrative of the figure Udātta he pays tribute to the liberality of Bhoja (*circa* 1055 A. C.). Thus he must have written his Kāvyaprakāśa after 1055.

As Ruyyaka mentions the Kāvyaprakāśa in his Alaṅkārasarvasva (*circa* 1135–1145 A.C.) and has also commented upon the Kāvyaprakāśa in his Saṅketa (which is appended to our Edition), the Kāvyaprakāśa must have been written before 1135-45 A.C.

That Māṇikyachandra wrote his Saṅketa in 1159–60 is an additional evidence in point.

Thus the Kāvyaprakāśa must have been written somewhere between 1050-1150 A. C. There is extant also a manuscript of the work dated 1158–59 A. C. The date 1100 A. C., therefore, will not be far too wide of the mark.

II

KĀVYAPRAKĀŚA, ITS CONTENTS AND ITS POSITION IN THE FIELD OF SANSKRIT POETICS

The Kāvyaprakāśa is made up of three parts: I: the Kārikās numbering 142 which have been split up into 212 sūtras dealing with the different topics on Poetics; II: the Vṛtti which elucidates and supplements the sūtras; and III: illustrations comprising stanzas numbering 603 drawn from a wide range of literature.

The Kāvyaprakāśa is divided into ten Ullāsas or Flashes, the first of which gives *inter alia* a definition of Kāvya. The remaining Ullāsas are devoted to a treatment of the different constituents of the definition. The following analysis will give the contents of the work at a glance:—

Ullāsa I defines Poetry as Word and Sense, without poetical flaws, with poetical excellences, and as a rule, embellished with figures.

Ullāsa II divides Words into Expressive, Indicative and suggestive according as it yields sense Expressed, Indicated or Suggested.

Ullāsa III gives the variety of Suggestion based on sense.

Ullāsa IV: Varieties of Dhvani or Suggested Sense, the first variety of Kāvya.

Ullāsa V: The second variety of Kāvya called Guṇībhūtavyaṅgya.

Ullāsa VI: Kāvya of the third class, called Chitra with its two varieties Śabda-chitra and Artha-chitra.

Ullāsa VII: The Flaws of Words and Sense.

Ullāsa VIII: Guṇas or poetic excellences, three in number, distinguished from figures.

Ullāsa IX: The Figures of Word, six in number, and three Vṛttis.

Ullāsa X: the Figures of Sense, 61 in number.

From this list of topics it will be seen that our author has dealt with Poetics in its varied aspects. The only branch of Poetry that remains untouched by Mammaṭa is Drama, which also is generally treated by other writers on Poetics, like Viśvanātha the author of the Sāhityadarpaṇa.

Mammaṭa has for long been looked upon as one of the most authoritative exponents of Sanskrit Poetics. An index to his popularity is furnished by the very fact that scholars like Ruyyaka undertook to comment on the Kāvyaprakāśa within almost a score of years of its appearance. And Maṇikyachandra's commentary was written before yet fifty or sixty years had elapsed since the work was compiled. That the popularity of the work was sustained throughout is borne out by the number of commentaries, written at various times and by various scholars, and computed to be no less than seventy in number. That the commentators of the Kāvyaprakāśa include such brilliant scholars as Ruyyaka, the author of the Alaṅkārasarvasva, Viśvanātha the Sāhitydarpaṇakāra, Govida Thakkura the reputed author of the commentary Pradīpa, and Nāgoji Bhaṭṭa the great grammarian, author of the Paribhāṣenduśekhara, is in itself a splendid tribute to the worth and popularity of the Kāvyaprakāśa. Govinda Thakkurā's commentary Pradipa is so learned that it has, in its turn, been commented upon by other scholars.

What is the source of this immense popularity? It will be very instructive to know what made Mammaṭa's Kāvyaprakāśa a work of unparalleled worth even when Sanskrit literature has been enriched by works on Poetics—a legion of them—all more or less learned.

The explanation of मम्मट's phenomenal popularity lies perhaps in two or three factors. Firstly, मम्मट was a man of wide learning, as we saw above. His learning which gained for him a title like वाग्देवतावतार from scholars like अर्जुनदेव & भीमसेन दीक्षित was a sure attraction to men of scholarly tastes to undertake a study of the काव्यप्रकाश, his *magnum opus*. Secondly, मम्मट was a staunch advocate of a school—the ध्वनि-school—which had got a strong hold on the minds of scholars after आनन्दवर्धन. Here was a learned adherent of the most popular school of Poetics who, therefore, must have stood high in the eyes of the learned. Thirdly, मम्मट tried to bring together, in his काव्यप्रकाश, all that was best in the systems that preceded him. His definition of काव्य, which aims at satisfying all schools, his admission of three गुणs, and his attempt to make them a substitute for the three वृत्तिs or रीतिs are all typical of मम्मट's desire to make his work represent all that was best in the theories that preceded him. The closing stanza:

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्-विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥

though written by अलट, may be taken as giving in epitome this aim of the काव्यप्रकाश. Lastly, the very systematic and pithy nature of the काव्यप्रकाश must have been immensely responsible for its popularity. Though a bit obscure, it should not be forgotten that मम्मट skips over the whole field of Poetics within the short space of 142 कारिकाs. And this he does without impairing accuracy in the least.

III

काव्यप्रकाशः *ITS COMPOSITION*

कारिका and वृत्ति :—The काव्यप्रकाश, as seen above, consists of three constituent parts (1) कारिकाs ; (2) वृत्ति ; and (3) उदाहरणs. Of these, the वृत्ति and the choice of उदाहरणs will evidently go to the credit of the same author मम्मट ; for the वृत्ति and the उदाहरणs are inseparably interlinked. Regarding the authorship of the कारिकाs, however, two views have been advanced. One is inclined to attribute the authorship of the कारिकाs to भरत and that of the वृत्ति to मम्मट ; while the other holds that मम्मट is the common author of both. The following are the arguments advanced by the two schools.

The first school consists of commentators like महेश्वर, विद्याभूषण. These hold that भरत is the author of the कारिकाs and मम्मट of the वृत्ति, for the following reasons :—

(i) Among the कारिकाs, there are some that we find embodied in भरत's नाट्यशास्त्र.

(ii) The वृत्ति on the 1st कारिका mentions the कारिकाकार in the 3rd person : ग्रन्थकृत् परामृशति. If the author of the वृत्ति and कारिका were the same, the वृत्तिकार would have said with reference to the कारिका, परामृशामि.

And (iii) A divergence of views between the वृत्ति and कारिकाs seems to be hinted at in the वृत्ति on the कारिका, (उल्लास X) समस्तवस्तु-विषयं श्रौता आरोपिता यदा । For the वृत्ति says बहुवचनमविवक्षितम्.

As against these, the following arguments could be urged :—

(i) The कारिकाs that are common to भरत and the काव्यप्रकाश are too few in number and are particularly, confined to those that deal with रस. भरत was a recognised authority on रस and naturally मम्मट must have borrowed the कारिकाs bodily from the नाट्यशास्त्र in recognition of the eminence of भरत in the field of रस. मम्मट was eclectic and has borrowed from writers like वामन and the ध्वनिकार. (ii) The third person

in ग्रन्थकृत् परामृशति is inconclusive in view of the fact that it is customary with Sanskrit writers not to be too obtrusive and to refer to themselves rather in the third person than in the first. (iii) Writers like वामन, विश्वनाथ and रुय्यक have written both the कारिकाs and वृत्तिs in their respective treatises. (iv) There is no divergence between 'श्रौता आरोपिता यदा' and the वृत्ति thereon. The वृत्ति, while endorsing the कारिका, adds by way of a rider, that the plural in the कारिका does not exclude the dual. [See Ullāsa X: Notes *loc. cit.*] (v) Authorities like हेमचन्द्र, जयरथ, प्रतापरुद्रीयकार विद्यानाथ, अप्पय्यदीक्षित have acknowledged, impliedly or explicitly, मम्मट as the author of the कारिकाs also.

To judge between the two views, it seems that the weight of argument lies with the second.

मम्मट and अलक (or अलट):—Many commentators like माणिक्यचन्द्र the author of the संकेत, राजानकानंद, the author of काव्यप्रकाशनिदर्शन, refer to काव्यप्रकाश being the work of मम्मट and अलक (variously called अलट). राजानकानंद goes to the length of specifying their respective contributions. The portion of उल्लास X upto परिकरालंकार, he says, was written by मम्मट, the rest upto the close of the काव्यप्रकाश by अलक. That this joint authorship is probable is borne out by the stanza at the close which, though slyly, hints at it. [इत्यष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत्, न तद् विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः]. There is a ms. of great antiquity dating as far back as 1158 A. C. which in its colophon mentions मम्मट and अलक as the joint authors of the काव्यप्रकाश. One scholar, अर्जुनवर्मदेव (13th cent. A. C.), a commentator of the अमरुशतक, goes to the length of seeing joint authorship in the 7th Ullāsa also—which is, however, open to serious doubt. The evidence is not sufficiently strong to decide, with any degree of precision, the extent to which the two scholars contributed, though the generally accepted view is that of the निदर्शन, given above. This अलक also called अलट must have been, as the name shows, a Kashmirian. He was a son of राजानकजयानक and has commented upon the हरविजय of रत्नाकरकवि.

IV

THE ORIGIN AND GROWTH OF SANSKRIT POETICS

Though Sanskrit Poetry dates back to the second millennium before Christ, when—probably a good deal earlier—the Ṛgveda with its rich poetry was composed, the oldest reference to something at

least akin to Poetics is not earlier than the sixth or seventh century B. C. It is in the Nirukta (6th or 7th cent. B. C.) that we come across a reference to Pūrṇā and Luptā varieties of Upamā. And when we find the Nighaṇṭu bringing particles like *iva*, *yatha* etc. under the vague term Upamā, and when in the course of an explanation of the term, Yāska the author of the Nirukta is found citing a definition of Upamā given by Gārgya, a predecessor of his, we cannot help concluding that some elements of Sanskrit Poetics are earlier even than Yāska, the earliest extant exponent of the Veda.

Coming down to Pāṇini, (5th cent., B. C.) we find the great grammarian using technical terms like Upamā, Upamita, Sāmānya, Upamāna, with a facility indicative of their having come into vogue even before he wrote. Kauṭilya (4th cent. B. C.), in his all-comprehensive work, the Arthaśāstra, makes a mention of what constitute excellences of composition, which he defines in a way not far different from that of any later writer on Poetics.

Some interesting sidelight is thrown on the development of Sanskrit Poetics by the Inscriptions. One inscription belonging to 150 A. C. (Junagad Inscription of Rudradāman) makes a reference to some poetical excellences and incidentally alludes to the division of Poetry into Gadya and Padya. Some of the inscriptions employ some of the poetical devices like alliteration in such profusion and with such mastery that one is forced to conclude that the science of Sanskrit Poetics had made large strides before they were executed. They are so artistic that it was their refined polish and ornateness that tended to upset Max Müller's theory of a Renaissance in Sanskrit Literature.

But all these are no more than indications of the growth of Sanskrit Poetics. And for the first systematic treatment of the science—at least an appreciable portion of it—we must go down to Bharata's Nāṭyaśāstra.

As a treatise on Drama, Bharata's work could not directly concern itself with the theory of Poetics. But he could not forbear paying attention to such topics in Poetics as Guṇas, Doṣas, Alaṅkāras, –at least in so far as they affected the Drama. But what lends special importance to his work is that it has proved to be the starting-point for one of the most important theories advanced in Poetics regarding the essence of Poetry—the Rasa-theory.

V

THE DIFFERENT SCHOOLS IN SANSKRIT POETICS

Broadly speaking there are five schools of thought, in Sanskrit Poetics, that come to be distinguished on the basis of the particular views they advance regarding what constitutes the essence of Poetry. They are : (1) the Rasa-school ; (2) the Alaṅkāra-school ; (3) the Rīti-school ; (4) the Vakrokti-school ; and lastly, (5) the Dhvani-school. The difference in their view-points has entailed a difference also in their attitude towards रस, गुण and अलंकार, the three constituents of Poetry.

(I) *The Rasa school* :—According to this school, what gives life to Poetry is Rasa or Flavour and Guṇas and Alaṅkāras are only ancillary to the Rasa. The theory of Rasa was first foreshadowed in Bharata's Nāṭyaśāstra in so far as it bore on Drama. The credit for importing this vital principle in the field of Poetics, as the essence of Poetry, goes to the Dhvanikāra and his followers. The Śṛṅgāratilaka of Rudra, the Agni-purāṇa, the Kāvya-mīmāmsā of Rājaśekhara and the Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha belong to this school.

(II) *The Alaṅkāra school* :—According to this school, what constitutes the soul of poetry is the presence of figures of sound and sense, (Alaṅkāra). This school, in its enthusiasm for the figurative way of expression, could not recognise the fact that there could be something more essential than mere figures. They were superficial in their outlook. The oldest exponent of this school was Bhāmaha, (7th cent. A. C.) the author of the Kāvyālaṅkāra. He was followed by Udbhaṭa (*circa* 800), Rudraṭa (*circa* 850 A. C.) and Pratīhārendurāja (*circa* 950 A. C.). Rasa was recognised by this school, but they were not inclined to assign to it a position better than of subservience. They failed to distinguish गुणs from अलंकारs and subsumed the former under the latter.

(III) *The Rīti school* :—According to this school, Rīti or Mode of expression is what constitutes the life of poetry. Figures are looked upon by this school as something more extraneous in comparison to Guṇas or poetic excellences. Guṇas are the essence of Rīti and determine its nature. Vāmana (800 A. C.) was the earliest exponent of this system, though he was, in a goodly measure, anticipated by दण्डिन्. Though the principle of रीतिs was recognised by the later writers on Poetics, they were not prepared to regard it as the

very soul of Poetry. The रीति-school, it may be pointed out, went one step farther than the अलंकार-school when it insisted upon गुणs as something vital to Poetry. This insistence was a great contribution to the progress of Poetics towards the ध्वनि-theory, the crowning achievement. For the रीति-school taught critics to go deeper and not to be content with the superficial अलंकारs.

(IV) *The Vakrokti school:*—वक्रोक्ति, in plain words, is strikingness of speech. According to this school, an elevated style of expression is what constitutes the essence of Poetry. This elevation of style is secured by the employment of figures in the body of Poetry so as to make it striking. Thus figures are regarded by this school as so many aspects of वक्रोक्ति and रस, गुण, ध्वनि etc. are in a काव्य merely subservient to वक्रोक्ति. कुन्तक (*circa* 1000 A. C.) was the great exponent of this doctrine, who carried it too far in his enthusiasm to oppose the ध्वनि-system. On account of its pitting itself against the well-established ध्वनि-theory, the वक्रोक्ति-school could not grow popular nor secure adherents; nevertheless, it raised अलंकार from a position of insignificance to which it was reduced by the ध्वनिकार and secured for it a position of importance among the essentials of a काव्य; so much so, that later writers like मम्मट could not ignore the claims of अलंकार when they formulated their definitions of काव्य.

(V) *The Dhvani school:*—This was the most powerful school which found its first expression in the कारिकाs of ध्वनिकार (9th cent.), the वृत्ति of आनन्दवर्धन (850 A. C.) and the commentary of अभिनवगुप्त. ध्वनि is suggestive poetry. All poetry worth the name must be suggestive, said the ध्वनिवादिन्, ध्वनि could be वस्तुध्वनि or अलंकारध्वनि or रसध्वनि. Void of suggestion, no poetry was worthy of the name, they argued. गुणs or अलंकारs could be charming only in so far as they were subservient to ध्वनि and had no value of their own.

The admission of ध्वनि was a great innovation in the field of Sanskrit Literature. व्यञ्जना as a वृत्ति was not recognised by any school of thought upto now. The आलंकारिकs made this bold step and sought sanction for it in the स्फोट theory of the वैयाकरणs.

As an innovation the ध्वनि theory had to face the fierce onslaughts of learned scholars like प्रतीहारेन्दुराज, कुन्तक, भट्टनायक and महिमभट्ट. But these fierce attacks tended to win for the ध्वनि school such popularity as no other school in Poetics had succeeded in winning. And the school got powerful adherents like मम्मट and जगन्नाथ who accepted the doctrine albeit with certain modifications.

ध्वनि was merely a development of the रस school. While the रस school admitted रस to be the soul of Poetry, it being presumed that रस is suggested, this school went a step further and admitted the suggestion of रस as well as of वस्तु and अलंकार as the soul of Poetry. But it should not be forgotten that even आनन्दवर्धन, the foremost ध्वनिवादिन्, did not fail to give रस the palm of superiority over everything else.

Besides these theories there were the अनुमान theory of महिमभट्ट and the औचित्य (Propriety) theory of क्षेमेन्द्र—not to mention some others—which commanded but meagre influence and, therefore, deserve little attention.

VI

SANSKRIT POETICS AND OTHER ŚĀSTRAS

Poetics as a science dealing with poetry was concerned with several theories bearing upon Sound and Sense (शब्दार्थौ). And as some other शास्त्रs like व्याकरण were also working out, though from their particular stand-points, theories re. शब्द and अर्थ, it is natural to find close affinity between Poetics (साहित्यशास्त्र) and such sciences.

Grammar:—It was to Grammar that Sanskrit Poetics owned greater allegiance than to any other Śāstra. The ध्वनिकार and मम्मट, for instance, pay glowing tributes to this branch of Sanskrit learning. उपमा and its several subdivisions were already foreshadowed in his सूत्रs by पाणिनि. The आलंकारिक view that संकेत is made for जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य was based on a similar view advocated by पतंजलि in his महाभाष्य. The name ध्वनि given by the आलंकारिकs is based on the Grammarians' name for sound, and the propriety of the name is explained with a reference to the स्फोट theory of the वैयाकरणs. Some of the terms as employed by the आलंकारिकs are the particular property of the वैयाकरणs *e. g.* क्रिया in the sense of कारण, अपवाद and उत्सर्ग in the sense of exception and general rule. But perhaps the most decided influence of the वैयाकरणs on the आलंकारिकs is to be noted in the matter of their subdivisions of उपमा, which are all based on different grammatical derivatives like क्यच्, क्यङ्. etc.

Pūrva-mīmāṁsā:—Another शास्त्र which more or less influenced the साहित्यशास्त्र was the पूर्वमीमांसा. The पूर्वमीमांसा, as an interpretative system, did not fail to leave its impress on the system of Poetics. The आलंकारिक admission of अभिधा and लक्षणा was after the fashion of the पूर्वमीमांसकs though, it must be conceded, the Grammarians had to

some extent anticipated the मीमांसकs with their मुख्या and गौणी वृत्तिs. Their recognition of तात्पर्यवृत्ति was also in conformity with one of the principal schools of the system—the अभिहितान्वयवादिन्s. Besides these, the आलंकारिकs refer to the अर्थापत्तिप्रमाण of the पूर्वमीमांसकs as also to their view about प्रत्यक्ष, that it is objective revelation (प्रकटता). Some sentences of the पूर्वमीमांसा tradition have been freely employed by the आलंकारिकs in the course of their illustrations. गौरनुबन्ध्य:, for instance, is a sentence of this nature. Some आलंकारिकs have admitted a figure अर्थापत्ति which is, with certain modifications, borrowed from the पूर्वमीमांसा, The figure परिसंख्या is a strong testimony to the influence of the पूर्वमीमांसा on the साहित्यशास्त्र. When they describe a महाकाव्य as a महावाक्य, the आलंकारिकs follow closely in the footsteps of the पूर्वमीमांसकs, whose definition of वाक्य was much more elastic than that of the वैयाकरणs.

Besides these two, the तर्कशास्त्र also exercised some influence on the साहित्यशास्त्र. अनुमान अलंकार is a poetical development of the अनुमान of the नैयायिकs. Some of the figures are based on a view of causation that is essentially तार्किक in complexion. The influence of तर्कशास्त्र was much more marked in the earlier writers on Poetics like भामह than in the later ones. For their रस doctrine the आलंकारिकs sought sanction in the sentence from the तैत्तिरीय उपनिषद्, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति। Their terminology विगलितवेद्यान्तरः आनन्दः to describe the joy resulting from रस has its prototype in the Vedantic idea of ब्रह्मानन्द. Some of the आलंकारिकs freely drew upon the सांख्य system to explain the रस problem. They accounted for its relish by admitting a व्यापार called भोगीकृति which was based on the सांख्य idea of भोग.

VII

THE SĀHITYAŚĀSTRA: ITS ACHIEVEMENTS AND SHORTCOMINGS

In its rich variety and profusion, Sanskrit Poetics has but few rivals. Its richness could be imagined if only we knew that the five schools with their many adherents have been responsible for innumerable works which, in their turn, have been commented upon by scholars of great profundity. The works and the commentaries are both learned in the highest degree.

Generally speaking, writers on साहित्यशास्त्र have attempted to analyse the basic grounds of Poetry and set forth its purpose. Each

one has in his own way attempted a definition of Poetry, from which it was a natural transition to investigate the different powers (वृत्ति) of word to convey different senses. An enquiry into what constitutes a poetical excellence or a poetical flaw is then undertaken by these writers. Add to these the precise definitions and divisions of the different figures of sound and sense; and we get an idea of the questions that the आलंकारिक sets about tackling.

All आलंकारिकs have invariably admitted आनंद or निर्वृति to be the principal aim of Poetry, thereby endorsing the generally accepted view that art is invariably a source of delight. They again assume all art to be didactic in purpose. Joy and advice, side by side, constitute according to them, the principal purposes of Poetry. Writers on Sanskrit Poetics did not fail to recognise that even Pathos contributes to the joy of the सहृदय, though their attempts to explain this joy could not be regarded as successful.

In giving the basic grounds of Poetry, they are alive to the fact that Poetic genius is the prime necessity of a Poet. But they do not ignore the value of training and study. A minute observation of the world (लोक) too is regarded as necessary, which implies a recognition of the element of realism in art. But too much realism is perilous to art and hence our writers on Poetics have described the poet as लोकोत्तरवर्णनानिपुण. A happy blending of the realistic and the ideal leads to art in the real sense of the term.

The definitions of काव्य are varied—some more scientific than others. The admission of रस and ध्वनि was indeed a great contribution. The Sanskrit writers never mistook verse for poetry and were ready to recognise poetry in prose. But it seems more than likely that our आलंकारिकs failed to pay attention to the subjective aspect of Poetry. Their attention was centred more on the narrative aspect than the lyrical. The principle of division of Poetry into lyric, narrative and dramatic by Western Criticism has not anything corresponding to it in Sanskrit. Again the psycho-analytical explanation that Poetry is emotion that has passed through the medium of imagination has very little corresponding to it in Sanskrit, though a semblance of it is found in a very faint form in their explanation of रसोत्पत्ति.

Their explanations of the different powers of word to convey a sense are scientific in the extreme. Their ideas about excellences and

flaws also are equally scientific and artistic in view-point. As regards figures of sound and sense, Sanskrit Literature has every reason to be proud of its wealth and variety. No other literature has made contributions so rich. The figures of sound betray a keen sense of the phonetic effect on the ear and mind. And the detailed prescriptions in the matter of the sound being tuned up to the matter sought to be conveyed are artistic in a great measure. कण्व's मम विरहजां jars on the ear of the Sanskrit critic, owing to the juxtaposition of the last two syllables, as much as the भियामरावती of the last stanza of the first Ullāsa. In fact the sense of sound of Sanskrit critics was possibly the most refined. The figures of sense also are rich in variety. It is one relation like सादृश्य or कार्यकारणभाव but its figurative modes of expression are strikingly numerous. It is no use saying that the finer shades of distinctions are instances of mere hair-splitting, when, on a close examination, we find the poetical effect to be different in each case. But one has to admit that in certain cases Poetics has allowed itself to be swamped by Grammatical technicalties. The varieties of उपमा and विरोध are flagrant cases in point. The varieties of ध्वनि that have been reckoned at several thousands and those of लक्षणा point to a tendency of hair-splitting. In fact our साहित्यकोविदs in their theorising have never paid attention to the practice of eminent poets. Even नागोजीभट्ट had to refuse consent to the admission of the essentially grammatical and dry divisions of उपमा within the artistic domains of Poetry. These failings and drawbacks apart, Sanskrit Poetics has enriched, for all time to come, the field of letters and thoughts with its theories about रस, ध्वनि, and काव्य—not to mention several others. They bear the hall-mark of scholarly erudition and precision.

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

॥ अथ काव्यप्रकाशः ॥

दशमोल्लासः ।

अथार्थालंकारानाह,

ENGLISH TRANSLATION

The Tenth Flash

Then (the author) proceeds to state the Figures of Sense:—

अथ काव्यप्रदीपे दशमोल्लासः – अथार्थालंकारा लक्षणीयाः । ते च

उपमानन्वयस्तद्वदुपमेयोपमा ततः ।
उत्प्रेक्षा च ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा ॥
श्लेषस्तथा समासोक्तिः प्रोक्ता चैव निदर्शना ।
अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते ॥
प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा ।
तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥
आक्षेपो विभावना च विशेषोक्तिस्तथैव च ।
यथासंख्यमर्थान्तरन्यासः स्यातां विरोधवत् ॥
स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता सहोक्तिवत् ।
विनोक्तिपरिवृत्ती च भाविकं काव्यलिङ्गवत् ॥
पर्यायोक्तमुदात्तं च समुच्चय उदीरितः ।
पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः परिकरस्तथा ॥
व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया ।
अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मसारौ तद्वदसंगतिः ॥
समाधिश्च समेन स्याद्विषमस्त्वधिकेन च ।
प्रत्यनीकं मीलितं च स्यातामेकावलीस्मृती ॥

अथोद्द्योते दशमोल्लासः – अथार्थेति । प्रसंगादिति भावः । न्यूना-

(१) साधर्म्यमुपमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव, (न कार्यकारणादिकयोः) साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण संबन्ध उपमा । भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ॥

---

1. UPAMĀ.

"Upamā" consists in a similarity of attributes, provided there is distinctness (between the Upamāna and the Upameya.)

Gloss:—Similarity of attributes can subsist only between the Upamāna and the Upameya—not between (any other correlates) such as Cause–Effect &c. Hence it is the connection of them (i. e. Upamāna–Upameya) with the common attribute that constitutes Upamā. The reference to distinctness (of the Upamāna and the Upameya) is with a view to excluding (the figure) Ananvaya.

प्रदीपः–भ्रान्तिमांस्तु प्रतीपेन सामान्यं च विशेषवत् ।
तद्गुणातद्गुणौ चैव व्याघातः परिकीर्तितः ॥
संसृष्टिसंकरौ चैवमेकषष्टिरुदीरिताः ॥

तेष्वनेकालंकारमूलभूतत्वेन सौकुमार्यातिशयाच्च प्रधानामुपमां प्रथमं लक्षयति— **साधर्म्यमिति ।**

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्, न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽति-

---

उ०:–धिक्यन्यवच्छित्तये तानादौ गणयति **ते चेति । तेष्वनेकेति ।** उपमेयोपमानन्वयप्रतीपस्मरणरूपकससंदेहभ्रांतिमदपह्नवोत्प्रेक्षातिशयोक्तितुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टांतनिदर्शनाव्यतिरेकसहोक्तिसमासोक्त्याद्यनेकेत्यर्थः । **सौकुमार्येति ।** इतरालंकारापेक्षया अस्याः स्फुटतया विभावाद्युत्कर्षकत्वादिति भावः । **साधर्म्यमिति ।** उपमानोपमेययोर्भेदे सति वाक्यार्थोपस्कारकं चमत्कारि साधारणधर्मवत्त्वमित्यर्थः । चमत्कारीत्यनेन 'गौरिव गवयः' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । वाक्यार्थोपस्कार-

---

प्रभाः–**तेष्विति ।** अर्थालंकारेषु मध्ये प्रधानाम् । श्रेष्ठभूतामित्यर्थः । तत्र हेतुः— **अनेकेति ।** उपमेयोपमोत्प्रेक्षाप्रतीपस्मृतिभ्रान्तिसंदेहरूपकादिमूलकत्वेनेत्यर्थः । सौकुमार्यं सुबोधत्वे सति हृद्यत्वम् । **तयोरिति ।** प्रतियोग्यनुयोगिनोरित्यर्थः । **न चेति ।** कार्यकारणा-

प्रदीपः—प्रसङ्गः। उपमानोपमेये विनाऽन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात्। एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण संबन्ध उपमेति लक्षणम्। अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु व्यावर्तकः। नन्वेवं 'भेदे' इत्यनुपादेयम्। तस्याप्याक्षेपादेव लाभसंभवात्। न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत्, न। साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिबन्धनस्याननन्वयालंकारस्य व्यवच्छेद्यत्वात्। 'अलंकारत्वे सति' इत्यपि पूरणीयम्। साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात्।

उ०:—कमिति अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम्। **अतिप्रसंग इति**। कार्यकारणयोरतिप्रसंग इति भावः। **समानेनेति**। एकत्वबुद्धिविषयेणेत्यर्थः। **संबंध इति**। समानो धर्मो ययोस्तौ सधर्माणौ, तयोर्भावः साधर्म्यमिति समासोत्तरवर्तिभावप्रत्ययस्य संबन्धबोधकत्वादिति भावः। प्रकृष्टत्वेन संभाव्यमानत्वमुपमानत्वं, निकृष्टत्वेन तत्त्वमुपमेयत्वमिति केचित्। सादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे चोपमानोपमेयत्वे इति बहवः। **न तु व्यावर्तक इति**। कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यस्यैवाभावादिति भावः। न च कारणगुणानुसारी कार्यो गुण इति व्यवहारात्तयोरपि साधर्म्यमस्त्येवेति वाच्यम्। कविप्रतिभाकल्पितांशाभावेन तस्याऽनलंकारत्वमित्यभिमानात्। **आक्षेपादिति**। एकधर्मवत्त्वमिति व्यवहारस्य भेद एव संभवादिति भावः। **न ह्यभेदे इति**। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यपदार्थत्वादिति

प्रभाः—दिकयोरपि कथंचित्साधर्म्यसंभवात्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्काशयः। चमत्कारिसाधर्म्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणादिमात्रयोरभावान्नातिप्रसङ्गः। यत्र तु तादृशं साधर्म्यमस्ति यथा 'पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्' इत्यादौ तत्र तयोरुपमानोपमेयत्वमुपमालंकारश्चेष्ट एवेति समाधानार्थः। **अत्र चेति**। लक्षणवाक्य इत्यर्थः। **प्रतिपत्तीति**। निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थः। तस्यापि भेदस्यापि। साधर्म्यपदं हि योगेनैकधर्मवत्त्वमात्रबोधकमित्यभेदेऽपि संभवति साधर्म्यं तथाप्यभेदे प्रयोगाभावात् प्रयोजितयोर्भेद आक्षिप्यत इत्यर्थः। साधर्म्यम्। उच्यत इति शेषः। **साधर्म्यपदस्येति**। अन्यथा कीर्त्यादौ श्वैत्यादिसाधर्म्येणोपमा न स्यादिति भावः। नन्वेवमप्युपमेयोपमायामतिप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्। तत्रोपमाप्रतीतिपर्यवसानेनोपमात्वस्येष्टत्वात्। तृतीयसदृशव्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीत्या परमलंकारान्तरत्वेन कथनम्। अनन्वये तूपमाप्रतीतिपर्यवसानमेव नेति तद्व्यावर्तनमिति शेषः। 'गोसदृशो गवयः' इत्यादौ प्रसङ्गवारणायाह—**अलंकारत्वे सतीति**। उपमेयपरिष्कारद्वारा चमत्कृतिजनकत्वे सतीत्यर्थः। तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे नातिव्याप्तिः।

(२) पूर्णा लुप्ता च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

It may be Full-fledged or, again, Elliptical.

Gloss:—Full-fledged when the Upamāna, the Upameya, the common property and the Upamā-pratipādaka happen to be expressly stated. Elliptical when, of these, either one or two or three are omitted.

प्रदीपः – एनां विभजते—**पूर्णेति ।**

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणामुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुप्ता ।

तयोः पूर्णां विभजते—**साग्रिमेति ।**

अग्रिमा प्रथमोद्दिष्टा । पूर्णेत्यर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्धितेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधाप्येषा श्रौत्यार्थीभेदात्प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णेत्यर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चाऽऽर्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां 'तत्र तस्येव' इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेश्चोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां 'तेन तुल्यम्–' इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात् । न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तत्संबन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । षष्ठ्यां तथा दर्शनात् । षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथा हि 'पद्ममिव मुखम्' इत्यादावुपात्तस्याऽऽक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् ।

उ०ः –भावः । **आरोपितेति** । अत एव 'त्वयि कोपोऽयमाभाति सुधांशाविव पावकः' इत्यादावुपमानिर्वाहः । तत्र हि उपमानस्यात्यं-

उ०ः—ताऽसंभावितत्वेन सादृश्यस्य लोकसिद्धत्वाभावेऽपि कविना खंडशः पदार्थोपस्थितिमता स्वेच्छया संभावितत्वेनाकारेण चंद्राधिकरणकमनलं प्रकल्प्य तेन सह साम्यस्यापि कल्पनात् । कल्पितस्यापि भावनोपनीतकांतेव चमत्कारित्वमविरुद्धमिति भावः । **आरोपितसाधर्म्येति** । तत्र ह्याहार्यारोपितभेदेनापाततः सादृश्यप्रतीतिः, पर्यंते तु तस्य बाधप्रतिसंधानेन द्वितीयसदृशाव्यवच्छेदः फलतीति भावः । ननु तत्तदुत्कर्षविशेषाणां वैचित्र्यं क्वोपयुज्यत इति चेत्, मुखादिनिष्ठानां तेषां वैचित्र्यं उद्दीपनविभावतया विचित्रविचित्रास्वादे इति गृहाण । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः' इत्यादौ नोपमा । यदि तथाभूतौ स्यातां तदोपमीयेत न चैवमित्युपमानिष्पत्त्यभावात् । किं तु यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्तिरेवेति न दोषः । 'भद्रात्मनः' इत्यादौ व्यंग्योपमाया वाच्यापेक्षया प्राधान्येऽपि व्यंग्यभावाद्युपस्कारकत्वेनालंकारत्वस्येष्टत्वेन दोषाभावात् न अव्यंग्यत्वं अप्रधानत्वं वा विशेषणं देयमित्याहुः । **साधर्म्यमात्रस्येति** । घट इव पटो द्रव्यं, घट इव पटो जातिमानित्यादेरित्यर्थः । **यत्रोपमानोपमेयेति** । सादृश्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे चोपमानत्वोपमेयत्वे इति बोध्यम् । **श्रौतत्वं चोपमानेति** । एवं च सादृश्यप्रयोजकसाधारण धर्मसंबंधस्येवादिशक्यस्योभयवृत्तितया शाब्दबोधविषयत्वे श्रौतत्वमित्यर्थः । **अर्थापत्तीति** । तुल्यादीनां सादृश्यवति शक्तेः सादृश्यस्य साधारणधर्मसंबंधं विनाऽनुपपत्त्या तत्प्रतीतिरिति भावः । **उभयत्र सादृश्येति** । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मेत्यर्थः । **उभयत्र शक्त्यैवेति** । इवार्थे सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यामन्वयादिति भावः । **यदनंतरम्** । यद्बोधकशब्दानंतरम् । **उपमानता** । सादृश्यप्रतियोगित्वम । **उपमानविशेषणानीति** । उपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकानीत्यर्थः ।

प्रभाः—असमस्तानीति। समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्धितेऽपि सत्त्वादाह—**भिन्नविभक्तिकानीति**। भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समासेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम्। तेषु उपमानादिपदेषु मध्ये। **उभयत्रेति**। इवादिस्थले तुल्यादियोगे चेत्यर्थः। प्रत्ययः शाब्दबोधः। **उभयत्रेति**। उपमानोपमेययोरित्यर्थः। **न पुनरिति**। तुल्यादिपदानामुपमानादिनैकेनैव स्वार्थानवबोधकत्वादित्यर्थः। **उपमानतेति**। उपमानत्वं हि प्रसिद्धसाधर्म्यस्य

उ०ः — उपमानं विशिंषंति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयंतीत्यर्थात्। न च तस्य सादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्ववृत्तिधर्मवत्त्वसंबंधेनोपमेयेऽन्वयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः। नामार्थयोर्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। एवं च शक्त्योभयत्र साधारणधर्मसंबंधाप्रतीत्या नायं श्रौत्यार्थीविभाग उचित इति भावः। **शब्दशक्तीति**। स्वसदृशे उपमानवाचकपदलक्षणायां इवस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशयः। यथा—तथा—शब्दयोगे तु पश्चाज्जायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम्। यद्धर्मवांश्चंद्रस्तद्धर्मवन्मुखमित्येव तत्र बोधात्। अन्यविशेषणत्वेऽपीत्यस्यान्यसंबंधद्योतकत्वेऽपीत्यर्थः। तत्र दृष्टांतमाह **षष्ठ्यामिति**। तदेवोपपादयति **षष्ठी हीति**। यदनंतरमित्यनेनोपसर्जनसंबंधित्वं बोधयति। उपसर्जनत्वं स्वार्थसंबंधे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम्। **उपसर्जनविशेषणत्वेऽपि**। उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयत्वेऽपि। यद्वा यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबंधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः। चैत्रस्य धनमित्यादौ स्वामिचैत्रीयं धनमिति बोधात्। तथा प्रकारीभूतनिपातार्थसंबंधेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चंद्र इव मुखमित्यादौ सदृशाचंद्रीयं मुखमिति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रंथः। श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम्। परं त्वत्र पक्षे

प्रभाः — भवतीति तद्गतमेव तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतस्वार्थबोधकास्त इवादय इत्यर्थः। **उपसर्जनत्वेति**। संबन्धित्वप्रतीतिरित्यर्थः। **उपसर्जनविशेषणत्वेऽपीति**। उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः। प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रधानभूतधनादावपि। अत्रायमर्थः—यथा षष्ठ्यर्थस्वामित्ववादिनां प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादौ प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयात्स्वामिचैत्रीयं धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतसादृश्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वयात्सदृशचन्द्रीयं मुखमिति बुद्धिः। इवादेरुपमानपदोत्तरत्वनियमेन तदर्थविशेषणावगमादिति। एवं मुखं पद्मं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेषरूपाह्लादकत्वसंबन्धमप्रत्याय्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति। यथेवादिपदप्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थीति विभागोऽभिमत इत्याह—**तस्मादिति**। केचित्तु यथा चन्द्र-

(३) साग्रिमा

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते; तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् संबन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तथैव, "तत्र तस्येव–" (पा० सू० ५।१।११६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । 'तेन तुल्यं मुखम्'—इत्यादावुपमेये एव, 'तत्तुल्यमस्य'–इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" (पा० सू० ५।१।११५) इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ आर्थी ।

The former could be Explicit or again Implicit, occurring in a sentence, a compound, or a Taddhita derivative, alike.

Gloss:—The former i. e. the Full–fledged. Though words like Yathā, Iva, Vā, etc., are adjuncts (विशेषणानि) of the Upamāna, in so far as that word alone after which they occur is apprehended to be the Upamāna, yet, thanks to the magnitude of the power of words, they convey just like the genitive, on a bare hearing of them, a connection (with the Upameya also). Therefore, when they occur, there results the Explicit Upamā. Likewise, it results where Vat is used in the sense of Iva, as laid down in the Sūtra, *tatra tasyeva*.

Since words like Tulya etc. depend on the Upameya only in instances like तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं, or on Upamāna only in instances like तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य), or on both, in instances like इदं (मुखं) च तत् (कमलं) च तुल्यम्, it follows that the apprehension of their comparability (तुल्यत्व) becomes possible by our recalling the similarity of attributes (between the Upamāna & Upameya). Thus the similarity of attributes being implied there results the Implicit Upamā when words like तुल्य are used.

Similarly there results Implicit Upamā when there occurs Vat (in the sense of Tulya) as laid down in the Sūtra, *tena tulyam kriyā ched vatih*. (Vat is affixed to a noun provided the action is comparable to that of the noun).

प्रदीपः –यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् ।

प्रदीपः–'पद्मेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये, 'पद्मं तुल्यं मुखस्य' इत्यादावुपमाने, 'मुखं पद्मं च तुल्यम्' इत्यादावुभयत्रापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

उ०ः–षष्ठ्या एव विशिष्य दृष्टांतत्वेनोपादाने बीजं चिंत्यम्। नन्वेवं तुल्यादिपदैरपि चंद्रेण तुल्यमित्यादौ तृतीयार्थान्वयद्वारा श्रुत्यैवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बोधात् श्रौती स्यादित्यत आह **तस्मादिति** । **प्रतीत्यनुपपत्त्येति** । अयं भावः । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसंबंधो ह्युपमा । सादृश्यं चातिरिक्तः पदार्थः । धर्मविशेषश्च क्वचिदुपात्तः क्वचिदाक्षिप्त इत्यन्यत् । यथादयश्च तत्प्रयोजकधर्मविशेषसंबंध एव शक्ताः न तुल्यादयः । ते हि सदृशमात्रवाचका इति । **उपमेय इति** । समानविभक्त्यंतपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः । **उपमाने इति** । तत्त्वादेवेति भावः । एवं च सादृश्यादिपदयोगेऽप्यार्थ्येव । अपरे तु 'तत्तत्साधारणधर्मसंबंध उपमा'। उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम्। तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वमित्युपमानानीति (पा. सू. २।१।५५) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपमानविशेषणानि ते इति। उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यर्थः । एवमुपमानत्वमपीवाद्यर्थः । यदोपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकास्ते इत्यर्थः । **उपमाने तत्संबंधमिति** । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात्तत्र तत्संबंधबोधोस्त्वित्यर्थः । **षष्ठी हीति** । सा हि राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसंबंधबोधिका, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं संबंधस्याऽऽकांक्षणात्तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि पश्चात्प्रधाने पुरुषे संबंधस्य द्विष्ठतास्वभावत्वात् संबंधघटकं स्वत्वं बोधयति। तदाह **यदनंतरमुपात्तेति**। राज्ञ इत्यतश्च राजस्वामिकमिति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमर्पणमिति

प्रभाः–स्तथा मुखमित्यादौ यादृशधर्मवांश्चन्द्रस्तादृशधर्मवन्मुखमित्युभयविशेष्यकबोधवच्चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तथैव बोधः। अत एव हंसीधवलश्चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गत्वादेर्दोषत्वम् । पुंस्त्वान्वितधवलत्वस्य हंस्यामन्वयायोगात् । अन्यथा तु हंसीसदृशश्चन्द्रो धवल इत्यन्वयसंभवाद्दोषत्वं न स्यात् । एवं चोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि साधर्म्यस्य शब्दादेवान्वयबोधाच्छ्रौतीत्वम् । चन्द्रेण तुल्यं मुखं मनोज्ञमित्यादौ, मुखस्य तुल्यश्चन्द्र इत्यादौ च भिन्नविभक्तिकत्वेनोपमानोपमेययोर्द्वयोः

प्रदीपः–केचित्तु—'उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां विशेषः' इति व्याचक्रुस्तदयुक्तम्। 'साधर्म्यस्याऽऽर्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी' इति प्रकाशविरोधात्। यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात्। किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदो युक्तः। अत एव 'यथादिना सादृश्यरूपः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत्, तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि' इति व्याख्यानमनुपादेयम्। ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः। पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः। न च यथादिभिः सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न। 'इवेन नित्यसमासो

उ०:–'षष्ठी शेषे' (पा. सू. २-३-५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवमिवादिभिः स्वसमभिव्याहृतचंद्रादावुपमानत्वं तन्निर्वाहक आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मसंबंधश्च बोध्यते। तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वप्रतीतिस्तद्धर्मवत्परिच्छेद्यप्रतीतिं विनाऽनुपपन्नेति तमपि बोधयतीति भावः। एवं च चन्द्र इवेत्यत आह्लादकोपमानभूतचंद्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं मुखमिति बोधः। अत एवेवादिसमभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः। साधारणधर्मसंबंधश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चंद्र इव मुखमाह्लादकमित्यादौ। क्वचिद्विशेष्यतया यथा चंद्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ। अत्र ह्युपमानचंद्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः। अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकतैव। ये त्वत्र चंद्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधं वदंति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिंत्यम्। यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति। तन्न। व्याकरणे तादृशवचनानुपलंभात्। एवं गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम्। वनगज इव शूरः समरभूमिं गच्छती-

---

प्रभाः–साधर्म्यस्य शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्थी। पद्मं मुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीतावप्युपमानोपमेयभावसंबन्धस्य प्रमाणान्तरैणैवावगमेनार्थत्वादार्थीत्वमिति व्याचख्युः। तत्रोपमानोपमेयत्वस्य श्रौतत्वार्थत्वाभ्यां व्यवस्थां तदुक्तां मूलग्रन्थविरोधेन तावद्दूषयति—**साधर्म्यस्येति**। युक्तिविरोधमप्याह—**किं चेति**। हंसीव धवल इत्यादौ चोपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधननियमेन पुंस्त्वविशिष्टधावल्यस्य हंस्यामन्वयासंभवेन दुष्टोपमात्वं संगतमिति ज्ञेयम्। अत एव उक्तदोषादेव। साक्षाद्विशेष्यतया सादृश्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकैस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सादृश्याभिधानादार्थीत्वमित्यर्थः। **अनुपादेयमिति**। एवमपि तुल्यादिपदैः सादृश्योक्तिरस्त्येवेति नैतद्युक्तमित्यर्थः। **पूर्णायामिति**। श्रौत्यामिति शेषः। आर्थ्यां

"इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥(—)

चकितहरिणलोललोचनायाः क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते ॥२॥ (—)

When there is a necessary compound, characterised by the presence of Iva, in accordance with the Vārtika, "With Iva, is compounded necessarily (the preceding word), the case-termination (of the preceding word) not being dropped, and the original accent of the preceding word being retained," there results Upamā (Explicit) in Compound. Illustrations in due order:—

Even in the dream (of your foes), the Glory of Triumph does not forsake you, the fountainhead of prowess in battles, just as a woman who holds the husband under her sway does not forsake him, her beloved, the fountainhead of ardent love (prabhāva), even in her dream. (1)

At his heart, he is exulting in the thought that this (red) lotus and the face of hers the beauty of which is as charming (hāri) and bright (tāra) as of the young dawn,—while she, with eyes tremulous like those of a startled deer, is in a rage—are equals. (2)

प्रदीपः—विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः संभवात् । विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—**स्वप्नेऽपीति** ।

अत्र विजयश्रीरुपमेया । स्वाधीनपतिका उपमानम् । न मुञ्चतीति साधारणो धर्मः । यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । न चैतेषां क्वयोरपि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—**चकितेति** । इयं समशब्दप्रयोगादार्थी । समासे श्रौती यथा—

उ०ः—त्यादावुपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकं समरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिकाऽत्र धीः । व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छतीत्यादावुपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिकाऽत्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधा-

उ०ः – नोपमेति प्राञ्चः। यद्यपि चंद्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवत्त्वेनाभेदान्वययोग्यता बोध्येति। अधिकं मंजूषायां द्रष्टव्यम्। **धर्मविशेषसंबंध एवेति**। अस्य शक्त्या स्वसामर्थ्येन बोधनं तदन्वयतात्पर्यग्राहकतया बोध्यम्। तत्क्तोपमानत्वस्य तु द्योतका इति बोध्यम्। **तुल्यादिशब्दास्त्वति**। ते च सदृशवाचकाः। सादृश्यं च साधारणधर्मप्रयोज्यो धर्मविशेष इत्याहुः। न चेदृशश्रौत्यार्थीविवेको विफलः। आर्थ्यामुपमानोपमेयनिर्णयविलंबेनाऽऽस्वादविलंबः, तदभावः श्रौत्यामिति तत्साफल्यादिति बोध्यम्। **उपमेय इति**। समानविभक्त्यन्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः। **उपमान इति**। तत्त्वादेवेति भावः। **संबंधस्येति**। स संबंध एवेवार्थः। **अनुपादेयमिति**। धर्मबोधेऽपि यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति सादृश्यस्यैव विधेयत्वादित्यपि बोध्यम्। **न च यथादिभिरिति**। असादृश्य एव यथाशब्देन समासविधानादिति भावः। **इवेन नित्यसमास इति**। व्याकरणे वैकल्पिकत्वांगीकाराद्वार्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः। **स्वप्नेऽपीति**। वैरिभिः स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादित्यर्थः। प्रभावात्तपोविशेषात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तमित्यर्थः। ('प्रभावस्य प्रभवं उत्पत्तिहेतुं त्वामित्यन्वयः' इति चन्द्रिका।) समरेषु न तु समरे। अत्र यत्तत्पदप्रकृतिकप्रकारवाचिथाल्प्रत्ययांतयथाशब्दादियोगे यद्धर्मवती स्वाधीनपतिका तद्धर्मवती विजयश्रीरिति उभयविशेष्यको बोधः। पश्चात् यत्तद्भ्यां धर्मस्यैक्यबोधात्सादृश्यं फलति। राज्ञः कांतस्य च बिंबप्रतिबिंबभावः। तदालिंगितस्वप्राधिकरणकत्यागाभावोऽनुगामी साधारणो धर्म इति बोध्यम्। **चकितेति**। (सखीं प्रति नायिकासौभाग्यं कयाचिन्निवेद्यते।) भीतहरिणवच्चंचलनेत्राया इत्यर्थः। क्रुधि कोपे। तत्रापि कांतमित्याह—तरुणेति। तरुणारुणवत्तारा पुष्टा हारिणी मनोहरा कांतिर्यस्य तदिति आननविशेषणम्। संमदं हर्षम्। (पुष्पिताग्रा छंदः।) सरसिजमाननं च सममित्यत्र प्रथमं सादृश्यवदभिन्नमिदं द्वयमिति बोधे पश्चान्मनसा व्यंजनया वा परस्परनिरूपितसाधारणधर्मप्रतीतिरिति ध्येयम्। अ-

---

प्रभाः – पूर्णायां सदृशादिपदैर्वाचकैरेव समासात्। द्योतकेति वा सामान्यबोधकपरम्। **नित्यसमास इति**। तेन 'उद्बाहुरिव वामनः' इत्यादौ विशेषणबोधकेनोद्बाहुपदेन नैराकाङ्क्ष्यादसमासेऽपि वामनपदे नैव समास इति ज्ञेयम्। इवेन समास इत्येव

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां
दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो
लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥ ३ ॥ (—)

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥४॥ (—)

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजंगवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ५ ॥ (—)

(The king) who sustained this world with the four expedients (of statecraft), that were far-reaching (in their consequences) and curbed the unruly, that were exalted (divyaih) and glorious (प्रभाभिः sc. सम्पन्नैः), that never came to a standstill (अनपायमयैः) and were an abode of the free play (विलास) of wealth, just as Viṣṇu (शौरि = कृष्ण = विष्णु) sustains this world with his four arms, that are very long and curb the unruly (demons), that are divine and glorious, that never come to a standstill and are a place for the free play of Lakṣmī. (3)

O Lord of Earth, who would not long for you, who are like the divine tree (i. e. कल्पतरु), in that like it your wealth is lauded in virtue of the exuberance (गरिमन्) of its great capacities (प्रगुण) for enlarging the range of aspirations never unfulfilled? (4)

The magnitude of his depth is indeed (सत्यं) like that of the lover of the Ganges (i. e. Ocean); on the battlefield, his sight is unbearable like that of the sun (अम्बररत्न) in summer. (5)

प्रदीपः—अत्यायतैरिति। अत्रेवेन समासः। समासे आर्थी यथा—**अवितथेति।** अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः। तद्धिते श्रौत्यार्थी च यथा—**गाम्भीर्येति।** अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती। 'तत्र तस्येव' इत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात्। निदाघाम्बर-रत्नवदित्यार्थी। 'तेन तुल्यम्—'इत्यर्थे वतेः प्रयोगात्।

उ०:—रुणसदृशकांतिमत्त्वं साधारणो धर्मः। **अत्यायतैरिति।** आयतिः (आयतं) उदर्कशुद्धिर्दीर्घता च। उद्धतानां गर्ववतां दानवानां च। दिव्यैरुत्कृष्टैः स्वर्गीयैश्च। प्रभाभिः प्रकृष्टशोभावद्भिः। भातेः कर्तरि क्विप्। अनपायमयैः

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः। न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव। रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः। तद्रहितत्वेन

Though, but for its suggestion viz. "As a woman, who though holding her husband under her sway dotes upon him, is a source of wonder such as is due to an extraordinary fact of life, so is the Glory of Triumph (a source of wonder), thanks to her attending on you," the statement does not possess any charm,–and it is charm that constitutes a figure,—yet, the style of Dhvani or Gunībhūtavyaṅgya does not apply (to the stanza in question). For the apprehension of charm, in the present case (अत्र), is not due to a consciousness of a touch of suggestion, but is solely due to the perception of a charm in the expressed sense. But the figures thereof (i. e. expressed sense) have been illustrated without taking into account the suggested sense like Sentiment etc. and other figures (embodied in the illustrations), since they (i. e. suggested sense & other figures) are invariably present everywhere. Were they (i. e. figures) to be illustrated, however, without these (i. e. the suggested sense & other figures), they would bring

---

प्रदीपः–ननु चित्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णेष्यन्ते इति पूर्वमवादीः, इदानीं 'स्वप्नेऽपि' इत्युदाहरसि न तच्चित्रं भवितुमर्हति। अत्र हि स्वाधीनभर्तृका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेनेत्यादि वस्तुरूपं व्यङ्ग्यं विना नोक्तेर्वैचित्र्यम्। वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्यापेक्षणीयम्। अतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वम्। अप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्। तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति चेत्, मैवं वादीः। न खलु व्यङ्ग्यपराम-

---

उ०ः–अपायाभावप्रचुरैः। उपायैः सामभेददानविग्रहैः। अदः एतत् भुवनम्। लक्ष्मीः कमला संपच्च। (वसंततिलका छन्दः।) भुजैरिवोपायैरित्यत्र भुजसादृश्य-

---

प्रभाः–पठितवामनपदेनाप्यनभिधानादसमासाद्वाक्यगैवेयं बोध्या। **वस्तुरूपमिति।** जयश्रियस्त्वदासेवनेन चमत्कारित्वमित्यर्थरूपमित्यर्थः। यथा तथेत्यंशस्तु वाच्यकोटिगत एवानूदित इति भावः। वैचित्र्यं चमत्कारित्वम्। तस्य उक्तव्यङ्ग्यस्य।

प्रदीपः – र्शादेवात्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव। चारुत्वहेतुश्चालंकारः। अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारप्रवर्तकतेति न कश्चिद्दोषः। नन्वेवमप्युदाहृते रसादिरूपव्यङ्ग्यसद्भावाच्चित्रतानुपपत्तिः। किं चानुप्रासाद्यलंका-

उ० : –प्रयोजकात्यायतत्वादिधर्मवद्भिरित्यादिरेव बोधः। गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छतीत्यादौ क्रियासमभिव्याहृतेवादेरुत्प्रेक्षाद्योतकत्वमेवेति न तत्रोपमालंकारः। स्पष्टं चेदं सन्निधायके भाष्ये। **अवितथेति**। अन्वर्थत्वाञ्छितविषयसंबंधिमार्गसंपादनेषु प्रकृष्टगुणानां गरिम्णा गीता श्रीर्यस्य। (गीतिश्छन्दः।) **द्योतकयोरिति**। द्योतकपदम् बोधकपरम्। **गांभीर्येति**। गांभीर्यं दुर्ज्ञेयांतःकरणत्वं अतलस्पर्शित्वं च। भुजंग उपपतिः समुद्रः। शंतनोरेव पतित्वात्। दुरालोकः दुःखेनालोकयितुं शक्यः। अंबररत्नं सूर्यः। अत्र बोध उक्तदिशोह्यः। उत्तरत्र निदाघांबररत्नतुल्याभिन्नो दुरालोक इति बोधः। तुल्यत्वप्रयोजकं च दुरालोकत्वमिति पश्चान्मनसा व्यंजनया वा बुध्यते। स चेत्थम्। उपमानदुरालोकनिदाघांबररत्नाभिन्नो दुरालोको राजेत्येवमिति बहवः। अत एवाऽऽर्थीत्वम्। नामार्थयोरभेदान्वयस्यैतद्विग्रहवाक्ये कृप्तनिर्वाह्याय अस्य वतेरपि धर्मिवाचकतैवोचिता। अनुशासनस्य तथैव शक्तिग्राहकत्वाच्च क्रिययोस्तुल्यत्व एव तेन तुल्यमिति वतिः साधुः। अत एव ब्राह्मणवदधीत इत्यत्र ब्राह्मणपदस्य तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणेति भाष्यकृतः। एवं च चंद्रवन्मुखमित्यादौ भवतिक्रियामध्याहृत्य चंद्रभवनसदृशं मुखभवनमित्येव वाच्योऽर्थः। चंद्रमुखयोः सादृश्यं तु व्यंजनयैवेति बोध्यम्। गंगाभुजंगवदित्यत्र गंगाभुजंगपदस्य तत्संबंधिगांभीर्यगरिमलक्षकत्वेन गंगाभुजंगसंबंधिगांभीर्यसदृशमेतत्संबंधिगांभीर्यमिति बोधः। तदनंतरं गांभीर्ययोः सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेनाभिन्नधर्ममूला पश्चाद् गंगाभुजंगराज्ञोरुपमाप्रतीतिः। गंगाभुजंगस्येवास्य गांभीर्यगरिमेत्यादिवाक्ये षष्ठ्युपपत्तये गांभीर्यगरिमेत्यस्याऽऽवृत्त्या गंगाभुजंगेप्यन्वयेन तादृशबोधस्यैवानुभवेन वृत्तावपि तथैवौचित्यात्। एवमरविंदतुल्यो भातीत्यस्यारविंदतुल्यकर्तृकं भानमिति वाच्योऽर्थः। भानमेव च साधारणो धर्मः। एवं चोपमाविधेयिका धीः। यदा तु धर्मांतरेण तुल्यत्वं तदोपमाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वमिति दिक्।

तु उदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

(४) तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः ।

---

about insipidity (of instances). Hence it should not be urged (against us) that we are indulging in statements, the later of which conflict with the earlier ones.

Likewise would there be (the different divisions) when the (common) property is omitted. There cannot be, however, the Explicit variety with a Taddhita derivative.

प्रदीपः–रान्तरसद्भावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न। रसादिरूपव्यङ्ग्योऽलंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रौदासीन्यमालम्ब्योपमालंकारोऽयमीदृश इत्यभिप्रायेणालंकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यम्। अत्र ‘ चन्द्रधवलः पटः’ इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः किमिति नोदाह्रियत इति चेत्, तद्रहितत्वेनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात्। तादृशवाक्यस्याकाव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात्।

अथ लुप्ता विभजनीया। सा च सप्तधा। तत्रैकस्य लोपे त्रिधा। उपमानस्य साधारणधर्मस्य द्योतकस्य च लोपात्। उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात्। द्विलोपेऽपि त्रिधा। धर्मवाद्योर्धर्मोपमानयोर्वाद्युपमेययोश्च लोपात्। अन्यस्य द्विकस्य लोपासंभवात्। त्रिलोपे त्वियमेका। उपमेयं विनाऽन्येषामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविधानामपि विभागमाह—**तद्वदिति** ।

उ०ः–**न खलु व्यंग्येति** । सत्यपि व्यंग्ये समुत्कटयालंकारकृतचारुतया प्रथमतश्चित्ताकर्षणादिति भावः। विद्यमानव्यंग्यस्य ध्वन्यादिप्रयोजकता नेत्याह **अवर्जनीयेति** । **अस्फुटतरतयेति** । अत्रालंकारवैचित्र्यप्रतीतिव्यवहितप्रती-

---

प्रभाः–**एवमपीति**। उक्तव्यञ्जकस्य ध्वनित्वाद्यप्रयोजकत्वेऽपीत्यर्थः। ननु तात्पर्यविषयव्यङ्ग्यराहित्यं मुखतश्चमत्कारिव्यङ्ग्यशून्यत्वं वा चित्रत्वमिहास्त्येवेत्यत आह—**किंचेति** । **औदासीन्येति** । तद्विषयविवेकमकृत्वेत्यर्थः। तथा च क्वचिच्चित्राभावेऽपि न क्षतिरित्याह—**न त्विति** । वस्तुतस्तूपमाप्राधान्यादस्त्येव चित्रत्वमिति ज्ञेयम्। **अकाव्यत्वेनेति** । काव्येऽलंकारा उपमादय इति तत्परिचयार्थमुदाहरणं काव्यरूपमेवोचितं न त्वन्यदित्यर्थः। उपमानस्येत्यादि सावधारणम्। **उपमानस्यैवेत्यादि** । अत एवाह—**उपमेयमात्रस्येति** । धर्मवाद्योः धर्मः साधारणो वादिर्वाशब्दप्रभृतिरिवादिस्तयोः । **विभागमाहेति** । व्यवस्थामाहेत्यर्थः। **धर्मसा-**

धर्मः साधारणः । तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्यैव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्,

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६ ॥ (—)

आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन् ।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ७ ॥ (—)

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥ (—)

Gloss:—Property, viz, the common one. With a Taddhita derivative such as with the affix Kalpap etc., there can be only the Implicit variety. Thus five (varieties of धर्मलुप्ता). To illustrate:—

Like nectar as it is, the word of him who is blessed and graced by an uncommon profusion of gentleness should, O Heart, be carried out. (6)

As he moved about in the battle, with the sword drawn, that sovereign was looked upon by the hostile army as an equal of Death. (7)

You will survive, O friend, (only) if you are aware of the fact that his demeanour is like a sword, his speech like nectar, his mind almost like venom. (8)

प्रदीपः – धर्मस्य साधारणस्य। तद्वत्समासे वाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः। तत्र विशेषमाह—'न श्रौती तद्धित–' इति । इवार्थ एव हि तद्धिते सा श्रौती भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च 'तत्र तस्येव' इत्यर्थकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष इति धर्मानुपादाने श्रौती तद्धिते न भवत्येव । आर्थी तु यद्यपि वतिरूपे तद्धिते न संभवति 'तेन तुल्यम्–' इत्यर्थे उक्तन्यायेन नित्यं तुल्यक्रियाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तदसंभवात्, तथापि कल्पप्–देश्य–देशीयर्–बहुच्–रूपे संभवत्येवेति पञ्चधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—**धन्यस्येति**। अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्यं, तच्च नोपात्तम्। आक्षेपात्तु लब्धस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्बोधं विनाऽपर्यासेन श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। वाक्ये आर्थी यथा—**आकृष्टेति** । आकृष्टकरवालत्वं च न साधारणो धर्मः । यमस्य दण्डायुधत्वेन प्रसिद्धेः । अन्त्यत्रयं यथा—**करवाल इवेति** । अत्र करवाल इवेति

उ० : – तिक्तयाऽस्फुटतरत्वम्। यत्र वाच्यप्रतीत्यव्यवधानेन व्यंग्यप्रतीतिस्तत्र तदुभयमिति भावः । अस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यराहित्येनाव्यंग्यत्वमत्रेति रहस्यम् ।

(५) उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ ९ ॥ (—)

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसममिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ॥

When the Upamāna is not stated, there becomes possible (1) Upamā in a sentence; or again (2) that in a compound.

Gloss:—Neither is seen nor heard *anything* that would be comparable, by the least fraction, to poetry of sentiment, that confers the wealth of supreme relief on senses one and all. (9)

The same Upamā will turn into one in a compound with the reading कव्वसमम् (काव्यसमम्) instead of कव्वस्स (काव्यस्य), and णूणम् (नूनं) instead of सरिसम् (सदृशम्).

प्रदीपः—समासे श्रौती। अमृतोपमेति समासे आर्थी। विषकल्पमिति तद्धितगा आर्थी। **उपमानेति**। अत्र तद्धितगा न संभवति। उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पवादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादानेऽसंभवात्। न वा श्रौती। इवादीनामुपमानमात्रान्विततया तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात्। अतो वाक्यसमासयोरेव। तयोरप्यार्थ्येवेति द्विप्रकारा लुप्तोपमानोपमा। तत्र वाक्यगा यथा—**सअलेति**। अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम्। चिन्त्यमेतत्। इदमेव 'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमम्,' 'सरिसं' इत्यत्र 'णूणं' इति पाठे समासगोदाहरणम्।

उ०:—**नन्वेवमिति**। राजविषयकरतिभावस्य भकारानुप्रासस्य च स्वप्नेऽपीति पद्ये सत्त्वादित्याशयः। **तस्या अप्यनुपमात्वादिति**। उपमालंकारत्वाभावादित्यर्थः। वाचकवाच्योपस्कारद्वारा रसाद्युपकारकस्यैवालंकारत्वादिति भावः। नीरसेऽपि स्ववैचित्र्येणाऽऽपाततश्चमत्कारमात्रं नत्वलंकारत्वमिति तात्पर्यम्। **एकस्य लोप इति**। लोपोऽत्रानुपादानम्। ननु चंद्रत्वमुखत्वादिधर्मप्रतीतेर्न धर्मलोप इत्यत आह **साधारणस्येति**। **नित्यं धर्मेति**। इवस्य साधारणधर्मसंबंधे शक्ते-

---

प्रभाः—**काङ्क्ष इति**। न च कुशाग्रीया बुद्धिरित्यादौ 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यधिकारविहितच्छप्रत्ययतद्धितस्य धर्मसाकाङ्क्षत्वाभावादिवार्थकत्वाच्च तद्धिते श्रौती संभवत्येवेति वाच्यम्। इवादेरिव धर्मविशेषसंबन्धं विना पर्यवसानाभावस्य तत्राभावेन श्रौतीत्वाभावात्। अत एव सादृश्यपदप्रयोगेऽपि न श्रौतीत्वम्। यथा 'परस्पराक्षिसादृश्यात्' इति

उ०ः—स्तदुपादानं विना तदर्थबोधाभावात्। किंच षष्ठीसप्तम्यन्तात्तद्विधानेन षष्ठ्याद्यर्थस्य धर्मोपादानं विनाऽन्वयासंभवादिति भावः। **धर्मलोपे तदसंभवादिति**। इदमपि व्यंग्योपमामादायैव। **धन्यस्येति**। अनन्यसामान्यस्येति (न विद्यते अन्यत् सामान्यं सादृश्यं यस्य इति) बहुव्रीहिः। चेत इति संबोधनम्। **आकृष्टेति**। (करवालः खड्गः।) संपराये युद्धे। प्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया। कृतान्तो यमः। क्रूरत्वमत्र साधारणो धर्मः। **करवाल इवेति**। तत् तदा। यदि वेत्सि तर्हि जीवसीत्यन्वयः। अथ वा यदि जीवसि तर्हि वेत्सि इत्यन्वयः। तत्समीपावस्थाने तव जीवनमेव दुर्लभमिति भावः। अत्र घातकत्वमाधुर्यनाशकत्वानि क्रमेण साधारणा धर्माः। उपमाशब्दस्य सदृशमात्रवाचकत्वेपि साधारणधर्मसंबंधे नित्यसाकांक्षत्वाभावाच्छक्तत्वाभावाद्वाऽऽर्थीत्वम्। **विषकल्पमिति**। ईषदसमाप्तौ विधीयमानस्य कल्पपः सादृश्ये पर्यवसानादिति भावः। **उपमानमात्रान्विततयेति**। उपमानानन्तर्यनियमेनेत्यर्थः। **सअलेति**। सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य। दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण॥ अपिरत्र गम्यः। करणं चक्षुरादि। परविश्रामो विषयांतरवैमुख्यम्। तज्जन्यशोभादावित्यर्थः। (आर्या मुखविपुला।) **अत्र विशेषत इति**। अत्रास्मद्दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोत्कृष्टगुणं अस्मदगोचरं किंचिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुप्तोपमैवेयम्। एतेनासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्। अत एवोपमानानुपादान इत्युक्तं न त्वसत्त्व इति। वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्यवहारः। एतेनाऽनन्वयोऽत्रेत्यप्यपास्तम्। अनन्वये उपमानासत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात्। **चिन्त्यमेतदिति**।

प्रभाः—रघौ प्रथमे सर्गे इत्यादिषु बोध्यम्। **सअलेति**। 'सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य। दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण॥' इति संस्कृतम्। **विशेषत इति**। उपमानतावच्छेदकामृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः। **चिन्त्यमिति**। विचार्यमित्यर्थः। अयमाशयः—अत्र हि न दृश्यते न वा श्रूयत इत्युपमानाभावकथनात्तत्सादृश्यरूपाया उपमाया असंभवादसमालंकार उपमातिरिक्त एवालंकाररत्नाकरादिभिरुक्त इत्युपमाभेदोदाहरणत्वमयुक्तमिति प्रतिभाति। विचार्यमाणे तूपमैवेयम्। अस्मद्दर्शनाद्यगोचरत्वेऽप्यत्युत्कृष्टं किंचिदुपमानं भविष्यतीत्युपमायामेव पर्यवसाना-

(६) वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि,

वाशब्दः उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट्,—समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम् :—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता ॥ १० ॥ (म. भा. द्रो. प.)

With the omission of the Vādi, it is possible, (1) in a compound, (2–3) in a Kyach-derivative of an object or abode, (4) in a Kyaṅ-derivative, (5-6) in a Ṇamul gerund with the object or subject prefixed.

Gloss :—The word Vā indicates Upamā. Vādeh, therefore, means: of the word conveying Upamā. On its omission, six varieties may be possible:- (1) in a compound; (2–3) in a Kyach formed from a noun signifying an object or abode; (4) in a Kyaṅ formed from a noun signifying the subject; (5–6) and in a Ṇamul with the subject or object prefixed.

To illustrate:—

Then the Eastern Quarter (Lit. the Quarter of the Great Indra) was graced with the moon, the lord of moon–lotuses, that was pale-white like the cheek of a love-lorn lady (Kāminī), and that was the delight of the eye. (10)

प्रदीपः—द्योतकलोपे वाक्यगा तावन्न संभवति । 'मुखं चन्द्रो रमणीयम्' एतावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात् । नापि तद्धितगा । वतेः कल्पबादीनां च द्योतकतया तत्प्रयोगे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते—**वादेरिति** । वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचि क्यङि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचि द्विधा । कर्मणोऽधिकरणाच्च विधानेन तस्य द्वैविध्यात् । क्यङि त्वेकैव । कर्तुरेव

उ०ः—तद्बीजं तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चंद्रस्य सदृशं मुखमित्यादौ चंद्रस्यैवोपमानतावगमात् । एवं चोपमेयलोप इति वक्तुमुचितमिति । उद्धारस्तु काव्यस्य सममित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोत्कर्षायोपमेयस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । **तद्विधानादिति** । एवं च सादृश्यबोध-

तथा

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥ ११ ॥ (—)

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-
वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-
रालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥ (—)

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥ (—)

Again,

At the sight of valour on the part of (his) adversaries, the sword (असिपत्र) of this (hero) grew fierce like a black cobra; his movements became swift owing to the mind being pre-occupied with a keen anxiety (to fight). His body thrilled into horripilation, and (eventually) the beauty of his cheeks rose up. (11)

He looks after the citizen as after his own son; renowned (चुञ्चु) for marvellous deeds he deports himself in the midst of battle, (as freely) as in his harem. The hostile army behaves like a woman at the sight of the exploits of him, armed with a sword, in the van (सीमन्) of the battle. (12)

The enemies look at him, in the battle, as at the summer-sun; but the king stalks about as Pārtha (अर्जुन) did (quite unconcerned). (13)

प्रदीपः – तद्विधानात्। णमुल्यपि द्विधा। कर्मकर्त्रोस्तद्विधानात्। तत्र समासे द्विधा। द्वयोस्त्रयाणामपि वा उपमानादिपदानां समासात्। तयोराद्या यथा—**तत इति**। अत्र गण्डपाण्डुनेति द्वयोः समासः। द्वितीया यथा–**असितेति**। अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपमेयशब्दानां त्रयाणामपि समासः। क्यच्क्यङोर्भेदत्रयं यथा—**पौरमिति**। अत्र पौरं सुतीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' (पा. सू. ३–१–१०) इति कर्मणः क्यच्। समरान्तरेऽन्तःपुरीयतीत्यत्र तु

उ०ः – क्वादिलोपे षड्विधेत्यर्थः। **तत इति**। (महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनम्।) कुमुदनाथत्वं तद्विकासित्वात्। गंड इव पांडुरिति उपमानानीति समासः। नेत्रानन्देन तज्जनकेन। माहेंद्री प्राची। **असितेति**। असितभुजगस्तीक्ष्णविषः सर्पजातिभेदः। तद्वद्भीषणस्तीक्ष्णधारत्वादसिरेव पत्रं यस्य सः। रुहरुहिका रभसोत्कंठा तदाहितश्चित्र आश्चर्यभूतस्तूर्णस्त्वरितश्चारो

(७) एतद्विलोपे क्विप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्:—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ॥
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥ (—)

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥ (—)

When these two are omitted, we get an Upamā (1) in a Kvip derivative or (2) in a compound.

Gloss:—Of these i. e. of property and Vādi.

To illustrate:—

According as the mind is under the sway of joy or grief, the sun acts like the moon, or, (otherwise), even the moon acts like the sun; the nights act like days, or, (otherwise), the days act like nights. (14)

That elephant-like king looks radiant as he becomes prepared for the battle, hard to be vanquished, even in their high-soaring aspirations, (मनोराज्य)–hundreds of them,—on the part of the antagonists. (15)

प्रदीप:—'अधिकरणाच्च' इत्यनेनाधिकरणात्। नारीयते इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा. सू. ३–१–११) इत्यनेन कर्तुः क्यङ्। णमुलि भेदद्वयं यथा—**मृधे इति**। अत्र निदाघघर्मांशुदर्शमिति कर्मणि णमुल्। निदाघघर्मांशुमिव पश्यन्तीत्यर्थात्। पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि। 'उपमाने कर्मणि च' (पा. सू. ३–४–४५) इति सूत्रे चकारात्।

उ०: –गमनं यस्य सः। उद्गतकपोलशोभः। (पुष्पिताग्रा छंदः।) यत्तु पूर्वोदाहरणे उपमानानीति समासाच्छ्रौती, अत्र त्वसितभुजगवद्भीषण इति मध्यमपदलोपिसमासादार्थीति भेदमाहुः, तन्न। विनिगमनाविरहात्। **पौरं सुतीयति इति**। पौरं नागरजनं सुतमिवाऽऽचरतीत्यर्थे उपमानादाचार इति क्यच्। उपमानवाचकात्कर्मण आचारेऽर्थे क्यजिति सूत्रार्थः। उपमानादित्यनेन इवार्थस्य वृत्तौ प्रवेशः सूचितः। अत्राऽऽचारः स्नेहपालनादिरूपः। एवं चोपमानभूतसुतकर्मकाचाराभिन्नः पौरकर्मकाचार इति बोधः। एवमंतःपुर इवाचरतीत्यर्थकांतःपुरीयतीत्यत्रापि बोध ऊह्यः। अत्राऽऽचारः स्वच्छंदगमनादिः। **विचित्रेति**। विचित्रचरित्रैर्वित्त इत्यर्थः। तेन

प्रभा:—दतो नालंकारान्तरमिति। **पौरमिति**। अत्र क्यच्क्यङोराचारमात्रमर्थः। प्रकृतिभूतसुतादिपदानां तत्सादृश्ये लक्षणेति सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलोपः। एवं णमु-

(८) धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

When the property and the Upamāna happen to be omitted, the Upamā is in evidence in (1) a compound (वृत्ति) and (2) a sentence.

प्रदीपः – अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योर्लोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्धितगा । तद्धितस्यापि कल्पवादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते— **एतदिति** । एतद्विलोपे एतयोर्द्वयोर्धर्मवाद्योर्लोपे । क्विब्गा यथा— **सवितेति** । यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थत्वेऽपि क्यङत्र नोपात्तः । तस्याल्लुप्तत्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा— **परिपन्थीति** । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा । **धर्मेति** ।

उ॰ – वित्तश्चुंचुप्चणपाविति (पा. सू. ५-२-२६) चुंचुप्प्रत्ययः । नारीवाऽऽचरति नारीयते । कर्तुः क्यङ् । आचारोऽत्र विनयादिः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र सादृश्यसदृशैतन्मात्रबोधकाभावात् वाचकलुप्ता बोध्या । यत्तु सुतपदस्य सुतसादृश्यलक्षकत्वेऽपि सादृश्यवाचकाभावाद्वाचकलुप्तेति, तन्न । चंद्रप्रतिपक्षमाननमित्यादावपि वाचकलुप्तापत्तेः । **मृधे इति** । रणे इत्यर्थः । (परे शत्रवः । निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति । ग्रीष्मसम्बन्धिसूर्यमिव पश्यन्तीत्यर्थः । पार्थसंचारं संचरति । पार्थ इव संचरतीत्यर्थः ।) णमुल्प्रकृतिः साधुत्वमात्रार्था । णमुलर्थो भावः । अन्ययकृतां भावे एव विधानात् । तस्मात् कर्मणोरेव कर्त्रोरेव चोपमानोपमेयभाव इति लुप्तोपमैवेयं इति । **सवितेति** । सुखिते मनसि सूर्यश्चंद्रसदृशः । आह्लादकत्वात् । दुःखिते चंद्रः सूर्यसदृशः । दुःखदत्वात् । एवमुत्तरत्र । (विधवति विधुरिवाऽऽचरति । सवितरति सवितेवाऽऽचरति । दिनन्ति दिनानीवाऽऽचरन्ति । यामिनयन्ति यामिन्य इवाऽऽचरन्ति । आर्या छन्दः ।) **क्विप एवेति** । यद्यपि क्विप्प्रकृतेः कर्तृभूतस्य सादृश्यप्रयोजकाचारलक्षणेति कथं धर्मलोपः । तथापि तन्मात्रबोधकाभावाल्लोपव्यवहारः । **परिपंथीति** । शत्रुमनोराज्यैरपीत्यर्थः । साक्षाद्दुराक्रम एवेति किं वक्तव्यमिति भावः । संपरायो युद्धम् । **राजाऽयं कुंजर**

प्रभा : – लोऽपि भावेभावे धातुसंबन्धे च विधानान्नोपमावाचकत्वमित्यूह्यम् । **कुञ्जर इवेत्युपमेति** । परसेनाविद्रावकत्वादेः सामान्यस्याप्रयोगादुपमितसमासबोध्येत्यर्थः । परिप-

ढुण्ढुण्णन्त मरीहसि कण्टअकलिआँइ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥ १६ ॥ (—)

कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

(९) क्यचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥ १७ ॥ (—)

अत्रात्मा उपमेयः ।

Gloss:– As you hover about the clumps of Ketakī that bristle with thorns, you will perish, o bee! Never will you come across *anything* comparable to the Mālatī blossom. (16)

In a Kyach derivative, when the Vādi and the Upameya are dropped.

Gloss:– आसे i. e. when they are dropped.

With the eyes dilated (विकस्वर) at the sight of the valour of the foe, he, with his massive arm rendered terrible by a sword, demeans (himself) like the thousand-weaponed (कार्तवीर्य अर्जुन). (17)

Here the Upameya is आत्मन् (self).

प्रदीपः – तद्धिते तु नेयम्। उपमानलोपे तद्धितस्यैवाभावात्। नापि श्रौती। उपमानाप्रयोग इवादेरप्रयोगात्। तत्र समासगा यथा–**ढुंढुण्णन्त इति**। कुसुमसरिच्छमित्यत्र 'कुसुमेण समं' इति पाठे इयमेव वाक्यगा। **क्यचीति**। आसे निरासे। उदाहरणम्–**अरातीति**। अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपात्तः कर्तैवोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु कर्मत्वेन। अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः। तथा चाऽऽत्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थ इत्युपमेय आत्मा

उ०: –इवेति। उपमितं व्याघ्रादिभिरिति (पा. सू. १–४–५६) ससासः। दुराधर्षत्वस्य समानधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् न न्यूनपदत्वम्। औपम्यं समासगम्यम्। अत्र रूपकं तु न। मनोराज्यशतैरित्यादेरनन्वयादित्याहुः। **ढुंढुण्णन्त इति**। ढुंढुलायमानो मरिष्यसि कंटककलितानि केतकीवनानि। मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न

प्रभाः – न्यीत्यादि न सामान्यपरमिति भावः। **ढुण्ढुण्णन्त इति**। 'अन्वेषयन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि। मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि॥' इति संस्कृतम्। अत्रापि दुर्लभतयोत्कृष्टं कुसुमान्तरमप्रकृतं प्रकृतमालत्युपमानतया विवक्षितमिति ज्ञेयम्। **अत्र यदीति**। शक्त्या लक्षणया वा उपमाना-

(१०) त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलासवितीर्णविग्रहा ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥ १८ ॥ (—)

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् ।

क्रूरस्याऽऽचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःशूलेनान्विच्छति 'आयःशूलिकः'—इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः । पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

And with the omission of three, it (i. e. Upamā) becomes possible in a compound.

Gloss:—Of three, viz. of the Vādi, (the common) property and the Upamāna. To illustrate:—

The deer-eyed one ravishes the mind of the hermit: she who has just begun peeping into youth, who has given a corporate form (in the shape of herself) to graceful amours, and whose heart bristles with a swarm of Cupid's arrows. (18)

This becomes an (appropriate) instance, provided (यदा) there are assumed to take place a compound and omission, in accordance with the Vārtika सप्तम्युपमान etc.

'आयःशूलिक' which is explained as अयःशूलेन अन्विच्छति (one who seeks to gain his point by the *steel-spike*) is an instance of अतिशयोक्ति, since therein we have the supersession of 'cruel conduct' by the idea of its being the 'steel-spike'. It should not, however, be taken as an instance of Upamā with the three constituents dropped, i.e. in which the Upameya: क्रूर आचार, the property: तैक्ष्ण्य, and the Vādi are omitted.

Thus there become possible nineteen varieties of the Elliptical, which, with the six ones of the Full-fledged, make *twenty-five* in all.

प्रदीपः—लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादौ कर्तैवोपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यङि नेयं संभवति । यद्यपि द्विलोपेऽन्यदपि भेदत्रयं

उ०:—प्राप्स्यसि ॥ ढुंढुलायमानः अन्वेषमाण इत्यर्थः । एकाकारशब्देन प्रार्थमनित्यर्थ इत्यन्ये । काचित् सौभाग्यमात्मनः सूचयंती प्रियसन्निधौ भ्रमरं प्रत्येवमाह ।

प्रदीपः—संभवति, यथा उपमानोपमेययोः, उपमानवाच्योः, उपमानधर्मयोरिति, तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम्।

त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम्। सापि समासमात्रे। अन्यत्र बोधकाभावात् तत्राऽऽर्थ्येव इवादेर्लोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—**त्रिलोप इति**। यथा—**तरुणिमनीति**। अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा नेदमुदाहरणम्। यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयनशब्देन बहुव्रीहावुपमानवाचिनि मृगलोचन इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम्।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति। यथा 'अयमायःशूलिकः' इति। अत्रायःशूलपदेन क्रूर आचार उपमेयः। तीक्ष्णत्वादिकं च साधारणो धर्मः। न च तयोरेकमप्युपात्तम्। नापीवादिः" इति मन्यन्ते। तन्न युक्तम्। यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न तूपमा। अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः।

उ०ः—(गाथा छन्दः।) अत्र प्रकृतत्वान्मालती उपमेया। कुसुमांतरस्याप्राप्त्युपदेशेन त्वदप्राप्यमुत्कृष्टगुणमस्योपमानमिति प्रतीतेरस्त्युपमितिक्रियानिष्पत्तिरिति बोध्यम्। **क्वचीति**। विषयसप्तमी। **निरास इति**। वाद्युपमेययोर्लोपे इत्यर्थः। **अरातीति**। मदग्रेऽपि वैरिविक्रम इति नयनविकासः। कृपाणेनोदग्रो भीषणो बाहुर्यस्य सः। सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरतीति कर्मणि क्यच्। आयुधसहस्रनिर्वाह्यस्य प्रतिपक्षोत्सारणस्यैकेन कृपाणेन निर्वाहाद्वीरप्रकर्षः। सहस्रारायुधीयतीति पाठे सहस्रारं चक्रमायुधमस्य विष्णोस्तमिवाऽऽचरतीत्यर्थः। **विशेषणद्वारेति**। सहस्रारायुधीयतीति पाठे इदम्। स सहस्रायुधीयतीति पाठे साक्षादुपात्त इति बोध्यम्। **अन्यथा क्यच इति**। इच्छाक्यच् तु नायम्। अरातीत्यादिविशेषणासामंजस्यात्। तथाऽपीत्यतःप्रागुपमेयधर्मयोरिति पाठः। उपमानधर्मयोरिति पाठस्त्वयुक्तः। तल्लोपेऽनुपदमेव ढुंढुणंत इत्यस्योदाहरणात्। **तरुणिमनीति**। तरुणिमनि सति मृगनयना मुनेः मनो नयते हरतीत्यन्वयः। ललिताय विलासाय च वितीर्णो दत्तो विग्रहः शरीरं यया। स्मरशरैर्विशीर्णीकृतमान्तरं यस्याः सा (अपरवक्त्रं छन्दः।) **नेदमुदाहरणमिति**।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १९ ॥ (—)

इहाभिन्ने साधारणे धर्मे,

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥ २० ॥ (—)

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे (पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे),

---

Mālopamā that results when with reference to the same object, several Upamānas come to be stated, the common property being the same, as in

Thereupon she withered away through sadness, like the prosperity of the kingdom through unjust rule, like spirited nature through proverty, like the lotus plant through frost. (19),

or different, as in

The lovely woman (lit. with lovely hips) is, like moon-light, a delight to the eyes; like wine, a source of ravishment; like sovereignty, she has drawn together, under her sway, all the people. (20);

प्रदीपः–तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे षट् । धर्मवाद्योर्लोपे द्वौ । धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यूनविंशतिर्लुप्तभेदाः । पूर्णभेदाश्च षट् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

उ०ः–अत्र स्वमात्रबोधकपदाभावात्त्रयाणां लोपसंभवेन चिंत्यमेतदित्याहुः । **अत्रायःशूलेति**। अयःशूलपदेन स्वार्थसदृशो लक्ष्यते इति भावः। **अतिशयोक्तिरिति** । अयःशूलशब्दादयःशूलत्वेन स्वार्थसदृशक्रूराचारलक्षकात्तेनान्विच्छतीति ठक्प्रत्यये उक्तरूपसिद्धेरिति भावः । **निर्विषयत्वापत्तेरिति** । कमलमनंभसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थसदृशमुखादेर्लक्षणादेतद्भेदापत्तेरिति भावः । वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासप्रत्ययविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलप्रदर्शनपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । सा चेयमुपमा वस्त्वलंकारस्वरूपाणां व्यंग्यानां वस्त्वलंकारयोर्वाच्ययोश्चोपस्कारकतयाऽलंकारतां भजते ।

प्रभाः–नुक्तौ ह्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहरति—**तदेवमिति** । चित्रमीमांसायां त्वन्येऽपि लुप्ताभेदा दर्शिताः । तथाहि—"वाचकलुप्ता षड्विधा

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थिततेः ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥२१॥ (—)
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥ २२ ॥ (—)

(इत्यादिका) रशनोपमा च न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात् । उक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

---

and Raśanopamā which results when, in a regular succession, the Upameya of the preceding Upamā becomes the Upamāna of the following one, (the common property being the same or different, as above,) e.g.:

Of him (the king), towards whose hand, filled with drops of water for making unceasing gifts of gold, surges the queue of supplicants, are like the words the thoughts, like the thoughts the acts, like the acts the fame, extremely stainless. (21),

Like the thoughts of that king is his figure pleasing; like the figure is his council swelling with prowess; like his council his triumphal glory cannot be won over by the enemies. (22);

have not been defined. For, it is possible to have thousands of such variations, and yet they do not go beyond the varieties specified.

प्रदीप :– नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति। तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमानसंबन्धो मालोपमा । सा च द्विधा–साधर्म्यस्याभेदात्तद्भेदाच्च । तत्राद्या यथा—

उ० : – न चैवमन्यानुपस्कारकसादृश्यनिबंधने 'स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः । अंगारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽऽबभासे' इत्यादौ अलंकारव्यवहारानापत्तिः । आपणे विक्रीयमाणतादृशायां ताटंकादे-

---

प्रभा : – इहोक्ता। 'कर्तर्युपमाने' इति णिनौ सप्तम्यपि दृश्यते कोकिल इवालपति कोकिलालापिनीति । तथा 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्प्रत्यये 'लुम्मनुष्ये' इति लुपि चेवेत्यर्थे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गेति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी । तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—'यच्चोराणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत काकतालीयम् ॥' अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनतालपतनपरयोरिवार्थे 'समासाच्च तद्विषयात्' इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिति समासे काकतालसमागमसदृशश्चौराणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थे तेनैव सूत्रेण च्छप्रत्यये

प्रदीप :—**अनयेनेवेति**। अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यम्। अन्त्या यथा—**ज्योत्स्नेवेति**। अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः। पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा। सापि द्विधा—साधर्म्याभेदात्तद्भेदाच्च। तत्राद्या यथा—**अनवरतेति**। अत्र विमलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः। अन्त्या यथा—**मतिरिवेति**। अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः। त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता एव। उक्तभेदान्तर्भावात्। तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्,

उ० :—नायिकाकर्णाद्यनुपस्कारकत्वेऽपि अलंकारव्यवहारवदुपपत्तेः। कदाऽप्यलंकारभावमप्राप्य मंजूषादिगतकटकादिवत् अलंकुर्वाणगतधर्ममात्रसंस्पर्शनिबंधनत्वाच्च। एतेन यत्र सकलवाक्येन प्राधान्येन व्यंग्योपमा तत्राप्यलंकारध्वनिव्यवहारो व्याख्यातः। इयं चोपमा यथेवसदृशतुल्यादिशब्दोपादाने वाच्यालंकारः। सुहृत्प्रतिपक्षादिशब्दोपादाने लक्ष्या। **साधर्म्यस्याभेदादिति**। एकशब्दबोध्यत्वेन सर्वोपमानगतत्वादित्यर्थः। **तद्भेदादिति**। प्रत्युपमानं विश्रांतेरित्यर्थः। यथा माला काचिदेकजातीयैः कुसुमैः काचिद्विजातीयैस्तथेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा बहुभिरुपमानैर्घटितेति द्विविधा मालोपमेत्यर्थः। **अनयेति**। मनस्विता पाण्डित्यम्। इतरत्स्पष्टम्। **ज्योत्स्नेवेति**। पद्यं स्पष्टार्थम्। **अनवरतेति**। निरंतरस्वर्णदानाय जललवभृते तत्संबद्धे करे तरंगिता पूर्वपश्चाद्भावेन श्रेणीभूय मिलिता अर्थिततिर्यस्य। भणितिर्वचनम्। (गीतिश्छन्दः।) **मतिरिवेति**। चिता व्याप्ता। तस्य नृपस्य सभेव तस्य जयश्रीः परेषां जेतुं शक्या नेति संबंधः। (उद्गीतिश्छन्दः।)

प्रभा :—तालपतनजन्यकाकवधसदृशश्चोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः। अत्र च्छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुपमानभूतस्य तालपतनजन्यकाकवधस्यानुपादानादुपमानलुप्तेयम्। तथा प्राथमिकोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता। इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुक्तौ धर्मोपमानलुप्ता। एवं वाचकधर्मयोः क्विप्समासयोरिव (?) चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मानुपादाने च भवतीति द्वात्रिंशल्लुप्ताभेदाः।" इति। अत्रेदं बोध्यम्—पूर्णायां साधारणो धर्मः क्वचिदनुगतः। यथा स्वप्नेऽपीत्यत्र न मुञ्चतीति। क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नः। यथा—'यान्त्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या। दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥' इत्यत्र भिन्नाभ्यां वलितावृत्तशब्दाभ्यामेकस्य धर्मस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नकंधरावृन्तविशेषणतयोपादानात्तथात्वम्। कंधरावृन्तयोस्तु सादृश्यादभेदेनाध्यवसानाद्बिम्बभावः। बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मं प्रति विशेष्यतया वस्तुप्रतिवस्तुरूपो धर्मः क्वचित्। यथा—'सा

(११) उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे।
अनन्वयः।

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः।

2. ANANVAYA.

When in one and the same sentence, one and the same thing stands both as the Upamāna and the Upameya, there results "Ananvaya."

Gloss:—'Ananvaya' (want of connection) is so called because it consists in the negation of connection with any other Upamāna (but itself).

प्रदीप:-एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात्सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात्। **उपमानेति।** उपमानान्तरव्यवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदोपचारेणैव निबध्येते सोऽनन्वयः। तदेतदुक्तम् 'उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्वयः' इति बहुव्रीहिसमासात्। यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत्। अनन्वयः संबन्धाभावः। स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति। एवकारो वैचित्र्यविशेषस्फोरणार्थः। एकवाक्यगे इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय। तत्र हि

उ०:-**वैचित्र्यसहस्रेति।** बिंबप्रतिबिंबभावादिभेदेन लोकसिद्धकविकल्पितादिभेदेनोपस्कार्यभेदेन निरवयवादिभेदेन अन्योन्योपायत्वरूपपरंपरितत्वे उपायत्वस्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादिभेदेन तेषां परस्परं गुणने इयत्ताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। **इत्युपमालंकारः। उपमानेति।** न विद्यतेऽन्वयः संबंधोऽर्थादुपमानांतरेण यत्र सोऽनन्वय इति अन्वर्थमलंकारनामेदम्। तत्रान्वर्थसंज्ञाबललब्धमर्थमाह **उपमानांतरेति। भेदोपचारेणेति।** भेदेऽसत्यपि तद्घटितसा-

प्रभा:-तेन जगृहे साध्वी हठात्साध्वसकम्पिता। वानरेणातिलोलेन वाताधूतेव वल्लरी॥' इत्यत्र साध्वसवातयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेको धर्मो विशेष्यतयोक्तः। एवमन्यत्रापि बिम्बप्रतिबिम्बभावसंकीर्ण एव वस्तुप्रतिवस्तुभावो न केवलः। केवलबिम्बप्रतिबिम्बभावेन साधारण्यं यथा—'पाण्ड्योऽयं–' इति रघौ। अत्र हि हरिचन्दनबालातपौ हारनिर्झरौ (बिम्बप्रतिबिम्ब-भावापन्नौ?।) क्वचित् श्लेषेण साधारण्यं यथा—'सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव' इत्यादौ। क्वचिदुपचारेण यथा—'पङ्कजैरिव कुमारमीक्षणैर्विस्मयेन विकचैः पपुर्जनाः' इत्यत्र विकासस्य पुष्पधर्मस्य नेत्रेषु। समासभेदाश्रयणेन यथा—'तया विवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या। प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव लोकः॥' इत्यादावाननरूपश्चन्द्र इत्युपमेये चार्थाङ्गीकरणात्। पूर्वोक्तः श्लेषः सभङ्गोऽयं त्वभङ्ग इति भेद इति दिक्। अथोपमायां शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—

उदाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥ २३॥ (—)

(१२) विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ८ ॥

To illustrate:-

That beautiful lady of superb charms looks splendid like herself alone;—not this much only,—also her amours, the very abodes of Cupid's (विलासायुध) gentle frolics (लास), are (only) like themselves. (23)

3. UPAMEYOPAMĀ.

When there takes place an exchange of places of them two (i. e. the Upamāna and the Upameya), there results " Upameyopamā. "

प्रदीप :– वाक्यद्वये तथाभावः। उदाहरणम् **न केवलमिति**। अत्र दशाविशेषादिभेदाद्भेदोपचारः। **विपर्यास इति**। तयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यास उपमेयोपमानभावः। अर्था-

उ० :– द्वयोपचारेणेत्यर्थः। आपाततः शाब्दबोधोपपत्तये उपमानांतरव्यवच्छेदबोधाय च आहार्यस्तदुपचारः। एतेन देशकालादिभेदाद्भेदोऽत्रेति परास्तम्। तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्तेः। गगनं गगनाकारमित्यादौ तद्युगे तद्देशे वा यथा गगनं तथैतद्युगे एतद्देशेऽपीति बोधात्। अनन्वये तु निरुपमानत्वनिमित्तोत्कर्षाय स्वयमेव स्वस-

प्रभा :– तत्र सादृश्यं पदार्थान्तरमिति प्राचां मतम्। साधारणधर्मरूपमेव तदिति नव्यानाम्। तत्राद्यमते तावदुच्यते—तत्र चन्द्र इवाह्लादकं मुखमित्यादाविवार्थे सादृश्ये चन्द्रादेर्निरूपितत्वसंसर्गेणान्वयः। सादृश्यस्य च प्रयोजकतासंसर्गेण आह्लादकत्वादौ साधारणधर्मे पदार्थैकदेशेऽप्यनुभवबलादन्वयः तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादावुपमेये। तेन चन्द्रनिरूपितसादृश्याप्रयोजकाह्लादकत्वविशिष्टाभिन्नं मुखमिति बोधः। इवाद्युक्तसादृश्यस्योपमानविशेषणत्वमते तु बोधः प्रागुक्तः। समानधर्माप्रयोगे तु सादृश्यस्योपमेय एवान्वयः। निपातार्थतया भेदे नानार्थान्वये बाधकाभावात्। चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजके चन्द्रपदस्य लक्षणा। तस्या भेदेनार्थे पदार्थैकदेशेऽपि सौन्दर्येऽन्वयः। तदनङ्गीकारे तु चन्द्रपदस्यैव तादृशसौन्दर्यवति लक्षणेति पूर्ववदेवान्वयबोधः। चन्द्र इव भाति मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितसादृश्यस्य प्रकारतासंसर्गेण धात्वर्थे भानेऽन्वयाच्चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति बोधः। अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वं भाने सादृश्य एवान्वेति। तेन सौन्दर्यप्रयोज्यचन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रकारकभानविषयो मुखमिति धीः। गज इव

उ०ः—मानधर्मेत्युक्त्या परो नैतत्समानधर्मेति प्रतीयते। **बहुव्रीहीति**। उपमानांतरसंबंधाभावपदं बहुव्रीहिणाऽनन्वयमाहेत्यर्थः। **यद्वा संज्ञेति**। संज्ञाभूतस्यापि योगकथनमित्यर्थः। तथा च योगरूढोऽयमिति भावः। **उपमानांतरेणेति**। नन्विदमयुक्तम्। कस्याप्युपमानस्याभावेनांतरशब्दप्रयोगासंगतेरत आह **उपमेयभिन्नेनेतीति**। एकस्येत्युपमाव्यवच्छेदाय। **एवकार इति**। एकस्यैवेति भिन्नशब्दबोध्यत्वव्यवच्छेदकैवकार इत्यर्थः। **वैचित्र्येति**। यद्यप्यस्या वदनमिव वक्त्रमित्यत्रानन्वय एव तथापि स दुष्ट इति वैचित्र्यस्फोरणायेत्यर्थः। एकवाक्यगे इत्यस्य एकौपम्यबोधकशब्दप्रतिपाद्येत्यर्थः। तत्फलमाह **विपर्यासेति**। उपमेयोपमेत्यर्थः। वस्तुतस्तु तत्र द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकत्वाभावेन योगलब्धार्थेनैव वारणसंभवान्नेदमस्य व्यावर्त्यम्। किं तु तादृशस्थले एव तस्य फलस्य संभवात् स्वरूपकथनमिति ध्येयम्। **न केवलमिति**। नितांतकांतिः अतिशयितकांतिः। यावंतो विलासा आयुधानि यस्य स कामस्तस्य लास्यवासा नृत्यस्थानानि। (एवकारो भिन्नक्रमो नितम्बिनीशब्देन सम्बध्यते। यावत् 'अपि तु' इत्यर्थे इत्युदाहरणचन्द्रिका। उपजातिश्छंदः।) अत्र साधर्म्यमात्रमिवार्थः। न तु भेदांशो बाधात्। रूपके चंद्राद्यभेदबुद्धिः फलं, तत्कृत एव चमत्कारः, अत्र तु पर-

---

प्रभाः—गच्छति, पिक इव रौतीत्यादाविवार्थसादृश्यस्य धात्वर्थे गमनादावन्वयासंभवात्तस्य गमनादिकर्तर्येवान्वयः। गजसदृशो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधः। कुतः सादृश्यस्य धात्वर्थेनान्वय इति चेत्, घटो न पश्यतीत्यत्र घटान्विताभावस्य दर्शने कर्मतासंसर्गेणान्वयवारणाय धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबोधे विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादिति तार्किकाः। अन्ये तु गजसदृशो यः स गच्छतीत्यत्रेव गज इव गच्छतीत्यत्रापि सादृश्यस्य विधेयत्वेनाप्रतीतेस्तदनुभावोपपत्त्यर्थं गजनिरूपितसादृश्यप्रयोजकगमनाश्रय इत्येव गज इव गच्छतीत्यादौ बोधः। घटो न पश्यतीत्याद्युक्तबोधापत्तिस्तु धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणान्वयबुद्धिं प्रति तज्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव निरसनीया। वनं गज इव समरं शूरो गच्छतीत्यादौ तु गजादिपदानां गजकर्तृकगमनादौ लक्षणा। तत्सादृश्यस्य धात्वर्थगमनादावन्वयः। तेन वनकर्मकं यद्गजकर्तृकं गमनं तत्सदृशसमरकर्मकगमनाश्रयः शूर इति धीरित्याहुः। ननु सिंहतुल्यो भातीत्यत्र सिंहभानसदृशभानस्य बोधो दुर्घटः। तुल्यत्वस्य निपातभिन्ननामार्थत्वेन धात्वर्थभेदेन साक्षादन्वयायोगात्। सिंहतुल्यो यो देवदत्तः स भातीत्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तुल्यत्वबोधे तु

तयोः उपमानोपमेययोः परिवृत्तिः, (अर्थात्) वाक्यद्वये, इतरोपमानव्यवच्छेदपरा (उपमेयेनोपमा इति) उपमेयोपमा ।

Gloss:—Of them two i. e. of the Upameya and the Upamāna; Exchange of places-of course-in two sentences, designed for excluding any other Upamāna (but itself). Upameyopamā is so called because it consists of an Upamā with the Upameya (as an Upamāna).

उ० : – स्मिन् स्वसाधर्म्याभावकृतः। न तु स्वाभेदबुद्धिकृतः तस्याः सिद्धत्वादिति ततो भेदः । एतदग्रेऽत्र दशाविशेषादिभेदात् भेदोपचार इति क्वचित् पठ्यते सोऽपपाठः । तथा सत्युपमाया एवाऽऽपत्तेः । देशकालभेदेनाप्ययमेव तत्तुल्य इति प्रतीतेस्तत्राप्यनन्वय एवेत्याशय इत्यन्ये । ननु 'भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिपूर्णे विबुधैश्च दानवैः । न भविष्यति नास्ति नाभवन्नृप यस्ते भजते तुलापदम्' ॥ इत्यादौ सर्वथैवोपमाननिषेधात्मकोऽसमालंकारः प्राचीनैरुक्तः । उपमानलुप्तोपमाऽतिव्याप्तिवारणाय सर्वथैवेति । एवं च तद्ध्वनिनैव चमत्कारोपपत्तौ अनन्वयस्य पृथगलंकारत्वं किमर्थम् । यदि तु रत्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूषणापसारणं यथा चमत्काराय, तथा प्रकृते उपमालंकाराभाववर्णनमेव चमत्काराय न तु तत्रासमनामा पृथगलंकार इत्युच्यते । तर्हि तद्ध्वनिनैवोपपत्तिरिति चेन्न । पर्यायोक्तसादृश्यमूलाप्रस्तुतप्रशंसादौ ध्वन्यमानार्थसत्त्वेऽपि वाच्यार्थकृतचमत्कारमादायालंकारत्ववदुपपत्तेः । अन्यथा दीपकादावपि उपमाभिव्यक्त्यैव चमत्कारोपपत्तौ तेषामपि पृथगलंकारत्वं न स्यादित्याहुः । केचित्तु सर्वेभ्य उत्कृष्टगुणस्त्वमिति प्रतीतेर्व्यतिरेकालंकारध्वनिरेवात्रेति वदन्ति । तच्चिंत्यम् । **इत्यनन्वयः । विपर्यास इति ।** तयोः काव्यनिबद्धोप-

प्रभा : – तस्य विधेयत्वं विवक्षितं न सिध्येत् । न च तुल्यपदेन तुल्यत्वप्रकारकं लक्ष्यते तच्चाभेदेन भानेऽन्वेतीति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविशेषणत्वेन नपुंसकत्वापत्तेरिति चेत्, अत्राहुः—'क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबतेष्यते' इत्यनुशासनं सिद्धार्थानुवादकत्वात्स्तोकं पचतीत्यादिमात्रपरं न सार्वत्रिकमिति न दोष इति । धातोरेव लक्षणया सर्वार्थबोधकत्वमन्यस्य तात्पर्यग्राहकत्वमित्यपि केचित् । चन्द्रवत्सुन्दरमिति 'तेन तुल्यं–' इत्यादिविहितवतेः सादृश्यवदर्थकत्वेऽपि सादृश्ये लक्षणा । तस्य सुन्दरपदार्थैकदेशेन सुन्दरत्वेनान्वयादिवादिप्रयोगस्थल इव बोधः । लक्षणया सादृश्यबोधनात्पारमार्थित्वम् । एवं चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रनिरूपितत्वस्यैकदेशे सादृश्येऽन्वयाच्चन्द्र-

उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥ २४ ॥ (—)

To illustrate :—

Whose wealth ever shines bright like his thoughts, and whose thoughts (shine) like his wealth; whose glory ever shines bright like his figure and whose figure like his glory; whose courage ever shines bright like his realm, whose realm like his courage. How gratifying indeed (बत) ! (24)

प्रदीपः—द्वाक्यद्वये। एकवाक्ये तथाऽसंभवात्। मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दाभिव्यक्तौ प्रतीपरूपत्वात्। उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा। विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः। उदाहरणम्—**कमलेवेति।**

उ०ः—मानोपमेययोरित्यर्थः। **विपर्यास इति**। स च वाक्यद्वये एव संभवति। तत्र वाक्यद्वयं शाब्दमार्थं वा। तेन 'रामरावणौ मिथस्तुल्यौ' इत्यादौ नाव्याप्तिः। तत्रापि रामो रावणतुल्यो रावणो रामतुल्य इति वाक्यार्थभेदप्रतीतेः। **यौगि-**

प्रभाः—निरूपितसादृश्यवदभिन्नमिति बोधः। चन्द्रवत्सौन्दर्यमस्येतीवार्थे 'तत्र तस्येव' इति विहितवतेः प्रयोगे तु चन्द्रपदस्य तत्सौन्दर्ये लक्षणया चन्द्रसौन्दर्यनिरूपितसादृश्यवन्मुखसंबन्धि सौन्दर्यमिति सौन्दर्ययोः सादृश्यबोधोत्तरं तयोरभेदाध्यवसायादेकधर्ममूला पश्चान्मुखचन्द्रयोरपि सादृश्यधीरित्याहुः। अरविन्देन तुल्यं मुखमित्यत्र निरूपितत्वं तृतीयार्थः पदार्थैकदेशसादृश्यान्वयी। अत्रैव सौन्दर्येणेत्युक्तौ प्रयोज्यत्वं तृतीयार्थस्तत्रैवान्वेति। मुखमरविन्दं च सममित्यत्र प्रथमं शब्दादुभयं सदृशमिति बोधे पश्चान्मानसी वैयञ्जनिकी वा परस्परनिरूपितसादृश्यप्रतीतिः। प्रसिद्धनिरूपितसादृश्यस्य वा 'पाण्ड्योऽयमंस—' इत्यादिबिम्बप्रतिबिम्बभावस्थले तु हारहरिचन्दनविशिष्टो राजा बालातपनिर्झरविशिष्टपर्वतसदृश इति बोधोत्तरं सादृश्यप्रयोजकधर्माकाङ्क्षायां बालातपाद्युपमानोपमेयधर्माणां सादृश्यमूलभेदाध्यवसानेन साधारणधर्मत्वसिद्धिः। हारहरिचन्दनाभ्यामुक्तरूपाद्रिरिव राजेत्युक्तौ प्रयोजकत्वतृतीयार्थः सादृश्यान्वयी। उक्तरीत्या सादृश्यस्य तत्प्रयोज्यत्वादिति दिक्। सादृश्यस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव सुन्दरं मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिसमानधर्माभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं मुखमिति धीः। चन्द्रसुन्दरमिति समासे तु चन्द्रपदस्य तद्वृत्तिसमानधर्मवन्मुखमिति धीः। एवं तुल्यादिपदोपादानेऽप्यूह्यम्। एवं क्यजादावप्युपमानपदानां तत्सादृश्ये लक्षणा। तस्य च प्रयोजकतया अभेदेन वा क्यजाद्यर्थाचारविशेषत्वं स चोपमेये आश्रयतयान्वेतीत्यलम्। इत्युपमालंकारः ॥ १ ॥ ननु 'पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं

(१३) संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।

समेन उपमानेन ।

4. UTPREKṢĀ.

Further, what consists in *fancying* the matter under description to be the same as its equal is "Utprekṣā."

Gloss:—Its equal i. e. the Upamāna.

प्रदीपः–सम्भावनमिति । समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समेनासंभविना सहैकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं हेत्वादिसंभावनाभेदाद्बहुप्रकारा । तत्र हेतूत्प्रेक्षा यथा—

उ०ः–कीति । उपमेयेनोपमा यत्रेति यौगिकीत्यर्थः । एकस्य साधारणधर्मत्वे इयमिति बोध्यम् । तदाह । **विपर्यासश्चायमुपमानांतरव्यवच्छेदार्थ इति** । एकेन हि धर्मेण तत्साम्ये एकत्र वर्णिते तेन धर्मेणापरस्य साम्यमर्थप्राप्तं पुनः शब्देनोच्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकमिति भावः । अत एवात्रोपमा न । साधारणधर्मसंबंधकृतचमत्काराभावात् । **कमलेवेति** । (कमला लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिः धैर्यम् । बत हर्षे । गीतिश्छन्दः) अत्रातिस्पृहणीयत्वप्रचितत्वविस्तृत-

---

प्रभाः–निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः । धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥' इत्यत्रैकस्यैव रामस्योपमानत्वमुपमेयत्वमेकवाक्यगतमस्तीत्यतिव्याप्तिः । वृत्तिसाम्यमात्रस्यैव प्रतिपाद्यतया सदृशान्तरव्यवच्छेदाप्रतीतेरिष्टापत्त्यसंभवात् । अत आह—**उपमानान्तरेति** । एवं च तत्रैतत्फलाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । उक्तार्थस्य प्रकाशारूढत्वं दर्शयति—**तदेतदिति** । कथमनेनोक्तार्थलाभस्तत्राह—**बहुव्रीहीति** । उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्गम्यते इत्यर्थात्तल्लाभ इति भावः । एवं तु सति एकवाक्यगत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । उपमेयोपमादेरुक्तविशेषणेनैव व्यावृत्तेरत आह—**यद्वेति** । एवं च नैतल्लक्षणान्तर्गतं किं तु संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तकथनमिति नोक्तदोष इति भावः । कथं तर्हि 'पितुर्नियोगात्–' इत्यादावतिव्याप्तिवारणमिति चेत्, तत्र वृत्त्योरेव साम्यविवक्षणान्न तु रामेणैव रामस्येत्याशयात् । यत्र तु 'लोहितपीतैः कुसुमैरावृतमाभाति भूभृतः शिखरम् । दावज्वलनज्वालैः कदाचिदाकीर्णमिव समये ॥' इत्यादौ शेखरादेरेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मेण 'पाण्ड्योऽयं–' इत्यादिवदानुभविकम् । तत्रावस्थाभेदमवेक्ष्य तात्पर्यविषयसाम्योक्तेर्नातिव्याप्तिः । एकस्यैवेत्येवकारेण देशकालादिभेदेन तात्पर्यम् । विषयत्वव्यवच्छेदस्य प्रत्ययात्तस्य च लक्षणे प्रवेशात् । तदाह—**एवकार इति** । वैचित्र्यमितरा-

उ०ः—त्वानि त्रिषु साधारणधर्माः। **इत्युपमेयोपमा**। वाच्यसाधर्म्यालंकारं निरूप्य व्यंग्यसाधर्म्येषु निरूपणीयेषु प्रथमं प्राधान्यात् उत्प्रेक्षामाह—**संभावनमिति**। उत्कटकोटिकः संदेहः। **अथ** वाच्यसाधर्म्यालंकारनिरूपणोत्तरम्। उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः। **समेन**। प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम्। उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा ज्ञानं उत्प्रेक्षा। एवं चोत्कटोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः। **समेनासंभविनेति**। अलोकसिद्धेन कविकल्पितेनेत्यर्थः। तदुक्तं चक्रवर्तिना। 'यदाऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति। तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः॥ यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः। तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः संभावनापरः॥' इति। इदं चेवशब्दसमभिव्याहारे एव। अन्यत्र संभविनाऽपि। तेन मुखं चंद्रं मन्ये इत्यादेः संग्रहः। चंद्र इव मुखमित्यादौ तु उपमैव। **एकरूपतयेति**। तादात्म्येनेत्यर्थः। एवं चासदृशयोः संभावनं नोत्प्रेक्षालंकारः। सादृश्यातिरिक्तमूलकस्मरणादिवत्। किं तु वस्तुमात्रम्। तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहसि यदा। जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति॥' इत्यादौ नोत्प्रेक्षा। अत्र स्मितस्य सं-

---

प्रभाः—लंकाराद्विशेषो निरपेक्षतारूप इत्यर्थः। **विपर्यासेति**। उपमेयोपमेत्यर्थः। तत्र विपर्यासोपमायाम्। तथाभाव उपमानोपमेयभावः। एकस्यैव कथमुपमानोपमेयभाव इत्यत आह—**अत्रेति**। एवं सति 'लोहितपीतैः—' इत्यादितः कोऽत्र विशेष इति चेत्, अयं विशेषः—यत्तत्रावस्थाभेदोपादानेन साम्यबोधने तात्पर्यं न त्वत्र। किं तु स्तुतिपरार्थवादवाक्यार्थवदतात्पर्यविषयीभूतं साम्यमनौपम्यपरमिति। **तयोरिति**। अनेन च 'भणितिरिव मतिः—' इत्यादिरशनोपमाव्यावृत्तिः। तत्रोपमेयाया मतेरेवोपमानतारूपविपर्यासेऽपि भणितेरुपमानभूताया उपमेयत्वरूपतदभावात्। **असंभवादिति**। न च मुखमरविन्दं च परस्परेण सममित्यादावेकवाक्येऽप्युपमेयोपमास्त्येवेति कथमसंभव इति शङ्कयम्। तत्राप्यरविन्देन मुखं समं मुखेन चारविन्दमित्यर्थतो वाक्यभेदसत्त्वादित्याशयात्। नन्वेवं सति मुखमिव चन्द्र इत्यत्रोपमेयोपमाया अभावात्कथमलंकारः स्यादत आह—**मुखमिवेति**। ननु 'रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैः' इति रघुचतुर्थसर्गे, 'सविता विधवति विधुरपि सवितरति—' इत्यादावतिव्याप्तिः। तृतीयसदृशव्यवच्छेदाप्रतीत्या तत्रोपमेयोपमात्वानङ्गीकारात्। अत आह—**विपर्यासश्चायमिति**। व्यवच्छेदार्थं इत्यनन्तरं लक्षणे विवक्षित इति शेषः।

उ०ः—भावनोत्थापकत्वेऽपि जगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभावात् । संभावना च रमणीयधर्मनिमित्तिका ग्राह्या । तेन 'नूनं स्थाणुनाऽनेन भाव्यम्' इत्यादौ निश्चलत्वादिसाधारणधर्मनिमित्तकसंभावनायां नातिव्याप्तिः । रूपकवित्तावतिव्याप्तिवारणाय संभावनमिति । प्रकृतस्येत्यस्य च प्रकृतताावच्छेदकरूपेण ज्ञातस्येत्यर्थः । तेन यत्राऽऽहार्यसंभावनं तत्रैवोत्प्रेक्षा । तेन 'रामं स्निग्धतरश्यामं विलोक्य वनमंडले । प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥' इत्यत्रानाहार्यसंभावनायां नातिव्याप्तिः । अत्र तेषां नृत्यप्रवृत्त्या संभावनाया अनाहार्यत्वम् । आहार्यत्वेपि तत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवद्विशेष्यकत्वस्योत्कटकोटिकत्वस्य संभवात् । इव नूनं मन्ये जानेऽवैमि ऊहे तर्कयामि शंके उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः प्रतिपादकैः सहिता यत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्या सा । यत्र प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र व्यंग्या । यथा वक्ष्यमाणेष्वेवेवादिपदाऽऽदाने । यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति बोध्यम् । **हेत्वादीति** । आदिना फलस्वरूपे । **बहुप्रकारेति** । जातिगुणक्रियाद्रव्याणां अभावस्य च संभावितत्वेन स्वरूपोत्प्रेक्षा पंचधा । एवं हेतुफलयोरपि जात्यादिरूपत्वेन तयोरपि प्रत्येकं पंचविधत्वम् । एवमुत्प्रेक्षानिमित्तस्य धर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां बहुभेदेत्यर्थः । परं तु ईदृग्वैचित्र्यस-

---

प्रभाः—तथा चोपमानान्तरव्यवच्छेदफलक उपमानोपमेययोर्विपर्यास इति लक्षणं सुस्थमिति भावः । इत्यनन्वयः ॥ २ ॥ उपमेयोपमा च ॥ ३ ॥ उत्प्रेक्षालक्षणार्थं दर्शयति—**तेनेति** । यथोक्तशेषपूरणेनेत्यर्थः । 'हृतसारमिव—' इत्यत्र नैषधीयद्वितीयसर्गे संभावनाविषयस्य चन्द्रस्याप्रकृतत्वादाह—**संभविन इति** । स्वतःसिद्धस्य विषयस्येत्यर्थः । समेनेत्यस्योपमानेनेत्यर्थे उक्तव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तदर्थमाह—**असंभविनेति** । असंभावितेनार्थेनेत्यर्थः । आरोप्येणेति वक्तव्ये संभावनाया आहार्यत्वसिध्यर्थमसंभविनेत्युक्तम् । तदर्थश्चासंभवित्वेन ज्ञातत्वम् । तेन 'विरक्तसंध्या—' इति रघुचतुर्दशसर्गपद्ये (इत्यत्र) नातिव्याप्तिः । एकरूपतया अभेदेन । संभावनमुत्कटोपमानकोटिकसंदेहविषयीकरणम् । तेन संदेहे नातिव्याप्तिः । एतच्च सादृश्यहेतुकत्वेन विशेषणीयम् । तेन 'वदनकमलेन बाले स्मितसुषमालेशमावहसि । जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥' इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति संक्षेपः । **हेत्वादीति** । आदिना फलस्वरूपयोः परिग्रहः । हेतुफलभिन्नं स्वरूपशब्दार्थः ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौंदर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥ २५ ॥ (—)

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥ (मृच्छकटिक-१-३४.)

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

To illustrate:—

O lady of graceful form! I fancy that the Beauty-of-the-lotus is clinging to your feet, in exultation, possibly with the idea (इति): "By this lady, with eyes like lotus-petals, has been stubbornly quelled, with the charm of her face, the vanity of beauty on the part of the moon, my born enemy, who cannot brook my bloom at night." (25)

The darkness, as if, *anoints* the limbs; the sky *showers*, as it were, collyrium; like service tendered to an evil person, the sight has become unavailing. (26)

In instances like these, permeation etc. comes to be fancied as anointing etc.

प्रदीपः—**उन्मेषमिति**। अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—**लिम्पतीवेति**। अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयम् । अत एव 'तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यम्' इत्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तम् । विवक्षितविवे-

---

उ०:—हस्त्रं न चमत्कारातिशयायेति न ग्रंथकृतोक्तम्। **उन्मेषमिति**। (नायकस्य नायिकां प्रति चाटूक्तिरियम्।) विकासमित्यर्थः। (यः इन्दुः। मम पद्मस्य) जातिवैरी सहजशत्रुः। तस्य इन्दोः। मन्दाक्रान्ता छन्दः) **स्वभावलग्न-**

प्रभा:—ननु 'उन्मेषं–' इत्यादौ हर्षस्य हेतुत्वेन लगने संभावनं, न त्वभेदेनेति कथमुक्तलक्षणसमन्वयस्तत्राह—**अत्रेति**। अत्र लग्नत्वस्य तादात्म्येन संभावनोक्तिः फलतः पर्यवसानाभिप्राया। तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। किं तु स्वभावलग्नायां हर्षहेतुकलग्नाया अभेदेन संभावनं वोध्यम्। हेतूत्प्रेक्षाव्यपदेशोऽपि पर्यवसानत एव। दध्ना

(१४) ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥ ६ ॥

5. SASANDEHA.

As for 'Sasandeha,' it is doubt, with the difference (from the Upamāna) specified, or unspecified.

प्रदीप :– केन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्षणात्। एवं फलाद्युत्प्रेक्षाप्यूहनीया। **ससन्देह इति।** भेदो वैधर्म्यम्। संशयस्तु कविप्रतिभानिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः स्थाणुपुरुषादिविषयोऽपि। वैचित्र्याभावात्। अत्र संशयः ससंदेह इति लक्षणम्। भेदोक्तौ

उ० :– **त्वम्।** तत्त्वेनाध्यवसितः स्वाभाविकः शोभासंबंध इत्यर्थः। **संभावितमिति।** अतिमनोहरत्वेन निमित्तेनेति भावः। अत्र लग्नापदेन लक्षणया पृथगुपस्थिते स्वाभाविकशोभासंबंधे यथोक्तहर्षहेतुकपद्मलक्ष्मीलग्नत्वतादात्म्यसंभावना। तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा। लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम्। एतावतैवोत्प्रेक्षायां साध्यवसानत्वव्यवहारः प्राचामिति बोध्यम्। न च हेतुफलयोरपि स्वरूपतया स्वरूपोत्प्रेक्षैव सर्वत्र वक्तुमुचितेति वाच्यम्। हेतुत्वफलत्वाभ्यां निर्दिष्टेतरस्य स्वरूपशब्दार्थत्वात्। किंचिद्वैचित्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्। **लिंपतीवेति।** (मृच्छकटिके प्रथमाङ्के गाढान्धकारवर्णनमेतत्।) भ्रमातिशयकारकत्वसकलवस्तुमलिनीकरणत्वादि निमित्तम्। अत्रापि व्यापनाद्युपस्थितिः प्राग्वदेव। **व्यापनादीति।** आदिपदेन कविकल्पितं नभःकर्तृकांजनकर्मकाधःप्रसरणं गृह्यते। तमःकर्तृकांगकर्मकव्यापनं तु स्वतः संभव्येवेति बोध्यम्। अत्रोत्प्रेक्षैव। तिङन्तसमभिव्याहृतेवशब्दस्य संभावनाबोधकत्वात्। स्पष्टं चेदं सन्सूत्रे भाष्ये। **अपास्तमिति।** क्रियोपसर्जनस्य कर्तुरन्यत्रान्वयायोगात्।

प्रभा :– जुहोतीत्यस्य दधिविधित्वव्यपदेशवदित्यूह्यम्। एवम् 'चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः। अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यापाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥' इति फलोत्प्रेक्षायामपि स्वाभाविके कण्टककर्तृकव्यापाटने ललाटाक्षरदर्शनफलकपाटनतादात्म्यसंभावनमिति लक्षणसमन्वयो द्रष्टव्य इति दिक्। ननु 'लिम्पतीव–' इत्यत्र तमोव्यापनस्यानुपादानात्कथं तत्र तादात्म्येन लेपनसंभावनेत्यत आह—**अत्रेति।** गम्यमानं व्यञ्जनया प्रतीयमानम्। उत्प्रेक्षायाश्चाध्यवसानगर्भत्वाद्विषयस्यानुपादानेऽपि न दोष इत्यप्याहुः—**अत एवेति।** प्रकाशग्रन्थादेवेत्यर्थः।

उ०ः—तदुक्तं दंडिना। 'कर्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितुम्॥' इति। देवदत्त इव यज्ञदत्तः पचतीत्यादौ पदांतरोपस्थाप्यकर्तृविशेषणस्य तूपमेयत्वं भवत्येवेति बोध्यम्। प्रथमांतविशेष्यकबोधवादिमतेऽप्याह—**विवक्षितेति**। तन्मतेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा इति व्यवहार इति भावः। उत्तरार्धे तु उपमैव। उत्प्रेक्षासाधकाभावात्। एवं च नामसमभिव्याहृतेवशब्देन तत्रैवोत्प्रेक्षा यत्र संभावनोपयुक्तविशेषणदानम्। यथा 'बालेंदुवक्त्राण्यविकाशभावात् बभुः पलाशान्यतिलोहितानि। सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्॥' इत्यादौ। यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैर्वक्रत्वलौहित्यादिनोपमाया वक्तुं शक्यतया वसंतनायकसंगतवनस्थलीसंबंधित्वरूपविशेषणकल्पनमुत्प्रेक्षागमकम्। उपमायां तस्यानुपयोगात्। **इत्युत्प्रेक्षा। ससंदेह इति**। अत्र 'प्रकृतस्य समेन यत्' इत्यनुवर्तते। प्रकृतस्य समेन सादृश्यज्ञानप्रयोज्यो यः संशयः संशयज्ञानं स ससंदेहनामाऽलंकार इत्यर्थः। संदेहेन सह विषयतया तद्विशिष्ट इति ससंदेहः। अत एव 'इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा' इत्यत्र न ससंदेहालंकारः। सादृश्यमूलकत्वाभावात्। अस्य प्रेममात्रोत्कर्षकत्वेऽपि वर्णनीयोत्कर्षकत्वाभावाच्च। असद्विषयेऽपि कस्यचित् प्रेमसंभवात्। संशयश्च समकोटिको ग्राह्य इत्युत्प्रेक्षाव्युदासः। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयवारणायाह—**संशयस्त्विति**। सादृश्यमूलकत्वाद्यभावे तु

प्रभाः—युक्तिमप्याह—**विवक्षितेति**। तथा च विवक्षितस्यैव साक्षादुत्प्रेक्षासंभवेन तत्कर्तृकत्वानुधावनं न युक्तमिति भावः। नव्यास्तु "अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान्यत्कुचशैलशीली। नानारदाह्लादिमुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः॥" इति नैषधीयपद्ये मोहनरूपधर्मस्याधारतासंबन्धेन मुनिषूत्प्रेक्षादर्शनादभेदेनैवोत्प्रेक्षेति नियमो न युक्तः। न च मुनिगतधर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षितकल्पना युक्ता। अनुभवविरोधात् लक्षणानुगमानुरोधेनानुभवबाधायोगात्। एवं च लिम्पतीवेत्यत्रापि तमसि लेपनकर्तृत्वोत्प्रेक्षैव युक्ता। आख्यातार्थकर्तृत्वस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। किं च निगीर्णे व्यापने लेपनोत्प्रेक्षाङ्गीकारे तस्या विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात्। उद्देश्यस्य पृथक्पदानुपात्तत्वात्। इवशब्दान्वितस्योत्प्रेक्षाया उत्सर्गसिद्धत्वाच्च। तस्मात्स्वरूपोत्प्रेक्षा द्विविधा धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥ (—)

Gloss:—With the difference specified as in the instance:—

May this possibly be the sun? But then it is possessed of seven horses. Is it fire? But surely it does not spread in *all* directions. Is this the god of death in person? But buffalo is his mount. Doubts like these do the hostile warriors entertain, for a long while, as they happen to look at you in the battle. (27)

प्रदीपः—तदनुक्तौ चेति विभागः। तत्र भेदोक्तौ यथा—**अयमिति**। अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधर्म्याणि तदाश्रयेषूक्तानि। न चायं व्यतिरेकालंकारः। तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात्। ननु भट्टोद्भटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि। तत्किमस्यापि स एव पन्थाः। नेत्युच्यते। कुत एतत्। भेदोक्ताविति विभजनात्। निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात्। वैचित्र्यानुभवाच्च। यथा—

उ०:—संशयमात्रमेव नालंकार इति बोध्यम्। **अयमिति**। (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः।) इतः युक्तः। विकल्पान् संशयान्। आजौ युद्धे। (चिरम् इत्यस्य समालोक्येत्यत्र विदधतीत्यत्र वान्वयः। शिखरिणी छन्दः।) अयं किं मार्तण्डस्तदन्यो वेति संशयाकारः। अत्र प्रतापेन दुर्निरीक्ष्यत्वसाम्यान्मार्तण्डत्वसंदेहः। दुराधर्षत्वसाम्यात् कृशानुत्वसंदेहः। क्षणेन सकलसंहर्तृत्वसाम्यात्कृतांतत्वसंदेहः। **उक्तानीति**। मार्तण्डादिवैधर्म्येण आर्तण्डत्वाद्यभावनिश्चयेऽपि कृशानुत्वादिसंशयादस्य निश्चयगर्भता। वैधर्म्योक्तिस्तु सति मार्तण्ड-

प्रभा:—चेत्याहुः। अथोत्प्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—त(य?)त्रोत्प्रेक्षायां पञ्चम्यर्थो हेतुः। तत्र प्रकृत्यर्थहर्षादेरभेदेनान्वयः। हेतोश्च प्रयोज्यतासंसर्गेण लगने तस्य चाभे न स्वाभाविके लगने संभावनं प्राचां मते। तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसंभावनाविषयः पादयोः पद्मशोभालगनमिति बोधः। नव्यनये तु हेतोरेव प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणाद्धर्षहेतुप्रयोज्यमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः। एवं द्रष्टुमिवाक्षराणीति फलोत्प्रेक्षायामभेदेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तुमुनर्थफलस्य साधनत्वसंसर्गेण पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनाल्ललाटाक्षरदर्शनाभिन्नफलकपाटनाभिन्नमिवैतत्पाटनमिति बोधः। नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोत्प्रेक्षण-

भेदोक्ताविव्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥२८॥ (—)

Owing to (the words) "with the difference specified," this (figure) comes to be accepted not only in that variety of doubt pregnant with determination but also in the other, which culminates in determination. As for instance :—

Is it the moon ? Where is the spot ? Is this a lotus ? Where has the water vanished ? By the elegant, amorous words, has it been, in the sequel, ascertained, O deer-eyed one ! that it is the face ! (28)

प्रदीपः–**इन्दुरिति** । तत्किं भट्टोद्भटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वै-

---

उ०ः–त्वसंशये कृशानुत्वसंशयायोगात् तत्संशयनिवृत्तये कृता । निश्चयगर्भश्चोपमाननिष्ठवैधर्म्योक्तौ । आदावंते च संशयः मध्ये निश्चयः स निश्चयगर्भ इति तल्लक्षणात् । **निश्चयांतोऽपीति** । उपमेयनिष्ठवैधर्म्योक्त्येति भावः । यथेंदुः किमित्यादौ ललितवचनैर्मुखत्वनिश्चयेऽग्रे केनापि रूपेण संशयाभावात् । अस्यालंकारत्वबीजमाह । **वैचित्र्येति** । **इन्दुरिति** । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे हरिणाक्षि एतत् (मुखम्) इन्दुः किम् । तर्हि कलङ्कः क्व । सरसिजं किम् । तर्हि अम्बु कुत्र गतम् । इति प्रथमं सन्दिग्धम् । परतः पश्चात् ललितसविलासवचनैः मुखमिति निश्चितम् । (गीतिश्छन्दः ।) **प्रतीयमानवदिति** । आपाततः संशये व्यंग्यनिश्चयकृतो ह्यत्र चमत्कारः । निश्चयस्य वाच्यत्वे तु न स इति भावः । अत्र निश्चयगर्भतया संकीर्णो निश्चयान्तः । शुद्धस्तु 'चपला जलदाच्च्युता लता वा तरुमुख्यादिति संशये निमग्नः । गुरुनिश्वसितैः कपिर्मनीषी निरणैषीदथ तां वियो-

---

प्रभाः–मिति दर्शनफलकमिव पाटनमिति बोधः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । इत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४ ॥ **अत्रेति** ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य समेनेत्यनुवर्तते । तथा च प्रकृतविषयसमकोटिकः संशयः ससंदेहाख्योऽलंकार इत्यर्थः । समेनेत्यनेन सादृश्यप्रयोज्यत्वलाभात् 'अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् । निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥' इत्यादौ नातिव्याप्तिः । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिसंशयस्य

किंतु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन। तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

(विक्रमोर्वशीयम् १. १०.)

Bhaṭṭa Udbhaṭa, however, ignores this variety, since, herein the determination is not left to suggestion, as in the other variety in which determination comes in the middle. When the difference is unspecified (the figure appears) as in :—

Was it possibly the moon that lends charm (to objects), who played the creator in the creative process of this (damsel)? (or), was it Cupid himself whose sole delight lies in love? or, was it the month (चैत्र) abounding in flowers? How indeed could the ancient sage, grown cold (जड = जल) by a constant study of the Vedas, and whose sense of curiosity had turned away from objects of sense, be able to create this exquisite form? (29)

प्रदीपः—चित्र्याभावादिति गृहाण। भेदानुक्तौ यथा—**अस्या इति**। अत्र शङ्कयमानस्य

उ०ः—गिनीति' इत्यादौ। अत्र मंजूषादिगतकटकादाविवालंकारव्यपदेशः। किंशब्दनुशब्दादेश्च समकोटिकसंशयविषयत्वे शक्तिः। अयं किं मार्तण्ड इत्यादेरयं मार्तण्डत्वादिसंशयविषय इत्यादिरर्थः। स्वसंशयज्ञापनाय च परं प्रति तथोक्तिः। **अस्या इति**। (विक्रमोर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुद्दिश्य पुरूरवस उक्तिः।) अस्याः सृष्टौ यः प्रजापतिर्निर्माता अभूत्स किं चंद्रः किं वा मदनः किं वा पुष्पाकरो मासो वसंतः इति प्रजापतिधर्मिकश्चंद्रत्वादिरूपविरुद्धनानाभावकोटिकः संशयः। (विषयेभ्यः वनितादिभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलं औत्सुक्यं यस्य तादृशः। पुराणो मुनिः ब्रह्मा। शार्दूलविक्रीडितं छंदः।) एतन्निर्मातरि कांति-

---

प्रभाः—तु सादृश्यप्रयोज्यत्वेऽपि कविप्रतिभेत्यादिना चमत्कारित्वोक्तेस्तदभावादेव नातिव्याप्तिरिति ज्ञेयम्। अत्र समेनेत्यनेन सादृश्यस्येव समानकोटिकत्वस्यापि लाभादुत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः। **न चायमिति**। असंख्यतुरगयुक्तत्वादिना राज्ञो मार्तण्डाद्युपमानेभ्य

(१९) तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् (अनपह्नुतभेदयोः) अभेदः ।

---

6. RŪPAKA.

That is Rūpaka which consists in the identification of the Upamāna and the Upameya.

Gloss :—Identification due to extreme similarity, between objects whose distinctness is not disguised.

प्रदीप :– प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम्। **तद्रूपकमिति** । अभेदोऽभेदारोपः। बीजं तु तत्रातिसाम्यम् । अभेदश्चात्रानपह्नुतभेदयोर्विवक्षित इति नापह्नुतावतिव्याप्तिः । तदेतत् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।

उ० : – प्रदत्वसत्त्वेन चंद्रस्य च तत्त्वेन कान्तिप्रदत्वं तयोः सादृश्यम्। अस्याः शृंगारोद्दीपकरूपलावण्यादिमत्त्वेनाधरदशनादिरूपपुष्पवत्त्वेन तन्निर्मातरि तादृशलावण्यादिसंपद्वत्तायाः पुष्पवत्तायाश्च सत्त्वेन मदनवसन्तयोरपि तत्सत्त्वात् तद्रूपसादृश्यमूलकोऽयं संशयः । तत्सामग्रीसंपन्नेनैव तद्धर्मवतो निर्माणसंभवात् । केचित्तु 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यत्र वितर्कालंकारः, वितर्कश्च संशयोत्तरमनिर्णये ऊहः । तद्व्यंजकश्च नुशब्दादिः । स चेत्थम् । चंद्रान्यो यदि निर्माता स्यात्कान्तिप्रदो न स्यादित्याद्याकारः । अत एव ब्रह्मा यदि निर्माता स्यात् निर्माणसामग्रीमान् स्यादिति संशयोत्तरवर्तितर्कस्याऽऽपाद्यं वेदाभ्यासजड इत्यादिना निषिध्यत इति । तन्न । वितर्ककारणत्वेन त्वयाऽप्यत्र संशयांगीकारेण तस्यैवालंकारत्वात् । सतोऽपि वितर्कस्य वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनालंकारत्वाभावाच्च । संदेहेनैव तस्याः उत्कर्षसिद्धेः । वेदाभ्यासजड इत्याद्युक्तिस्तु जगन्निर्मातरि ब्रह्मणि सति कथमेतेषु तस्याः निर्मातृत्वसंदेह इत्याशंकाऽपनयनार्थमेवेति

प्रभा :– आधिक्योक्तेरिति भावः । परिहरति—**तस्येति** । प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधर्म्योपन्यासेन व्यतिरेकप्रतीतावप्युपजीव्यत्वात्संशयचमत्कृतावेव पर्यवसानमित्यर्थः । **अस्यापीति** । प्रकृतसूत्रकर्तुरपीत्यर्थः । **प्रतीयमानवदिति** । निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु स वाच्य इति चमत्कारापकर्षादुत्प्रेक्षित इत्यर्थः । **अत्रेति** । प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रादिपरिग्रहः । अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिसंदेह इति दीक्षिताः । एतत्प्रजापतौ चन्द्रादिसंदेह इत्यन्ये ।

उ० : — बोध्यम् । यत्तु 'इह नमय शिरः कलिंगवद्वा, समरमुखे करहाटवद्धनुर्वा' इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव । वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपरः । असामर्थ्ये कलिंगनृपतिवत् शिरो नमय, सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवत् धनुर्नमयेत्यर्थात् । व्यवस्थितश्चायं विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनैतस्यालंकारत्वे मानाभावात् । उपकुर्वन्ति तं सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात् । एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौपम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम् । तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि संदेह एव, व्यंग्यस्तु निश्चयो मात्सर्यमुत्सार्येतिवत् इत्याहुः । **इति ससंदेहः । तद्रूपकमिति** । योऽभेदस्तद्रूपकमित्यन्वयः । तदिति विधेयलिंगग्राहि । **अभेदारोप इति** । आरोपविषयाभेद इत्यर्थः । यथाश्रुते हि उपमात्वमपि सादृश्यप्रतीतेः स्यात् । ज्ञानानामेव तेषां लौकिकालंकारवत् चमत्कारजनकत्वमित्यन्यत् । उपमानोपमेययोरित्यस्योपमानतावच्छेदकोपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेण शब्दान्निश्चीयमानयोरित्यर्थः । तेनाभेदप्रतीतेराहार्यत्वलाभः । तेन भ्रांतिमति नातिव्याप्तिः । अपह्नुतौ अतिशयोक्तौ च नातिव्याप्तिः । अपह्नुतौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वेन, भ्रांतिमति तज्जनकदोषेणैव प्रतिबंधात् । अतिशयोक्तेः साध्यवसानलक्षणामूलकत्वात्तस्य पुरस्काराभावात् । अतिशयोक्तिवत् निदर्शनायामपि नातिव्याप्तिः । शब्दादिति विशेषणात् 'मुखमिदं चंद्रः' इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरतादात्म्यव्यवच्छेदः । निश्चीयमानयोरित्युक्त्या 'नूनं मुखं चंद्रः' इत्युत्प्रेक्षायां नातिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानमलंकारः अत्राभेद इति भेदाच्च । उपमानोपमेययोरित्येतद्विशेषणलभ्यमर्थमाह—**बीजं तु तत्रातिसाम्यमिति** । तेन 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयाभेदनिरासः । यत्तु सादृश्य-

---

प्रभा : — उभयथापि वैधर्म्यानुक्तिरित्यर्थः । इति संदेहालंकारः ॥ ५ ॥ **अभेदारोप इति** । अभेदेन सामानाधिकरण्येनारोप इत्यर्थः । सारोपलक्षणयोः सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम् — 'यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् । उपमेये भवेद्वृत्तिस्त(दा त)द्रूपकं भवेत् ॥' इति । अलंकारभाष्यकारोऽपि लक्षणापरमार्थं यावता रूपकमित्याह । अतिसाम्यं धर्मबाहुल्यम् । तुशब्देन च वृत्तौ तस्य निमित्तत्वमात्रेणोक्तिर्न तु लक्षणाघटकतयेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो-

(१६) समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा (समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति) समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् ।

When the objects super-imposed are expressly stated, there results the 'Samastavastuviṣaya' (variety of Rūpaka.)

Gloss:—When the objects super-imposed happen to be expressed in words, like the objects super-imposed upon, there results the Samasta-vastu-viṣaya (Rūpaka), so called because all the objects (super-imposed) come within its purview. The plural number of आरोपिताः is of no consequence.

प्रदीपः–द्वितीयं तु शुद्धमात्रमिति। आद्ये विभागे लक्षणमाह—**समस्तेति।** आरोपिता आरोप्यमाणाः। ते सर्वेऽपि यत्रारोपविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम्। समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्याप्तिः।

उ०:–प्रयुक्ताभेदस्येव संबंधांतरप्रयुक्ताभेदस्यापि रूपकत्वमिति। तन्न। सादृश्यामूलकस्मरणस्याप्यलंकारतापत्तेः। चंद्रादिपदानां तद्वृत्तिगुणवति सारोपलक्षणायां अभेदप्रतीतिर्व्यंग्येत्येतावतैव रूपकं वाच्यम्। चशब्दादिव्यंग्यत्वे समुच्चय इव। 'मुखमपरचंद्रः' इत्यादौ तु कविकल्पितापरचंद्रेण रूपकं बोध्यम्। 'मुखचंद्रेण विरहतापः शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव। न चैवं चंद्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः। अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुखत्वस्यातिरस्कारेण विशेष्यतया भानेन च तत्त्वसंभवात्। 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्यादौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिंगनस्य बोधान्न दोषः। यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विष-

प्रभा:–रित्यनेनैव हेतुहेतुमतोरभेदोक्तौ कोकिलानन्दो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गात्। सारोपेत्यादिना चातिशयोक्तिव्यावृत्तिः। **अनपह्नुतभेदयोरिति।** भेदो वैधर्म्यं मुखत्वादि। एतच्चोपमापदस्योपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव लभ्यत इति ज्ञेयम्। अथवा गौणसारोपलक्षणामूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु। उपमातो वैचित्र्यस्य तत्प्रयुक्तत्वात्। यत्कृतं वैचित्र्यं तस्यैवालंकारत्वौचित्यात्।

यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद्द्वीप भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ ३० ॥ (—)

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशंका न कार्या ।

To illustrate:—

White due to smearing of the ashes of moonlight, holding the bones of the stars, taking delight in the habit of becoming invisible, the Kāpālikī, in the shape of night, is on the tramp from continent to continent, carrying the magical, fragrant collyrium placed, in the guise of the spot, in the skull-bowl (मुद्राकपाल) of the moon. (30)

There need be no doubt that here, in the three quarters (of the stanza,) is present the Saṅkara of it (i. e. of Rūpaka with Upamā), in view of the fact that the characteristic of being one who takes delight in the habit of becoming invisible is solely an attribute of the thing superimposed and is, hence, a probative circumstance for the acceptance of a Rūpaka.

प्रदीप :– उदाहरणम्—**ज्योत्स्नेति** । अत्र पादत्रये ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाब्दम् । नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात्संदेहलक्षणसंकरौचित्यादिति चेत् । भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं

उ० :– यात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातंत्र्येण स परिणामः । अत्र च विषयाभेदः आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेषः । ‘ वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति ’ इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशन-सामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दोः । ग्रीष्मसंतापहारकत्वात् रमणीयशोभाऽऽधारत्वाच्चे-न्दुर्विषयतयोपात्त इति दाक्षिणात्याः । तन्न । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्ण-नीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावात् इति दिक् । **आरोपविषयवदिति** ।

प्रभा :– व्यङ्ग्यस्यापि वाच्योत्कर्षकत्वेनालंकारान्तर्भावस्याप्रस्तुतप्रशंसानन्वयोपमेयोपमा-दावङ्गीकारात् । परम्परितरूपके ‘ नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत् ’ इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च ‘ उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम् ’ इति वामनसूत्राच्च ‘ भ्रमिम-

(१७) श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः–इत्येकदेशविवर्तनात् एकदेशविवर्ति ।

That is 'Eka-deśa-vivarti' (Rūpaka) in which they (i. e. the things super-imposed) are (some of them) expressed and (others) implied.

Gloss:—Some of the things superimposed are expressed in words; others are to be guessed on the strength of implication. Thus it comes to be called 'Eka-deśa-vivarti' owing to its being present in an explicit form (वि) in a part (of the description).

प्रदीपः– न स्यात् । तद्धि रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्संभवाद्रात्रावसंभवाच्च । उपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् । **श्रौता इति** । ते इत्यारोपिताः ।

उ०ः– तेषां श्रौतत्वेऽविवादादृष्टान्ततेति बोध्यम् । श्रौता इत्यस्य व्याख्या शाब्दा इति । सावयवत्वं च परस्परसापेक्षरूपकसमुदायत्वम् । **ज्योत्स्नेति** । (रूपकमुखेन ज्यौत्स्नीं योगिनीत्वेन वर्णयति । ज्योत्स्नैव भस्म ।) छुरणं अंगलेपनम् । (तारका एव अस्थीनि ।) व्यसनं कौतुकम् । (रात्रिरेव कापालिकी योगिनी । चन्द्र एव) मुद्राकपालं कापालिकानां अंजनादिधारणकपालम् । (मन्दाक्रांता छन्दः ।) अत्र समुदायात्मकस्य सावयवरूपकस्यावयवानां सर्वेषामपि समर्थ्यसमर्थकत्वं परस्परं तुल्यम् । तथापि कवेः रात्रौ कापालिकीरूपकस्यैव समर्थ्यत्वेनाभिप्रेतत्वादितरेषां समर्थकत्वं गम्यते । रात्रिकापालिकीत्यस्य कापालिक्यभिन्ना रात्रिरित्यर्थः । उपमानपदस्य लक्षणायामपि व्यंग्याभेदघटितवाक्यार्थस्यापि बोधात् । उपमायां तु सादृश्यघटित एव वाक्यार्थबोध इति विशेषः । **रूपकोपमयोरिति** । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' (पा. सू.–२-१-५६) इति सूत्रेण समास उपमेयविशेष्यक एव बोधः । उपमानोपमेयसमभिव्याहारे उपमेयस्य विशेष्यताया लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एवेदं सूत्रं विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिति काशिकायामुक्तम् ।

प्रभाः– रतिमलसहृदयतां' इत्यादौ हालाहलरूपं व्यङ्ग्यं वाच्यस्य भुजगरूपणस्य सिद्धिकृदिति ग्रन्थे रूपकस्य वाच्यत्वोक्तिस्तु वाच्यायमानत्वाभिप्राया साधारणगुणानां तत्प्रतियोजकानां रूपकपदेनोपादानाद्वोपपादनीयेति दिक् । **तदेतदिति** । परम्परि-

यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम् ।
रससंमुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ ३१ ॥ (—)

To illustrate:—

When he (lit. who) holds the bent sword (मण्डलाग्रलता) in his hand, in the harem of the battle-field, the hostile army, though prone to the (heroic) sentiment, all at once turns back. (31)

प्रदीप:—तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—**जस्सेति** । अत्र रणेऽन्तःपुरत्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते । अन्यथा तस्या-

---

उ०:—मुखचंद्र इति विशेषणसमासे चंद्ररूपकव्यवहारः। यत्तु रूपके विशेषणं विशेष्येणेति (पा. सू.–१-२-५७) समासे उपमेयस्य पूर्वनिपातश्चित्य इति । तन्न । मयूरव्यंसकादिसमासस्य विशेषणसमासपदेन विवक्षणात् । एवं च संदेहः स्पष्ट एवेति भावः । एतदेव ध्वनयन् उदाहरिष्यति—जस्स रणेति । तत्रान्तःपुरस्य विशेष्यत्वे हि मंडलाग्रलतादीनां वाच्यानामनन्वयः स्पष्ट एव । एवं च कापालिकीव रात्रिः कापालिक्यभिन्नेति वा, ज्योत्स्ना भस्मेव ज्योत्स्नैव भस्मेति वा, अस्थ्यभिन्नास्तारका अस्थिसदृशास्तारका वेत्यादिक्रमेण रूपकोपमयोः संदेह इत्याशयः । **रात्राविति** । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रावित्यर्थः । **रात्रेरेवेति** । कापालिक्यभेदानापन्नरात्रेरेवेत्यर्थः । **अनन्वय इति** । बाधादिति भावः । कापालिक्यभेदग्रहे तु तद्धर्मांतरेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वान्वये नानुपपत्तिरिति भावः । ननु अन्तर्धानं स्वस्य चोराणां वेति उपमायामपि न तदन्वयानुपपत्तिरिति चेन्न । साधारणधर्मप्रयोगस्य तदा सत्त्वेनोपमितसमासानापत्तौ मयूरव्यंसकादिसमासस्यैवैष्टव्यत्वेन रूपकस्यैव सिद्धिरित्याशयात् । व्यसनरसिकत्वस्य स्वरसतस्तस्यामनन्वयाच्च । **विशेषेणेति** । रूपकसंघातस्यावयविनः अवयवे कस्मिंश्चिद्रूपके

प्रभा:—तद्रूपकभेदस्य श्लेषमूलस्य शब्दार्थोभयालंकारत्वात्तद्विभागानुक्तिः । 'यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥' मण्डलाग्रः खड्गः स एव लताकारत्वाल्लता । रसो वीरः शृङ्गारश्च । **अन्यथेति**।

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः नायिकात्वम्, रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते। इति एकदेशो विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति।

(१८) साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम्।

(१९) निरङ्गं तु शुद्धम्

Here the idea of being the harem super-imposed on the battle-field is expressed in words. The idea of being the heroine (super-imposed) on the bent sword, and that of being the counter–heroine (super-imposed) on the hostile army are guessed on the strength of implication. Thus it is Ekadeśavivarti owing to its being present, in an explicit form (विशेषेण), in a part (of the description.)

This is Sāṅga (Rūpaka).

Gloss:—The one whose two varieties have been specified is such as consists of parts.

While that which does not consist of parts is (called) Śuddha.

प्रदीप: – पर्यवसानात्। अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति। **साङ्गमिति**। साङ्गं सावयवम्। एतत्। उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः। साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः। एकस्मिन्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात्। अङ्गशब्दस्य हेत्वर्थत्वात्। **निरङ्गमिति**। निरङ्गमद्वितीयम्।

उ०: – विशेषेण शब्दमुखेन स्फुटतया इत्यर्थः। **जस्सेति**। 'यस्य रणांतःपुरे करे कुर्वतो मंडलाग्रलताम्। रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना॥' मंडलाग्रः खड्ग एव लता, तदाकारत्वात्। रसो वीरः शृंगारश्च। सांमुख्यं युयुत्सा रतेच्छा च। पराङ्मुखता युद्धात् स्वामिसंगमाच्च। (आर्या छन्दः।) **अंतःपुरत्वारोपेति**। अंतःपुरे तासामेवौचित्यादिति भावः। तदाह—**अन्यथेति**। यद्यपि लिंगविशेषात् करग्रहणरससंमुखत्वादेर्नायिकाधर्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् श्लिष्टत्वाच्च समासोक्तिविधयैव नायिकात्वावगतिर्वक्तुं शक्या। तथाप्यंतःपुरत्वारोपोऽपि तत्र तंत्रमित्याशयः। न च रूपक-

---

प्रभा: – नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपत्वस्यापर्यवसानादनुपपन्नत्वादित्यर्थः। **समुदाय इति**। परस्परापेक्ष इति शेषः। यथाश्रुते मालारूपकेऽपि त-

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत्।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥ ३२ ॥ (—)

Gloss:—To illustrate:—

Since, like a doe, she makes her limbs still, at the tunes of a song, since she asks her friend over again the news relating to her beloved, even when it was (once) heard, since she lies down inwardly sleepless, I gather, therefore, that the Mind-born (Cupid) has set about watering the tiny *creeper of love*, in her heart. What a joy! (32)

प्रदीप:—तच्छुद्धमेवेत्यर्थः। यथा **कुरङ्गीवेति**। अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः। अथ

उ०:—संघातात्मकस्यास्य रूपकभेदगणनायां गणनमनुचितमिति वाच्यम्। चमत्कारविशेषजनकतया तत्समुदायात्मकस्याप्यस्य मालारूपकादिवत् तद्भेदेषु गणनात्। यथा मौक्तिकालंकृतिगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव तत्संघातात्मिका मौक्तिकमंजर्यादयो गण्यन्ते तद्वत्। ननु वक्ष्यमाणे विद्वन्मानसहंस इत्यादौ राज्ञि हंसत्वारोपो यथा मनसः सरस्त्वारोपमपेक्षते तथाऽत्रापि नायिकाप्रतिनायिकात्वारोपाभ्यां रणेऽन्तःपुरत्वारोपोऽपेक्ष्यते इति परंपरितत्वमस्य स्यादिति चेन्न। रणेऽन्तःपुरत्वस्य सुखसंचारास्पदत्वादिनेव मण्डलाग्रलतादेर्नायिकात्वाद्यारोपस्य लिंगविशेषकरग्रहादिनाऽपि संभवेनास्य परम्परितत्वाभावात्। राज्ञि हंसत्वारोपस्तु मनसि सरस्त्वारोपं विना न भवत्येव। सरोवराधेयत्वं विना राज्ञि हंससाधर्म्यान्तराभावात्। एवं 'ज्योत्स्नाभस्म' इत्यादावपि बोध्यम्। अत एव 'नियतारोपणोपायः' इति वक्ष्यति। एतदित्यस्यान्यवहितपूर्वमात्रपरामर्शकत्वं वारयति—**प्रकारद्वयवदितीति**। **अद्वितीयमिति**। अंगांगिभावहीनमित्यर्थः। केवलस्यैव रूपणादित्याशयः। सावयवत्वं त्वनेकविषयं परस्परसापेक्षं चेति बोध्यम्। **कुरंगीति**। (किशोर्या वृत्तान्तं धात्री निवेदयति।) स्तिमितयति,

---

प्रभा:—त्वापत्तेः। तत्रानेकेषामपि रूपकाणां परस्परानपेक्षत्वात्तद्व्यावृत्तिः। अयमर्थोऽङ्गशब्दादेव लभ्यत इत्याह—**एकस्मिन्निति**। नन्वेकदेशित्वरूपमङ्गत्वं मालायामपि

(२०) माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।
विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ३३ ॥ (—)

As for the Mālā (variety of Rūpaka) it is as before.

Gloss:—As in Mālopamā, (in this variety,) many things come to be super-imposed on one.

To illustrate:—

That beloved is a surging flow of beauty, a bursting forth of the raptures of the Height-of-youth, a hypnotic feat (कार्मणकर्म) of grace, a habitation of the spurt of the secrets of gaiety, the lore of ornate (वक्र) expression, a manifestation of the unbounded skill of the Creator, the arrows of the Five-arrowed (Cupid), the crest-jewel of womankind. (33)

प्रदीपः—साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—**माला त्विति** । यथैकत्र बहूपमानयोगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः । यथा—**सौन्दर्यस्येति** ।

उ०:—निष्क्रियाणि करोति । प्रश्नयति, प्रश्नवंतं प्रश्नविषयं करोतीत्यर्थः । अंतः स्वपिति, नयनामुद्रणेऽपि विषयं न गृह्णाति । अभिनवाम् । तस्या एव सेकौचित्यात् । (शिखरिणी छन्दः ।) **अत्र प्रेममात्रे इति** । न तु तदुपपादकत्वेन क्वचिदप्यन्यारोप इत्यर्थः । **वैचित्र्यांतरम्** । एकविषयत्वं परस्परमंगांगिभावानापन्नत्वरूपम् । एवं च सांगस्येत्यस्यानेकरूपकसमुदायस्येत्येवार्थः । क्वचित्तु निरंगस्यैवेति पाठः । एकविषयनानापदार्थारोपरूपत्वान्मालात्वं परस्परसापेक्षत्वविरहाच्च निरंगत्वमिति तदर्थः । अयमेव युक्तः पाठः । पूर्ववदिति व्याचष्टे—**यथेति** । **एकत्रेति** । उपमेये इत्यर्थः । एकस्योपमानस्य नानोपमेयकृतस्तु न कश्चिच्चमत्कार इति न तत्पृथक् गण्यते । **सौन्दर्यस्येति** ।

प्रभा:—प्रत्येकमस्तीत्याशङ्कानिरासायाह—**अङ्गशब्दस्येति** । साङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । पूर्वशब्देनोपमापरामर्श इत्याह—**यथेति** । एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् ।

(२१) नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

Where a specific super-imposition becomes the occasion (उपाय) for the superimposition of something else, there results the Paramparita (Rūpaka), the word expressive (of the former thing superimposed) being either paronomastic or distinct (from the one expressing the thing superimposed upon).

प्रदीपः – नियतेति । नियतस्य मुख्यस्याऽऽरोपो वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्याऽऽरोपस्तत्परम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाताऽत्रेति योगादिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवत्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्य य आरोपः स तथा । एवं चैकरूपणहेतुकं रूपणान्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा परम्परा संजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः । श्लिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपायभूते रूपके आरोप्यारोपविषययोर्वाचकस्य श्लिष्टत्वा-

---

उ० : – (कश्चिद्विरही प्रेयसीं परामृशति ।) तरंगिणीति । तरंगत्वेनोत्तरोत्तराऽविच्छेदः । योग्यस्थानप्राप्त्या हर्षः । कार्मणकर्म वशीकरणक्रिया । तत्क्रियाविशिष्टो हि जगद्वशीकरोति । कांतिरप्येतद्विशिष्टा तथेति जगद्वशीकारकत्वं साधारणधर्म इति भावः । नर्मरहसां रहस्यपरिहासानाम् । आवासभूर्वसतिस्थानम् । या यद्वासभूरसति बाधके सा तद्वतीति सामान्यतो व्याप्त्या गृहीततद्वत्त्वं साधारणो धर्मः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । वक्रगिरां साकूतवचसाम् । विद्या उपदेशिका । अनवधि निःसीमं यत् प्रावीण्यं निर्माणकौशलं तस्य साक्षात्क्रिया करणव्युत्पत्त्या प्रत्यक्षहेतुः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) प्रियायामेकस्यां बहूनां आरोपान्मालात्वम् । यथैकत्र सूत्रे बहूनां पुष्पाणामिति दिक् । **नियतस्य मुख्यस्येति** । वर्णनीयत्वेन प्रकृतस्येत्यर्थः । वृत्तित्वं षष्ठ्यर्थः । **अमुख्यस्य** अप्रकृतस्य । योऽन्यारोप इत्यर्थः । **केचिदिति** । अत्रारुचिबीजं तु 'आलानं जयकुंजरस्य' इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृत एव जये कुंजर-

---

प्रभा : – मालोपमायाः सूत्रानुक्ताया वृत्तावेव कथनादित्याहुः । **केचिदिति** । अत्र च सावयवरूपकस्यापि परम्परितत्वप्रसङ्गेऽस्वरस इत्यतः स्वयं तदर्थमाह—**वस्तुतस्त्विति** । **एवं चेति** । एकरूपणानन्तरं रूपकमिति शेषः । सावयवे तु ज्योत्स्नाभस्मेत्यादौ

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्यं वरवीर वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥ ३४ ॥ (—)

Gloss:—To illustrate:—

O swan! in the mind (by Śleṣa: the Mānasa lake) of the learned, O sun! bringing about the ebb of the enemy's fortunes (by Śleṣa: bringing about the dilation of the lotuses), O Śiva! not going in quest of forts (by Śleṣa; ever on the look-out for Durgā), O fire! taking up the (challenge for) battle (by Śleṣa: consuming sacred fuel), O Dakṣa! in inculcating a love of truth (by Śleṣa: in showing disaffection towards Satī (i. e. Pārvatī), O Bhīma! in being the prime origin of Triumph (by Śleṣa: born prior to Vijaya i. e. Arjuna), O pre-eminent hero! may you rule the empire augustly, for a hundred Brahman-years! (34)

प्रदीपः—द्विन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः। तत्राद्यं यथा—**विद्वदिति**। अत्र विदुषां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम्। तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्हृदय-सरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम्। एवमग्रेऽपि। तत्र वैरि-कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः। दुर्गाणाम् अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्।

उ०:—त्वारोपस्य प्रकृत एव राज्ञि आलानत्वारोपहेतुत्वात्। **परस्यान्यस्येति**। अप्रकृतस्य प्रकृते य आरोप इत्यर्थः। **एकरूपणहेतुकमिति**। यद्यपि दुर्गाणाममार्गणादौ दुर्गामार्गणादीनामारोपो न रूपकम्। किंतु श्लेषमहिम्नाऽऽ-रोपमात्रम्। तथापि रूपणपदमारोपमात्रपरमेवेति न दोषः। इदमेव चास्यो-पायत्वमारोपे, यत्तन्मूलीभूतसाधारणधर्मसंपत्तिः। साधारणधर्मसंपत्तिः रूपके-णैवेत्यत्र न किंचिन्मानम्। यद्वा श्लेषस्थलेऽपि शब्दरूपसाधर्म्यकृत एवाभेदाध्यवसाय इति तस्यापि रूपकत्वमेवेति न दोषः। **विद्वदिति**। (राजानं प्रति कवेरुक्तिः।) हंसः पक्षिभेदः। नीललोहितः शिवः। समित्संग्राम

प्रभा:—ज्योत्स्नादिषु भस्माद्यारोपाभावेऽप्यनेकद्वीपभ्रमणादिप्रसिद्धसादृश्येन रात्रौ कापा-लिकीत्वारोपसंभवान्न परम्परितत्वप्रसङ्ग इति भावः। उक्तं नवम इत्यर्थः। वक्ष्यते चाग्र इत्यर्थः। तदवसरे उभयालंकारप्रस्तावे। **मानसत्वादीनामिति**। सरोविशेषत्वा-

अत्र, मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,-एवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः ।

यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्य-

---

Here, the superimposition of (the idea of) the swan etc. is occasioned by superimpositions underlying the identification of Mānasa, the mind, with Mānasa, the lake; of the shrinking of the fortunes, with the dilation of lotuses; of the abstention from seeking a refuge behind forts, with the quest of Durgā; of the acceptance of (the challenge for) battle, with the consumption of sacred fuel; of the love of truth, with the disaffection towards Satī (Pārvatī); of Vijaya, the defeat of the enemy, with Vijaya, Arjuna.

Though it has been stated (already) to be a figure of sound and sense,

---

प्रदीप :—समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः। सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः। विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः। एवमारोपहेतुकं सूर्याद्यारोपणमिति । ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यसहतया शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च। तथा च श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यत इति तदवसर एव वक्तुमौचित्यात्किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्। सत्यमेतत्। तथापि श्लेषापवादकं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः । तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्,

---

उ० :—समिधश्च। स्वीकारोऽनुपेक्षणम्। वैश्वानरो वह्निः। सती पार्वती। दक्षः प्रजापतिः। प्राग्भावः प्रथमोत्पत्तिः। भीमः भीषणः पांडवश्च। साम्राज्यम् आज्ञया राजशासकत्वम्। वैरिंचम् ब्राह्मम्। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **दुर्गाणाम्**। विषमभूप्रदेशानाम्। अत्र मानसादिपदं श्लिष्टम्। अत्र श्लिष्टशब्देनार्थद्वयोपस्थितौ श्लेषमहिम्ना प्रकृतसंबन्धिनि अप्रकृताभेदप्रत्ययः। प्रकरणेन प्रकृतसंबन्धिनो विशेष्यत्वात्। स चाभिधामूलव्यंजनयेति बोध्यम्। 'वाचके' इति च बोधके इत्यर्थकम्। ततस्तमेव साधारणधर्ममाश्रित्य प्रकृते राज्ञि हंसत्वाद्यारोपरूपरूपकसिद्धिः। **उक्तम्**। प्राचीनैः। **वक्ष्यते**। अस्माभिः। **उभयालंकार इति**। मानसादिपदस्य परिवृत्त्यसहत्वात् हंसादिपदस्य च

प्रभा :—दीनामित्यर्थः। आदिना कमलविकासित्वादिसंग्रहः। आर्थत्वमर्थगम्यत्वम्। खड्गलताया इव नायिकात्वमित्यर्थः। नन्वेकदेशविवर्तित्वं सावयवस्यैव भेदो न तु परम्प-

नुरोधादत्रोक्तः । एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
सङ्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो
राजन्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥ ३५ ॥ (—)

---

and will be so stated again, it has been mentioned in this place, in accordance with the established usage. For, others style it Eka-deśa-vivarti.

When the word (expressive of the thing superimposed) happens to be distinct (from the one expressive of the thing super-imposed upon), it is illustrated as follows:—

The tying-post of the elephant of triumph, the embankment of stones against the ocean of adversity, the eastern mountain of the sun of the sword, the pleasure–cushion of wealth, the Mandara mountain in the sportive act of churning the nectar-ocean of battle,–your arm, o king, that inflicts widow-hood on the wives of the heroic foes, looks splendid. (35)

प्रदीपः – मानसत्वादीनामार्थत्वम् । इदं हि तैरेकदेशविवर्तीत्युच्यते । द्वितीयं यथा— **आलानमिति** । अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वा (द्या) रोपे सति भुजे आलानत्वा-

---

उ०ः – परिवृत्तिसहत्वादिति भावः । **श्लेषापवादकं रूपकमिति** । बहुव्रीहिः । उभयमप्यर्थालंकार इत्युक्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । **तैरेकदेशेति** । यथा रणेऽतःपुरत्वारोपे तद्विशिष्टसंबंधस्य मंडलाग्रलतादावयोग्यतया तद्बलादेव नायिकात्वारोपस्तथा राजनि हंसत्वारोपे तद्विशिष्टस्यांतःकरणसंबंधायोग्यत्वेन तद्बलात् मानसे सरस्त्वारोपेणैकदेशविवर्तीति तैरुक्तमित्यर्थः । नव्यमते तु उक्तलक्षणरीत्या नैकदेशविवर्तित्वमिति बोध्यम् । **आलानमिति** । आलानम् गजबंधनस्तंभः । दृषदामिति दार्ढ्यार्थम् । करवालः खड्गः । चंडमहा रविः । लीला सुखस्वापः । उपधानं शिरोनिधानतूलपटः । संग्राम एवामृतसागरः, लोड्यत्वात् । प्रकृष्टमथनमेव क्रीडा, सुखनिर्वाह्यत्वात् । वीरा ये वैरिणः, तदन्येषामुपेक्षणीयत्वात् । (शार्दूलविक्रीडितं छंदः ।) **युज्यत इति** । कुंजराभिन्नजयाधारत्वसाधर्म्येणेति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

प्रभाः – रितस्येत्याशङ्क्याह—**इदं हीति** । मूले इदमपीत्यन्वयः । एकपदोपस्थितयोरन्तःकरणसरोविशेषयोरभेदाध्यवसायेऽपि नैकत्रापरारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्ष-

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥ (—)

Here the super–imposition of the idea of the tying-post etc. on the arm becomes logically possible only on the super-imposition of the idea of an elephant etc. on triumph etc. which are denoted by separate words.

By whom are you, O king, not extolled,–you who have illumined the three worlds by your extraordinarily great halo and who are the pearl of the eminent race (by Śleṣa : of a fine bamboo) ? (36)

प्रदीपः–द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहृतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद् द्रष्टव्यम् । तत्र श्लिष्टवाचके यथा—**अलौकिकेति** । अत्र वंशोऽन्ववाय एव वंशो

उ०ः–एवं जये कुंजरत्वारोपे भुजरूपालानसंबंधित्वं साधारणधर्मः । न चैवमन्योन्याश्रयः । कल्पनामयतया सकलसिद्धेः । कल्पनायाश्च स्वप्रतिभाऽधीनत्वात् । शिल्पिभिः परस्परावष्टंभमात्राधीनस्थितिकाभिः शिलेष्टकादिभिर्गेहविशेषनिर्माणाच्चेति केचित् । वस्तुतो जयकुंजरयोरभेदप्रत्यय इच्छाधीन आहार्य एव । समर्थकारोपः सादृश्यमूलक एवेत्यत्र नाऽऽग्रह इत्यन्योन्याश्रयसंभावनैव नेति दिक् । **अलौकिकेति** । अलौकिकस्य लोकेऽन्यत्रादृष्टस्य महस्य उत्सवस्याऽऽलोकः प्रदर्शनमेव द्योतः तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन । अलौकिकमहालोको यश इति वा । सद्वंशो महत्कुलं तदेव सद्वेणुः मुक्तोत्पत्तिस्थानं तत्रत्यं मुक्तारत्नम् । अत्र

प्रभाः–त्वात् । अन्यथा विषयनिगरणात्मिकायामतिशयोक्तावपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मादार्थ एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तित्वमत्रापि युक्तमिति । स्वमते त्वभिधामूलव्यञ्जनोपस्थितस्य सरःप्रभृतेर्मनःप्रभृतौ व्यञ्जनयैवारोपोऽन्यत्र तु खड्गलतादावार्थिक इति विशेषाच्छ्लेषाङ्गकमेवैतदिष्टम् । वेणुरितीत्यनन्तरं श्लिष्टमिति शेषः । **नालंकारानेकत्वमिति** । न रूपकालंकारानेकत्वमित्यर्थः । अलंकारस्य चमत्कृतिजनकतारूपत्वात्तस्याश्च चमत्काररूपकार्यैक्येनैक्यादित्यर्थः । परम्परितेति च सावयवोपलक्षणम् । न्यायसाम्यात् । ननु सापेक्षानेकस्थलेऽलंकारभेदाभावेऽपि निरपेक्षानेकरूपकमालायां कथं नालंकारभेद इति चेत्, सत्यम् । जातावनपेक्षत्वेऽपि चमत्कृतिविशेषजनने सापेक्षत्वादेकत्वम् । लोकेऽपि मालारशनादीनामेकालंकारत्वमुक्तहेतुकमेव

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥
(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति. ५.१.३१.)

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥ ३८ ॥
(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ८.५०.)

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

Glory to you in the form of the tortoise, who have been the first here (i. e. in this world), who are the *bulb of the creeper of the fourteen worlds*, and whose presence infinite as it is and independent of a support, has never ceased provoking a maze of wonder! (37)

In such instances Paramparita Rūpaka could be found in a form other than Mālā.

A Rūpaka in the Raśanā form like

Cupid captivates the mind of lovers, with the creepers' sprouts–those *hands*, with the (maidens') *hands*–those *lotuses*, with the lotus-plants' *lotuses*–those *faces*, with the maidens' *faces*—those moons. (38)

has not been defined, since it lacks in strikingness.

प्रदीपः– वेणुरिति । भेदभाजि यथा–**निरवधीति** । अत्र लोकशब्दाद्भिन्नेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालारशनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रशनारूपकमपि

उ०:– राज्ञि मुक्तात्वारोपे कुलगतो वेणुत्वारोपो निमित्तम् । **निरवधीति** । (विष्णुं प्रति भक्तस्योक्तिः ।) निरवधि बहुकालं, निराश्रयं अपराधीनम् । स्थितं स्थितिः । अनिवर्तितनृत्यादिप्रपंचम् । प्रथमः स्वत एव भूतः स्वत एव लब्धराज्यादिश्च । (भूः भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यम् अतलम् वितलम् सुतलम् तलातलम् महातलम् रसातलम् पातालम् एते चतुर्दशलोकाः। तद्रूपा या वल्लिः तस्याः कन्दो मूलम्। पुष्पिताग्रा छन्दः।) लोके वल्लित्वारोपो राज्ञि कंदत्वारोपे निमित्तम् । स च राज्ञि कूर्मत्वारोपे हेतुः । ननु पूर्वश्लोके मुक्ता-

---

प्रभाः– प्रसिद्धम् । **रशनेति** । पूर्वपूर्वमारोप्यमाणानामुत्तरत्रारोपविषयत्वरूपमित्यर्थः । यथा किसलयेष्वारोप्यमाणानां कराणां कमलारोपविषयत्वं कमलानां च मुखारोपविषयत्वमिति । अत्र करकमलैरिति मुखेन्दुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेतीति

(२२) प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

7. APAHNUTI.

That is 'Apahnuti,' however, where after denying the thing under description, another is posited (instead).

प्रदीपः – रूपकम् संभवति। यथा—**किसलयेत्यादि**। तथापि न तादृशवैचित्र्यवदिति न पृथग्लक्षितम्। **प्रकृतमिति**। प्रकृतमुपमेयं निषिध्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुप-

उ०ः – त्वारोपे प्रकाशितजगत्त्रयत्वारोपोऽपि निमित्तम्, अत्र कूर्मत्वारोपे निरवधिस्थितत्वारोपोऽपि निमित्तमितीदं द्वयं अनेकारोपनिमित्तत्वान्मालापरंपरितमेव युक्तमिति चेन्न । ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलेत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । नाना-परंपरासत्त्वे एव मालापरंपरितत्वस्य युक्तत्वाच्च । **किसलयेति** । लतानां नलिनीनां च स्त्रीत्वमार्थम् । करकमलैरिति मुखेंदुभिरिति च योषितामित्यनेनान्वेति । (आर्या छन्दः ।) पूर्वपूर्वारोप्यमाणानां परत्रपरत्रारोपविषयत्वात् रसनारूपता । **न तादृशेति** । उपमेयोत्कर्षप्रतिपादनायोपमानीकृतानामुपमेयीकरणे तदुत्कर्षप्र-तिपादनस्थगनात् । न चारोप्यभेदादविरोधः । एकत्र काव्ये उपात्तत्वादिति दिक् । **इति रूपकम्** । **प्रकृतमिति** । निषिध्येत्यंतेन रूपकव्युदासः । तत्र प्रकृतनिषेधाभावात् । **उपमेयमिति** । इदमुपलक्षणम् । किंचिदपह्नुत्य कस्य-चित् प्रदर्शनमपह्नुतिरित्येव लक्षणम् । अत एव 'केसेसु बलामोडिअ' इत्यादौ स्वयं न प्रपलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान्कंदरा

प्रभाः – ज्ञेयम् । **न तादृशेति** । यथोपमायां भणितिरिवेत्यादौ राजसंबन्धितया वर्णनीयानां भणित्यादीनामुपमानोपमेयतया ग्रन्थनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्य-हेतुस्तथा नेत्यर्थः । अथात्र शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मते विषयिवाचकपदेन विषयवृत्तिगुणवतो लक्षणया सारोपयोपस्थितस्याभेदेन विषयेऽन्वयान्मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमित्यादिधीः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नं चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरस्कारेण तद्वति विषयपदस्य लक्षणेति । मुख्य-मते त्वाह्लादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणसमासे तु मुखाभिन्नमाह्लादकमिति । कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यत्राभेदस्तृतीयार्थः । तस्य चन्द्रवृत्तिगुणे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तेन कान्त्य-भिन्नचन्द्रवृत्तिगुणवदभिन्नं मुखमिति बोधः । लक्षणां विनैवोपमानोपमेययोः समान-

उपमेयम् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते, सा तु अपह्नुतिः ।

उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ ३९ ॥ (—)

Gloss:—That is 'Apahnuti,' however, where after describing the Upameya as unreal, the Upamāna is established as being real.

To illustrate:—

O daughter of the mountain, this *is not* at all a spot that shines, having attained prominence on the form of the Moon, whose brightness is at its height: to my mind, *it is* Night, his beloved who, getting fatigued with dalliance is fast asleep, on his bosom, cool as it is with the stream of nectar that is oozing (from him). (39)

प्रदीप :—मानं यत्साध्यते सत्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपह्नुतिः । सा च शाब्दी आर्थी चेति द्विधा । तत्राद्या यथा—**अवाप्त इति** । अत्र कलङ्को नैवायमिति शाब्दोऽपह्नवः । आर्थस्तु बह्वी-

---

उ०ः—न त्यजंतीत्यपह्नुतिर्व्यज्यते इति प्रकाशकारैश्चतुर्थे उक्तम् । एवं च 'नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्' इत्यादावपह्नुतिरेव । अत एव दंडिनोक्तम् । 'अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पंचेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणां यतः ॥' इति । एतेन 'नायं सुधांशुः' इत्यादौ 'न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते' इत्यादौ च नापह्नुतिः किं तु दृढारोपरूपकमित्यपास्तम् । 'नेदं मुखं चंद्रः' इति प्रसिद्धापह्नुत्युदाहरणेऽपि मुखत्वनिषेधे चंद्रारोपदार्ढ्यसंपादकताया वक्तुं शक्यत्वेनानुभवसिद्धत्वेन चापह्नुतिमात्रस्योच्छेदापत्तेः ।

प्रभा :—विभक्तिकपदोपस्थितयोराहार्यभेदबोधवादिनां नव्यानां मते तु मुखं चन्द्र इत्यादौ चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः । मुखचन्द्र इति विशेषणसमासे तु मुखस्य विशेषणत्वात्तदभेदस्य चन्द्रेऽन्वयाद्यद्यपि मुखरूपकमापद्यते न पुनश्चन्द्ररूपकं चन्द्राभेदस्य मुखेऽनवगमात्, तथापि स्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेण चन्द्रे मुखान्वयस्वीकाराच्चन्द्राभेदरूपकोपपत्तिः । स्वप्रतियोगिकाभेद एव विशेषणस्य संसर्गो न तु स्वानुयोगिक इति नियमे मानाभावादिति वदन्ति । एतन्मते कान्त्या मुखं चन्द्र इत्यादौ कथं बोध

इत्थं वा—

बत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन्रागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥ ४० ॥ (—)

Or, as in the following :—

Lo ! How bitter, alas ! is the enmity of Cupid, O friend, towards this love-stricken person grown lean through separation from the beloved ! Inasmuch as, he has tipped each and every arrow with the venom *in the shape of* the bees glistening on the mango-blossoms in the garden. (40)

प्रदीप :–भिर्भङ्गीभिरालोच्यते। तत्कचित्कपटार्थशब्दोपादानात्। यथा—**बतेति**। अत्र छलशब्दबलान्न सभृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीयते। क्वचित्परिणामा-

उ० :–यदि तु निषेधपूर्वकारोपे चमत्कारविशेषस्यानुभवसिद्धत्वादलंकारान्तरत्वम् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम्। ननु निषिध्येत्यस्य निषेधार्थकत्वे 'शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः' इत्यादौ अपह्नुतिर्न स्यादत आह । **असत्यतयेति** । **साध्यते** । आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते । तेन 'न पद्मं मुखमेवेदम्' इत्यादौ नातिव्याप्तिः। तथा विरहिजनवाक्ये 'नायं चंद्रोऽपि तु मार्तण्डः' इत्यादौ नैषा । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । 'नायं चंद्रोऽरविंदं वा मुखं वेदं मृगीदृशः' इत्यत्र च नैषा। निश्चयविषयत्वाभावात्। **शाब्दीति**। शब्देन यत्रासत्यत्वमाहेत्यर्थः। **अवाप्त इति** । (पूर्णचंद्रे कलङ्कं दृष्ट्वा पार्वतीं प्रति महेश्वरस्योक्तिः ।) परिणतरुचः पूर्णस्य शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्यं प्रकटत्वं प्राप्त इत्यन्वयः। विगलतोऽमृतस्य स्यंदः प्रस्रवणं तेन शीतेऽमुष्योरसीत्यन्वयः । (शिखरिणी छंदः।) **बतेति**। (सखीं प्रति विरहिण्या उक्तिः।) कामिलोके स्मरस्य कियद्वैरमित्यन्वयः । सहकारेषु तत्पुष्पेषु । छलम् व्याजम् । (प्रतिविशिखम्

प्रभा :–इति चेदत्राहुः—चन्द्राभिन्नमुखादेः कविप्रतिभाकल्पितत्वेन कान्त्यादिगुणानां तत्र प्रयोजकत्वात्कान्त्यादिप्रयोजकं चन्द्राभिन्नं मुखमिति बोधः। प्रयोज्यत्वस्य तृतीयार्थत्वादिति । इति रूपकम् ॥ ६ ॥ **असत्यतयेति**। यथाश्रुते 'शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः' इत्यादावव्याप्तेः । संदेहालंकारव्यावृत्त्यर्थं सत्यतयेति । अन्य-

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः।

एवं वा—

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः॥ ४१॥ (—)

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः। एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या।

For, here, the idea conveyed is: "They are not mango-blossoms with the bees, but arrows tipped with venom."

Or as in the following:—

Cupid as he was being burnt down by Śiva must have indeed plunged into the spacious region of the hips of the deer-eyed one,–that lake filled with the nectar of beauty. Inasmuch as, here a line of smoke indicating (पिशुन) the extinction of the embers of his limbs emerges, from the depth of her navel, *in the shape of* the hair-line. (41)

Here the idea apprehended is:—This is not a hair-line; it is a line of smoke. On similar lines, this (Apahnuti) could be conceived in other modes besides.

प्रदीप:–दिशब्दवशात्। यथा—**अमुष्मिन्निति**। अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते। एवं

उ०: –प्रतिबाणम्।) उट्टङ्कितम् प्रकाशितम्। (कालकूटम् तीक्ष्णविषम्। मालिनी छंदः।) **अत्र छलेति**। सत्यत्वे व्याजताविरहात्तेन भृंगाणामसत्यत्वप्रतिपादनमिति भावः। (**अमुष्मिन्निति**। वेश्यामुद्दिश्य समृद्धं कामिनं प्रति दास्या उक्तिः।) अमुष्मिन्मृगदृशः पृथुजघनभागे लावण्यामृतसरसि शर्वप्लुष्टः शिवदग्धः स्मरो नूनं निपतित इत्यन्वयः। प्रशमपिशुना शांतिसूचिका। परिणमति प्रादुर्भवति। तप्तांगारस्य जलप्रवेशे धूमशिखा भवतीति स्वभावः। (शिख-

---

प्रभा:–त्साध्यत इत्येतावदुक्तौ रूपकातिव्याप्तेः प्रकृतमित्युक्तम्। तन्मात्रोक्तौ च निषेधालंकारे वक्ष्यामाणेऽतिव्याप्तिरत उभयोपादानम्। 'न पद्मं मुखमेवेदं' इत्यादावप्रकृतस्य निषेधो न तु प्रकृतस्य। तथा समारोपोऽप्यप्रकृतस्य नेति तद्व्युदासः। दण्डी तु—'अप-

(२३) श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते, दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ ४२ ॥ (—)

8. ŚLEṢA

That is 'Śleṣa' where, in one sentence, is present the capacity to yield senses more than one.

Gloss:—That is Śleṣa, where words which (normally) convey one sense only, possess senses more than one.

To illustrate:—

The sun rises, effectively dispels the gloom of the quarters, breaks the seal of sleep, sets the activities afoot, necessarily brings about the cessation of proclivities to wanton conduct, and shines refulgent, a mass of gleaming lustre. How wonderful!
(or, in the alternative,)

प्रदीपः—भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्यम् । यथा 'इदं ते केनोक्तं' इत्यादौ । **श्लेष इति ।** परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थ-

उ०:—रिणी छंदः ।) अत्र निषिध्येति क्त्वाप्रत्ययार्थोऽपि लक्षणेऽविवक्षितः। तेन 'मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टजव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये। छाया भृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥' इत्यादावारोपपूर्वकापह्नवे नाव्याप्तिः। अपह्नवस्तत्र पामरवचनोपन्यासादर्थसिद्धः। वाक्यभेदश्चात्र । बत सखि, अमुष्मिन्नित्यनयोस्त्वेकवाक्यतेति बोध्यम् । 'प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं न हि नूपुरः' इत्यादावपीयमेव । व्याजोक्तिरित्यन्ये । क्वचित् भंग्या व्यंजनया निषेधबोधनम् । यथा 'अंकं केऽपि शशंकिरे' इत्यादौ। **इत्यपह्नुतिः** । तत्र शब्दश्लेषाद्भेदं

प्रभा:—ह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति' इत्यपह्नुतिलक्षणं सोदाहरणं ब्रुवन्नुपमानोपमेयनियममपह्नुतौ नाङ्गीचक्रे । इत्यपह्नुतिः ॥ ७ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

(२४) परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः

(King) Vibhākara prospers, effectively dispels the sullenness of the quarters (i. e. of the people in them), brings languid looks to an end, promotes (pious) deeds, resolutely puts a stop to proclivities to wanton conduct, and shines splendid, a mass of gleaming splendour. How wonderful! (42)

Here, the sun and the king are both *expressed* due to the non-restriction of the expressive power (of the words).

9. SAMĀSOKTI.

'Samāsokti' consists in the suggestion (Ukti) of a thing other (than the matter under description), through distinctive attributes used paronomastically.

प्रदीपः – श्लेषः । यथा—**उदयमिति** । अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि 'उदयमयते' इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शङ्कनीयम् । संयोगादीनामभावेनाभिधा या अनियन्त्रणाद् द्वयोरपि वाच्यत्वात् । **परोक्तिरिति ।**

उ० : – दर्शयति—**परिवृत्तिसहानामेवेति । उदयमिति ।** उदयं उदयाचलं समृद्धिं च । दिङ्मालिन्यं तमसाऽपायेन च । निद्राजन्या मुद्रा चक्षुषः, निद्रेव मुद्रा निरुत्साहता च । क्रिया ग्रामगमनादि विहिताः क्रियाश्च । स्वैराचारोऽभिसारादिः स्वेच्छया वेदनिषिद्धाचरणं च । (हरिणी छन्दः ।) **विभाकरनामेति** । एवं च तदंशे परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दश्लेषेऽपि उदयमित्यादिषु बहुष्वर्थश्लेषादुदाहरणत्वमित्याह—**उदयमयत इत्यादीनीति । द्वयोरपि वाच्यत्वादिति** । प्रकृतत्वेनेत्यादिः । उभयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा ध्वनित्वाभावादिति भावः । एतेनार्थश्लेषे विशेषणानामेव श्लिष्टत्वं न तु विशेष्याणामपीत्यपास्तम् । केचित्तु 'विभाकरपदं शक्त्या सूर्यं, नृपं योगेन बोधयतीत्येतदंशेप्यर्थश्लेषः, परिवृत्तिसहत्वात्' इत्याहुः । यदि त्वत्र राजा प्रकृतो रविरप्रकृतस्तदा द्वितीयार्थस्य शब्दशक्तिमूलध्वनिरेवेति बहवः । **इति श्लेषः । परमप्र-**

प्रभा : – **श्लेषः स इति ।** अत्रार्थश्लेषस्यैवार्थालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्दश्लेषव्यावृत्त्यर्थमाह—**परिवृत्तीति** । 'योऽसकृत्परगोत्राणामि'त्यादौ तु गोत्रादिशब्दानां परिवृ-

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् (न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि) यत् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा (समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात्) समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥ ४३ ॥ (—)

Gloss:—Where a matter other than the one under description comes to be conveyed by a sentence that states the matter under description, in virtue of the attributes used paronomastically, (not in virtue of the significance of the substrate of the attributes, though,) there results the 'Samāsokti,' so called owing to two ideas being conveyed (by it), by Samāsa i. e. in brief. To illustrate :—

The Glory-of-Triumph, that used to be in some indescribable ecstasy, on feeling the touch of your arm, has surely ceased to be gay, on (her) separation from you; forsooth, she has grown so feeble ! (43)

प्रदीपः—परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । श्लिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टत्वं तद्व्युदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्—**लहिऊणेति ।**

उ०ः—**कृतमिति ।** अप्रकृतव्यवहार इत्यर्थः । यत्र त्वप्रकृतेन प्रकृताभिधानं तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भावः । **अनेकार्थानीति ।** प्रकृताप्रकृतोभयानुगतानेकार्थानीत्यर्थः । उभयान्वितेति तु न युक्तम् । अप्रकृतस्यानुपादानात् । **अप्रकृतार्थवचनम् ।** अप्रकृतगतव्यवहाररूपार्थस्य वचनं प्रकृतवृत्तांते आरोपो व्यंजनया प्रतिपादनं इत्यर्थः । एवं च समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः । अत एवैकदेशविवर्तिरूपकविषये न समासोक्तिः । **संक्षेपेण** एकेनैव शब्देन । **तस्य श्लेषत्वादिति ।** उपमाध्वनित्वाद्वेत्यपि बोध्यम् । **लहिऊणेति ।** 'लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा' । (गाथा छन्दः ।) **परमप्रकृतार्थकत्वमिति ।** केवलं तस्य कांतावाचकत्वं नास्ति, विशेषणानां तु उभयगतबाहुस्पर्शप्राप्त्यादिबोधकत्वमित्यर्थः । एवं च लहि-

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

Here, only the word जयलक्ष्मी (Glory-of-Triumph) does not express the sense of "the beloved."

प्रदीपः–अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । श्लिष्टत्वं

उ०ः–ऊणेत्यादिपदबोध्यानां अभेदारोपात् व्यंजनया कांताव्यवहाराभेदेन प्रतीयमानस्य जयलक्ष्मीव्यवहारस्य जयलक्ष्मीवृत्तांततया प्रतीयमानस्य चमत्कारकतेति भावः । अत एवोक्तं कुवलयानंदकृतापि 'समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः' इति । अयं भावः । 'अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः' इत्यादौ श्लिष्टविशेषणप्रतीतप्रस्तुताऽप्रस्तुतवृत्तांतयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेनाभेदप्रतीतिविषययोः प्रस्तुतचंद्रादिवृत्तिता । तत्र तयोर्वृत्तांतयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे कामचारेऽपि प्रस्तुतवृत्तांतो विशेष्यः । तद्बोधकबोध्याप्रस्तुतस्तु अभेदेन तद्विशेषणम् । तत्र यद्यपि प्रस्तुतस्य स्वासाधारणधर्मेण चंद्रेऽन्वययोग्यताऽस्ति, तथापि अप्रस्तुताभेदमापन्नस्य न साऽस्तीति तद्रूपावच्छिन्नस्याप्रकृते धर्मिण्यारोपः । आरोपोऽत्र व्यंजनया बोधः । न चाप्रस्तुताभिन्नत्वेऽपि विशेष्यतायाः प्रस्तुत एव सत्त्वेनास्त्येवान्वययोग्यतेति वाच्यम् । विशिष्टस्यान्वयायोग्यत्वात् । न च रूपकवत्समासोक्तावपि प्रस्तुतचन्द्रेऽप्रस्तुतजाररूपसमारोपश्चारुताहेतुरस्त्विति वाच्यम् । तद्वाचकपदसमभिव्याहाराभावेन तस्यासंभवात् । न चाऽऽक्षिप्तजारादिनाक्षिप्तरूपकमस्तु । 'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदः' इत्यादौ पयोदे द्रष्टृपुरुषविशेषाक्षेपकनिरीक्षणवदाक्षेपकाभावात् । न च विशेषणसाम्यप्रतीताप्रकृतजारवृत्तांत एव चंद्रवृत्तितया प्रतीयमान आक्षेपकोऽस्तु । अप्रस्तुतस्य प्रस्तुते विशेषणतयाऽप्राधान्येनानाक्षेपकत्वात् । स्फटिके जपाकुसुमनिष्ठलौहित्यस्यारोपेऽपि जपाकुसुमत्वानारोपश्च । एतेनाऽऽक्षेपाऽ-

प्रभाः–त्यसहत्वान्नार्थश्लेष इति भावः । **लहिऊणेति** । 'लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥' **औपम्येति** । आदिपदेन साधारणविशेषणसारूप्यसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषणवशाद्यथा—'विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं लिखति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् । क्षितिप खदिरः श्रोणीबिम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठान्नश्यन्तीनां तवा-

उ०ः–संभवेऽपि परनायिकामुखचुंबनस्य श्लेषमर्यादया व्यंजनया वा प्रतीतस्य प्रकृते धर्मिण्यारोप्यमाणस्य जारासाधारणधर्मत्वेन प्रकृतधर्मिणि जारत्वव्यंजकता सुवचेत्यपास्तम् । किं चैवं सति वाच्यार्थबोधोत्तरं तद्व्यंग्यप्रतीतिः । सापि न केवलव्यवहारमात्रज्ञानात् । अपि तु तादृशनायकनायिकासंबंधविशिष्टव्यवहारज्ञानात् । एवं च वाच्यार्थबोधकालिकचमत्कारस्यापह्नोतुमशक्यत्वेनालंकारत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । विपरीतनायकत्वव्यंजनस्य समासोक्त्यंतर्भावं वदतो ध्वनित्वस्य दुर्वारत्वाच्च । तद्व्यंग्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन प्रधानत्वात् । न च श्लिष्टशब्दोपस्थापितयोर्वृत्तांतयोः परस्परमभेदेनान्वये मानाभावः । सहृदयहृदयस्यैव प्रमाणत्वात् । अत एव 'आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलांगीम्' इत्यत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तांतो वाच्यरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेणैव स्थित इति प्रदीपकृतः । प्राचीनानुभवमपलप्यापि यदि एकत्र द्वयमिति रीत्या प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्विशेष्यैणैवान्वयः स्वीक्रियते, एवमपि वाच्यार्थबोधकाले प्रस्तुते धर्मिणि नाप्रस्तुतजारत्वारोपं प्रत्याशा । तथाहि । यद्यप्यनयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्यैणैव साक्षादन्वयात्समप्राधान्यमस्तीति स्वीक्रियते, तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधान्न प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपः । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतवृत्तांतारोपेणैव सिद्धेः । अप्रस्तुतरूपसमारोपेऽपि प्रस्तुतवृत्तांतान्वयायोग्यतायास्तदवस्थत्वाच्च । नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति प्राचीनलक्षणाऽसंगतिः । अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनस्य त्वयानपेक्षणादिति चेत् न । स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तांतारोपस्य न चमत्कारित्वम् । किं तु अप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्यैव तस्य आरोपः । अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन चुंबनादिना

प्रभाः–रिमृगीदृशाम् ॥' अत्र कुचविलेखनकचग्रहादिविशेषणानां शब्दश्लेषं विना स्वत एव साधारण्यान्नायकवृत्तान्तस्फूर्तिरिति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेषणाद्यथा—'दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥' अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैरिति समासान्तराश्रयणेन ललनावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । सारूप्याद्यथा—'पुरा यत्र स्रोतः–' इत्युत्तररामचरितनाटके प्रसङ्गात्कालान्तरे पुनर्दण्डकं गत-

उ०ः—ऐन्द्री चंद्र इत्येतद्गतस्त्रीलिंगपुल्लिंगसहकृतेन तत्संबंधिनि कामुकादौ अभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानात्। विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्याऽऽक्षेपणात्। अप्रस्तुतस्येत्यस्याप्रस्तुतव्यवहारस्येत्यर्थो वा। एतेन वदनचुंबनस्य पुत्रादिसाधारण्यात्कथं कामुकाभिव्यंजकत्वम्। किं च 'अहर्मुखं चुंबति भानुबिंबम्' इत्यत्रापि नायकाद्यभिव्यक्त्यापत्तिरित्यपास्तम्। यत्तु चंद्रऐंद्रीपदगतलिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकयोः स्वव्यंजकपदोपस्थापिताभ्यां भेदेनैवान्वय उचितः। समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरिति। तन्न। एवं हि वदता व्यवहारावच्छेदकत्वं तयोः स्वीक्रियते न वा। आद्ये एकस्यार्थस्योभयत्रान्वयोऽव्युत्पत्तिग्रस्तः। अंत्ये रसाननुगुणत्वम्। यदपि ऐंद्र्यादौ नायिकात्वाभाने केवलं व्यवहारावच्छेदकत्वमात्रस्वीकारे बाधः। नायिकात्वानालीढकेवलैंद्रीमुखचुंबनरूपस्य व्यवहारस्य नायकासंबंधित्वात्। न हि दिकूतादात्म्यं विना नायिकायाः पृथङ्मुखं विशेषयितुं सामर्थ्यमस्तीति। तदपि न। मुखशब्दश्लेषसामर्थ्येनैंद्रीमुखमित्यस्यैंद्र्यंशमोषेण केवलमुखचुंबनस्योपस्थितेः। तदेतदुक्तं कुवलयानंदे—'श्लेषादिमहिम्ना स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुंबनादिना' इति। न ह्यैंद्रीशब्दार्थेन दिग्रूपेण वदनरूपमुखपदार्थस्यान्वयो वक्तुं शक्यः सहृदयैः। नन्वेतादृशकुसृष्टिकल्पनापेक्षया विशेषणसाम्यमहिम्ना प्रतीतोऽप्रकृतवाक्यार्थः स्त्रीलिंगपुल्लिंगाभ्यामभिव्यक्तनायकाद्यभिन्नचंद्रादिघटितप्रकृतवाक्यार्थे स्वावयवतादात्म्यापन्नतदवयवोऽवतिष्ठते इत्येव कल्पयितुं युक्तम्। एवं च नायिकाऽभिन्नेंद्रदिशासंबंधिवदनाभिन्नप्रारंभकर्मकचुंबनरूपसंबंधाश्रयो नायकाभिन्नश्चंद्र इति बोध इति चेन्न। एवं हि ऐंद्र्यां नायिकाभेदप्रतीतौ मुखचुंबनादौ वदनचुंबनाद्यभेदप्रतीतावपि वदनचुंबने साक्षान्नायिकासंबंधाप्रतीत्या रसोद्बोधानापत्तेः। न च

प्रभाः—वतो रामस्येयमुक्तिः। अत्र वनसारूप्यात्कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृध्यसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिः। इयं चाप्पय्यदीक्षितैरेवोक्ता नान्यैरिति संक्षेपः। अस्यां च समासोक्तौ प्रकृतवृत्तान्तोऽभिधयैव प्रतीयते अप्रस्तुतवृत्तान्तस्तु व्यञ्जनया। प्रकरणेनाभिधाया नियमनात्। तस्य च ताटस्थ्येन प्रतीतावसंबद्धार्थकत्वप्रसङ्गाच्चमत्कारानुपपत्तेश्च। प्रकृते समारोपो न त्वप्रकृतनायकादेः प्रकृते राजादावारोपः। प्रमाणाभावात्। आरोपद्वयकल्पनागौरवाच्चेति प्राञ्चः।

प्रदीप :—चोपलक्षणम् । औपम्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा 'विलिखति कुचौ' इत्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्यात्प्राकरणिकमुच्यते तदपि संगृह्यते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच्च । यथा 'संप्राप्ते सकलाङ्ग'—

उ० :—व्यंजनया तत्प्रतीतिरस्त्येव, यस्मिन् यदभेदः तत्संबंधिनि तत्संबंध्यभेद इति न्यायेन वा मानसी तत्प्रतीतिस्तत एव चमत्कार इति वाच्यम्। तदपेक्षया साक्षाच्चमत्कारोपपादकवाच्यार्थबोधव्युत्पादनस्यैवौचित्यात् । ननु व्यंजनयाऽप्रकृतार्थबोधः । शक्तेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् । ततो व्यंजनामाहात्म्यादेव प्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येनावतिष्ठत इति चेत् । व्यांजनिकोऽप्रकृतार्थबोधो नायिकाद्यविशेषितो विशेषितो वा । नाद्यः । रसाननुगुणत्वात् । अंत्ये स्वपदोपस्थाप्यलिंगाभ्यां नायिकाद्यभेदबोधो व्यर्थोऽसंभवी च । नायिकाविशेषणकव्यवहारबोधनेन कृतार्थत्वात् । अपि च तथा सति जारकर्तृकसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधकदर्थनमेव स्यात् । तस्माद्व्यंजनया शक्त्या वोपस्थिताप्रस्तुतवृत्तांतेन व्यंजनयोपस्थितनायिकादिसंबंधित्वेन गृहीतेनाभेदमापन्नप्रस्तुतवृत्तांतारोपः प्रकृतविशेष्ये नव्यमते श्लेषस्थलेऽप्रकृतोपस्थितेः शक्त्यैव सत्त्वेन तन्मते शक्त्यैवाप्रकृतार्थोपस्थितिः, प्राचां तु व्यंजनयेत्येतावान्विशेषः । एवं च वाच्यार्थबोधोत्तरं यदि चंद्रादौ नायकत्वादिप्रतीतिरपि सहृदयानुभवसाक्षिकी तदास्त्वित्युपपादितमेव प्राक् । अत एव समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ तदुपादानवैयर्थ्यमिति शेषे वक्ष्यति प्रकाशकृत् । अनेन तत्सादृश्यप्रतीतिर्व्यंजनया न तु तदभेदप्रतीतिरिति लभ्यते । प्रस्तुतप्राचीवृत्तांते आरोप्यमाणाप्रस्तुतखंडितनायिकाविशेषवृत्तांतसमर्थनाय तस्यावश्यकत्वाच्च । एवं च सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्न-

प्रभा :—अप्रस्तुतस्य नायिकादेर्वृत्तान्तविशेषणत्वमवश्यं वाच्यम् । केवलवृत्तान्तस्य चारुत्वाभावात् । एवं चावश्यं व्यञ्जनयोपस्थितस्याभेदेन प्रकृतविशेषणत्वमेव युक्तं न तु वृत्तान्ते भेदेन । एवमप्रकृतवृत्तान्तस्यापि प्रकृतवृत्तान्त एव भेदेनारोप इति युक्तम् । वृत्तान्तद्वयस्यैकत्र द्वयमिति रीत्या बोधस्याननुभवपराहतत्वात् । तस्मादप्रकृतवृत्तान्ताभिन्नतयाध्यवसितः प्रकृतवृत्तान्तः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयावगते भासत

(२५) निदर्शना।

अभवन् वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निदर्शनं दृष्टान्तकरणम् । उदाहरणम्—

---

10. NIDARŚANĀ.

'Nidarśanā' consists in a connection between objects, which is unlikely and (hence) tends to produce an idea of similarity (between them).

Gloss:—Nidarśanā i. e. giving an illustration (accounts for the name.) To illustrate:—

प्रदीपः—इत्यादि। अत्र ह्यप्रकृतस्य भृङ्गस्य विशेषणसामर्थ्यात्प्रकृतस्यासत्पुरुषस्य प्रतीतिरित्याहुः। तन्न युक्तम्। अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात्। 'येनास्यभ्युदितेन' इतिवत्। वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं श्लिष्टविशेषणत्वमात्रपरम्। **निदर्शनेति**।

उ०:—प्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयश्चंद्र इत्येव बोधः। समासोक्तिर्गुणीभूतव्यंग्येति व्यवहारस्तु प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहाराभेदस्य व्यंजनया प्रतीतेर्निर्बाध एवेति दिक्। **औपम्यगर्भादीनामिति**। आदिना साधारणविशेषणसङ्ग्रहः। 'अन्धेन पातभीत्या संचरता मया विषमविषयेषु। दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृंगादुपागता गंगा ॥' अत्र गिरिशृंगप्रभववेणुयष्टिव्यवहाराभिन्नव्यवहारवती गंगेति प्रतीयते। **इति समासोक्तिः**। **निदर्शनेति**। अभवन् प्रतीतिविषयतामलभमानः वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा संबन्धोऽन्वयः। अत एव प्रतीतिपर्यवसानाभावादस्य दृष्टांततो भेदः। परस्परनिरपेक्षयोर्वाक्यार्थयोर्दृष्टांतालंकारः, इयं पुनः सापेक्षयोरिति भेद इत्यन्ये। तर्हि वाक्यमसंगतं स्यादत आह। **उपमापरिकल्पक इति**। औपम्यमाक्षिप्य पर्यवस्यतीत्यर्थः। **क्वेति**। (रघुकाव्ये प्रथमसर्गे स्वाहंकारं परिहर्तुं कालिदासस्योक्तिः।) उडुपं चर्मावनद्धवंशपात्रम्। मोहात् दुस्तरं सागरमुडुपेन तितीर्षुरस्मीत्यर्थः। अत्र स्वमतिसूर्यप्रभववंशयोरत्यंताननुरूपत्वं बोध्यते। तदनंतरमुडुपकरणकसागरतरणेच्छायाः अप्रकृतायाः कथनेन तादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाः पूर्वार्धत आक्षेपः। तयोश्च परस्परासंब-

---

प्रभा:—इति तु नव्याः। एवं च प्रकृतोदाहरणे नायकीयबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जयलक्ष्मीरित्याद्यपक्षे बोधः। द्वितीये तु राजनायकबाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तोल्लासवती जयलक्ष्मीनायिकेतीति संक्षेपः। अत्र च बाहुस्पर्शेति साधारणं विशेषणं उल्लास इवि

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ ४४ ॥ (रघुवंश. १.२.)

अत्र, उडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

What a far cry it is from the sun-born race to my intelligence of petty sweep! I have, out of delusion, set about crossing the sea, hard to cross, in a canoe!

Here, there eventually results an idea of similarity, viz. that the description of the solar race with the help of my intellect would be tantamount to crossing the sea in a canoe.

प्रदीपः—यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—**क्व सूर्येति** । अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उडुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

उ०ः—न्धस्य स्पष्टत्वादौपम्यमादाय पर्यवसानम् । तत्फलितमाह—**उडुपेन सागरतरणवदिति । कल्पनम्** व्यंजनम् । प्रतीयमानाभेदरक्षणायेति भावः । एवं चात्राऽऽर्थी निदर्शना । 'त्वत्पादनखरत्नानि यो रंजयति यावकैः । इन्दुं चन्दनलेपेन पांडुरीकुरुते हि सः ॥' इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि । एवं 'त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥' इत्यत्राप्येवैत्र । न चेदं वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानत्वोपमेयत्ववतोरभेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाऽभेदप्रतीतिः । इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात् । 'नितरां निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति' इत्यादौ किंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वचनेऽपि आर्थी निदर्शनैव । एतेनात्र ललितालंकारः वर्णनीयवाक्यार्थमनुक्त्वैव वर्ण्ये धर्मिणि तत्स्वरूपस्य कस्यचिदप्रस्तु-

---

प्रभाः—श्लिष्ट इति ज्ञेयम् । विशेषणसामर्थ्यान्निन्दागमकविशेषणसामर्थ्यात् । **समासोक्तिपदमिति** । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यं चेति ग्रन्थे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः ॥ **वस्तुसंबन्ध इति ।** वस्तुनोः पूर्वार्धापरार्धयोरित्यर्थः । संबन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उडुपेन सागरतरणरूप-

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ ४५ ॥ (—)

(शिशुपालवध ४.२०.)

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

Or as in,—

With their upward rays stretched out like ropes, when the sun rises (on it), and the moon sets, the mountain *assumes the grace* of a huge elephant decked (परिवारित) with two bells dangling (down the two sides). (45)

How could the grace belonging to one be assumed by another ? Therefore, it must be (only) similar to that of the other.–Thus there results eventually (an idea of) similarity here.

प्रदीप :–अन्त्या यथा–**उदयतीति**। अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीलासदृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । एवं च 'पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थ उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रम्' इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि दृश्यते ।

उ० :–तवाक्यार्थस्य वर्णनरूपः इति अपास्तम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः शब्दोपात्तयोरेव निदर्शनेत्यत्र मानमस्ति । न चैवमतिशयोक्तिविषयस्याप्यार्थरूपकेणापहारः स्यादिति वाच्यम् । विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नविषय्यभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयितावच्छेदकरूपेण भासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन तयोरैक्यासंभवात् । न च निदर्शनाविषये व्यंग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम् । अत्राभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात् । कल्पितौपम्यमूलिकया पर्यवसन्नया तयैव चमत्कार इत्याशयात् । तदुक्तम् 'उपजीव्यत्वेन भेदात्' इति । **उदयतीति** । माघे चतुर्थसर्गे रैवतकनाम्नः पर्वतस्य वर्णनम् । वित-

---

प्रभा :–मुपमानमप्रसिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः । **लीलापदार्थमात्रस्येति** । किं तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्येत्यर्थः । क्रिययैवेत्येव-

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजंग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान्गदितुमुद्यममादधाति ॥ ४६ ॥ (—)

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या।

(२६) स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा।

क्रिययैव स्वस्वरूप—स्वकारणयोः संबन्धो यदवगम्यते, सा अपरा निदर्शना। यथा—

He sets about crossing beyond the sea with the help of his arms; he aspires to catch the orb of the moon in his hand; he, in fact, seeks to stride O King, beyond the Meru,–whosoever makes an endeavour to describe your virtues! (46)

In instances like these, one could come across it (i. e. Nidarśanā) in the Mālā-form too.

While that is the other (variety of Nidarśanā) in which there is an intimation, by an action itself, of the connection between itself and its cause.

Gloss:—That is the other variety of Nidarśanā, in which the connection between itself and its cause is made to be intimated by the action itself.

To illustrate:—

प्रदीपः–यथा—**दोर्भ्यामिति** । **स्वस्वेति** । यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावरूपः ख्याप्यते साऽपरा निदर्शना । यथा—**उन्नतमिति** । अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथासंबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा

उ०:–ताः विस्तीर्णाः ऊर्ध्वाः रश्मय एव रज्जवो यस्य। इदं अहिमरुचौ इत्यस्य हिमधाम्नि इत्यस्य च विशेषणम् । अहिमरुचिः सूर्यः । हिमधामा चंद्रः । विलंबिघण्टाद्वयेन परिवारितो यो वारणेन्द्रस्तस्य लीलाऽभिन्नां लीलामित्यन्वयः । श्लेषेण लीलापदेन लीलाद्वयोपस्थितेः । (पुष्पिताग्रा छन्दः ।) श्लेषाश्रयणे बीजं दर्शयति—**अत्रान्येति** । अन्यलीलातादात्म्यस्यान्यलीलायामसंभवाच्चेत्यपि बोध्यम् । न चेद्दृशस्थलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्व-

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥४७॥ (—)

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

"Whosoever is petty would, on attaining a position of eminence, topple down but easily"–thus announcing does the particle of stone, that has got on the peak of a mountain, drop down when tilted (even) by a gentle breeze. (47)

Here the action of falling is made to communicate the relation between a fall and (its cause) viz. the attainment, when there is pettiness (in the party holding it,) of a position of eminence.

प्रदीप : – च लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृषत्कणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्नि-

---

उ० : – योपपत्तेः । वस्तुमाहात्म्यादेव त्वस्याः सादृश्यव्यंजकत्वम् । तदाह— **उपमायां पर्यवसानमिति ।** अत्रोपमानोपमेयधर्मयोरभेदप्रतिपत्तिः । अत इयमेव पदार्थनिदर्शनेत्युच्यतेऽन्यैः । तत्र पदार्थनिदर्शनात्वे कस्यचिदुक्तिं खंडयति–**एवं चेति ।** समस्तत्वेनाक्षेपकस्यापि पदत्वादिदं चिंत्यम् । **दोर्भ्यामिति ।** (राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । दोर्भ्याम् बाहुभ्याम् ।) तरंगवतीभुजंगः समुद्रः । हरिणांकश्चंद्रः । (गदितुम् वक्तुम् । उद्यमम् उद्योगम् । आदधाति करोति । वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्रैकस्य गुणगणनोद्यमस्य बहून्युपमानानीति माला । **स्वस्य** । कार्यस्य । **ख्याप्यते** । परान्प्रति बोध्यते । **उन्नतमिति** । उन्नतं उत्कृष्टं ऊर्ध्वस्थानं च । लघुरल्पमतिः अपकृष्टगुरुत्ववांश्च । पतनं पदभ्रंशः, अधःसंयोगहेतुक्रिया च । (दृषत्कणः पाषाणकणः ।) चारुमारुतो मंदवातः न तु झंझावातः । हेलया पातोपपादकमिदम् । (रथोद्धता छन्दः ।) **तथासंबंधः** । कार्यकारणभावरूपः । इयं संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनेत्युच्यते । एतच्च क्रिययैवेत्येवकारेण दर्शितम् । अन्ये तु 'स्वहेत्वन्वयस्य' इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किंचिदर्थबोधनस्य । एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो

प्रभा : – कारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पततीति पातक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्वस्योक्तेः । तच्च दृष्टान्तविधयैवेत्याह—**तथा चेति** । इति निदर्शनाप्रकरणम् ।

(२७) अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

(२८) कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणानि—

---

11. APRASTUTA-PRAŚANSĀ.

What is called 'Aprastuta-praśansā' is literally so (i. e. statement of the thing not under consideration), on the basis of the thing under consideration.

Gloss:—The suggestion of the matter under consideration by stating the matter not under consideration, constitutes 'Aprastuta-praśansā'.

The matter under consideration being (1) the effect, or (2) the cause, or (3) a general fact, or (4) a particular one, a statement of the other (correlate); and the statement (5) of an equal, the matter under consideration being its equal: these would be the five varieties (of it).

Gloss:—Of the other i. e. of the cause etc. Instances in order:—

प्रदीप :– दर्शनात्वमिति । **अप्रस्तुतेति** । अप्रस्तुतस्य प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसैवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति । अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—**कार्ये इति** । सेत्यनुवर्तते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं

उ० :–देवं रविमागतम् । सतां कार्याऽऽतिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥' इत्यादावप्येषैवेत्याहुः । **इति निदर्शना** । **अप्रस्तुतस्य** । अप्रकृतस्य । **अप्रस्तुतप्रशंसैवेति** । तत्पदवाच्यैवेत्यर्थः । **एतच्चेति** । अप्रस्तुतप्रशंसनमात्रं समासोक्तावतिप्रसक्तमिति तद्वारणाय प्रस्तुताश्रयेत्युक्तमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अप्राकरणिकेनेति** । प्रस्तुतव्यंजनं प्रस्तुताप्रस्तुतयोरसंबंधे सति नेति तत्संबंधदर्शनमुखेन

प्रभा :–**अप्रस्तुतप्रशंसेति** । अप्रस्तुतप्रशंसापदवाच्यैवेत्यर्थः । **एतच्चेति** । अन्यवृत्तान्तस्यान्यवृत्तान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । **अतिप्रसक्तमिति** । समासोक्तावपि सत्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणैवेत्येवकारेणाभिधान्यवच्छेदः । ननु प्रकरणसहायस्य योगस्य

यातः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशासि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥ ४८ ॥

(अमरुशतक. १०.)

अत्र-प्रस्थानात्किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन्राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥ ४९ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. ४.)

"Do they never meet again, O lovely lady, who go out? You need have no anxiety on my score! You are considerably reduced!"–with these words, as I, in tears, was addressing her, she glanced at me with an eye, the pupil whereof was dull with bashfulness, and which absorbed the tears as they issued forth, and suggested her eagerness for a death that was impending. (48)

Here, the cause is stated, when the basis of the enquiry–What made you cancel your journey–was the effect.

"O king, the princess does not give me lessons; the queens too keep mum! Feed me, O hunchback! Why are not the prince and (his) companions yet taking their food?"–thus addresses, in the mansion of your foe, O lord, the parrot set free from the cage by the passers-by, each one (i. e. the king etc.) individually, looking at them as drawn in the picture on the deserted terrace. (49)

प्रदीपः–यथा—**याता इति** । अत्र प्रस्थानात्किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किंशब्दः प्रश्नार्थ इति न कारणप्रस्तावः । कारण-प्रस्तावे कार्यवचनं यथा—**राजन्निति** । अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्य भाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

उ०ः–तां विभजते। **कार्येत्यादि। याता इति।** (अमरुशतके 'प्रस्थाना-न्निवृत्तोऽसि किम्' इति मित्रेण पृष्टस्य गमननिवृत्तिहेतुं स्वप्रियावृत्तान्तं कथयतः कस्यचिदुक्तिः । याताः गताः ।) न मिलन्ति नायांति । या कृता सा कृतैव पुनर्न कार्येत्याह–पुनरिति । (मत्कृते मदर्थम् ।) नैव चिंता कृतेत्यपलापे

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गताः — इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्।

एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि।
अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥ (भल्लटशतक. ९४.)

Here, while the matter under consideration is the cause; viz. Your enemies took to their heels at once as they got to know that you were about to start on an expedition, the effect is stated.

Is it too much that that blockhead took him at his word (तस्य मुखात्) and thought a drop of water, on the leaf of a lotus-plant, a pearl? Hear something more than this! When, owing to the light movement of the finger-tips, it vanished as it was being gently picked up, he, wondering, "Where might that (pearl) of mine have gone flying?",–has not been having sleep, day after day, with grief at his heart! (50)

प्रदीपः—सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—**एतदिति**। अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषस्य स ममत्वविशेषोऽभिहितः। विशेषे

उ०:—तत्कार्यमाह। नितरामिति। गमनानिच्छाज्ञानेन या लज्जा तया मंथरा निष्क्रिया तारका यत्र। लज्जया कस्याप्यनवलोकनात्। धारारूपमश्रु। पीताश्रुणेति पाठे निपतदेव पीतं संवृतं अश्रु यत्रेत्यर्थः। चक्षुष्येकवचनं लज्जया सम्मुखदर्शनविच्छेदाय। हसितेन। मद्गमनेऽप्येतत्प्राणाः स्थास्यंतीति एवं प्रतारयतीति विस्मयप्रयुक्तेन। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **कार्ये**। निवृत्तिरूपे। अत्रेदमेव प्रस्तुतम्। वर्णनीयत्वात्। अत्राप्रस्तुतेन मरणेनाऽऽक्षिप्ताया गमननिवृत्तेरनुरागोत्कर्षकत्वेनैतस्या अलंकारत्वम्। अत एवोत्तरेण प्रश्नोन्नयनेऽपि नोत्तरालंकारः। तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात्। अन्ये द्वयोः समावेशमिच्छंति। **राजन्निति**। (राजानं प्रति कवेरुक्तिः। कुब्जे इति भोजिकायाः सम्बोधनम्।) कुमाराश्च तत्सचिवाश्च तैः। एषां भोजनसमये शुकस्यापि भोजनलाभात्। (शून्यायाम्। निर्जनायाम्। वलभौ उपरिगृहे सौधे। भित्तौ इति वाऽर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **कार्यमुक्तमिति**। तेन च कारणं व्यज्यते इत्यर्थः।

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥ (—)

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तत् त्वमेव श्लाघ्यः'—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम्।

Here, when the matter under consideration was the general fact, "The dull-witted cherish an idea of attachment towards things unworthy," the particular one is stated.

Whosoever wipes out the tears of the wives of his allies, by avenging the hostile acts, is alone adorable; he alone is manly; he alone is versed in statecraft; his is an exalted life; he is the sanctum of glory ! (51)

Here, the matter under consideration being a particular fact,– "If you put an end to the grief of the consorts of the demon Naraka by killing Kṛṣṇa, then you alone are praiseworthy,"–the general one is stated.

प्रदीप:–प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—**सुहृदिति**। अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयसि तदा त्वमेव श्लाध्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तुल्ये

उ०:–अत्र व्यंग्याद्वाच्यस्याधिकचमत्कारकारित्वेन न ध्वनित्वव्यपदेशः। किंत्वलंकारव्यवहार एवेति बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। **एतत्तस्येति**। (भल्लटकविकृते भल्लटशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाषमाणं कंचित्प्रति कस्यचिदुक्तिः।) मुखात्प्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जडः यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त एतत्तस्य कियत्। यतोऽस्मादप्यधिकं किंचिज्जडत्वबोधकमस्ति। तदाह—अंगुल्यग्रेति। शनैरादीयमानेऽपि अंगुल्यग्रस्य लघुक्रिययाऽल्पचालनेन प्रविलयिनि अंगुलावेव लग्ने इत्यर्थः। (शृणु अन्यत् इति वा पदच्छेदः। अस्मादपि अन्यत् अधिकं शृणु इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **ममत्वविशेष इति**। भ्रमविशेष इत्यपि बोध्यम्। **सुहृदिति**। जलेति बाहुल्यसूचकम्। वैरप्रतियातनं कृतपीडेषु पीडादानम्। विष्णुना नरकासुरे हते कश्चन तन्मन्त्री नरकासुरसुहृदं (शाल्वं) प्रतीदमाह। (वंशस्थं वृत्तम्।)

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—श्लेषः, समासोक्तिः, सादृश्यमात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
यायाद्यदि प्रणयने नमहानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥ (भल्लटशतक. ७९.)

An equal being the matter under consideration, when its equal happens to be stated, there are possible three varieties: since, Śleṣa, Samāsokti, or mere similarity could be the basis for one equal suggesting another. Instances, in due order:—

Even if he has to lapse from the male sex (by Śleṣa, from manliness), even if he has to sink into the lower world (by Śleṣa, into poverty), even if in begging he has to become a dwarf (by Śleṣa, mean), he should still uplift the world (by Śleṣa, everyone). This policy (दिक्) has been brought into evidence by the ineffable (by Śleṣa, any), Viṣṇu (by Śleṣa, pre-eminent person). (*52*)

प्रदीपः—प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः । विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात् । आद्यो यथा—**पुंस्त्वादिति** । अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरुषप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायम् ।

उ० :—श्लिष्टत्वस्येति । प्रकाशे श्लेषसमासोक्तिपदे श्लिष्टशब्दश्लिष्टविशेषणपरे । अप्रकृतात् प्रकृताक्षेपे तयोर्भावात् । द्वयोः प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा श्लेषस्य, प्रकृतेऽप्रकृतव्यवहारारोपे च समासोक्तेः स्वीकारादिति भावः । **पुंस्त्वादिति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके ७९ पद्यमेतत् ।) पुंस्त्वं पौरुषं पुंव्यंजनं च । नारीभूय अमृतहरणात् । अधः संपद्भ्रंशः पातालं च । वराहावतारे पातालं गत्वा पृथिव्युद्धरणात् । प्रणयने याचने । नमहान् महत्त्वरहितोऽल्प इत्यर्थः । बलिप्रार्थने वामनत्वप्राप्त्या जगद्रक्षणात् । विश्वस्योद्धरणं विपद्विनाशनेन रक्षणम् । दिक् प्रकारः । पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रीकृष्णश्च । (पुरुषश्रेष्ठपक्षे पुंस्त्वात्प्रचलनं पुरुषार्थहानिः । अधोयानं स्वपदभ्रंशः । अमहत्त्वं गौरवहानिः । विश्वं सर्वजनमित्यर्थ इत्युदाहरणचन्द्रिका । वस-

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥ ५३ ॥ (—)

In regard to the Sun, who, as soon as he rose (by Śleṣa, prospered), sent you into obscurity (by Śleṣa, poverty), O Moon, it would have been proper for you to retaliate and not to absorb his rays (by Śleṣa, to cling to the feet). If (you plead) you did this when you had grown lean (by Śleṣa, impoverished), are you not a bit ashamed? Let that pass. That you shine in the sky (by Śleṣa, parade yourself in a high position) betrays your trait of being cool-lustred (by Śleṣa, of being the abode of stupidity)! (53)

प्रदीप :– 'अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी' इति न्यायात्प्राग्विष्णूपस्थितौ सत्पुरुषस्याऽऽक्षेपेणैवोपस्थितेः । श्लेषसत्त्वेऽप्यप्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात् । द्वितीयो यथा—**येनेति** । अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपदं न श्लिष्टम् । तृतीयो यथा—

उ० :–न्ततिलका छन्दः।) **सत्पुरुषेति** । अप्रकृतस्य श्रीकृष्णस्य प्रतीतौ जातायां पश्चात् प्रकृतेत्यादिः । **न च श्लेष एवेति** । विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि श्लिष्टत्वादिति भावः । **अवयवशक्तेरिति** । न च प्रकरणसत्त्वे योग एव बलवान् । विश्वोद्धरणरूपपदार्थसामर्थ्यरूपलिंगस्य विष्णावपि सत्त्वात् । एतेन श्लेषमूलो ध्वनिरित्यपास्तम् । ये तु श्लेषस्थले उभयोरप्यर्थयोः क्रमेण शक्त्यैव प्रतिपादनमिच्छंति, तन्मते कथमत्राप्रस्तुतप्रशंसा, अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्यान्व्यंग्यत्वादत आह—**श्लेषसत्त्वेऽपीति** । अप्रस्तुतप्रतीत्युत्तरं तन्मूलिका तन्मूलमूलिका वा यत्र प्रस्तुतावगतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति । एकशब्दवत्त्वसाधर्म्यात्परं 'तुल्ये तुल्यस्य' इत्युदाहरणतेति बोध्यम् । **येनासीति** । क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपालभ्यते । येनाभ्युदितेन क्लांतिं गमितोऽसीति संबंधः । उदितेनैव, न त्वपकृतेनापि । क्लांतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च । प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम् । पादः पदं रश्मिश्च । क्षीणेन धनहीनेन कलाहीनेन च । मनागीषदपि किं न लज्जसे इत्यर्थः ।

प्रभा :–प्राबल्यादाक्षेपानुपयोग इत्यत आह–**श्लेषसत्त्वेऽपीति** । तथा चोभयत्राभिधाव्यापारसत्त्वेऽपि रूढ्यर्थस्याप्रस्तुतस्यापि प्रथमावगतिमात्रेणाप्रस्तुतप्रशंसालंकारत्व-

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥ (भट्टेन्दुराज or शुक्रकवि ?)

What possibly could the vile Ocean have gained by appropriating the water from the mouths of rivers all around? It was turned saline, frittered away in submarine fire, and locked up in the abyss of the bowels of the nether world! (54)

प्रदीप :– आदायेति । अत्र श्लेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रेणासत्पुरुषाक्षेपः । यथा वा मम—

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थां कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्धत्यमायोजय ।
कुग्रामप्रमदाविलासरसिकः कांतस्त्वयाऽऽसादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैः समाकृष्यते ॥

उ० : – अस्त्वेवं लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु । जडधामता हिमाधारता मूढता च । विस्फूर्जसे सगर्वमुदेषि । अमायां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चंद्रस्येत्यागमसिद्धं पादग्रहणम् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधननिर्धनवृत्तान्ताक्षेपः । **आदायेति** । (शुकस्य कवेः पद्यमिदमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) मुखं वदनं नदीसंगमस्थानं च । (अर्जितम् संपादितम् । दुरर्णवेन दुष्टेन समुद्रेण । वडवादहने वडवानले । पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन् । वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य विफलव्ययकर्तरि दुरीश्वरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् । **कौटिल्यमिति** । (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । 'नन्दिनि' इति नायिकायाः सम्बोधनम् । कौटिल्यम् वक्रताम् । निवारयतराम् अतिशयेन निवारय । शीलय अभ्यस । अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानिवर्तनात् । भारतीम् वाचम् । विहसिते मधुरस्वरसहितहासे । नागरीजनानां समाचाराः व्यवहाराः नेत्रकौटिल्य–मन्दगमन–अस्पष्टार्थभाषण–अनौद्धत्यरूपाः तैः । न समाकृष्यते न

प्रभा : – मित्यर्थः । वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेनाप्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः । श्लेषस्तु तदुपयोगितया गुण इति प्रधानेनैव व्यपदेशो युक्त इति ज्ञेयम् । **कौटिल्य-**

इयं च क्वचित् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति । यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥ (—)

And this (figure), in some cases, becomes plausible without having to super-impose the suggested sense on the expressed one. To illustrate:—

Verily, numerous persons here are able, by means of boats, even to cross beyond the ocean, that has, with water, spanned the expanse of the earth and the bowels of the nether world. If (आहो), by a turn of fate, it somehow becomes empty, who dare even so much as look at the abysmal hollow! (55)

प्रदीपः—इयं च त्रिधा—क्वचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्प्रतीयमानार्थाध्यारोपेण । क्वचित्त्वंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् । तत्राद्या यथा—**अब्धेरिति** ।

उ०:—वशीक्रियते । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र दुष्प्रभुसत्कविवृत्तान्ताक्षेपः । **अब्धेरिति** । अर्णोऽभः । अंभ इत्येव क्वचित्पाठः । तेन स्थगितस्तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोगः विस्तारः पातालकुक्षिस्तन्मध्यं च येन । सर्वपृथिव्या अब्धिप्रतिबंधेनाग्रहणात् तिरस्कारः । जलैर्व्यापनात्पातालकुक्षेरपि सः । पोतोपायाः समुद्रवणिजः । पोतोऽब्धियानम् । क्रमन्ते उत्सहंते । आहो इत्यव्ययं यद्यर्थे । (रिक्तः जलशून्यः ।) अवटः खातः । कुहरं तस्यैव गंभीरभागः । कल्पः समर्थः । (मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) अत्रोपमर्दनशीलस्य दुष्प्रभोः पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमर्दनापत्तेरिति व्यंग्यं गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठः । ध्वनित्वं तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात्तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यंग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन

प्रभाः—**मिति** । नन्दिनीति सख्या नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय तरामिति । शीलयाभ्यस । अभ्यासं विना नैसर्गिकमन्दगतेर्निवर्तनासंभवात् । स्पष्टार्थां कुरु । वदेत्यर्थः । यत्नातिशयसूचनाय कुर्वित्युक्तम् । अत्र हेतुरुत्तरार्धम् । समाचारा व्यवहाराः । समाकृष्यते वशीक्रियते । अत्रैव दृष्टान्तेन मूर्खप्रभुसंगतः कविरुपदि-

क्वचिदध्यारोपेणैव। यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

Sometimes it becomes plausible only with super-imposition. To illustrate:—

"Hullo! Who are you?"–"I tell: Know me to be a tree on the burial-ground."–"You seem to speak in despair?"–"Judged aright!"–"What for?"–"Here I tell: To the left of this place, there is the banian tree. To it resort, heart and soul, the travelling folk; while not even my shade, although I stand on the road, can be of use to others!" (56)

प्रदीप:–अत्रापुरुषेऽप्येतेऽर्था अबाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः। द्वितीया यथा—**कस्त्वमिति**। अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोचारयितृत्वा-

---

उ०:–वाच्यसिध्यंगत्वात्। **कस्त्वमिति**। शाखोटकः भूतावासवृक्षः। कस्त्वं भोः इति वृक्षं प्रति प्रश्नः। कथयामीत्यादि तदुत्तरम्। वैराग्यादिवेति पुनः प्रश्नः। साधु विदितमित्युत्तरम्। पुनः प्रश्नः कस्मादिति। इदं वैराग्यम्। वामेन वामभागेन वामाचारेण युक्तश्च। सर्वात्मना छायारोहणशयनादिना। न च्छायेति। भूतावासत्वेन शाखोटकच्छायानाश्रयणम्। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) प्रतीयमानोऽत्र प्रकृतासाधुपुरुषः। न चात्र रूपकम्। प्रकृतेऽप्रकृतारोपे एव तत्स्वीकारात्। एतेन शाखोटकवटपदाभ्यां साध्वसाधुपुरुषौ निगीर्याध्यवसितावित्यतिशयोक्तिरित्यपास्तम्। तत्रारोप्यस्यैव प्राधान्येन संबोध्यत्वाद्यनन्वयतादवस्थ्याच्च। विद्यमानाया अप्यतिशयोक्तेरेतदंगत्वाच्च। अत्र सधनः पूज्योऽधनो निन्द्य इति प्रस्तुतव्यंजनम्। नन्वत्राऽप्रस्तुतव्यवहारेण प्रस्तुतव्यवहारस्य निगरणमेवास्तु। किमनया। तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाबीजत्वात्। बोध्यसंबन्धश्च लक्षणा। वाच्यव्यवहाराभेदेन च प्रस्तुतव्यवहारप्रत्यय इति चेन्न। वाच्यार्थताटस्थ्येनैव व्यंग्यप्रतीतेरत्र सहृदयसम्मतत्वात्। शक्यसंब-

---

प्रभा:–ध्यते। **अत्र पुरुषेऽपीति**। अबाधिताविति शेषः। प्रतीयमानस्य गम्यमानस्यार्थस्य

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण। यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

(भल्लटशतक. १८.)

Sometimes it becomes plausible by super-imposition in parts. To illustrate:—

That unprecedented phenomenon of the inversion of the tongue (by Śleṣa, of perverseness of speech), that unsteadiness of ears (by Śleṣa, the flippancy of ears), that sight which in intoxication has become unmindful of the track, whether his own or that of others, (by Śleṣa, of the distinction between allies and aliens),—or rather, what use dilating upon it? You have forgotten it all, O bee! for, what sort of whim (ग्रह) it is on your part, O brother, that even now you resort to the elephant, when his trunk is hollow inside (by Śleṣa, when his hand is empty inside)? (57)

प्रदीप:—दिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोपः। तृतीया यथा—**सोऽपूर्व इति**। अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्धेतवः। मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति तदंशे प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षा।

उ०:—धस्यैव लक्षणात्वाच्च। **सोऽपूर्व इति**। (भल्लटकविकृते भल्लटशतके १८ पद्यमिदम्।) रसनाविपर्ययो वचनाऽस्थैर्यं विपरीताग्रत्वं च। उपकंठं तद्रसनाग्रमिति प्रसिद्धेः। कर्णचापलं परवंचनप्रतार्यत्वं अनवरतकर्णचापलं च। मदो गर्वः दानजलं च। स्वपरदिक् आप्तानाप्तविभागः। एतत्सर्वं किं विस्मृतवान्। यत् यत इत्यर्थः। निश्चितवानसीति युक्तः पाठः। यत्सेव्यते एष इत्यन्वयः। वारणोऽनुगतवारको हस्ती च। अंतःशून्यकरो निर्धनो मांसादिशून्यमध्यशुंडादंडश्च। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **मदश्चेति**। चेन विस्मृतस्वपरदिक्त्वम्। एवं च रसनाविपर्ययादौ वचनास्थैर्यादिकमारोप्य भ्रमरे प्रपन्नसेवकत्वमारोप्य वारणे निवारकप्रभुत्वमारोप्य वाक्यार्थोपपत्तिरिति भावः। **कर्णेति**। एवं चैतदंशे

प्रभा:—पुरुषविशेषस्य नाध्यारोप इत्यर्थः। **वाच्यानीति**। 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेषः। इत्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ ११ ॥ समेनेति समभिव्याहारात्प्रकृतपदेनो-

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

(२९) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ १४ ॥

Here the inversion of the tongue and the possession of a hollow trunk are no reason why the bee should *not* resort (to the elephant). The unsteadiness of ears, however, does constitute a reason. Intoxication is, on the contrary, a reason why the bee *should* resort (to the elephant).

12. ATIŚAYOKTI.

(1) Where there is the supersession of the matter under consideration on its being eclipsed by the other, (2) where the matter under consideration is stated to be other (than its ordinary prototype), (3) where there is a conceit (as a sequel to an alternative) introduced by a word with the sense of 'if,' (4) and where there occurs perversion of

---

प्रदीपः—कर्णचापलं तु भ्रमरस्यासेवने हेतुरेवेति तदंशे नाध्यारोप इति। **निगीर्येति ।** प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निगीर्याध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यच्च तदेव वस्त्वन्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यच्च

उ० :—भ्रमरपदं द्विरेफपरमेवेति भावः । ऐकरूप्यायैकवाक्यत्वाय वा तदंशेऽप्यारोप इत्यन्ये । अत्र श्लिष्टशब्दरूपसाधारणधर्मनिबंधनं सादृश्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । अप्रस्तुतपदेन मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो ग्राह्यः । एतेन 'किं भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया' इत्यत्र प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती काचित् भृंगं प्रत्येवमाहेति प्रस्तुतेन प्रस्तुतांतरद्योतने प्रस्तुतांकुरनामा भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् । मदुक्तरीत्याऽस्या एव संभवात् । यदा मुख्यतात्पर्यविषयः प्रस्तुतश्च नायिकानायकवृत्तांततदुत्कर्षकतया गुणीभूतव्यंग्यस्तदाऽत्र सादृश्यमूला समासोक्तिरेवेति केचित् । अन्ये तु अप्रस्तुतेन प्रशंसेत्यपि अप्रस्तुतप्रशंसाशब्दार्थः । एवं च वाच्येन व्यक्तेन वा अप्रस्तुतेन वाच्यं व्यक्तं वा प्रस्तुतं यत्र सादृश्याद्यन्यतमप्रकारेण प्रशस्यते उत्कृष्यते इत्यर्थादत्रापीयमेवेत्याहुरिति दिक् । **इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । द्रढीयसीति ।** स्वासाधारणधर्मेणानुपादानादना-

---

प्रभा :—पमेयं व्याचष्टे—**उपमेयस्येति ।** उपमानेन निगीर्य पृथगनिर्दिश्याध्यवसानं स्वरूपेण

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. ४.)

---

the sequence of the cause and the effect–that should be regarded as 'Atiśayokti.'

That is one variety where there is the supersession of the Upameya which is swallowed up by the Upamāna. To illustrate:—

A lotus growing in a region without water, again two blue lotuses growing on (that) lotus, these on a golden creeper, and that too, tender and lovely – what an array of freaks it is ! (58)

प्रदीप : – चेच्छब्देन यदिशब्देन वा यद्यर्थोक्तौ कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यश्च कारणकार्ययोः प्रसिद्धस्य पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारिताप्रतीतये सा चतुर्थीति चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—**कमलमिति** । अत्र मुखादि

उ० : – हार्याऽभेदधीरित्यर्थः । गौणसाध्यवसानमूलेयम् । **तदेवेति** । एवकारेण धर्मिभेदाभावः सूचितः । **अन्यत्वेनेति** । तच्चान्यादिशब्दैः । **विविक्ताकारम्** । अतिशयिताकारम् । **कमलमिति** । (प्रियां दृष्ट्वा तत्सखीं प्रति नायकस्योक्तिः ।) कमलं कांतावक्त्रम् । अनम्भसि निर्जलदेशे । कुवलये नीलोत्पले नेत्ररूपे । तानि, कुवलये द्वे कमलं च । कनकलतिका कांतातनुः । (सुकुमारा मृद्वी चासौ सुभगा सुंदरी । आर्या छन्दः ।) अत्र प्रकरणलभ्यनायिकावक्त्रादीनां कमलादितादात्म्येनाध्यवसानान्मुखादेरतिशयः । अत्रोपमानतादात्म्यमुपमेये । अत्र केचित् । 'प्रकृतस्य परेण' इत्येव प्रकाशे पाठदर्शनात् तत्र च सामान्यतो निर्देशात् शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणोरेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा । 'समेन' इति पाठेऽपि तदुपलक्षणम् । यथा 'कर्णलंबितकदंबमंजरीकेशरारुणकपोलमंडलम् । निर्मलं निगमवागगोचरं नीलिमानमवलोकयामहे ॥' इत्यत्र नीलिमपदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः । एवं

प्रभा : – निश्चयः । स च द्रढीयसीत्यनेनोक्तः । **अर्थादिति** । कल्पनपदसामर्थ्यादित्यर्थः ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥ ५९ ॥ (—)

Here, the face etc. have been superseded by the idea of their being the lotus etc. in form.

And that is another variety where the object itself comes to be determined as being different (from its ordinary prototype).

Of a *different* sort is (her) delicacy; likewise of a *different* sort altogether is the ineffable shade of her body (वर्तन). That beauty (श्यामा), again, could not at all be the make (रेखा) of a lay creator! (59)

प्रदीपः–कमलादित्वेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशे परममहत्त्वं तिमिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।
वियति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥

द्वितीया यथा—**अण्णमिति** । स्पष्टम् ।

उ०ः–हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येषा । यथा 'वित्रासनं समरसीमनि शात्रवाणामाजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम् । संमोहनं सुरतसंसदि कामिनीनां रूपं तदीयमवलोकयतोऽद्भुतं मे ॥' इत्यादौ वित्रासनादिपदस्य तद्धेतौ शुद्धसाध्यवसाना । एतेन 'हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते' इति हेत्वलंकारोयं पृथगित्यपास्तमित्याहुः । अत्र भेदेऽभेदः । अत्र कमलादिपदानां मुखत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । तेन रूपेण प्रथमतो बोधे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदप्रत्ययो व्यंजनया । बाधबुद्धेश्च न व्यांजनिके प्रतिबंधकत्वमित्यनाहार्या धीरत्रेति केचित् । आह्लादकत्वेनैव मुखं लक्ष्यं, शेषं प्राग्वत्, इत्यपरे । अत्र पक्षे तद्धर्मावच्छिन्ने कमलाभेदबाधस्यैवाभावादनाहार्यत्वं स्पष्टमेव । अन्ये तु शक्यतावच्छेदकरूपेणैव मुखादिभानं वदंति । तन्मतेऽभेदप्रधानातिशयोक्तिरित्यस्य उपमानतावच्छेदकस्यैव भेदाभावरूपतया निर्वाहः । एतदेव चात्र मते निगरणम्

प्रभाः–तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोक्तिरित्याशयः । **कलश इति** । अत्र कलशत्वेन स्तनयोरध्यवसानं, तिमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वल्लीत्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् । **अण्णं इति** । 'अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।

उ० :—यत्त्ववाचकपदेन शक्यतावच्छेदकरूपेणैवास्य बोधनम्। सादृश्यातिशयमहिम्ना च बाधबुद्धेः स्थगनादेतन्मतेऽप्यनाहार्यैव धीरिति दिक्। (**कलशे इति।** कलशे स्तने। तिमिरस्तोमस्य केशसंघातस्य। सोमसहवासः मुखसहवासः। वियति मध्यदेशे। शैवलवल्ली रोमावली। कुसुमेषुः मदनः। गीतिश्छन्दः।) **अण्णमिति।** अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया। श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति॥ सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः। वर्तते जीवतीति वर्तनं शरीरम्। छाया कांतिः। श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता। (शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला। सर्वावयवशोभाढ्या सा श्यामा परिकीर्तिता॥) सामान्यप्रजापतेः सर्वसाधारणप्रजापतेः। रेखा निर्मितिः। (आर्या जघनविपुला।) अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौंदर्ये सौंदर्यांतरादतिशयः प्रतीयते। अत्राभेदे भेदः। अत्रेदं बोध्यम्। 'प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्' इत्यस्य प्रस्तुतस्य अन्यवस्तुत्वेनाध्यवसाय इत्यप्यर्थः। यथा 'तस्याः सखे नियतमिंदुसुधामृणालज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः' इत्यत्र प्रकृतनायिकासंबंधिकारणस्य निर्मातुश्च विविक्ताकारवस्त्वंतररूपमृणालादित्वेनाध्यवसानम्। 'अस्याः सर्गविधौ' इत्यादौ तु नैवम्। निश्चयाभावात्। यथा वा 'प्रत्यंभो नवपुंडरीकमुकुलश्रेणी प्रतिक्ष्माधरं पूर्णेंदोरुदयः प्रतिक्षितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः। किंचान्यत्कथयामि वीर जगतीरालिंपति त्वद्यशोविस्तारे प्रतिदेशमेव दिविषत्स्रोतस्वतीनिर्झरः॥' अत्रैकैव कीर्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात्तेन तेन रूपेणाध्यवसिता। यथा वा 'स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालःशत्रुभिरैक्षि सः' इति। अत्र निमित्तभेदात्तत्तद्रूपेणाध्यवसायः। स च कविनिबद्धकर्तृक इत्यन्यत्। 'गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने' इत्यत्रापीयमेव। अत्र श्लेषसंकीर्णेयमित्यन्यत्। एतेनेदृशेषु विषयेषु उल्लेखालंकारोऽयमतिरिक्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता। 'गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकांत इति यौवतैः। यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः स-

---

प्रभा :—श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति॥' वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः। छाया शोभा। सामान्यः सर्वजनसाधारणः। रेखा चित्रलेखनजातिरिव मनुष्यनिर्माणजातिः। मालतीनाम काचिन्नायिका। इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम्॥ १२॥

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन चेच्छब्देन वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात् असंभविनोऽर्थस्य), सा तृतीया। यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥ (—)

That is the third variety where there is a conceit–of an improbable event, of course,–as a sequel to an alternative introduced by a word meaning "If". To illustrate:—

If on the full-moon night, the form of the moon were to be spotless, *then* would her face suffer the indignity of being (its) like. (60)

प्रदीपः– तृतीया यथा—**राकायामिति**।

उ० :– कौतुकम् ॥' इत्यत्र तु नायमलंकारः। अध्यवसानाभावात्। न चैवं कोऽत्रालंकारः। न कोपि। किंतु तेषां तथाज्ञानानि भगवद्विषयकभावे उद्दीपनानीति बोध्यम्। न ह्युद्दीपनसंसारः सर्वोऽप्यलंकारेष्वेवेति नियमोऽस्ति। एवम् 'अकृशं कुचयोः कृशं वलग्ने' इति पद्येऽपि बोध्यम्। **राकायामिति**। (अमृतांशोः चन्द्रस्य। साम्यं सादृश्यमेव पराभवः। निरुपमस्योपमानसंभव एव पराभवः।) पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलंकाभावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः। उत्तरार्धे साम्यसंबंधसंभवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः। एवं चासंबंधे संबंध इति द्विविधेयम्। यद्यर्थोक्ताविस्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य। एवं च 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलम्' इत्यत्राप्यसंबंधे संबंधरूपा इयमेव। यत्त्वत्र 'स्पृशंतीवेंदुमंडलम्' इति कृते उत्प्रेक्षाप्रतीतेरिवाभावे गम्योत्प्रेक्षैवोचिता। अन्यथा 'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्' इति त्वदुक्तेऽपि गम्योत्प्रेक्षा न स्यात् इति तन्न। नूनं मुखं चंद्र इत्यादौ नूनंपदाभावे गम्योत्प्रेक्षाया आपत्तेः। रूपकस्यानापत्तेश्च। त्वत्कीर्तिरित्यत्र बहुदूरगमने स्वर्गगमने वा स्वर्गंगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षायाः कीर्तौ स्वर्गंगाप्रवेशकर्तृत्वोत्प्रेक्षाया अनंगीकारे भ्रमणश्रांतत्वरूपविशेषणवैयर्थ्यवत्प्रकृते उत्प्रेक्षासाधकाभावाच्च। स्वर्गसंबंधित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयम्। अंत्ये स्वर्गगमनरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेति दिक्। राकायामित्युदाहरणे व्यतिरेकालंकारगर्भेयं एवं 'लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः। एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावा-

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ६१ ॥ (कुट्टनीमत. ९६.)

(३०) प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

That is the fourth variety where, in order to express the quickness of action of the cause, the effect is stated as (taking place) *prior* to the cause.

To illustrate:—

First it was by Cupid that the heart of Mālatī was possessed; later by you, O beloved of the lovely lady, as you came within her ken! (61)

13. PRATIVASTŪPAMĀ.

While that is 'Prativastūpamā' where one and the same common attribute is present, in two forms, in two sentences.

प्रदीपः–चतुर्थी यथा—**हृदयमिति । प्रतिवस्तूपमेति ।** एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन ।

उ०ः–द्राकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता' इत्यत्रापि 'एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावात्' इत्यत्रासंबंधे संबंधस्तन्वीलावण्यप्रकर्षप्रतिपादनार्थ उक्तः । **चतुर्थी** । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा । विपर्ययः कार्यस्य प्राथम्येन सहभावेन च । तत्राद्यमाह । **हृदयमिति** । (दामोदरगुप्तकृते कुट्टनीमते ९६ पद्यमिदम् ।) कुसुमान्येव चापो बाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्याः मालतीनाम्न्या नायिकायाः हृदयम् आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषयं नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । दृष्टेनेति यावत् । त्वया आक्रांतम् । (आर्या छन्दः ।) अत्र कारणस्य कांताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठानस्य प्रथममुक्तिः । अंत्यं यथा—'सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीभृताम् ॥' इत्यत्र सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतेः । सिंहासनाक्रमणं कारणम् । महीभृन्मण्डलाक्रमणं कार्यम् । **इत्यतिशयोक्तिः । एकस्येति** । तेन निदर्शनादृष्टांतयोर्व्युदासः । तत्र बिंब-

---

प्रभाः–**अभिन्नस्येति** । कथितस्येत्यर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा साधारणधर्मो

साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च (कथितपदत्वस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वात्) शब्दभेदेन यत् उपादीयते, सा (वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात्) प्रतिवस्तूपमा । यथा—

Gloss:—Where the common property is stated, in the sentence embodying the Upameya and the one embodying the Upamāna, *in diflerent words*, owing to a repeated word having been declared defective, that is 'Prativastūpamā,' so called because therein the Vastu i. e. the sense of one sentence becomes the Upamāna (in relation to that of the other). To illustrate:—

प्रदीपः—अभिन्नस्य पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'द्विः' 'द्वये' इत्यनेकोपलक्षके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा—अमालारूपा

उ०ः—प्रतिबिंबभावेन निर्देशेनैकत्वविरहात् । **अवस्थितिः** । उपादानम् । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । तदाह—**वस्तुन इति** । एवं चोपमेयत्वमपि वाक्यार्थस्येति ध्वनितम् । न च 'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप' इति वाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकं वाक्यार्थयोर्गम्यमौपम्यमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्र तु इवशब्देन वाच्यमेवेत्यदोषात् । 'निर्मलं वदनं कांते विमलं कमलं मम' इत्यादावतिप्रसंगवारणाय वाक्यार्थयोरिति । अत एव 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥' इति स्मरणालंकारेऽपि नातिव्याप्तिः । पद्मसदृशमाननमित्येव तत्र प्रतीतेः । 'आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समंताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥' इत्यत्रापद्गतत्वदहनमध्यगतत्वयोर्बिंबप्रतिबिंबभावेऽपि उपमानोपमेयवृत्तिधर्मो वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्न एव । दृष्टांते तु साक्षात्तद्वृत्तिधर्मांशेऽपि बिंबप्रतिबिंबभाव इति ततो विशेषः । एकस्यैव धर्मस्य पृथक्शब्दाभ्यामुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । **देवीति** । राजानं प्रति देवीसख्या

प्रभाः—यत्रेति व्युत्पत्तेः । वाक्यद्वय इत्यस्याभिप्रायमाह—**वस्तुन इति** । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थं प्रत्येवोपमानम् । अतो वाक्यद्वये समानधर्मोक्तिरित्यर्थः । **अत्रेति** । परिवारः पदमाश्रयो यस्य यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य तत् । एवं परिभोगो भूषणादिविनियोगस्तद्योग्यमित्यर्थैकत्वमित्यर्थः । अथवानौचित्यस्यैकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४. ३.)

Raised to the status of a queen, how could she hold the position of an attendant? A jewel with the likeness of a deity carved in it does not indeed deserve to be trifled with (परिभोग ?). (62)

प्रदीपः—मालारूपा च । तत्राद्या यथा—**देवीति** । अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थान्तरत्वादुदाहरणत्वमित्येके । 'कथं भजति' 'न खलु' इत्यनयोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे । अन्त्या यथा **यदीति** । अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्य-

उ०ः—उक्तिः । देवीभावम् देवीत्वम् । देवी कृताभिषेका । (गमिता प्रापिता ।) परिवारपदमसाधारणकलत्रपदम् । परिभोगो भूषाद्यर्थमुपादानम् । दैवतेति । स्वर्णादिघटितप्रतिमेत्यर्थः । (आर्या छन्दः ।) **इत्येके इति** । अत्रारुचिस्तु तयोर्वाक्यार्थगतसादृश्यरूपत्वाभावः । **एकार्थतयेति** । अनौचित्यरूपैकार्थतयेत्यर्थः । एवं च दैवतरूपांकितरत्नस्य भोगयोग्यत्वं यथानुचितं तथा देव्याः परिवारपदयोग्यत्वमनुचितमित्यौपम्ये पर्यवसानम् । ननु यथा 'पर्वत एतद्वह्निमान् एतद्धूमात्' इत्यत्र महानसस्य दृष्टांतताऽनुचिता । एवम् 'एषा परिवारपदत्वायोग्या देवीत्वात्' इत्यत्र दैवतरूपांकितरत्नस्य दृष्टांतताऽनुचितेति चेन्न । तेन तद्वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नयोर्व्याप्तिसिद्धौ 'यत्सामान्ययोर्व्याप्तिरतद्विशेषयोः' इति न्यायेनोक्तविशेषनियमसिद्धेरदोषात् । नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्य प्रकृतत्वे तु अप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौपम्यमात्रं गम्यम् । यथा 'भैरभ्रे भासते चंद्रो भुवि भाति भवान्बुधैः' इति दिक् । वैधर्म्येणाप्येषा दृश्यते । 'वंशभवो गुणवानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानम् ॥' इत्यादौ । यद्यपि अत्र पुरुषः पूज्यत्व-

प्रभाः—मतान्तरमाह—**कथमिति** । एवं च भिन्नशब्दोपात्तैकधर्मके वाक्यार्थयोरार्थिकमौपम्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणम् । 'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवि' इति वाच्यवाक्यार्थोपमावारणायार्थमिति । 'आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहम् ॥' इत्यादौ स्मरणालंकारवारणाय वाक्यार्थेत्युक्तमिति संक्षेपः ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥(—)

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या । एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ॥

(३१) दृष्टांतः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, दृष्टोऽन्तः (निश्चयो) यत्र स दृष्टांतः ।

Prativastūpamā in a Mālā-form may be found in instances like:—

If fire burns, what is there to be surprised at ? What of it, if again, hugeness is found in mountains ? The water of the great ocean is ever saline. Freedom from despondency is but the nature of the good. (63)

Similarly could the figure be traced elsewhere also.

14. DṚṢṬĀNTA.

Whereas 'Dṛṣṭānta' consists in the reflection of all of these.

Gloss :—Of these, i. e. of the Common Property etc. Dṛṣṭānta is where the Anta i. e. decision is in sight.

प्रदीप :—चतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि । **दृष्टान्त इति** । एतेषामुपमानोपमेयसाधर्म्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽन्तो निश्चय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकारे इति व्युत्पत्तेः । स च द्विधा—साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण

उ० :—वान्संगविशेषवत्त्वादित्यर्थे तुंबीफलवैकल्यप्रयुक्तमहिमाभावविशिष्टो वीणादंडो न दृष्टांतस्तथाप्यनेन दृष्टांतेन संगविशेषाभावप्रयोज्यपूज्यत्वाभाववानिति तद्व्यतिरेक आक्षिप्यते । तत्र पूर्वोक्तरीत्या एकविशेषेऽपरविशेषस्य दृष्टांतत्वाभावात्तद्वृत्तिसामान्यावच्छिन्नव्यतिरेक आक्षिप्यते । सिद्धे च तस्मिन्नुपात्तविपरीतदृष्टांतेन तादृशसामान्यान्वयनियमसिद्धौ यत्सामान्ययोरिति न्यायात्तादृशविशेषावच्छिन्नकाव्योक्तान्वयनियमसिद्धिः । एवं च तुंबीफलराहित्यवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषाभाववान्पुरुष इति बोधः । तुंबीफलवद्वीणादंडसदृशः संगविशेषवान्पुरुष इति च बोधः । **यदीति** । किमद्भुतं स्वाभाविकत्वान्नाद्भुतमित्यर्थः । किं ततः, सदैवेत्यनयोरप्येवम् । सतामविषादिता (विषादराहित्यं) प्रकृतिरेव । स्वभाव एव नाश्चर्यमित्यर्थः । (द्रुतविलंबितं

प्रभा :—इति प्रतिवस्तूपमाप्रकरणम् ॥ १३ ॥ **प्रतिबिम्बनमिति** । बिम्बप्रतिबिम्बभावेनावस्थानमित्यर्थः । प्रतिवस्तूपमातो भेदकमाह—**अत्रेति** । यथा निर्वाति विकस-

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्धत्याः ॥ ६४ ॥

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ८.९५.)

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥६५॥(—)

No sooner are you seen, than her mind that is aflame with love cools down. Verily, at the sight of the moon does the flower of the lotus-plant expand. (64)

This, on the basis of similarity. As for the one based on dissimilarity:—

When you, who in battle take delight in acts of daring, intended to bring your hand near the sword, the warriors of the enemies fell into a rout. For, particles of dust remain steady (only) in the absence of wind. (65)

प्रदीपः–यथा—**त्वयीति** । अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः । वैधर्म्येण यथा—**तवेति** । वैधर्म्यविपर्यये साधर्म्यपर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् ।

उ०ः–वृत्तम् ।) **इति प्रतिवस्तूपमा । प्रतिबिंबनम्** । बिंबप्रतिबिंबभावः । न त्वेकत्वमित्यर्थः । अत एव प्रतिवस्तूपमातो भेदः । न चात्रोपमा । यथेवादिशब्दाभावात् । नाप्यर्थांतरन्यासः । सामान्यविशेषभावाभावात् । दृष्टांतपदयोगमाह—**दृष्ट इति** । गृहीतप्रामाण्यक इत्यर्थः । **निश्चयः** । दार्ष्टांतिकवाक्यार्थनिश्चयः । दृष्टांतवाक्यार्थे गृहीतसहचारेण दार्ष्टांतिकार्थप्रामाण्यनिश्चयात् । **त्वयीति** । (नायिकासख्याः नायकं प्रत्युक्तिः ।) दृष्ट एव दृष्टमात्रे । तस्याः मालविकायाः (?) । (निर्वाति उच्छ्वसिति । प्रसन्नं भवति । आर्या छन्दः ।) अत्र पद्ये त्वयीत्यत्र सप्तमीनिर्देशाद्धिमांशो-

---

प्रभाः–तीति निर्वाणविकसनयोर्भेदेऽपि सादृश्याद्बिम्बप्रतिबिम्बरूपता । प्रतिवस्तूपमायां तु शुद्धसमानधर्म एवेति भेदः । न च यथा हिमांशोरालोके कुमुदं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनः प्रसीदतीत्युपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबन्धान्निदर्शनात्वमाशङ्कनीयम् । निदर्शनायां समानधर्मानुपादानेनासंभवमात्रप्रयुक्तत्वादुपमाकल्पनायां इह तु बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मवशेनेति भेदात् । **विपर्यय इति** । वाते तु नेति

(३२) सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् (अर्थात्) उपमानोपमेयानाम्, धर्मः—

15. DĪPAKA.

That is 'Dīpaka' (1) where there is the presentment *once and once only* of the property of what in essence are the matter under consideration and matter not under consideration; (2) and where the same (i. e. presentment once) takes place in the case of a word standing in (identical) case-relation to many actions.

Gloss :—Where there is stated only once the property like action, of the matter on hand and of that not on hand,–i. e. of course, of the

प्रदीपः–सकृदिति । प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थादुपमानोपमेयभूतानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीप-

उ०ः–रित्यत्र षष्ठीनिर्देशाच्च मनोभवज्वलितप्रतिनिर्देशस्य रविकिरणज्वलितत्व-स्यानुक्त्या न्यूनत्वाच्चासंष्ठुलमिदं पद्यम् । अत्र नृपचंद्रयोर्नायिकाकुमुद्व-त्योर्मनःकुसुमयोर्मनोभवज्वलितसूर्यकरज्वलितयोः निर्वाणप्रकाशयोश्च बिंब-प्रतिबिंबभावः । कुमुद्वत्याः कुसुमस्य हिमांशुदर्शने विकास इव तस्या मनस-स्त्वद्दर्शने उच्छ्वास इति प्रतीयमानोपमायां मनःकुसुमयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नयोः साधारणधर्मत्वम् । अत्र नृपदर्शनमनोभवज्वलितप्रकाशयोः कार्यकारणभाव-निश्चयो 'यद्यदन्वयानुविधायि तत्तज्जन्यम्' इति व्याप्त्या दृष्टांतगृहीत-सहचारनिश्चयप्रयुक्तया भवतीत्यर्थसंगतिः । न च हिमांशोरालोके यथा कुमुद्वतीकुसुमं विकसति तथा त्वयि दृष्टे तस्या मनो हृष्यतीति उपमां विना पूर्वोत्तरार्धयोरसंबंधान्निदर्शनासंकरः । तत्र साधारणधर्मानुपन्यासात् । अत्र वाक्यार्थयोः स्वस्वार्थे निरपेक्षत्वात् । निदर्शनायां तत्रापि सापेक्षत्वाच्च । **वैधर्म्येण** । विपर्यये साधर्म्यपर्यवसायिना । **तवेति** । आहवे युद्धे । साहस-कर्मणः सकाशात् शर्म यस्य । (कृपाणः खड्गः । भटाः योद्धारः ।) विशरारुताम्

प्रभाः–विपर्यय इत्यर्थः । इति दृष्टान्तप्रकरणम् ॥ १४ ॥ **अर्थादिति** । प्रकृताप्रकृतध-र्मैक्ये प्रकृतिसामर्थ्यादित्यर्थः । **प्रदीपसाम्यादिति** । तथा च दीप इवेतीवार्थे

क्रियादिः, एकवारमेव यत् उपादीयते, तत् (एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्) दीपकम् । यथा—

किवणाणँ धणं णाआणँ फणमणी केसराइँ सीहाणं ।
कुलबालिआणँ त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआण ॥ ६६ ॥ (—)

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम् । यथा—

Upamāna and the Upameya,–therere sults 'Dīpaka,' so called because (the property) standing in one place illuminates the whole sentence.

To illustrate:—

The wealth of misers, the jewel in the hood of cobras, the mane of lions, the breasts of maidens of (good) family,—how can they be touched unless they (i. e. the possessors) are dead ? (66)

That is again Dīpaka when there is presentment once of a word in a particular case-relation to many actions. To illustrate :—

प्रदीपः–साम्यात् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः । आद्यं यथा—**किवणाणमिति** । अत्र छिप्पन्तीति सकृदुपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेयाः । अन्त्यं यथा—**स्विद्यतीति** । अत्र वधूरिति

उ०ः– झटिति नश्वरताम् । (अगुः प्रापुः । अवाते निर्वातदेशे । पांसवः रजांसि । वंशस्थं वृत्तम् ।) **वैधर्म्यविपर्यये** । वाते तु न तथेत्येवंरूपे । अत्राऽऽहवव्रातसंबंधिभंगुरत्वास्थिरत्वयोरुपमानोपमेयभाव इति दिक् । **इति दृष्टांतः । अर्थादिति** । प्रकृताप्रकृतयोः सजातीयधर्मसंबंधस्योपमायां पर्यवसानात् । सा च व्यंग्यैव वाचकविरहात् । व्यंग्याया अप्यस्या वाच्योपकारकत्वात् गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव । न तु ध्वनित्वम् । अतोऽत्र नोपमाशंका । **क्रियादेरिति** । आदिना गुणादिसंग्रहः । **एकस्थस्येति** । एकत्र तिष्ठति तस्येत्यर्थः । **साम्यादिति** । दीप इव दीपकम् । संज्ञायां कन् । प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन च सादृश्यम् । **किवणाणमिति** 'कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् । कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' (कुलपालिकानाम् कुलवधूनाम् । अमृतानाम् । सचेतनानाम् । एतत् कृप-

---

प्रभाः– कन् । सैवेति व्याचष्टे—**सकृद्वृत्तिरेवेति** । **किवणाणँ इति** । 'कृपणानां धनं नागानां फणामणिः केसराणि सिंहानाम् । कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥' स्पर्शाक्षमत्वं धर्मः सकृदुपात्त उपमाकल्पकः । चन्द्र इव मुखं मनोज्ञ-

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥ (—)

(३३) मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम्। यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते ।
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ॥

The newly-married bride, while in bed, perspires, whimpers, rolls about, turns away, winks, looks obliquely, exults inwardly and (lastly) wishes to kiss. (67)

16. MĀLĀ-DĪPAKA.

If each preceding thing makes a contribution (गुणावह) to each succeeding one, it is 'Mālā-Dīpaka.'

Gloss:—That is 'Mālā-Dīpaka' if each succeeding thing is served by each preceding one. To illustrate:—

When you arriving on the arena of the battle strung the bow, O king, hear what different things were at once got by what others:

प्रदीपः – कारकस्य सकृद्वृत्तिः । **मालेति** । गुणावहमुपकारकम् । यथा—**संग्रामेति** ।

उ०ः – णानामित्यादिभिरन्वेति। गाथा मुखविपुला।) **उपमेया इति**। प्रकृतत्वात्। अन्येषां तूपमानत्वम्। अत्र तत्तदुपमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः। अत्र क्रिया साधारणधर्मः। गुणो यथा। 'श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः। भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपंक्तिभिः ॥' इति। यत्तु 'वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी। उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ॥ माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः।' इत्यादावावृत्तिदीपकम्। क्वचिच्छब्दस्यार्थस्योभयोर्वा आवृत्तेरिति। तन्न। धर्मस्य सकृदुपादानाभावात्। प्रकृताप्रकृतोभयावृत्तित्वाच्च। एषु च वा-

---

प्रभाः – मित्यादावुपमावारणायोपमाकल्पकत्वं धर्मविशेषणं बोध्यम् । **स्विद्यतीति** । स्वेदः सात्विको भावः। कू (क) णत्यालिङ्गनोद्यते प्रिये मृदुशब्दविशेषं करोति। वेल्लत्यङ्गं संकोचयति। विवलति परिवृत्य शेते। निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति। इच्छति न तु करोतीत्यर्थः। अत्र यद्यपि सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वमेव न वा तासामुपमानोपमेयत्वावगमः। तदभ्युपगमे वा तुल्ययोगितैवोचिता न तु दीपकं तथाप्येतद्भिन्नमेव पूर्वस्मादीपकाद्विवक्षितम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं चैकं लक्षणमिति तात्पर्यम् । केचित्तु—

उ०ः–चकलुसोपमैवेत्याहुः प्रकाशानुसारिणः। **अंत्यम्**। बह्वीषु क्रियासु कारकस्य सकृद्वृत्तिरित्येतत्। 'कारकस्य क्रियासु' इत्युक्त्या क्रिया तिङंतादिवाच्याऽसत्त्वभूता गृह्यते। असत्त्वभूतायाश्चोपमानत्वाभावः सन्सूत्रे भाष्ये 'न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति' इति ग्रंथेन प्रतिपादित इति। अत्रोपमानोपमेयभावाप्रतीतिः, पूर्वस्मिंस्तु तत्प्रतीतिरिति भेदः। एककर्तृकत्वादिधर्मकृतसादृश्यस्याचमत्कारित्वाच्च। इदं च प्रकृतानामेव अप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां च। अनेकचमत्कारिक्रियावैशिष्ट्येन वर्ण्यकारकोत्कर्षकतया चमत्कारित्वेनास्यालंकारत्वम्। एतेन दीपके सर्वत्रौपम्यस्य गम्यत्वादस्य दीपकत्वं चिंत्यम्। स्विद्यतीत्युदाहरणे क्रियाणां सादृश्यावगतावपि सर्वासां प्रकृतत्वात्कारकतुल्ययोगितात्वमेवोचितमिति च परास्तम्। तुल्ययोगिता त्वौपम्यगर्भैवेति वक्ष्यते। **स्विद्यतीति**। स्वेदः सात्विको भावः। दयिते परिरम्भोद्यते कूणति मृदुशब्दं करोति। ततोऽप्यनिवर्तिनि वेल्लति संकोचमालंबते। विचलति परिवृत्त्य शेते। निमिषति मृषा नेत्रे मुद्रयति। अंतः नवोढात्वेन बहिरप्रकाशात्। चुंबितुमिच्छति न तु चुंबति। (गीतिश्छन्दः।) **अत्र वधूरिति**। शयने इत्यपि बोध्यम्। **यथोत्तरेति**। अस्य वीप्सितत्वादाद्यमित्यत्रापि वीप्सा बोध्या। **संग्रामेति**। खण्डप्रशस्तौ पद्यमिदम्। संग्रामरूपांगणगतेन। निर्भयसंचरणीयत्वेनांगणता। चापे समारोपिते ज्याविशिष्टे कृते इत्यर्थः। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः)। अभवन्मतयोगदोषपरिहाराय संप्राप्ते इत्यादि पाठांतरकल्पनम्। आसादितमिति नपुंसकानपुंसकयोरेकशेषः एकवत्त्वं च। अत्र कोदंडेनारिशिरः प्रापयता शरा उपक्रियंते, शरैरपि

प्रभाः–प्रकृताप्रकृतानां सकृद्धर्मोक्तिर्दीपकमित्येव लक्षणम्। क्रियाणां प्रकृताप्रकृतानां यत्रैककारकान्वयस्तत्राप्येतल्लक्षणान्तर्गतत्वमेव। यथा—'वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम्। त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान्॥' अत्र वसुदानस्वत्राणरूपयोः प्रकृतयोः क्रिययोररिमर्दनयशआधानयोश्चाप्रकृतयोरेकस्य नृपरूपकारकस्यान्वय इति पूर्वलक्षणाक्रान्तत्वेन दीपकान्तरमङ्गीकर्तव्यम्। स्विद्यतीत्यादौ सर्वक्रियाणां प्रकृतत्वे तु तुल्ययोगितेत्याहुः। **सङ्ग्रामेति**। संप्राप्त इत्यादिपाठान्तरकल्पनं सप्तमोक्तदोषवारणाय। अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाख्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरूपोपकारहेतुत्वं शिरसश्चोत्तमस्वामिलाभरूपभूमण्डलोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं नृपेण च कीर्तेर्लो-

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८॥ (—)
(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. १.)

(३४) नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदाहरणम्—

by the bow, the arrows; by the arrows, the head of the foe; by it (i. e. head) too, the globe of earth; by that (i. e. globe of earth), yourself; by yourself again, incomparable fame; and by fame, the three worlds. (68)

17. TULYAYOGITĀ.

While the property, (stated) once, of specific things, is what constitutes 'Tulyayogitā.'

Gloss:—Specific i. e. only such as are under consideration, or only such as are not so. Instances in order:—

प्रदीपः – स्पष्टम् । मालोपमादीनां बहूपमानसंबन्धान्नापरो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण मालाभावमापन्नानां सकृद्धर्मनिर्देशरूपत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति । **नियतानामिति** । नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं 'यदुपादीयते' इति शेषः । सकृत्पदो-

उ०ः – भूमंडलं प्रापयद्भिररिशिरः, शिरसाऽपि सन्नायकं त्वां लंभयता भूमंडलं, भूमंडलेन च कीर्तिमासादयता नृपतिः, नृपेणाऽपि त्रैलोक्यं व्यापयता कीर्तिः, इति पूर्वपूर्वेभ्यः परस्य परस्योपकारः । एकस्या आसादनक्रियायाः संबंधाद्दीपकता । अत्र शरादीनामरिशिरःप्रभृतीनां च सादृश्यमपि व्यंग्यम् । **इति दीपकम् । प्राकरणिकानामेवेति** । एवं च प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तित्वे सति औपम्याक्षेपकत्वं लक्षणम् । सत्यंतेन दीपकव्युदासः । न चाक्षेपलभ्यसाम्ये व्यतिरेकभेदेऽतिव्याप्तिः । तत्रोपमेयाधिक्यकृत एव चमत्कारः न तु साम्यप्रतीतिकृत इति विशेषात् । उपमेयानाधिक्येन विशेषणान्न दोष इत्यन्ये । औपम्यं चात्र गम्यम् । तत्प्रयोजकसमानधर्मोपादानात् । वाचकाभावाच्च । धर्मवाचकपदैस्त-

प्रभाः – कत्रयव्यापनाख्योपकारजन(न) मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥ **नियतानामिति** । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृदनेकान्वयित्वं तुल्ययोगिनेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुखं विकसितस्मितमित्यादौ ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥ (—)
कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का ।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥ (—)

(३८) उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

Your pale, lean face, your passionate heart, and your sluggish body, very much betray, O friend, the chronic (क्षेत्रिय) disease inside the heart. (69).

Of what worth is a row of lotuses, white, red and blue, *vis-a-vis* your eyes possessing graceful charms? The nectar, the moon, and the lotus, *vis-a-vis* your face, get beaten at once. (70)

18. VYATIREKA.

Where there is the transcendence above the Upamāna of the other, the figure too is named as such ('Vyatireka' i. e. transcendence).

Gloss:—Of the other, i. e. of the Upameya. Vyatireka i. e. transcendence.

प्रदीपः–पादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसङ्गः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—**पांडुविति ।** अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाऽऽवेदनाख्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—**कुमुदेति ।** अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धे कापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्धे प्रतिहतत्वं चोपात्तम् । **उपमानादिति ।** अन्यस्योप-

---

उ०:–त्तद्रूपेण धर्मभानेऽपि सादृश्यत्वरूपेणाभानात् । **पांडुविति ।** क्षामं कृशं सरसं सानुरागमन्नरससहितं च । अत एव अलसं बाह्यक्रियायामक्षमम् । नितान्तमित्यतिशयार्थकं सर्वान्वयि । क्षेत्रियो देहान्तरे चिकित्स्यो देहपर्यन्तस्थायीति फलति । (आर्या छन्दः ।) **प्रकृतानामिति ।** विरहानुभावत्वेनेत्यर्थः । **वदनादीनाम् ।** पांडुत्वादिविशिष्टानाम् । **न तूपमानरोगेति ।** उपमानरोगज-

---

प्रभा:–**एकस्यैव वेति ।** यथा—'दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥' इत्यादावित्यर्थः । रसः शृङ्गारोऽन्नरसश्च । क्षेत्रियोऽचिकित्स्यो राजयक्ष्माख्यः । **न तूपमानेति ।** विप्रलम्भेऽपि (उप)-मानभूतरोगधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७.९०.)

After it has waned and waned, the moon still waxes time and again; while youth, once past, never reverts. Have done with it (i. e. pride). Be reconciled, O beautiful lady ! (71)

प्रदीपः–मेयस्य । व्यतिरेको विशेषेणातिरेक आधिक्यम् । स एव । व्यतिरेक एव । कश्चित्तु—"यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति

उ०ः–पांडुतादीत्यर्थः । 'अत्रावेदनक्रियया विरहरोगयोरौपम्यप्रतीतिः । वर्ण्यनायिकासंबंधित्वेन विरहरोगयोः प्राकरणिकत्वम् । अचिकित्स्यत्वरूपं क्षेत्रियत्वं साधारणो धर्मः' इत्यन्ये । अत्र क्रियारूपधर्मैक्यम् । **कुमुदेति** । (कान्तां प्रति कस्यचिदुक्तिः ।) प्रसादे कुमुदसाम्यम् । माने (रक्त) कमलसाम्यम् । प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यम् । ललितो मनोहरः । विलासः कटाक्षः । प्रतिहतं निर्जितम् । एकपदे युगपत् । आननस्येत्यस्य 'अग्रे' इति शेषः । (पुष्पिताग्रा छन्दः ।) अधिक्षिप्तत्वेन प्रतिहतत्वेन च तेषां परस्परं साम्यप्रतीतिः । अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतो न चमत्कारः । किं त्वेकधर्मान्वयकृतोपि । अतो गम्योपमया न निर्वाहः । 'जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधाराः' इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात् । 'चंद्र इव सुंदरं मुखम्' इत्यत्र च न दीपकम् । एवं 'प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया' इत्यत्रापीयमेव । प्रदीयते पराभूतिरिति शब्दस्य श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायेनाभिन्नीकृततदर्थस्य वा धर्मस्यैक्यात् । तादृशधर्मेण तयोः साम्यप्रतीतौ हिताहितविषयतुल्यकर्तृत्वरूपं व्यंग्यं वाच्यराजोत्कर्षकतया गुणीभूतं प्रतीयते इत्यन्यत् । नैतावताऽस्य तुल्ययोगितांतरत्वं वक्तुं युक्तम् । 'लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि' इत्यत्र तु उक्तं दीपकमेवेति दिक् । **इति तुल्ययोगिता । आधिक्यम्** । गुणविशेषकृत उत्कर्षः । **स एवेति** । योगेनैव लक्षणलाभात् स व्यतिरेकनामालंकार

प्रभाः–**विशेषेणेति** । तेन मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्बोधकशब्दाभावान्नातिव्याप्तिः । **स एवेति** । न तूपमेयादुपमा-

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदयुक्तम्। अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम्।

(३६) हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये, साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते, श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत्।

In cases like this, some have asserted that there is the transcendence of the Upamāna above the Upameya. That is improper. Since here what is intended to be driven at is the transcendence in the matter of the instability of youth.

It (i. e. the figure) is possible in varieties numbering thrice eight (i. e. 24) : 1. when the two reasons are stated; 2–4. in three cases of non-statement;–the similarity being conveyed (I) by Expression or (II) by Implication, or (III) being suggested; ($4 \times 3 = 12$); likewise when it (i. e. similarity is based on Paronomasia ($4 \times 3 = 12$). ($12 + 12 = 24$).

प्रदीपः – लक्षणम्। कथमन्यथा—**क्षीण** इत्यादिसंग्रहः। अत्र ह्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः। क्षैण्येऽपि पुनर्वृद्धेः” इत्याह। तन्न युक्तम्। अस्थैर्ये हि तस्योपमानता। तदाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितम्। तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः। एवं विभ-

---

उ०ः – इत्यर्थः। उपमानादित्युक्तेः ‘कुमुदादतिरिच्यते मुखम्’ इत्यादौ नायमलंकारः। (**क्षीण इति**। विरम। ‘अभिमानात्’ इति शेषः। अभिमानं त्यजेत्यर्थः। प्रसीद। प्रसन्ना भव। अनिवर्ति न प्रत्यावर्तते। यातम् गतम्। आर्या छन्दः।) **पुनर्वृद्धेरिति**। यौवनं तु न तथेति उपमेयस्य न्यूनतेत्यर्थः। **अस्थैर्ये हीति**। अयं भावः। न ह्यत्र चंद्रयौवनयोः सादृश्यम्। किं तु तत्क्षययोः। तत्र चंद्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम्। यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम्। मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वात् इति। अस्थैर्यं क्षयः। एवं ह्यत्र वाक्यार्थः—चंद्रो हि पुनःपुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली। इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरंतरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितुं न सांप्रतमिति। अन्यथा ‘किमिति अस्य कदर्यस्य यौवनस्य कृते मया मानाद्विरंस्यते यातु नाम यौवनम्’ इति

प्रभाः–नस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः। एतदेव दूषयितुमुपन्यस्यति—**कश्चित्त्विति**। **अत्रानुपादानेति**। श्लेषस्थलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः। साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आक्षि-

व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव; एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः। क्रमेणोदाहरणम्—

Gloss:—The reason of transcendence, i. e. (a) the cause of the superiority of the Upameya; & (b) the cause of the inferiority of the Upamāna: (1) the statement of them both; Three cases of non-statement viz. (1–2) non-statement of either or (3) of both. These four varieties when the Upamāna–Upameya relation is conveyed by Expression. (5–8) By the process of Implication of similarity the same four varieties afore–mentioned. (9–12) And when the similarity, is suggested as many varieties. Thus twelve. (12–24) These become possible with Paronomasia also. Hence *twenty-four* varieties in all Instances in order:—

प्रदीपः–जते–**हेत्वोरिति**। व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू। उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः। अनुपादाने तु त्रयो भेदाः। प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात्। तदेवं चत्वारो भेदाः। ते च प्रत्येकं त्रिधा। साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः प्रतिपादनात्। क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थशक्त्या। क्वचिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति द्वादश भेदाः। ते च प्रत्येकमश्लिष्टे श्लिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः। तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दे साम्ये यथा—

उ०:–प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः। प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम्। एतेन 'रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि। कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥' इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम्। सशोकत्वेन तद्गम्यचेतनत्वसहृदयत्वादिभिर्गुणाधिक्यस्यैव सत्त्वात्। न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः। स च शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वादस्त्येव। वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षापकर्षयोरेव तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम्। प्रकृतवाक्यार्थानुगुणधर्मवत्त्वस्यैवात्राधिक्यपदार्थत्वात्। 'परमचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पदं चैतन्यादि' इति पर्यवसानेन तस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात्। अत एव प्रियावियोगा-

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥ (—)

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ७३ ॥ (—)

In the event of the defeat of a host of enemies, hauteur does not affect this (king) of supreme courage, whose sole helper is his sword, as it does other lay persons. (72)

In this very instance, three more varieties become possible, according as 'Tuccha' and 'Mahā–dhṛteh' are dropped, each one in turn or both simultaneously. The same holds good in other instances (i. e. of implied or suggested or paronomastic similarity) also. Here the similarity is expressed owing to the presence of the word 'Iva.'

Though, the sword be his sole helper, he, in the event of the defeat of a host of enemies is not affected by pride like other lay men, possessed of great courage as he is. (73)

प्रदीप : – असीति । अत्रोपमाने तुच्छत्वमुपमेये महाधृतित्वं च हेतू । इवशब्दसत्त्वाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वा द्वयोरपि वा क्रमेणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयोपादान एवाऽऽर्थसाम्ये यथा— **असिमात्रसहायोऽपीति ।**

उ० : – यद्यपि तुल्यमित्यर्थकमावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेनोपमालंकारदूरीकरणमेवात्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदंगात् भूषणापसरणमिव रसानुसारेण क्वचिदलंकारवियोगोऽपि शोभावह इति ध्वनिकृदुक्तमपास्तम् । एवं 'हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः' (नैषधकाव्ये नवमसर्गे १२३ पद्यम्) इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिंदया लब्धनिर्वेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे दूत्यगतन्यूनताया एवानुगुणत्वेनाधिक्यरूपत्वात् । एवं 'न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः । तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥' इत्यादावपि कठोरतीक्ष्णास्त्ररहितस्य भुवनत्रयजये

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥ (—)

Here the affix 'Vat' is used in the sense of 'Tulya'. Hence the similarity is implied.

This lady possessing lovely eyes excels, with her spotless face that has vanquished (lit. enslaved) the beauty of the red lotus, the spotted moon. (74)

प्रदीपः—अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेत्वोरुक्तावेवाक्षिप्ते साम्ये यथा—**इयमिति** । अत्राकलङ्कित्वकलङ्कित्वे हेतू समुपात्तौ । इवादीनां तुल्यादीनां वाऽभावादाक्षिप्तमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद उपमायां शङ्कनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण

उ० :—उत्कर्षातिशयप्राप्त्याऽभावरूपविशेषणस्याप्याधिक्यमात्रसंपादकत्वान्न दोष इत्यलम् । **असीति** । (असिरेव सहायो यस्य । प्रभूताः येऽरयः तेषां पराभवे सति । स्मयः गर्वः ।) मात्रेण सहायांतरव्यवच्छेदः । स्मयाभावोऽत्रोत्कर्षपर्यवसायितयाधिक्यरूपः । अत्र प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणांतरकृतस्वनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण तिरस्कृतमिति तत्तिरस्कारकतयाऽस्य चमत्कारातिशयजनकत्वम् । तिरस्कार्यतयौपम्यगर्भत्वव्यवहारोऽत्रेति बोध्यम् । आधिक्यवर्णनाभावे सादृश्यं पर्यवस्यतीत्येतावता तद्गर्भत्वव्यवहारात् । एतेनैकगुणपुरस्कारेण सादृश्यनिषेधे गुणांतरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वादुपमागर्भत्वमस्येत्यपास्तम् । किं चान्यधर्मेण प्रसिद्धसादृश्यस्यैवेदृशाधिक्यप्रतिपादनद्वाराऽभावस्यापकर्षस्य वा प्रतिपादनम् । स चाविशेषात्सर्वधर्मप्रयुक्त एवेति तदप्ररोहात् । 'कथं तुलयामः कलयाऽपि पंकजम्' इत्यादौ सर्वथैव सादृश्यनिषेधाच्च । 'देवदत्तेन सदृशो यज्ञदत्तः किं तु धनमस्याधिकम्' इत्यादौ उत्कटविद्यादित्वेन प्रसिद्धदेवदत्तेन विद्यादिकृतसादृश्यं प्रतीयमानमप्यपकृष्टमिति दिक् । **क्रमेणेति** । 'नूनमन्यजनस्येव' इति 'न स्मयोऽस्य महीपतेः' इति च पाठे इत्यर्थः । **आक्षिप्ते इति** । व्यंग्ये इत्यर्थः । (इयमिति ।) दासीकृता पद्मश्रीर्येन तेनाकलंकेनाननेनेत्यन्वयः । **अत्रैवेति** । 'आननेन मनोज्ञेन' इति 'जयत्यमृतदीधितिम्' इति च पाठे

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः ॥ ७५ ॥ (—)

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः, कलाशब्दः श्लिष्टः ।

Here, the Upamā is of course suggested in the absence of words such as 'Iva' or 'Tulya.'

The virtues (by Śleṣa, fibres) of this (king), who earnestly serves those advanced in learning owing to his having subdued the senses, and whose excellences are too profound, are not perishable like those (i. e. fibres) of the lotus. (75)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Iva'. The word 'Guṇa' is paronomastic. The similarity is 'Expressed.'

Behold! This glorious king, the circle of whose allies is undisrupted (by Śleṣa, with the full orb), has never suffered a depletion of arts (by Śleṣa, digits) like the moon. (76)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya'. The word 'Kalā' is paronomastic.

प्रदीपः–विषयापहारात् । अथ श्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा–**जितेन्द्रियेति** । अत्र श्लिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्वभङ्गुरत्वे च हेतू समुपात्ते । इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाऽऽर्थे साम्ये यथा–**अखण्डेति** । अत्र कलाशब्दः श्लिष्टः । कलावैकल्यतदभावौ हेतू शब्दोपात्तौ । तुल्या-

---

उ०ः–इत्यर्थः । **जितेति** । विद्यावृद्धाः पंडिताः । विद्या च वृद्धाश्चेति वा । अतिगाढो विरोधिसहस्रैरप्यनुच्छेद्यः गुणो धैर्यादिर्यस्य । (भङ्गुराः नश्वराः।) गुणाः पंडितत्वादयस्तंतवश्च । **पूर्ववदिति** । 'सत्कर्मनिरतस्यास्य' इति 'न तामरसवद्गुणाः' इति च पाठे इत्यर्थः । **अखंडेति** । मंडलं राजचक्रं बिंबं च, श्रीः संपत्तिः शोभा च, कला कौशलं चंद्रषोडशांशश्च । जातु कदापि । **कलावैकल्येति** । अखंडमंडलत्वकलावैकल्ये हेतू इत्यन्ये । **चिंत्यमिति** । कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुत्वेन तदनुपादाने श्लेषः किमाश्रयः स्यात् । हेतुभूतधर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा श्लिष्टत्वे श्लिष्टभेद इति भावः । 'बहुलारिगतोऽप्येष श्रीमानुद्गतविक्रमः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा एवमूह्याः, दिङ्मात्रं चोदाहियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥ (—)

अत्र तुल्यार्थे वतिः । विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥ ७८ ॥ (—)

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा । भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

Vyatireka, like Prativastūpamā, is possible also in the Malā-form. Its varieties too could be imagined likewise. It is illustrated only in a broad outline. For instance:—

Your outlook (by Śleṣa, eyes) is not unjust (by Śleṣa, odd in number) like Hara's; nor have you, O mighty lord! like Hari, spurned the mighty Law (by Śleṣa, the demon Vṛṣa); nor have you, like the sun, ever oppressed the earth with extremely unbearable taxation (by Śleṣa, rays). (77)

Here 'Vat' is used in the sense of 'Tulya.' and the words 'Viṣama' etc. are used paronomastically.

The sun there, whose light is rolled up at night, is outstripped by this glorious king whose prowess is ever on the rise. (78)

For, here the Upamā is suggested. The word 'Bhāsvat is used paronomastically. Or as in

---

प्रदीपः—र्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानत्रयं चिन्त्यम् । अयमेव मालारूपो यथा—**हरवदिति** । पूर्ववत् । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—**नित्योदितेति** । अत्र भास्वतेति प्रतापेति च श्लिष्टं पूर्वार्धोपात्तं हेतुद्वयम् । इवादेस्तुल्यादिशब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । निर्जितजयत्यादिशब्दाभा—

उ०:—न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधाधिपः ॥' इति पाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखंडमंडलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादानेऽपि संभवत्येवानुपादानत्रयम् । बहुलः कृष्णपक्षः विपुलश्चेत्यन्ये । **हरवदिति** । वैषम्यं त्रित्वं पारुष्यं च । विधूतः कंपितः । वृषो वृषासुरः बलीवर्दश्च धर्मश्च । सत्यभामापरिणयने कृष्णेन सप्तवृषास्कंदनात् । करः किरणः राजभागश्च । तापिता उद्वेजिता दाहं प्रापिता च । भूर्धरणिस्तत्स्थलोकश्च । (आर्या छंदः ।) अत्र विषमदृ-

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं
बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र
तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७९ ॥ (—)

When (in spring), in the nights, wine–not the face(s) of women–would quench the thirst of youths drinking hard (the wine, and the faces by way of kissing): the wine and faces, in which the orb of the moon seemed to flash in virtue of their being clear by nature, which breathed alike unartificial and charming aroma, and of which wine possessed the bright hue (प्रभा) of the Bimba, and the face(s) possessed lower lips with the same hue! (79)

प्रदीप : – वेऽपि श्लिष्टविशेषणेनौपम्याक्षेपादप्ययं भेदः संभवति । यथा–**स्वच्छात्मतेति** ।

उ० : – ष्टित्वमपकर्षहेतुरुपात्तः । समदृष्टित्वमुत्कर्षहेतुर्नोक्तः । बहूपमानापेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम् । **नित्येति** । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । भास्वता कांतिमता रविणा च । त्रियामा रात्रिः । **अक्षिक्षैवेति** । विनिर्जित-पदाक्षिप्तैवेत्यर्थः । **द्रष्टव्यमिति** । 'समरासक्तमनसा' इति 'पंकजा-वलिनंदनः' इति च पाठे इत्यर्थः । अत्रेदं चिंत्यम् । उपात्तवैधर्म्यांशे श्लेषेणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषेणेति कृतभेदत्रयं चिंत्यमेव । न च यत्र द्विजसुरालयमातरिश्वादिशब्दवेद्येषूपमानोपमेयेषु स्वश-ब्दोपात्त एव श्लेषो व्यतिरेकोत्थापकस्तत्रैतदुदाहरणं सूपपादम् । तत्र स्वशब्द-वेद्यस्यैव वैधर्म्यस्य संभवादिति । **स्वच्छेति** । स्वच्छात्मत्वं निर्मलत्वमेव गुणस्तेन समुल्लसितं प्रतिबिंबितमिंदुबिंबं यत्र । मुखेऽपि कपोले चंद्रप्रतिबिंबात् । मधुपक्षेऽ-प्येवमेव । यद्वा समुल्लसितेंदुबिंबमिति रूपकम् । मुखपक्षे समुल्लसितत्वं पूर्णत्वम् । यद्वा स्वच्छात्मता चिक्कणता सैव उत्कर्षकत्वेन गुणः । बिंबप्रभोऽधरो यत्रेति मुखपक्षे । मधुपक्षे बिंबप्रभां धरति तत् । (बिम्बप्रभायाः धरं धारकम् ।) जीर्णमधुनो रक्तत्वात् । अकृत्रिमो मुखवासनादिकं विना गंधांतरयोगं विना च हृद्यो गंधो यस्य । अतीव अतिशयेन । यूनां मधु तृष्णां पानेच्छां जहार नाननम् । अधरपानेच्छाया अनिवृत्तेरित्यन्वयः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) अंगनानामाननं मधुसदृशं हृद्यगंधादिमत्त्वादित्येवं श्लिष्ट-

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवंजातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

Here, even in the absence of words like 'Iva' and 'Tulya,' there comes to be conveyed an Upamā, of course one that is suggested by the paronomastic adjectives. Even other varieties of this type become possible, if a word that could be used paronomastically (in two senses) happens to be used separately. They also might be conceived likewise.

प्रदीपः—स्पष्टम् । श्लिष्टोक्तियोग्यपदस्य पृथगुपादानेऽप्येवंजातीयका भेदाः संभवन्ति, तेऽनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

उ०ः—विशेषणैरौपम्याक्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वरूपौ तृष्णाहरणाहरणरूपोत्कर्षापकर्षहेतू नोक्तौ । उक्तेषूदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गम्य एव । 'इंदोः पद्माच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासैर्हृद्यगंधैश्च' इत्यादौ तु वाच्य एव । अयमेवानुभवपर्यवसायीत्युच्यते । 'प्रियाया वदनेनेदं पंकजं सदृशं न हि । विलासैः शोभमानत्वाद्विकासित्वाद्विधूदये ॥' इति पद्ये प्रतीपालंकारतिरस्कारको व्यतिरेकः । 'निष्कलंक निरातंक चतुःषष्टिकलाधर । सदापूर्ण महीप त्वं चंद्रोऽसीति मृषा वचः ॥' इत्यत्र रूपकतिरस्कारकोऽयम् । 'दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य । कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥' इति पद्ये केवलपदस्वारस्येन अनयोः केवलं आकारवत्पदवाच्यत्वतदभाववत्पदवाच्यत्वाभ्यां आकृतेश्च भेदः, गुणैस्तु साम्यमेव । दृढतरेत्यादिविशेषणसाम्यादितरगुणैश्चेति प्रतीतेर्गम्योपमैवालंकारो न त्वयम् । आधिक्यस्याचमत्कारित्वात् । कृपणस्योपमेयत्वे तद्गतत्वाभावाच्च । औपम्यातिर-

प्रभाः—मत्वे सत्त्वे सति श्लेषे कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुक्तौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरित्याशयः । **पृथगुपादानेऽपीति** । उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपीत्यर्थः । यथा—'अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् । सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्रसान्तरविज्जनो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥' इत्यादौ । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः । नान्यथा किं त्वतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतेष्वमृतादिषूपमेये चाधरेऽतिमधुरत्वं

(३७) निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीएवि कएण णिक्किव भणामि अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ ण भणिस्सं ॥ ८० ॥ (—)

---

19. ĀKṢEPA.

Where, with a view to driving at a particular feature of the matter that needs to be stated, an exception is taken to a thing yet to be spoken or already spoken, there results the figure Ākṣepa which (thus) is regarded to be of *two* kinds.

Gloss:–Where in order to hint at the particular feature–viz. either that it is difficult to describe it, or that it is too obvious,– of the matter intended to be stated, which since it is relevant cannot be held back, an exception (an exception in appearance) comes to be taken to it, there takes place 'Ākṣepa,' which is of two kinds according as it relates to the matter about to be spoken or already spoken. Instances in order :—

Come along, O ruthless one, I speak something on behalf of some lady. Or have done with it! Let her die who sets about doing things recklessly. I would not speak! (80)

प्रदीपः–निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनार्हस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो निषेध इवेत्यर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यर्थगत्या विधेरेव प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह–विशेषाभिधित्सयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं चेति विशेषः । विभजते–**वक्ष्यमाणेति** । तत्र वक्ष्यमाणविषयो यथा—**ए**

उ० : – स्काराभावाच्चेति दिक् । **इति व्यतिरेकः** । **वक्तुमिष्टस्येति** । अस्य व्याख्या वचनार्हस्येति । अवचनानर्हस्येति वा पाठः । **निषेधः** । अभिधाननिषेधः । अनपेक्षिताभिधाननिषेधस्य 'न पद्मं मुखमेवैतत्' इत्यादेश्च वारणाय षष्ठ्यंततृतीयांते । **निषेध इवेति** । अभिधाननिषेधेऽप्यभिधेयानिषेधात् विशेषप्राप्त्यर्थमेवाभिधानस्यापि निषेधादिति भावः । **अर्थगत्येति** । तस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातुं पतितस्य क्रियमाणो निषेधो बाधितः सन्नाभासत्वे पर्यवस्यन् विधेराक्षेपक इति भावः । केचित्तु व-

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥ (—)

The moon-light, the pearl-necklace, the sandal–paste, the molten moon–stone, the camphor, the plantain tree, the coils of lotus fibres, the leaves of the lotus–plant,–Ah ! these tend, due to you who dominate her mind from within, to produce the action of a heap of fiery sparks ! Alas ! What use talking about it ? We forbear speaking ! (81)

प्रदीपः–एहीति । अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो

उ०ः–क्तुमित्युपलक्षणम् । करिष्यमाणस्यापि निषेधः आक्षेपः । 'तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते' इत्यत्र करिष्यमाणवाणीप्रवृत्तेर्निषेधो वर्णनीयस्या-निर्वाच्यतां व्यनक्तीत्याहुः । (**ए एहीति** ।) 'ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा । अविचारितकार्यारंभकारिणी म्रियतां, न भणिष्यामि ॥' किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्ष संबोधनम् । अलमथवेति पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेम्णः स्थैर्यास्थैर्ये अविचार्यैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् । अलमित्यनेनैव निषेधलाभे 'न भणिष्यामि' इति पुनः कथनं खेदातिशयद्योत-तकम् । (आर्या जघनविपुला ।) अत्र नायिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य वक्तुं शक्य इति व्यंजयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूत्युक्तिः । एवमग्रेऽपि । **ज्योत्स्नेति** । (ज्योत्स्ना चंद्रिका । मौक्तिकदाम मुक्ताहारः ।) शीतांशुकांतद्रवः चंद्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् मानस-मध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रवसतेति वा पाठः । त्वया करणभूतेन । अ-तो दुःसमाधानत्वम् । प्रभवतेति पाठे प्रभोरनभियोज्यत्वम् । (स्फुलिंगोत्करः

प्रभाः–पृथगुपात्तम् । प्रियादशनच्छदादन्यत्स्वादु स्यादिति भङ्ग्या तस्यातिस्वादुत्वप्रत्य-यात् । इति व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ १७ ॥ **निषेध इवेति** । निषेधाभास इत्यर्थः । **ए एहीति** । 'अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलमथवा । अविचा-रितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्ये ॥' निषेधाभासवद्विध्याभासोऽप्यलंकारो-ऽन्यैरुक्तः । यथा—'गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥' इत्यादौ । इत्याक्षेपप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(३८) क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

20. VIBHĀVANĀ.

Where the Effect is in evidence even when the cause (क्रिया) is denied, the figure resulting is 'Vibhāvanā.'

Gloss :—Even when action which constitutes the cause is denied, if there is the manifestation of the effect of the same, the figure is 'Vibhāvanā.' To illustrate :—

प्रदीपः – यथा—**ज्योत्स्नेति । क्रियाया इति ।** वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिषेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य

उ० : – अग्निकणसमूहः तस्य व्यापारः दाहोत्पादनम् । तदर्थम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र वियोगिनीनां ज्योत्स्नादि स्फुलिंगायते इत्यत्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यंजयितुं ज्योत्स्नादीन्युक्त्वा तत्कथनं प्रतिषिद्धम् । अत्र व्यंग्येनाशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यंजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति गुणीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन 'उपमेये सति किमुपमानेनेत्येवमुपमानाक्षेप आक्षेपः' इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीपरूपतया गतार्थम् । **इत्याक्षेपः । कारणेति ।** प्रसिद्धकारणेत्यर्थः । सूत्रे क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्दः कारणपर इति भावः । एवं च कारणव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः । 'न कठोरं न वा तीक्ष्णम्' इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतोरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणव्यतिरेकस्य विवक्षितत्वात् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति

प्रभा : – **क्रियैवेति ।** द्रव्यगुणादेरप्यनभिव्यक्तस्याहेतुत्वादभिव्यक्तरूपक्रियायाः सर्वत्रापेक्षेति । क्रियैव हेतुरित्याशयः । आत्मादेरपि हेतुत्वादाह—**वस्तुतस्त्विति ।** तथा च क्रियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियाशब्द उक्त इति भावः । स्वाभाविकत्वस्य स्वभावविशेषजन्यत्वस्य । कुसुमितेत्यादौ सौकुमार्यातिशयरूपस्वभावजन्यत्वविभावनम् । 'पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे वामदृशां युवानः । ततो विना कार्मुककर्मसिद्धिं पुष्पायुधस्याभवदस्त्रमोक्षः ॥' इत्यादौ कारणान्तरं पुष्पाभरणमनुरागोद्दीपकं

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥ ८२ ॥ (—)

She suffered distress at (the sight of) creepers in blossom though unsmitten by them; she writhed (परिवर्तते स्म) at (the sight of) swarms of bees though unstung by them; she reeled at (the sight of) the waves that passed over lotus-plants though not tossed by them (i. e. waves)! (82)

प्रदीप : – कारणान्तरस्य वा विभावनात् । उदाहरणम्— **कुसुमितेति** ।

उ० : – चेन्न । समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् । **कुसुमितेति** । (नायिकायाः विरहावस्थावर्णनम् ।) लताहननं विरहिण्या रोगहेतुः । सा नलिनीति रूपकम् । भ्रमरदंशः परिवर्तनहेतुः । तरंगसंबंधो घूर्णनहेतुः । नलिनीयुक्ततरंगैरिति वार्थः । ('नलिनी' इति नायिकानाम वा । अहता अताडिता । परिवर्तते परावृत्य वर्तते । अलोलिता अचालिता । गीतिश्छन्दः ।) अत्र विरहरूपहेत्वंतरजनितानां रुजादीनां अन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्यः । 'निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाध्याय शूलिने ॥' इत्यत्राहार्यो रूपककृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् । 'अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणद्वयम्' इत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबंधकसत्ताया अप्युपलक्षणम् । तेन 'सातपत्रं दहत्याशु प्रतापतपनस्तव' इत्यत्राप्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । प्रतिबंधकाभावस्यापि कारणत्ववादिनां तु यथाश्रुतमेव सम्यक् । परं तु कारणव्यतिरेकप्रतीतिरार्थीति बोध्यम् । 'शंखाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्' इत्यत्र वीणां विनेति प्रतीतेरार्थी कारणाभावप्रतीतिरस्त्येव । अत्र शङ्खत्वेन कान्ताकंठस्तंत्रीनिनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसितम् । 'शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त संतापयन्ति ताम्' इत्यत्रापि दाहकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरार्थ्यस्त्येव । विरहकालिकदाहकारणतावच्छेदकत्वं शीतांशुत्वेऽपीति विभावनाद्विरोधपरिहारः । वस्तुतः 'शंखाद्वीणानिनादोऽयम्' इत्याद्युदाहरणानि विरोधस्यैव । परस्परबाध्यत्वावगमात् । 'यशः पयोधिरभवत्करकल्पतरोस्तव'

(३९) विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिंत्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥ (—)

---

21. VIŚEṢOKTI.

'Viśeṣokti' occurs where the Effect is not presented, (even) when the Causes are intact.

Gloss:—'Viśeṣokti' consists in the non-presentment of the Effect even when the Causes have come together. It can be (1) one where the reason is not stated; (2) one where the reason is stated; and (3) one where the reason is inscrutable. Instances in order:—

(Even) when sleep was over, the sun had risen, the circle of friends had arrived at the doorway and the lover had relaxed his ardour for embrace, that woman budged not from the embrace! (83)

प्रदीपः–विशेषोक्तिरिति—अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च त्रिधा–अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता च । तत्राद्या यथा—**निद्रेति** ।

उः० – इत्यत्रापि विरोधाभास एव । परस्परं विरोधावगतेः । एतेन 'कार्यात्कारणजन्माऽपि विभावना' इत्यपास्तम् । कारणान्तरं विभावयतीत्यन्वर्थभावेन तस्य विभावनात्वाभावात् । एवं 'निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् । अदर्शि संगोप्य कदाऽप्यवीक्षितो रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥' इत्यत्रापि एषा । अक्षियुगात् हृदोऽपि संगोप्य अत एव महत् रहस्यं यथा स्यात्तथा स नृपतिर्निद्रयाऽदर्शि । निमीलितत्वेनाक्षिसन्निकर्षराहित्येन गोपनम् । बाह्येंद्रियसहकृतान्मनसश्च तद्बाह्येंद्रिय-

---

प्रभाः–बोध्यम् । इति विभावनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥ केचिदिहोक्तानुक्तनिमित्तभेदद्वयमाहुस्तन्मते उदाहृतपद्येऽनुक्तनिमित्तता द्वितीयोदाहरणे तूक्तनिमित्ततेति द्रष्टव्यम् । अचि-

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥ (बालरामायण. ३. ११.)

Salutation to Cupid who though burnt down, continues, like camphor, to be potent in each and every man. (84)

प्रदीप:—अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विशिष्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—**कर्पूर इति** । अत्र 'कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्त्वेऽपि' इति भास्करः । शक्तिमत्त्वे इति परमार्थः । ईषद्दग्धस्य तस्य सौरभाद्यतिशयात् ।

उ०:—व्यापाररहितात्ततोऽङ्गोपने पर्यवस्यति । 'सविशेषणे हि' इति न्यायात् । कालांतरीणदर्शनजनितस्मरणसहकृतमनसोपनीतभानं स्यादत आह—कदाप्यवीक्षित इति । एवं च योगजधर्मवददृष्टविशेषाद्विनैवोपनयं नलत्वेन भानमभिमतम् । 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्तेः । अत्र दृशिधातोर्ज्ञानसामान्ये लक्षणया तत्र दर्शनाभेदलाभात् कारणाभावे कार्यलाभेन विभावना । कुसुमितेत्युदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता एषा । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा 'यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चंद्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥' अत्रोपात्ते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्यतीति दिक् । **इति विभावना । विशेषोक्तिरिति** । विशेषं कंचित्प्रतिपादयितुमुक्तिरित्यर्थः । **निद्रेति** । द्युरत्नं सूर्यः । (परास्ते प्राप्ते सति । भुजंगे उपपतौ । श्लथीकृतः शिथिलीकृतः आश्लेषरसः आलिङ्गनरसो येन तादृशे सति । उपजातिश्छन्दः ।) कारणसत्त्वे कुतः कार्यानुत्पत्तिरित्येवमत्र विरोधः । कार्यानुत्पत्तेः कारणसमवधानबाध्यत्वात् । अत्र निमित्तं व्यंग्यमपि न चार्विति गुणीभूतव्यंग्यता । **कर्पूर इवेति** । (बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतत् । अवार्यं अकुण्ठितं वीर्यं यस्य तस्मै । मकरकेतवे मदनाय ।) अत्र 'शरीरदाहः शक्तिध्वंसे कारणम् । सत्यपि तदनुत्पत्तिकथनम् । (**भ्रूभ्या-**

प्रभा:—न्त्यनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह-**स च विशिष्येति । दाहमात्र इति** । यथा कर्पूरं निरवशेषं दह्यते तथेत्येतावन्मात्रं विवक्षितं न तु तस्य शक्तिमत्त्वम् । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । भ्रूभ्यां भ्रूस्वरूपेण भवता । घनश्चासौ सारो दृढस्तत्ता कर्पूरता च ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥ ८५ ॥

(Cited in भामह 's काव्यालंकार. ३. २४.)

All alone, that flower-weaponed Cupid conquers the three worlds: who, though deprived of his body by Śambhu, could not be (yet) deprived of his strength. (85)

प्रदीप :—'भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदप्लोषदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताऽऽर्जि ॥'

इत्यादि नैषधदर्शनात् । अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्त्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । अचिन्त्य-निमित्ता यथा—**स एक इति** । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न

उ० :—मिति । नैषधीयकाव्ये सप्तमे सर्गे २५ पद्यम्। 'मनोभूचापेन मदन-बाणेन प्रियायाः दमयन्त्याः भ्रूभ्यां भ्रूयुगुलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो दृढो सारो मज्जा यस्य तद्भावः अतिदृढत्वं च आपे प्रापे। यदैव च भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः । कथं ससारत्वमित्यत आह—यद्यस्मात् निजां स्वीयां अप्लोषदशां अदाहावस्थां अपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुषा अधिकवीर्यता अतिशयितपराक्रमत्वं आर्जि अर्जितम् । अदग्धपुष्परूपचापापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वशीकरणे अधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयते इति भावः । घनत्वं सारत्वं दृढत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि निजांगदाहात् स्वीयपक्वावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितं सौगन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति' इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् ।) **स इति ।**

प्रभा :—अप्लोषदशामदहदाशाम्। संप्रति दग्धदशायाम्। अत्राचिन्त्यत्वचिन्त्यत्वयोरनुक्तनिमित्तस्यैव भेदरूपत्वाद्भेदद्वयमेव प्राचीनैर्नवीनैश्च कैश्चिदुक्तं तदयुक्तम् । अनुक्तनिमित्तायां निद्रेत्यादौ चिन्त्यस्य निमित्तस्यानुरागातिशयत्वेन विशिष्य ज्ञानमचिन्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । तद्यथा-'ण हु रूवं ण अ ऋद्धी णेअ कुलं ण अ गुणा ण विण्णाणम् । एमे अ तह वि कस्स वि कोवि जणो वल्लहो होइ ॥' 'न खलु रूपं न च ऋद्धिर्नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् । एवमेव तथापि कस्यचित्कोऽपि जनो वल्लभो भवति ॥' इति संस्कृतम् । अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तमचि-

(४०) यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥ (—)

---

22. YATHĀ-SAṄKHYA.

'Yathā-saṅkhya' consists in the connection, in the (same) order, of things standing in a (particular) order.

Gloss :—To illustrate :—

Here lies the wonder, O king, that one as you are, you abide trebly in the heart of the enemies, the learned and the doe-eyed ones, nourishing distress, a feeling (रस) of joy, and love, by the heat of your valour, by culture, and by grace. (86)

प्रदीपः—शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् । **यथासंख्यमिति** । यथा—**एक इति** ।

उ०ः—एकोऽसहायः । कुसुमेत्यनेनायुधस्य निःसारता । **न शक्यत इति** । शास्त्रैकगम्यत्वादिति भावः । यद्यप्यनुक्तत्वाविशेषादेषाऽप्यनुक्तनिमित्तैव तथापि प्रकरणादिना ज्ञातस्य निमित्तस्यावचनेऽनुक्तनिमित्ता । अज्ञातस्यावचने एषेति भेदः । यत्तु "एकगुणहानिकल्पनया साम्यदार्ढ्ये विशेषोक्तिः । यथा 'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्'" इति । तन्न । अत्र द्यूते राज्यस्य तादात्म्येनारोपेण रूपकसत्त्वात् । तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहित-राज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणरा-ज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् । एवं गुणाधिक्य-कल्पनायामप्येतदेव । यथा 'धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्तवीर्यः' इत्यादाविति दिक् । **इति विशेषोक्तिः । क्रमेण** । उपदेशक्रमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनांत्यस्यांत्येनेत्येवमित्यर्थः । अन्वयिसमसंख्यपदार्थज्ञानस्य यथासं—

प्रभाः—न्त्यमित्यूह्यम् । इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ २० ॥ **यथासंख्यमिति** । अकलित-तपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नीत्यादाविवात्रापि क्रमप्रक्रमभङ्गदोषात्तदभावरूपं यथासंख्यं नामा-

(४१) सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते, विशेषो वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः। क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम्।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम्॥ ८७॥ (—)

---

23. ARTHĀNTARANYĀSA.

Where a general fact or a particular one is corroborated, one by the other, the figure (that results) is 'Arthāntaranyāsa,' based on similarity or its opposite.

Gloss:—On the basis of similarity or dissimilarity, when a general fact is corroborated by a particular one, or *vice versa*, the resulting figure is 'Arthāntaranyāsa.' Instances in order:—

To those whose minds are obsessed by their own defects, the extremely beautiful itself appears otherwise. One affected by (disturbed) bile finds the conch to be yellow, though it is white like the moon. (87)

प्रदीपः—स्पष्टम् । **सामान्यमिति** । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रका-

---

उ० :—ख्यान्वयबोध्यत्वं कार्यतावच्छेदकम्। यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालंकारत्वम् तथापि एकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्याद्लंकारत्वेनोक्तः । (**एक इति** । राजानं प्रत्युक्तिः । हे देव राजन् एकः त्वम् द्विषाम् शत्रूणाम्, विदुषाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि त्रिधा प्रकारत्रयेण वससि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्चर्यम्। शौर्योष्मणा प्रतापाग्निना, विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम् आनन्दरसम्, रतिं प्रीतिं च पुष्णन् सन् इत्यर्थः । वसन्ततिलका छन्दः ।) **इति यथासंख्यम्। सामान्यमिति ।** अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं यदर्थांतरं

प्रभाः—लंकार इति नव्याः। इति यथासंख्यालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ **विशेषो वा सामान्येनेति ।** दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः।

सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशंका, क्व नासि शुभप्रदः ॥ ८८ ॥ (—)

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ८९ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. ४.)

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥९०॥(—)

When once, she with lovely eyes, and wearing garments and ornaments extremely white, was going wantonly in the splendour of the moon-light, the moon set. Thereupon, your glory happened to be sung by someone, in consequence of which, she could reach the beloved's home, free from fear. Where have you not been a giver of blessings ? (88)

It is only through the vileness of excellences that the yoke-bearer is placed at the yoke. The unruly bull dozes off at ease, without so much as sustaining a bruise on the nape of the neck ! (89)

Alas ! My (long) life is very much to blame since I have to report an unpleasant thing like this ! They alone are blessed who died without having to witness, in this world, the defeat of their ally ! (90)

प्रदीप :–रोऽयमित्यर्थः। तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—**निजेति**। सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—'**सुसितवसना**'-इत्यादि। विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—**गुणानामिति**। अत्र धुर्य इत्यादि साधारण्यात्सामान्यम्। गौर्ग-

---

उ० :–न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः। दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः। साक्षाद्व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः। कविनिबद्धप्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च । **निजदोषेति** । सुंदरमेव सुंदरमपि । (पित्तेन उपहतः व्याप्तः । शशिवत् शुभ्रम् । आर्या छन्दः ।) अत्र निजदोषेत्यादि सामान्यं शंखपीतिम्ना विशेषेण समर्थितम्। यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे पामरस्याऽपि नानुपपत्तिसंभावना तथाप्याहार्या सा बोध्या। **सुसितेति**। राजानं प्रति कव्युक्तिः। कदाचन एकदा शुभ्र-

---

प्रभा :–काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति तन्निरासः। इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम् ॥२२॥

(४२) विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।

24. VIRODHA.

The figure is 'Virodha,' when there is a presentment (of things) as conflicting, although there is no (real) conflict between them.

प्रदीप :– लिरिति विशेषः । वैधर्म्य च स्फुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—**अहो इति** । सामान्यविशेषभावः उपपादनीयः । **विरोध इति** ।

उ० :– वस्त्रालंकारायां कौमुदीमहसि स्वैरं यान्त्यामस्तं विधुर्गतः। ततो भवत्कीर्तेर्गाने कौमुदीवदेव प्रकाशे जाते सा मुक्ताशंका पतिगृहमगादित्यन्वयः । अतस्त्वं क्व शुभप्रदो नासि । सर्वत्रैव तथेत्यर्थः । मूर्तत्वं धवलतागुणाश्रयत्वम् । (हरिणी छन्दः ।) सुसितेत्यादिनाऽभिहितो विशेषः क्व नासीत्यादिना सामान्येन समर्थितः। **गुणानामिति ।** गुणरूपदोषादेव धुर्यः श्रेष्ठः धुरि कार्यभारे नियुज्यते । असंजातव्रणः स्कंधो यस्य । य आसंजितं युगं बलात्पातयति स गौर्गलिः । **अहो इति ।** (आपन्नं) सुहृदं प्रति (तदवस्थोचितम्) अप्रियं वदतः (खेदातिशयात् स्वजीवितं निन्दतः कस्यचित्) उक्तिः । ते इत्यनेन सामान्यतो मत्पदार्थस्यापि ग्रहणात्सामान्यत्वम् । (सुहृदः मित्रस्य । वंशस्थं वृत्तम् ।) ते धन्या इति सामान्येनाहमधन्य इति वैधर्म्यद्वारा स्वायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते । अत्र हि यत् यतः इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः । तत्सत्त्वे शाब्दः । ननु 'उपकारमेव तनुते विपद्गतः सद्गुणो नितराम् । मूर्छां गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः॥' इत्यत्र कोऽलंकार इति चेदयमेव । निदर्शनशब्दस्य समर्थकपरत्वात् । उपमाऽत्रालंकार इति कश्चित् । एतेनोदाहरणालंकारोऽयमतिरिक्त इत्यपास्तम् । कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिंगस्य विषय इति बोध्यम् । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसंबंधेऽयं, तदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्युपगमात् । 'अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् । एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥' इत्यत्र द्वयोरप्यर्थान्तरन्यासयोः संसृष्ट्यादि बोध्यम् । एतेन 'यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः । यथानंतेति' इति विकस्वरालंकारोऽयं पृथगित्यपास्तम् । **इत्यर्थांतर-**

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः।
(४३) जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणस्त्रिभिः ॥ २४ ॥
क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश।

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः।
सुभग कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ९१ ॥ (—)

Gloss:—Where, although there is in fact no conflict (between them) there is a presentment of two things as seemingly conflicting, the figure is 'Virodha.'

A Genus may be in conflict with the four, Genus etc. An Attribute with the three. An Action with the two. And a Substance with (another) Substance only: thus they could be *ten* varieties.

Instances in order:—

Gloss:—Fresh leaves of the lotus-plant, coils of lotus-fibres etc. become (like) a volume of conflagration, to this deer-eyed one when, O blessed one! on her falls the bolt of separation from you, by force of fate. (91)

प्रदीपः—वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद् द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः। एनं विभजते—**जातिरिति**। जात्याद्यैरिति जातिगुणक्रियाद्रव्यैः। त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः। द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्याम्। यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वाद्गुणस्त्रिभिरित्युक्तम्। एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम्।

उ०:—न्यासः। **विरुद्धयोरिति**। विरोधप्रतिभाप्रयोजकरूपेण यदभिधानमित्यर्थः। यथाश्रुतशब्दोपस्थितिमहिम्ना विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यान्न विरोध इत्ययं विरोधाभास इत्युच्यते। विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वम्। एकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा। स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोषस्य विषयः। तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम्। **क्रियेति**। क्रियाशब्देनाऽत्र धातुवाच्योऽर्थः। **अभिनवेति**। दवदहनो दवाग्निः। विधिवशातः

प्रभा:—वस्तुगत्या विरोधस्य दोषत्वादविरोधेऽपीत्युक्तम्। तद्व्याचष्टे—**वस्तुगत्येति**। **अभिनवेति**। ननु जात्योर्द्रव्ययोश्च न विरोधालंकारो भवितुमर्हति रूपकाक्रान्तत्वात्। अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधालंकारप्रसङ्गात्। न च

**गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।
विश्वंभराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ९२ ॥ (—)**

Even mountains (appear to) possess no height, even the wind (seems to be) motionless, even the oceans (appear) shallow, (and) even the earth (seems) extremely petty beside you, O king, to be sure. (92)

प्रदीप :—तदयमर्थः—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभिन्नस्त्रिधा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—**अभिनवेति** । अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात्तदाभासता । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । जातेर्गुणेन

उ० :—दैववशात् । त्वद्वियोग एव पविः वज्रम् । (गीतिश्छन्दः ।) **गौणत्वादिति** । वियोगजन्यसंतापातिशायके लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमत्रारोपमूलं रूपकमेव । न विरोधः । अन्यथा मुखं चंद्र इत्यत्रापि विरोध एव स्यादिति चेन्न । अत्र विरोधोत्थापनार्थमभेदस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्यान्यार्थमुपादानेनाचमत्कारित्वात् । विरहिण्यवस्थायामत्यद्भुतत्वस्याऽत्र प्रतिपिपादयिषितत्वेन तदनुगुणतयांतर्गर्भितोऽप्यर्थो विरोध एव चमत्कारितया समुल्लसतीति तस्यैवालंकारत्वात् । मुखं चंद्र इत्यादौ तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्वादिसकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चंद्राभेद एव चमत्कारी न तु सन्नपि विरोधः । विवक्षितार्थाननुगुणत्वात् । इति रूपकमेव न तु विरोधोऽलंकारः । यदि तु विरहिण्यवस्थाया अत्यद्भुतत्वं न विवक्षितमप्यर्थश्च न गर्भीकृतः किं तु पीडाजनकत्वाद्यतिशयमात्रं तदाऽत्र रूपकमेव । यदि वा नगरविशेषस्थितेरत्यद्भुतत्वविवक्षयाऽप्यर्थगर्भीकरणेन च 'यत्र नारीणां मुखं चंद्रः' इत्युच्यते तदा तत्र विरोध एवेति दिक् ।

प्रभा :—निरवकाशं रूपकं गुणादौ सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति मृणालवलयादिदवदहनराशिरित्यादाविष्टस्य विरोधालंकारस्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्, अद्धा । परं तु यत्र यस्य चमत्कारे प्राधान्यं स तत्रालंकार इत्युच्यते । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादौ विद्यमानोऽपि विरोधो न चमत्कारितया विवक्षितः अपि तु चन्द्राभेद एवेति रूपकमेव । दवदहनराशिरित्यादौ तु विरहिण्याद्यवस्थाया अद्भुतत्वविवक्षावशाद्विरोध एवेति व्यवस्था । न च रूपके विरोधाविवक्षायामपि विरोधे स्वानुगुण्येनाभेदस्य विवक्षितत्वाद्रूपकापत्तिरिति शङ्क्यम् । विरोधविवक्षाविरहवैशिष्ट्यस्य रूपकलक्षणे निवेशेनादोषात् । अभेदस्य विरोधाङ्गत्वेन प्राधान्येन विरोधस्यैव व्यपदेशौचित्याद्वा । एवं च मुखं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविवक्षायां स एवालंकार

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च।
तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ९३ ॥ (—)

What a wonder! with volumes of dust is being accomplished by you, O king, the toilette of kings, whose minds are intent upon an encounter in battles, and growing ardent to hug whose necks, your sword, sharp (by Śleṣa : cruel) as it is, becomes red (by Śleṣa : sanguine) and attains a certain clamminess (by Śleṣa : affection). (93)

प्रदीपः—यथा—**गिरय इति।** अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः वर्णनीयातिशयविवक्षया तु परिहारः। विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम्। जातेः क्रियया यथा—**येषामिति।** अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपराप्तिक्रियाभ्यां विरोधः। लौहित्यचैक्कण्यार्थकत्वादविरोधः। एवमग्रेऽप्यविरोध उह्यः। तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्या-

उ०:—**गिरय इति।** नञल्पार्थे। तेनाल्पोन्नतियुजः अल्पवेगः अल्पगंभीरा इत्यर्थः। वायौ मंदवेगत्वाद्युक्तया वर्णनीये तदतिशयप्रतीतेः। अतिलघुत्वम् अपकृष्टगुरुत्वम्। (आर्या छन्दः।) **वर्णनीयातिशयेति।** वर्णनीयौन्नत्याद्यतिशयेत्यर्थः। अत्राद्ये शुद्धः द्वितीये श्लेषमूलः। एवमग्रेऽप्यूह्यम्। **येषामिति।** कंठपरिग्रहप्रणयिताम् आलिंगनप्रेमवत्ताम्। (धाराधरः खड्गः।) तीक्ष्णः दारुणः। अनुरज्यते रक्तवर्णः प्रीतिमांश्च। स्नेहश्चिक्कणता सौहार्दं च। संगरसंगो युद्धप्राप्तिः (तत्र सक्तं मनो येषां तेषाम्)। प्रसाधनमलंकरणम्। (निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः) **लौहित्येति।** रुधिरसंपर्ककृतेत्यर्थः। **अनुदाहरणत्वेति।** तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः।

प्रभा:—इत्यवधेयम्। **गिरय इति।** अनुन्नतिरल्पोच्चता। अचलत्वमल्पवेगत्वम्। अगम्भीरा अल्पगम्भीराः। नञो ह्यल्पार्थत्वात्। तथा चोक्तम्—'तत्सादृश्यं तदल्पत्वं तदन्यत्वं विरोधिता। अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥' इति। तत्सादृश्यम्—अब्राह्मण इति। तदल्पत्वम्—अनुदरा कन्येति। तदन्यत्वम्—अघटः पट इति। विरोधित्वम्—असुरा इति। अप्राशस्त्यम्—अप्रशस्तो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति। अभावः—भूतले घटो नास्तीति। तेन जातिगुणविरोधोदाहरणत्वसंगतिरित्याहुः। वस्तुतस्त्वभावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति ग्रन्थकृद्वक्ष्यति। अतिलघुत्वमपकृष्टगुरुत्वम्। तस्य च विश्वंभराद्रव्येण विरोधः। प्रकृते

सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम्।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम्॥ ९४॥ (—)

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥९५॥ (—)

पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम्।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति॥ ९६॥ (—)

Even that *Janārdana* who, to be sure, creates, protects and retracts this world but easily, (became) a *fish*, as the occasion demanded it; it is miraculous! (94)

When you are there, O king, the hands of the wives of the Brāhmaṇas, which (hands) being ever pressed against the pestles in the course of the performance of diverse household duties had grown *hard*, become *tender* like the lotus. (95)

The words of the villain, howsoever *tender*, make the mind of those who have an insight into truth, *burn acutely*. The words of the good person, howsoever *harsh*, *soothe* it like the sandal-paste. (96)

प्रदीपः—ख्यानम्। अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात्। जातेर्द्रव्येण यथा—**सृजतीति**। अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः। गुणस्य गुणेन यथा—**सततमिति**। कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः। गुणस्य क्रियया यथा—**पेलवमिति**। अत्र पेलवत्वपरुषत्वयोर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः। यथा वा मद्भ्रातुः श्रीहर्षस्य—

सर्वतः पुरत एव दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः।
हृद्गतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम्। उक्तत्रयातिरिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात्। 'गिरयः—' इत्यादि तथैवोदाहृतम्। गुणस्य द्रव्येण यथा—

उ०:—तीक्ष्णस्यापि क्वचिदनुरागदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यम्। (**सृजतीति**। हेलयैव लीलयैव। अवसरवशतः कालगतेः। शफरः मत्स्यो जातः इदं चित्रम्। आर्या छन्दः।) **अत्र शफरत्वेति**। लीलया सर्वसंभवात् मत्स्यशरीरपरिग्रहस्यागमसिद्धत्वादविरोधः। **द्रव्येणेति**। आत्मपरत्वाज्जनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वम्। (**सततमिति**। मुसलेषु आसक्ताः। बहुतरं यत् गृहकर्म गृहव्यापारः तस्य

प्रभा:—तु तस्य नोदाहरणत्वम्। व्यक्त्यभेदेन विश्वंभरात्वस्य जातित्वाभावादित्याह—**विश्वंभरेति**। **अनुदाहरणत्वेति**। तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः। जनार्दनस्य मत्स्यशरीरपरिग्रह आगमसिद्ध इति विरोधः। शराभिघाततैक्ष्णातिशय-

क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणाऽनर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाऽभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥९७॥ (—)

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥९८॥ (मालतीमाधव १.३३.)

That descendant of Bhṛgu (viz. परशुराम)–at the unstemmed and sharp charge of whose arrows, the mount Krauñcha, solid as it was with massive rocks, became soft like a fresh lotus–petal–creates, in truth, things without a precedent! (97)

Some inscrutable feeling that transcends measure, which could not be described by any word, which has never again repeated itself in the sphere of experience, and which is bewildering owing to the great infatuation deepened by the lapse of discernment, chills (me) from inside and causes worry! (98)

प्रदीपः—**क्रौञ्चेति** । अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चाद्रिणा द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः क्रियया यथा—**परिच्छेदेति** । अत्र जडयति च तापं च

उ० :—करणेन संपादनेन कठिणाः द्विजपत्नीनां कराः भवति दातरि सति सरोजवत् सुकुमारा जाताः । गीतिश्छन्दः ।) **विरोध इति** । भवद्दानवशात् गृहव्यापारनिवृत्त्या तत्परिहारः । **पेशलमिति** । पेशलम् कोमलम् । सतत्त्वं तत्त्वमिति च पर्यायः । मलयरसश्चंदनद्रवः । (आर्या छन्दः ।) **विरोध इति** । पेशलपरुषपदयोः सुश्रवत्वदुःश्रवत्वार्थकतया दहतिपदस्य संतापार्थकतया च तत्परिहारः । **सर्वत इति** । दृश्यते । शास्त्रतो ज्ञायते इत्यर्थः । **क्रौंचेति** । अतिमहद्भिः पाषाणैर्दृढोऽपि यस्य (भार्गवस्य) बाणानामनर्गलं अप्रतिबंधं शातवत् वज्रवत्पाते सति नवपद्मपत्रकोमल इत्यर्थः । (भार्गवः परशुरामः । अपूर्वः सर्गः रचना यस्य । यत्कर्तृकः यत्कर्मको वा । उपजातिश्छन्दः ।) **विरोध इति** । भार्गवमहिम्नाऽभिजातपदस्य सुखवेध्यत्वपरतया परिहारः । यद्यपि

प्रभा :—विदलनस्यौपचारिकत्वेन नवाम्भोजदलसौकुमार्यस्य विवक्षितत्वात्परिहार्यः । जडीकरणतापक्रिययोः कालभेदेन वा क्रियाया जलनिधिना विरोधस्तपःप्रभावत्वातिशयेन

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ९९ ॥ (भल्लटशतक. १०८)

With our minds unsettled by thirst (of water and jewels), we had recourse to the ocean, thinking "This is the sole abode of waters; this the mine of jewels." Who could foresee that the sage would in a moment quaff it off, held in the cavity of his folded hands, with its sharks and crocodiles in agony ? (99)

प्रदीपः – कुरुत इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येण यथा—**अयमिति** । अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यस्य

उ०ः – कुमारः क्रौंचदारण इति कोशात्स्कंदे तत्त्वं प्रसिद्धम्। तथाऽपि स्कन्दसाहाय्यार्थं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति पुराणे प्रसिद्धम् । **परिच्छेदेति** । मालतीमाधवे मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद इयत्ता तमतीतस्तद्रहित इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिकव्यांजनिकानां वचनानामविषयः । तैर्निर्वक्तुमशक्य इति भावः । पुनरन्यदा कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथं तद्विषयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः । विवेकप्रध्वंसादिति । विवेको दोषगुणविभागः । प्रशब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यंग्यः । तद्धेतुकां उपचितिं वृद्धिं प्राप्तो यो महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीतज्ञानं वा यत्र तादृशश्चासौ गहनश्च दुर्लंघ्य इत्यर्थः । ईदृशः कोऽप्यनिर्वचनीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तब्धं करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) **विरोध इति** । अत्र विरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहारः । **अयमिति** । (भल्लटकविकृते भल्लटशतके पद्यम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानां निलयः स्थानम् । तृष्णया तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैरस्माभिः ।) स्वीयकरचुलुकगर्त्तगतं । कोटरो गर्त्तः । (ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मत्स्याः मकराश्च यत्र

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक त्वयि तटजुषि शंकरचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥ १०० ॥ (—)

(४४) स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २९ ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

In consequence of its contact with the river formed by the flow of the liquid ichor of (your) intoxicated elephants, even the river on the crown of Śaṅkara (i. e. the Ganges) becomes, O crestmark of Earth, the Jumna, when you encamp on its (i. e. of the Ganges) bank. (100) !

25. SVABHĀVOKTI.

As for Svabhāvokti, it consists in the description of the action or form peculiar to the child etc.

Gloss:—स्व i. e. those (action and form) that are found solely in them (i.e. child etc.). Form i.e. Complexion and Posture. To illustrate:—

प्रदीप :–द्रव्येण यथा—**समदेति** । अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः । **स्वभावोक्तिरिति** । स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽ-

---

उ० :–तादृशम् । शिखरिणी छन्दः ।) **विरोध इति** । अगस्त्यतपःप्रभावातिशयेन परिहारः । **न द्रव्येति** । किं तु जातीत्यर्थः । एतेन 'असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम्' इत्यसंभवाऽलंकारोऽत्रेति परास्तम् । तदुक्तेर्विरोधपरिपोषकत्वात् । **समदेति** । मत्तगजमदजलप्रवाहनदीसंबंधात् । शिवस्य जूटं जटासमूहस्तत्संबंधिनी आपगा गंगा । कालिंदी यमुना । (गीतिश्छन्दः ।) **विरोध इति** । कालिंदीपदस्य श्यामाभामात्रपरत्वात्परिहारः । **इति विरोधः** । **स्वमात्रेति** । डिम्भादेरित्यनेनैव संबंधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । **रूपशब्देनेति** । अजहत्स्वार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमत्कृतिहेतुत्वं अलंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन 'पश्य चायं बलीवर्दो घासमत्ति मुखेन तु' इत्यादेर्निरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वान्नालंकारत्वम् । असाधार-

---

प्रभा :–परिह्रियते । एवं कालिन्दीपदस्य श्यामत्वेनौपचारिकतया विरोधपरिहार इति दिक् । इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णस्वभावोक्तिः प्रथममरुणच्छाय इत्यादौ बोध्या ।

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥१०१॥
(हर्षचरित. ३)

(४९) व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

His sleep over, the horse, stretching out his hind legs, drawing out his body that appears extensive owing to the arch of the spine, with (his) neck bent, pressing (his) mouth against the bosom, tossing his mane smudged with dust, with his nostrils and lips ceaselessly moving in his craving for a mouthful of fodder, and neighing gently, scratches the ground with the hoof! (101)

26. VYĀJASTUTI.

'Vyājastuti' is what is censure or praise on the face of it, but whose upshot is otherwise.

Gloss:—(The figure is so called because therein is found) either praise in disguise or pretended praise. Instances in order:—

प्रदीप :– तिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते । उदाहरणम्— **पश्चादिति** । अत्राऽश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् । **व्याजस्तुतिरिति** । मुखे निन्दावगतौ यत्स्तुतौ पर्यवसानं स्तुतेर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्यवसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन

उ० :– णस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवद्भातीत्यलंकारः। डिम्भ शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतिर्यग्भ्रांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनामेव 'जातिः' इति केचिद्व्यवहरन्ति । **पश्चादिति** । पश्चादंघ्री पश्चिमपादौ प्रसार्य त्रिकं पृष्ठवंशः तस्य नम्रतया विस्तृतमङ्गं उच्चैरतिशयेन द्राघयित्वा दीर्घं कृत्वा आभुग्नकंठो वक्रग्रीवः उरसि मुखं संयोज्य सटा ग्रीवाकेशाः तान् विधूय कंपयित्वा तृणग्रासवांछया अनवरतं निरंतरं चलन्तौ प्रोथतुण्डावोष्ठाधरौ ओष्ठाग्रे वा यस्य (क्ष्मां भूमिम् । विलिखति उत्किरति । स्रग्धरा छन्दः ।) **अत्रेति** । पश्चादि-

प्रभा :– पश्चादित्युदाहरणेऽङ्घ्रिप्रसारणादिक्रियाप्रयुक्तं संस्थानं बोध्यम् । इति स्वभावोक्तिः ॥ २४ ॥ **रूढिरिति** । एतद्व्याचष्टे—**पर्यवसानमिति** । इति व्याजस्तुतिः ॥ २५ ॥

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुषेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥ (—)
हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरो ॥ १०३ ॥ (—)

(Cited in पुञ्जराज's टीका on वाक्यपदीय २·२४९.)

Excepting yourself none else, I believe, is the foremost of those whose minds are void of complaisance: in none else but Ramā (i. e. लक्ष्मी) is found shamelessness (so flagrant). Since, you resolutely renounce Wealth that takes your shelter, coming to you through hundreds of openings; and since she (Wealth) abides only in you, even after having suffered the rebuff occasioned by renunciation! (102)

O ocean, that have easily surpassed the Buddha, where is the need for prolixity of words? There is none else that has, like you, taken the vow to bestow favour on others! Since you, out of compassion, render help to the Desert in shouldering the burden of infamy fallen to (its) lot, owing to (its) being averse to do an obligation to the thirsty traveller! (103)

प्रदीप:–स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्या यथा— **हित्वेति** । स्पष्टम् । अन्त्या यथा—**हे इति** । अत्रोपकारवैमुख्ये पर्यवसानम् ।

उ०:–त्यादिना संस्थानस्य, घासग्रासेत्यादिना क्रियाया इत्यर्थः । **इति स्वभावोक्तिः । रूढिः** । पर्यवसानम् । **अन्यथा** । स्तुतौ निंदायां वा । मुखे इत्यनेन पर्यवसानाभावं वदन् बाधितत्वममिप्रैति । अत एव नास्या ध्वनित्वम् । तत्र हि निर्बाधेन वाच्येन व्यंजनयाऽर्थांतरावगतिः । न चैवं प्रकृते । बाधेन लक्षणाप्रसरात् । उपकृतं बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम् । **हित्वेति** । अनुरोधहीनमनसां मूर्धन्यस्त्वदपरो न । लज्जाशून्यत्वं च लक्ष्मीं विना नान्यत्र । उभयत्र हेतुमाह—य इति । मुखशतैः युद्धादिप्रकारशतैः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) राज्ञ आश्रितत्यागरूपनिंदाव्याजेन महादातृत्वेऽपि लक्ष्मीवत्त्वाभिधानात्स्तुतिः । **हे इति** । हेलया लीलया जिता बोधिसत्वा बौद्धा येन । अतिकारुणि-

(४६) सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥२६॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थबलात् यत् उभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलएहिं वाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४॥ (कर्पूरमञ्जरी. २.१.)

---

27. SAHOKTI.

That is 'Sahokti' where one (expression), on the strength of a word signifying 'together with,' conveys two senses.

Gloss :—That is 'Sahokti' where an expression, though expressing one sense, becomes the conveyer of two, on the strength of a word meaning 'together with.'

To illustrate :—

The heavy sighs grew long *along with* the days and nights; streams of tears slipped down *along with* the jewelled bracelets; and the hope of life grew feeble *along with* the creeper-like body of that lady who got depressed at (her) separation from you, O blessed one! (104)

प्रदीपः–सेति । शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकं पदं यत्सहार्थान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः । 'चैत्रमैत्रौ गच्छतः' इत्यादौ तु शब्दशक्त्यैवोभयाभिधानम् ।

उ० :–कानामपि जेतरित्यर्थः । परहिताधाने परहितकरणे । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) मरुदेशेन एकाकिना निर्जलत्वात् तृषितपांथोपकाराभावजन्याऽयशोभारो गृहीतः । त्वयाऽपि क्षारजलत्वात् तं भारं गृह्णता तस्य साहायकेनोपकारः कृत इति स्तुत्या तृषितपांथाऽनुपकारेण निंदायां पर्यवसानम् । न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैवास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छित्तिविशेषात् । कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च । शुद्धव्यंजनाविषयत्वाभावाच्च । ननु स्तुत्या निन्दायाः कथमलंकारत्वम्, वाच्यानुत्कर्षकत्वात् इति चेन्न । बीभत्सहास्यान्यतर-

---

प्रभा :–शब्दशक्त्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिकनामार्थान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन क्रियापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधकत्वसामर्थ्येन चेत्यर्थः ।

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात्प्रतिपद्यते।

The attribute of being long etc. is *expressed* in so far as it pertains to the heavy sighs etc. As relating to the days and nights etc., however, it is conveyed on the strength of (the word) with the sense of 'together with.'

प्रदीपः— यथा—**सहेति**। अत्र दीर्घत्वादीनां श्वासादिभिरन्वयः साक्षादेव शाब्दः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात्।

उ०ः—रसालंबनत्वान्निद्यस्य तद्रसानुकूलोत्कर्षकत्वस्य सत्त्वात् इत्याहुः। अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुतेरन्यनिन्दयाऽन्यनिंदाया अन्यनिन्दयाऽन्यस्तुतेर्गम्यत्वेऽप्येषा। स्तुतिपदेन बोधनस्य बोधनात्। निन्दादीनां व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलंकारत्वमप्रस्तुतप्रशंसावद्बोध्यम्। **इति व्याजस्तुतिः**। **एकार्थाभिधायकम्**। एकान्वय्यर्थाभिधायकम्। **अनेकेति**। अनेकान्वय्यर्थाभिधायकमित्यर्थः। अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनियतम्। 'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शाब्दबोधः। तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागमनवान् पितेति मानसो बोधः। तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम्। प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम्। एवं च प्रथमांते आगमनस्य शाब्दोऽन्वयः। तृतीयांते तु सहार्थसामर्थ्यादार्थः। एवं च यत्र गुणप्रधानभावावच्छिन्नयोः शाब्दार्थमर्यादया एकधर्मसंबंधस्तत्रायमलंकारः। समुच्चये तूभयत्र प्राधान्यं,

प्रभाः—**एकार्थेति**। उक्तैकार्थान्वयगमकमित्यर्थः। **सहार्थेति**। समानकालीनैकधर्मवत्त्वरूपसाहित्यान्वयबलादित्यर्थः। **अनेकार्थेति**। अनेकार्थोचितस्वार्थबोधकमित्यर्थः। एतच्चोदाहरणे स्पष्टीकरिष्यते। **सहेति**। 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति। तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेगशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा॥' अत्र यथा 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्र पुत्रवृत्तिधर्मसमानकालीनधर्मवान्पिता। आगत इत्यागमनस्य पितर्येव शाब्दोऽन्वयः। पुत्रे तु सहार्थसाहित्यबलादागमनबोधः। आगमनरूपधर्मस्यैवागतपदसमभिव्याहारेण धर्मत्वेन बोधात्। (विरोधात्)। एवमिहापि श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दः विशेषतो

(४७) विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः, क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥ १०५ ॥ (—)

---

28. VINOKTI.

That is 'Vinokti' where *without* one thing another ceases to be good or ceases to be its contrary (i. e. non-good).

Gloss:—(The thing becomes) in some cases, bad; in some, good. Instances in order:—

In the absence of the Night, the Moon becomes void of splendour; likewise, in the absence of the Moon, it (i. e. Night) becomes one patch of (महत्) of darkness. In the absence of both, the spark of love on the part of lovers does not flash at all! (105)

प्रदीपः – विनोक्तिरिति। सन्न शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः। तेन केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते सा विनोक्तिः। तत्राशोभनत्वं यथा–**अरुचिरिति।** शोभनत्वं यथा—**मृगेति।** अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृद्विशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्र-व्यवहारप्रगल्भत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्वमुक्तम्। **परिवृत्तिरिति।** परिवृत्तिरिति

उ०ः – शाब्द एव चैकान्वय इति ततो भेदः। 'चैत्रमैत्रौ सह गच्छतः' इत्यादावपि तथैवेति नायमलंकारः। हृद्यत्वं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम्। तेन 'अनेन सार्द्धं विहरांबुराशेः' इत्यादौ नेयम्। हृद्यत्वं चास्याः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानात्मकेन केवलाभेदाध्यवसानात्मकेन वाऽतिशयेनानुप्राणने भवतीति बोध्यम्। (**सहेति।**) 'सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति। तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा।' (कर्पूरमंजर्यां द्वितीयजवनिकांतरे नायिकाया विरहावस्थावर्णनम्।) दंडाकाराः श्वासाः श्वासदण्डाः। बाप्पो नेत्रांबु। अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदायित्वादौपचारिकम्। इयं धर्मयोरभेदाध्यवसायमूला। **इति सहोक्तिः।** **विनोक्तिरिति।** अत्रापि विनाशब्दार्थ एव विवक्षितः। तेन नञ्-निर्-वि-

---

प्रभाः – दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्थं इति लक्षणसंगतिः। दीर्घादिपदं तु दिवसादीनामपि धर्मत्वेन दीर्घत्वादिबोधे तात्पर्यग्राहकतया हेतुरिति बोध्यम्। इति सहोक्तिप्रकरणम्॥२६॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥ (—)

(४८) परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ॥ २७ ॥

When *apart from* the deer-eyed one, this son of the king becomes bright with the flash of (his) genius for diverse affairs. He comes to possess a heart as lovely as the moon, *in the absence of* that friend! (106)

29. PARIVṚTTI.

'Parivṛtti' is an exchange that may take place of objects for (others) equal or unequal (to them).

प्रदीपः – लक्ष्यालंकारनिर्देशः। पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात्। अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः। समासमैरिति विभागः । विनिमयो हि केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च क्वचित्समेन समस्य। क्वचिदसमेनासमस्य। अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिन्न्यूनेनोत्तमस्य, क्वचि-

---

उ० : – अंतरेण-ऋते-रहित-विकलेत्यादिप्रयोगेऽपि इयमेव । **अरुचिरिति ।** (अपरवक्त्रं छन्दः।) न चात्र शशिसहितैव निशा रमणीयेति सहोक्तिध्वनिरेव युक्तः। तत्कृतस्यैव चमत्कारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । वाच्यार्थकृतस्य चमत्कारस्यानपलपनीयत्वात् । **मृगेति ।** (विचित्रेषु व्यवहारेषु प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः तस्याः प्रभया प्रकाशेन प्रगल्भः चतुरः । अमृतद्युतिः चन्द्रः तद्वत् सुन्दरः स्वच्छः आशयः अन्तःकरणं यस्य।) य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः स एव तया विनाऽतिव्यवहाराभिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिंगितो विषमहृदयः स एव तेन विनाऽतिसदयहृदय इत्यर्थः । (मालभारिणी छन्दः।) **इति वि-**

प्रभाः – विनोक्तिरित्यादि स्पष्टम्। इति विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २७ ॥ **न्यूनेनोत्तमस्येति ।** न्यूनेन दत्तेनोत्तमस्यादानमित्यर्थः । एवमुत्तमेन दत्तेन न्यूनस्योपादानमित्यर्थो ज्ञेयः । अत्र समेन समस्येत्यस्यानुपादेयत्वेन समत्वविवक्षायां चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिदुदाहृतः । यथा—'अस्थिमालामयीं दत्त्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥' इति । एवं दानाद्यभावेऽपि धर्मिधर्मभावव्यत्यासे वा विपर्ययाख्योऽलंकार उक्तः । यथा—'काचो मणिर्मणिः काचो येषां तेऽन्ये हि देहिनः । सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः ॥' अत्र काचस्य धर्मित्वं मणेर्धर्मत्वमुक्त्वा अनन्तरं मणेर्धर्मित्वं काचस्य धर्मत्वमुक्तमिति धर्मभावविपर्यासः । धर्मस्यासौ यथा—'यस्य न सविधे दयिता'—

परिवृत्तिरलंकारः। उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम्।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥ (—)

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य।

नानाविधप्रहरणैर्नृप संप्रहारे
स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान्।

'Parivṛtti' is (the name of) the figure. To illustrate:—

Bestowing graceful movements that are highly prized on those Creepers in blossom, this Wind accepts (from them) often unequalled fragrance; the Creepers, on the contrary, receiving at once the glance of the passers-by, give (in return) a blend of anguish, disease, delusion, sobs and swoons! (107)

Here in the first half, there is an exchange of an equal for another equal; in the second half, of the superior for the inferior.

The host of haughty hostile warriors, having received, in the encounter, blows of terrific din, with a variety of weapons, made

---

प्रदीपः—दुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः। समासमत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम्। तत्राद्यद्वयं यथा—**लतानामिति**। अत्र प्रथमार्धे लास्येनोपादेयतया समस्यामोदस्य,

---

उ०:—**नोक्तिः। कस्यचिदादानमिति**। परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः। विनिमयपदस्य तत्रैव शक्तेः। एवमादाय दानमपि सा। दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालंकारत्वाभावात्। तेन 'क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः' इत्यत्र नेयम्। परकीयस्येत्युक्तेः 'किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्' इत्यत्र नेयम्। विनिमयाभावात्। **लतानामिति**। (अयं मरुद्वायुर्लतानाम् असमं अनुपमं आमोदं परिमलं श्रयतीत्यन्वयः। मतं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्वा। अर्थात्

प्रभा:—इति पद्ये। अत्र हि पूर्वार्धे तुहिनदीधितौ दवदहनत्वमुत्तरार्धे तु दवदहने तुहिनदीधितित्वमिति विपर्यासः। न तु धर्मधर्मिविपर्यासः। तस्य यथास्थिततत्वेनैव विवक्ष-

दृप्तारिवीरविसरेण वसुंधरेयं
निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥ १०८ ॥ (—)

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

(४९) प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

---

over to you, O king, this Earth, whose act of embracing (you) was not to be intercepted by a separation (from you)! (108)

Here is an exchange of the inferior for the superior.

30. BHĀVIKA.

That is 'Bhāvika' where objects, past or future, come to be visualised as though they were present.

Gloss:—भूतभाविनः is a Dvandva compound to be dissolved as भूताश्च भाविनश्च (past and future). It is called 'Bhāvika,' since therein is present the Bhāva i. e. vision (?) of the poet. To illustrate:—

प्रदीपः–द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादृशतया न्यूनानां विनिमयः । अन्त्या यथा—**नानेति** । अत्रोत्तमया वसुंधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः । **प्रत्यक्षा इति** । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता भा-

---

उ०ः–लताभ्यः । अध्वन्यानां पांथानाम् । अहह इति खेदे । आधिः मनःपीडा, व्याधिः कायपीडा, भ्रमिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितम् रोदनम्, मोहो निश्चेष्टता, एषां व्यतिकरं समूहम् ।) मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादिदर्शनाद्दातृत्वं कविकल्पितम् । (शिखरिणी छन्दः ।) **नानेति** । दृप्तारिवीरसमूहेन हे नृप युद्धे त्वच्छस्त्रप्रहारान्स्वीकृत्य तुभ्यं विरहशून्याऽऽलिंगनवती वसुमती वितीर्णेत्यर्थः । (वसन्ततिलका छन्दः ।) **इति परिवृत्तिः । प्रत्यक्षतयेति ।** अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः । अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा । न

प्रभाः–णात् । दयितविरहोपाधिना परस्परधर्मविपर्यासस्यैव च विवक्षणादित्यवधेयम् । इति परिवृत्तिप्रकरणम् ॥ २८ ॥ **अविरोध इति** । भूतानां भाविकस्याप्रतीतेरित्यर्थः ।

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥ (—)

अत्र आद्ये भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

(५०) काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥ २८ ॥

I see (your) eyes as they were (इति) when the collyrium *was* in them; directly do I visualise your figure (as it would be) with the set of ornaments that *will be* there. (109)

31. KĀVYALIṄGA.

'Kāvyaliṅga' occurs where the reason assumes the form of the sense of a sentence or a word.

प्रदीप: – विनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम् । भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । उदाहरणम्—**आसीदिति** । अत्र पूर्वार्धे भूतस्याञ्जनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाऽभिधानम् ।

उ०: – चेयं भ्रांतिः । भूतभावित्वेनैव निर्देशात् । अंजनाद्यसत्त्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च । न चैवं स्वभावोक्तिः । तत्र वस्तुधर्मो वैचित्र्याधायकः । इह तु कवेस्तन्निबद्धस्य वाऽभिप्राय इति विशेषात् । **आसीदिति** । अत्र यदंजनं दत्तमासीत् इति तद्युक्ते लोचने पश्यामीत्यर्थः । भाविभूषणैः संभ्रियते सा । तद्युक्तामित्यर्थः । (भाविभूषणानां संभारः समूहो यत्र तादृशीम् इति वा) यथाश्रुते आसीदिति पश्यामीत्याद्यन्वये भूतादेर्लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं नोपपादितं स्यात् । अत्रांजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशयात्तेषां वैयर्थ्यं ध्वन्यते । क्वचिद्भूतत्वादिनिर्देशं विनाप्येष दृश्यते । 'अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यंतेऽत्र सुरासुराः' इत्यादौ । अत्रेदं चिंत्यम् । असंबंधे संबंधरूपातिशयोक्त्यैव गतार्थोऽयम् । प्रत्यक्षासंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनात् । भूतादिवस्त्वसंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनाच्चेति । साऽनुप्राणिकाऽत्रेति कश्चित् । **इति**

प्रभा: – **निश्चयादीति** । अञ्जनादेः पूर्वकालीनसत्तानिश्चयसूचनेऽभिप्राय इत्यर्थः । आदिनाञ्जनादिकं विनापि तत्कृतशोभासत्त्वादिकं गृह्यते । इति भाविकप्रकरणम् ॥ २९ ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ॥ (—)

Gloss:—In the form of the sense of a sentence as in:—

That, in all probability, I never saluted you, O enemy of Pura (i. e. Śiva), in any of my former births was inferred (by me) from the manifestation of (my) body. Now, saluting (you) and (thereby) becoming emancipated, when I become bodiless, I shall fail to salute you, also in time to come. O great lord! pardon *both these lapses* (on my part)! (110)

प्रदीपः–काव्यलिङ्गमिति। अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति लक्षणम्। वाक्यपदार्थतेति विभागः। वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थता यथा—**वपुरिति**। अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभा-

---

उ०ः–भाविकम्। हेतोरिति। स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनमित्यर्थः। **पदार्थतेति**। पदमप्येकनेकं चेति बोध्यम्। व्याप्त्याद्यनिर्देशान्नानुमानसंकरः। श्रोतुर्यल्लिंगकानुमितिबुबोधयिषया कवेर्व्याप्त्यादिविशिष्टहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तल्लिंगमनुमानविषयः। काव्यलिंगजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्बुबोधयिषिता किं तु श्रोतर्युत्पिपादयिषितेति भेद इत्यन्ये। **वपुरिति**। क्वचित्कस्मिन्नपि जन्मनि। (पुरा प्रायः भवन्तं अहं न प्रणतवान्। इदं वपुषः प्रादुर्भावाद-नुमितम्।) त्वन्नतौ शरीरोत्पत्तेरभावात्। (संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीर-शून्यः अहं अग्रेऽपि अनतिभाक् नतिरहितः। इदं अपराधद्वयं क्षंतव्यम्। शिखरिणी छन्दः।) अग्रेऽप्यनतौ अतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः। अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः। **अनमनमपराधे इति**। यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमद्भावस्तथापि तदिदमित्यस्य सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः। क्षंतव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थ इत्यदोषः। **प्रणयीति**। (मालतीमाधवे पंचमांके) मालतीवधोद्यतम-

---

प्रभाः–अनमनमपराध इति। अपराधोऽत्र दुरितं विवक्षितम्। तत्रानमनस्य हेतुत्वम्। अपराधस्य क्षमणं च तत्फलानुत्पादनं तन्नाशनं वेति नानुपपत्तिः। तदिति चानम-

अनेपकदार्थता यथा—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै—
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥१११॥ (मालतीमाधव. ५·३१.)

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिम्।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥ ११२ ॥ (—)

In the form of the sense of words more than one, as in:—

Let this arm alight unawares, like the staff of Yama, on your head, when you are hurling your weapon, with the intent of killing, against that figure there, which gets distressed even with the flicks of the tender शिरीष blossoms, sustained, thanks to the fancy for sportive merriment on the part of (her) loving friends! (111)

In the form of the sense of one word as in:—

Farewell to thee, O Smearing-of-ashes! O Rosary of Rudrākṣas, good-bye! Alas! how I feel for the flight of steps, the ornament of the temple of Śiva, the beloved of Pārvatī! This day, we are being plunged by Śiva, pleased with the worship, in the great *delusion* called Emancipation, that puts an end to the light (आलोक) of pleasure derived from treating you (viz. भस्मोद्धूलन etc.) with esteem! (112)

प्रदीप:—गित्यवान्तरवाक्ययोरर्थोऽनमनमपराधे हेतुः। अनेकपदार्थता यथा—**प्रणयीति**। अत्र शस्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः। न चायं वाक्यार्थः। 'शस्त्रमुपक्षिपतः' इत्येतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात्। तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपत इत्यस्यापि न वाक्यत्वम्। विशेषणत्वादिति

उ०:—घोरघण्टं प्रति माधवस्येयमुक्तिः। प्रियसख्याः सलीलो यो हास्यरसस्तेन प्राप्तैः। ललितम् मनोहरम्। (तत्र वपुषि वधाय शस्त्रं उपक्षिपतः तव शिरसि एषः भुजः अकांडे अकाले यमदंड इव पततु इत्यन्वयः। नर्कुटकं छन्दः।) **अवाक्यार्थत्वादिति**। विशेषणीभूतार्थोपस्थापकत्वेन विशेष्यसाकांक्षत्वादिति भावः।

प्रभा:—नद्वयजन्यं दुरितद्वयपरामर्शकम्। न त्वनमनद्वयस्य। हेतुत्वस्य शाब्दत्वेऽलंकारत्वस्यानिष्टत्वात्। **विशेषणत्वादिति**। तत्रेति षष्ठ्यन्तार्थे विशेषणत्वादित्यर्थः।

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः, महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

In these instances, (1) in the matter of the two lapses, the failure to salute in the former and later births, (2) in the matter of the alighting of the arm, the hurling of the weapon, and (3) in the matter of the great delusion, the characteristic of putting an end to the light of pleasure, are respectively the reason of the nature specified (in the definition).

प्रदीपः—तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति । एकपदार्थता यथा —**भस्मेति**। अत्र महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव । अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध

उ०:—भस्मेति। शिवप्रसादेन जाततत्त्वज्ञानस्येयमुक्तिः। हा सोपानपरंपराम्। तस्याः शोच्यतेत्यर्थः। तत्संस्कारकर्त्रभावात्। (गिरिसुताकांतस्य शिवस्य आलयः प्रासादः तस्य अलंकृतिम् अलंकारभूताम् । युष्माकं भस्मोद्धूलनादीनां या सपर्या पूजा तत्सुखस्य आलोकः प्रकाशः तदुच्छेदके तन्नाशके मोक्षसंज्ञके महामोहे निधीयामहे । 'वयम्' इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **तटस्थतयेति**। परस्परमनन्वितत्वेनेत्यर्थः। **पर्यवसानमिति**। सामान्याद्यर्थस्योक्तस्य प्रामाण्यग्रहहेतुत्वमित्यर्थः। **इह तु साक्षादेवेति**। तत्तत्पदार्थनिरूपितहेतुतयोपनिबद्ध इत्यर्थः। हेतुविभक्त्यादिनेति क्वाचित्कोऽपपाठः। गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुंदरत्वेन प्राचीनैः काव्यलिंगाभ्युपगमात्। अत एव वपुःप्रादुर्भावादनुमितमित्यंशे नायमलंकार इत्याहुः। सामान्यविशेषभावसंबंधानालिंगितत्वेन ततो भेद इत्यन्ये। केचित्तु निर्हेतुरूप-

---

प्रभा:—अर्थान्तरन्यास इति। अत्रेदं विचार्यम्—काव्यलिङ्गेऽपि सुखालोकोच्छेदितेत्युक्तोदाहरणेऽन्यत्र च बहुशो हेतुविभक्तितच्छब्दादिहेतुवाचकपदाभावात्कथं काव्यलिङ्गता । अर्थान्तरन्यासे निजदोषावृतमनसामित्यादावतिसुन्दरस्य विपरीतत्वेन भाने तादृशजनवृत्तित्वेन साक्षात्पित्तोपहतत्वं हेतुर्नोच्यते किंतु शङ्खपीततादर्शनगतत्वेनेति ताटस्थ्यम् । काव्यलिङ्गे तु मोक्षरूपे पक्षे साक्षादेव सुखालोकोच्छेदित्वमुच्यते इति भेद इत्युच्यते । तथापि हेतुविभक्त्यादिनेत्यसंगतमेव । उक्तोदाहरणे तदभावात् । प्रत्युत पञ्चम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्य-

(८१) पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् (पर्यायेण भङ्गयन्तरेण कथनात्) पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ ११३ ॥ (हयग्रीववध ?)

---

32. PARYĀYOKTA.

'Paryāyokta' is that statement which is without the Expressed–Expresser relation.

Gloss:—The statement by the process of suggestion which is distinct from the Expressed–Expresser relation is called 'Paryāyokta;' since it is based on a statement by Paryāya, i. e. a different mode.

To illustrate:—

At whose sight, was given up by Ichor and Pride their fancy to abide (respectively) in the face of Airāvaṇa and the mind of Hari (i. e. Indra). (113)

प्रदीपः—इति ततो भेदः । **पर्यायोक्तमिति** । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तम् । पर्यायेण भङ्गयन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—**यमिति** । अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमानाभ्यां तयोरधिकरणयोर्निवासप्रीतिरुज्झितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । न चैवं प्रतिपन्नस्यैव प्रति-

---

उ०:—दोषाभावः काव्यलिंगम् । हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वाभावात् । तत्प्रयुक्तचमत्काराभावेनास्यालंकारताया दुरुपपादत्वाच्च । श्लेषादिसंमिश्रणेऽपि तत्कृत एव चमत्कारो नैतत्कृत इत्याहुः । **इति काव्यलिंगम्** । **पर्यायोक्तमिति** । **वचः** । प्रतिपादनम् । अवगमनव्यापारो व्यंजना । भंग्यंतरं प्रकारभेदः । तेन न पौनरुक्त्यम् । **ध्वनेस्त्विति** । व्यंग्यस्यागूढ-

---

प्रभा:—लिङ्गस्यानिष्टत्वात् । तस्मात्साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थदृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः । किंचिदर्थज्ञापकतया हेतुकथनमनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता । तथा हि काव्यलिङ्गोदाहरणे ध्वनमनस्यापराधे कारकहेतुत्वमेव । तथा भुजपाते शस्त्रोपक्षेपस्य, मुक्तेर्मोदरूपत्वे आलोकोच्छेदस्यापि कारणत्वं योगक्षेमसाधारणं विवक्षितम् । एवं निजदोषेत्यादे

अत्र ऐरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते; यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे, 'गौः शुक्लश्चलति'—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव

Here, the idea that ऐरावण and शक्र (i. e. इन्द्र) got purged of ichor and pride, though suggested, is yet expressed by words. Consequently, whatever is expressed, is itself suggested; but it is not expressed in the way in which it is suggested. To illustrate: On the sight of a bull, white

प्रदीपः—पत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यम्। यतो यथा व्यङ्ग्यं तथा नोच्यते। प्रकारयोर्भेदात्। एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्ले गवि चलति

उ०:—त्वादिति भावः। (**यमिति**) यं रावणम्। हरेः इंद्रस्य। **एक एवार्थ इति**। विमोचननिवासप्रीतित्यागयोरेकत्र पर्यवसानादिति भावः। **तेन चेति**। तथा च लक्षणसंगतिः। पौनरुक्त्यं शंकते। **न चेति**। **यथेति**। येन प्रकारेण व्यंग्यं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः। एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधः। यथा यावककुसुंभजपाकुसुमादिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यत्वेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः। **न पुनर्यथेति**। निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्वतदाश्रयचलनतदाश्रया विशकलिता भासंते, सविकल्पके तु संसृष्टतयेत्यर्थः। निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः। **भिन्नत्वेति**। भेदोऽतद्व्यावृत्तिस्तच्छून्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता। भेदोऽतद्व्यावृत्तिः परनये। तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यंते। अन्यमते **संसृष्टत्वेति**। प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः। एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं तथा निवासप्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यंग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः। यद्वा निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्त-

प्रभाः—दोषस्य भ्रमं प्रति कारकहेतुत्वोक्तेः पूर्वार्धे काव्यलिङ्गम्। तस्य तु दृढप्रत्ययार्थमुत्तरार्धे विशेषसहचारोपन्यासः। न तु विशेषरूपोऽर्थः। सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति। अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः। अस्मादिदं गम्यत इति। तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानालंकार इति दिक्। इति काव्यलिङ्गम् ॥ ३० ॥ **अर्थादिति**। पर्यायोक्तपदसामर्थ्यादित्यर्थः। **यथा निर्विक-**

विकल्पयति, न तु यथा दृष्टं तथा। यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन दृष्टम्, भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति।

and moving, we get the determinate idea, "There moves the white bull;" there one cognises determinately the same object as was sighted, but not in the way in which it was sighted. Since, one cognises determinately by way of exclusion or association what was seen as non-excluded or non-associated.

प्रदीपः–निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव ह्यर्थस्ताभ्यां विषयीक्रियते। न पुनर्यथा निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीक्रियते। भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्वि-

उ०:–न्नामरूपजात्यादिप्रकारेणेति 'न पुनर्यथा' इत्यादेरर्थः। इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम्। अत्र व्यंग्यमगूढं वाच्यादचारु चेति न ध्वनित्वम्। 'नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ' इत्यत्रापि भगवान् वासुदेवो राहुशिरश्छेदकारित्वरूपेण स्वासाधारणधर्मेण व्यंग्यस्ततोऽपि चारुतरेण राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन रूपान्तरेणाभिहितः। केनचिद्रूपेण व्यंजनया लभ्यस्यार्थस्य ततोऽपि चारुतरेण रूपेण यत्र वाच्यतेति लक्षणतात्पर्यात्। यद्यपि भगवतः पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्यच्छब्देनाभिधानाच्च न व्यंग्यत्वम्, तथापि व्यंग्यतावच्छेदकरूपेण वाच्यत्वाभावाद्व्यङ्ग्यत्वमेव। एवं च प्रकारभेदाद्व्यङ्ग्यस्यैवाभिधाविषयत्वं युक्तम्। न च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन धर्मांशे एव व्यंग्यत्वं न धर्म्यंशे इति वाच्यम्। धर्मिणः स्वरूपतोऽवाच्यत्वात्। यदि धर्मी स्वरूपतः कस्यचिद्वाच्यः स्यात्स्यादपि तथा। औपाधिकभेदेन घटाकाशादिषु भेदप्रतीतिवत् तत्तद्धर्मरूपोपाधिभेदेन धर्मिणोऽपि भेदेन धर्मिणोऽपि व्यंग्यत्वाच्च। एतेन 'व्यंग्यस्य प्रकारान्तरेणाभिधानासंभवात् कार्यमुखेन कारणाभिधानं पर्यायोक्तम्। उदाहरणे राहुवधूकुचनैष्फल्यरूपेण कार्येण राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते' इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम्। प्रकाशोदाहरणविरोधाच्च। यत्तु 'पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम्। शुकं भो-

प्रभाः–**ल्पकविषय इति।** निर्विकल्पकविषयो यथा केवलस्तथा सविकल्पकेन न विषयीक्रियत इत्यर्थः। तथा चैकप्रकारत्वाभावेऽयं दृष्टान्त इति ज्ञेयम्। भिन्नप्रकारत्वे तु निर्विकल्पके प्रकाराभावादसंगतिः स्यादिति। अत एव निर्विकल्पकसविकल्पक-

(९२) उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥ ११४ ॥ (—)

---

33 A. UDĀTTA.

'Udātta' consists in the abundance of a thing.

Gloss:—Sampat means 'possession of superabundance'.

To illustrate:—

It is the play of the generosity of King Bhoja that, in the mansions of the learned, the parrots meant for amusement pick up the pearls, from a distance, suspecting in their minds that they are pomegranate-seeds: pearls that had slipped down the necklaces, the threads of which had given way in the course of dalliance (केलि), and which (pearls) on being swept off by brooms got tinged red in the morning with the lac-dye on the feet of the maidens as they trudged along the border of the front court-yard! (114)

प्रदीपः–कल्पकं, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति । **उदात्तमिति** । संपत्समृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः । उदाहरणम्—**मुक्ता इति** । अत्र विद्वद्भवनस्य

उ०:–जयितुं यामि युवाभ्यामास्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य शुकभोजनव्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम्' इति। तत्तु ध्वनिमर्यादां नातिशेते इति दिक् । एवं च 'अनायि देशः कतमस्त्वयाऽद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य' (नैषधेऽष्टमसर्गे २५ पद्यम्) इत्यत्रापि अयमेव । 'अयं देशोऽलंकर्तव्यः' इत्यादौ चेत्यलम् । **इति पर्यायोक्तम्** । **उदात्तमिति** । महतां चोपलक्षणमिति वक्ष्यमाणतया नपुंसकानपुंसकयोरेकशेषः । **वस्तुनः** । धनशौर्यौदार्यादेः । एतेन 'शौर्यादेस्तदुक्तौ अत्युक्तिनामा पृथगलंकारः' इत्यपास्तम् । अत्रासंबंधे संबंधातिशयोक्तिरनुप्राणिका । **मुक्ता इति** । (केलौ क्रीडायां विसूत्राः

प्रभा:–प्रकारभावमेवाह—**भिन्नत्वेति** । भिन्नत्वं विशेषणगम्या अतद्व्यावृत्तिः । वृत्तौ चाभिन्नासंसृष्टत्वेनेत्यकारप्रश्लेषो बोध्यः । केचित्तु निर्विकल्पकेऽपि यत्किंचिदिदमिति किंचि-

(५३) **महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥**

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।
निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ११५ ॥ (—)

न चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

---

33 B. UDĀTTA.

And it consists in the subservience of the great.

Gloss:—उपलक्षण i. e. Subservience; of course to the thing which is to be described. To illustrate:—

This is the same forest dwelling in which Rāma who courted distress for upholding the word of Das'aratha exterminated the demons, with the arm for his helper. (115)

It should not be urged that here the Heroic Sentiment (is prominent); since it is, in this case, subservient.

प्रदीपः—मुक्तादिधनसमृद्धियोगः । **महतामिति** । महतां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये, तदप्युदात्तमित्यर्थः । उदाहरणम्—**तदिदमिति** । अत्रैतादृशो महान्रामो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं, तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्त्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलंकारव्यपदेश इति

उ०:—छिन्नसूत्राः ये हाराः तेभ्यः गलिताः।) बाला षोडशवर्षा। (त्यागलीला दानलीला सेव आचरितमित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **समृद्धियोग इति**। तेन वर्णनीयनृपतेः समृद्ध्यतिशयः। 'सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलम्' इत्यादौ पौरसमृद्धिर्व्यंग्येति व्यंग्योऽयम्। **वर्णनीये इति**। अंगिनीत्यर्थः। **तदिदमिति**। पुष्पकविमानस्थस्य लक्ष्मणस्यांगदं प्रतीयमुक्तिः। (आर्या छन्दः।) महत्त्वं च रामस्य दशरथाज्ञावशात्साम्राज्यत्यागपूर्वकवनवासात् बाहुमात्रसाहाय्येन सकलरक्षःक्षयकरणाच्च। अत्र दंडकारण्यस्याऽङ्गित्वम्, रामस्यांगत्वम्। ईदृशो रामो यत्र स्थित इत्यरण्यस्याधिक्यम्। **उत्साहातिशय एवेति**। वीरप्रधानस्य रामस्य बाहुसहायत्वेन तदतिशयप्रतीतेः रक्षःक्षयस्यानु-

---

प्रभा:—त्वेन वस्तु भासत इति यथाश्रुतोपपत्तिमाहुः। इति पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ ३१ ॥ **न तु तस्यैवेति**। बदरामलकाम्रदाडिमानामित्यादौ पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसङ्गादिति भावः। उपलक्षणमिति भावप्रधानमित्याशयेनाह—**अङ्गभाव इति**। वर्णनीयाया

(५४) तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत्।
समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) एकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः। उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम्।

34 A. SAMUCCAYA.

That is 'Samuccaya' where one cause capable of achieving that (thing) being present, another achieving the same, presents itself.

Gloss:—Where one circumstance, capable of bringing about that i. e. the effect under consideration, being present, other circumstances capable of achieving it present themselves, the figure is 'Samuccaya.' To illustrate:—

Irresistible are Cupid's arrows; the beloved is away; the mind most uneasy; the passion vehement; the age in its prime; the life very tenacious; the family untainted; the feminine nature opposed to

प्रदीप:–वाच्यम्। नह्यत्र वीरो रसः प्रधानम्। तस्येहाङ्गत्वात्। **तत्सिद्धीति**। तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके। समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः। उदाहरणम्–**दुर्वारा इति**। अत्र स्मरमार्गणा एव

उ०:–भावस्य प्रतीतेश्च ध्वनित्वं स्यादिति भावः। **अंगत्वादिति**। अंगोत्कर्षकत्वादित्यर्थः। अंगांगस्य चाप्राधान्यान्न ध्वनित्वमिति भावः। रामविषयकरतिभावस्याप्यपरिपुष्टत्वान्न भावध्वनित्वम्। **इत्युदात्तम्। इति विशेष इति**। समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम्। (अत्र तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः। काव्यलिंगे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता। अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः। **दुर्वारा इति** (मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम्।) स्वं प्रति विधिं प्रति वा काचिद्वदति। (स्मरस्य मदनस्य मार्गणाः बाणाः।) दुरे प्रवासात्। गाढं अतिशयितम्।

प्रभा:–इति तस्याः प्राधान्यसूचनायोक्तम्। इत्युदात्तप्रकरणम्॥ ३१॥ **समाधाविति**। 'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति लक्षणात्समुच्चीयमानमपि कारणा-

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥
(मयूरसूनोः शंकुकर्णस्य ?)

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥ (—)

---

equanimity; the season friendly to love; Death relentless; the friends not at all tactful. How indeed could such roguish separation be borne! (116).

Here, the arrows of Cupid by themselves render the separation intolerable. Over and above that are stated (as being present) the stay of the beloved in the distance etc. This very Samuccaya may take place with the combination of circumstances that are (1) good, or (2) bad, or (3) good and bad; hence it has not been defined separately (for the different combinations). To illustrate:—

A spotless family, a winning figure, an intellect equipped with learning, enough strength of the arm, vast wealth, unimpaired sovereignty: these things are naturally enviable; on the score of these, man here gets a good deal affected by conceit. But they themselves are as goads to you, O king! (117).

प्रदीपः– विरहासहत्वं कुर्वन्ति ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्यतीति यत्केनचित्ते पृथग्लक्षितास्तदयुक्तम् । तथाहि—**कुलमिति**। अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव

उ०ः– कुलनैर्मल्यात्स्वाच्छंद्याभावः। न चैवं धैर्यमेव कार्यमत आह–स्त्रीत्वमिति। मन्मथसुहृत् । विरहिणीपीडकत्वात् । कालः वसंतः । अक्षमः मारणे । झटिति नाशाकर्तृत्वात् । अचतुराः नायकादिघटनाऽसमर्थाः । शठः पीडादायीति विरहविशेषणम् । शठेति विधिसंबोधनं वा । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **पृथगिति**। सद्योगसमुच्चयत्वादिनेत्यर्थः । **कुलमिति** । निर्मलं कुलम् । सुंदरता । वेदादि-

---

प्रभाः–न्तरं सौकुमार्यमात्रोपयोगि न त्वितरकारणतुल्यकक्षमित्यर्थः । चिन्त्यत्वे

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

(भर्तृहरि, नीतिशतक. ५६.)

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाऽशोभनयोगः ।

Herein there is the combination of good things; in the instance already cited, however, there is the combination of bad ones.

The moon that becomes obscure by day, the passionate woman whose youth is lost, the lake destitute of lotuses, the mouth, void of syllables, of one of graceful form, the master given to (amassing) wealth, the virtuous person ever in distress, (and) the villain in the royal courtyard–these are the seven thorns (rankling) in my mind! (118)

Here, when the thorn of the moon getting obscure is there, other thorns present themselves, thereby giving rise to a combination of the good and bad.

प्रदीपः–योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् । **शशीति** । अत्र सदसतोर्योगः । दुर्जननस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतच्चिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिविशेषणेन, धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसम्यक्त्वमिति । समुच्चयान्तरमाह—**स**

उ०:–ज्ञानम् । अतिशयितं बलम् । लक्ष्मीवृद्धिः । अकुंठं प्रभुत्वम् । (प्रकृत्या सुभगाः सुन्दराः भावाः पदार्थाः ।) दर्पोऽहंकारोऽपथप्रवर्तकः । अंकुशास्तत्प्रतिबंधकाः । (हरिणी छन्दः ।) कुलादीनां प्रकृतिसुभगत्वेन समीचीनत्वम् । अत्र निर्मलकुले दर्पतदभावहेतौ सत्येव भद्रमूर्त्यादिकमपि तत्त्वेनोपात्तम् । एवं स्मरमार्गणादिनां विरहिणीदुःखदत्वादसमीचीनत्वम् । **शशीति** । (भर्तृहरिकृते नीतिशतके पद्यम् । स्वाकृतेः शोभनाकृतेः । दुर्गतः दरिद्रः । शल्यानि बाणाग्राणि । पृथ्वी वृत्तम् ।) शशी स्वरूपेण सन्नपि दिवसधूसरत्वेनासन् । एवम-

---

प्रभा:–हेतुमाह—**पूर्वमिति** । दुर्वारा इत्युदाहरण इत्यर्थः । विशेषणेनासम्यक्त्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव दूरस्थितिविशेषणेन परमसत्त्वम् । इहापि स्वतःसुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । आदिपदेन गलितयौवनत्वादिपरिग्रहः । वस्तुतस्त्वत्र सदसद्योगपदे न द्वन्द्वः किं तु कर्मधारयः । संश्चासावसंश्च सदसन्नि-

(८९) स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाः ॥ ३० ॥

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥ (—)

---

34 B. SAMUCCAYA.

While it is another (variety of it) where Attributes and Actions are (described as being) simultaneous.

Gloss:—Attribute and Actions may be two attributes, two actions, or one attribute and one action. Instances in order:—

No sooner did this army of yours that had annihilated the entire host of the enemies become *bright* all at once than those faces of the miscreants turned *gloomy*! (119)

प्रदीप :– त्वन्य इति। अत्र गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे संख्याविशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षाविरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्यापि यौगपद्यस्य लाभात् गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च युगपद्भवतः, स त्रिरूपः समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यौगपद्यं यथा—**विदलितेति ।**

उ० : – ग्रेऽपि। एवमत्र सदसतां शश्यादीनां योगः। **अत्र सदसतोर्योगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति ।** इदं चिंत्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् । सर्वत्र विशेष्यस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनत्वं च प्रक्रांतमिति भग्नप्रक्रमता वा स्यात् । तस्मान्नृपांगणमसद्युतमिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशल्यभूतज्ञानजनने हेतुस्तत्रान्यदपि षट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । **पूर्वमिति ।** प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थत्वदोषेणाशुभ इत्यर्थः । चिंताबीजं तु एकस्य तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसंतानां केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्यासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तत्व-

---

प्रभाः –(दि) ति । तादृशानामनेकेषामेककार्यजनने समुच्चय इत्यर्थः । एवमपि दुर्वाराः शशीत्यनयोः यथं भेद इति चेत्, इत्थम्—दुर्वारा इत्यत्र विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्त्वेन विवक्षा । इह तु शोभनस्य सतो धूसरत्वादिना अशोभनत्वमपीति विवक्षा । अत एव पूर्वं कथं (नु) सोढव्य इत्युपसंहारो दुष्टत्वाभिप्रायेण । अत्र तु मनसि सप्त शल्यानीत्युपसंहृतं सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथा-

अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १२० ॥
(विक्रमोर्वशीय. ४·३.)

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥ (—)

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्'—इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ, ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये'—इत्यादेश्च दर्शनात्, 'व्यधिकरणे'—इति 'एकस्मिन् देशे'—इति च न वाच्यम् ।

Here has befallen me all of a sudden this extremely intolerable separation from that beloved at a time when the days are to become pleasant on account of their being free from heat, thanks to the advent of fresh clouds ! (120)

As soon as your eye whose grace is like that of a white lotus, fell on the enemy suddenly becoming grim, there also fell apparently on their person the oblique glances of Miseries, O pre-eminent king !

It should not be urged (that the figure takes place, only if the simultaneous attributes etc, abide) in the different abodes, or only if they abide in the same abode, as one comes across instances (to the contrary), like " He brandishes the sword and extends his fame," and " You are armed with the sword on the battlefield when the gods acclaim you in heaven."

प्रदीप :—अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः । क्रिययोर्यथा—**अयमिति** । अत्रोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—**कलुषमिति** । अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणक्रिययोः । अत्र कश्चिद्वैयधिकरण्य एव समुच्चय इत्याह । तन्न युक्तम् । 'धुनोति चासिं तनुते च

उ० :—स्यायुक्तत्वस्य वाऽप्रतीतेर्न समस्य विषमस्य वाऽलंकारस्यात्र प्रसंग इति दिक् । **विशेषविवक्षाविरहेणेति** । गुणत्वक्रियात्वरूपविशेषेत्यर्थः । केचित्तु गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणश्च क्रिया च गुणक्रिये, तयोरेकशेषेण वक्ष्यमाणार्थलाभ इत्याहुः । **युगपदिति** क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । (**विदलितेति** । विदलितं नाशितं सकलानां अरीणां कुलं येन तत् । बलम् सैन्यम् । प्रकृष्टाः खलाः

प्रभा :—हेतुत्वादित्यनवद्यम् । ननु गुणक्रिया इति बहुवचनाद्गुणाः क्रियाश्चेति विग्रहे बहूनां गुणानां यौगपद्यमेव लभ्यते । एवं बह्वीनां क्रियाणामेव तल्लभ्यते । न तु द्वयोर्गुणयोर्द्वयोश्च क्रिययोस्तथा द्वयोर्गुणक्रिययोरतस्तल्लाभोपायमाह—**अत्रेति** । सत्यम् ।

(८६) एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः।

क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा।

35A. PARYĀYA.

When one happens to be in many, in turn, the figure is 'Paryāya.'

Gloss:—When one object, in turn, abides or is made to abide in different places, the figure is 'Paryāya.'

Instances in order:—

O Virulent Poison, who indeed taught you this manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted?

प्रदीप:—कीर्तिम्' इत्यादौ सामानाधिकरण्येऽपि दर्शनात्। केचित्तु सामानाधिकरण्य एवाय-मित्याहुस्तदपि न सम्यक्। 'कृपाणपाणिश्च भवान्रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यादौ वैयधिकरण्येऽपि तद्दर्शनात्। **एकमिति**। एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः। अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय। प्रयोजकानिर्देशतन्निर्देशौ भवतिकरोत्यर्थौ। न तु स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वे। वृषलक्ष्मणः कण्ठे कालकूटवासस्या-स्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः।

उ०:—दुष्टाः। आर्या छन्दः।) **अत्रेति**। तयोराश्रयभेदेन चाभ्यां समुच्चय इत्यर्थः। (**अयमिति**। विक्रमोर्वशीये चतुर्थाङ्के पुरूरवस उक्तिः।) एकपदे अकस्मात्। (प्रियया उर्वश्या। उपनतः प्राप्तः। निरातपत्वेन आतपराहित्येन रम्यैः। भवितव्यम् भूतम्। मालभारिणी छन्दः।) **अत्रेति**। अत्राप्याश्रयभेदः। (**कलुषमिति**। स्वभावतः सितपंकेरुहसोदरा श्वेतकमलतुल्या श्रीः यस्य तादृशं चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं क्रोधात् रक्तं च। मालभारिणी छन्दः।) **वैयधिकरण्ये एवेति**।) आश्रयभेद एवेत्यर्थः। **इति समुच्चयः**। **समुच्चयेति**। वक्ष्यमाणविशेषालंकारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि बोध्यम्। तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः। **नन्विति**। (भल्लटकविकृते भल्लटशतके पद्यम्।) आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः। विशिष्टपदा विशिष्टाधिकरणा।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥ १२२ ॥ (भल्लटशतक. ४.)

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥ १२३ ॥

(नवसाहसांकचरित ६.६०.)

First, you dwelt in the heart of the Ocean; then in the throat of the bull–signed Śiva; and now you abide in the speech of the wicked! (122)

Or as in

O slim lady, formerly the Rāga (red hue) was to be seen only in your Bimba-like lips. Now it (Rāga, i. e. passion) is noticed, O fawn-eyed one, even in the heart! (123)

प्रदीपः–तत्राद्यो यथा—**नन्विति**। अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तम् । न केवलमयं वास्तविक एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—**बिंबोष्ठ एवेति**।

उ० :–(वसन्ततिलका छन्दः ।) अत्राधारभेदाद्भिन्न आधेय एकत्वेनाध्यवसितः । ***श्रोणीति**। श्रोणीभागादीनां प्राथमिकाधारत्वमार्थम् । सेवते इत्यनेन मध्ये पूर्वमतनुतासत्ता बोधिता । एवमग्रेऽपि । अत एव विनिमयः संगच्छते । तनुता कार्श्यम् । तरलगतयः चंचलगतयः चंचलदर्शनं च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धत्ते इत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितीयता या स्थिता सा वक्त्रेण गृहीतेति बोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निरुपमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तयोश्चाभेदाध्यवसायः । कुचसचिववक्षस्त्वेनैव मुखस्य निरुपमत्वम् । अत्र तनुत्वत्यागादिना तत्तदुत्कर्षो व्यंजनया बोध्यते । **बिंबोष्ठ एवेति**। न चैकसंबंधनाशोत्तरमपरसंबंधे सत्येव लोके पर्यायप्रसिद्धेः कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् । एकमनेकस्मिन्क्रमेणेत्येव लक्षणात् । शब्दसाम्यमात्रेण लौकिका-

---

*अयमपि श्लोकः काव्यप्रकाशस्थ इति क्वचित् पठ्यते–"श्रोणीभागस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् । धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रम् तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥"

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसं ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥ १२४ ॥ (—)

(आनन्दवर्धन's विषमबाणलीला.)

Though, as a matter of fact, the Rāga (abiding in the two things) is distinct, still, in so for as it is conceived to be identical, its identity is not incongruous.

That heart of theirs (i. e. demons), solely absorbed in Viṣṇu. (lit. whose ornament is the jewel कौस्तुभ that sprang from the same source as Lakṣmī) was riveted by the flower-arrowed Cupid, on the Bimba-like lower lips of beloveds! (124)

प्रदीपः–अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्ठे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविवक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—

उ०ः–र्थाविवक्षणात् । एतेनात्र वर्धमानालंकारः पृथगिति अपास्तम् । (**तं ताणेति ।**) 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । बिंबाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥' श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरसं तत्परम् । कामेन प्रियाबिंबाधरचुंबनाद्यासक्तं कृतमित्यर्थः । केचित्तु यदसुराणां हृदयं विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदररत्नानामासमंतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेनाऽपि कामेन प्रियाबिंबाधरे निवेशितं सकलरत्नसारतुल्यो बिंबाधर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः । एवं च व्यंग्योपमाऽत्रेत्याहुः । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्यायाक्षतिरेव । (गाथा छन्दः ।) अत्राऽपि क्रमेणेति

प्रभाः–बहुत्वविवक्षायामुक्तदोषः स्यात् । न चेह संख्याविशेषविवक्षा । एवं सजातीययौगपद्यस्यापि । एवं च गुणयोः क्रिययोश्च यौगपद्यस्येव गुणक्रिययोर्यौगपद्यस्यापि लाभादुक्तार्थलाभो निरवद्य इत्यर्थः । अन्ये तु गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वन्द्वे बहूनामेव समुच्चयः स्यादतो गुणौ च क्रिये चेति द्वन्द्वोत्तरं गुणक्रियाश्च गुणक्रिये चेति गुणक्रिया इत्येकशेषाद्द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनान्तेनोत्सर्गतः समासाभावात्तत्कल्पनक्लेशः । द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । 'प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः । रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदृशः पाण्डुः ॥' इत्यादौ बहूनामपि गुणानां समुच्चयस्येष्टत्वात् । तथा—'उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण । मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन

(५७) अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥ (—)
तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।

---

35 B. PARYĀYA

The other (variety of it) is the reverse of it.

Gloss:—That is the other (variety of पर्याय) where things more than one abide or are made to abide, in turn, in one and the same place.

Instances in order :—

Pleasing on account of (their) sweetness, Oh ! the words of the wicked first hold out plenty of nectar ! Later, they themselves intimate the virulent poison, that was as though hiding in them, a source of stupefaction ! (125)

Where there was that house with drooping walls, there this mansion (now) invades the region of the sky ! Where there was that milch—

प्रदीपः—**तं ताणेति** । अत्र 'कुसुमबाणेन' इति प्रयोजकनिर्देशः । **अन्य इति** । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यद्भवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्याय इत्यर्थः । पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थे यथा—**मधुरिमेति** । अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यञ्जने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः । करोत्यर्थे यथा—**तद्गेहमिति** ।

उ०:—समुच्चयवारणाय । (**मधुरिमेति** ।) मधुरिम्णा रुचिरम् । अथ (विचारानंतरम्) मोहहेतुं तदेवांतर्गतं विषं कथयतीवेत्यन्वयः । (पुष्पिताग्रा छन्दः । **तद्गेहमिति** ।) नतभित्ति खर्वम् । दिवः स्वर्गाल्लब्धावकाशम् । मं-

---

प्रभा:—मदनेन ॥' इत्यादौ बह्वीनां क्रियाणां समुच्चयस्यासंग्रहप्रसङ्गात् । अतः स यथोक्त एव प्रकारः समीचीन इति संक्षेपः । इति समुच्चयप्रकरणम् ॥ ३३ ॥ मतान्तरनिरासायाह—**प्रयोजकेति** । **तं इति** । 'तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् । बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥' इति संस्कृतम् । तेषामिति । दैत्यानामित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । भवति क्रियत इत्येतदित्यर्थः । इति पर्यायप्रक-

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्
आश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥
(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

(५८) अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ॥ ३१ ॥

पक्षधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा—

---

cow grown old, there roar these cloud-like rows of elephants! Where there was that low thud of pestles, there (is heard) this sweet music of damsels! O wonder! This Brahman has been lifted to such a position *by days!* (126)

Here the figure is not Parivṛtti since it is not intended to convey the giving and receiving by one and the same person.

36. ANUMĀNA.

That is said to be 'Anumāna' where we have the statement of the deduction and the means thereto.

Gloss:—The means to deduction is a reason that is threefold, in so far as it (1) must be the attribute of the particular case, (2) must be present in a positive case, (3) and must be absent from a negative case. The deduction consists in the denial of absence of the more extensive in the object qualified (by the means to deduction).

प्रदीप :–अत्रैकस्मिन्द्विजे तद्गेहतन्मन्दिरयोरनेकैः दिवसैरिति प्रयोजकनिर्देशः । न चेयं परिवृत्तिः हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् । **अनुमानमिति** । पक्षे संबन्धः, सपक्षवृत्तित्वं, विपक्षावृत्तित्वं चेति रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छदो व्यापकसंबंधपर्यवसन्नः साध्यम् । तदुभयवचनमनुमानालंकारः । यथा—

उ० :–दिरं राजयोग्यं गृहम् । (जरती जीर्णा । घनाभाः । घनतुल्याः । घटा-श्रेणयः । कलम् मधुरस्वरम् ।) दिवसैर्न तु मासैर्वर्षैर्वा । (भूमिम् । अवस्थाम् । समारोपितः प्रापितः इत्याश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **हानम्** । स्वीयः वस्तुसमर्पणम् । **उपादानम्** । परकीयवस्तुग्रहणम् । **इति पर्यायः । साधनमिति** ।

प्रभा :–रणम् ॥ ३४ ॥ **पक्षे संबन्ध इति** । पक्षधर्मतेत्यर्थः । सपक्षवृत्तित्वेनान्यथा

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।

Since these arrows piercing the vitals fall there only where these (women), whose eyes are extremely unsteady like waves, employ their eyebrow, therfore, Cupid, whose thrilling hand is set on the arrows that

प्रदीपः—**यत्रेति ।** अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनम् । प्रयोगश्चैवम्—एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्चितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति । यथा—

उ०ः—एतद्रूपत्रयविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोच्यते इत्यर्थः । **व्यापकत्वाभिमतस्येति ।** अस्य 'यस्य' इत्यादिः । **साध्यमिति ।** अस्य 'तत्' इत्यादिः । **व्यापकसंबंधः ।** व्यापकास्तित्वम् । **तदुभयेति ।** 'कविप्रतिभोल्लिखित' इत्यादिः । (**यत्रेति ।**) चलाचलाः अतिचंचलाः । चलांचलेति पाठे चंचलप्रांतचक्षुष इत्यर्थः । व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति । यत्र पुंसि । (मर्मस्पृशः मर्मभेदिनः । चक्रीकृतः कर्षणेन वर्तुलीकृतः चापो यस्मिन्कर्मणि तथा । अंचिते धनुषि योजिते शरे बाणे प्रेंखन् चलन् करः यस्य । शासनं आज्ञा तस्य धरः ।) अग्रतः । पुरः । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र पूर्वार्धे संततनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापारकस्थानकत्वं साधनं पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्धे साध्यम् । यत्तद्भ्यां व्याप्तिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्त्वेऽपि कविप्रौढोक्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्युट् । तेन जायमानाऽनुमितिरत्रालंकारः । सा च मन्ये शंकेऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनोः सत्त्वं तत्र तेषामनुमितिबोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावस्तत्रोत्प्रेक्षाबोधकत्वम् । वक्ति कथयति इत्यादिलक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतियमानेति बोध्यम् । **न-**

प्रभा ः—व्याप्तिप्रदर्शनं विपक्षवृत्तित्वेन व्यभिचारविरहप्रदर्शनम् । अयोगव्यवच्छेदोऽवश्यं संबन्धः । व्याप्यस्य व्यापकं विनानुपपत्तेः । एतच्च हेतूत्प्रेक्षाव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । तत्र योगस्याप्यनुत्कटतया भानादिति । एता इति स्त्रियः पक्षभूता निर्दिष्टाः । चक्रीकृतचापं यथा स्यात्तथा सदा पुरो धावन्नञ्चिते धनुषि योजिते शरे प्रेङ्खन् चपलः करो यस्य सः । क्रोधनः क्रोधशीलः । शासनमाज्ञा तद्धारको मनोभवो यासां तथाभूता इति साध्यम् । सततं निपतन्तो मर्मभेदिनो बाणा यत्र तादृशं लसद्भ्रूव्यापारो

तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ १२७ ॥ (—)

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम् ।

are fixed and who is in fury, must be ever running straight ahead of them, obedient to their order, with the bow bent, to be sure! (127)

Since there is no charm in altering the sequence between the deduction and the means thereto, it has not been accordingly set forth.

प्रदीपः–'मधु तिष्ठति वाचि योषिताम्' इत्यादि। तत्कथं सामान्यत एतदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृश्यवैचित्र्याभावादिति। **विशेषणैरिति**। साकूतैः

उ०ः–**न्विति**। एवं चानया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुचितमिति भावः। **मध्विति**। 'हृदि हालाहलमेव केवलम्। अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते॥' इति पादत्रयम्। **तादृशेति**। कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये झटिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवदिह तथाभावाभावात् न विशिष्योक्तमिति भावः। यत्तु केनचिदर्थेनोक्तेन तुल्यकारणत्वादर्थांतरस्यापादनमर्थापत्त्यलंकारः। यथा 'स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम्' 'तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम्। शनैः सवितुरग्रेऽपि तमः स्थास्यत्यसंशयम्॥' नेयं वाक्यवित्सम्मताऽर्थापत्तिः। आपादकस्यार्थस्यापतितमर्थं विनाऽनुपपत्तेरभावात्। अस्यां चार्थांतरं लोकेऽविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा यद्यापाद्यते तदाऽलंकारत्वम्। तेन 'उदुम्बरफलानीव ब्रह्माण्डान्यत्ति यः सदा। सर्वगर्वापहः कालस्तस्य के मशका वयम्॥' इत्यादौ नायमलंकार इति। तन्न। आद्योदाहरणेऽनुमानस्य संभवात्। द्वितीये यद्यर्थातिशयोक्तेः सत्त्वात्। सा च द्विविधा। आपाद्यापादकयोरुभयोरपि असंभवित्वेन कविकल्प्यतया आपाद्यमानस्यैवेत्यस्यापि सुवचत्वात्। 'निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि।

प्रभाः–यत्र तादृशं स्थानं युवजनरूपं यासां तत्त्वादिति हेतुः। स्वस्थाननियतनिपतन्मर्मभेदिबाणकलसद्भ्रूव्यापाराश्रयत्वादिति यावत्। तत्रैवेत्यनेन बाणनिपतनस्य भ्रूव्यापारस्थाननियतत्वोक्तेः। अत एव शासनधर इत्युक्तम्। **यथेति**। 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्। अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते॥' इति पद्यम्। **विशेषत इति**। उक्तप्रकारद्वयवत्तयेत्यर्थः। इत्यनुमान-

(५९) विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

(किरातार्जुनीय १. १९.)

---

37. PARIKARA.

That is 'Parikara' where we have a statement with attributes that are pregnant with significance.

Gloss:—(Statement), of course of the thing qualified by the attributes. To illustrate:–

They, of mighty spirit, who cherish their honour as treasure, archers, who have won fame in warfare, who do not enter into conspiracy (संहताः) and are not inclined to discord, long to achieve things pleasing to him, with their lives! (128)

प्रदीप:–साभिप्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेष्यस्य । उदाहरणम्–**महौजस इति।** अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यम्— अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषाभावत्वमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि ह्यनुभवसिद्धं, न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकवि-

---

उ०:–अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥' इत्यर्थापत्तिस्त्वनुमानमेवेति दिक् । **इत्यनुमानम्** । **उक्तिः** परिपुष्टिः । **अर्थाद्विशेष्यस्येति** । विशेषणानां परस्परनिराकांक्षत्वादिति भावः । साभिप्रायत्वं प्रकृतार्थोपपादकचमत्कारिव्यंग्यकत्वम् । **महौजस इति** । (किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति चारस्योक्तिः ।) तेजस्विनो मानिनः धनैः पूजिताः रणे प्राप्तकीर्तयः न संहताः न परैरुपजप्ताः परस्परमैकमत्यमाप्ता इत्यर्थः । तस्य प्रियाणि प्राणैरपि कर्तुं वाञ्छन्तीत्यन्वयः । (वंशस्थं वृत्तम् ।) **आदीति** । मानभंगभीरुत्वोपक्र-

---

प्रभा:–प्रकरणम् ॥ ३५ ॥ संप्रदायपदसूचितमस्वरसं प्रकाशयन्स्वयं समाधत्ते—**वयं**

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकार-मध्ये गणितः ।

Though by pronouncing an irrelevant thing to be a defect, a relevant one comes to be accepted (as a pre-requisite of Poetry), yet when *many* attributes are so stated as applying to one and the same thing, there arises a certain charm. Hence has it been reckoned among Figures.

प्रदीपः – शेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहस्य निर्विशेषणतयाऽप्युप-पत्तेरर्थसिद्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—'शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने'

उ०ः – तत्वयुद्धोत्सुकत्वकार्यकारणतदेकप्रयोजनापेक्षित्वान्यादिपदार्थाः । तेनायं दुर्जय इति व्यंग्यम् । **बहूनामिति** । विशेषणैरिति बहुत्वं विवक्षितमित्यर्थः । **तादृशैकेति** । 'अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हंत मीननयनायाः । दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥' इत्यादौ । **अनुभवसिद्धत्वादिति** । यथा नित्ये संध्यावंदनादौ दोषाभावस्यांगवैकल्येऽपि सिद्धौ सांगतत्करणं फलातिशयायैव । तथा दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि संभवेन स्वाभिप्रायैकविशेषणनिबंधनश्चमत्कारो दुरपह्नव इति भावः । किंच 'सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः' इत्यादौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणाभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादानमधिकचमत्कारायैवेति बोध्यम् । अत्र व्यंग्यं च क्वचिद्वाच्यसिद्ध्यंगं क्वचिदपरांगमिति गुणीभूतव्यंग्यमेव । अत्र विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि । तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम् । यथा 'चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यत्र । अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुलकलभ्यकर्मल्युडंतकरणल्युडंतविशेषणशब्दयोरेकशेषो वा । उक्तिरित्यस्यार्थकथ-

प्रभाः – **त्विति** । **अनुभवसिद्धत्वाभावादिति** । पुष्टार्थत्वस्येति शेषः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—**वैचित्र्यस्य चेति** । 'शुद्धे सद्मनि पल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि क्रीडाद्रौ च सशाद्वले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ।' इत्यादावित्यर्थः । तथा च दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलंकारत्वमुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरान्निर्बाधमिति भावः । इति परिकरप्रकरणम् ॥ ३६ ॥ **साम्यसंभव**

(६०) व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥ ३२ ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः, प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य सा-

---

38. VYĀJOKTI.

'Vyājokti' consists in the concealment, under a pretext, of a thing that has betrayed itself.

Gloss:—When the form of a thing, which though secret is somehow betrayed, comes to be concealed under some pretext, there results the figure 'Vyājokti.' This is not Apahnuti, since here is no likelihood of similarity existing in the matter under consideration and in the matter

---

प्रदीपः–इत्यादौ। **व्याजोक्तिरिति**। उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः। तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तमथ केनापि यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च प्रथमं गूढस्यानन्तरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेद इति वाच्यम् । एवंविधेऽपि विषये साम्यसंभवेऽपह्नुतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्नवोपक्षेपः साऽपह्नुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयत्राऽप्यपह्नुतेरेवोपगमात् । यदाहुः—

साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुतिः ।
अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपह्नुतिः ॥ इति ॥

उ०:–नमित्येवार्थः। एतेन 'साभिप्राये विशेष्ये परिकरांकुरनामा भिन्नोऽलंकारः' इत्यपास्तम्। **इति परिकरः**। **कथंचित्**। लिंगादिना। **केनापि**। कपटेन। **प्रकृताप्रकृतयोरिति**। इदमुपलक्षणम्। तत्रोपमेयनिषेधपूर्वकमुपमानव्यवस्थापनम् । अत्र तु किंचिदनिषिध्यैव निमित्तांतरप्रयुक्तत्वज्ञापनमित्यपि

प्रभा:–**इति**। (कुवलयानन्दे पद्यमिदम्।) यथा 'सीत्कारं शिक्षयति' इत्यादौ गुप्तस्य नायकस्य सीत्कारेत्याद्युक्त्या व्यक्तस्य नहीत्यादिनापह्नवेऽप्यपह्नुतिरेवेत्यर्थः । **नन्विति** । उक्तोदाहरणे साम्यसत्त्वेऽपि तस्याङ्गत्वेनापह्नवप्राधान्याभावाद्व्याजोक्तिरेव अपह्नवप्राधान्ये त्वपह्नुतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । **यदाहुरिति** । उद्भटादिमतानुसारिण इत्यर्थः। **उभयत्रेति**। अपह्नवप्राधान्येऽङ्गत्वे च सति साम्य इत्यर्थः। तथा

न्यस्येहासंभवात्। उदाहरणम्—

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लस-
द्रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाऽखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः।
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद्वः शिवः॥ १२९॥ (—)

not under consideration. To illustrate:—

May Śiva protect you!—Śiva who was smilingly looked at by the Mountain's harem, the circle of the Mothers and the attendant gods, as he said, "O how cold the hands of the Snowy Mountain!", when he was bewildered at the disruption of the performance (व्यासङ्ग) of the entire ceremony, (he) being upset (विसंष्ठुल) by the horripilation etc. that had sprung due to his clasping the hand of Pārvatī while she was being presented by the Premier of Mountains! (129)

प्रदीपः—उदाहरणम्—**शैलेति**। अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रस्तौ शैत्यकारणतया प्रकाशनादपलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः। वयं तु—पुलकवेपथुभ्यां सात्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूढावगतिस्तयोः शैत्यकारणताप्रकाशनेनापह्नुतेति व्याजोक्तिरियम्।

उ०:—बोध्यम्। **शैलेंद्रेति**। प्रतिपाद्यमाना दीयमाना। उपगूढं संबंधः। रोमांचादि। आदिना कंपः। विसंष्ठुलो व्यग्रहस्तः। स चासौ अखिलवैवाहिक-क्रियाभंगाकुलः। हा इत्याश्चर्ये। शैलांतःपुरैस्तत्स्त्रीजनैः। मातृमंडलं शच्यादिगणस्तेन, गणा नंद्यादयस्तैश्चेत्यर्थः। (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।) **अत्रेति**। पार्वतीकरस्पर्शजन्यरोमांचादेः शैलेंद्रस्पर्शजन्यत्वप्रतिपादनादिति भावः। **सात्त्विकाभ्याम्**। रतिभावानुभावाभ्याम्। **गूढा च रतिः**। पार्वतीविषया। **शैत्येति**। शैलेंद्रशैत्येत्यर्थः। गोपनपदेन गोपकव्यापारमात्रं, न तूक्तिरेव। तेन 'आयांतमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेका। रोमांचकंपादि-भिरुच्यमानं भामा जुगूह प्रणमंत्यथैनम्॥' इत्यादावप्ययमेव। अत्र व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वे एवायमलंकारः। तेन 'सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा' इत्यादौ ध्वनित्वमेव। एतेन 'गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते। वृषापेहि

प्रभाः—च सीत्कारमित्यादावप्यपह्नुतिरेव। प्रकृताप्रकृतसाम्याभावे तु व्याजोक्तिरिति व्यवस्थेत्यर्थः। तथैवोदाहरति—**शैलेति**। अत्र वृत्तौ शृङ्गारानुभावत्वेनाभिव्य-

अत्र पुलकवेपथू सात्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

(६१) किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।
ताद्दगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं (प्रयोजनान्तराभावात्) सद्दशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति, सा भवेत्परिसंख्या ।

Here the horripilation and tremor, though developed as an outcome of inward feelings, were given out as having been occasioned by cold. Thus owing to their (real) nature being concealed they bring about a Vyājokti.

39. PARISAṄKHYĀ.

That is stated to be 'Parisaṅkhyā,' where something stated, whether in response to a query or not, tends to exclude others akin to it.

Gloss:—That is 'Parisaṅkhyā' where a thing tends to exclude similar others, as it, even though understood from other means of knowledge, happens to be stated explicitly, and as there is no other reason (but that

---

प्रदीपः—किंचिदिति। ताद्दक् तुल्यम्। व्यपोहाय व्यवच्छेदाय। यत्किंचित्कथितं सत्स्वतुल्यस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम्। अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत्। प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य

उ०ः—परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥' इति गूढोक्त्यलंकारः परास्तः। तस्य ध्वनित्वाक्रांतत्वात्। क्वचित् गुणीभूतव्यंग्यत्वात्। अलंकारत्वं तु नोचितम्। उपस्कारकत्वाभावात्। प्रकृते शिवविषयकभावोपस्कारकत्वं स्पष्टमेव। एतेन 'गच्छाम्यच्युत' इत्यादौ विवृतोक्तिर्गुप्ताविष्करणरूपेत्यपास्तम्। गुणीभूतव्यंग्यमात्रत्वात्। वाच्यरसाद्युत्कर्षकत्वाभावाच्च। एतेन 'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति गण्यते। सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने ॥' इत्यपास्तम्। उपस्कारकत्वाभावात्। नन्वत्र कोऽलंकार इति चेन्न कोऽपि। एतेन 'छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थांतरगर्भता। भुजंग एव जानीते भुजंग-

---

प्रभाः—त्वयोः कम्परोमाञ्चयोः शैत्यजन्यत्वप्रतिपादनेनापह्नवो व्याख्यातः। तत्र कम्परोमाञ्चयोः पूर्वगूढत्वाभावादुद्भिन्नेत्यस्यासंगतेः स्वयमुदाहरणं संगमयति—**वयं त्विति।** 'गूढा रतिः' इत्येव पाठः। 'अवगतिः' इति त्वपपाठः। एवं च पूर्वं

अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥ (—)

---

of exclusion for its being so stated). Here the statement is found to be either in sequel to a query or otherwise. Likewise, in both cases, the thing excluded may be suggested or expressed. Thus *four* varieties in all.

Instances in order:—

What should men resort to ?–The irreproachable vicinity of the heavenly river (i. e. the Ganges). What should one think of, in solitude ? —The two feet of the wearer of the Kaustubha–jewel (i. e. Viṣṇu). What should one strive for ?–Merit. And what should one wish to have ?–Compassion: by an attachment to which (all), the heart becomes able to win unbounded freedom ! (130)

प्रदीप :–प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्टमपृष्टं चेति तु विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः । ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानत्ववाच्य-

---

उ० :–चरणं सखे ॥' इति छेकोक्त्यलंकारोऽपि परास्तः । उपस्कारकत्वाभावात् । क्वचिद्ध्वनित्वं गुणीभूतव्यंग्यत्वं वा न निवारयामः । 'त्वामालिखंती दृष्ट्वाऽन्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत्'–अत्रापि व्याजोक्तिरेव । उक्तिपदस्य व्यापारमात्रपरत्वात् । एतेन 'युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये' इति युक्तिनामाऽत्रालंकार इत्यपास्तम् । एवमुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वकल्पनारूपा प्रौढोक्तिरसंबंधे संबंधरूपाऽतिशयोक्त्या गतार्था । 'संभावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥' इति संभावनालंकारो यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमित्यतिशयोक्त्या गतार्थः । 'किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याऽर्थांतरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन् ॥' इति मिथ्याध्यवसि-

---

प्रभा :–गूढस्यानुभावाभिव्यक्तस्य रतिभावस्यान्यप्रयुक्तत्वकथनेनापह्नुतिरिति लक्षणसंगतिः । इति व्याजोक्तिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥ **परिसंख्येति** । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥ (—)
कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥ (—)

What is the greatly enduring ornament in this world ?–Fame, : not a jewel. What is worth doing ?–A pious deed, practised by the venerable ones, : not a sin. Which is the unarrested sight ?–Intellect : not the eye. Who else but yourself knows the distinction between good and evil ? (131)

Curliness (by Śleṣa : crookedness) dwells in the tresses of your hair, the red hue (by Śleṣa: passion) in your sproutlike hands, feet, and lower lip; hardness (by Śleṣa : harshness) in the pair of (your) breasts; tremulousness (by Śleṣa: fickleness) in your eyes ! (132)

प्रदीपः—त्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे। तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा—**किमिति**। अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानम्। तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेद्यं यथा—**किं भूषणमिति**। स्पष्टम्। अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं यथा—**कौटिल्य-**

उ०:—तिरसंबंधे संबंधातिशयोक्त्या गतार्थेति दिक्। **इति व्याजोक्तिः**। **प्रयोजनांतराभावादिति**। अनुवादस्य प्रयोजनसाकांक्षतयाऽन्यव्यावृत्तिरेव प्रयोजनमित्यर्थः। नियमोऽप्यत्र दर्शने उक्तलक्षणाक्रांतत्वात्परिसंख्यैव। **किमिति**। अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः। अनिंद्यं गंगासमीपं नान्यनदीसविधं, नापि कान्तानितंबादि। विष्णोः पादयुगं नान्यदेवस्य, नाप्यंगनादि। पुण्यं न पापं। दया न हिंसादि। (येषु गंगासमीपादिषु आसक्त्या। निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति। शिखरिणी छन्दः।) **किं भूषणमिति**। आर्यचरितं शिष्टसेवितम्। (सुकृतं पुण्यकर्म। दोषो व्यभिचारादिः। धिषणा बुद्धिः। अभिमतोत्तरदानादाह—जानातीति। सदसद्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति न कोऽपीत्यर्थः। वसन्ततिलका छन्दः।) **कौटिल्यमिति**। (कौटिल्यं वक्रता कपटं च। कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये। रागः रक्तिमा प्रीतिश्च। करादिषु, न परपु-

---

प्रभा:—बुद्धिः। तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वर्था संज्ञा। इति परिसंख्याप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥ (—)

(६२) यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

Devotion to Śiva–not to wealth; a *penchant* for scriptures, not for woman, the weapon of Love; (and) concern for fame–not for the body, are observed mostly in the case of the great! (133)

40. KĀRAṆAMĀLĀ.

If each preceding thing becomes the cause of each succeeding one, then there results the 'Kāraṇamālā.'

Gloss:—यथोत्तरं means 'to each succeeding one.' To illustrate:—

प्रदीपः-मिति। अप्रश्नपूर्वक एव कथने व्यवच्छेद्यं वाच्यं यथा—**भक्तिरिति।** श्लेषेणाप्येषा संभवति। यथा–'चित्रेषु वर्णसंकरः,' 'खलसंयोगः शालिषु'इत्यादि। **यथोत्तरमिति।** यथोत्तरमिति वीप्सायां यथाशब्दः। तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः। उदाहरणम्—

उ०ः—रुषादिषु। काठिन्यं दार्ढ्यं निर्दयत्वं च। कुचयुगुले, न तु हृदये। तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च। नयनयोः, न मनसि। आर्या छन्दः।) अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकत्वं व्यवच्छेद्यं व्यंग्यम्। प्रश्नश्च नास्ति। **भक्तिरिति।** युवतिरूपे कामास्त्रे। (आर्या छन्दः।) अत्र यत्र कविप्रतिभानिर्मिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालंकारता। यथा 'कौटिल्यं कचनिचये' इत्यत्र कौटिल्यादिकं कविप्रतिभया एकीकृतमिति तद्द्वारा तत्प्रतियोगिकवृत्तिस्तन्निर्मितेति बोध्यम्। **इति परिसंख्या। यथोत्तरमिति।** इदमुपलक्षणम्। यथापूर्वं परस्य परस्य कारणत्वे इत्यपि बोध्यम्। यथा 'भवंति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम्। दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव॥' इति। अत्र कथितपदत्वं न दोषः। प्रत्युत पदांतरेण तस्यार्थस्योक्तौ तत्त्वप्रतिभानाभावाद्विवक्षितार्थासिद्धेः। उपस्थितशब्दस्यापि विशेषणतया भानांगीकारात्।

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥१३४॥(—)

"हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः"
(रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ८२.)

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥ (—)
(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७·८३.)

To be of subdued senses constitutes the cause of humility; from humility is derived the height of virtues; by the height of virtues do the subjects grow loyal; verily from loyalty of the people springs wealth. (134)

The figure Hetu, which (by others) is defined as:

"Hetu consists in the statement of the cause as identical with the effect,"

has not been defined (by us). For, it being of the form "Life is ghee" etc. never deserves to be looked upon as an embellishment (of a poem), for want of strikingness.

Here arrives now the pleasant season, the bloom of the thickly grown lotuses, the intoxication of all the bees, the delight of the cuckoos, that gives rise to yearnings on the part of the people! (135)

प्रदीपः—**जितेन्द्रियत्वमिति** । नन्वत्र कार्यकारणभावालंकृतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वलंकारोऽपि लक्षणार्हः। उक्तश्चायं भट्टोद्भटेन—'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः' इति । तत्किं न लक्षित इति चेत्, आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवाभावात् । नन्वेवम्—'**अविरल**' इत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुध्येत

उः०—**जितेंद्रियत्वमिति** । (वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र पदे भग्नप्रक्रमत्वं दोषः । जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमग्रेऽपि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलंकारत्वं कया रीत्या चोपस्कारकत्वमिति चिंत्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणत्वात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदंति । **हेतुमतेति** । कार्यकारणभावसंबंधनिबन्धनशुद्धसारोपासाध्यवसानामूलोऽयमिति बोध्यम् । **वैचित्र्याभावेनेति** । कार्यवाचकपदेन कारणाभिधाने वैचित्र्याभावे-

---

प्रभाः—**हेतुमतेति** । हेतुमता कार्येण सहाभेदहेतोरभिधानमित्यन्वयः । इति कारण-

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न तु हेत्वलंकारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

(६३) क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालंकारः ।

उदाहरणम्—

हंसाणं सरेहिँ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिँ ।
अण्णोण्णं विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

Here they by tradition acknowledged it to be Poetry, only in virtue of its soft alliteration, and not due to any idea of the figure Hetu. Thus Hetu is the same as the Kāvyaliṅga referred to above.

41. ANYONYA.

Where by an action two things 'produce' each other mutually, the figure is 'Anyonya.'

Gloss:—Where two objects, through the same action, become mutually the cause, one of the other, the figure is 'Anyonya.' To illustrate:—

The beauty of the swans is exalted by the lakes, and that of the akes by the swans. Thus they only make each other sublime. (136)

प्रदीप: – अलंकाराभावादिति चेत्, न। कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात्। तत्किं हेत्वलंकारो नास्त्येव। क एवमाह। कीदृशस्तर्ह्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति। **क्रिययेति**। वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी। तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति। एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः। अविशिष्टं वस्तु तावदजातकल्पम्। तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः। तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारम्। उदाहरणम्—**हंसाणेति**।

उ०: – नेत्यर्थः। **अविरलेति**। (वसंतवर्णनम्। आर्या छन्दः।) अत्र विकासमदानंदपदेषु तद्धेतौ लक्षणा। **कोमलानुप्रासेति**। कामोद्दीपकोऽयं

प्रभा: – मालाप्रकरणम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टं शोभारहितम्। निष्कृष्टं लक्षणमाह—**तथा चेति**। परस्परं वैशिष्ट्यजनकैकक्रियाजनकत्वमित्यर्थः। **हंसाणं इति**। 'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते (सारीक्रियते)ऽथ सरसां हंसैः। अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरूकुर्वन्ति ॥' इति। सार्यते प्रसार्यते। उत्कृष्टा क्रियत इति यावत्। इत्यन्योन्यालंकारः ॥४०॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

(६४) उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुत्तरम् ।

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते, तदेकं तावदुत्तरम् ।

उदाहरणम्—

Here both 'produce' each other in so far as they mutually bring about the exaltation of beauty.

42. UTTARA.

(1) Where by merely hearing the reply, the query can be guessed; or (2) where it (i. e. query) being present, there is (made) a reply such as is unexpected, more than once, the figure is 'Uttara.'

Gloss:—Where the earlier remark can be guessed merely by the knowledge of the reply, that is the first variety of 'Uttara.'

To illustrate:—

प्रदीपः—अत्र श्रीसारणेन सरोहंसयोर्मिथोजनकता । **उत्तरेति** । यत्रोत्तरश्रवणमात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । प्रश्ने सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं तत्पुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीत्यसकृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु

उ०:—काल इति भंग्यंतरेण प्रतिपादनेन पर्यायोक्तसत्त्वाच्च, प्रागुक्तरीत्याऽतिशयोक्तेः सत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **इति कारणमाला** । **क्रिययेति** । इदं गुणस्याप्युपलक्षणम् । (**हंसाणेति** ।) 'हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः । अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गुरूकुर्वंति ।' सार्यते सारीक्रियते । (आर्या छन्दः ।) प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हंसान्प्रति सरसां कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरांसि प्रति हंसानां कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणैवेति भावः । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृतोऽत्र चमत्कारः । **इत्यन्योन्यालंकारः** । उत्तरं नाम प्रश्नगम्यजिज्ञासानिवर्तकज्ञानविषयीभूतोऽर्थः । **अत्र प्रश्नेति** । उन्नीतप्रश्ने तु सकृदुत्तरस्यापि चारुत्वमिति भावः । प्रश्नोत्तरयोरन्यतरस्याकूतगर्भत्वे बद्धप्रश्नेऽपि सकृदुपादानेन चमत्कारोऽस्त्येव ।

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ॥ १३७॥

(Cited in ध्वन्यालोक. ३.)

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनं अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलंकारान्तरमेवोत्तरं साधीयः ।

O tradesman, how can we be in possession of ivory and tiger-skins, so long as there flits about in the house (my) daughter-in-law with the locks dangling on her face ? (137)

"I am in need of ivory and tiger-skins. Give them to me for a price,"—these words of the purchaser can be guessed from this remark. This is not Kāvyaliṅga since the reply cannot be reasonably looked upon as being that. For, the reply could not be looked upon as the *creative cause* of the query. Nor can this be looked upon as Anumāna. Since the deduction and the means thereto are *not stated* as abiding in the same thing. Consequently, Uttara could be better taken as a separate figure.

प्रदीपः—वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविषयत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्यपोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः । तत्राद्यं यथा—**वाणिअएति** । हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतृवचनमनेनोत्तरवाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः । यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्र-

---

उ०ः—'किमिति कृशाऽसि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तैः' —अत्र प्रश्नेन प्रतीकारसामर्थ्यं व्यंग्यम् । उत्तरेण स्वस्य पातिव्रत्यं व्यंग्यम् । आकूतागर्भत्वे तु उत्तरमलंकार एव नेत्याहुर्नव्याः । **तात्पर्यमिति** । वाच्यस्य प्रमाणांतरप्राप्तत्वादिति भावः । **वाच्य एवेति** । लोकोत्तरत्वेन चमत्कारिणि वाच्य एव विषमत्वाद्यतिशयप्रतिपादने तात्पर्यादिति भावः । (**वाणिअएति** ।) 'वाणि-

---

प्रभाः—**अत्रेति** । द्वितीयभेद इत्यर्थः । **वाणिएति** । 'वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिसर्पते स्नुषा ॥' इति । उत्तरं कारकहेतुत्वेनाभिमतं ज्ञापकहेतुत्वेन वा । नाद्य इत्याह—**उत्तरस्येति** ।

प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं दुल्लहं जं जणो गुणग्गाही।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ॥ १३८॥ (—)

That is the other variety of Uttara, where the reply appears unusual on account of its belonging to the province of the extraordinary. Since there is no charm if the two (i. e. Query and Reply) occur only once each, it is said (in the definition that they should occur) "more than once." To illustrate:—

What is perverse?–The turn of fate. What is it that is worth finding out? –A person who appreciates merit. What is happiness?–A good wife. What is the misfortune?–That the world is wicked! (138)

प्रदीपः–कृत्तयस्तव सन्तीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयम्। न च वाच्यमिदं काव्यलिङ्गविशेष एव। उत्तरस्य प्रश्न प्रति हेतुत्वाभावात्। उत्तरस्य तदनुत्पादकत्वात्। काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात्। तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति चेत्, न। एकधर्मिगतत्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत्। न चात्र तथा। तस्मादलंकारान्तरमेवोत्तरम्। द्वितीयं यथा—**का विसमेति**। अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकाप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते। 'किमासेव्यं पुंसाम्' इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम्। अत्र तु वाच्य एवेति ततो भेदः।

उ०:–जक हस्तिदंताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च। यावत् लुलितालकमुखी गृहे परिसंक्रामति स्नुषा'। (लुलिताः चंचलाः अलकाः केशा यत्र तादृशं मुखं यस्याः एतादृशी स्नुषा परिसंक्रामति परिभ्रमति। गाथा छन्दः।) अस्यामासक्तो मत्सुतो मृगयां न करोतीत्युत्तरं व्यंग्यम्। (क्रेतारं वणिजं प्रति) वृद्धव्याधोक्तिरियम्। **एकधर्मी**। पक्षः। न च स्नुषागृहनिवासस्य हस्तिदंताद्यभावे निमित्तत्वेन काव्यलिंगमेवास्तु। तत्संभवेऽपि प्रश्नोन्नयनद्वारेणैव चमत्कारादित्याशयः। (**केति**।) 'का विषमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणग्राही। किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः' (गाथा छन्दः।) प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम्। 'किं स्वर्गादधिकसुखं

प्रभाः–किमतो यद्येवं तत्राह—**काव्येति**। सदात्मकत्वात्कारकरूपहेतुत्वात्। **तस्मादिति**। अर्थादनुमानेऽपि साधननिर्देशादित्यर्थः। **का इति**। 'का विषमा दैव-

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः।

(६५) कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥३६॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते।

कुतोऽपि आकारादिङ्गिताद्वा। सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धै-
र्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या
स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ १३९ ॥ (—)

In a Parisaṅkhyā with query, the purport lies solely in the exclusion of other (things); here, however, there is a consummation of the idea in the expressed sense itself. This is the difference between the two (figures).

43. SŪKṢMA.

Where on being somehow detected, a matter which though subtle comes to be disclosed to another (party), by some sign (धर्म), the figure they call 'Sūkṣma.'

Gloss:—Somehow i. e. from looks or gesture. subtle i. e. such as could be understood by a person of keen intellect. To illustrate:—

Seeing the saffron at the throat (of her friend) washed out by the streams of the drops of perspiration dripping down the face, a certain friend sketched, with a smile, the outline of a sword on her palm, suggesting manly coition on the part of the slim lady! (139)

प्रदीपः—कुतोऽपीति। कुतोऽपीति आकारादिङ्गिताद्वा। सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः। ततो यथा—**वक्त्रेति**। अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषायितं सख्या सखीहस्ते खड्गलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यञ्जितम्। पुंसामेव

उ०ः—बंधुसुहृत्पंडितैः समं गोष्ठी। सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वादु॥' इति। एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम्। 'केदारपोषणरता' इत्यादौ। एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरत्वादावपि। यथा 'के खेऽटाः किं चलं वयः' इत्यादौ। इत्यु-

प्रभाः—गतिः किं लब्धं यज्जनो गुणग्राही। किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः॥' अत्र पूर्वं सामान्यत उक्तमपि उदाहरणगतत्वेन विशेषतः पुनराह—**अत्रेति**। एवं

अत्र आकृतिमालोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलतालेखनेन वैदग्ध्याद्भिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ॥ यथा वा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥

(Cited in ध्वन्यालोक. २.)

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

Here, the manly coition guessed by some woman on seeing the looks (of her friend) comes to be disclosed intelligently by sketching a sword. It is males who, by their fitness, carry the sword in their hands. Or as in,—

Recognising that the paramour, intimating (his) intent slyly (ईषत्) with his eye, had a mind to know the time of appointment, the astute lady closed the sport-lotus! (140)

Here, the time of appointment that was sought to be known (by the paramour) and was understood (by the maiden), by mere gesture, comes to be gracefully intimated by the maiden by closing the lotus, (thereby) suggesting night-time.

प्रदीपः—पाणौ कृपाणस्य योग्यत्वात् । चेष्टाविशेष इङ्गितम् । तेन यथा— **संकेतेति** । अत्र नेत्रोत्साहरूपेणेङ्गितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या

उ०:—**त्तरम्** । **अन्यथात्वमिति** । यत्नजन्यस्वेदादिनेत्यर्थः । (**वक्त्रेति**) स्यन्दिभिः प्रस्राविभिः । पुरुषायिते श्रमाधिक्यात् स्वेदाधिक्यम् । पुंस्त्वं पुरुषायितत्वम् । (शालिनी छन्दः ।) **लक्षितम्** । सख्या स्वयमुन्नीतम् । **अभिव्यंजितम्** । नायिकायां वयस्यांतरेषु च । अत्र स्वेदलिंगकस्वानुमितिविषयस्य पुरुषायितत्वस्य खड्गलेखादिलिखनेन व्यंजनम् । अत्र विद्यमानमप्यनुमानं सूक्ष्मांगम् । स्ववैदग्ध्यप्रकाशनद्वारा सूक्ष्मस्यैव चमत्कारित्वात् । **संकेतेति** । (संकेतकाले मनो यस्य ।) तज्जिज्ञासुमित्यर्थः । ईषत् नेत्राभ्यां अर्पितं

प्रभा:—च लोकातिक्रान्तगोचरतयेत्यस्य वृत्तिग्रन्थस्य प्रमाणान्तराविषयागोचरतयेत्येवार्थः न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानुपपत्तेरिति । इत्युत्तरालंकारः ॥ ४१ ॥ **कुङ्कुमेति** । कुङ्कुमेन भेदो मिश्रणम् । इति सूक्ष्मम् ॥ ४२ ॥

(६६) उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य, धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥

(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ७. ९७.)

---

44. SĀRA.

'Sāra' is exaltation in a continuous gradation, with the highest for its limit.

Gloss :–परावधि is that whose limit is the highest extreme, as exaltation comes to a halt only there rising by gradual ascent. To illustrate:—

The earth is the core of kingship; the capital that of the earth. The palace is the core of the capital; the bed that of the palace; and a lovely lady, the all-in-all of Love, is the core of the bed! (141)

प्रदीपः–निशासूचकेन पद्मसंमीलनेन लीलया प्रकाशितः। **उत्तरोत्तरमिति**। परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य। तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः। धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः। उदाहरणम्—**राज्ये इति**।

उ०:–सूचितं आकूतं येन। ईषन्नेत्रार्पिताकूतमिति विटविशेषणम्। अमुं भावालंकारमाह रुद्रटः। नव्योक्तपिहितालंकारोऽप्यत्रैवांतर्भूतः। **इति सूक्ष्मम्**। **धाराधिरोहितयेति**। 'जंबीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुंभौ। नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम्॥' इत्यत्रापि सार एव। एतेनेदृशे विषये वर्धमानालंकारोऽतिरिक्त इत्यपास्तम्। 'मधुरविकसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम्। मदनजननविभ्रमा च रामा सुखमिदमर्थवतां विभाति रम्यम्॥' इत्यादौ तु नायम्। काव्यपर्यन्तभागस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात्। अत्र कथितपदत्वं न दोषः। प्रत्युत तेनैव सर्वनाम्ना वाऽनिर्देशे प्रतीतिस्थगनात्। उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च। तत्राद्य उदाहृतः। अंत्यो यथा–तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः। वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति॥ (**राज्ये इति**। अनंगस्य मदनस्य सर्वस्वं सर्वस्वरूपा वरांगना। आर्या छन्दः।) **इति सारः**।

(६७) भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यद्देशं कारणम्, तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि। यत्र तु हेतुफलरूपयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा (तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात्) असंगतिः। उदाहरणम्—

45. ASAṄGATI.

That is 'Asaṅgati' where there is the statement of two things (धर्मयोः) which, related as cause and effect, show themselves simultaneously (but) in absolutely different places.

Gloss:—Here, it is found that the effect like smoke takes place only in that abode where the cause abides. Where, however, due to some abnormal feature, two things related as cause and effect present themselves simultaneously in different abodes, the figure is 'Asaṅgati,' so called because there is an abandonment of their mutual association that springs naturally. To illustrate:—

प्रदीपः-भिन्नेति। अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि विवक्षितार्थम्। युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम्। तेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः। हेतुफलयोरग्निधूमाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगतेः परित्यागात्। तथाप्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात्।

उ०ः—स्वरूपनिर्वचनमिति। 'उद्भिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम्। भावी लाक्षारसोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः॥' इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात्। कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकारित्वेन समावेश एव युक्त इति भावः। **प्रसिद्धायाः।** कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः। **वैलक्षण्यादिति।** कारणगतं कमप्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः।

प्रभाः—॥ ४२ ॥ सारश्च ॥ ४३ ॥ **अत्रात्यन्तमितीति।** देशभेदस्यात्यन्तिकत्वं चमत्कारोत्कर्षकतयोपकारकत्वेनोक्तमित्यर्थः। **स्वरूपेति।** द्वयोः कथनस्यान्यथा योगादिति भावः। संज्ञाया अन्वर्थतां दर्शयति—**हेतुफलयोरिति।** वृत्तिस्थं केना-

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं।
दन्तक्खअं कवोले वहूएँ वेअणा सवत्तीणं ॥ १४२ ॥ (—)

एषा च विरोधबाधिनी न विरोधः। भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात्। विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्। अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः। तथा चैवं निदर्शितम्।

What the people say, "Who sustains the wound alone suffers the pang," is untrue. The tooth-bite happens to be on the cheek of the (newly-wed) bride; while the co-wives suffer the pangs! (142)

This again is an exception to Virodha, not Virodha itself. Since here the conflict between the two is felt to be due to their being present in *different* abodes. In Virodha, however, the conflict subsists between things abiding in the *same* abode. This, though not specifically stated, follows (as a matter of course). Since the general rule applies to the exclusion of the province of the exception. And therefore has it (i. e. विरोध) been accordingly illustrated.

प्रदीपः—उदाहरणम्—**जस्से इति**। स्पष्टम्। नन्वयं विरोधालंकार एव। हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न। वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः। न च सैव विरोधः। किं तु तद्बोधिका। वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात्। नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालंकारोऽस्तु, न तु तद्बोधिकाऽसंगतिरपि साक्षात्। न च वाच्यं समानाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति। लक्षणे सामान्यत एव

उ०ः—(**जस्से इति**।) 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम्। दंतक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्॥' (गाथा छन्दः।) व्रणक्षतपदयोः प्रक्रमभेदश्चिन्त्यः। **विरोधरूपत्वादिति**। विरोधोऽनुपपत्तिः। सा च सहानवस्थितयोः सहावस्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि तुल्या। तस्याश्च प्ररोहे दोष एवेत्याभासता

प्रभाः—प्यतिशयेनेति व्याचष्टे—**तथेति**। **जस्सेति**। 'यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम्। दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम्॥' अत्र शारीरमानसयोर्वेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम्। ननु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवत्समानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विरुद्धत्वाद्विरुद्धालंकार एवेति शङ्कते—**नन्विति**। असंगतेर्विरोधाद्भेदान्न विरोधरूपतेत्यापाततः समाधत्ते—**वैयधिकरण्यं हीति**। विरोधस्फूर्तिं विना चमत्काराभावात्स एवालंकारः समु-

(९८) समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यद् अक्लेशेन कार्यमारब्धमाधीयते, स समाधिर्नाम। उदाहरणम्—

---

46. SAMĀDHI.

'Samādhi' consists in an effect being rendered easy to accomplish by the occurrence of another cause.

Gloss:—Where by an agent, helped by an additional means, is accomplished, without difficulty, a mission he had embarked upon, there results a figure, 'Samādhi' by name. To illustrate:—

प्रदीपः—विरोधस्योक्तत्वादिति। भैवस्। सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव पर्यवसानात्। अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते। विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालंकार इति। अत एव तथैवादाहृतम्। **समाधिरिति**। इष्टात्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यदक्लेशेन कार्यं

उ०ः—वाच्या। तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः। **व्यधिकरणविरोधस्येति**। कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तविरोधस्येत्यर्थः। अत्र येन केनापि प्रकारेण कार्यांशेऽभेदाध्यवसानमनुप्राणकम्। केचित्त लक्षणे कार्यकारणभूतयोरित्युपलक्षणम्। समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधिकरण्यनिबंधोऽसंगतिः। 'नेत्रे निरंजने तस्याः शून्यास्तु वयमद्भुतम्' इत्यादौ निरंजनत्वशून्यत्वयोरकार्यहेत्वोरपि शुद्धसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरसंगतिरित्याहुः। एवमन्यत्र चिकीर्षितस्यान्यत्र करणे अन्यचिकीर्षावता तद्विरुद्धान्यकरणे चेयमेवासंगतिः। विषयताघटितसामानाधिकरण्येन चिकीर्षायाः कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात्। अधिकरणांतर्भावेनापि चिकीर्षायाः हेतुत्वाच्चेत्याहुः। **इत्यसंगतिः**। **इष्टादिति**। एककारणजन्यकार्यस्याकस्मिककारणांतरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्यर्थः।

प्रभाः—चित इति। पुनराशङ्कते—**नन्वेवमपीति**। असंगतिविरोधयोर्भेदेऽपीत्यर्थः। सिद्धान्त्यभिमतां व्यवस्थां प्रमाणाभावेन दूषयितुं शङ्कते—**न चेति**। समानाधिकरण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव। व्यधिकरणः भिन्नाधिकरणः प्रतीयमानः। तथा च सामानाधिकरण्यकृतविरोधभाने विरोधालंकारः। समानाधिकरणयोर्भिन्नाधिकरणत्वनिबन्धनविरोधभाने त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः। **व्यधिकरणेति**।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ १४३ ॥
(Cited in काव्यादर्श. २. २९९.)

(६९) समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

As I was about to fall at her feet in order to dispel her huff, here has luckily appeared the rumble of clouds for obliging me! (143)

47. SAMA.

That is the figure 'Sama' if the combination somewhere comes to be viewed as fitting.

Gloss:—If there be a determination, "This on the part of these two is admirable," in a particular case, as to the connection being fitting, then the figure is 'Sama.' It is possible with a combination of the good, and of the bad. To illustrate:—

प्रदीप :–करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तः । उदाहरणम्—**मानमिति** । तयोस्तुल्यकक्षताविरहान्न समुच्चयालंकारान्तर्भावः । **सममिति** । योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य

उ० :–सौकर्यं च कार्यस्यानायासेन सिध्द्या सांगसिध्द्या च बोध्यम् । (**मानमिति** ।) दिष्ट्या भाग्येन । उदीर्णम् उद्गतम् । **तुल्यकक्षताविरहादिति** । घनगर्जितस्याकस्मिकत्वादिति भावः । अत्र कारणांतरयोग इत्युपलक्षणम् । तेनाकस्मादीप्सितार्थलाभस्य वांछितसिद्ध्यर्थयत्नात्तदधिकलाभस्योपायसिद्ध्यर्थयत्नात्साक्षात्फललाभवर्णनस्य च समाधित्वमेव । सौकर्यस्य अनायासेन सिद्ध्यादिरूपस्येवाकस्मिकत्वादिरूपस्यापि ग्रहात् । एतेनेदृशे विषये प्रहर्षणं भिन्नोऽलंकार इत्यपास्तम् । अन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणवत्ताबुद्धिरूपः अन्यदोषेणान्यत्र दोषवत्ताबुद्धिरूपो वोल्लासः काव्यलिंगेन गतार्थ इत्याहुः । वक्ष्यमाणसममेवेत्यन्ये । एवं कार्यसहवर्तितया निर्णीतकारणाभावेऽपि कार्यस्य स्थितिरपि सौकर्यम् । 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्कांचीरत्नैर्महन्महः' इति । एतेनात्र पूर्व-

प्रभा :–व्यधिकरणत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहृतं विरोधालंकार इति शेषः । इत्यसंगतिः ॥ ४४ ॥ **सम्यगाधिरिति** । सम्यगाधानकरणमित्यर्थः ।

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात्सदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥ (—)

यथा वा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥ (—)

This deer-eyed one is the touch-stone of the supremacy of the Creator's skill; this king also is peerless in beauty, to whom Cupid has surrendered his charter. Since a worthy union of these two has luckily taken place, here is at hand the one-umbrella *régime* of Romance! (145)

Or as in

Wonder! Oh wonder! Ah, how mightily wonderful and strange it is that fortunately the Creator has become the dispenser of a fitting arrangement! Since, on the one hand, the abundance of the ripe fruit of the Nimba trees has become worth tasting; and on the other, the crow–world has grown expert in the art of munching it! (146)

प्रदीप :– नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—**धातुरिति** । निकर्षेण यथा—**चित्रमिति** ।

उ० :– रूपं नाम पृथगलंकारः। विकृतेऽपि वस्तुनि पूर्वावस्थाऽनुवृत्तिः पूर्वरूपमितीत्यपास्तम्। **इति समाधिः । योगः** । संयोगादिरूपः कार्यकारणभावश्च । **आनुरूप्यमिति**। तेन सता सतो योगोऽसता चासतो योग इति लब्धम्। तेन सदसतोर्योगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः, अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्यौचित्याभिधानमिति विशेषः । **नियतविषयमध्यवसानम्** । निश्चयः । **धातुरिति** । निकषस्थानं परीक्ष्योपलरूपा । (अयं देवो राजा ।) स्मरस्य रूपे दत्तपत्रः कृतपत्रावलंबन इत्यर्थः । (संगतं समागमः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) **चित्रमिति** । फलस्फीतिः फलसंपत् । (एतस्याः फलसंपदः। कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पंडितः। मन्दाक्रान्ता छन्दः ।) कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या । यथा 'मंत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः

(७०) क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते [१], यच्च किंचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशात् न केवलमभीष्टं

---

48. VIṢAMA.

(1) Where due to extreme disparity of nature, the association (between two things) may not attain congruity; (2) where an agent does not attain the fruit of his action, but is confronted by disaster; (3–4) and where the quality and action of the cause are respectively opposed to those of the effect,–that then is held to be the figure 'Viṣama.'

Gloss:–(1) Where the association of two things is felt to be incongruous due to their absolute disparity, (2) where an agent setting about doing something not only fails to attain, due to the frustration of the action, its desired fruit, but might encounter an ominous matter, though unsought for,

---

प्रदीपः–क्वचिदिति। द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत्क्वचियोगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च क्वचित्कार्यमारभमाणः कर्ता वलवत्कारणान्तरेण

उ०ः–स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥' इति । यादृशगुणकवस्तुसंसर्गस्तादृशगुणोत्पत्त्याऽपि समम् । 'वडवानलकालकूटलक्ष्मीगरलव्यालगणैः सहैधितः । रजनीरमणो भवेन्नृणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥' ॥ क्वचिदिष्टप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तात्कारणात्तत्प्राप्त्या च । यथा–'उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् । उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तदेव मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥' इत्यत्र । यद्यपि स्तुत्या निंदाऽभिव्यक्तौ तदुपस्कारको विषमोऽप्यत्रास्ति । तथापि वाच्यस्तुतिकक्षायां समालंकारो न वार्यते । लंभयतेर्ण्यंतस्य द्विकर्मत्वम् । न च लोकसिद्धायाः कारणानुरूपकार्योत्पत्तेर्निबंधनं न चारुतावहम् । वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वाराऽनुरूपतावर्णने वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनेष्टाभेदसंपा-

यत् फलं न लभेत, यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् [२], तथा, सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-विरुद्धतां व्रजतः [३।४], स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः। क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः॥ १४६॥

(नवसाहसांकचरित. १६.२८.)

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः॥ १४७॥ (—)

---

(3) likewise, though, (as a rule), the effect bears resemblance to the nature of the cause, where their qualities and actions become mutually opposed, the figure is 'Viṣama' in four varieties, so called because of its being essentially the reverse of Sama.

Instances in order:—

How wide the gulf between this lady with long eyes, whose limbs are more tender even than the Śirīṣa and this fire of love as tormenting as chaff-fire! (146)

The hare when scared by one son of सिंहिका (lioness) took shelter in the moon. There another son of सिंहिका (राहु) swallowed him up along with his shelter! (147)

प्रदीप:—विष्टम्भात्तत्क्रियाफलं नाप्नोति, प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः। यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोर्गुणौ क्रिये वा विरुद्धे भवतस्तौ तृतीयचतुर्थौ विषमौ। सर्वत्र समताया विपर्ययात्। तत्र प्रथमो यथा—**शिरीषेति**। द्वितीयो यथा—**सिंहिकेति**। अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः। तृतीयो यथा—

उ०:—दनेनेष्टप्राप्तिवर्णने चारुताया अनुभवसिद्धत्वात्। **इति समम्**। (**शिरीषादिति**।) कुकूलाग्निः करीषाग्निः। कुंभकारपचनाग्निरित्यन्ये। अत्रान्यतर-गुणस्वरूपतिरस्कार्यन्यतरगुणस्वरूपत्वाद्वैषम्यम्। **सिंहिकेति**। राहुमाता सिंही च। (सिंहिकासुतात् सिंहात् संत्रस्तः भीतः। शीतांशुम् चन्द्रम्। अन्यः सिंहिकासुतः राहुः।) अत्रानयोर्योगोऽनुचित इति व्यंग्यम्।

प्रभा:—इति समाधिः॥ ४५॥ **सममिति**। स्पष्टम्। इति समम्॥ ४६॥ **विष्टम्भा-दिति**। प्रतिबन्धादित्यर्थः। कुक्षिशरीरयोरवयवावयविनोर्वैषम्यं पानकर्तृत्वपानकर्मत्व-

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ १४८ ॥
(नवसाहसांकचरित. १·६२.)

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४९ ॥
(Cited in रुद्रट's काव्यालंकार. ९·४७.)

Coming into contact with whose hand, in each and every battle, the sword *dark–blue* like the Tamāla leaf immediately gives rise to glory *white* like the autumnal moon, the ornament of the three worlds! (148)

You give this unsubdued *delight*, O lady with eyes resembling lotus-petals. (But) the separation *occasioned by yourself* very much *afflicts* my body. (149)

प्रदीपः–**सद्य इति**। चतुर्थो यथा—**आनन्दमिति** । अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये

उ० :–**सद्यः करेति** । करस्पर्शमात्रेणैव यशो न तु युद्धापेक्षेत्यर्थः । (उपजातिश्छन्दः ।) अत्र जन्यजनकनिष्ठयोः पांडुरनीलाख्यगुणयोर्वैषम्यम् । अत्र श्यामत्वगुणविशिष्टात्कारणात्तद्विरुद्धगुणयुक्तयशस उत्पत्तिः । अभेदाध्यवसानलक्षणेनातिशयेन समवायिकारणरूपतया स्थिते निमित्तकारणे विषयांशमालंब्य भातो विरोधो विषय्यंशविमर्शनान्निवर्तते इति । अत्राभेदाध्यवसायोऽनुप्राणकः । तदुत्थापितविरोधश्च परिपोषकः । इदमेवात्रालंकारत्वबीजम् । द्वितीयभेदे इष्टानवाप्त्यानिष्टाप्ती मिलिते प्रत्येकं च विषमपदार्थश्चकारात् । इष्टं च स्वस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननिवृत्तिश्च, परस्य दुःखसाधनप्राप्तिः सुखसाधननिवृत्तिश्चेति चतुर्विधम् । अनिष्टं च स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिः परस्य सुखसाधनप्राप्तिः दुःखसाधननाशश्चेति त्रिविधम् । तत्राद्योदाहरणं सिंहिकेत्युक्तम् । अन्येषां कुवलयानंदादौ द्रष्टव्यम् । **आनंदमिति** । (अमन्दम् अनल्पम् । आर्या छन्दः ।) अत्र नायिकाविरहयोर्जन्यजनकयोरानंदजननतापक्रिययोर्विरोधः । न चात्रासंगतिर्विरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्यासंगतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारण वृत्तिविजातीयक्रियागुणयोगस्य चमत्कारितेति विशेषात् ।

प्रभा :–रूपं पानपदार्थभेदेऽप्यभेदोपचारेण बोध्यम् । इति विषमालंकारप्रकरणम् ॥४७॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ १५० ॥

(शिशुपालवध. १३. ४०.)

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

Here the giving of delight is opposed to the affliction of the body. Similarly,

That Kṛṣṇa, however, by the belly of whom resting in the ocean the worlds were taken in at the time of dissolution, was taken in by one of the ladies of the city with one eye that was not fully opened due to the play of passion!

In instances like these also, there should be recognised traits of Viṣama, according to the particular occasion.

प्रदीपः—विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोर्वैषम्ये यथा—**विपुलेनेति ।**

उ०ः—उपलक्षणपर इति । एवमन्यालंकारसूत्रेष्वपि विभागोपलक्षणमिति ध्वनितम् । **भवंतीति** । संबंधिनोर्योगवैषम्यमात्रस्यैव विवक्षितत्वमिति भावः । **विपुलेनेति ।** (माघकाव्ये त्रयोदशसर्गे पद्यम् । सागरे शेते इति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कुक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये ।) पपिरे जग्रसिरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रेणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । (मंजुभाषिणी छन्दः ।) पानपदार्थयोर्भेदेऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासश्चेत्येकं विषमम् । एवं यस्य कुक्षिरेव सकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्यावयविनः स्त्रिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् । योगवैषम्यादेव चमत्कारान्न विरोधाशंका । एवं कस्यचिद्गुणेन कस्यचिद्दोषवर्णनं, कस्यचिद्दोषेण कस्यचिद्गुणवर्णनमपि विषममेव । एतेनात्रोल्लासोऽतिरिक्त इत्यपास्तम् । एवमिष्यमाणविरुद्धार्थप्राप्तिरपि विषममेव । तादृशेच्छया तादृशलाभयोगस्य विषमत्वात् । एतेनेदृशस्थले विषादनामाऽलंकार इत्यपास्तम् ।

प्रभाः—वर्णनीयेति । वर्णनीयोत्कर्षविवक्षयेत्यर्थः । एतच्च महतीत्यत्रेव तदुर-

(७१) महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥४२॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तोयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां व्रजतः, तदिदं द्विविधं अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

(Cited in काव्यादर्श. २·२१९.)

49. ADHIKA.

Where the thing abiding and the abode being great, the abode and the thing abiding respectively, though (really) small, might be (described as) greater, the figure is 'Adhika.'

Gloss:—आश्रित is the thing abiding. आश्रय is its abode. When in the case of both of them, though they are great, respectively the abode and the abiding thing, though small, are described as greater, in order to convey the eminence of the matter on hand, there results 'Adhika' of two varieties. Instances in order:—

How vast, O king, is the bosom of the three worlds, since here can be held the volume of your glory though it is impossible to hold it! (151)

प्रदीप:—एवमन्यत्राप्यूह्यम् । **महतोरिति** । वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान्स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालंकारः । तत्राद्यं यथा—**अहो इति** । अत्राश्रयस्य

उः०—एवमन्यदीयगुणेनान्यत्र गुणाभावस्य अन्यदोषेणान्यत्र दोषाभावस्य वर्णनेऽपि विषमम् । क्वचिद्वक्ष्यमाणोऽतद्गुणो वा । एतेनैवंविधे विषयेऽवज्ञाऽलंकारान्तरमित्यपास्तम् । कारणे सति कार्यानुत्पत्तिरूपविशेषोक्त्यैव गतार्थोऽयमिति तत्त्वम् । उदाहरणम्—'चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाको नैति मार्दवम् ।' इत्यादि । एवमिष्टसिध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीतयत्नाचरणमपि विषममेव । यथा 'नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम्' । वाच्यप्रतीतिवेलायां योगवैषम्यप्रतीतेः । एतेनात्र विचित्रालंकारः पृथगित्यपास्तम् । इति विषमम् । **वर्णनीयोत्कर्षापेक्षयेति** । वर्णनीयोत्कर्षं बोधयितुमित्यर्थः ।

प्रभा:—पीत्यत्राप्यन्वेति । विषये प्रतिपाद्ये । महत्याश्रये इत्यत्रापि वर्णनीयेत्यादेरन्वयः ।

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ १५२॥

(शिशुपालवध. १·२३.)

(७२) प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

The raptures occasioned by the arrival of the sage could not be held in that body of Kṛṣṇa, the enemy of Kaiṭabha who had retracted (in himself) the beings (आत्मनः) at the time of the eon-end (i. e. world-dissolution): the body in which the worlds could rest roomily! (152)

50. PRATYANĪKA.

Where by a party who is not able to counter his opponent is brought about the humiliation of one belonging to him (i. e. opponent) leading to his (i. e. opponent's) exaltation, the figure is 'Pratyanīka.'

प्रदीपः—भुवनत्रितयस्य महत्तया वर्णनम् । द्वितीयं यथा—**युगान्तेति** । अत्राधेयभूताया मुदो महीयस्त्वं विवक्षितम् । **प्रतिपक्षमिति** । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं

उ० :—**विषये** । संबंधे । **महत्तया वर्णनमिति** । अत्र मातुमशक्यतया महत्त्वेन विवक्षितस्य यशोराशेराश्रितस्य मानकर्तृत्वेन ततस्तनोरपि भुवनत्रयस्याधिक्यमभिधीयमानं वर्णनीययशोराशिप्रकर्षे विश्राम्यति । **युगांतेति** । (माघकाव्ये प्रथमसर्गे नारदागमने श्रीकृष्णवर्णनम् । युगांतकाले प्रतिसंहृतः आत्मा स्वात्मभूतः प्रपंचो येन तस्य कैटभद्विषः श्रीविष्णोः यस्यां तनौ जगंति भुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशन्ति स्म, तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमः आगमनं तत्संभवाः तज्जन्याः मुदः प्रीतयः न ममुः न अवकाशं प्रापुः । वंशस्थं वृत्तम् ।) अत्र जगदाश्रयतया महत्त्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपाश्रयस्य मानाभावरूपसंबंधात्ततोऽल्पस्याऽपि तपोधनागमजन्यहर्षस्य वर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुः । अत्र महत्त्वशब्देन महत्परिमाणं अतिशयश्च । तेन यत्र सूक्ष्मत्वातिशयवत आधा-

प्रभा:—आधेय एव तनुरपि तथा महीयस्तया वर्ण्यत इत्यर्थः । इत्यधिकप्रकरणम् ॥ ४८ ॥ उत्कर्षयितुमित्यनन्तरं यदिति शेषः । कथं तत्प्रत्यनीकमुच्यते तत्राह—**अनी-**

न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् (अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्) प्रत्यनीकमभिधीयते। यथाऽनीके अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः। उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः॥ १५३॥ (—)

Gloss:—Where someone, not able directly to put down his opponent though he (i. e. the opponent) is given to spurning him, humiliates one who has resorted to him (i. e. the opponent), thereby tending to exalt the same opponent, the figure is called 'Pratyanīka' owing to its similarity to a representative of the army. As someone should foolishly attack another that happens to be the representative of the army, when the army itself was to have been attacked, so here when the opponent was to be defeated, someone belonging to him comes to be defeated.

To illustrate:—

You have vanquished the beauty of Cupid and she, O lovely one! is attached to you. Cupid is (therefore) afflicting her with the five arrows all at one time, as if out of spite! (153)

प्रदीप:–यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम्। प्रतिनिधितुल्यत्वात्। यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन तत्प्रतिनिधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः। तदीयत्वं च साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन चेति द्विविधमेतत्।

उ०:–रादाधेयाद्वा तदन्यतरस्यातिसूक्ष्मत्वं वर्ण्यते तत्राप्ययम्। यथा 'मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते'। अत्र मणिमालामयी ऊर्मिका अंगुलीमितत्वादतिसूक्ष्मा, साऽपि विरहिण्याः करे कंकणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावत् लंबते इत्युक्त्या ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसूक्ष्मता दर्शिता। एतेनेदृशे विषयेऽल्पं नाम पृथगलंकार इत्यपास्तम्। यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वाधिक्ये कविकल्पिते तत्रैवायमलंकारः। **इत्यधिकम्**। **तमेवेति**। प्रतिपक्षमित्यर्थः। तदुत्कर्षकत्वं साक्षात्तन्निरसनासामर्थ्य-

---

प्रभा:–**केति**। प्रत्यनीकशब्देन सैन्यप्रतिनिधिरुच्यते। तत्साम्याच्च प्रकृतार्थे प्रयोग इत्यर्थः। साम्यमेवोपपादयति—**यथेति**। तत्प्रतिनिधिभूतस्तन्मित्रादिः सैन्यभयान्निगूढमभि-

यथा वा—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥ १५४ ॥

शिशुपालवध. १४·७८.)

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धिमुखसंबन्धात् ।

(७३) समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

Or as in

Powerless to do any harm to whom (i. e. कृष्ण), Rāhu who has been nursing hostility, due to the mutilation of his body, still harasses the moon whose form is similar to his (कृष्ण's) lovely face! (154)

Here the moon becomes one belonging to him (i. e. the enemy: Kṛṣṇa) owing to her connection with the face that bears relation (of resemblance to the face of Kṛṣṇa).

51. MĪLITA.

Where a thing comes to be concealed by another, due to a similar feature, intrinsic or extrinsic, the figure is 'Mīlita.'

प्रदीपः—तत्राद्यं यथा—**त्वमिति**। अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः संबन्धः। द्वितीयं यथा—**यस्येति**। अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्यलक्षण इति परम्परासंबन्धः। **समेनेति**।

उ०:—सूचकत्वेन बोध्यम्। **अनीके**। सैन्ये। **अभियोज्ये**। पीडनीये। **त्वमिति**। (नायकं प्रति नायिकासख्या उक्तिः।) जितकामसौंदर्यः। अनुशयः आक्रोशः। (स्वागता छन्दः।) **यस्येति**। माघकाव्ये चतुर्दशसर्गे पद्यम्।) कायस्य शरीरस्य यो निग्रहः शिरश्छेदस्तेन गृहीतोऽगीकृतो विरोधो येन। यस्य कृष्णस्य। रमणीयकृष्णवक्त्रसदृशाकृतिम्। (रथोद्धता छन्दः।) न च भगवद्वैरानुबंधादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिंदुं राहुर्बाधत इति प्रतीतेर्गम्योत्प्रेक्षैवात्रास्तु, आद्ये तु शाब्द्यपि सेति किमनेनालंकारेणेति वाच्यम्। तदपकारासमर्थस्तदीयं पीडयतीति प्रतीत्यैवात्र चमत्कारादित्याहुः। **इति प्रत्यनीकम्। समेनेति**। अस्य व्याख्या निगूहनीयसाधारणेति। स्फुटमुपलभ्यामानस्य कस्यचिद्वस्तुनो लिंगैरतिसा-

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण यत् किंचित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तत् मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुकरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥ (—)

अत्र दृक्तरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम् साधारणं च मदोदयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

When through a common feature, intrinsic or extrinsic, something comes to be obscured in fact by another due to the latter being the stronger, that they hold to be 'Mīlita,' which, (accordingly), is of two kinds. Instances in order:—

The eyes have become fickle at the corners; the words consist of syllables sweet and ornate; the gait is heavy with the pressure of amours; the face is lovely in the extreme: thus Grace itself has been active in the person of the deer-eyed one. Consequently, the advent of intoxication though it has secured a footing here is not yet detected! (155)

Here the fickleness of the eye etc. is a feature intrinsic to the body, and it is common to the advent of intoxication, since there also it is to be found.

प्रदीपः—निजं स्वाभाविकं लक्ष्म निगूहनीयसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालंकारः । तच्च द्विधा—लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागन्तुकत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मीलितं यथा —**अपाङ्गेति** । अत्र दृक्तरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, समानं च तिरोधेयेन मदेन ।

उ०:—स्यात् भिन्नत्वेनागृह्यमाणानां वस्त्वंतरलिंगानां स्वकारणाननुमापकत्वं मीलितम् । 'हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते । इत्यादावपीदमेव । शीतेन तज्ज्ञानेऽपि यशःसाधारणलिंगैः श्वैत्यादिभिस्तदनुमानाभावात् । शीतेन जानत इत्यनेन मीलनस्यैव दार्ढ्यं न त्वन्येनेति प्रतीतेः । एतेनात्रोन्मीलितं पृथगलंकार इत्यपास्तम् । **अपांगेति** । (अपांगः तरलः ययोस्ते, अपांगयोः तरले चंचले इति

प्रभा:—युज्यते । पीड्यत इत्यर्थः । इति प्रत्यनीकप्रकरणम् ॥ ४९ ॥ **वस्तुगत्यैवेति** । एतच्चापह्नुतिसाम्यालंकारव्यावृत्त्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । इति मीलित-

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥ (—)

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्तत्प्रभवयोरपि कम्प-पुलकयोस्ताद्रूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

(७४) स्थाप्यतेऽपोह्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४९ ॥

Oh! Even the astute person fails to see through the fright of those enemies of yours, though they possess bodies in a state of horripilation and shudder: enemies who being in their minds afraid of your onslaught always dwell in the caves of the Himālaya, quite helpless! (156)

Here the cold that is deteremined (to be the reason of the horripilation and shudder) on the strength (of probability) is extrinsic. Therefore, the horripilation and shudder arising therefrom are also similar in nature. Further they are common, since they are observed even in cases of fright.

52. EKĀVALĪ.

It is Ekāvalī of two varieties where each succeeding thing is established or denied as being an attribute of each preceding one.

प्रदीपः—तत्राऽप्येतदुपलम्भात् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—**ये इति** । अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयैः समानता च । तेष्वपि तयोरुपलम्भात् । **स्थाप्यते इति** ।

उ० :—वा । मधुराः वक्राः वक्रोक्तिसमर्पकाः वर्णाः यासु । मृगदृशः अंगके कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः स्फुरितम् । मदोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि । (पृथ्वी छन्दः ।) अत्र स्वाभाविकेन दृक्तारल्यादिना निगूहनीयमदसमानधर्मेण बलवता मदोऽभिभूयते । (**ये इति** । त्वत्पाते त्वदागमने शंकिता धीः येषाम् । विवशाः विह्वलाः । वसंततिलका छन्दः ।) **इति मीलितम् । विशेषणतयेति** । विशेष्यतयेत्यपि बोध्यम् । यथा—'धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः । लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका

प्रभाः—प्रकरणम् ॥ ५० ॥ **बाहुल्येनेति** । सकृत्तथोक्तौ चमत्काराभावात् । तथा

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषधो वा संभवति, सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते। क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य॥ १५७॥

(नवसाहसाङ्कचरित .१.)

Gloss:—Where in relation to each preceding thing, each succeeding thing is repeatedly established or denied as being an attribute (of the former) that figure, in two varieties, is called Ekāvalī by the learned.

Instances in order :—

Where (in Ujjain), the houses (पुर) have in them lovely women; the lovely women have their bodies exalted by beauty; the beauty is such as unfolds exquisite amours; the amours are the missile of Cupid! (157)

प्रदीप:–स्थापनं विधिः। अपोहो निषेधः। यथापूर्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः। तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणतया वाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली। विशेषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विशेषणत्वमित्यर्थः। एवं विशेषणतया निषेधोऽपि। कश्चित्तु 'पूर्वकालविशेषणतया स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽपोह्यते वा सैकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह। तत्तु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादिप्रकाशविरुद्धम्। तत्र विधौ यथा—**पुराणीति**। अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रिया-

---

उ०:–लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः॥' इति। अत्रोत्तरोत्तरविशेषणं पूर्वपूर्वं प्रति विशेष्यम्। अत्रैव पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपस्तदा मालादीपकमुक्तं प्राक्। **स्थापनमिति**। स्थापकत्वं च स्वसंबंधेन विशेष्य-

---

प्रभा:–बाहुल्ये तद्विशेषणतयेति। उत्तरोत्तरस्य विधिः संबन्धबोधनम्। तथा निषेधोऽभावबोधनम्। तत्र विशेषणतयेति तृतीयायाः प्रकारार्थत्वे विशेषणत्वप्रकारेण विधिर्निषेधो वेत्यर्थः स्यात्। न चासौ संभवति। प्रकारत्वे प्रकारेण बोधस्योदाहरणेष्वभावात्। अत उपलक्षणे तृतीयेति विशेषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरवगतिरित्याशयः। **कश्चित्त्विति**। परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यत इत्यर्थः। अथवा अपोह्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकनिषेधवुद्धिविषयीक्रियत इत्यर्थः। अत्रोदाहरणम्—'स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शी हितं न तद्यत्र परानपक्रिया। परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चकास्ति केशवः॥' अत्र

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १५८ ॥ (भट्टिकाव्य. २. १९.)

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

That is no water where does not grow the extremely charming lotus; that is no lotus in which the bee has not nestled; that is no bee which has not got the sweet hum; that is no hum that has not ravished the mind! (158)

In the former instance, an attribute is established in the order, *viz.* lovely women the attribute of the houses; beauty (attribute) of them (i. e. lovely women), through the former being the attribute of their bodies; of that the amours are the attribute; of those (amours) again (being) a missile is the attribute. In the latter instance which embodies a denial similar should be the way of construing.

प्रदीपः–मुखेन रूपं तस्य विलासास्तेषामस्त्रत्वमिति क्रमेण विशेषणतया विधिः । निषेधे यथा—**न तदिति** । अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र षट्पदानां, तत्र गुञ्जितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः । **यथेति** । अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालंकार

उ०ः–ताऽवच्छेदकनियामकत्वम् । अपोहकत्वं च स्वव्यतिरेकेण विशेष्यताऽवच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वम् । **बाहुल्येनेति** । तत्रैव चमत्कारादिति भावः । (**पुराणीति** ।) पुराणि गृहाणि । यस्यां नगर्याम् । (रूपेण परिष्कृतं भूषितं अंगं यासां ताः । विलासाः कुसुमायुधस्यास्त्रमिति रूपकम् । उपजातिश्छंदः) **न तदिति** । भट्टिकाव्ये द्वितीयसर्गे शरत्कालवर्णनम् । न लीनः षट्पदो भ्र-

---

प्रभाः–तच्छब्दार्थे विशेषणं पण्डितः पश्चात्स्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विशेष्यस्तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु 'न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं' इति वक्ष्यमाणम् । अत्र हि सुचार्वित्यादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण विशेष्यतावच्छेदकजलत्वनिषेधबुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्तिः सूत्राक्षराननुसारतश्चेति दोषः स्फुट एव । दोषान्तरमप्याह—**प्रकाशेति** । इत्येकावलीप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

(७९) यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।
स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥ १५९॥ (—)

---

53. SMARAṆA.

When there results the remembrance of a thing as it was experienced, on the sight of something similar to it, the figure is 'Smaraṇa.'

Gloss:—When a particular object, defined by some form, was at some time experienced, and when, at some other time, it happens to be remembered in the same form, at the sight of another object similar to it, which brings about an awakening of the memory, the figure is 'Smaraṇa.' To illustrate:—

By the gurgles produced by the water impinging on the hollows of the navels of the fickle-eyed ones, the divine damsels were put in mind of the trill in the throat at the time of dalliance! (159)

प्रदीपः— इति लक्षणम् । यथाऽनुभवमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृश इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधहेतुर्निर्देशः । अदृष्टादेरप्युपलक्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेश्चारुत्वाभावे-नालंकारत्वाभावाद्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचित्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधहेतौ तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालंकारः । स द्विधा—एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः । क्रमेणोदाहरणे । **निम्नेति ।**

उ०:— मरो यत्र । कलं कलस्वरयुतम् । वंशस्थं वृत्तम् ।) **इत्येकावली । अन्यादृशस्मृतेरिति ।** अदृष्टोद्बुद्धजन्मान्तरीणसंस्कारजन्यस्मृतेः, चिन्ताद्युद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मृतेः, तावद्भिरद्भिरिदमां स्मृतस्तव भुज इत्यादिभूधारणसंबंधज्ञानजन्यस्मृतेश्चेत्यर्थः । अन्त्याया अपि स्मृतेः संचारितया भूभृद्विषयकरतिभावांगतया प्रेयोऽलंकारत्वेनैव चमत्कारित्वेनैतदलंकारत्वाभावात् । सादृश्यमूलस्मृतेरेव चमत्कारित-

---

प्रभाः—**अन्यादृशेति ।** सादृश्यामूलकेत्यर्थः । 'स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् । ऋषीज्ज्योतिर्मयान्सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥' इत्यादौ हि न स्मृतेश्चारुत्वमिति नालं-

यथा वा—

करजुअगहिअजसोअत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।
संमरिअपञ्चजण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥ १६० ॥ (—)

(७६) भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् (अर्थादिह) प्राकरणिकम् (आश्रीयते), तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकर-

Or as in

Do homage to the horripilation of Kṛṣṇa who remembered the Pāñchajanya as he applied his tight lower lip to the nipple of Yaśodā's breast which he held between his hands! (160)

54. BHRĀNTIMĀN.

Where there is a cognition of something else, at the sight of one similar to it, the figure is 'Bhrāntimān.'

Gloss:—By तत् is signified अन्य i. e. the thing other than the one under consideration; as similar to it, is assumed, in the present case, of course, the matter under consideration. At the sight of it (i. e. matter under consideration) which is of that description (i. e. similar), when there arises a cognition of its being the thing other than the one under consideration, the figure

प्रदीपः—स्पष्टम् । **भ्रान्तिमानिति** । अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लभ्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिकतुल्यस्य दर्शने सति

उ० :—याऽलंकारत्वमिति भावः । (**निम्नेति** । अप्सरसां जलक्रीडावर्णनम् ।) लहरीभिस्तरंगैश्चलदृशां नायिकानां निम्ननाभिकुहरेषु यदंभः प्लावितं तद्भवैः सुरतकालिककंठध्वनिसदृशैः कुहकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः । कंठो योनिरूपो गर्तः । 'कंठावटश्वभ्रगर्ताः' इति कोशात् । रुतानामिति कर्मणि षष्ठी । (स्वागता छन्दः ।) **करेति** । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपांचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमांचम् ॥ (आर्या जघनविपुला ।) **इति स्मरणम्** । **दर्शने सतीति** । प्राकरणिकार्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजन्याप्राकर-

प्रभाः—कारत्वम् । **करजुएति** । 'करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥' इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

णिकतया संवेदनम्, स भ्रान्तिमान्। न चैष रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा। तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावात्। इह च (अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेः) तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात्।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमिति करी संकलयति।
रतान्ते तल्पस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण. ३.)

is 'Bhrāntimān.' This is not the same as Rūpaka or Atiśayokti of the first variety. Since there is no real error in them. Here, on the other hand, it (real error) is obviously assumed as the name (of the figure) gets currency due to its being in agreement with the tenor (of the figure.)

To illustrate:—

The cat licks the rays of the moon (fallen) in the jug taking them for milk; the elephant grips them as they shoot through the interstices of trees thinking them to be lotus-fibres; the woman, at the end of dalliance, snatches at them that are spread on the bed mistaking them for her silken garment. Oh! the Moon maddened by his glory plunges this world in confusion! (161)

प्रदीपः—यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः। न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपायामतिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः। तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात्। इह त्वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात्।

उ०ः—णिकस्मृतिजन्यमित्यर्थः। **अप्राकरणिकत्वेनेति**। अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्यर्थः। **ज्ञानम्**। निश्चयात्मकम्। तेन 'कांते तव मुखं पद्मं चंद्रो वेति न निर्णयः।' इति संदेहे नातिव्याप्तिः। तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानारोपस्य चिन्तादिजन्यस्मृतिजन्यारोपस्य च व्युदासः। अप्राकरणिकतादात्म्येनेत्युक्तेर्मीलितसामान्यतद्गुणवारणम्। भ्रांतिमात्रमत्रालंकारः। सा च कविप्रतिभानिर्मितैव। तेन रंगे रजतमिति बुद्धेर्नालंकारत्वम्। रूपकवित्तौ च नातिव्याप्तिः। मर्मप्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मादादिजन्यभ्रान्तेश्च नालंकारत्वम्। सादृश्यप्रयो-

प्रभाः—**वस्तुत इति**। अनाहार्यतयेत्यर्थः। **अध्यवसानमात्रेति**। मात्रेत्यनाहार्यत्वव्यवच्छेदः। **अर्थानुगमेनेति**। अर्थश्चानाहार्य एवोत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति भावः। यत्र भ्रमादिशब्देनेतिशब्दादिना वा भ्रमोपनिबन्धस्तत्र भ्रान्तिमानलंकार

(७७) आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यत् उपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तत् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्) उभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

---

55. PRATĪPA.

(1) Where an exception is taken to the Upamāna, or (2) if to the same (i. e. Upamāna) is assigned the status of an Upameya, based on contempt, the figure is 'Pratīpa.'

Gloss:—(1) Where an exception is taken on the ground of futility to the Upamāna under the notion that the Upameya itself is capable of fulfilling the function of the former; (2) where again the same that has become established as an Upamāna is conceived to be Upameya as a matter of contempt, with a view to driving at another Upamāna; that is 'Pratīpa' in *two* forms, so called because therein the Upameya stands *pitted against* the Upamāna. Instances in order :—

प्रदीपः–उदाहरणम्—**कपाले इति । आक्षेप इति ।** अस्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजकतयोपमानं यदाक्षिप्यते, यच्चोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषविवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुभयरूपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने

उ०ः–ज्यत्वाभावात् । **वस्तुतो भ्रमाभावेऽपीति ।** स्वारसिकभ्रमाभावेऽपीत्यर्थः । अत्र च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिस्वारसिकभ्रमो विवक्षित इति भावः । तयोस्तु शब्दाधीनो व्यांजनिको भ्रम इति तात्पर्यम् । वस्तुतो यत्र 'इति' इत्यादिपदेन भ्रमत्वेन निबद्धो व्यंग्यो वा तत्रायमलंकार इति नातिप्रसंगशंकेति बोध्यम् । **कपाले इति ।** (भासकवेः पद्यमिति शार्ङ्गधरपद्धतौ स्पष्टम् ।) पय इति । पयोभ्रांत्येत्यर्थः । (लेढि आस्वादयति । तरूणां छिद्रेषु प्रोतान्प्रविष्टान् । संकलयति गृह्णाति । प्रभया मत्तः तदतिशयशाली । विभ्रमयति भ्रममुत्पादयति । मत्तो हि स्वत एव भ्रमति न तु परस्य भ्रममुत्पादयतीत्याश्चर्यं अहोशब्देन बोध्यते । शिखरिणी छन्दः ।) **इति भ्रान्तिमान् । अप्रयोजकतया ।** कैमर्थ्येन । तिरस्कारफलकोपमानव्यर्थतोक्तिरेकं प्रतीपमित्यर्थः ।

प्रभाः–इति नातिप्रसङ्ग इत्यप्याहुः । इति भ्रान्तिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ प्रतीपपदप्रवृत्ति-

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥ १६२ ॥ (—)

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥ (—)

When, O King, the Creator had created you, the sanctum of charm, endowed with the height of prowess, the foremost of the generous, with arms capable of sustaining the burden of the earth, why was the moon shaped? Why was this sun created? Why was that gem fulfilling longings produced? Why were the Kulaparvatas created in vain? (162)

O lovely woman! come along. Lend your ear and listen to the *scandal*: the people are comparing the moon with your face, O lady of slim waist! (163)

प्रदीप :–प्रतिकूलवर्तित्वात् । तत्राद्यं यथा—**लावण्येति** । अत्र यथासंख्यसत्त्वेऽपि आक्षेप एव चमत्कारकारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु क्वचिदुपमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः, क्वचित्तु निष्पन्ना सैव तद्धेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—**ए एहीति** । अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वअणिज्जमिति पदेन द्योत्यते ।

उ० :–प्रतीपप्रयोगार्थमाह–**उपमेयस्येति** । **लावण्येति** । लावण्याश्रये, प्रतापातिशयसहिते, दातृमुख्ये, भूभरणसमर्थभुजे । पूषा सूर्यः । चिंतारत्नं चिंतामणिः । (कुलक्ष्माभृतः–' महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः' ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) अत्र निषिध्यमानवस्तुगतसकलगुणप्रतीतिर्व्यंग्या प्रयोजनम् । **द्वितीये त्विति** । तिरस्कारार्थमुपमानस्योपमेयत्वकल्पनरूपे इत्यर्थः । (**ए एहीति** ।) ' अयि एहि तावत् सुंदरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीयते जनेन ॥' वचनीयं निंदाम् । (आर्या छंदः ।) **उपमित्यनिष्पत्तिरिति** । अत एव व्यतिरेकाद्भेदः । तत्रोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्यप्रतीतेः । अत्र वर्ण्यमुख-

---

प्रभा :–निमित्तमाह—**उपमेयस्येति** । **ए एहीति** । ' अये एहि तावत्सुन्दरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥' इति । **सैव चेति** । व्यतिरेके तूपमितिनिष्पत्तिरस्तीति वैलक्षण्यमिति भावः । **न्यूनगुणत्वेति** । वस्तुतस्तूपमाने साधारणधर्मसंबन्धोऽनूद्यते उपमेये तु विधीयते । तेन प्रसिद्धसा-

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतर णत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्'—इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रिया अनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥

(Cited in सरस्वतीकण्ठाभरण ४.)

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगात् नोपमानभावमपि अनुभूत-

Here the comparison does not materialise owing to the moon, that is being compared with the face, possessing lesser excellence. Thus there is contempt suggested by the word वअणिज्जम् (वचनीयं).

In some cases, however, the comparison though it has materialised is the basis of contempt. To illustrate:—

Why do you cherish, O simple maid! so unbearable a vanity on the score of the pair of your eyes? Indeed on every side there do exist in the lakes blue lotuses similar to these! (164)

Here that the lotuses are reduced to the position of the Upameya is itself a contempt of them.

Likewise, when an object, which on account of its possessing extraordinary qualities, has never before experienced so much as the

---

प्रदीपः—सैव च तिरस्कारहेतुः । **गर्वमिति** । अत्र नलिनानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्य न्यूनगुणत्वस्थितेः । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोपमानत्वाननुभवेऽप्यर्थस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कारस्यालंकारताबीजत्वात् । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमेयत्वकल्पनया, असदृशत्वेन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षणतया

उ०:—स्याधिक्यं व्यंग्यम् । (**गर्वमिति** । असंवाह्यं संव्रहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावत् । आर्या छन्दः ।) **अत्र नलिनानामिति** । उपमानत्वेन प्रसिद्धानामित्यर्थः । अत्र नेत्रयोरुपमानत्वेनाधिक्यं फलति । अत्रोपमितिनिष्पत्तावप्युपमेयाधिक्याप्रतीतेर्व्यतिरेकतो भेदः । 'त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ।' इत्यप्यत्रोदाहरणम् । **असदृशत्वेनेति** । उपमेयासंभावितस्वनिष्ठासाधारण-

---

प्रभाः—दृश्यतयोपमानस्याधिक्यं साध्यसादृश्यतया चोपमेयस्य न्यूनत्वं बोध्यम् । **सामान्यगुणयोगाभावेनेति** । स्वभिन्न इति शेषः । इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम्। यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम्॥१६५॥
(—)

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंभाव्यमेवोपनिबद्धम्।

(७८) प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात्तत्सामान्यमिति स्मृतम्॥४८॥

---

status of the Upamāna, comes to be so conceived, it should be recognised also as being 'Pratīpa.' To illustrate:—

O deadly poison, do not be conceited with the idea that you alone are the premier of the extremely dire things. Indeed there exist, in abundance, in this world, the words of the wicked that are like yourself! (165)

Here, though it was quite unlikely (before), the deadly poison has (now) been stated to be the Upamāna.

56. SĀMĀNYA.

Where, with a view to conveying the similarity of attributes, the matter under consideration is described as becoming one with another due to their coming together, the figure is 'Sāmānya.'

प्रदीपः—योज्यम्। उदाहरणम्—**अहमेवेति**। अत्र हालाहलस्य खलवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धं तिरस्कारहेतुः। **प्रस्तुतस्येति**। अतादृशत्वेऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्येनाप्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम्। समानगुणयोगात्। अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषणं विवक्षितम्। अन्यथा तद्गुणालंकारेऽतिव्याप्तेः।

उ०:—धर्मयोगादसंभावितोपमानभावस्योपमानत्वकल्पनयेत्यर्थः। (**अहमिति**। तातेति सानुकंपसंबोधनम्। मा स्म दृप्यः। गर्वं मा कृथाः। मालभारिणी छन्दः।) **हालाहलस्येति**। अत्युत्कटदुःखहेतोरित्यर्थः। अस्योपमातो भेद उपमाप्रकरण एवोक्तः। **इति प्रतीपम्**। **अतादृशत्वेऽपि**। असमानगुणत्वेऽपि।

प्रभा:—**ऐकात्म्यमिति**। अभेद इत्यर्थः। मीलितेऽग्रहणमेव अत्र तु भिन्नत्वेनाग्रहणमिति भेदः। **तद्गुणेति**। यद्यपि तद्गुणालंकारेऽन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोपनिबन्धः प्रतीतिर्वा। 'विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन—'इत्यादावरुणस्य सूर्याश्वानां चाभेदकथनात्तत्प्रतीत्योरभावात् तथापि तद्गुणविषयताया इह निरासे तात्पर्यं बोध्यम्। तद्गुणा-

अताद्दशमपि ताद्दशतया विवक्षितुं यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते, तत् (समानगुणनिबन्धनात्) सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयांति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥ १६६ ॥

(Cited in वामन's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति. ४·३.)

Gloss:—Where a thing when it comes in contact with the matter not under consideration, though not similar to the latter, is sought to be described as similar, and is therefore described as being one with it, even when it has not abandoned its own attribute, the figure is 'Sāmānya', so called because it is based on similar attributes. To illustrate:—

With their bodies besmeared with sandal-paste, adorned with new pearl-necklaces, with their faces lit up by ivory pendants extremely white, clad in gay immaculate silk, the Abhisārikās, who have become *imperceptible*, when the moon with lustre diffused is making the earth white, are proceeding at ease to the abodes of the beloveds, free from concern ! (166)

प्रदीपः–'वध्यते' इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनम्। उदाहरणे 'अविभाव्यतां गताः' इत्यादावैकात्म्यस्याशाब्दत्वात्। उदाहरणम्—**मलयजेति**। अत्राभिसारिका-

---

उ०ः–**प्रस्तुतस्य** । प्राधान्येन वर्णनीयस्य। **गुणसाम्यविवक्षया** । गुणसाम्यं प्रतिपादयितुम् । **ऐकात्म्यम्** । पृथक्त्वेनाप्रतीयमानत्वम् । तेन मीलिताद्भेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्, अत्र तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रांतिमता संकरः । तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात्। नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम्। उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकाभावात्। उपमानतावच्छेदकरूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः। (**मलयजेति**।) दन्तपत्रं दन्तनिर्मितताटंकम्। (विततं विस्तृतं धाम तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चंद्रे धरां पृथ्वीं धवलयति सति। अविभाव्यतां

प्रभाः–लंकारे सति तल्लक्षणस्यात्रातिव्याप्तेरिति च ग्रन्थार्थः। इति सामान्यप्रकरणम् ॥५५॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्को ऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥ १६७ ॥
(—)

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

Here the whiteness of the matter under consideration and of its correlate, which is stated be neither less nor more, is the occasion for their becoming one. Hence they are not noticed to be distinct.

Or as in:

Who could have detected the fresh *campaka* flowers that had come down to the surface of the cheeks, from above the tops of the ears of the women, whose complexion was like the caneskin, if the bees had not gaily alighted on them ! (167)

Here the apprehension of distinctness though produced by another circumstance is not capable cf making null and void the identity that was felt earlier, since it *was* apprehended and since it is not possible to repudiate an apprehension.

प्रदीपः – चन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना तदुन्नयनम् । यथा—**वेत्रेति** । अत्र भृङ्गपातानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गपातेन भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् अग्रे तथात्वेपि प्राथमिऽकाभेदप्र-

---

उ० : – अलक्ष्यताम् । अभिसारिकाः –'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका' इत्यमरः । पादाकुलकं छन्दः ।) **तदुन्नयनम्** । पूर्वकालजातैकात्म्यप्रत्ययनिवेदनम् । **वेत्रेति** । (वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् । गौरवर्णानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गंडतले आगतानि ।) यदि भृंगाः सहेलं नापतिष्यन् तदा नवचंपकानि कोऽवेदयिष्यदित्यन्वयः । (इन्द्रवज्रा छन्दः ।) अत्र गंडचम्पकयोर्गौरत्वाद्भेदाप्रतीतिः । **अग्रे इति** । एवं चाग्रेतनविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पन्नतद्ग्रहं निरसितुमुत्सहते । उत्पन्नत्वात्तस्ये-

(७९) विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥
अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते, स प्रथमो विशेषः। उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥१६८॥ (—)

---

57. VIŚEṢA.

(1) The presence of the abiding object, in the absence of the recognised abode; (2) the presence at one and the same time, of one and the same thing, in many (abodes), in the same form; and (3) the achievement, in the same stroke, of a different thing that is impossible, by one who is performing some other act: this is 'Viśeṣa' in *three* varieties.

Gloss:—Where the peculiar presence of an abiding object in the absence of its recognised abode happens to be described, that is the first variety of Viśeṣa. To illustrate:—

How, in this world, can one help paying homage to the poets, whose words possessed of no small number of merits delight the worlds, till the time of world-dissolution, even when the poets have passed away unto heaven? (168)

प्रदीपः—त्ययस्यानिरासात्। तस्य वृत्तत्वात्। **विनेति**। स एष त्रिधा। तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽऽधेयस्य विशिष्टावस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः। तत्र प्रसिद्ध-मित्यनेनेदमुक्तं यदत्र वास्तवमाधारत्वं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धिमात्रसिद्धमिति। अत एव तथैवोदाहरणम्—**दिवमपीति**। अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां

उ०:—त्यर्थः। तत्फलीभूतगंडचंपकयोरत्यन्तसमानगुणत्वप्रत्ययस्यातिरस्कार इति तात्पर्यम्। एतेनेदृशे विषये विशेषालंकारः पृथगित्यपास्तम्। **इति सामा-न्यम्**। ननु गिरामाकाश आधारः प्रसिद्धो न कविरत आह—**किं त्विति**। **सिद्धमिति**। सिद्धमपीत्यर्थः। (**दिवमिति**। आकल्पं आप्रलयम्।) गुण-

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स द्वितीयः।
उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्झ हिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु।
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थि पावाणं ॥ १६९ ॥ (—)

यदपि किंचिद्रभसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते, सोऽपरो विशेषः। उदाहरणम्—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम्।

That is the second variety where one and the same thing happens to be simultaneously in many places in one and the same form. To illustrate:—

She dwells in your heart, the same in your eyes, and in your words, again, the same. O beautiful one, how can there be room for wretches like ourselves? (169)

That is another variety of Viśeṣa where one setting about doing a thing vehemently, achieves in the same effort another result though it be impossible. To illustrate:—

In creating you whose beauty is sparkling and striking, whose fire

---

प्रदीपः—विशिष्टावस्थितिरुक्ता। एकस्य वस्तुनो युगपद्या एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः। एकात्मेत्येकेन स्वभावेनेत्यर्थः। एतच्च विशेषणं 'एकत्रिधा वससि—' इत्यादियथासंख्यव्यावर्तनाय। युगपदिति पर्यायनिवारणाय। उदाहरणम्—**सा वसइ इति**। स्पष्टम्। रभसेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः। अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः। एतच्च 'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय। उदाहरणम्—**स्फुर-**

उ०:—गणा गिरः। जगंति कर्म (आर्या छन्दः।) **विशिष्टावस्थितिः**। निराधारैव। एवमाधारांतरगतत्वेनाऽधेयवर्णनेऽप्ययम्। यथा 'गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिदंति तत्कराः' इति। (**सेति**।) 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेषु। अस्मादृशीनां सुंदर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' (आर्या छन्दः) **स्फुरदिति**। स्फुरत् प्रकाशमानं अद्भुतं रूपं यस्य। उद्गतः प्रतापाग्निः

प्रभा:—**सेति**। 'सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सा च वचनेषु। अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥' इति। **रभसेनेति**। एतच्चैकेनैव यत्नेन

विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ १७० ॥ (—)

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ १७१ ॥

(रघुवंश. ८. ६७.)

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालंकारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

---

of prowess is aglow, and whose learning is faultless, the Creator has created on earth, a new Cupid, a new sun, and a new Bṛhaspati, to be sure! (170)

Or as in

(You were to me) a wife, an adviser, a friend in confidence, a favourite pupil in the practice of fine arts. Say, alas! what has not the unrelenting Death robbed me of when it has taken you away? (171)

Everywhere in matters like this, it is Atiśayokti that stands as the life, since, in its absence there could not be, generally speaking, the status of a figure. Hence has it been said:—

This ornate way of expression is found everywhere; an idea gets

---

प्रदीपः—**दिति** । अत्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—**गृहिणीति** । अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्ययोरप्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालम्ब्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलंकारत्वाभावात् । अत एवाहुः

उ०:—यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । एतादृशं त्वां सृजता ब्रह्मणा नवः मनोभूः मदनः, सविता, बृहस्पतिश्च ससृजे उत्पादितः इति सत्यम् । मालभारिणी छन्दः । **गृहिणीति** । (रघुकाव्ये अष्टमसर्गे इंदुमतीं शोचतः अजराजस्योक्तिः । अपरवक्त्रं छन्दः ।) **अतिशयोक्तिमिति** । अतिशयेनोक्तिमित्यर्थः । आधुनिकोक्तेरपि कव्युक्तित्वोपचारेण हृदयादौ भावनादेव सत्त्वोपचारेण राज्ञस्ताद्रूप्येण मनोभूत्वाद्युपचारेण च तथोक्तिरिति भावः । न त्वतिशयोक्त्यलंकारोऽत्र

प्रभा:—कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्त्यर्थम् । स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्त्वेऽपि

यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ इति ।

(भामह's काव्यालंकार. २.८५.)

(८०) स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्‌गुणतामेति भण्यते स तु तद्‌गुणः ॥ ९१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणया स्वगुणसंपदो-

---

embellished with it. A poet should strive after it. What figure could there be in its absence?

58. TADGUṆA.

That, however, is said to be 'Tadguṇa' where a thing giving up its own attribute, due to the contact of something else that possesses an extremely brilliant attribute, assumes the attribute of the other.

Gloss:—That is 'Tadguṇa' where a thing, whose own hue is obscured, assumes the likeness of something else which, as it comes close to the former,

---

प्रदीपः—**सैषेति** । विभाव्यत इति । विशिष्टो भाव्यते । चमत्कारविशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः । **स्वमिति** । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तद्‌गुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तदनुकारमेवासादयति स तद्‌गुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादि-

---

उ०:—विवक्षितः । तस्यात्रासंभवात् । **वक्रोक्तिः** । वक्रतया गौणतयोक्तिः । त्रिविध इत्युपलक्षणम् । दोषेऽपि गुणं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । 'विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः' । एतेनानुज्ञा नामात्र पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एवं गुणे दोषं दृष्ट्वा तदभ्यर्थनायामप्ययम् । एवं किंचित्सौकर्यं दृष्ट्वा दोषस्य गुणत्वकल्पनं, गुणस्य वा दोषत्वकल्पनमपि सः । यथा 'नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् । शाखिनोऽन्ये विराजन्ते खण्ड्यन्ते चन्दनद्रुमाः ॥' एतेनैतादृशविषये लेशनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । एवं 'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्राकृतार्थपरैः पदैः ।' यथा—नाटकादौ, इत्युक्तमुद्रायास्त्वलंकारत्वमेव न । प्रकृतोपस्कारकत्वाभावात् । यत्तु 'क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः । चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥' इति । तन्न । रूपकेणैवात्र वर्ण्य-

---

प्रभा:—विशेषालंकारस्यैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । **यदाहुरिति** । काव्यादर्शकृतो दण्ड्युपाध्याया इत्यर्थः । इति विशेषप्रकरणम् ॥ ५६ ॥ **स्वमुत्सृज्य गुणमिति** ।

परक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति, स तद्गुणः (तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।)

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १७२ ॥

(शिशुपालवध ४.१४.)

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य, तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ।

---

tinges the former with its own rich attribute, on account of its possessing the attribute in a powerful form. It is so called because the attribute of 'that' i. e. of the matter not under consideration is (assumed) in this case (by the matter under consideration).

To illustrate:—

Where (i. e. on the Raivataka) the coursers of the sun, whose hue was altered by Aruṇa, the elder brother of Garuḍa, with (his) splendour gleaming all around, were restored to their own hue by the jewels green like the shoots of the bamboo with (their) splendour gleaming all around! (172)

Here the elder brother of Garuḍa, in comparison with the sun's horses, and in comparison with it, the green jewels possess the colour in an intense form.

प्रदीपः—तत्स्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः । उदाहरणम्—**विभिन्नेति** । अत्र तद्गुणद्वयम् । रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वात्तद्रूपतया प्रतीतेः । एतेन यत्केनचिद्व्याख्यातम् 'स्वगुणत्यागानन्तरं पुनस्तत्प्राप्तिस्तद्गुणः' इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात् । तत्र गुणद्वयकथनेन च तद्गुणद्वयव्युत्पादनात् । 'आत्ते सीमन्तरत्ने–' इत्यादौ

उ०—स्योपस्कारो न तु क्रमकृतोऽपीति तस्यालंकारत्वाभावात् । **इति विशेषः** । **उत्सृज्येति** । व्याचष्टे—**तिरस्कृत्येति** । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणत्यागाभावादिति भावः । **ततो भेद इति** । मीलिते धर्मिण एवाग्रहः, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथग्

प्रभाः—स्पष्टम् । इति तद्गुणः ॥५७॥ **स्व (तद्) रूपाननुहारश्चेदिति । धवलोऽ-**

(८१) तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात्, तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जह वि सुन्दर तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ १७३ ॥

(हाल's गाथासप्तशती. ७·६५.)

---

59. ATADGUṆA.

If there is non-assumption of the colour of if (i. e. the other), the figure is 'Atadguṇa'.

Gloss :—If, however, this one (i. e. matter not under consideration) of inferior attrribute does not assume its (i. e. of the other of superior attribute) colour even though there was a propriety in it, the figure would be 'Atadguṇa' in name. To illustrate :—

White as you are, O graceful one, you have rendered my heart passionate (by Śleṣa : red). Though enshrined in (my) heart filled with passion (by Śleṣa : redness), O lovely one, you have not grown passionate (by Śleṣa : red) ! (173)

प्रदीप :—वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावाप्तिः । **तद्रूपेति** । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्— **धवलोऽसीति** । अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्त्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् । किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथाऽस्येत्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते ।

उ० :—भासश्चेति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः । भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च । **विभिन्नेति** । (माघकाव्ये चतुर्थसर्गे रैवतकपर्वतवर्णनम् । गरुडाग्रजेन अरुणेन विभिन्नवर्णाः । रथ्याः अश्वाः ।) स्फुरंत्या रुचा इति सर्वान्वयि । वंशकरीरं कोमलवंशाग्रभागः । (उपजातिश्छन्दः ।) अत्र द्वितीयं तद्गुणं पूर्वरूपमिति व्यवहरन्ति केचित् । 'पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा' इत्यप्युदाहरणम् । एवं परसन्निधानेन प्राक्सिद्धस्व-

---

प्रभा :—**सीति** । 'धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यत् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तात् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ १७४ ॥

(—)

Here the figure is Atadguṇa since he, though connected with the extremely '*rakta*' mind, did not become '*rakta*'. Or again, '*tad*' shows the matter not under consideration. '*asya*' the matter under consideration. Therefore, (the Definition) may be also taken to mean: That is 'Atadguṇa' where the colour of the matter not under consideration is not assumed by the matter under consideration, due to some circumstance. To illustrate:—

The water of the Ganges is white; that of the Jumna collyrium-like. Your whiteness, O swan! continues to be the same (even) when you plunge in both. Neither is it heightened nor lessened! (174)

प्रदीप :—सामान्यमुखप्रवृत्तत्वात् । तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननुहरणवत्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारोऽन्यः प्रकारः । यथा—**गांगमिति** । अत्रान्यापदेशपक्षे राजहंसस्याप्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसत्पुरुषोपमानतयोपपादनीयम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनु-

---

उ० :—गुणोत्कर्षोऽपि तद्गुणविशेष एवेत्यपि बोध्यम् । यथा 'नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्' इति । एतेनात्रानुगुणनामा पृथगलंकार इत्यपास्तम् । **इति तद्गुणः** । **अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपीति** । पूर्ववाक्यस्थयोगादित्यस्यानुषंगादिदं लब्धम् । (**धवलोऽसीति** ।) 'धवलोऽसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' निहित इत्यनेन रंजनयोग्यता । (गाथा छन्दः ।) **गांगमिति** । यामुनं यमुनासंबंधि । अंबु जलम् । चीयते वर्धते । अपचीयते अपक्षीयते । (रथोद्धता छन्दः ।) **न काचिदनुपपत्तिरिति** । गंगायमुनयोरप्रकृतयोर्गुणस्य वर्ण्यतया प्रकृतेन राजहंसेनाग्रहणादिति भावः । अमुं विशेषोक्तावंतर्भावयंति परे । **इत्यतद्गुणः** ।

प्रभा :—रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥' इति । इत्यतद्गुणप्रकरणम् ॥५८॥

(८२) यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ९२ ॥
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यत् एकेनोपकल्पितम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यत् अन्यथाकरणम्, स (साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्) व्याघातः । उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

(विद्धशालभञ्जिका. १.२.)

60. VYĀGHĀTA.

That is stated to be 'Vyāghāta' where whatever thing has been done by someone by whatever means, is undone by another by the same means.

Gloss:—When what has been accomplished by one is upset by another *by the same means*, with a view to surpassing (the former), the figure is 'Vyāghāta,' so called because it is occasioned by the undoing of an accomplished thing. To illustrate:—

I praise those women of charming eyes, the conquerors of Śiva, who restore to life, with but the glance, Love that was burnt down with a glance! (175)

प्रदीपः—पपत्तिः । **यद्यथेति** । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवोपायेन ततोऽन्यथा चेत्साध्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—**दृशेति** । अत्र दृशैव दाहो जीवनं च ।

उ०: – **तेनैवोपायेनेति** । तज्जातीयेनैवेत्यर्थः । (**दृशेति** । विद्धशालभंजिकायां प्रथमांके मंगलाचरणम् । विरूपाक्षः शिवः ।) **अत्र दृशेति** । तथा च कार्यवैजात्ये कारणवैजात्यं प्रयोजकमित्यस्य व्याघात इति भावः । इदमुपलक्षणम् । अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकार्यनिष्पादनेऽप्ययम् । 'यैर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः' इत्यत्र योगार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाध्यवसानात्पुरःस्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कार्यहेतुताविमर्शनान्निवर्तते इति बोध्यम् । यदा त्वाश्रयभेदेनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं निबध्यते तत्र नायम् । व्याहतेर्विरोधगर्भाया अभावात् । यथा एकस्यैव पाण्डि-

प्रभाः – **यद्यथा साधितमिति** । स्पष्टम् । इति व्याघातप्रकरणम् ॥ ५९ ॥ इति शुद्धालंकार-

(८३) सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ९३ ॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणामलंकाराणां यथासंभवमन्योन्यनि-

---

61. SAMSṚṢṬI.

That is held to 'Samsṛṣṭi' when here they stand exclusively.

Gloss:—Where these i. e. the figures whose natures have just been stated occur together, according to the occasion, one independent of the

---

प्रदीपः–एवं शुद्धालंकारा दर्शिताः। अस्ति पुनः कश्चिद्विषयो यत्राङ्गदादिसंबद्ध-पद्मरागप्रमुखमणिमेलकवत्प्रोक्तानामलंकाराणां संवलन एव चमत्कारः। तस्मात्सोऽप्यलंकारः। तत्र द्वयी गतिः। परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितेस्तदभावाच्च। तत्र प्रथमा संसृष्टिरुच्यते, द्वितीया तु संकरः। स च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं लक्षयति—**सेष्टेति**। भेदः स्वरूपतो विषयतो वा परस्परमनपेक्षत्वम्। यद्वा विषयभेदे सति परस्परानपेक्षत्वम्। स्थितिर्व्यवस्थितिः।

उ०:–त्यस्य खलवृत्तिमदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च। एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं निष्पिपादयिषितं तदन्येन कर्त्रा तेनैव कारणेन तद्विरुद्धकार्यं निष्पिपादयिषितं चेत्तदाऽप्ययम्। यथा 'विमुञ्चसि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे तदा सह नयस्व मां प्रणययंत्रणायंत्रितः। अथ प्रकृति-भीरुरित्यखिलभीतिरक्षाक्षमान्न जातु भुजमंडलादवहितो बहिर्भावय॥' इति वनं प्रति प्रस्थितं रामं प्रति जानक्या वाक्यमिदम्। यत्तु 'निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्या-र्थत्वप्रकल्पनम्। इदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान्॥' इति निरुक्त्यलं-कारः। स श्लेषविशेष एव। यदपि सिद्धस्यैव विधानं विध्यलंकारः। 'पंचमो-दंचने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्।' अत्र द्वितीयकोकिलपदं मधुरध्वनि-शालित्वं लक्षयत् सकलजनहृद्यत्वं व्यनक्ति। तदपि ध्वनिना गतार्थम्। क्वचि-द्गुणीभूतव्यंग्येन वा। न हि सर्वोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रपंचोऽलंकारगोष्पदेऽन्तर्भा-वयितुं शक्यते वेधसाऽपि। एवं सिद्धनिषेधानुकीर्तनमपि। एवमष्टौ प्रमाणालंकाराः अन्यैर्दर्शिताः। तत्र प्रत्यक्षं भाविकतया निबद्धम्। अन्यादृशं तु न चमत्कारि। अनुमानं तु साक्षादेवोक्तम्। अन्येषां तु नालंकारत्वम्। तत्तत्प्रमाणजन्यप्रमि-तिविषयत्वकृतचमत्काराभावात्। तत्तद्रूपेणोपस्कारकत्वाभावात्। उपमानं तु उपमयैव

प्रभा:– प्रकरणानि। **विषय इति**। काव्यविशेष इत्यर्थः। **विषयत इति**। विषयोऽ-लंकारप्रतिपादक आश्रयो वा शब्दः। एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोल्लसदित्यादौ

रपेक्षतया यत् एकत्र (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयत्रापि वा) अवस्थानम्, सा एकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः ।

तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा—

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥ १७६ ॥

(शिशुपालवध. ६.१४.)

other, (either in the word portion or sense portion or in both), the figure is 'Samsṛṣṭi,' so called because in essence it embodies a grouping (of figures) in (the frame of) the same idea.

Of them, the Samsṛṣṭi of figures of sound as in:—

Another lady whose eyes were unsteady owing to the hair (falling on them) sent forth a tumult of the tinkling girdle as she moved, with her beauty heightened by the bustle of the bees that were hovering in their craving for the fragrance of the mouth! (176)

प्रदीप :– एतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलंकाराणां भेदेन यत्स्थितिः सा संसृष्टिरिष्टा। संकरभेदास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरेवाभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषयाभेदाच्च । सेयं शब्दालंकारमात्रस्यार्थालंकारमात्रस्य शब्दार्थालंकारयोर्वेति त्रिप्रकारा। तत्राद्या यथा—**वदनेति** । अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमन-

उ० :– गतार्थमित्याद्यूह्यम्। **चमत्कारः** । अधिकश्चमत्कारः । ननु संसृष्टिर्न पृथक् यथा कामिनीशरीरे कुंडलहारकेयूरकंकणादीनां खलेकपोतिकया शोभाजनने न विशेषार्थः । समुदायिभ्यः समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्तिः । तद्दृष्ट्यैव काव्ये गुणालंकारकल्पनादिति चेन्न । तत्र स्वाश्रयभिन्नभिन्नांगोत्कर्षाधानपूर्वकं शरीरेऽवयविनि आर्थः शोभातिशयः, इह त्वेकांगोत्कर्षकतया संसृष्टिरेव । यथा लिंपतीत्यादौ उत्प्रेक्षया तमसः प्रसृतत्वं प्रतिपाद्योपमयाऽतिगाढत्वोपपादनेन संसृष्टिव्यवहारात् । लोकेऽपि बहूनां कंठाभरणानामेकोत्कर्षकत्वं तत्र संसृष्टित्वस्यैवांगीकारात् । **परस्परमपेक्ष्येति** । परस्परनैरपेक्ष्येण लब्धात्मविश्रांतीनामित्यर्थः । **एतेषामिति** । बहुत्वमविवक्षितम्। तेन द्वयोरपि संग्रहः । **भेदेनेति** । अनेन संकरव्युदासः । व्यवस्थित्यभावमुपपादयति—**व्यवस्थितेरिति** । यथा लिंपतीत्यत्रोत्प्रेक्षा लेपनविषया ।

प्रभा :– रूपकानुप्रासयोर्विषयैक्येऽपि परस्परापेक्षाविरहादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह—**यद्वेति** ।

अर्थालंकारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७॥ (मृच्छकटिक. १.३४.)

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः । उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तिं णिवारेइ ॥ १७८ ॥ (—)

That of figures of sense as in :—
(See St. 26) (177)

In the former instance, Yamaka and Anuprāsa mutually independent bring about a Samsṛṣṭi. In the latter, however, Upamā and Utprekṣā just like them (i. e. mutually independent.) (bring about Samsṛṣṭi.) As for the Samsṛṣṭi of figures of sound and sense, it is as in :

Such a person is not to be found in this place (ग्राम) as would restrain this (lady) gadding about, whose beauty is being made much of and who is the robber of the hearts of youths ! (178)

प्रदीपः—पेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—**लिम्पतीति** । अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परसनपेक्ष्य व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अन्त्या यथा—**सो णत्थीति** । अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्,

---

उ०ः—उपमा असत्पुरुषसेवाविषया । **विषयाभेदादिति** । अनिश्चयेति शेषः । **वदनेति** । (माघकाव्ये षष्ठसर्गे कस्याश्चिन्नायिकाया वर्णनम् ।) मुखसौगंध्यलोभेन भ्रमतां भृंगाणां यः संभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुंतलैश्चञ्चलदृशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) **लिंपतीवेति** । पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा उत्तरार्धे उपमा । (**सो णत्थीति** ।) 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुंठाकीं परिष्वक्कंतीं निवारयति ॥' महमहल्लावण्याम् नवनवीभवल्लावण्याम् । परिष्वक्कंतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छंतीम् । (गाथा छन्दः ।) अत्र पूवार्धे छेकानुप्रासः । उ-

---

प्रभाः—एवं च तत्र विषयभेदाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **सो णत्थीति** । 'स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठनं परिसर्पन्तीं निवारयति ॥' अत्र पूवार्धेनुप्रासः उत्तरार्धे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥ **चारु-**

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे। संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्।

(८४) अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स (एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः। उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।

Here the Anuprāsa and the Rūpaka are mutually independent. Their contact is due to their being embodied in one and the same sentence or verse.

62. SAṄKARA.

But 'Saṅkara' consists in their being related as the Principal and Subsidiary, when they (i. e. figures) do not rest in themselves.

Gloss:—When these very (figures), not having attained an independent status, are mutually related as the Principal and Subservient, that is the figure 'Saṅkara' so called because their forms are intermingled (therein). To illustrate:—

When their crest-jewel of emerald is appropriated and the golden ear-ring removed, when the girdle is pilfered and the pair of jewelled anklets suddenly seized, the Śabaras do not so much as remove the pearl

---

प्रदीपः-एकवाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात्। **अविश्रान्तीति**। तेषामेवालंकाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वतंत्रभावानां परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वं स तु संकरः। संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्। उदाहरणम्—**आत्ते इति**। अत्र

उ०:–त्तरार्धे हृदयलुंठाकीमिति रूपकम्। **एकत्रवाक्येति**। 'क्रिया वा कारकान्विता' इति उक्तेरर्थाविच्छिन्नशब्दस्यैव वाक्यत्वम्। तथा चैकं वाक्यमिति प्रतीतिसिद्धमेकत्वमादाय तयोरेकार्थसमवाय इत्यर्थः। वाक्यभेदेऽप्याह—**छंदसि वेति**। चतुष्पादात्मके इत्यर्थः। अर्थालंकाराणामप्यत्र परंपरया स्थितिः। **समवेतत्वम्**। संबद्धत्वम्। **आत्मनि**। आत्ममात्रे। **परस्परमिति**। क-

---

प्रभा:-**त्वार्थमिति**। चमत्कृतिजनकत्वं ह्युपमादेरलंकारत्वम्। अतो विशेषणांशे

शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥१७९॥ (—)

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः। यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।

---

necklace tinged red by the shade of the Bimba-like lips of the deer-eyed women of your foes, that were in flight in the forest, thinking them (i. e. pearl necklaces), O king, to be strings of Guñjā berries! (179)

Here, the Bhrāntimān manifests itself depending on the Tadguṇa, and Tadguṇa becomes the source of great charm to men of taste in so far as the Bhrāntimān is based on it. Thus they are related as the Subsidiary and Principal. Or as in:

With splendour like matted hair, holding with the ray (by Śleṣa: hand) the rosary of the spot, and white (by Śleṣa: pure) due to the loss of redness (by Śleṣa: due to dispassionateness) preferred, it seems, owing to the mishap to the separated lovers (by Śleṣa: owing to the

---

प्रदीपः—बिम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तद्गुणमपेक्ष्य गुञ्जाफलानां स्रज इति भ्रान्तिमानात्मानं लभते। तद्गुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति किं तु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः। अत्र द्वयोरलंकारयोः संकरः। बहूनामपि यथा—**जटेति**। अत्र जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योम्नीति चोपमा। कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम्। वियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षा। वैराग्यविशद इति श्लेषः। चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम्। तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानात्।

उ०:—स्यचिदनुग्राह्यत्वं कस्यचिदनुग्राहकत्वमित्यर्थः। योगार्थमाह—**संकीर्यमाणेति**। (**आत्ते इति**।) आत्ते गृहीते सीमंतरत्ने, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात्। मरकतिनीत्यनेन झटिति विवेचनम्। शुद्धहेम्नां देहकान्त्याऽभिभवसंभवात्। ताटंकपत्रं कर्णालंकारः। लुप्तायां छिन्नायाम्। मणितुलाकोटियुग्मे नूपुरे। इत्वरीणां गतिशीलानाम्। बिम्बौष्ठकान्त्येति। मुखस्य नम्रत्वात्। हारं मु-

---

प्रभा:—विशेष्यांशे वान्यापेक्षेति भावः। **संकीर्यमाणेति**। परस्परसापेक्षेत्यर्थः।

परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥ (—)

उपमा रूपकम् उत्प्रेक्षा श्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक-प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपं अक्ष-वलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सा-

---

perishability of the fleeting objects of sense–वियोगि), the moon who is white like ashes (otherwise white : with ashes) is tramping in the sky as on the burial-ground whose surface is dotted with the skulls in the shape of the host of stars that are hanging about ! (180)

Here, the four *viz.* Upamā, Rūpaka, Utprekṣā and Śleṣa are, as above, apprehended as being related as the Subservient and the Principal. The attribute of being held in the hand happens to be the probative ground favouring the assumption of the Rūpaka : Rosary in the form of the spot. For, if this be a Rūpaka, Rosary only is felt as being prominent, the aspect of spot being rendered obscure. And that is universally

---

प्रदीप : – श्लेषश्च रूपकोपमयोरङ्गम् । तद्वशादवगतनिर्वेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्बीजं हि सादृश्यम् । न च श्मशाने व्योम्ना सह तत्साहजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति । सर्वत्र चाङ्गानां चारुत्वार्थमङ्ग्यपेक्षा पूर्ववदूहनीया । सर्वेषां चैषां पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चंद्रगतत्वेन महाव्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः । सा च व्यक्तैवेति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम् । ननु कलंकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसं-करौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेह-स्याभावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के । अतः प्राधान्येनाक्षवलयप्रतीतिरेवोद्देश्या । सा च रूपक-परिग्रहेणैव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावगम्यते । नन्वेवमपि

उ० : – क्तानिर्मितम् । (स्रग्धरा छन्दः) **आत्मानं लभते इति** । अधर-सान्निध्यासादितारुण्यविशिष्टमुक्ताफलानां दर्शनेन गुंजास्मरणाद् भ्रान्तिर्भवतीति भावः । **भ्रान्तिमदपेक्षयेति** । तन्निर्वाहकत्वेनेति भावः । एतच्च प्रकृताभिप्रा-येण । अन्यत्र तस्य स्वातंत्र्येणापि चमत्कारित्वात् । **जटेति** । जटातुल्याभिः पिंगाभिः

प्रभा : – **एकान्तत इति** । निश्चित इत्यर्थः । **अमुख्योपचार एवेति** । गुणे त्वन्याय्यक-

र्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासत्त्या उपचर्य योज्यते । शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैव उद्वहनात् ।

कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्कस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् ।

एवंरूपश्च संकरः शब्दालंकारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

---

accepted as being fit for being held in the hand. The spot being held in the *kara* though unreal, is made figuratively possible owing to proximity, by the shade of Śleṣa. Since, the moon holds the spot merely on its body.

If, on the other hand, it were an Upamā—the Spot like the rosary—the spot would be apprehended as being prominent. And the attribute of being held in the *kara* does not pertain to it in fact. Thus in the matter of the prominent one itself a figurative mode shall have to be resorted to.

Saṅkara like this could be seen even of two figures of sound. To illustrate:—

प्रदीपः—विशेषणमिदमसम्यगेव। चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात्। मूर्त्यैव तेन तद्धारणादिति चेत्, न। श्लेषच्छायया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्य योज्यते। तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः। न चास्य करधृतत्वं मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात्। मुख्यविषयोपचारापेक्षया चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते। शब्दालंकारयोरप्येष संकरो दृश्यत इति प्राञ्चः। उदाहरन्ति च—

उ०:—कान्तिभिरुपलक्षितः। करो हस्तः किरणश्च तेन धृतः कलंक एव वलयाकाररुद्राक्षमाला येन। विरहिपीडयेवांगीकृतं यद्वैराग्यं विगतरक्तता विषयव्यावृत्तिश्च। वियोक्तुं शीलं येषां ते वियोगिनो विषयास्तेषां व्यापत्तिर्नाशश्च। विशदः पांडुरः शुद्धचित्तश्च। उदयकालिकलौहित्यत्यागात्तथात्वम्। प्रेंखत्तारासमूहरूपकपालविहितस्वरूपे। भस्मना पांडुर्भस्मेव पांडुश्च। पितृवनं श्मशानम्। (शिखरिणी छन्दः।) **वृत्तान्तप्रतीतेरिति**। तद्वृत्तांताध्यारोप एव धृतकलंकाक्षवलयत्वान्वयादिति भावः। शशिवर्णनस्यैव प्रकृतत्वादत्रैव विश्रांतिः। **प्राधान्येनेति**। कलंकत्वाच्छादनेनेत्यर्थः। **मुख्यतयेति**। रूपके वलयताद्रूप्यस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः। **श्लेषच्छाययेति**। करपदश्लेषेण किरणे पाण्यभेदाध्यवसायादित्यर्थः। उपचर्य प्रत्यासन्नतया इत्यन्वयः। सादृश्यसंबंध-

राजति तटीयमभिहत-
दानव-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।
गजता च यूथमविरत—
दान-वरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

(हरविजय. ५. १३७.)

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

Here looks splendid the slope that has got a noisy, rapidly flowing river that (i. e. river) has beaten the revels of the demons, while, supreme with unceasing ichor, the powerful (सारा) group of bull—elephants, felling the treee, sedulously protects the herd! (181)

Hers, Yamaka and Anulom–Pratiloma, varieties of the Striking, are mutually dependent.

प्रदीपः–राजतीति । तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदयोर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं, तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षा, यमकस्य तु चारुताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिसुन्दरतयाऽतिशयेन विदग्धमनोऽनुरञ्जकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रया-

---

उ०ः–मूलकलक्षणापूर्वकमक्षवलयतादात्म्यप्राप्त्या । **तथा सति** । उपमायामप्यसदेव करधृतत्वमुपचर्यतामिति भावः । **प्रधानत्वेनेति** । इतरस्वरूपानाच्छादित्वे सति विशेष्यतयेत्यर्थः । **मुख्येति** । विशेष्यभूतेत्यर्थः । **अमुख्यम्** । विशेषणम् । उपमा पूर्वपदार्थप्रधाना रूपकमुत्तरपदार्थप्रधानमिति भावः । वस्तुतस्तु रूपके अक्षवलयतादात्म्यापन्ने कलंके पाण्यभिन्नत्वेनाध्यवसितकिरणधृतत्वान्वययोग्यताऽस्ति उपमायां तु तत्सदृशत्वेन प्रतीतिविषये कलंकत्वविशिष्टे पाण्यभिन्नत्वेनाध्यवसितेनापि किरणेन धृतत्वान्वययोग्यता नास्तीति रूपकमेवात्र । एवं च रूपके पूर्वपदार्थप्राधान्येऽपि न दोष इत्यवधेयम् । **राजतीति** । (हरविजयकाव्ये पंचमसर्गे पर्वतवर्णनम् ।) इयं तटी राजति । कीदृशी । अभिहतो दानवानां रासः क्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी सारावः

प्रभाः–ल्पनेति न्यायादिति भावः । **तदाश्रयेणेति** । अनुलोमविलोमाश्रयेणेत्यर्थः । **न चित्रहेतुरिति** । नानुलोमविलोमरूपशब्दालंकारहेतुरित्यर्थः । **किं त्विति** । यमकप्रय-

(८५) एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्बहूनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधात् न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः संकरः। समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—

And (Saṅkara occurs) where there is absence of determination, owing to the lack of a favourable or unfavourable circumstance for the assumption of one (figure).

Gloss:—Where, though two or more figures are (felt to be) present in one place, they could not be so present *simultaneously* owing to conflict; and where neither a circumstance favourable for the acceptance of one of the two, nor another unfavourable, tending to leave out the other (figure) so that only one could be accepted, is present, it is Saṅkara of the second variety, which consists in the absence of determination. The copulative (*ca*) suggests that Saṅkara itself (is being continued in this definition). To illustrate:—

प्रदीपः–नुप्रवेशेनैवायं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकतयेत्येव युक्तम्। **एकस्य चेति**। न्यायः साधकप्रमाणसत्ता। दोषः प्रतिकूलसत्ता। ग्रहो व्यवस्थितिः। यत्र द्वयोर्बहूनां वाऽलंकाराणामेकत्र योग्यत्वेऽपि विरोधान्नैकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत, सोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः। सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—**जहेति**। अत्र किं समुद्रे प्रस्तुते श्लिष्टविशे-

---

उ०:–सशब्दो नदो यस्यां सा। गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति। किंभूता। अविरतेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा। सारा स्थिरा। वनदा वनखंडिका। (आर्यागीतिश्छन्दः।) **चित्रभेदः**। चित्रनामालंकारः। स चात्रानुलोमप्रतिलोमरूपः। **तेषामाशय इति**। एवं चानुग्राह्यानुग्राहकसंकर इति भावः। एतेन शब्दालंकारयोरयं नास्ति शब्दस्वरूपतयोपकार्योपकारकत्वाभावात्, किं तु संसृष्टिरेवेत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपास्तम्। **तस्मादेकेति**। मिथश्चारुतातिशये परस्परापेक्षत्वादनुग्राह्यानुग्राहकभावोऽपीत्यन्ये। **एकस्य** एकतरस्य।

प्रभा:–त्वाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकापेक्षेत्यर्थः। 'साधकप्रमाणसत्ता' इति पाठः। 'साधकप्रमाणता' इत्यपपाठ एव। एवं 'प्रतिकूलसत्ता' इत्येव पाठ इति ज्ञेयम्।

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥ १८२ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते (विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः) किमसौ समासोक्तिः, किं (अब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः) इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः। यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति ।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥ (—)

As it is deep, as it abounds in jewels, and as it is clear in hue, why did not the Creator likewise make the ocean sweet-watered ? (182)

Here arises the doubt: Is it Samāsokti if there is the suggestion of the matter not under consideration, due to similarity of attributes, the matter under consideration being the sea; or is this an Aprastutapraśaṃsā, if there is the suggestion of some matter under consideration, through the sea, the matter not under consideration, owing to similarity with the latter's attributes ?

Or as in:—

Here becomes clear the moon-orb, giving delight to the eyes. Even now the darkness that has enveloped the quarters remains undispelled ! (183)

प्रदीपः–षणमहिम्नाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽब्धेरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च। अयं द्वयोः संकरः। बहूनां यथा—**नयनेति**। अत्र किं कामोद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम्। किं वा एतदित्यस्य बिम्बपरामर्शकतया वदनस्येन्दुबिम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः। किं

उ०—**प्रतिकूलसत्ता**। बाधकप्रमाणसत्ता। **व्यवस्थितिः**। निश्चयः। **विरोधात्**। विरुद्धतात्पर्यकत्वात्। (**जहेति**।) 'यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः। तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः॥' (आर्या मुखविपुला।) संदेहबीजमाह। **न्यायदोषयोरिति**। (**नयनेति**।) निरुद्धाशं निरुद्धदिक् निरुद्धप्रत्याशं च। अविशीर्णं न नष्टम्। तमस्तिमिरं

प्रभाः–समुच्चयेनेति वृत्तिग्रन्थं व्याचष्टे—**सूत्रस्थचकारेणेति**। **जह इति**। 'यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः। तत्किं विधिनैष सुरसपानीयो

अत्र किं (कामस्योद्दीपकः कालो वर्तते इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात्) पर्यायोक्तम्, उत (वदनस्येन्दुबिम्बतया अध्यवसानात्) अतिशयोक्तिः, किं वा (एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशात्) रूपकम्, अथवा (तयोः समुच्चयविवक्षायां) दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु (प्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ) समासोक्तिः, आहोस्वित् (मुखनैर्मल्यप्रस्तावात्) अप्रस्तुतप्रशंसा इति बहूनां संदेहादयमेव संकरः।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न

Is this Paryāyokta if the idea: "This time stimulates passion" is expressed in a different mode? Or, is it Atiśayokti owing to supersession of the 'face' by the idea of its being the moon-orb? Or, is it Rūpaka if mentioning the face with '*etad*' there is superimposed on it the nature of that (i. e. moon-orb)? Or is it Dīpaka supposing that both are sought to be stated collectively? Or, is it Tulyayogitā? Or is it Samāsokti owing to the 'Face' being suggested by the similarity of attributes in eventide? Or, is it Aprastutapraśamsā, the matter under consideration being the clearness of the face? Owing to the doubt of many figures like these, it is this very Saṅkara.

Where, however, either a favourable or an unfavourable circumstance presents itself, there can be no doubt since there is the determi-

---

प्रदीपः–वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुबिम्बरूपणवशाद्रूपकम्। अथ प्रसीदतीत्यस्योभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृतत्वाद्दीपकम्। द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुल्ययोगिता वा। किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः। आहोस्विन्मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावाच्चन्द्रस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चयान्न संशयस्तत्र 'सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।' इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्र एवानुकूल्यं भजते। तत्रैव मुख्यतस्तत्संभवात्। वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरुपमायामेवेत्युपमासाधिका। शशिनि तु नानुकूला। मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभावात्। नापि प्रतिकूला। गौणत्वे-

---

उ०:–मोहश्च। **अतिशयोक्तिः**। निगीर्याध्यवसानरूपा। **रूपकमिति**। निगरणाभावादित्यर्थः। **दीपकमिति**। चंद्रबिंबं प्रसीदति एतन्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वयादिति भावः। **तुल्ययोगितेति**। द्वयोरौपम्यस्याक्षेपलभ्यत्वात्। **मुख्यत्वेनेति**। ज्योत्स्नासादृश्याश्रयतयेत्यर्थः। **वक्त्रे एवेति**। इतररूपानाच्छादिते वक्त्रे इत्यर्थः। **प्राधान्येन**। इतरानाच्छादितत्वेन। **शशिनि त्विति**। शा-

संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् (अनुकूलता) दोषोऽपि बाधकत्वं (प्रतिकूलता) । तत्र

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः । ’

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता ।

‘ वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः ।’ (रत्नावली. ३. १३.)

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया बाधकताम् ।

---

nation of one of the two (figures). A favourable circumstance is one that proves or is agreeable to (the particular figure). An unfavourable circumstance is one that disproves or is disagreeable to (the particular figure). Thus, in

“The brilliance of *smile* like moon-light heightens the beauty of the *face-moon*.”

‘The brilliance of smile’ which is being felt as the prominent thing is agreeable to the ‘face.’ So it is favourable to Upamā; but then it is not so disagreeable to the ‘moon,’ and, therefore, it is not unfavourable to the Rūpaka.

In

“Since, when there was your face-moon, this *other* moon has arisen !”

the attribute ‘other’ is agreeable to ‘the moon;’ but not disagreeable to ‘the face.’ Therefore, it is favourable to the Rūpaka, but not unfavourable to the Upamā.

प्रदीपः – नाप्युपपत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका बाधिका वा । ‘वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः’ इत्यत्रापरत्वमिन्दावनुगुणम् । मुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाप्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य

उ०: – शितादात्म्येन प्रतीते त्वित्यर्थः । **रूपकम्** । वक्त्रमेव शशीत्याकारकम् । तावतापि न संदेहे निरासः (सन्देहसंकरः ?) । द्युतिपदस्य शोभारूपमुख्यार्थत्यागानौचित्यादिति भावः । ज्योत्स्ना यथा शशिनः सौभाग्यं वितनोति एवं हासद्युतिः शशिसदृशवक्त्रसौभाग्यं वितनोतीति वाक्यार्थः । **इन्दाविति** ।

प्रभा: – जलनिधिर्न कृतः ॥ ’ इति संस्कृतम् । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलमित्यत्रापरत्वमित्य-

'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' (—)

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासंभवात् ।

'पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः । (पञ्चस्तवी. ३·१.)

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितम् अम्बुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युप-

---

In

"Lakṣmī closely *embraces* you, the King–Nārāyaṇa,"

however, '*embraces*' leaves out Upamā, since it is unlikely that there could be an embrace of one who is similar (to her husband) on the part of the beloved of another.

"May the foot-lotus of Ambikā, which is charming with the sweet tinkle of the anklets, lead to our success"—

Here 'the tinkle of the anklets' is disagreeable to the lotus owing to improbability; so it is described as unfavourable to the Rūpaka, but not as favourable to the Upamā owing to its being agreeable to 'the

---

प्रदीपः–प्रतिकूलम् । इन्दुसमानगुणे वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुदित इति प्रतीतावत्रासंगत्यभावात् । अतो नोपमाबाधकम् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' इत्यत्रालिङ्गनमुपमायां बाधकम् । स्वामिसदृशं प्रति प्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ।' इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके बाधकम् । नन्वेतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कथं रूपकबाधकतामात्रत्वमस्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकत्रानुकूलं तद्बाहुल्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकत्र प्रतिकूलं तत्तत एवान्यत्रानुकूलम् । अन्यथा तथात्वस्यैवासंभवादिति चेत्, सत्यम् । किं तु यस्य

उ०:–इन्दुतादात्म्यप्रतीतावित्यर्थः । **साधकतामिति** । अपरत्वस्य पूर्वापेक्षित्वात् प्रथमेन्दोरावश्यकत्वेन रूपकसाधकत्वम् । ननु उपमायां वक्त्रत्वेनैव मुखप्रत्यये शीतांशावपरत्वं व्याहन्येत । इंद्वंतरस्याप्रतीतेरत आह—**इंदुसमानगुणे इति** । कथंचिदेवमर्थघटनासंभवेन वक्त्रप्राधान्ये प्रातिकूल्याभावात् उपमायां

प्रभा:–स्यानुषङ्गः । **न तु रूपके साधकमिति** । उपमाबाधकमुखेन साधकत्वं तूपमाबाधकत्व एव पर्यवस्यतीति भावः । **विध्युपमर्दीति** । स्वविरोधिकोऽप्युपमर्दीत्यर्थः ।

मर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम् ।

(८६) स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् ।
व्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उभावपि शब्दार्थालंकारौ व्यवस्थां समासादयतः, सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—

---

foot.' Since in comparison with the latter, the unfavourable circumstance that sets at naught the positive assertion, is felt to be more prominent. The intelligent ones should scrutinise, in this way, in other cases also.

And where in one place are present two figures, one of sound and the other of sense, (it is Saṅkara).

Gloss:—That again is another variety of Saṅkara where in one and the same word, both figures, one of sound and the other of sense, happen to be clearly present. To illustrate:—

प्रदीप :–यथात्वमुत्कटं प्रतीयते तत्र तस्य तथात्वव्यपदेशः । अत्र तु विध्युपमर्दि बाधकं साधकापेक्षयोत्कटत्वेन प्रतीयत इति तेनैव व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिबाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते–विधीयतेऽनेनेति विधिः साधकं, तदुपमर्दि तस्माद्बलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जितस्य पादे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तद्विरहो न निश्चीयते । तथा च तद्बाधकस्यैव प्राथमिकत्वात्तन्मुखेनैव व्यपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकबाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम् । **स्फुटमिति** । विषयः पदम् । तेनैकत्र पदे यदुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं व्यवस्थितौ भवतः,

---

उ० :–न बाधकमित्यर्थः । एवं चानयोरुदाहरणयोर्यत्कोटेः साधकमस्ति तत्कोट्यंशे संशयस्योत्कटत्वात्संकरलक्षणे च तुल्यकोटिकसंशयस्य विवक्षणान्नात्र संकर इत्याशयः। **न तु रूपके इति** । एतद्बीजमग्रे स्फुटम् । **अंबुजे** । तत्त्वेन प्रतीतेः। **विध्युपमर्दीति** । स्वविरोधिकोटिभूतविध्युपमर्दीत्यर्थः । उपमासाधकमित्युक्ते किंचिद्रूपकस्यापि साधकं स्यादिति संदेहो नापैति, बाधके त्वभिहिते तद्व्यवच्छेदप्रतीतेः संदेहोच्छेद इत्याशयः। **एवमिति** । 'यस्यानिशं दिविषदश्वरणारविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः ।' इत्यादौ उत्तंसनमुपमाबाधकमिति

प्रभा :–**साधकापेक्षयेति** । साधकं हि यथोपमायां तथा रूपकेऽपि किंचिद्भवेदिति

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥ १८४ ॥ (हरविजय. १९.१.)

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

Then closed the *lotus of day*, having the ample pericarp of the sun-orb, with the filaments of rays shooting up conspicuously, that enclosed the swarm of bees in the form of darknesss, on its (i. e. of the swarm) descent into its opening, and whose petal-row of the eight quarters was close-knit ! (184)

Here Rūpaka and Anuprāsa are embodied in one word.

प्रदीप :–सोऽप्यपरः संकरः । उदाहरणम्—**स्पष्टोल्लसदिति** । अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुप्रासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंकृतीति प्रायोवादः । शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा– 'कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया' इत्यादावनुप्रासयमकयोः । **तेनेति** । तस्मादनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् । इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कुत एष प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उक्तमत्र प्रागेव दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायाम-

---

उ० :–बोध्यम् । तृतीयसंकरमाह—**स्फुटमिति** । स्फुटमित्यनेनास्फुटालंकारद्वयसंसर्गस्य नालंकारत्वं वैचित्र्यानाधायकत्वादिति सूचितम् । (**स्पष्टेति** । हरविजये १९ सर्गे संध्याकालवर्णनम् ।) स्पष्टमुल्लसंतः किरणा एव केसरं यस्य तादृशं सूर्यबिंबमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य, मिथः संबद्धाः अष्टौ दिश एव दलसमूहा यस्य तच्च तन्मुखं रात्रेरारंभस्तदवतारेण बद्धा अंधकारमधुपावलिर्यत्र तत् । (वसंततिलका छन्दः ।) **प्रत्येकम्** । समस्तपदे । किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकदिग्दलकलापेत्यत्र । **अनंतत्वादिति** । शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन शब्दार्थोभयगतत्वेन चानुगतीकृत्योक्तम् । उपमारूपकादीन् विशिष्योपादाय त्वनंतत्वात्तत्संकरो वक्तु न शक्यत इत्यर्थः । तदाह–**शब्दार्थेत्यादि** ।

प्रभा :–शङ्कया नेतरव्यवच्छेदसिद्धिः बाधकेन तु सद्यस्तत्सिद्धिरिति तदेव बलवदित्याशयः । अन्ये त्विति मतमुक्तार्थम् । **एकपदप्रतिपाद्यतयेति** । एकपदाश्रितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुते शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । **प्रकारान्तरे-**

-(८७) तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ९९ ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया संदेहेन एकपदप्रतिपाद्यतया च व्यवस्थितत्वात् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्तत्प्रभेदानाम् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलंकाराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शब्दस्य, कश्चिदर्थस्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेत् । उक्तमत्र, यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-

---

Therefore it is declared to be threefold.

Gloss:—Therefore this Saṅkara has been sub-divided as being only of three varieties owing to its presenting itself (I) either as based on figures related as the Principal and the Subservient, or (II) as based on figures that arouse a doubt, or (III) as based on figures that are conveyed by the same word. It cannot be sub-divided any other way, since the varieties resulting therefrom would be infinite.

Thus have been stated the figures of three kinds, according as they are present in the Sound, Sense or both.

If it be urged: Why this restriction that even when these are equally responsible for heightening the charm of Poetry, a particular figure is stated to be of Sound, another of Sense, and some other of both?

We reply: In this matter it has been said (already) that in Poetry, in the matter of the classification of Defects, Excellences and

---

प्रदीपः—न्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव, यच्छब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारस्तथाऽर्थशब्दहेतुकार्थान्तरन्यास-

---

उ०:—पूर्वं ' व्यवस्थितत्वाच्च ' इत्यस्याप्ययमेवार्थः । **प्रागेवेति** । नवमोल्लासे इत्यर्थः। **परिवृत्त्यसहत्वमिति**। तत्त्वं शब्दगतत्वम्, शब्दस्य तत्सहत्वेऽर्थगतत्वम्,

---

प्रभा:—**णेति** । तत्तदलंकारगतत्वेनेत्यर्थः । **नन्वेवमिति** । योऽलंकारः इत्याद्युक्तरीत्या शब्दार्थालंकारत्वव्यवस्थाभ्युपगम इत्यर्थः । तनुवपुरित्यादिपुनरुक्तवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ वपुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वय-

स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावात् । ततश्च योऽलंकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलंकारो व्यवस्थाप्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितया उभयालंकारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालंकारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः ।

योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायाम् अन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्र-

---

Figures as being present in Sound, Sense or both, it is *Presence-and-Absence principle* that carries weight. Consequently a figure is classified as belonging to that whose Presence or Absence it depends on. Thus just as Punaruktavadābhāsa and Paramparita-Rūpaka are figures of both owing to their depending on the Presence or Absence of both, similarly, Arthāntaranyāsa based on Sound and others like it should be looked upon (as figures of both). But they have been defined, without regard for actual facts, among the figures of sense since in them the strikingness of Sense appeals as being more prominent.

Even in the matter of the assumption that a Figure belongs to that in which it *abides*, it is the *Presence–Absence principle* that one has to fall back upon. Since without resorting to it, there could not be the

---

प्रदीप :– प्रभृतयोऽप्युभयालंकारा भवेयुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुल्लङ्घ्यार्थमात्रालंकारप्रस्तावे पठिता इति चेत्, तत्रार्थवैचित्र्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलंकारो यदाश्रितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति चेत्, तथा कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तद्व्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् । तस्मादलंका-

---

उ० :– कस्यचिच्च तत्सहत्वे उभयगतत्वमिति भावः । **अर्थशब्दहेतुकेति** । क्षणदासावक्षणदेत्यादौ शब्दशक्तिमूलविरोधालंकारांगभूतार्थांतरन्यास इत्यर्थः । प्रभृतिपदात् ‘ सकलकलं पुरमेतत् ’ इति शब्दसाम्यनिबंधनोपमादयः । **प्रकटतयेति** । साध्यसाधनभावादीनामर्थधर्मत्वादिति भावः । अत एव शब्दवै-

---

प्रभा :– व्यतिरेकावित्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य श्लिष्टतया परिवृत्त्यसहत्वाद्धंसादिपदानां च तत्सहत्वादुभयालंकारता । एवं क्षणदा सा च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासेऽपि श्लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानम्, उत्तरार्धे त्वर्थस्येत्युभयालंकारत्वं स्यादित्यर्थः । **नेति** । इदमनिष्टापादनं नेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वकारमतमाशङ्कते—**अथेति** । दूषयति—**तथेति** । तथा हि क्वचि-

यिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्।

(८८) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः॥ ५६॥

तथा हि अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात्। क्रमेणोदाहरणम्—

---

particular *Abode–Abiding principle.* Therefore it is more cogent to hold that the mutual differentiation between figures is due to the circumstance as specified.

DEFECTS OF FIGURES.

Though there are possible certain defects of these, they have not been separately stated since each one of them comes, as the case may be, under those (already) stated.

Gloss:—To explain:—The three defects of Anuprāsa, viz. Absence of established usage, Futility and Stylistic disharmony, do not respectively go beyond (a) Being in conflict with established usage, (b) Redundancy, and (c) Discordance of syllables, as they are identical with them in nature. Instances in order:—

प्रदीप:–राणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्परं भेद इत्येव ज्यायः। नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितास्ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित्संभविनोऽप्युपेक्षिताः। आद्येऽनुभवविरोधः अन्त्ये न्यूनतेत्यत आह—**एषामिति**। तथा हि अनुप्रासस्य तावत् त्रयो

उ०:–चित्र्यस्योत्कटतया पुनरुक्तवदाभासः शब्दालंकारमध्ये गणितः। वास्तवं सिद्धांतसिद्धं तु सर्वेषामुभयालंकारत्वमिति बोध्यम्। अलंकारसर्वस्वोक्तां युक्तिं शंकते—**अथेति**। **विशिष्टस्य**। तत्तदाश्रयविशिष्टस्य। **ज्याय इति**। साक्षाच्छब्दाश्रितत्वस्य यमकखड्गबंधादौ साक्षादर्थाश्रितत्वस्योत्प्रेक्षासमासोक्त्यादावसंभवात् कथंचित्तदाश्रितत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्परिवृत्त्यसहशब्दाश्रितत्वं तत्सहशब्दार्थाश्रितत्वं वाच्यम्। तथा च कथं-

---

प्रभा:–द्रूये पद्ये वा गद्यपद्यान्तरनिरूपितोपमायां शब्दाश्रितत्वेन शब्दालंकारत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तदोषात्। एवमलंकारान्तराणामपि शब्दगतत्वसंभवात्तत्राप्यतिप्रसङ्गो ज्ञेयः। **विशिष्टस्येति**। उक्तविषयव्यावृत्तस्येत्यर्थः। **अलंकाराणा-**

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्तान्
अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ १८५॥

(मयूर's सूर्यशतक. १७.)

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

May that chariot of the sun of hot lustre grown propitious in pleasure protect you : the chariot ever ready to oblige the world, the series of the spokes in whose wheels Viṣṇu, the bearer of the discus, praises; whose bay steeds Indra (Hari) himself (praises); the tops of whose yoke-banners, Śiva (praises); whose axle the moon (praises); also Aruṇa connected with which Varuṇa (praises); the end of whose pole Kubera (praises); whose speed the host of gods (praises), day after day! (185)

Here the praise with a definite subject for a definite object, is effected only with an eye upon the Anuprāsa. It is not found to be so in the Purāṇas, Itihāsa etc. Therefore the defect is Conflict–with–established–usage.

प्रदीपः – दोषाः, प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । तत्र प्रसिद्ध्यभावो यथा—**चक्रीति** । अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तॄणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरो-

---

उ० : – चिदाश्रितत्वांशप्रवेशो विफल इत्याशयः । **वैफल्यम्** । चमत्काराजनकत्वम् । **वृत्तिविरोधः** । उपनागरिकादिवृत्तिविरोधः । **प्रतिकूलेति** । माधुर्यव्यंजिकायां वृत्तौ शब्दत एव टवर्गादिरोजोव्यंजिकायामुद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्धस्यार्थतः पर्युदासादिति भावः । **तत्स्वभावत्वादिति** । तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः । **चक्रीति** । (मयूरकविकृते सूर्यशतके सूर्यरथवर्णनम् ।) अहिमरुचेः सूर्यस्य स स्यंदनो वोऽवतादिति संबंधः । जगदुपकारार्थं नित्यप्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपंक्तिं चक्री

प्रभाः – **मिति** । शब्दार्थालंकाराणामित्यर्थः । इति संकरप्रकरणम् ॥ ६१ ॥ **चक्रीति** । अत्र स्तोत्रस्तुत्युपन्यासे न किंचिदनौचित्यम् । अन्यत्र कवेरनुप्रासकुतूहलभङ्गादित्याह—**अत्रेति** । चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्तिमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत्र इत्येवंरूपेण

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत्किं त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥ (—)
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १८७ ॥ (—)

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किंचिदपि चारुत्वं प्रतीयते इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुण्ठोत्कंठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥ (—)

O youthful lady, whose face is like the moon shedding delight and lovely, whose eloquence possesses fine grace, if you proceed to your beloved's house, say, O red-footed one, why your movement, with the jewelled girdle jingling in no small measure and the sweet anklets tinkling without a pause, occasions annoyance to me, for no reason! (186–7)

Here no imaginable charm of the expressed sense could be felt and hence the Futility-of-Alliteration is the same as Redundancy.

O lady of sweet voice, put for a moment in (an embrace of) the neck of the lady with conch-like throat, me who am filled to the brim with an irresistible yearning! Spare me this neck-malaise! (188)

प्रदीप – धेनैव निबद्धा न पुनरितिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्ध्यभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव । वैफल्यं यथा—**भणेति** । अत्र वाच्यस्यार्थस्य विचिन्त्यमानं न किंचिचारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते । वृत्तिविरोधो यथा–**'अकुण्ठोत्कण्ठया'** इ–

उ० : – विष्णुः, हरीनश्वान् हरिरिंद्रः, धूर्यानमुखम् तत्रत्यध्वजानामग्रान् धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरुणं सारथिं वरुणः, कूबराग्रं युगबंधनाग्रं कुबेरः, रंहो वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयि । (स्रग्धरा छन्दः ।) **भणेति** । हे तरुणि आनन्दस्यंदी सुंदरश्च यः इंदुस्तन्मुखि । सलीलमुल्लासयुक्ते । उल्लासो गमनवचनादिप्रकारः । यदि रमणमंदिरं गच्छसि तदा

प्रभा : – स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधान्नाप्यर्थौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति—**भणेति** । अत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तदर्थस्यापरिपोषे तिष्ठति । तादृगनुप्रासप्रसाधितवाचकनिवेशेऽपि वाच्यस्य तद्वारा वाक्यार्थीभूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह—**अत्र वाच्यस्येति** । तृतीयमुदाहरति—**अकु-**

अत्र शृंगारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥ १८९ ॥

(—)

Here, in the manner stated above (Ullāsa VII), the pompous use of jarring syllables is inharmonious with Love. Therefore jarring alliteration is, in this case, which is called Stylistic disharmony, the same as Discordance-of-syllables.

The embodiment of Rhyme in three quarters is the same as Being-out-of-vogue. To illustrate:—

Like a snakes's jewel of the first water, like a clear–watered river infested by sharks, the wily ones irresistibly attract the heart of a creature even when he has ascertained them as being of sinister aims! (189)

प्रदीप:–त्यादि । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरो गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या विरुद्ध इति प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोध इत्युच्यते । यमकस्य तु पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वमेव । कविभिस्तथाऽप्रयोगात् । यथा—**भुजंगमेति** । उपमायां तु यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकता वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकपदत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—

उ०:– त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः। श्वोभाविगमनां प्रति जारस्य वचः। **अननुरणदिति** । शब्दरहितमणिमेखलम्। तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारात्। अविरतसिंजानमंजुमंजीरम् इति च परिसरणविशेषणम् । परिसरणं गमनम् । भूषणानां च शिंजितम् । रणरणकमुत्कंठाम् । ईदृशं तव परिसरणं दृष्ट्वा मम चेतोऽकारणमुत्कंठां कुरुते इत्यर्थः । तवोल्लासात् इतः परं भर्तृगृहगमनाच्चेति भावः । (आर्या छन्दः ।) **उच्यते इति** । शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्रासस्त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः । शब्दालंकाराणामप्यर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारि-

---

प्रभा:–**ण्ठेति** । अत्रोपनागरिकां विमुच्य परुषाया अङ्गीकाराद्यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह—**शृङ्गारे इति** । यमकविषयं दोषं दोषप्रयुक्तत्वेऽन्त-

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः। धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः। क्रमेणोदाहरणम्—

'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४·२.)

'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति'

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४·२.)

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥ १९०॥

(Cited in भामह's काव्यालंकार. २·५५.)

In an Upamā, the inferiority, in the matter of the class or size, of the Upamāna, or its superiority in the same, is (the same as) the defect Impropriety. So far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned, they respectively do not fall outside Being-deficient-in-(descriptive)-words, or Being-superfluous-in-descriptive-words. Instances in order:

Like the Caṇḍālas you have performed an eminent act of daring !

Here shines the sun like a spark of fire !

Here looks splendid the Cakravāka perched on the seat of the lotus, like the Lord, the Creator, intending to create the creatures, at the beginning of the aeon (i. e. creation) ! (190)

प्रदीपः–'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्'। अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वम्। प्रमाणगतं यथा—'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति' इति। जातिगतमधिकत्वं यथा—**अयमिति**।

उ०:–त्वात्। शब्दानां परिवृत्त्यसहत्वमात्रेण शब्दालंकारव्यपदेशः। (**भुजंगमस्येति**।) सदंभाः दंभसहिताः। दुरंततां दुःखग्राह्यांतःकरणताम्। निर्णयतोऽपि निश्चिन्वतोऽपि। प्रसभं बलात्। प्रमुखे इति पाठे आपाततः। कर्त्रीति। सत्कांतिसर्पमणिरिव ग्राहयुक्तसजला नदीव। कांतेरंभःपदवाच्यत्वात्। (उपजातिश्छन्दः।) **धर्मगते**। साधारणधर्मगते। **अनुचितार्थत्वमिति**। तद्व्यक्तिविवक्षायां तु न दोषत्वमिति बोध्यम्। (**अयमिति**। पद्ममेवासनं तत्र

प्रभा:–भावयति–**यमकस्य त्विति**। उदाहरति—**यथेति**। अथ **प्रतीयमानेति**। इवादिबोध्येनेत्यर्थः। **तथापीति**। इवादिबोधेनोपमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः। एवमुपात्तधर्म-

पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

(Cited in वामन's सूत्रवृत्ति. ४.२.)

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

Your navel is like the Nether World; your breasts like mountains; while this massive braid of your hair is like the cataract of the Jumna ! (191)

Here, owing to the Upamānas, Caṇḍāla etc., the matter under consideration happens to be very much brought into contempt; therefore it is Impropriety.

That sage, marked by the girdle of Muñja grass and wearing the hide of a black antelope for a garment, looked splendid like the sun wrapped in a fragment of a dark cloud ! (192)

Here since the attribute of Lightning relating to the Upamāna and corresponding to the Girdle of Muñja-grass (relating to the Upameya) has not been stated by any word, the defect is the same as Deficiency-of-words.

प्रदीपः – ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदाद्ब्रह्मत्वं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—**पातालमिति** । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता । धर्मगतं न्यूनत्वं यथा–**स मुनिरिति** । अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः । न त्वाक्षेपादिनाऽपि स्पष्टं प्रतीयते

उ० : – आसीनः । विनिर्मित्सुः विनिर्मातुमिच्छुः । स्रष्टा ब्रह्मा । **पातालमिति** । कालिन्दीपातसन्निभः यमुनाप्रवाहतुल्यः ।) **उपहासेति** । अत्युत्कृष्टब्रह्माद्युपमानकत्वम् अपकृष्टोपमेयस्य असत्यतापर्यवसायितयोपहासाय भवतीति भावः । **स मुनिरिति** । (मौंज्या मुंजाख्यतृणनिर्मितमेखलया । लांछितः चिह्नितः ।

प्रभा : – विशिष्टत्वमुपमानोपमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रमभङ्ग इत्याह—**न च**

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ १९३ ॥
(Cited in भामह's काव्यालंकार २.५८.)

There Kṛṣṇa clad in a yellow garment and clutching the Śārṅga bow assumed a form both charming and awful, like a cloud, with a streak of lightning and rainbow across it, as it comes in contact with the moon, at night! (193)

प्रदीपः–अविनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतत् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—**स पीतेति** । अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने तत्तुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वमेवैतत् । भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि । लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्गं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्यात्, तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः

उ०:–कृष्णाजिनरूपं पटं वस्त्रम् ।) जीमूतो मेघः । अंशुमान्सूर्यः । **अविनेति** । व्याप्त्यभावादित्यर्थः । तं विना सादृश्याप्रतीतेर्दोषत्वम् । (**स पीतेति** । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं धनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोज्ञं सुन्दरं च तद्भीमं वपुः, आप प्राप । क इव । शतह्रदा विद्युत् इन्द्रायुधं इन्द्रधनुश्च तद्वान् निशायां शशिना संसृज्यमानो मेघ इव । उपजातिश्छन्दः) **अधिकपदत्वमेवैतदिति** । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाधिकन्यूनधर्मत्वमिति पृथङ्नोक्तम् । **प्रतीयमानमिति** । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्ममित्यर्थः । **न च तथेति** । किं तु उपमाप्रस्तुतेरित्यर्थः । **प्रक्रांतस्य** । उपमालंकारस्य । **अभावात्** । असंभवात् । इत्यादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिंगविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष इति तत्त्वम् । **मात्रेणेति** । पुंस्त्वान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावादिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तसाधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कल्प्यमानस्य लिंगरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् ।

प्रभाः–**तथेति** । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रक्रान्तविरुद्धमित्यर्थः । **पुंलिङ्गत्वादिति** । पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने चिन्तारत्ने बाधेनान्वयादिति भावः । न चेवशब्देनोपमाने साधारणधर्मबोधे बाधकाभाव इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात्, तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

Here, when the conch etc. as relating to the Upameya are not stated, the mention of the moon is in excess; so the defect is the same as Superfluity-of-words.

If the divergence of Gender and Number tends to make what is a *common* property otherwise, then the common property is found to be in connection only with one of the two. Therefore it (i. e. the other) will be apprehended as an Upamāna or Upameya only in so far as qualified by the attribute that is understood. So the fault is the same as Breach-of-Motif since the matter sought to be stated is not clearly brought out. To illustrate:—

प्रदीपः– प्रक्रान्तस्याभावाद्भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' । अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुल्लिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।' अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते, किंतूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात् ।

उ०ः– एवं यत्र लिंगरहितार्थोपस्थापकतिङन्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि न दोषः । यथा 'स्त्रीव गच्छति षंढोऽयम्' इत्यादौ । एवं च 'चंद्र इव सुंदरं मुखम्' इत्यादौ दोष एवेति बोध्यम् । अत्र शुद्धा इति बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वसाधारणधर्मस्य बहुत्वावरुद्धसक्तुष्वेवान्वयो न त्वेकत्वावरुद्धवधूरूपे उपमाने इति भावः । **संभवादिति** । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह–**यत्र त्विति** । **रूपभेदम्** । आनुपूर्वीभेदम् । **उपात्तेनैव रूपेणेति** । उपस्थितोऽर्थ इति शेषः । आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्रान्वयसंभवादिति भावः । **अनुगमः** । अन्वयः । **अत्र लिंगेति** ।

प्रभाः– तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तत्वात् । **लिङ्गभेद इति** । सक्तुशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वादित्यर्थः । **लिङ्गभेदेऽपीति** । पुंस्त्वस्येव स्त्रीत्व-

'चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे' (—)
'सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।' (मेधाविन् ?)

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते, न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा—

'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।' (—)
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ १९४ ॥ (—)

You, like a talisman, have slipped from my hand! Fie upon me who am hapless!

O king, barley-meal pure like a wife of good family, has been eaten!

Where, however, even with the divergence of Gender and Number the word expressing the common property does not undergo a change of form, this defect does not present itself, since that (i. e. the common property) possesses the characteristic of agreeing both ways. To illustrate:—

Made famous by priceless virtues, like the great ocean by priceless jewels!

Her costume, full of elegance and unlike that of other women, possessed an exquisite grace like her charms! (194)

प्रदीप :– तत्र लिङ्गभेदे यथा–'गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः।' अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः । वचनभेदे यथा—**तद्वेष इति।** अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषान्न दोषत्वम् । एवं कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि भग्नप्रक्रम एव दोषः । तथाप्रतीतेरस्खलितरूपतया

उ० :– गुणरत्नशब्दयोर्लिंगभेदेऽपि अनर्घ्यैरिति धर्मवाचकस्य लिंगद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः । **तद्वेष इति।** तदीयो वेष उपमेयम् । विभ्रमा उपमानम् । असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च धर्मवाचकान्युभयत्रान्वयसमर्थानि । असदृश इति कञन्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । भृत इति क्तान्तैकवचनं क्विबन्तबहुवचनं च । दधत इति दध धारणे इत्यस्यैकवचनं धाञो बहुवचनं च । अत्र श्लेषोऽप्युपमोपपादक एवेति बोध्यम् । अन्याभिः

प्रभा :– स्यापि प्रतीतौ यथायोगमन्वयसंभव इत्यर्थः । **उभयत्रापीति** । विशेषाभावेन लिङ्गाविवक्षणादिति । **वचनभेदेऽपीति** । प्रथमैकवचनतद्बहुवचनयोरदन्तहलन्त-

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥ (रघुवंश. १७.१.)

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः
कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती
बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ १९६ ॥ (रत्नावली. १. २०.)

Even in case of the divergence in Tense, Person, Mood etc. the apprehension does not so much as attain completeness as being free from abruptness. So the same also is comprehended by the Breach-of-Motif. To illustrate:—

Kumudvatī got a son named Atithi from Kākutstha as intellect gets vividness from the last watch of the night! (195)

Here there is the divergence of Tense: Intellect *gets*—not *got*—clarity.

With your figure immaculate, thanks to the special bath taken recently, and with the skirt of your silken garment shining bright with the red hue of saffron, you while worshipping Cupid look splendid like a creeper from which shoot forth tendrils with tender leaves, whose form is clean with the special watering done recently and which is lovely with the pollen (Amśu) glistening bright with the red hue like that of saffron! (196)

प्रदीपः– विश्रान्त्यभावात् । तत्र कालभेदे यथा—**अतिथिमिति** । अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रक्रतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेद यथा—**प्रत्यग्रेति** । अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य

उ०:–स्त्रीभिः अन्यस्त्रीवेषैः । **कालः** । वर्तमानादिः । **पुरुषः** । प्रथममध्यमोत्तमरूपः । **विधिः** । अप्रवृत्तप्रवर्तनम् । **स्खलितत्वम्** । विजातीयविषयत्वम् । **विश्रांतिः** । चमत्कारः । (**अतिथिमिति** ।) काकुत्स्थात् । कुशात् । कुमुद्वती । कुमुदनागकन्या । (पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः निशायाः यामात् चेतना चैतन्यं प्रसादं उद्बोधमिव ।) **अत्रेति** । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामा-

---

प्रभा:–त्वाभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । **अतिथिं नामेति** । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः' (—)

–इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः। एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य उपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः ।

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबंधान्न कश्चित्कालादि-

---

Here, it is the third person: "looks splendid," not the second: "look splendid," which applies to the creeper. Therefore, since the latter part (i. e. termination) applying to the thing addressed has to be modified so as to apply to the thing not addressed, the defect is that of Divergence–of–Person.

'Let your glory ever flow forth like the Ganges!'

Here there is the divergence of mood in so far as it consists in making an inactive thing active. Inasmuch as, (the Indicative mood in) "The Ganges flows" (applies to the Ganges) but not (the Imperative) in "Let the Ganges flow." Owing to other things like this not applying to the Upamāna, there results the Divergence–of--Mood etc.

It might be urged: When an Upamā is concluded by admitting another common property whether stated or implied, as the Upameya

---

प्रदीपः – भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः। विधिभेदे यथा—'गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः॥ इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेर्भेदः। यतो गंगा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहत्वि-

---

उ०ः – चेतना प्रसादमापेति न कालभेदस्तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद इति भावः। **प्रत्यग्रेति**। (रत्नावल्यां प्रथमांके वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिः।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मूर्तिः शरीरं यस्याः। कौसुंभरागेण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रांतो यस्याः। नूतनकिसलयुक्तशाखाप्रभवा लतेव। (वसन्ततिलका छन्दः।) **अत्रेति**। तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः। न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः। हे देवि भवती भ्राजते इत्यन्वयसंभवात्। **संबोध्यनिष्ठस्येति**। मध्यमपुरुषवाच्यस्य

प्रभाः – तथा सा पुत्रमापेति कालभेददोषः। विध्यादीत्यादिपदार्थमाह—**एवंविधस्येति**। अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः। 'इन्द्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते

भेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा— 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति'—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम् । रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात् ।

---

gets connected with the attribute under consideration, there cannot be any divergence of tense etc. Even in cases where the Upamā is apprehended only on the basis of a common property that is stated, e. g. 'He speaks truth like Yudhiṣṭhira,' we get the idea : 'He, truth-speaking like Yudhiṣṭhira, speaks the truth.' Nor should it be suspected that it is tautology to say: "Truth–speaking like Yudhiṣṭhira, he speaks the truth", for we get the (particular) sense "He, like Yudhiṣṭhira, is truth-speaking by his habit of truth-speaking", as we get it in "He preserves it as he would preserve wealth ".

प्रदीप :–ति । एवंविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदो द्रष्टव्यः। ननूदाहृतेषु कथं दुष्टता । भिन्नकालसंभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीतं वा कंचित्साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्भिन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथा हि—विभ्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानायिकयोरुपमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नायिकामात्रान्वयेऽपि को दोषः। अथ यत्रोपात्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासंभिन्न एव, तत्र का गतिः । यथा— 'युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी' इति । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीत् , न तु वदतीति चेत् । उच्यते। तत्रापि सत्यवादीति प्रतीतधर्मेणैवोपमित्यव्याघातः । न च तथा सति सत्यवाद्ययं सत्यं

उ० :–संबोध्यार्थेनैवान्वयादिति भावः । **भेद इति** । आशीर्विहितलोट्प्रत्ययस्यानागतेष्टविषयार्थकत्वात्कीर्तावेवान्वयो न तु विद्यमाने गंगाप्रवाहे । एवं यथा गंगा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः । ननु प्रवहणस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गंगानिष्ठस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह— **एवंविधस्येति । असंभवादिति** । उपमेयेऽसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तादृशधर्मांतरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावान्न तत्र विध्यर्थान्वयसंभव इति बोध्यम् । **विध्यादिभेद इति** । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदस्तथाऽपि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थः । नन्विवपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यतामुपात्तधर्मस्तूपमेय एवान्वेत्विति कथं लिंगादिभेदो दोष इति शंकते—**नन्विति । अतिरिक्तम्** ।

प्रभा :–जनैः' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमानमिति द्रष्टव्यम् । केचित्तु विधीयमानधर्मान्तरमेवोपमाने गङ्गायां स्यादत आह—एवंजातीयकस्येति । तथा च तदसंभव

सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—

'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्' (वामन's सूत्रवृत्ति २.४.)

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

(We reply:) It is quite correct. But this sort of explanation is with regard to usages that have come to stay. It is not, however, completely faultless, as there does occur a marring of the understanding of the matter under consideration. Men of taste alone are the authority in this matter.

Dissimilarity and Improbability also resolve into Impropriety. To illustrate:

I compose this moon of the poem from which spread out the rays of meaning !

Here as the similarity of poem to the moon, and that of meaning to rays, is nowhere felt, the defect is Impropriety.

प्रदीपः—वदतीति पर्याप्तौ सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । 'रैपोषं पुष्णाति' इत्याद्यनुप्रयोगवददोषत्वात् । रैपोषमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु क्वचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् । प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् । सहृदयसंवे-

---

उ०:—कालविशेषाद्यनवरुद्धम् । **उपात्तम्** । उच्चारितपदबोध्यम् । **प्रतीयमानम्** । अध्याहारलभ्यम् । **न दोष इति** । एवं काम इवायं राजा भातीत्यादौ सौंदर्यादिनाऽनुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यकालभेदो यथा कामोऽभात् एवमयं भातीत्याकारो न दोषः । कामसदृशसुंदरोऽयं भातीति प्रतीतेः । **यथेति** । यथोपात्तसत्यवादित्वमेव साधर्म्यं, तच्च भिन्नकालमेव, युधिष्ठिरे वर्तमानसत्यवचनाभावात्, धर्मांतरं तु नास्त्येवेत्यभिमानः । **सत्य-**

प्रभा:—इति व्याचख्युः । उपात्तधर्मस्यैवेवादिना बोधनं प्रक्रमभङ्गं चानादृत्य शङ्कते—**नन्विति** । रैपोषमित्यनुप्रयोगेऽपि कथं पुनरुक्तताया अदोषत्वं तत्राह—**अर्थव्ययेनेति** ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥१९७॥ (—)

(Cited in भामह's काव्यालंकार २.४७.)

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति ।

There seemed to pour forth from his mouth, as he stood amidst the circle of the bow, dazzling arrows like burning streams of water from the sun with the halo, at mid-day! (197)

Here burning streams of water as emerging from the sun are improbable. Thus the matter which is being described fosters Impropriety itself.

प्रदीपः—द्यत्वात् । किं च उपात्तमनादृत्य प्रतीतेनोपमा इति तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् । असादृश्यासंभवावप्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा—'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।' अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं न क्वापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थमिति । **निपेतुरिति** ।

उ०:—**वादीति** । सत्यवदनशीलत्वं धर्मांतरमिवार्थ इति भावः । **अर्थव्ययेनेति** । न तु कार्पण्येन यथाकथंचिदित्यर्थः । धनकृतं पोषणमित्यर्थलाभाय रैपोषमित्युक्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषेः प्रयोगः साधुत्वार्थ एव । **आजानिकेति** । स्वाभाविकेत्यर्थः । यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्यं वक्ति किं तु ताच्छील्यात्, तथाऽयमपीत्यर्थलाभान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवं गंगेवेत्यादावत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशयः । एतादृशान्वयाध्याहारादिकल्पनमानुभविकमित्याशयवानाह—**सत्यमिति** । **स्थितेति** । रैपोषमित्यादिषु साधुत्वार्थं नियमितेषु कथंचित्समर्थनमित्यर्थः । **उपात्तमिति** । उपात्तधर्ममित्यर्थः । **तुच्छमिति** । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबंधादिति भावः । तदाह—**उपात्तेति** । (**निपेतुरिति** ।) आस्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । तूणाद्बाणाकर्षणे विलंबः स्यादिति

प्रभा:—पोषणसामान्ये धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः । एवं सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविकयुधिष्ठिरसंबन्धिसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वान्न पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । असंभवमुदाहरति—**निपेतुरिति** । दृशो वारिधारा उपमान-

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते, न यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उदयौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥ १९८ ॥ (—)

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम्,

---

Even in Utprekṣā, it is only the words *dhruva*, *iva* etc. that are capable of expressing the fancying—not the word *yathā* also. For the latter is adequate to express only similarity. And as similarity is not sought to be expressed here (in Utprekṣā), its incapacity there is the Defect of Non-expressiveness. To illustrate:—

From inside the pond there shot forth a blue lotus that was (yet) a bud, as if due to its having shrunk in fear of the charm (चातुर्य) of the eye of the lady! (198)

Also a matter that is fancied is akin to things that are non-substantial owing to its being destitute of a real form. When, for the

---

प्रदीपः—अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निपतनमसंभवीति तन्निबन्धनमनौचित्यं पुष्णाति । उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु यथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—**उदयाविति** । निर्विषयत्वमप्युत्प्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव । यत्तात्त्विकरूपाभावान्निरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तर-

---

उ०:—भावः । धनुर्मंडलं परिवेषश्च बिंबप्रतिबिंबभावापन्ने । (उपजातिश्छन्दः ।) **अनौचित्यमिति** । अप्रयुक्तत्वसांकर्यमप्यत्रेति बोध्यम् । (**उदयाविति** । दीर्घिका वापी ।) मुकुलं मुकुलभावापन्नम् । मेचकं नीलम् । **उत्प्रेक्षादूषणम्** । उत्प्रेक्षाविषयसमर्थकार्थांतरन्यासदूषणम् । **निरुपाख्यम्** । अलीकशशविषाणादि । तत्प्रख्यं तत्तुल्यम् । तत्र हेतुरुत्प्रेक्षाविषयस्य तात्त्विकरूपा-

---

प्रभा:—तया नोपपद्यन्त इत्यनुचितार्थत्वदोष इत्याह—**अत्रापीति** । उत्प्रेक्षादोषमप्यवाचकत्वेऽन्तर्भावयति—**उत्प्रेक्षायामपीति** । **केवलस्येति** । प्रायःपदाद्यसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति—**यथेति** । ‘नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं ध्रुवम्’ इति युक्तः पाठः । **निरुपाख्येति** । असदित्यर्थः ।

तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोषः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव ॥ १९९॥

(कुमारसंभव. १·१२.)

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रका-

---

substantiation thereof, an Arthāntara-nyāsa is used, it is extremely ill-suited, like sketching in air. Thus Absence-of-scope for it is the same as Impropriety. To illustrate:—

Which (Himālaya) shelters from the Sun the Darkness lurking in its caves by daytime, becoming frightened as though. Indeed towards one who, howsoever petty, takes refuge (with them), those with heads aloft very much cherish a feeling of kinship! (199)

Here, as the fear itself of the Sun, on the part of the inanimate Darkness, is improbable, how at all could there be the sheltering by the mountain! But when it is apprehended in its imaginary form, no impropriety regarding it presents itself. Thus an attempt to substantiate it is nothing short of futile.

A Samāsokti suggests the particular Upamāna verily in virtue of the attributes applicable in common. So when on its (i. e. of the Upamāna) being stated here (i. e. in Samāsokti) over again, there results the defect of Being-ill-suited-for-statement, for want of

---

प्रदीपः—न्यासोपादानं तद्रूपं हि तत् यथा—**दिवाकरादिति** । अत्र तमसस्त्रास एवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्राणवत्तया प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः । यत्तु समासोक्तौ

उ०:—भावः । **तत्** । निर्विषयत्वम् । अभित्तिचित्रवदर्थाभावात्तदुदाहरणम् । **दिवाकरादिति** । (कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनम् ।) भीतं त्रस्तम् । (उपजातिश्छन्दः ।) **तत्परित्राणमिति** । अद्रेरप्यचेतनत्वादिदमप्युत्प्रेक्षा । त्रासस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मत्वात् तदाह—**उत्प्रे-**

शायतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥२००॥
(हरविजय. ३.३७.)

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेष-

---

purpose it is the same as Redundancy or Tautology. To illustrate :—

As the sun touched the Quarters with the rays (by śleṣa : with the hands), the Glory of Day, bright and of long standing, with the heat (by śleṣa : torments) augmented, came to assume a size (by śleṣa : huffiness) none small, *like a beloved* ! (200)

Here, the Sun and the Quarters suggest themselves as being the Hero and the Heroines, due to the similarity of attributes and owing to

---

प्रदीपः – साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—**स्पृशतीति** । अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषपरिग्रहाच्च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति दयितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्वस्यापुष्टत्वे

उ० : – **क्षितत्राणवत्तयेति** । **स्पृशतीति** । तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति दिनश्रिया ग्रीष्मदिवसश्रिया अतनुमानपरिग्रहया स्थितम् । करैर्हस्तैः रश्मिभिश्च । तापो ज्वाला खेदश्च । मानं परिमाणं कोपश्च । चिरया दीर्घया चिरकालीनया च । (हरविजये तृतीयसर्गे) ग्रीष्मवर्णनमिदम् । (द्रुतविलंबितं वृत्तम् ।) **अत्रेति** । सूर्यकरेण स्त्रीस्पर्शकारित्वं नायकोचितं विशेषणम्, दिशां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणम्, (तेन) सूर्ये पुल्लिंगसंग्रहः दिशां स्त्रीलिंगपरिग्रहः । **तत एवेति** । अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणात् स्त्रीलिंगाच्चेत्यर्थः । **नन्विति** । यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापस्तथा रवौ करैर्दिशः स्पृशति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि ताप

प्रभा : – **स्पृशति तिग्मरुचाविति** । अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलाल्लिङ्गबलेन च तिग्मरुचेर्नायकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिवद्दिनश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्ति-

परिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन।

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः। यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥ (—)

---

the use of the particular gender (i. e. Fem.). So would the Glory-of-Summer-day suggest itself as being the counter-heroine. Then where is the need of the specific mention of the word "Beloved" for it?

That is, however, the province of Upamā based on Śleṣa, where, unless it (i. e. Upamāna) is stated, there cannot be a suggestion of the Upamāna, like that, even though the attributes are applicable in common. To illustrate:—

And as for herself, bright with her hands ruddy like leaves and lustrous, she fulfilled the desires of those who coveted the fruit not easy to attain (i. e. Mokṣa), like Morning Twilight which looks splendid with the rays of the sun ruddy like leaves, and fulfils the desires of those who longed for the fruit meant for such as are free from sleepiness! (201)

प्रदीपः—श्लेषोपमा निर्विषया स्यादिति चेत्। न। स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्तिः। यथा—**स्वयं चेति**। अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः। अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः। तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण

उ०:—इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः। **न स्फुटेति**। अयमाशयः। यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे उपमानपदोपादानं व्यर्थम्। यथा स्पृशतीत्यादौ। अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम्। यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमानाप्रतीतिः उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम्। यथा—**स्वयं चेत्यादौ**। गौरीपक्षे पल्लववदाताम्रौ भास्वन्तौ च यौ करौ ताभ्यां विराजिनी। सुखेनाप्यते इति स्वापं, खल् प्रत्ययः। न

प्रभा:—संभावनाद्दयितयेत्यपुष्टार्थम्। **श्लेषोपमेति**। श्लेषमूलिकोपमेत्यर्थः। **स्वयं चेति**। अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः। **अनयैवेति**।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम्। यथा—

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान्पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

(भल्लटशतक. ६९.)

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तेरयुक्तमेव पुनः कथनम्।

In Aprastuta-praśaṃsā also, the Upameya which is suggested in this very manner, should not be rendered nugatory by being mentioned over again. To illustrate:—

The fly, if it comes forward on the winged creatures being summoned, cannot be resisted. The coral glistening amidst the ocean (pretends that it) possesses the splendour of jewels. Nor does the fire-fly tremble to parade in the very midst of the luminous bodies. Fie upon the dead Universal which is like the master by whom no cognizance is taken of the difference between one object and another! (202)

Here, since the indiscreet master is suggested by the Universal as qualified by the attributes, which is the matter not under consideration, its mention over again is surely improper.

प्रदीपः—दुष्टतां नेयम्। यथा—**आहूतेष्विति**। अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसंभवादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वेति।

उ०ः—स्वापमस्वापं दुःखप्रापं तादृशं यत्फलं मोक्षादि तत्र ये लुब्धास्तेषामीहितप्रदा इष्टदात्री। प्रभातसंध्यापक्षे तु पल्लवताम्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैर्विराजिनी। अस्वापो निद्राभावः तद्रूपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री। अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तित्यागादिति। **उपमेयस्य**। प्रस्तुतस्य। (**आहूतेष्विति**। भल्लटशतके ६९ पद्यम्।) विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते। तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा। मणीनां

प्रभाः—श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः। **आहूतेषु विहंगमेष्विति**। अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतैवाविवेकिप्रभोरवगतिसंभवात्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेत्यपुष्टार्थत्वमप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः। उपसंहरति—**तदेत इति**। प्रोक्तजात्यंतर्भाविता उक्तदोषसामान्यधर्मा

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविताः न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति ।

Thus these defects of figures and also others like these, occurring according to the nature of the case, are comprehended by the class of defects already specified. Hence they require no separate mention.

प्रदीप :—तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता इति पृथग्न प्रतिपादनमर्हन्तीति कल्याणमास्ताम् ॥

सम्पूर्णं काव्यलक्षणम् ।

ज्येष्ठे सर्वगुणैः कनीयसि वयोमात्रेण पात्रे धियां
गात्रेण स्मरगर्वखर्वणपरे निष्ठाप्रतिष्ठाश्रये ।

उ० :—मध्ये धुरि अंते वा वसन् मणीनां रत्नानां रुचं कान्तिं धत्ते । खद्योतोऽपि तेजस्विनामग्निसूर्यादीना मध्ये अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितुं गंतुं न कम्पते न बिभेति । एतत्सामान्यं अचेतनं अविचारितपदार्थगतविशेषं प्रभुमिव धिक् । (शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।) **अत्र** । आद्यपादत्रयेऽपि । **अप्रस्तुतनिष्ठसामान्येति** । अनाकलितविशेषत्वस्वरूपेत्यर्थः । **तत्** तस्मात् । **एते** उक्ताः । **एवंजातीयका इति** । यथा समासोक्तौ नपुंसके नायकव्यवहारसमारोपः । 'दिलीप इति राजेंदुरिंदुः क्षीरनिधाविव ।' इत्यत्र राजनि इंदुतादात्म्यारोप उपमाविरुद्धस्तदेतदनुचितार्थमेव । यथा वा, भिन्नाश्रययोर्विरोधवर्णनम् । यथोष्णभासस्तनयाया अपि जलं शीतलमित्यादौ । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्योक्तेरिदमनभिहितवाच्यमेव । **प्रोक्तजातीति** । सप्तमोक्तदोषजातीत्यर्थः । **संपूर्णमिति** । लेशतोऽपि न्यूनताविरहात् । **काव्यलक्षणम्** । काव्यं लक्ष्यते स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमिति शिवम् ॥

प्रभा :—(न?) तिक्रान्ताः । एवं च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति तात्पर्यम् ॥

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ।

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

Thus is complete this Definition of Poetry.

That this path of the learned, though varied, appears unvaried like this, is not to be wondered at. Since the well-effected fusion is responsible for it.

Thus ends the Tenth Flash, named as "the Determination of the Figures of Sense" in the "Light of Poetry".

FINISHED IS THIS KĀVYA-PRAKĀŚA.

प्रदीप :– श्रीहर्षे त्रिदिवं गते मयि मनोहीने च कः शोधये-
दत्राशुद्धमहो महत्सु विधिना भारोऽयमारोपितः ॥ १ ॥

परिशीलयन्तु सन्तो मनसा संतोषशीलेन ।
इममद्भुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥ २ ॥

दीपिकाद्वितयं कन्ये प्रदीपद्वितयं सुतौ ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य गोविन्दः शर्म विन्दति ॥ ३ ॥

उ० :– ' शृंगवेरपुराधीशरामप्रेरणया दृढम् ।
सद्युक्तिमुक्तासंदर्भैर्विद्वच्छ्रुतिमनोहरैः ॥ १ ॥

सेतौ नागेशबद्धेऽस्मिन्नलंकारमहोदधेः ।
सतां मतिः संचरतां यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ २ ॥

काव्यप्रदीपकोद्योतः शिवयोरर्पितो मया ।
यन्निर्मितौ सहायो मे जाता सा प्रतिभा सखी ॥ ३ ॥

प्रभा :– काव्यप्रकाशगम्भीरभाववोधो न चान्यतः ।
इति प्रदीपगम्भीरभावार्थद्योतनं कृतम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः ।
कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

प्रदीप :—इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ।

॥ **समाप्तोऽयं ग्रन्थः** ॥

उ० :—इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुकाव्यप्रदीपोद्योते दशम उल्लासः ।

प्रभा :—इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यश्रीविठ्ठलसूरिसूनुरामभट्टात्मजवैद्यनाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभाख्यायां दशम उल्लासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ **शुभं भूयात्** ॥

APPENDIX A

रुचककृते सङ्केते

॥ अथ दशम उल्लासः ॥

उपमानस्य चंद्रादेर्विशेषणान्युपमानस्य विशेष(? ष्य)रूपतया व्यवस्थापकाः । **षष्ठीवदिति ।** यथा षष्ठी यदुत्तरा तदेव विशिनष्टि । श्रुत्यैव च संबंधमुभयाधारमभिधत्ते तथैवायं यथेवादिः । सममेव साम्यं साधारणो धर्मः । तुल्यता द्विष्ठरूपं सादृश्यम् । भुजंगः कामुकः अंबररत्नं सूर्यः । **अलंकारांतरं चेति ।** तद्ध्यनुप्रासादि श्लिष्टतरमपि । काव्ये यद्यव्यभिचारितयैव तद्व्यवहारो गण्यते तदा तेन सहोपमादीनां संकरसंसृष्टी स्यातामिति केवलतयैषां विषयो नावकल्पते । **तदिति**-स च स्फुटतरो रसादिरर्थः तथालंकारांतर-मिति । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः । अस्फुटश्च रसादिर्गुणीभूतव्यंग्ये गृहीतः इत्यस्फुटतरोत्र गृह्यते इति संस्पर्शपदेन ध्वनितम् । **मनो विषकल्पं** विषसदृशमित्यर्थः । न तु विषमेवेति । प्रकृत्यर्थसदृशेर्थे कल्पवादीनां स्मरणात् । उपमाया एव हीदमुदाहरणं न तु रूपकस्य । प्रत्ययादमुतः समारोपाप्रतिपत्तेः । सकलकरणपरविश्राम-श्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य । दृश्यते अथवा श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥ सरसकाव्यस्य सदृशमिंद्रियाणां परनिर्वृतिप्रदं नोपलभ्यते न वा श्रूयत इत्यर्थः । **असितेति**-अत्रोपमानो-पमेययोरेकपदानुप्रवेशः । पूर्वत्र वर्तते पृथक् निर्दिष्ट इति विशेषात्पुनरुदाहरणम् । अंतःपुर इवाचरत्यंतःपुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्येमिति क्यच् । क्यङ्क्यज्वाच्यमाचरणमत्र साधारणो धर्मः । विधवति विधुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्याचारे इति क्विप् । ढुंढुंण्णन्तो परिभ्रमन्मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृक्षं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि ॥ यद्यपि तेन तुल्यमित्यादौ तुल्यादिपदानामुपमेय एव विश्रांति-रित्युक्तं तथापीह कुसुमेन सदृक्षमिति सदृक्षशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यता-प्रतिपादनादुपमानत्वं बलादायातं तस्य च साक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः । **मृगनयनेति** । मृगनयने इव नयने यस्याः । अत्र गुणद्योतकोपमान-शब्दानां त्रयाणां लोपः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना हि प्रकरणेन यदुत्तरपदं लुप्यते तत् कंठेकाल इत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोत्पादितसमासस्थमेव समाससंनि-योगेनोत्तरपदलोपविधानात् । तदानीं च तस्यैवोत्तरपदत्वात् । बहुव्रीहौ तु विहिते द्वितीय-स्योत्तरपदत्वमिति कुतः तस्योपमेयभूतस्य लोपः । यदातु मृगशब्द एव लक्षणया मृगनयनवृत्तिस्तदा मृग एव नयने यस्याः इत्युष्ट्रमुखवद्रूपकसमासस्यैव विषयो न त्वस्योपमा-

समासस्येति नास्ति स्थानमुपमायाः त्रिलोपिन्याः । अतएवोक्तं **यदेति** । उपमेयेनोपमानधुराधिरूढेन करणात्मना उपमा उपमानस्योपमेयतापादना उपमेयोपमा । संशयस्तु ससंदेहो यदि संशय्यमानस्य तदितरस्मादुत्तरकालं भेदः प्रतिपादितः स्यात् । न वा। शुद्धस्यैव तस्य विच्छित्त्या प्रतिपादितत्वात् । **अनपह्नुतेति** । अनयोरपह्नुतभेदत्वे अतिशयोक्तेर्भावात् । **आरोपितधर्म एव** तस्य प्रसिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् । यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मंडलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना । **सांगमिति** । न यत्र तस्यैव रूपणमपि तु तदंगस्यापि । अंगमत्रोपकरणमात्रं न त्वारंभकमेव लक्ष्याव्याप्तिप्रसंगात् । रहांसि रहस्यानि । दक्षः प्रजापतिः । भीमो भीमसेनः । सन् वंशोन्वयः स एव सद्वंशः शोभनो वेणुः । एवमिति यथा—विलसदमरनारीनेत्रनीलाब्जषण्डान्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि । न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥ तथाचोक्तं-इदं ते केनोक्तमित्यादि । श्लिष्टैः समानैः । लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोप्युल्लासः । जयलक्ष्मीस्तव विरहे न भवतु सा दुर्बला ननु सा ॥ साशब्दस्त्वत्र दौर्बलस्याविप्रतिपत्तिं व्यनक्ति । तत्सदृशीमित्यत्र वहतीत्यपेक्षणीयम् । यो लघुः स पदमवाप्य पतेदिति संबंधः । शेखरः शृंगम् । राजशुकः कश्चिदुत्कृष्टजातिशाली शुकः । **मुखादिति** लोकप्रसिद्धम् । अत्र मुखमाकृतिः अपेक्षितक्रियं चैतदपादानम् । जात्या वेदकमेतच्छरीरादेतदल्पतरं जातमित्यर्थः । प्रतियातनं संशोधनम् । **श्लेष** इति विशेष्यपदस्यापि श्लिष्टता । **समासोक्तिरिति** समानविशेषणत्वम् । **सादृश्यमात्रमिति** । प्रतीयमानेनापि केनचित् धर्मेणानुगुण्यम् । पुंस्त्वं पुरुषस्य भावः । तस्येव चारुकृत्यं च अधः पातालं निकृष्टा गतिश्च । प्रणयने याच्ञानिमित्तम् । न महानपि स्वल्पोपि । पुरुषोत्तमो विष्णुः सत्पुरुषश्च । एष न शब्दश्लेषोभिधाया एकत्र नियमान्नियतत्वात् । नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूलध्वनिभंगवद्वृत्तान्तस्यात्र वाच्यत्वात् । तस्य चाप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुतार्थमुखेन यत्राप्रस्तुतोर्थो विशेष्यद्वारेणावगम्यते स तस्य ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । सत्पुरुषचरितमेवात्र वाच्यं प्रस्तुतं च तन्मुखेन चेतरार्थप्रतिपत्तिः । ततः शब्दशक्त्युद्भव एवायमिति चेत् । न । तस्य वाच्यत्वासंभवात् । नह्युत्कृष्टतमस्यापि पुरुषस्य सत्यत एवास्ति शक्तिर्विश्वमभ्युद्धर्तुमाक्षिप्यमाणस्य तु तस्य गुणवृत्त्या तद्वर्णनमविरुद्धं गुणभूतत्वादित्यप्रस्तुतप्रशंसैवैषा । पादा रश्मयः पादौ चरणौ । जडधामता शीतलतेजस्त्वं मूर्खास्पदताच । अहो इति यद्यर्थे । कल्पः प्रौढः । रसनाविपर्ययः असत्यभाषित्वमपि । चापलमश्रोतव्यश्रवणमपि । मदो गर्वोपि । शून्यकरत्वमदातृत्वमपि । अन्यल्लटभत्वमपि अन्या कापि वर्तनच्छाया । सामा शंके यदि वा श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ श्यामा योषित् । रेखा मर्यादा । **एवमिति** यथा व्यतिरेके । तत्र हि एकस्य बहुभ्यो व्यतिरेकमाला । व्यतिरेकतो यथाहरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः । रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसीति ॥ **साधारणधर्मादीनां** साधारणधर्माणामुपमानोपमेयानाम् । साधारणधर्माणां

प्रतिबिंबत्वेन नियतनिष्ठतया कथं साधारणधर्मतेति चेत् न वस्तुतो हि तेषां धर्माणामभेद इति साधारणता शब्दान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिंबनं इति नास्ति कश्चिद्विरोधः। कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराणि सिंहानाम्। कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानाम्॥ **श्लेषोपीति।** यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यागांगिभावसंकरत्वं तथापीह विषये श्लेषे व्यतिरेक इत्येषा प्रसिद्धिर्न तु संकर इति। ततस्तदनुसरणार्थं एवैष प्रभेदो व्यतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते। विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टा इति अतःपरम्। अखंडमंडलःश्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः॥ अत्र तुल्यार्थे वतिः कलाशब्दः श्लिष्ट इति पाठः। ततो "नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः। भास्वतानेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः॥ अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा। भास्वतेति श्लिष्ट इति पाठः। तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वस्य समारोपात् रवित्वस्य प्रतिपादनात्। निषेध इवेति न तु निषेध एव। प्रधानस्य निषेधमुखेन विशेष एव तात्पर्यात्। अन्यत्र चोक्तम्। प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सयेति। अय्येहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणाम्यलममथवा। अविचारितकार्यारंभिणी म्रियतां न भणिष्यामि॥ तस्याः फलमस्य काव्यस्य प्रकाशनं कविना प्रतिपादनं न तु भावनम्। कारणमंतरेण कार्योत्पत्तेरसंभवात्। प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धेस्तु कार्योत्पत्तिरन्यहेतुकेति निबध्यते। तावन्मात्रलक्षणत्वाद्विभावनायाः। अस्याश्च न विरोधरूपत्वम्। विरोधे द्वयोरपि परस्परं बाधात्। अत्र तु कार्योत्पत्तिरेव कारणप्रतिषेधेन बाध्यमाना प्रतिभाति। न तु विपर्ययेणापि बाधः। कारणप्रतिषेधस्य हि बाधः प्रतिभासमानोपि ज्ञप्त्यपेक्षः ज्ञप्तिश्चोपत्त्यपेक्षया दवीयसी न विभावनां प्रयोजयति। भवतु वात्रापि सामान्येन परस्परं बाधः। तथापि न विरोधरूपत्वम्। हेतुफलभावविशेषमाश्रित्य प्रवर्तनादस्याः तदपवादत्वात्। **विशेषोक्तिरिति।** लक्षणारंभं प्रयोजयति–**निद्रेति।** अत्र चलनाभावस्य निमित्तं मन्मथोन्माथः। गुणानामित्यत्र सिद्धेपि हेतुना नियोगे सहेतुकोसौ न सिद्ध इति तत्सिद्धयेऽर्थान्तरन्यासः। गली कर्मण्यकुशलोत्यन्तमलीमसः। पविर्वज्रम्। बलं जवः सैन्यं च। धाराधरः खड्गः। अनुरज्यत इत्यनुरागः शोणितकृतं शोणत्वमपि। स्नेहो रुधिरार्द्रत्वमपि। जडयति शीतलयति व्यामोहयति च। कश्चिदिह प्रभेदः श्लेषवशादेव समासादितस्वभावः श्लेषात्मक एव। ततः श्लेषेण सहास्य संकरत्वशंका न कार्या भेदाभावात्। एवमन्यत्रापि परीक्ष्यम्। डिंभो बालः। तद्विषया स्वभावोक्तिर्यथा–धूलिधूसरतनवो राज्यस्थितिरचनाकल्पितैकनृपाः। कृतमुखवाद्यविष्काराः क्रीडन्ति सुनिर्भरं डिंभाः॥ इति। द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य। प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः। प्रोथोऽश्वस्य मुखाग्रं तुंडं मुखम्। सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदंडाः सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलंति। तव सुभग वियोगे तस्या उद्वेजनशीलायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा॥ **अलंकार** इत्यनेन परिवृत्तिशब्दो क्रियामात्रमभिधत्त इति शंकां निराकरोति। विप्रलंभो भ्रान्तिरपायो वा। **वपुष्प्रादुर्भावादिति।** अत्रानुमानसद्भावेपि न तेन सह वाक्यार्थीभूतस्य हेतोः संसृष्टिव्यवहारः। उभयोरपि भिन्नदेशत्वाभावात्। अनुमानं तु हेतोरुत्थापक-

तयोपकारकमिति भवत्यंगांगिसंकरः । किंतु हेतुलक्षणमत्रास्तीत्येतावदभिसंधाय हेतोरिदमुद्राहृतम् । प्रणयिन्यः अस्वस्थाः । **तदेवेति** । पटीयस्त्वादनुभावस्य तदाकारतयैव तस्योत्पत्तेः । **अभिन्नेति** । निरंशस्य वस्तुनो भेदसंसर्गयोरभावात् । तौ हि विकल्पस्यैव व्यापारः । स ह्यभिन्नमपि वस्तु गौः शुक्लश्चल इति एवं भिनत्ति । भिन्नमपि पदार्थजातमयं गौरयमपि गौरित्येवं संसृजति । **तस्येहांगत्वादिति**–अंगत्वेपि न रसवदलंकारः । अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । **तस्मिन् हीति** । यद्यपि समाधेरपि वक्ष्यमाणस्य विषयं लक्षणमेतदास्कंदयति तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादिहान्यस्य तुल्यकक्षतयैवोपादानमाश्रीयते न च तत्तत्रास्तीति भिन्न एवासौ । **न पृथगिति । रुद्रटोपि**–त्रैधान्यः सदसतोर्योग इति सद्योगादिना रूपांतरेणामुं पृथगलक्षयत् । **असतामिति**–तत्र नववयःप्रभृतेः सत्यपि सत्त्वे सर्वेषामपि सत्त्वाकथनमसत्त्वेनैव विरहिण्या भावितत्वात् । **तत्रेति**–तत्र शशिनः शोभनत्वं प्रकृतिसौंदर्यादशोभनत्वं च धूसरत्वोपादानात् । एवं चास्य सदसद्रूपस्य तादृशेनैव व्यापारेण योगादिह सदसद्योगः । शशिनि धूसर इति च शोभनाशोभनत्वमुपदर्शितम् । **शल्ये शल्यान्तराणीति** शोभनाशोभनस्य तादृशेनैव योगः । कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा । रमणीष्वतिदुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ इत्यत्रापि कमलवनस्थस्य तुषारस्य सदसतस्तादृश्यैव तरुणीजरया समुच्चयः न तु कमलवनानां सतामसता तुषारेण तेषां तुल्यकक्षताविरहात् । **गुणाश्च क्रिये चेति** । अत्र गुणस्य क्रियायाश्च युगपदुपपत्तिमुदाहर्तुं पठनीयम् । कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्सितपंकेरुहसुंदरश्रि चक्षुः । पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ इति । **न वाच्यमिति । रुद्रटेण** ह्युक्तं व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उपजायते देशे समुच्चयः स्यात्तदन्योसाविति ॥ **क्रमेणेति** प्रतीकादनन्तरं–श्रोणीबंधस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः । पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ॥ धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥ इति पाठः । आद्यार्धमेव श्लोकस्योदाहरणम् । तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ॥ बिंबाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥ तेषामसुराणां श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभः । निवेशितं चुंबनैकसक्तं कृतम् । पुनः क्रमेणेत्यादिप्रतीकात्परं–मधुरमरुचिरं वचः खलानां अमृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति । अथ कथयति मोहहेतुमंतर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥ तद्गेहं नतभित्ति मंदिरमिदं लब्धावकाशं दिवः । सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ॥ स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषितामाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥ अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिरिति पाठः । अञ्चित आकृष्टः । **न दर्शितमिति**–**रुद्रटेन** तु दर्शितम् । **प्रकृतेति ।** क्वचित्प्रकृतनिष्ठं साम्यं यथा–सदयं बुभुजे महाभुजः सहोसोद्वेगमियं व्रजेदिति । अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ इति । समुच्चितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठं यथा कस्यांचित्तुल्ययोगितायाम् । क्वचिच्च

तदुभयनिष्ठं यथापह्नुत्याम् । तच्चेह नास्ति प्रकृतस्यैव सद्भावात् । व्यासंगो निरोध-स्तस्मात् भंगो भयम् । अवगतं प्रतिपाद्येन ज्ञातम् । आर्यचरितं शिष्टैरनुष्ठितम् । धिषणा प्रज्ञा । युवतिरेव कामस्यास्त्रं आयुधम् । **वैचित्र्याभावात् इति ।** गौणे ह्युपचारे सादृश्यसंप्रत्ययाद्वैचित्र्यं न तु शुद्धे तद्विपर्ययात् । **कोमलेति ।** यद्यप्यव्यभिचरित-यैव विकाशादीनां नैरन्तर्येण जननमिहोपचारप्रयोजनव्यंग्यं तदसुंदरमपि गुणीभूत-व्यंग्यनिबन्धनं भवतीति च प्रतिपादितमेव तथाप्यलंकारचिंतायाः प्रक्रान्तत्वात् तदपह्नु-त्यैवावधारणगर्भमिदमभिहितमत एव तटस्थतयेवोक्तम् । **समाम्नासिषुरिति-उद्भटादयः** प्रत्यपादयन्निति ह्यत्रार्थः । हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते सारीक्रियते अथ सरसां हंसैः अन्योन्यमेवैते आत्मानं केवलं गरयन्ति गुरूकुर्वन्ति ॥ वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावद्विलुलितालकमुखी गृहे परिष्वस्कते विलसति स्नुषा ॥ का विषमा दैवगतिः—किं लब्धं यज्जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्ग्राह्यं खलो लोकः ॥ **अतिशयेनेति ।** अतिशयः कारणस्य कारणान्तरतो विलक्षणता यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥ उदीर्णमुद्गतम् । कुकूलं तुषाग्निः । सिंहिकासुतः सिंहो राहुश्च । अत्र न परं शशेनात्मरक्षा समासादिता यावदेष स्वयमेवाधिगतमहावाधः स्वाश्रयबाधेनाश्रयणक्रियाध्वंसात् । **विपु-लेति ।** अत्र हीनेन गुरुकार्यं कृतमिति विषमत्वम् । एवमधिकोपि यः स्वल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि विषमं यथा—किं ददातु किमश्नातु भर्तव्यभरणाकुलः । उदारमतिराप्तोपि जगत्त्रितयमात्रके ॥ इति । **माति** वर्तते । अनेनाश्रयस्य महीयस्त्वमुक्तमन्यथा मानस्यासंभवात् । **संबंधीति ।** संबंधि वक्त्रं तेनेंदोः संबंधः समत्वात् । **अपांगेति ।** अत्रांगकेन मदोदयस्य न धर्मसाम्यादैकात्म्यमतिशयाय विवक्षितमिति त्वनासादि-ततत्स्वभावमिदं वस्तुत एव बलीयस्त्वात् तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्ये तु यदैकात्म्यं तदसदेव प्रस्तुततिरोधानयातिशयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोस्य ततो व्यतिरेकः । **दृष्ट इति ।** दृशिरत्रोपलब्धिमात्रवचनः । स्मारिता इति घटादिषु पठितस्य स्मरतेर्मित्त्वेपि मितां ह्रस्व इति न ह्रस्वः तद्विधौ वेत्यस्यानुवृत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् । करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपांच-जन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् । **अनयैव रीत्येति ।** अनेन बहुप्रकारं वैचित्र्यमस्य दर्शितम् । तेनोपमानस्योपमेयतानुकंप्यतामात्रप्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा वदनमिदं सममिंदोः सुंदरमपि ते कियच्चिरं न भवेत् । मलिनावधः कपोलौ लोचनसलिलं हि कज्जलवदिति ॥ गुरुः प्रधानगुणः शुक्लादिको धर्मः । **अपरित्यक्तेति ।** तद्गुणादस्य विशेषं दर्शयति । तत्रैकस्य गुणपरिहारात् । **प्रतीतेश्चेति ।** न हि भातमभातं भवतीति । सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सा च श्रवणयोः । अस्मादृशीनां सुंदर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥ गरुड़ाग्रजः अरुणः । करीरमंकुरः । धवलोसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् । रागभृतेपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोसि ॥ धवलः कामुकोपि रंजितं जनिताभिषंगमपि ।

रागः प्रसक्तिरपि । अत्र पूर्वत्रार्धे विरोधो न तूत्तरत्र भिन्नाधारतयैव रक्ता-रक्तत्वयोः प्रतीतेः । **किंचेति ।** स्फीततमेपि गुणो गुणांतरसंपर्केण किंचिदन्यथात्वं गतो दृष्टः । यदा तु न गच्छति तदाप्यतद्गुण इति प्रकारांतराश्रयणम् । **अंगे**त्यभीष्टामंत्रणे । सैवेनान्यादृशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यदा समन्वयः । **यथासंभवमिति ।** न सर्वेषामेव लक्षितानामपि तु केषांचित् । तत्रापि तेषां मध्ये क्वचिद्द्वयोः क्वचित्त्रिचतुराणामिति यथा-योगम् । संसृष्टेश्च विषयभेदेन त्रिरूपाया अपि संसृष्ट्या चैकरूपयेति प्रागुक्तमभिधानं न विरुध्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याभिन्नत्वात् । संकरस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासत इति युक्तस्तत्र त्रिरूपतया व्यवहारः । स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां सर्वतः प्रसरल्लाव-ण्याम् । तरुणानां हृदयलुंठिं परिष्वस्कमानां निवारयति ॥ न विश्रांतिजुषः अविश्रांतिजुषः । ताटंकं कर्णाभरणभेदः । तुलाकोटिर्नूपुरम् । **लुप्तायामिति**—लुपॢ छेदने । छिन्नायामित्यर्थः । गुंजा रक्तिका । करा रश्मयः करश्च पाणिः । वैराग्यं लौहित्यापगमः विषयवैतृष्ण्यं च । **पूर्ववदिति ।** तथाह्यत्रोपमा श्ले-षस्योत्थापकतयोपकारिणी । श्लेषोपि तथैव । रूपकोत्प्रेक्षयोः तैस्तु समस्तैः साक्षात्पारंपर्येण च यथासंभवमुपमोपकृता तदुपकृताया एवं तस्याः सचेतसां प्रचुर-चमत्कृतिहेतुत्वात् । **मुख्येपीति ।** उपमापक्षे कलंके उपचार एवेति । न च तदाश्रयणं युक्तम् । तस्यागतिकगतित्वात् । **अतिपातिनो** जवेन व्रजन्तः **सारावाः** सशब्दा नदा यत्र तादृशीयं तटी भ्राजते । अभिहतो दानवानां रासः सिंहनादो येनेति शम्भोः संबोधनम् । सा चेयं गजसंहतिः यूथमतिपाति विशेषेण परित्रायते । अविरतेन संततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वनं दयते रक्षति । यदा देङ् रक्षणे । अवनं वा रक्षणं ददाति या । **परस्परापेक्षे** इति इतरेतरविवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरसंभवात् । अपेक्षैव च परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः तद्वशेन तयोर्विदग्धानां चेतसि परं चमत्करणात् । द्वितीयः संकर इति न त्वनिश्चयाख्यः पृथगलंकारः । समुच्चयेन समुच्चयद्योतिना च-शब्देन । यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तथा किं विधिना सरसपानीयः सरसवाणीकश्च जलनिधिर्न कृतः ॥ तह इति तथेत्यस्यार्थे निपातः । आशा दिशः आस्थाश्च-तमस्तिमिरं मोहश्च । **दीपकमिति**—यद्येकस्य प्रकृतत्वमपरस्य चाप्रकृतत्वम् । **तुल्ययोगितेति ।** यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्वं वा । **अभिधीयत** इति । यद्यपि साधकत्वं बाधकत्वं चोभयमस्यास्ति तथापि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाद्बाधकत्वेनैवास्य व्यपदेशो न्याय्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनोत्कटतया प्रतीतेः । प्राधान्यात् रूपकं प्रति च बाधकं यत्तदेवोपमाविषयमिह साधकत्वं पर्यवस्यति प्रकरणा-न्तराभावात् । **स्पष्टेति ।** यद्यपि सांगमिदं रूपकमखिलवाक्यव्यापि तथापि प्रत्यवयवं रूपकस्य सद्भावात्तथा व्यपदेश इत्येक पदानुप्रवेशोस्य न विरुध्यते । **तत्प्रभेदेति ।** तस्य प्रभेदाः त्रयः प्रकाराः तेषां भेदाः तत्तदलंकारयोगेनावांतरविशेषा उत्प्रेक्षावयवादयः । **विशिष्ट-स्येति ।** यत्राश्रयस्य नित्यता नास्ति नित्यत्वेपि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेकौ निबंधनं

नित्यस्य व्यतिरेकाभावात् । **रमणमंदिरं** रतिवेश्म् । रमणस्य प्रेयसो मंदिरमिति तु व्याख्यायाम**कारण**मित्यसंगतं स्यात् । सदम्भाः सत्प्रभः । ये च दंभेन सह वर्तन्ते । पातः प्रवाहः **एकतरस्येति** । यदि तु विपरिणामेन लिंगवचसोः परस्याभिसंबंधः तदाभ्यासलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । एवं चाव्यवधानेन प्रकृतार्थो न प्रतीयते । असदृश इति कञंतत्वादेकवचनान्तं लिंगं क्विवन्तत्वाद्बहुवचनान्तं च । मधुरतया भृतो धृतः तां च बिभ्रति । दधत इति दध् धारणे इत्यस्य च दधातेश्च यथाक्रममात्मनेपदैकवचनवहुवचनरूपम् । मज्जनं स्नानं ब्रुडनं च । स्फुरन्नंशुकस्यान्तो यस्याः स्फुरद्भिः अंशुभिश्च कान्ता । मकरकेतनः कामः समुद्रश्च । **उच्चारितमिति** । शब्दतः प्रादुर्भूतं यथा प्रत्यग्रेत्यत्र विविक्तकान्तत्वादि । **केवलस्येति** असमासस्थस्य । समासत्वेसौ योग्यताद्यपि प्रतिपादयति । कराः पाणयोपि । तापः खेदोपि । मानः परिमाणमभिमानश्च । चिरयायिदिनो दीर्घाहो निदाघः । व्यक्तेर्लिंगस्य विशेषः पुंस्त्वं स्त्रीत्वं च । नायकनायिकतयेति नायकश्च नायिकाचेत्येकशेषः । भास्वन्तौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च कराः घृणयः । अस्वापं दुर्लभं यत्फलं तत्र लुब्धानामीहितं प्रददाति । स्वापस्य फले विश्रांतौ यो न लुब्धः तत्र हितं प्रदादाति च । **न कंपते** न बिभेतीत्यर्थः । **अन्येपीति** । तद्यथा विरोधस्यासंभवः यथा । या घर्मभासस्तनयापि शीतलैः स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः । कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभिः विहर्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥ इति । अत्र घर्मभासस्तनयात्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणां भिन्नाधारतया विरोध उक्तः स च न संभवतीत्येकाश्रयतयैव तस्योपपत्तेः अन्यथातिप्रसंगः स्यात् । यद्यपि च तस्याः सरितो जलानां च तात्त्विकमेकत्वं तथापि शब्दसमर्पितमेषां नानात्वमनुभूयते । अयं च विरोधः शब्द एवेष्यते । तथा च तेषां भिन्नाश्रयतया तदवस्थस्य एव तस्यासंभवात् स चाभिहितवाच्यत्व एव पर्यवस्यति । एकाश्रयतया विवक्षितानां तेषाममुना वाक्येनाभिधानादिति । **इतीति** । विदुषां **ध्वनिकृ**त्प्रभृतीनां य एवैष मार्गः स्वसिद्धान्तस्तत्तद्ग्रंथगतत्वेन पृथक् पृथगवस्थितोप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र संघटना एव निमित्तम् । विक्षिप्तस्य सुखावबोधायैकत्र संग्रहणं या संघट्टना तद्वशादेवैकान्ततताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेष ग्रंथो ग्रंथकृतानेन कथमप्यसमाप्तत्वात् परेण च पूरितावशेषत्वाद्द्विखंडोप्यखंडतया यदवभासते तत्र संघट्टनैव साध्वी हेतुः । न हि सुघटितस्य संदिग्धत्वं कदाचिल्लक्ष्यत इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते ॥ **इति काव्यप्रकाशसंकेते दशम उल्लासः ॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशसंकेतः ॥ कृती राजानकरुचकस्य ॥ इति समाप्तं काव्यप्रकाशसंकेतम् ॥**

APPENDIX—B

बालचित्तानुरञ्जनी of नरहरि सरस्वतीतीर्थ

॥ दशम उल्लासः ॥

अथ शाब्दानलंकारानुक्त्वा आर्थान्वक्तुमुपक्रमत इत्युल्लासयोः संगतिमाह—**अर्थेति**। तत्रापि अनेकालंकारबीजभूतत्वात्पूर्वमुपमालंकारलक्षणमिति भावः। ननु किं–संबंधि किमेतत्साधर्म्यमित्यपेक्षायामाह—**उपमानेति**। एवकारव्यावर्त्यमाह—**नेति**। साधर्म्यस्वभावादेव उपमानोपमेयभावयोः सिद्धत्वादुपमानोपमेययोः साधर्म्यमुपमेत्यर्थः। साधर्म्यस्य अनेकविषयत्वात् भेदग्रहणमतिरिच्यत इत्याशंक्याह—**भेदेति**। विभागमाह—**पूर्णेति**। उपमानं उपमेयं साधारणो धर्मः उपमाप्रतिपादकाः इवादयश्चेति चतुर्णां कंठोक्तौ पूर्णोपमा। तेषां एकद्व्यादेः शास्त्रीये स्वारसिके वा लोपे लुप्तोपमेत्यर्थः। पूर्णायाः पुनरपि द्वैविध्यमाह—**साग्रिमेति**। ननु यथेववादिशब्दानां तुल्यादिशब्दानां च उपमानविशेषणत्वस्य अविशिष्टत्वादियं श्रौती इयमार्थीति व्यवस्था कथमित्याशंक्याह—**यथेति**। यथेववादिशब्दानमौभयिकसंबंधप्रत्यायकत्वे दृष्टांतमाह—**षष्ठीवदिति**। यथा राज्ञः पुरुष इति राज्ञि तिष्ठंती षष्ठी पुरुषमप्याक्षिपंती तदुभयनिष्ठं संबंधं समर्पयति एवं यथेववादयोपि। यथा च तत्र शब्दशक्तेर्महिमा न पर्यनुयोगमर्हति एवमत्रापीत्यर्थः। एवं वाक्ये श्रौतीमभिधाय तद्धितेपि तां योजयति-**तथैवेति**। यथा इवप्रयोगे वाक्ये श्रौती उपमा तथैव इवाद्यर्थे तत्र तस्येवेत्यनेन सूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य तद्धितस्य उपादानेऽविशेषात् श्रौती उपमेत्यर्थः। तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी प्रतिपादयितुमाह—**तेनेति**। तुल्यादिशब्दानां तेन तुल्यमित्यादौ उपमेय एव विश्रांतिः तत्तुल्यमस्येत्यादौ उपमान एव इदं तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि विश्रांतिरिति संबंधः। इवादीनामेकत्र श्रूयमाणत्वेपि न तत्रैव विश्रांतिः किं तु प्रतियोगिगतसंबंधाभिधाने। तुल्यादीनां तु न तथा किं तु तुल्यत्वनिर्वाहाय साम्यमपेक्षणीयमित्यार्थी उपमेत्यर्थः। एवं तद्धितेऽप्यार्थीमाह-**तद्वदिति**। स्थितावित्यत्र आर्थीत्यनुषज्यते। समासे श्रौतीमाह—**इवेनेति**। अत्र आर्थी प्रसिद्धा। तथा च वाक्यगा समासगा तद्धितगा चेति श्रौती त्रेधा। एवमार्थ्यपि त्रेधेति पूर्णा षड्विधा भवति।

तत्र वाक्ये श्रौतीमुदाहरति—**चकितेति**। चकितहरिणलोललोचनायास्तस्या नायिकायाः क्रुधि कोपे सति तरुणारुणवत् तारा निर्मला हारिणी क्रांतिर्यस्य तत् इदमाननं सरोजं च सममिति नायकः संमदं विधत्ते। अत्र समशब्दप्रयोगाद्वाक्य एवार्थी उपमा। समासे श्रौतीमुदाहरति—**अत्यायतैरिति**। शौरिः कृष्णः चतुर्भिर्भुजैरिव यो राजा अत्यायतैः उद्धतानां नियमकारिभिः दिव्यैः प्रभाभिः अनपायमयैः लक्ष्मीविलासस्थानैः चर्तुर्भिरुपायैः सामादिभिः सदा भुवनं बभार।

अत्र भुजैरिवेति समासे श्रौती उपमा । विभक्त्यलोप इत्यनेन विशेषणविशेष्यभावसंबंधक्षमत्वस्य ज्ञापितत्वात् । समासे आर्थीमुदाहरति-**अवितथेति** । हे क्षितीश्वर सफलमनोरथमार्गप्रसिद्धिषु गुणगरिम्णा गीता श्रीः यस्य । कल्पवृक्षसदृशः सः प्रसिद्धो भवान्कस्य नाभिलषणीयः अपि तु सर्वस्य (अपि) । अत्र सुरतरुसदृश इति समासे आर्थी उपमा । तद्धिते श्रौतीमार्थीं च उदाहरति-**गांभीर्येति** । तस्य राज्ञो गांभीर्यगरिमा गंगाभुजंगवत् समुद्रवत् । संग्रामे निदाघांबररत्नवत् ग्रीष्मकालतरणिवत् दुरालोकः । अत्र गंगाभुजंगवदिति श्रौती तद्धितगा । अंवररत्नवदित्यत्रार्थी तद्धितगा । नन्वेतत्पूर्वापरग्रंथविरुद्धं यदुत पंचमादौ व्यंग्यस्योदाहृतमेव इदानीमलंकारस्य उदाह्रियते । येन व्यंजनाभिधयोरलंकार्यलंकारयोः व्यापार्यव्यापारयोः ध्वनिवाच्यालंकारिकयोश्च स्पष्टो विरोधश्चमत्कारश्चात्र ध्वनिना गुणीभूतव्यंग्येन वा प्रयुज्यते । तदधीनत्वादुक्तिवैचित्र्यस्य तल्लक्षणत्वाच्चालंकाराणामित्याशंक्याह-**स्वाधीनेति । वैचित्र्यं चेति ।** उक्तिवैचित्र्यमलंकार इति निश्चयात् । तदुक्तं "रसस्यांगं विभावाद्याः साक्षान्निष्पादकत्वतः । तद्वैचित्र्योक्तवपुषोलंकारास्तु तदाश्रया" इति । **ध्वनीति** शृंगारादिरसापेक्षया । **गुणीभूतव्यंग्येति** अवांतरवस्तुध्वन्यपेक्षया । **न खलु** इति । निरलंकारे व्यंग्ये तस्य व्यंग्यत्वादेव चारुता। निर्व्यंग्ये चालंकारे चारुत्वं नास्ति। रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वंध्यं विभूषणम् । मृतायामेणशावाक्ष्यां किं फलं हारसंपदेत्युक्तत्वात् । अत्र तु व्यंग्यालंकारयुगलमलंकारांतराले व्यंग्योल्लेखात् न चारुत्वप्रतीक्षा । यावदुक्तिद्वारा वाच्यवैचित्र्यरूपस्यालंकारस्यास्फुरणात् । नन्वत्र रसादिलक्षणो व्यंग्यः किमसत्कल्पः नेत्याह-**रसेति** । सर्वत्राव्यभिचारि सर्वकाव्यार्थानुवृत्तम् । अलंकारांतरं चेत्यनेन दृष्टांत उत्थाप्यते । यथा बह्वलंकारे काव्ये कस्यचिदलंकारस्योद्रेकः एवं व्यंग्यालंकारोभयशालिनि अलंकारस्योद्रेक इत्यर्थः । तस्मान्न केवलं एतद्व्यंग्ये यावदलंकारे समानजातीयेपि क्वचित्कस्यचिदुद्रिक्ततया विवक्षायामन्यस्मिन्नन्यस्यानौल्वण्यात् । तर्हि तादृग्व्यंग्यप्रयुक्तोप्यस्ति चमत्कार इत्यत्राह-**अगणयित्वेति** । अगणनमुपेक्षा न त्वनवधानम् । व्यंग्यस्याप्यत्र सद्भावात् उदाहृता इति सामान्येन उल्लासार्थः सिद्धप्राय इत्याशयेनोक्तम् । ननु व्यंग्यरहिता उदाह्रियंतामलंकाराः येन विषयविवेक इत्यत आह-**तद्रहितत्वेनेति** । विषयविभागमात्रलोभात् उदाह्रियमाणं न चमत्काराय । यथा गौरिव गवय इत्युपमा, खलेवाली द्विज (v. l. यूपः) इति रूपकं, स्थाणुः पुरुषो वेति संदेहः, नेदं रजतमित्यपह्नुतिः, पीनो दिवा न भुंक्ते इति पर्यायोक्तिः, समुद्राः (v. l. द्रः) कुडिकेत्यतिशयोक्तिः, अद्रिरग्निमानित्यनुमानं, आद्यंतौ टिक्तिताविति यथासंख्यं, पुत्रेण सहागतः पितेति सहोक्तिः, श्वेतो धावतीति श्लेषः इत्यादावित्यर्थः । यद्यपि पंचमादावव्यंग्यं चित्रमित्युक्तं तथापि स्वाधीनभर्तृकेत्यादौ विद्यमानमपि व्यंग्यं उपेक्ष्य उदाहृतं इति न पूर्वोत्तरविरोध इति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न शंकनीयमित्युपसंहरति-**इतीति** । एवं पूर्णोपमामभिधाय लुप्तोपमां विभजते-**तद्वदिति** । तद्वत् पूर्णोपमावत् । वाक्यगा समासगा तद्धितगा च । तत्र श्रौतार्थभेदेन द्वैविध्यम् । तद्धिते (आर्थी) न संभवतीति पंचप्रकारेत्याह-**तद्धित इति** । आदिशब्देन देश्यदेशीयवद्वचोग्राह्याः । वाक्ये श्रौतीमुदाहरति-**धन्यस्येति** । हे चेतः,

धन्यस्य अनन्यसामान्यो यः सौजन्योत्कर्षः तेन शालते तस्य राज्ञः अमृतं यथा अमृतवन्मधुरं सत्यं वचः करणीयम् । अत्र माधुर्यस्य साधारणधर्मस्य लोपे यथाश्रुत्या श्रौतत्वम् । वाक्ये आर्थीमुदाहरति–**आकृष्टकरवालेति** । असौ प्रभुः संपराये युद्धे आकृष्टकरवालः भ्रमन् शत्रुसेनया दृष्टः सन् कृतान्तेन यमेन समः । कृतान्तेन सम इत्यत्र क्रौर्यादेः साधारणधर्मस्यानुपादानाल्लुप्तोपमा । तथा कृतान्तेन सम इत्यत्र प्रभुरूपे उपमेय एव सदृशत्वलक्षणस्यार्थस्य श्रुत्या विश्रांतिरिति समसद्भावात् आर्थी । न च करवालाकृष्टिः समानधर्मः इति वाच्यम् । यमस्य दंडायुधत्वेन करवालायुधत्वाभावात् । समासे श्रौतीमुदाहरति–**करवाल इति** । हे सखे, तस्य प्रकृतस्य आचारः करवालः (इव ?) वाक् अमृतोपमा मनो विषकल्पं तदेतत् वेत्सि यदि जीवसि । तत्समीपावस्थाने तव जीवनमेव दुर्लभमिति भावः । अत्र करवाल इवाचार इत्यत्र इवशब्दयोगे नित्यसमासे इवश्रुत्या श्रौतत्वम् । अमृतोपमेति समासे आर्थी । विषकल्पमिति तद्धिते आर्थी । वाक्ये समासे च उपमितिकरणस्यानुपादाने श्रौती नास्तीत्याह–**उपमानेति** । यथेववादिशब्दानां तदर्थे विहितस्य वतेश्च उपमानोपादानमंतरेण प्रयोगाभावात् श्रौती न संभवति । आर्थ्येवेति भावः । वाक्यगामुदाहरति–**सअलेति** । सरसकव्वस्स सरसकाव्यस्य सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं सकलकरणपरमविश्रामश्रीवितरणं सरिसिअ सदृशं वस्तु अंसांसमेत्तेण अंशांशमात्रेण ण दीसइ न दृश्यते अहवा अथवा ण सुम्मइ न श्रूयते । सरसकाव्यमेवैवंविधं नान्यदित्यर्थः । अत्र उपमानस्य कस्यचिद्विशिष्टस्यानुपादानाद्वाक्ये आर्थी उपमा । एतदेव समासगोदाहरणत्वेनोदाहार्यमित्याह-**कव्वस्सेति** । कव्वस्सेत्यत्र कव्वस्समिति पाठे आर्थ्येव समासगा । नन्वस्मिन् पादे सरिसिअमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादित्यत आह–**णूणमिति** । सरिसिअमिति पदं दूरीकृत्य णूणपदप्रयोगान्न दोष इत्यर्थः । अपरां षट्प्रकारामाह–**वादेरिति** । वा इव इत्यादेरुपमाद्योतकस्य लोपे सा आर्थी उपमा समासे । उपमानादाचारे अधिकरणाच्चेति कर्माधिकरणयोर्विहिते क्यचि । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति कर्त्तरि विहिते क्यङि । उपमाने कर्मणि च चकारात्कर्त्तरिचेति कर्मकर्त्रोर्विहिते णमुलिचेति षट् प्रकारा भवंतीति श्लोकं व्याचष्टे–**वादेरिति** । समास उदाहरति–**तत इति** । ततः कुमुदप्रकाशकेन कामिनीकपोलवत्पांडुवर्णेन नेत्रानंदकरेण चंद्रेण ऐंद्री दिक् अलंकृता । अत्र कामिनीगंडपांडुनेत्यत्र उपमाद्योतकइवशब्दलोपात् समासगा आर्थी उपमा । तत्रैवोदाहरणांतरमाह–**असितेति** । प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयं एवंविध आसीत् कृष्णसर्पवत् भीषणखड्गपत्रः रुहरुहिकया उत्कंठया आहितः स्थापितः चित्ते तूर्णचारः शीघ्रगमनं यस्य सः रोमांचितशरीरः उद्गता कपोलकांतिर्यस्य सः। अत्र असितभुजगभीषणासिपत्र इत्यत्र इवशब्दलोपात् समासगा आर्थी उपमा । कर्माधिकरणयोः क्यचि कर्तरि क्यङि चार्थीमुदाहरति–**पौरमिति** । अयं पौरजनं सुतीयति सुतमिवाचरति । कर्म्मणि क्यच् । विचित्रचरित्रेण प्रसिद्धः असौ संग्रामे अंतःपुरीयति अंतःपुर इवाचरति । अधिकरणे क्यच् । सपत्नसेना संग्रामे खड्गहस्तस्य तस्य लसितानि विलोक्य नारीयते नारीव आचरति । कर्तरि क्यङ् । कर्मणि कर्तरि च णमुलि आर्थीमुदाहरति–**मृध**

इति । परे शत्रवः तं राजानं युद्धे ग्रीष्मर्तुसूर्यमिव पश्यंति । दर्शमिति कर्मणि णमुल् । स राजा पुनः पार्थः अर्जुन इव संचरति अत्र कर्तरि णमुल् । उभयत्र क्यचादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः इत्यनुप्रयोगः । पुनरपि द्वैविध्यं पद्यांशमुपादाय व्याकरोति-**एतदिति ।** क्विप्-गा समासगाचेति आर्थी द्विधेत्यर्थः । तत्र धर्मलोपे क्विप्गामुदाहरति-**सवितेति** । सविता सूर्यः विधुवति चंद्र इवाचरति चंद्रोपि सवितरति सवितेवाचरति । तथा यामिन्यो दिनंति दिनानीवाचरंति दिनानि च यामिनयंति यामिन्य इवाचरंति । कस्मिन्सति । मनसि सुखदुःखवशीकृते सति । अत्र सर्वत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्य इति आचारे क्विप् । अत्र शीतलत्वादिको न समानधर्मः न च द्योतकः इति द्विलोप(कः) । ननु आचारे क्विपो विधानादाचाररूपस्य समानधर्मस्य सद्भावात्कथं धर्मलोप इत्युच्यते इति चेन्मैवम् । लुप्तप्रत्यया प्रकृतिः प्रत्ययार्थमपि यद्यपि ब्रूते तथापि वाचकप्रत्ययलोपाद्वाच्यलोप इत्युच्यते । यद्वा प्रकृतिव्यतिरिक्तस्य धर्मवाचकस्याप्रयोगाद्धर्मलोप इत्युच्यते इत्यदोषः । वादिलोपे समासगामुदाहरति-**परिपंथीति ।** परिपंथिनां शत्रूणां मनोराज्यशतैरपि दुरतिक्रमः युद्धप्रवृत्तः असौ राजश्रेष्ठः राजते । अत्र राजा कुंजर इव राजत इति उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासः । अत्र इवलोपे समासगा । अपमानासहत्वादिसाधर्म्यात् । पुनरपि द्वैविध्यं प्रतिपादयति-**धर्मेति ।** वृत्तौः समासे । दृश्यते आर्थीति शेषः । धर्मलोपवती उपमानस्य लोपवती चेति द्विविधा इत्यर्थः । धर्मलोपे उपमानलोपे च समासे उदाहरणमाह-**ढुंढुंलेति ।** पुष्पोपचये भ्रमरमालोक्य कस्यचिदुक्तिः । भ्रमन्मरिष्यसि कंटककलितानि केतकीवनानि मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि । अत्र मालतीत्यादिसमासे सौरभादिधर्मस्य तदुपमानस्य अन्यस्योत्कृष्टतरस्य वाऽदर्शने आर्थी उपमा । समासोदाहरणमेव पाठांतरे वाक्योदाहरणं स्यादित्याह-**कुसुमेन सममिति ।** प्रकारांतरप्रतिपादकं पद्यांशमुपादाय अप्रसिद्धं व्याकरोति-**क्यचीति ।** व्यंजने(के?)-वादेर्द्योतकस्य उपमेयस्य च लोपे आर्थी उपमेत्यर्थः । तामुदाहरति-**अरातीति ।** शत्रुपराक्रमदर्शनेन विकसनशीले लोचने यस्य । कृपाणेन उदग्रौ दोर्दंडौ यस्य । स राजा सहस्रायुधीयति सहस्रार्जुनं कार्त्तवीर्यार्जुनमिव आत्मानं आचरति । उपमानादाचार इति वा क्यच् । वादयो न संति । उपमेय आत्मापि नास्ति । आचारो नाम साधारणो धर्मोस्ति इति आर्थी उपमेत्याह-**अत्रेति ।** उपमानसाधारणधर्मवादीनां लोपे समासगा आर्थीति प्रकारांतरमाह-**त्रिलोपेति ।** तामुदाहरति-**तरुणिमनीति ।** तरुणत्वविषये कृतमवलोकनं यस्याः । ललितविलासैः स्वीकृतः विग्रहो यस्याः । कामशरैः दूरीकृतं तारतम्यं यस्याः । मृगनयना कांता मुनेर्मनः हरति । ननु मृगनयनेत्यत्र अवयवावयविनोरभेदविवक्षया यदा मृग एव नयनतया उपचर्यते तदा रूपकानुगुणं समासान्तरमिति कथमियं त्रिलोपेत्याशंक्याह-**अत्रेति ।** सप्तम्यन्तोपमानवाचिनी पूर्वपदे यस्य तस्य बहुव्रीहिः उत्तरपदस्य च लोप इति येषां पक्षः तेषां मते मृगस्य नयने इव नयने यस्या इति विग्रहः । तत्र नयने इव विशाले इति उपमानेवशब्दविशालशब्दानां लोप इति

त्रिलोपा उपमेत्यर्थः । अन्येषां मते त्रिलोपा माभूदित्यत्र तात्पर्यम् । केचिदायः-शूलिक इत्युपमेयसाधारणधर्मवाचकलोपे त्रिलोपवतीमुपमामुदाहरंति तन्मतं दूषयितुमाह **–क्रूरस्येति** । अयःशूलेनान्विच्छतीत्यत्रार्थे अयःशूलदंडाजिनीभ्यां ठक्ठञाविति ठक् । अर्थार्जनोपायरूपस्य क्रूराचारस्य उपमेयस्य अयःशूललक्षणेनोपमानेन निगीर्याध्यवसनादतिशयोक्तिरलंकारः । ननु क्रूराचारस्योपमेयस्य तैक्ष्ण्यलक्षणस्य धर्मस्य वादेश्च लोपे इति **चिरंतन**विवक्षिता त्रिलोपवती उपमेत्यर्थः । उक्तमुपमाप्रपंचं संकलय्य दर्शयति**–एवमिति ।** धर्मलोपे पंच उपमानानुपादाने वाक्यगा समासगा चेति द्वे इति सप्त। वादेर्लोपे समासे कर्मक्यचि आधारक्यचि क्यङि कुर्तृणमुलि कर्मणमुलिचेति षट् । इति त्रयोदश । धर्मवाद्योर्लोपे क्विप्गा समासगाचेति द्वे इति पंचदश । धर्मोपमानयोर्लोपे समासगा वाक्यगा चेति सप्तदश । क्यचि वाद्युपमेयलोपे एकेत्यष्टादश । त्रिलोपे च समासगा एकेति एकोनविंशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णाभेदाः षडिति पंचविंशतिरुपमाभेदा इत्यर्थः । मालोपमां दर्शयति-**अनेयति**। अनीत्या राजश्रीरिव दैन्येन मनस्वितेव हिमांभसा पद्मिनीव सा कामिनी विषादेन मम्लौ । अत्र सर्वत्र म्लानिलक्षणो धर्मो न भिद्यत **इत्यभिन्न इति ।** धर्मभेदे मालोपमा-मुदाहरति**–ज्योत्स्नेति** । नितंबिनी नारी चंद्रिकेव नयनानंदंभूता । सुरेव मदकारणम्। प्रभुतेव समाकृष्टः सर्वलोको यया । अत्र नयनानंदकरत्वमदकारणत्वादिधर्मः प्रत्येकं भिद्यत इत्याह-**भिन्ने वा तस्मिन्निति ।** साधारणे धर्मे । मालोपमाया लक्षणमाह**–एकस्येति** । एकस्यैवोपमेयस्य वहूपमेयोपादाने मालोपमेत्यर्थः । धर्मभेदे रशनोपमाया लक्षणमाह**–यथोत्तर-मिति** । पूर्वपूर्वपर्वणि उपमेयभूतस्योत्तररोत्तरकक्षायां उपमानतया उपादाने पूर्ववत् मालोपमावत् अभिन्नधर्मत्वे रशनोपमा भवतीत्यर्थः । तामुदाहरति-**अनवरतेति ।** हे राजन् अनवरतं यत्कनकवितरणं सुवर्णदानं तत्र ये जलबिंदवः तैर्भृतो यः करः तेन तरंगिता अर्थिततिर्येन तस्य तव भणतिरिव मतिः मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्त्तिरतिविमला। अत्र वैमल्यं सर्वत्र समानो धर्मः। धर्मभेदेन चेमामुदाहरति**–मतिरिवेति।** तस्य नृपस्य मतिरिव मधुरा मूर्तिः मूर्तिरिव प्रभावचिता सभा सभेव जयश्रीः परेषां जेतुं शक्या न । अत्र प्रत्येकं माधुर्यादिको धर्मो भिद्यते । कारिकायां इत्यादिका न लक्षितेत्याह-**इत्यादिकेति ।** किमिति न लक्षितेत्यत आह-**एवंविधेति । दंडिभोजा**दिप्रक्रियायां अपरिमितस्य वैचित्र्यस्य प्रकाशयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं न न्यूनत्वदोषशंकेत्यत्राह**–उक्तभेदेति ।** सामान्यलक्षणेन क्रोडीकारादिति भावः । एवमुपमालंकारं लक्षयित्वा अनन्वयालंकारं लक्षयति**–उपमानेति ।** एकस्यैवेति उक्ताया उपमाया व्यपोहः। एकवाक्यग इति वक्ष्यमाणाया उपमेयोपमाया व्यावृत्तिः। व्याकरोति**–उपमेति ।** तथा चोक्तं 'यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता। असादृश्यविवक्षातः तमित्याहुरनन्वयमिति'। उदाहरति**–न केवलमिति ।** नितांतकांतिः सैव नितंबिनी केवलं नितंबिनीव न भाति यावत् विलासायुधः कामः तस्य लास्यं नृत्यं तस्य वासाः निवासभूताः ते प्रसिद्धाः तस्या विलासाः तद्विलासा इव भांति। नितंबिनी नितंबिनीव तद्विलासास्तद्विलासा इवेति एकस्यैव द्वितीयसदृशवस्तुनिराकरणलक्षणं चमत्कारातिशयमवबोधयितुमुभयथा विवक्षा

यतो न विरुद्धधर्माशंका। श्रौतश्चायमनन्वयः। गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपम इत्यार्थो द्रष्टव्यः। उपमेयोपमां लक्षयति-**विपर्यास** इत्यादि। तयोरित्यस्य व्याख्यानं-**उपमेति**। विपर्यास इत्यस्य व्याख्यानं **परिवृत्तिरिति**। अनन्वयत्वस्य व्यावृत्त्यर्थमाह-**अर्थातिति**। महत्याः संज्ञायाः फलमाह-**इतरेति**। अथाहुः 'अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता। उपमेयोपमामाहुस्तां पक्षान्तरहानिगामिति'। साधारणधर्मोपादाने वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विप्रकारेयम्। तत्राद्यामुदाहरति-**कमलेति**। हे राजन् यस्य तव मतिः कमला लक्ष्मीरिव सापि कमला मतिरिव भाति विभा कांतिः तनुरिव तनुर्विभेव भाति। धृतिः धरणीव धरणी धृतिरिव सततं विभाति बत। द्वितीयोदाहरणं यथा-सच्छायांभोजवदनाःस च्छायवदनांबुजाः। वाप्योंगना इवाभांति यत्र वाप्यंगना इव इति। उत्प्रेक्षां लक्षयति-**संभावनमित्यादि**। संभावनं अध्यवसायः अभिमानः तर्कः ऊहः उत्प्रेक्षेति नार्थांतरम्। प्रकृतस्य उपमेयस्य असंतो ये धर्मा गुणक्रियारूपास्तेषां प्रत्येकं भावाभावाभ्यां संभावनयोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा। सा च मन्येप्रभृतिना द्योत्यते। तथा चोक्तं-मन्ये-शंके-ध्रुवं-प्रायो-नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः। सा च वाच्या इवादिभिः प्रदृश्यते। प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यनुपयोगः। सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसायत्वेन चतुर्धा। प्रत्येकं विधिनिषेधाध्यवसायरूपतयाष्टधा। भेदाष्टकस्य च प्रत्येकनिमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडश। तेषां च निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां ३२ भेदाः। तेषु च प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षारूपत्वे (भेदाः) षण्णवतिः वाच्योत्प्रेक्षायाः। प्रतीयमानाया अपि भेदा ज्ञातव्याः। इति दिग्मात्रम् उदाहरति-**उन्मेषमिति**। हे ललिततनु सुंदरि कमलशोभा इति हर्षात् ते पादयोः लग्नेति मन्ये। इतीति किम्। जातिवैरी यः चंद्रः रात्रौ मम उन्मेषं न सहते, तस्य इंदोः सौंदर्यदर्पः इंदीवरदलदृशा अनया प्रसंभं शांतिं नीतः। अत्र पादशोभाया उपमेयभूताया उपमानभूतपद्मसौंदर्यात्मना संभावनम्। सौदर्यं च गुणः। तत्र हर्षादित्युक्तो गुण एव निमित्तम्। क्रियामुदाहरति-**लिंपतीति**। अत्र तमोविषयतया लेपनं नभोवर्षणं च उत्प्रेक्ष्यत इत्याह-**व्यापनादीति**। आद्यस्य श्लक्ष्णता द्वितीयस्य नीलिमाधिक्यं गुणो निमित्तम्। एवं जात्युत्प्रेक्षादिकमुदाहर्तव्यम्। संदेहालंकारं लक्षयति-**स संदेहस्त्विति**। भेदो व्यावर्तको धर्मः तत्सहितस्तद्रहितश्चेति द्विविध इत्यर्थः। आद्यमुदाहरति-**अयमिति**। अयं सूर्यः किं स सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगैरितः। एकेनाश्वेन युक्तत्वात्सूर्यो न भवतीत्यर्थः। तर्हि कृशानुः किम्। एष कृशानुः सर्वा दिशो नियतं न प्रसरति। सर्वदिक्प्रसरणशीलत्वादयं अग्निर्न भवतीत्यर्थः तर्हि साक्षाद्यमः किम्। असौ यमः महिषवाहनः। महिषवाहनत्वाभावादयं यमोपि न भवति। इति प्रतिभटाः युद्धे त्वां चिरं समालोक्य विकल्पान् संशयान् कुर्वंति। अत्र वर्णनीयस्य मार्तंडादीनां च संशये सति सप्तकसंपन्नत्वादिर्भेद उक्तच्यते। कविप्रतिभोत्थापितसंशयग्रहणात् स्थाणुत्वपुरुषत्वादिस्वारसिकसंशयस्यानलंकारतेति द्रष्टव्यम्। भेदोक्तावित्यत्र विवक्षितमर्थमाह-**भेदोक्ताविति**। आद्यंतयोः संशयग्रहणं मध्ये निश्चय इत्येका कोटिः। आदिमध्ययोः संशयः अंते च निश्चय

इत्यन्या । तदुभयमपि विवक्षितमित्यर्थः । निश्चयांतमुदाहरति–**यथेति** । हे हरिणाक्षि एतत् इंदुः किं कलंकः क । कलंकाभावाच्चंद्रो न भवतीत्यर्थः । सरसिजं किं उदकं कुत्र गतं । उदकाभावान्न सरसिजम् । ललितानि मनोहराणि सविलासानि वचनानि तैः परतः पश्चात् मुखमिति निश्चितम् । अत्र कलंकादिको भेदको धर्मः । पर्यंते मुखमिति निश्चितमित्युक्तत्वान्निश्चयांतत्वं च । **रुद्रटेनो**क्तोयं विभागः कस्मा**दुद्भटेनो**पेक्षित इत्यत्राह–**किंत्विति** । व्यज्यमानव्यतिरेकादुच्यमाने निश्चये कश्चमत्कारातिशय इत्यु**द्भटाभि-**प्राय इति यावत् । भेदकधर्मानुक्तानुदाहरति–**तदिति** । अस्याः सृष्टिविधौ कांतिप्रदश्चंद्रो नु । प्रभूतशृंगारैकरसः स्वयं मदनो नु । पुष्पाकरो मासो नु । वेदाभ्यासजडः विषयव्यावृत्तकौतूहल-पुराणो मुनिः इदं मनोहरं रूपं कथं नु निर्मातुं प्रभवेत् । न प्रभवेदित्यर्थः । अत्र नायिकारूपसृष्टौ ब्रह्मत्वं चंद्रस्य मन्मथस्य मधुमासस्य वेति संदेहे भेदको न कश्चिदुक्तः । वेदाभ्यासजाड्यादिकं तु चंद्रमदनमधुमासेभ्यः प्रसिद्धब्रह्मणो वैलक्षण्यम् । न पुनरेतेषामन्योन्यमिति भ्रमितव्यम् । अतश्च संशयावस्थैवात्र चारुतामुत्थापयति । इतरथा नायिकारूपवर्णने कांतिप्रभा(द ?)त्वाद्येकतमविपर्यासापत्तेः । रूपकालंकारं लक्षः-यति–**तद्रूपकमिति** । नन्वपह्नुत्यलंकारे अतिव्याप्तिरित्यत आह–**अतीति** । मुखं चंद्र इति सहप्रयुज्यमानयोरनपह्नुतभेदयोः साम्योत्कर्षात् अभेदो रूपकमिति विवक्षितत्वान्नाति-व्याप्तिरित्यर्थः । एतन्निरवयवं सावयवं परंपरितं चेति त्रिधा । आद्यं केवलं मालालंकारं चेति द्विधा । द्वितीयं च समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्तीति द्विधैव । तृतीयं च श्लिष्टभिन्नशब्द-निबन्धनत्वेन द्विविधं सत् केवलं मालालंकारं चेति चतुर्विधम् । तदेवमष्टावेतद्भेदाः । तत्र द्वितीये आद्यभेदप्रतिपादकं भेदमुपादाय व्याकरोति–**समस्तेति** । समस्तवस्तुविषयं रूपकमिति भेदः (*v. l.* शेषः) । द्विवचनस्याप्यंगीकार्यत्वाद्बहुवचनमविवक्षितम् । तेन आरोपितौ आरोपिता इति च द्रष्टव्यं इत्याह–**आरोपिता** इति । उदाहरति–**यथेति** । ज्योत्स्नैव भस्म तच्छुरणधवलतारका एवास्थीनि तानि बिभ्रती अंतर्धानव्यसनानुरक्ता । मुद्राशब्दः प्रशंसार्थः । चंद्रमुद्रैव कपालं तस्मिन् लांछन व्याजेन न्यस्तम् । परिमलशब्दः प्रशंसार्थः । सिद्धांजनपरिमलं दधती इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपाद् द्वीपांतरं भ्रमति । अत्र आरोप्यमाणा भस्मादय आरोपविषया ज्योत्स्नादयः लांछनच्छलेनेत्यत्रापह्नुतेर्विद्यमानत्वात्पादत्रयमेवोदाहरणमित्याह–**अत्रेति** । ननु ज्योत्स्ना भस्मेवेत्युपमीयते उत ज्योत्स्नैव भस्मेति निरूप्यते । व्याघ्रादित्वेन वा मयूरव्यंसकादित्वेन वा समास उभयोरप्याकृतिगणत्वादिति संदेहसंकरः न शुद्धं रूपकमिति अत आह–**अंतर्धानेति** । अंतर्धानरसिकत्वं चेतनधर्मत्वात्कापालिक्यामेव मुख्य न रात्रौ । रात्राविवेत्युपमासंदेहाभावान्न शंका कार्येति निगमयति–**तदिति** । अथवा पाठांतराश्रयेण सर्वत्र रूपकेणैव निर्वाहः कार्य इत्याह–**अथवेति** । द्वितीये द्वितीयभेदोपपादकं सूत्रमुपादाय व्याकरोति–**श्रौता इति** । आरोप्यमाणः । एकदेशे चलनात् । उदाहरति–**रिउसेणा** रिपुसेना । रणंतेउरे रणांतःपुरे । मंडलग्गलअ मंडलाग्रलतां करे कुणंतस्स

कुर्वंतः । जस्स यस्य । रससंमुहीवि रससांमुख्येपि । सहसा परमुही पराङ्मुखी होइ भवति । अत्र सर्वविषयत्वप्रतीतिरेकदेशवर्तित्वं कथमित्यत आह–**अत्रेति** । संग्रामांतःपुररूपणेन नायिकात्वप्रतिनायिकात्वप्रतीतेरेकदेशवर्त्तित्वमित्यर्थः । इतोपि विभागं वक्तुकाम उक्तमेकत्र संकलयति–**सांगमिति** । व्याकरोति–**उक्तमिति** । द्विभेदं समस्तवस्तुविषयैकदेशवर्तिरूपम् । निरवयवमाह–**निरंगं त्विति** । अंगविकलं तावत् शुद्धं तदुदाहरति–**कुरंगीति** । अहो सखि यत् इयं गीतध्वनिषु कुरंगीव अंगानि स्तिमितयति यच्च सखीश्रुतमपि कांतोदंतं सखीं पुनः प्रश्नयति । प्रश्नवंतं करोति । चिन्मतोर्लुगितिमतुपो लुक् । कृतपूर्वीकटं इति न्यायेन द्वितीया । यच्च अनिद्रं यथा भवति तथा अंतः स्वपिति तत् तस्मात्कारणात् अस्याः हृदि अभिनवा प्रेमैव लतिका तां प्रेमलतिकां सेक्तुं मनसिजः प्रवृत्त इति वेद्मि । अत्र लतिकालक्षणः अवयवी निरूपितो नत्वन्यत्किमपि विशेषणमुक्तमिति निरवयवमिदं रूपकम् । आद्यस्य द्वितीयं भेदमाह–**मालेति**। यद्यपि कारिकाकारेण मालोपमा पृथङ्नोक्ता तथापि कारिकावृत्त्योरेककर्तृकतया अभेदविवक्षया उक्तं पूर्ववदिति । उदाहरति–**सौंदर्येति** । सौंदर्यस्य तरंगिणी नदी । तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कांतेः कार्मणकर्म । नर्मरहसामुल्लासनावासभूः । विद्या वक्रगिराम् । विधेः अनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया । पंचशिलीमुखस्य बाणाः । ललनाचूडामणिः सा प्रिया वर्तत इत्यर्थः । अत्रैकस्यां प्रियायां तरंगिणीत्वादयो बहवः आरोप्यंते । [अत्र मुखाद्यवयवानिरुपणान्निरवय(व)त्वम् ।] तृतीयस्य लक्षणमाह–**नियतेति** । नियतं व्यवस्थितमारोपणमुपायो यस्यारोपस्य एवंविधः परस्य उत्तरस्य य आरोपः तत्परंपरितं, तद्विविधं वाचके श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा। तत्राद्यमुदाहरति–**विद्वन्मानसेति** । विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार-वैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो । प्राग्भावः पूर्वभावः । वरवीर वैरिंचं वत्सरशतं उच्चैः राज्यं क्रियाः । अत्र मानसमेव चित्तमेव सरोविशेष इत्यारोपो हसारोपे निमित्तम् । एवमुत्तरत्रापि वैरिणां कमलायाः लक्ष्म्याः संकोच एव पद्मानां असंकोचः तत्र सूर्यः । दुर्गाणां नगराणाममार्गणं सिद्धत्वमेव दुर्गायाः देव्याः अन्वेषणं तत्र महेश । समितां युद्धानां स्वीकार एव समिधां ईंधनानां स्वीकारः तत्र वह्ने । सत्ये वचने प्रीतिरेव सत्यां गौर्य्यां अप्रीतिः तद्विधाने दक्षप्रजापते । विजयस्य युद्धोत्कर्षस्य प्राग्भावः प्राथमिकत्वमेव विजयात् अर्जुनात्पूर्वजत्वं तादृश । ननूभयालंकारोयं श्लिष्टपरंपरितं नाम । कथमयमर्थालंकारेषु गण्यते इत्यत आह–**यद्यपीति** । मानसशब्दस्य पर्याये निक्षिप्ते न भवत्येव रूपकप्रतीतिरिति शब्दालंकारता हंसशब्दस्य पर्यायेपि क्षिप्ते भवति रूपकमित्यर्थालंकारता । अतः शब्दार्थालंकाररूपमिदं रूपकं स्यान्नत्वर्थालंकार इत्यत्र कथनं उचितं न भवति यद्यपि तथापि प्रसिध्यनुरोधादत्रोक्तमिति भावः । अथ न केनचिदेतत्परंपरितसंज्ञकमुक्तमित्यत आह–**एकदेशेति** । अन्यैः **रुद्रटा**दिभिरेकदेशविवर्तीत्येतदभिधीयते । द्वितीयं प्रकारमुदाहरति–**भेदभाजीति** । हे राजन् जय एव कुंजरः तस्य आलानं गजवंधनस्थानम् । विपदेव वारिधिः तस्य दृषदां सेतुः । करवाल एव चंडमहाः सूर्यः तस्य पूर्वाद्रिः । श्रियः लीलोपधानम् । संग्राम एवामृतसागरः

तस्य प्रमथनमेव क्रीडाविधिः तस्मिन्मंदरः। वीरवैरिवनितावैधव्यदः ते भुजः राजति। (जय एव कुंजरः) नतु मानसशब्दवत् एकशब्दोत्र उभयार्थोस्तीति भेदभाक्त्वम्। लीलोपधानमित्यत्र उपधानपदे श्लिष्टो वाचकः इत्यनंतरोक्तमेव रूपकमत्र नतु यदिदं प्रस्तुतं श्रियो वनितात्वमपि निरूप्यत इत्याह–**अत्रेति**। श्लिष्टमालारूपकमुदाहरति–**अलौकिकेति**। हे देव अलौकिकश्चासौ महांश्चासावालोकश्च ज्ञानं तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन। सद्वंशस्य मुक्तारत्नं भवान् कैर्न स्तूयते। सर्वैः स्तूयत इत्यर्थः। अत्र वंशोऽन्वय एव वेणुः तस्य मुक्तारत्नमिति श्लेषः। कुलस्य वेणुत्वारोपः वर्णनीयस्य मुक्तामणित्वारोपे निमित्तम्। अश्लिष्टं मालारूपकमुदाहरति–**निरवधीति**। अनिवर्तितः कौतुकप्रपंचो येन एवंविधं यस्य स्थितं स्थितिः निरवधि निराश्रयं च। इह प्रथमः कूर्ममूर्तिः चतुर्दशलोका एव वल्लयः तासां कंदः स भवान् जयति। आदिक्रमठस्य कंदत्वे लोकानां वल्लीत्वं हेतुः। वाचकश्चात्र न श्लिष्टः। मालाप्रस्तावाद्रशनामुदाहरति–**किसलयेति**। मदनः लतानां किसलयकरैः कामिनीकरकमलैः कमलिनीनां कमलमुखैः योषितां मुखेंदुभिः जगतां संबंधि मनो जयति। किसलयान्येव कराः करा एव कमलानि कमलान्येव मुखानि मुखान्येव इंदवः इति सर्वेषां परस्परसंघट्टनाद्रसना। कारिकायामेवंविधस्य लक्षणं किमिति नोक्तमित्यत आह–**नेति**। उद्रिक्तस्य वैचित्र्यस्याभावात् एवंविधं न लक्षितमित्यर्थः। अपह्नुतिं लक्षयति–**प्रकृतमिति**। प्रकृतस्य उपमेयतायाः। अन्यत् उपमानं। निषेधशब्दार्थमाह-उपमेयमसत्यं कृत्वेति। अपह्नुतिस्त्रिधा अपह्नवपूर्व आरोपः आरोपपूर्वोपह्नवः छलादिशब्दप्रयोगश्चेति। तत्राद्यमुदाहरति। हे शैलतनये पार्वति। परिणतकांतेश्चंद्रस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्तः अयं कलङ्को न विकसति। विगलदमृतस्यन्दशिशिरे अमुष्य उरसि गाढं रतिश्रान्ता यामिनीकामिनी शेते इति मन्ये। अत्र वाक्यद्वयेन चांद्रमसं कलंकं मुख्यया निषेधवृत्त्या मिथ्यात्वेनावस्थाप्य तत्प्रतिवस्तुभूता हृदयाधिशायिनी निशीथिनी नितम्बिनी सत्यतया अवस्थाप्यते। अथं चापह्नवपूर्व आरोपः। पूर्वोऽपह्नवो यथा–विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जखंडान्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि। न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः–इति। अत्र स्कन्देनाधःक्रियमाणानि नाकनितम्बिनीनेत्रनीलोत्पलानि न पुनरौपवाह्यबर्हिबर्हाणि इति आरोपोत्तरकालोऽपह्नवः। नकारश्रवणान्निषेधस्य मुख्यत्वम्। छलादिप्रयोगं उदाहरति–**बतेति**। हे सखि प्रियविरहक्रशे अस्मिन् रागिलोके स्मरस्य कियदेतत् वैरं पश्य। बतेति दुःखे। तथाहि। उपवनेषु ये रसालाः तेषु उद्भासिनो ये मधुकराः तव्द्याजेन कामेन प्रतिबाणं कालकूटं उट्टंकितम्। अत्र छलप्रयोगस्य निषेधपर्यवसायितामाह—**न सभृंगाणिति**। एकवाक्यं च स्पष्टम्। प्रतीतिरिति। नाभिधेति यावत्। वैचित्र्यान्तरप्रदर्शनाय पुनरुदाहरति—**अमुष्मिन्निति**। शिवदग्धः कामः कुरंगाक्ष्याः पृथुजघनभागे अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि नूनं निपतितः। यस्य कामस्य अंगांगारकाणां प्रशमपिशुना नाभिमध्ये रोमावलिवपुः इयं धूमस्य शिखा परिणमति। अत्र प्रकृतस्त्वंतररूपाभिधायिशब्दनिबन्धनोऽपह्नव इति पूर्वस्माद् विशेषः। अथ श्लेषं लक्षयति–**श्लेष** इति। एकस्यार्थ-

स्योक्तौ सामान्यसिद्धायां संयोगादिव्यवस्थापकाभावात् उक्तेरनियंत्रणात् अनेकस्यार्थस्याभिधानं अभिधासामर्थ्य आर्थोपश्लेष इति व्याकरोति—**एकार्थेति** प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इति मतमाश्रित्य शाब्दश्लेष उक्तः। अयं तु एकस्यैव शब्दस्य बह्वर्थत्वमस्तीति मतमाश्रित्योच्यते इति भेदः। उदाहरति—**उदयमिति**। विभानां कांतीनां अधिपो राजा उदयं समृद्धिं अयते प्राप्नोति। दिक् अन्यायमार्गस्तस्य मालिन्यं निराकुरुते। निद्रामुद्रा आलस्यस्य प्रकर्षं निधनं नाशं प्रापयति। क्रिया धर्मक्रियाः प्रवर्तयति। स्वैरा अनीतिकारिणः। तेषामाचारप्रवृत्तेः कर्तनं छेदनं रचयति। लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः सूर्यः। अयं पक्षः स्पष्टः। नन्वेकस्य शब्दस्य अर्थद्वयवाचकत्वं कथमित्याशंक्य आह—**अत्रेति**। प्रकरणादेर्नियामकस्यात्राभावात् उभयोर्वाच्यत्वमुचितमिति भावः। समासोक्तिं लक्षयति—**परोक्तिरिति**। श्लिष्टैः समानैर्भेदकैर्विशेषणैः परस्य अप्रस्तुतस्योक्तिः प्रतिपादनं समासोक्तिरित्यर्थः। व्याकरोति—**प्रकृतेति**। विशेष्यस्य उपमेयस्य। उदाहरति—**लहीति**। हे राजन् तुह तव। बाहुफंसं बाहुस्पर्शम्। लहिऊण लब्ध्वा। जीये यस्याः। स कोऽप्युल्लासः। सा जयलच्छी जयलक्ष्मीः। तुह तव। विरहे। ण होजु न भवेत्। सा दुर्वला ननु। बाहुस्पर्शेन पाणिपीडनेन वा दुर्वला निष्प्रभा कृशा च इत्येतानि विशेषणानि कांतया समानानि। जयलक्ष्मीति विशेष्यं तु न सममित्याह—**अत्रेति**। निदर्शनालंकारलक्षकं सूत्रमुपादाय व्याकरोति—**निदर्शनेति**। उपमायां पर्यवसितः सन् स्वार्थनिर्वाहकः असंभवद्वस्तुसंबन्धः निदर्शनालंकारः। उदाहरति—**क्व सूर्येति**। अत्र वाक्ययोः अनुपपद्यमान एव सम्बन्धः। उपमायां पर्यवसितत्वात् उडुपेन सागरतरणमिवेत्ययमर्थो लभ्यते इत्याह—**अत्रेति**। उदाहरणांतरमाह—**यथेति**। विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ उदयति सति हिमधाम्नि चास्तं याति सति अयं गिरिः विलंबिघंटाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलां वहति। अत्र वारणेंद्रलीलां पर्वतः कथं वहतीति अनुपपद्यमान एव संबंध इति उपमायां पर्यवसानमाह—**अत्रेति**। मालारूपां निदर्शनामुदाहरति—**दोर्भ्यामिति**। भो देव यस्तव गुणान् गदितुमुद्यममादधाति एष पुरुषः दोर्भ्यां तरंगवतीभुजंगं तितीर्षति। करेण हरिणांकबिंबमादातुमिच्छति। मेरुं लिलंघयिषति। अत्रापि तत्र तत्रानुपपद्यमान एव संबंध इति उपमापर्यवसितत्वान्निदर्शनमालायोगान्मालानिदर्शनालंकार इत्यर्थः। संभवद्वस्तुसंबंधान्निदर्शनमाह—**स्वस्वेति**। व्याकरोति—**क्रिययैवेति**। अवगम्यत इति यत् सा निदर्शनेति संबंधः। उदाहरति—**उन्नतमिति**। यो लघुः पुरुषः स उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् पर्वताग्रगतः पाषाणकणः वायुना कंपितः सन् चारु अधः पतति। पततीति या पतनक्रिया सा स्व तस्य हेतुर्लाघवे सति उन्नतपदप्राप्तिः तयोरन्वय न्नतं पदमवाप्य यो लघुः स पतेदिति विधिक्रिययैव शुद्धयाख्याप्यत इत्याह—**अत्रेति**। ध्रुवमिति त (? स) त्ख्यापनप्रयोगादस्ति वस्तुसंबंधः। दृषत्कण इव सर्वो लोकः पततीति उपमाविश्रांतिश्च। उक्तं च—अभवन्वस्तुसंवन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत्। उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा निदर्शना—इति। अप्रस्तुतप्रशंसालंकारं लक्षयति—**अप्रस्तुतेति**। व्याकरोति—**अप्राकरणिकस्येति**। अस्याः प्रथमं पंचधा विभागमाह—**कार्य इति**। कार्ये प्रस्तुते तदन्यस्य

कारणस्य वचः । निमित्ते प्रस्तुते तदन्यस्य कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते तदन्यस्य विशेषस्य वचः । विशेषे प्रस्तुते तदन्यस्य सामान्यस्य वचः । तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्तुल्यस्य वच इति पंचधा विभाग इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति–**याता इति**। हे सुंदरी देशान्तरगताः पुरुषाः पुनः किं न मिलन्ति । अतः मत्कृते त्वया चिंता न कार्या । सुतरां कृशासि । स्वभावत एव त्वं कृशा चिंतया तु सुतरां कृशा भविष्यसि । अतो मुञ्च चिंतामित्यर्थः । एवं सबाष्पे मयि कथयति सति लज्जामंथरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा मां दृष्ट्वा तया नायिकया हसितेन भाविमरणोत्साह सूचितः । यदि मां त्यक्त्वा यास्यसि (गमिष्यसि) तदाहं मरिष्य इति सूचितमित्यर्थः । प्रश्नद्वारा कार्यप्रस्तावे प्रस्थानस्य निर्णीतत्वात्कारणं मरणोपक्रमसूचनारूपमभिहितमित्यर्थः । द्वितीयमु दाहरति–**राजन्निति** । राजन् राजसुता मां न पाठयति । देव्योपि तूष्णीं स्थिताः । हे कुब्जे मां भोजय । कुमारसचिवैः अद्यापि किं इत्थं न भुज्यते । इत्थं तवारिभवने पंजराद्ध्वगैर्मुक्तः राजशुकः शून्यवलभौ चित्रस्थानवलोक्य एकैकं आभाषते । शत्रुपलायनरूपकारणे प्रस्तुते पंजरशुकवृत्तांतलक्षणं कार्यमुक्तमित्याह–**अत्रेति** । तृतीयमुदाहरति–**एतदिति** । तस्य पुरुषस्य एतत्कियज्जाड्यं यत्स जडः मुखात् वाङ्मात्रेणैव कमलिनीपत्रे वारिणः कणं मुक्तामणिरित्यमंस्त । अस्मात् अन्यदपि शृणु । शनैः आदीयमाने तत्र अंगुल्यग्रलघुक्रियया प्रविलयिनि सति अयं मणिः क्व उड्डीय गत इति अंतःशुचा अनुदिनं न निद्राति । अत्र जडानां स्वल्पेपि महत्त्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते मुक्ताफलभ्रांतिमत्त्वलक्षणो विशेष उक्त इत्याह–**अत्रेति** । चतुर्थमुदाहरति । विष्णुना नरकासुरे हते कोपि तन्मंत्री कंचन नरकासुरसुहृदं प्रतीदमाह । यः वैरनिर्यातनेन सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं करोति स एव पूज्यः स पुमान् स एव नीतिमान् । तस्य सुजीवितं स श्रियो भाजनम् । विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुक्तमित्याह–**अत्रेति** । पंचमस्य त्रैविध्यमाह–**तुल्य इति** । आद्यमुदाहरति–**पुंस्त्वेति** । अयं पुरुषः यदि पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि अधोपि यायात् यदि प्रणयने याचने सति महानपि न स्यात् लघुरपि स्यादित्यर्थः । तदपि तथापि विश्वमुद्धरेत् । केनापि पुरुषश्रेष्ठेन इति ईदृशी इयं दिक् प्रकटिता । कृष्णपक्षे पौरुषात् प्रचलनं असुरैरमृतापहारे स्त्रैणावलंबनात् आदिकमठाद्याकारेण अधोयानं बलिबंधनोपक्रमे वामनत्वम् । विश्वाभ्युद्धरणं वराहादिना पृथिव्याद्यभ्युज्जीवनम् । अत्र कस्मिंश्चित्सत्पुरुषे प्रस्तुते तत्तुल्यस्वभावस्य भगवतः परमपुरुषस्य प्रशंसा श्लेषेण गृह्यते । विशेष्ये पुरुषोत्तमपदेपि श्लेषेण श्लेषः । द्वितीयमुदाहरति–**येनेति** । हे चंद्र येन अभ्युदितेन क्लांतिं गमितोसि तत्र रवौ ते त्वया प्रतिकर्तुमेव युज्यते । तस्यैव पादग्रहः पुनर्न युज्यते । पादग्रहः चरणोपसंग्रहः किरणग्रहणं च । यदि क्षीणेनैतदनुष्ठितं तन्निमित्तकमात्मनो गोपनं मनागपि किं न लक्ष्यत इत्यर्थः । एवमस्तु यद्यस्मात्कारणात् भवतो जडधामता व्योम्नि विस्फूर्जति । जडधामता शिशिरकिरणता मंदतेजस्त्वं च । अत्र पादग्रहादाविव चंद्रसूर्ययोर्विशेष्यभूतयोरपि श्लेषाभावात् समासोक्तिः । विशेष्यपदे तु श्लिष्टे श्लेषो भवति । यथा पूर्वोदाहरणे पुरुषोत्तमपदे । तृतीयमुदाहरति–**आदायेति** । सरितां मुखेभ्यः परितः वारि आदाय अनेन दुर्णवेन किमर्जितं तावत् ।

चारि क्षारीकृतं वडवानले हुतं च पातालकुक्षिमध्ये विनिवेशितम्। आयव्ययकारिणि पुरुषे प्रस्तुते तत्सदृशः समुद्रो वर्ण्यते। एवं सादृश्यमात्ररूपामुपमामुदाहृत्य वाच्यस्य संभवासंभवावुदाहरिष्यन् संभवं तावदाह–**इयं चेति**। वाच्ये संभवति प्रतीयमानस्यार्थस्यानध्यारोपेण अध्यारोपानपेक्षयेत्यर्थः। जलाच्छादितभुवनविस्तारपातालमध्यस्य समुद्रस्य लंघनेपि इह हि लोके पोतसाधना बहवः पुरुषः क्रमन्ते प्रवर्तन्ते। आहो उत दैवात् एष कथमपि रिक्तो भवेत् तदानीं अस्य अवटकुहरालोकनेपि को नाम समर्थः स्यात्। अधृष्यस्यापि प्रभोः वरं पूर्णत्वमेव। रिक्तत्वं महतोनर्थायेति तात्पर्यम्। अत्र वाच्ये समुद्रे सर्वाप्युक्तरूपा प्रक्रिया संगच्छते। वाच्यस्यासंभवस्थानमुदाहरति–**क्वचिदिति**। भोः कस्त्वं कथयामि दैवहतकं मां शाखोटकं विद्धि। वैराग्यादिव वदसि। साधु ज्ञातं इदम्। कस्मात्। कथ्यते। अत्र वामेन वटोस्ति। अध्वगजनः सर्वात्मना तं सेवते। मार्गस्थितस्यापि मे परोपकारकरणे छायापि न। अत्र अचेतनेन सह प्रश्नोत्तरयोरसंभवाद्वाच्यस्यासंभवः। संभवासंभवमुदाहरति–**क्वचिदिति**। अपूर्वः रसनाविपर्ययो जिह्वापरिवृत्तिः तस्य विधिः प्रकारः। तस्य गजस्य कर्णयोश्चापलं चपलता। सा दृष्टिः विस्मृता स्वपरयोः दिक् यया। अथवा भूयसा उक्तेन किम्। हे भ्रातः भ्रमर सर्वं विस्मृतवानसि। अंतःशून्यकरः सरंध्रशुंडाकः वारणो गजः अद्यापि त्वया निषेव्यते इति यत् एष ग्रहः आग्रहः कः। अन्यत्र रसनाविपर्ययः पैशून्यम्। कर्णचापलं कर्णजापोपजापशुश्रूषा। मदः दर्पः। वारयतीति वारणो निषेधकः। अंतःशून्यकरः रिक्तहस्तः। अत्र असंभवंतमंशमाह–**अत्रेति**। रसनाविपर्यासादेरध्यारोपशरणत्वाद्वाच्यत्वासंभवेन हेतुर्न भवतीत्यर्थः। संभवंतमंशमाह–**कर्णेति**। कर्णचापलरूपो हेतुरनध्यारोपितः। तत्र वाच्यं संभवतीति यावत्। प्रसंगात्संभवतीत्यंशे अनौचित्यलेशमुल्लिंगयति–**मद** इति। मदविस्मृतेत्यादि विरुद्धमित्याकूतम्। उक्तवैपरीत्येन भ्रमरसेवने तस्य निमित्तत्वात्। इदानीमतिशयोक्त्यलंकारं लक्षयति–**निगीर्येति**। अत्र पंचधा वंधच्छाया। भेदे अभेदः अभेदे भेदः संबंधे असंबंधः असंबंधे संबंधः कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेति। तत्र निगीर्येत्यादिना प्रथमो लक्ष्यते। प्रस्तुतस्येत्यादिना द्वितीयः। तृतीयो बहिरनूहनीयः। यद्यर्थोक्तावित्यनेन चतुर्थो लक्ष्यते। कार्यकारणयोरित्यादिना पंचमः। तत्राद्यं प्रकारं व्याकरेति–**उपमानेति**। प्रकृतस्य तदन्येन उपमानेन विषयिणा कवलितस्य विषयरूपतया अध्यवसानं एका अतिशयोक्तिरित्यर्थः। तामुदाहरति–**कमलमिति**। स्त्री वर्ण्यते। अनंभसि कमलं कमले च कुवलये नीलोत्पले तानि कमलकुवलयानि कनकलतिकायां सा च कनकलतिका मृदुसुभगा इतीयं उत्पातपरंपरा का। अत्र मुखादीनां कमलादिभिर्भेदेपि अभेदाध्यवसाय इत्याह–**अत्रेति**। द्वितीयमाह–**यच्चेति**। तच्छब्देन प्रस्तुतमुच्यते। सापरा अभेदे भेदरूपा अतिशयोक्तिरित्यर्थः। तामुदाहरति–**अण्णमिति**। सामा श्यामा। सामणपयावइणो सामान्यप्रजापते रेहव्विअ रेखैव न होइ न भवति। यतः अस्या अणं अन्यत् लडहत्तणं लट(र)भत्वं विलासः अणाविअ अन्यैव वत्तणच्छाया वर्त्तनच्छाया। अत्र लट(र)भत्वादीनां अभेदेपि अन्यत्वेनाध्यवसानात् भेद इत्यर्थः। संबंधेप्यसंबंधो बहिरूहनीयो यथा–अस्यास्सर्गविधौ प्रजापतिरभू-

चंद्रो नु कांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥ अत्र पुराणब्रह्मनिर्माणसंबंधेप्यसंबंध उक्त इति पुरा (*v. l.* चिरं) तनाः। अस्य तु तदप्यभेद एवांतर्भूतमित्याशयः। असंबंधेपि संबंधमाह—**यदीति**। अर्थात्सामर्थ्यादसंभविनो यत्कल्पनमिति संबंधः। उदाहरति—**राकेति**। राकायां पूर्णिमायां अमृतांशोश्चंद्रस्य वपुरकलंकं चेत् तदा तस्याः मुखं साम्यपराभवमवाप्नुयात्। अत्र वास्तवेप्यसंबंधे संभावनया संबंधः। अंतिमभेदमाह—**कारणस्येति**। उदाहरति—**हृदयमिति**। आदौ प्रथमं मालत्याः हृदयं कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम्। भो रमणीवल्लभ चरमं पश्चाल्लोचनविषयं भजता त्वयाधिष्ठितम्। कारणस्य कांतेनाधिष्ठितत्वस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य कंदर्पाधिष्ठितत्वस्य प्रथममुक्तिरित्यर्थः। प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति—**प्रतीति**। नैकं पदं द्विः प्रयोक्तव्यमिति कथितपदत्वस्य दुष्टतयाभिहितत्वात् शब्दभेदेन साधारणो धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च उपादीयते। वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् सा प्रतिवस्तूपमेत्यन्वयः। उदाहरति—**यथेति**। देवीभावं गमिता देवतात्वं प्रापिता एषा परिवारपदं कुटुंबत्वं कथं भजति खलु। यतः दैवतरूपांकितं रत्नं परिभोगयोग्यं न भवति। अत्र परिवारपदयोग्यत्वानौचित्यं परिभोगयोग्यत्वाभावश्चेत्येकमेव सामान्यं वाक्यद्वयेपि पृथक् निर्दिश्यते। अस्यैव मालामुदाहरति—**यदीति**। अनलो यदि दहति अत्र किमद्भुतम्। अद्रिषु यदि गौरवं ततः किम्। महोदधेरंबु सदैव लवणम्। सतां प्रकृतिरेवाविषादिता दुःखरहितता। अत्र पर्यायांतरेण अद्भुताभाव एव प्रतिपाद्यत इति साधारणधर्मोक्तिरिति मालारूपत्वम्। एवमन्यत्रापि मालावैचित्र्यमूह्यमित्याह—**एवमिति**। दृष्टांतालंकारं लक्षयति—**दृष्टांत** इति। साधारणधर्मादीनामित्यत्रादिशब्देनोपमानोपमेययोर्ग्रहणम्। उदाहरति-**त्वयीति**। मनोभवज्वलितं तस्याः मनः त्वयि दृष्ट एव निर्वाति निर्वृतं भवति। हि यतः कुमुद्वत्याः कुमुदं हिमांशोः आलोके विकसति। अत्र निर्वाणस्य विकासात्मना प्रतिबिंबनम्। न केवलमेष साधर्म्येणैव यावद्वैधर्म्येणापीत्याह—**वैधर्म्येणेति**। उदाहरति—**तवेति**। साहसकर्मणि शर्म सुखं यस्य तस्य करं कृपाणांतिकं आनिनीषतः तव आहवे परेषां शत्रूणां भटाः योद्धारः विशरारुतां अहिंसकत्वं अगुः। हि यतः। पांसवः अवाते स्थिरतां दधति। उक्तदार्ष्टांतिकवैलक्षण्येन दृष्टांताभिधानाद्वैधर्म्योदाहरणम्। दीपकालंकारं लक्षयति—**सकृदिति**। प्रकृताप्रकृतात्मनां उपमानोपमेयानां धर्मस्य क्रियादेः बहुषु कारकेषु सकृद्वृत्तिः क्रियादीपकम्। कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सैव सकृद्वृत्तिः कारकदीपकमित्यर्थः। क्रियादिरित्यादिशब्दाद्गुणस्वीकारः। तत्राद्यमुदाहरति—**यथेति**। किवणाणं कृपणानां धणं धनं णायाणं नागानां फणामणिः सीहाण सिंहानां केसराइं केसराः। कुलवालिआण कुलपा (बा) लिकानां च थणा स्तनाः अमुआण अमृतानां कुदो कुतः छिप्पंति स्पृशंति। अस्यां गाथायां छिप्पंति इति क्रिया बहुषु कर्मकारकेषु धनमणिकेसरस्तनलक्षणेषु वृत्ता दीप्यत इति क्रियादीपकम्। तच्चादिमध्यांतभेदात् त्रिविधम्। तत्रांतविषयमुदाहृतम्। चरंति चतुरंभोधिवेलोद्यानेषु इत्यादिकमादिविषयम्। संचारपूतानि दिगंतराणीत्यादिकं मध्यवि-

षयं च स्वयमूहनीयम् । द्वितीयमुदाहरति—**स्विद्यतीति** । नवविवाहा वधूः शयने स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति तिर्यग्विलोकयति अंतर्नंदति चुंबितुमिच्छति । एतासु बह्वीषु क्रियासु वधूलक्षणकर्तृकारस्यवृत्तिरिति कारकदीपकमित्यर्थः । मालदीपकं लक्षयति—**मालेति** । गुणावहमुत्कर्षहेतुः । व्याकरोति—**पूर्वेति** । उदाहरति—**संग्रामेति** । भो राजन् संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते सति परिपंथियोधनिवहे सांमुख्यं संप्राप्ते सति त्वया एतैः एतत्समासादितम् । कैः किम् । कोदंडेन शराः शरैः अरिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं त्वयापि यशोराशिः तेनापि लोकत्रयम् । अत्र कोदंडादिना पूर्वेण क्रमात् शरादीनामुत्तरेषामुत्कर्षो विहितः । सांमुख्यासादनक्रियानिबंधनं च दीपन द्वितीयपादस्य पृथक्क्रियायामनौचित्यात् । तुल्ययोगितामाह—**नियतानामिति** । प्रस्तुताप्रस्तुतानां समासे दीपकं व्यासे तुल्ययोगितेत्यभिप्रेत्य व्याकरोति—**नियतानामिति** । प्राकरणिकानामेव तुल्ययोगितामुदाहरति—**पांड्विति** । हे सखि तव पांडु क्षामं वदनं सरसं हृदयं अलसं वपुश्च हृदयमध्ये नितातं क्षेत्रियरोगं आवेदयति । क्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्यः असाध्य इत्यर्थः । अत्र वदनहृदयवपूंषि प्राकरणिकानि । नायिकावयवभूतत्वात् । तेषां रोगावेदनरूपो धर्मः सकृदुपादीयत इति तुल्ययोगितालंकार इत्यर्थः । अप्राकरणिकानां तुल्ययोगितामुदाहरति—**कुमुदेति** । तस्याः कांतायाः ललितविलासजुषोः दृशोः पुरः कुमुदकमलनीलोत्पलावली का । तदाननस्य पुरः अमृतं चंद्रः कमलं च युगपत्प्रतिहतम् । अत्र कुमुदादीन्यप्राकरणिकानि नायिकालोचनाद्युपमानत्वात्सर्वेषां तेषां च किंवृत्तेन क्षिप्यमाणत्वं धर्मः सकृदुपादीयते । कुमुदस्य लोचनोपमानत्वमन्यैर्दूषितमपि प्रसिध्यनुरोधादुक्तम् । एवममृतादीनां तन्मुखोपमानभूतानां प्रतिहतत्वं नाम धर्मः सकृन्निर्दिष्ट इत्येवं तुल्ययोगितेत्यर्थः । व्यतिरेकालंकारं लक्षयति—**उपमानादिति** । स एव इति व्यतिरेक इत्येव व्यवह्रियते । न्यूनताया अपि व्यतिरेकत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—**आधिक्यमिति** । चिरंतनाः खलु भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इत्यसूत्रयन् । आधिक्यमधिकगुण (त्व) लक्षणं यथायोगमुदाहृत्य न्यूनगुणत्वरूपं विपर्ययं क्षीण इत्यादावुदाजह्रुः । व्याचचक्षिर चंद्रापेक्षया यौवनस्य क्षीणगुणत्वं शशिवैलक्षण्येन तस्य अपुनरागमनादिति । तत्र विप्रतिपद्यमान आह—**क्षीणक्षीण इति** । हे सुंदरि क्षीणः क्षीणश्चंद्रः भूयो भूयोभिवर्धत इति (संयातं) यातं यौवनं अनिवृत्ति तु अतो विरम कोपं मुञ्च प्रसीद । केनचित् गजनिमीलिताशालिनेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य यावत्तात्पर्यमपर्यालोचितत्वादित्याह—**तदयुक्तमिति** । यतोत्रापि उपमानादुपमेयस्याधिक्यं न विपर्यय इत्याह—**यौवनेति** । चंद्रापेक्षया तारुण्यस्य गुणो यदस्थैर्यं तस्याधिक्यं अन्यथा वाक्यार्थशक्तिव्याकोपः स्यादिति भावः । इत्थं विप्रतिपत्तिं निराकृत्य विभागमाह—**हेत्वोरिति** । त्रिरष्टेति चतुर्विंशतिः । उपमेयविषयं उत्कर्षनिमित्तं न विपर्ययः । उपमानविषयं तु निकर्षकारणं न विपर्ययः । **एकतरस्येति** हेत्वोरनुक्ती द्वे हेतुद्वयस्य अनुक्तिरेकेति अनुक्तित्रयम् । एतदुक्तं भवति । आधिक्यस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तं उपमानगतं निकर्षकारणं अनयोर्हेत्वोरुक्तावेको भेदः । द्वयोर्हेत्वोरनुक्तावेकः । उत्कर्षहेतोरुक्तौ अपकर्षहेतोरनुक्तावपरः । उत्कर्षहेतोरनुक्तौ अपकर्षहेतोरुक्तावेकः एवं चत्वारो

भेदाः। एत एव शब्देन इवादिना अर्थेन तुल्यादिना आक्षेपेण च साम्ये प्रतिपादिते द्वादश भेदाः। एते द्वादशभेदाः श्लेषेणापि भवंतीति चतुर्विंशति भेदा इति। आद्यमुदाहरति–**असीति।** बहूनां शत्रूणां निराकरणे खड्गमात्रसहायस्य महाधृतेः अस्य राज्ञः अन्यतुच्छजनस्येव (वि) स्मयो न। अत्र उपमाने तुच्छत्वमपकर्षनिमित्तं उपमेये महाधृतित्वमुत्कर्षहेतुः अतो हेत्वोरुक्तिः। अन्यदप्यत्रोदाहर्तुं शक्यमित्याह–**अत्रैवेति**। पर्यायेण व्यत्ययेन कदाचिदेकस्य अनुक्तिः कदाचिदपरस्येत्यर्थः। नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महाधृतेः–इति पाठे उपमानापकर्षहेतोरनुक्तिः। अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्तिः। नूनमन्यजनस्येव न स्मयोस्य महीपतेरिति पाठे युगपद्धेत्वोरनुक्तिः। उत्तरत्राप्येषारीतिरनुपसरणीयेत्याह–**एवमिति**। उक्तसाम्यस्य शाब्दत्वमाह–**अत्रेति**। एवं श (? शा) ब्देन साम्येन चतुरो भेदानिभिधाय पाठभेदेन आर्थेनापि चतुरो भेदानाह–**असीति।** तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति तुल्यार्थे वतेर्विधानादार्थमौपम्यमित्याह–**तुल्येति**। वतिप्रयोगे हेत्वोरुक्तिरेकः तुच्छपदानुपादानेऽपरः धृतिपदानुपादानेऽन्यः उभयानुपादाने एक इति चत्वारो भेदा इत्यर्थः। आक्षेपे अपरान् चतुरो भेदानुदाहरति–**इयमिति।** सुनयना इयं दासीकृततामरसश्रिया अकलंकेन आननेन कलंकिनमिंदुं जयति। अकलंकेनेति उत्कर्षहेतुः। कलंकिनमित्यपकर्षहेतुः। उभयोरुक्तौ एकः। आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दुं कलंकिनं इति पाठे (?) उत्कर्षहेत्वनुक्तौ द्वितीयः। आननेनाकलंकेन जयत्यमृतदीधितिमिति पाठे उत्कर्षहेत्वनुक्तौ तृतीयः। आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीधितिमित्युभयानुक्तौ चतुर्थः। एवं द्वादशभेदानुदाहृत्य शाब्देन श्लिष्टानपरान् चतुरो भेदानुदाहरति–**जितेति** जितेंद्रियतया सम्यक् विद्यावृद्धनिषेविणः अतिगाढगुणस्यास्य गुणाः अब्जवद्भंगुरा न भवंति। अत्र तत्र तस्येवेति इवार्थे वतिविधानात् शाब्दमौपम्यम्। गुणाः सौजन्यादयः मृणालसूत्राणि वेति गुणशब्दः श्लिष्टः। विद्यावृद्धनिषेवणं गाढगुणोत्कर्षे हेतुः। भंगुरगुणनिकर्षहेतुर्नोपात्त इति उपमानगतनित्कर्षहेत्वनुपादाने शाब्दौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य तृतीयो भेदो दर्शितः। अवशिष्टं त्रयं स्वयमूह्यम्। तुल्यादिना अर्थेनापि चतुरो भेदानुदाहरति–**अखंडेति।** पश्य श्रीमानखंडमंडलः एष पृथिवीपतिः जातु कदाचित् निशाकरवत् कलावैकल्यं नागतः। अत्र तुल्यार्थे वतिः तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिरित्यनेन। कला विद्याभागश्च। अत्र उपमेये अखंडमंडलत्वे श्रीमत्त्वं हेतुः। कलावैकल्यहेतुर्नोक्त इति उपमानगतनिकर्षकारणानुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरिक्तस्य तृतीयो भेदो दर्शितः। उभयानुक्तावुदाहरणमाह–**हरविदिति।** भो विभो त्वं कदाचित् हरवत् विषमदृष्टिर्नासि। हरिवद्विधूतविततवृषश्वनासि। रविरिव दुःसहकरतापितभूः कदापि नासि। हरेण तुल्यं वर्तत इत्यादि तुल्यार्थे वतेर्विधानादार्थौपम्यम्। विषमादयः श्लिष्टा इति उपमानोपमेयगतात्कर्षापकर्षहेत्वोरनुपादाने आर्थौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शितः। उत्कर्षापकर्षहेत्वोरन्यतरस्यानुक्तौ उदाहरणद्वयं स्वयमूह्यम् श्लेषव्यतिरकस्याक्षेपे उभयोपादानरूपं प्रथमं भेदमाह–**नित्योदितेति।** नित्योदितप्रतापेन भास्वतानेन भूपेन त्रियामामीलितप्रभः एष भास्वान्विनिर्जितः। अत्र वर्णनीये भास्वत्त्वं परपरिभवासहत्वं अन्यत्र

सूर्यत्वमिति श्लिष्टः इति उपमेयोपमानोत्कर्षनिकर्षहेत्वोरुपादाने आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरिक्तस्य प्रथमो भेदो दर्शितः । हेत्वोरनुपादाने चतुर्थं भेदमुदाहरति-**यथेति** । यत्र नगर्यां स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेंदुविंबं विंबप्रभाधरं अकृत्रिमहृद्यगंधं अंगनानामाननं रजनीषु अतीव पिबतां यूनां तृष्णां जहार मधु न हार । अत्र मधुपक्षे आजनशब्दे च समुल्लसितशब्दः प्रतिविंबार्थः । अत्राक्षिप्तोपमात्वं कथमित्यत्राह-**अत्रेति** । अत्र तृष्णाया हरणे हेतुर्नोपात्त इति आक्षेपौपम्ये श्लेषव्यतिरेकस्य चतुर्थो भेदो दर्शितः । द्वितीयतृतीयौ स्वयमूहनीयौ । एवं श्लिष्टभेदेषु द्वादशेषु श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादाने अन्ये द्वादश भेदा भवंति तेप्युदाहार्या इत्याह-**इत्येवमिति** । या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता । तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ एकत्र तपो माघमासः अन्यत्र कृच्छ्रादि अभ्युदयहेतुः । इवादयश्चानुपात्ता अपि सामर्थ्यगम्याः । अत्र तप इति श्लिष्टोक्तियोग्यं पदं पृथगुपात्तं अतोयमपि श्लेषव्यतिरेकः । आक्षिप्तौपम्ये उभयोपादाने सति एवमन्येप्येकादशोप्यूहनीयाः । आक्षेपालंकारं लक्षयति-**निषेध** इति । व्याकरोति-**विवक्षितस्येति** । वक्ष्यमाणविषयमुदाहरति-ए **एहीति** । ए अयि सखि एहि गच्छावः कीयेवि कस्या अपि कए कृते किं किमपि णिक्कि निष्कृप ण भणामि न भणामि । अहवा अथवा अलं अविआरिअकज्जारंभआरिणी अविचारित-कार्यारंभिणी मरउ म्रियतां न भणिस्सं न भणिष्यामि । अत्र निःकृप न भणामीत्युक्ते अर्थात्सम्यग्भणामीति प्रतिज्ञा । न भणिष्यामीति निषेधात् वक्ष्यमाणविषयोयमाक्षेपः । उक्तविषयमुदाहरति—**ज्योत्स्नेति** । भो विभो । आः खेदे । तस्याः अंतर्मानसं प्रभवता त्वया ज्योत्स्ना मोक्तिकदाम चंदनरसः शीतांशुकांतद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयानि अंभोजिनीपल्लवाः स्फुलिंगोत्करव्यापाराय भवंति । हंत इति खेदे । अनेनोक्तेन किम् । न ब्रूमहे । अत्र ज्योत्स्नादीनि तस्यास्तापाय भवंतीति सामान्येनोक्तस्य क्वचिदंशे निषेध इति उक्तविषयोयमाक्षेपः । विभावनालंकारं लक्षयति—**क्रियाया इति** । व्याकरोति—**हेत्विति** । उदाहरति—**यथेति** । सा नलिनी कुसुमितलताभिरहतापि रुजमधत्त । अलिकुलैरदष्टापि परिवर्त्तते स्म । लहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत । अत्र लताहननादिरूपे हेतुक्रियानिषेधेपि रुगादिकार्यस्य विशेषेणाभिव्यक्तिर्विभावना । विशेषोक्तिं लक्षयति—**विशेषोक्तिरिति** । व्याकरोति—**मिलितेष्विति** । अनुक्तोक्ताचिंत्यनिमित्तभेदात्सा त्रिविधेत्याह-**अनुक्तेति** । आद्यामुदाहरति-**निद्रेति** । निद्रानिवृत्तौ द्युरत्ने उदिते सखीजने द्वारपदं पराप्ते भुजंगे श्लथीकृताश्लेषरसे सत्यपि सा स्वंगना आलिङ्गनतो न चचाल । अत्र निद्रानाशादिकारणसामग्र्यां सत्यामपि आलिंगनपरित्यागलक्षणं कार्यं न लक्ष्यत इति विशेषोक्तिः । अत्र संभोगौत्सुक्यलक्षणं निमित्तं नोक्तमित्यर्थः । उक्तनिमित्तामुदाहरति-**कर्पूर इवेति** । कर्पूर इव दग्धोपि यः कामः जने जने शक्तिमान् अवार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे नमोस्तु । दाहलक्षणे कारणे सत्यपि अशक्तिमत्त्वस्य कार्यस्याभावः । अवार्यवीर्यत्वं च निमित्तमुक्तं । अचिंत्यनिमित्तामुदाहरति-**स एक** इति । एकः कुसुमायुधः सः त्रीणि जगंति जयति । यस्य तनुं हरतापि शंभुना बलं न हृतम् । अत्र तनुहरणे सत्यपि बलहरणस्य कार्यस्यानुक्तिः । तत्र

च निमित्तमचिंत्यं पारमेश्वरस्य प्रभावस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात । यथासंख्यालंकारं लक्षयति–**यथासंख्यमिति।** प्रथमनिर्दिष्टाः पश्चान्निर्दिष्टाश्चेति द्विविधाः। तेषां मध्ये आद्यैः पश्चान्निर्दिष्टानां क्रमेणान्वयो यथासंख्यालंकार इत्यर्थः । तमुदाहरति–**एक इति**। हे देव एकस्त्वं द्विषां विदुषां मृगीदृशां चेतसि क्रमेण शौर्यौष्मणा तापं च विनयेन संमदरसं च लीलया रतिं चं पुष्णन् त्रिधा वससि। चित्रम्। अर्थान्तरन्यासालंकारं लक्षयति–**सामान्यमिति**। यत्र सामान्यं विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येनेति भेदद्वयम्। तदपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधमिति चत्वारो भेदाः इत्याह–**साधर्म्येणेति**। साधर्म्येणाद्यमुदाहरति–**निजेति**। निजदोषेण आच्छादितचेतसां पुरुषाणां सुंदरमेव वस्तु विपरीतं भाति। पित्तोपहतः पुरुषः शशिशुभ्रमपि शंखं पीतं पश्यति। अत्र दुष्टचित्तलक्षणं सामान्यं पित्तोपहतत्वेन विशेषेण समर्थ्यते। **सुसितेति**। सुसिते कौमुदीमहसि कदाचन सुसितवसनालंकारायां स्वैरं यांत्यां सुदृशि, चंद्रो अस्तंगतोभूत्। तदनु भवतः कीर्तिः केनापि अगीयत येन यशोगानेन मुक्ताशंका सती गृहं अगात् अतस्त्वं क्व शुभप्रदो नासि। अपि तु सर्वत्र। अभिसारिकाकारो विशेषः क्वेति सर्वाक्षेपिणा सामान्येन साधर्म्यद्वारा समर्थ्यते। वैधर्म्येणाद्यमुदाहरति–**गुणानामिति**। धुर्यः पुरुषः गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि नियुज्यते। अनुपजातकिणस्कंधो गली कुत्सितो गलोस्यास्तीति गली यो वलीवर्दः गले वलादासंजितं युगं पातयति स गली गौः सुखं स्वपिति। अत्र गुणानामिति सामान्यं गलीति विशेषेण सुखमिति वैधर्म्यद्वारा समर्थ्यते। वैधर्म्येण द्वितीयमुदाहरति–**अहो हि मे इति।** कश्चिदप्रियं दैवोन्नतं विवक्षन्नाह–म आयुषा बह्वपराद्धं अहो यद्यस्मान्मया ईदृशमप्रियं वाच्यम्। ये पुरुषाः सुहृदः पराभवमदृष्ट्वैव विनाशं गताः त एव जगति धन्याः। अत्र सुहृदं प्रति अप्रियं विवक्षन् विशेषरूपः धन्या इति सामान्येन अहमधन्य इति वैधर्म्येण समर्थ्यते। विरोधालंकारं लक्षयति–**विरोध** इति। जातेर्जात्यादिभिः सह चत्वारो विरोधाः। गुणस्य गुणादिभिस्त्रयः। क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्वौ। द्रव्यस्य द्रव्येणैकः। इति दश भेदा इत्याह–**जातिरिति**। जात्या विरुद्धां जातिमुदाहरति–**अभिनवेति**। हे सुभग विधिवशतः त्वद्विरहाशनिपाते अस्या मृगदृशः नूतनकमलिनीपल्लवमृणालवलयादिकं दावानलराशिः। अत्र नलिनीकिसलयादिजात्या दवदहनजातिर्विरुद्धा विरुद्धगुणकत्वात्। सा च विरहवेदनया परिह्रियते। जात्या विरुद्धं गुणमुदाहरति–**गिरय इति**। हे नरनाथ तव समीपे गिरयोपि नियतं अनुन्नतियुक्ताः मरुदपि च वलरहितः। अब्धयोपि अगंभीराः। भूमिरप्यतिलघुः। अत्र अनौन्नत्यादिर्गुणो गिर्यादिजात्या विरुध्यते। स वर्णनीयस्य महाप्रभावतया परिह्रियते। जात्या विरुद्धां क्रियामुदाहरति–**येषामिति**। हे राजन् तीक्ष्णः स प्रसिद्धः खड्गोपि येषां राज्ञां कंठपरिग्रहप्रणयितां प्राप्य अनुरज्यते अनुरक्तो भवति संगरसंगसक्तमनसां तेषां रिपूणां पांसूनां पटलैः त्वया प्रसाधनविधिर्निष्पाद्यते कौतुकम्। अत्र तीक्ष्णया खड्गजात्या समनुरंजनक्रिया विरुध्यते। पांसुत्वजात्या मंडनक्रिया विरुध्यते साचारिविजयेन समाधीयते। श्लेषच्छाया वा(*v. l.*चा)स्य सहकारिणी। जात्या विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति–**सृजतीति**। य इदं जगद्धेलयैव सृजति अवति च संहरति च

सोपि जनार्दनः अवसरवशान्मत्स्यो जातः इदं चित्रम् । अत्र शफरत्वजातेर्भगवता जनार्दनद्रव्येण सह विरोधः। स जगद्रक्षणेन परिह्रियते। गुणेन विरुद्धं गुणमुदाहरति-**सततमिति**। हे नृपते त्वयि सति द्विजपत्नीनां सरोजसुकुमाराः कराः सततं मुसलासंगात् बहुतरगृहकार्यघटनया कठिना भवंति। अत्र सौकुमार्यस्य गुणस्य काठिन्यगुणेन विरोधः। स राजौदार्यात्समाधीयते। गुणेन विरुद्धां क्रियामुदाहरति-**पेशलमिति**। कोमलमपि दुर्जनवचनं सतत्त्वविदां तत्त्वज्ञानां पुरुषाणां मानसं दहतितराम्। कर्कशमपि सुजनवाक्यं चंदनरसवत्प्रमोदयति। अत्र पेशलत्वस्य गुणस्य दाहलक्षणक्रियया पारुष्यस्य प्रमोदरूपया च विरोधः। स खलवचनस्य दुःसहत्वात् सुजनवाक्यस्य हृद्यत्वाच्च परिहरणीयः। गुणेन विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-**क्रौञ्चेति**। यन्मार्गणानर्गलशातपाते सति उद्दामदृषदृढः असौ क्रौंचाद्रिः नवांभोजदलाभिजातः अभूत् स भार्गवः अपूर्वसृष्टिः सत्यम्। शातो वज्रम्। अत्र कमलदलवत्सौकुमार्यस्य गुणस्य पर्वतविशेषरूपद्रव्येण विरोधः स च भार्गवस्य गाढप्रहारितया समाधीयते। क्रियया विरुद्धां क्रियामुदाहरति-**परिच्छेदेति**। परिच्छेदरहितः सकलवचनानामगोचरः। पुनः अस्मिन् जन्मनि यः अनुभवपथं न गतवान्। विवेकनाशात् उपचितमहामोहगहनः कोपि विकारः अंतर्जडयति च तापं च कुरुते। अत्र जडीकरणतापकरणयोः क्रिययोर्विरोधः। औत्सुक्योत्कर्षात् परिह्रियते। क्रियाविरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-**अयमिति**। तृष्णातरलितमनोभिः अस्माभिरयमेको जलनिधिः वारां उदकानां निलयः रत्नाकर इति च श्रितः। निजकरपुटीकोटरगतं ताम्यंतः तिमयः मत्स्याः मकराश्च यस्मिन्। एनं समुद्रं मुनिः अगस्त्यमुनिः आपास्यतीति क एवं जानीते। अत्र जलधिपानक्रियाया अगस्त्यरूपद्रव्येण सह विरोधः। सः अगस्त्यमहिम्ना परिह्रियते। द्रव्येण विरुद्धं द्रव्यमुदाहरति-**समदेति**। हे क्षितितिलक राजन् त्वयि तटजुषि सति शंकरचूडापगापि समदमतंगजमदजलनिष्यंदतरंगिणीपरिष्वंगात् कालिंदी भवति। अत्र गंगाकालिंदीद्रव्ययोर्विरोधः मदजलकृतनीलिममत्त्वेन परिह्रियते। स्वभावोक्त्यलंकारं लक्षयति-**स्वभावोक्तिरिति**। द्वयोः क्रियारूपयोर्वर्णनं स्वभावोक्तिः। रूपं च द्विधा वर्णः संस्थानं च। ननु डिंभादेरिति षष्ठ्यैव क्रियारूपयोस्तत्संबंधित्वावगमात्किं स्वशब्दोपादानेनेत्याशंक्याह-**स्वयोरिति**। उदाहरति-**पश्चादिति**। शयनादुत्थितः अश्वः पश्चादंघ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं अंगं उच्चैः द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य आभुग्नकंठः सन् उरसि मुखमासज्य धूलिधूम्रां सटां विधूय घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुंडो मंदं शब्दायमानः खुरेण क्ष्मां लिखति। अत्रांघ्रिप्रसरणांगदीर्घीकरणमुखवक्षोलगनानि संस्थानोक्तयः धूलिधूम्रां इति वर्णस्योक्तिः चलत्प्रोथतुंड इति संस्थानोक्तिः शब्दायमानो विलिखतीति च पदद्वये क्रियाया उक्तिः। व्याजस्तुत्यलंकारं लक्षयति-**व्याजस्तुतिरिति**। मुखे प्रारंभे निंदा श्रूयमाणा निंदेत्यर्थः। रूढिः अन्यथा स्तुतौ वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः। प्रारंभे स्तुतिः श्रूयमाणा स्तुतिः रूढिः अन्यथा निंदायामेव तात्पर्यमित्यर्थः। यत्र स्तुतिरभिधीयमाना प्रमाणांतराद्बाधितस्वरूपा निंदायां पर्यवस्यति तत्र व्याजरूपा स्तुतिः। यत्र तु

निंदा अभिधीयमाना पूर्ववद्बाधितस्वरूपा स्तुतौ पर्यवस्यति तत्र व्याजेन स्तुतिः । व्याजनिंदामुदाहरति—**हत्वेति** । उपरोधेन दाक्षिण्येन वंध्यं मनो येषां तेषां मौलिः अग्रणीः त्वां हित्वा परः अन्यो न । हे राजन् त्वद्विधः कोपि निर्दाक्षिण्यो नास्तीत्यर्थः । लज्जावर्जनं रमामंतरेणान्यत्र न दृश्यते । लक्ष्मीसदृशं निर्लज्जं किमपि नास्तीत्यर्थः । यो भवान्मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः त्यागं तनुते त्यागकृतावमाननं प्राप्यापि यस्या रमायाः स्थितिस्त्वय्येव । व्याजस्तुतिमुदाहरति—**हे इति** । हेलाजितबोधिसत्व हे तोयधे वचसां विस्तरैः किम् । परहिताधाने गृहीतव्रतः त्वत्सदृशः परो नास्ति । यत् यस्मात्कारणात् तृष्यतः पांथस्य जनस्य या सलिलप्रदानरूपोपकारघटना तत्र वैमुख्यमनादरः तेन लब्धस्य दुःकीर्तिपुंजस्य प्रोद्वहने मरुस्थलस्य साहायकं करोषि क्षारोदकत्वात्। सहोक्त्यलंकारं लक्षयति—**सा सहोक्तिरित्यादि** । अर्थग्रहणं पर्यायस्वीकाराय । बलादित्यनुच्यमाने कस्यचिदेव वाचकत्वाद्विवाचकत्वसिद्धेः । वाचकत्वं च विविच्यमानं क्वचिदभिधायकत्वं क्वचिदवबोधकत्वमित्याह—**उभयस्येति** । उदाहरति—**सहेति** हे सुहअ सुभग तुह तव विउए वियोगे उव्वेरीए (*v. l.* उच्वेविरीए) उद्वेजनशीलायाः तीए तस्याः सासदंडा श्वासदंडाः दिअहणिसाहि दिवसनिशाभिः सह दीहराः दीर्घाः बाहधारा बाष्पधाराः मणिवलएहि मणिवलयैः सह गलंति, तणुलदाए चसह तनुलतया च सह जीविदासा जीविताशा दुर्बला । अत्र श्वासदंडादिविषयस्य दैर्घ्यादेः शाब्दत्वम् । यत्र 'सह युक्ते प्रधान' इति तृतीया तत्र नियमेन गुणभावादार्थत्वमित्याह—**श्वासेति** । औपम्यविवक्षाव्यतिरेकेण सहोक्तिमात्रं नालंकारः । यथाः अनेन सार्धं विरहांबुराशेशीस्तीरेषु तालीवनमर्मरेष्विति । अस्या मालावैचित्र्यं यथा, उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं, भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितं, वैदेह्या मनसा समं तदधुनाकृष्टं ततो भार्गवप्रौढाहंकृतिकं दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुरिति । अत्र कार्मुक (? कर्म) साहित्यात् सहोक्तिः पूर्वत्र कर्तृसाहित्यादित्यपि भेद उन्नेयः ॥ विनोक्त्यलंकारं लक्षयति—**विनोक्तिरिति** । यत्र अन्येन विना अन्यः सन् न भवति अशोभन इत्यर्थः । इतरः अशोभन इत्यर्थः । आद्यमुदाहरति—**अरुचिरिति** । शशी निशया विना अरुचिः रुचिरहितः अशोभन इत्यर्थः । महत्तम इति रूपकं तमोरुपा सा निशा सापि शशिना विना अरुचिः । उभयेन विना कामिनोः मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति । द्वितीयमुदाहरति—**मृगेति** । अयं राजसूनुः मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः । पूर्वं स्त्रीमोहितो व्यवहारज्ञो नासीत् इदानीं तया विना व्यवहारज्ञः शोभन इत्यर्थः । अयं तेन दुष्टसुहृदा विना अमृतद्युतिसुंदराशयः । पूर्वं दुष्टसुहृदा दुष्टबुद्धिः इदानीं तद्विरहित (? तः) शोभनचित्तः ॥ परिवृत्त्यलंकारं लक्षयति—**परिवृत्तिरिति** । अर्थानां समैरसमैश्च वस्तुभिर्विनिमयः परिवृत्तिः । न्यूनाधिकभावे द्विविधमसमं एवं द्विधा परिवृत्तिः । अत्र किं लक्ष्यं किं लक्षणमिति संदेहे निर्णयार्थमाह—**परिवृत्तिरिति** । आद्यं प्रकारद्वयमुदाहरति । अयं मरुत् उदितकुसुमानां तासां लतानां मतं अभिमतं लास्यं नृत्यं दत्वा असमं अधिकं आमोदं आश्रयति आश्रयते लतास्तु

अध्वन्यानां पांथानां दृशं सहसा आदाय अधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरं ददति । अहह । अत्र प्रकारद्वयं कथमुक्तमित्यत आह–**अत्रेति** । समेन लास्येन समस्य परिमलस्यादानं परिवृत्तिः । उत्तमेन दृगादानलक्षणेन व्याध्यादेः न्यूनस्य परिवृत्तिः । तृतीयमुदाहरति–**नानेति** । हे नृप संप्रहारे युद्धे दृप्तशत्रुसमूहेन कर्त्रा नानाविधैः शस्त्रैः कृतान् प्रहारान् स्वीकृत्यापीयं भूः निर्विप्रलंभः विगतविरहः परिरंभविधिर्यस्याः तथा वितीर्णा दत्ता । यथा भूमिस्त्वां न मुंचति तथा दत्तेत्यर्थः । अत्र न्यूनेन प्रहाररूपेण उत्तमभूताया वसुंधराया परिवृत्तिरित्याह–**अत्रेति** ॥ भाविकालंकारं लक्षयति–**प्रत्यक्षा इति** । लोकोत्तरतया अत्यद्भुततया वास्तवसंबंधव्यतिरेकेण शव्दसंबंधसमर्थितत्वाच्च प्रत्यक्षा इवेत्युक्तम् । समासांतरव्यावृत्त्यर्थमाह–**द्वद्वं** इति । भावश्च भावना पुनः पुनः चेतसि निवेशनम् । उदाहरति–**आसीदिति** । कोऽपि पुरुषः स्वनायिकां प्रति कथयति । हे कामिनि अत्र ते लोचन अंजनमासीत् इति पश्यामि स्वभावेनैव नीलयोस्तव लोचनयोः किमंजनेन । क्षिप्तांजने इव लोचने प्रतिभासेते इत्यर्थः । तवाकृतिं भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे । तवाकृतिरपि भूषणाभावेपि रामणीयकं पुष्णाति अतो भूषणमपि न धारणीयमिति भावः । अत्र पूर्वार्धे भूतस्य लोचनांजनस्य प्रत्यक्षतया प्रतिभासं उत्तरत्र भविष्यतो भूषणसंभारस्येत्याह–**अत्रेति** । काव्यलिंगालंकारं लक्षयति–**काव्येति** । यत्र काव्य (*v. l.* व्योपाय)रूपो हेतुः वाक्यार्थस्थित्या विशेषणद्वारेण पदार्थस्थित्या वा लिंगत्वेन निबध्यते तत्काव्यलिंगमित्यर्थः । वाक्यार्थता अनेकपदार्थता एकपदार्थता चेति त्रैविध्यम् । तत्राद्यमुदाहरति–**वपुरिति** । हे पुरारे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवंतं क्षणमपि न प्रणतवानस्मि इतीदं वपुःप्रादुर्भावान्मया अनुमितं अन्यथा शरीरोत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः । संप्रति नमन्मुक्तः अतनुरहं अग्रेप्यनतिभाक् । हे महेश तदिदमपराधद्वयमपि क्षंतव्यम् । द्वितीयमुदाहरति–**प्रणयीति** । अघोरघंटो मालतीं घ्नन् माधवेन संबोधितः, हे दुरात्मन् यद्वपुः प्रियसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति तत्र वपुषि शस्त्रमुपक्षिपतस्तव शिरसि अकांडयमदण्ड इव मदीयः एष भुजः पततु । तृतीयमुदाहरति–**भस्मेति** । समुत्पन्नशिवप्रसादस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य वचनम् । हे भस्मोद्धूलन भवते भद्रमस्तु । हे रुद्राक्षमाले ते शुभमस्तु । महेशगृहालंकारभूतां सोपानपरंपरां हा कष्टम् । अभितः इत्यादिना प्रयोगे द्वितीया । हे सोपानपरंपरे त्वमपि त्यक्ष्यस इति कष्टम् । अद्य आराधनतोषितेन विभुना महेशेन युष्मत्समपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । वपुःप्रादुर्भावादिति प्रथम श्लोके पूर्वस्मिन्नग्र्ये च जन्मनि यदनमनलक्षणमपराधद्वयकारणं तदेवापराधतया परिणतं वाक्यार्थो जातः अतो (?ऽ) नमनलक्षणो अपराधहेतुरेव वाक्यार्थः । प्रणयि इत्यादिद्वितीयश्लोके शस्त्रोपक्षेपलक्षणो हेतुः पततु भुज इत्येतत्पदद्वयार्थतया परिणतः । भस्मोद्धूलनेत्यादितृतीयश्लोके सुखालोकोच्छेदित्वलक्षणो हेतुर्महामोहलक्षणैकपदार्थतया परिणत इत्याह–**एष्विति** । कारकोऽत्र हेतुः । ज्ञापकः हेतुःपुनरनुमानालंकारे । अत्र हेतुत्वेनोपनिबद्धस्य हेतुत्वं कर्तव्यं अन्यथाऽर्थांतरन्यासत्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । पर्यायोक्तं लक्षयति–**पर्यायेति** । अभिधायकाभिधेयभावव्यतिरेकादवगमन–

व्यापारेण यत्प्रतिपादनमभिधानरूपं तत्पर्यायोक्तमित्याह—**वाच्येति** । निर्वक्ति—**तदिति** । उदाहरति—**यमिति** । यं रावणं प्रेक्ष्य मदेन रावणमुखे ऐचिरारूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता । अत्र कार्यमुखेन रावणस्य स्वर्गजयलक्षणः प्रभावो वर्णितः । अत्र भंग्यंतरेण कथनं कथमित्यत आह—**अत्रेति** । ननु व्यंग्यमपि शब्देनोच्यत इति व्याहतमित्यत आह—**तेनेति** । व्यंग्यापेक्षया प्रकारांतरेणाभिधानसंभवात् । न हि तस्यैव तदेव तथैव विच्छित्त्या गम्यत्वं वा वाच्यत्वं वेत्याचक्ष्महे । किं तर्हि कार्यादिद्वारेण वाच्यत्वं स्वसामग्र्या व्यंग्यत्वमित्यभिधानान्न व्याहतिरिति भावः । एतद्दृष्टांतेन प्रतिपादयति—**यथेति** । **दृष्ट इति** निर्विकल्पकतयेति शेषः । अविकल्पकतया यदेव गवादिकं दृष्टं तदेव चैत्रादि प्रमाता विकल्पयति न पुनर्यथा दृष्टं तथैव विकल्पयितुमर्हति विकल्पाविकल्पयोरवैलक्षण्यप्रसंगादित्यर्थः । ननु विकल्पमानत्वमविकल्पमानत्वं च कथमेकस्येत्यत आह—**अभिन्नेति** । अविकल्पावस्थायां जात्यादिना यदभिन्नमसंसृष्टं विकल्पानुल्लेखाद्भिन्नं च तस्मादेव तद्विकल्पवेलायामभेदेन संसर्गेण च विकल्पयतीति प्रकारभेदात् तत्रापि न व्याहतिरित्यर्थः । उदात्तालंकारं लक्षयति—**उदात्तमिति** । कविवर्णनोद्रेचिता समृद्धिरस्य लक्षणमित्याह—**संपदिति** । उदाहरति—**मुक्तेति** । केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्रांगणसीम्नि मंथरचलद्बालांघ्रिलाक्षारुणाः मुक्ताः दूराद्दाडिमबीजशंकितधियः केलीशुकाः यत्कर्षन्ति तत् भोजनृपतेः त्यागलीलायितम् । अत्रासंभाव्यमानविभूति त्युक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितमनुभूयते । उदात्तस्यैव लक्षणान्तरमाह—**महतामिति** । उपलक्षणपदं व्याकरोति—**उपलक्षणमिति** । किंविषयमेतदुपलक्षणमित्यत आह—**अर्थादिति** । अर्थादिति अर्थप्राप्तौ अनर्थपरिहारे च प्रवृत्ताः पुरुषाः महान्तः तेषां रामादीनां वर्णनीयेऽर्थे ह्यंगभाव उदात्तालंकार इत्यर्थः । उदाहरति **तदिदमिति** । इदं तद्दण्डकारण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी रामः बाहुसहायः एकाकी निवसन् रक्षःक्षयं चकार । अत्र अरण्ये वर्णनीये राघवचरितं अंगत्वेन वर्णितम् । नत्वत्र वीररसप्रयुक्तश्चमत्कारोस्तीत्यत आह—**न चेति** । अत्र वीररसाश्रयस्य रामस्याव्यंगत्वं किं पुनः रसस्यातः न चमत्कार इति भावः । न चास्यांगत्वेपि रसवदलंकारत्वं अस्योपात्तस्य तदपवादत्वात् । समुच्चयालंकारं लक्षयति—**तत्सिद्धिहेताविति** । व्याकरोति—**तस्येति** । उदाहरति—**दुर्वारा इति** । दुर्वाराः स्मरमार्गणाः । प्रियतमो दूरे । मनः अत्युत्सुकम् । गाढं प्रेम । नवं वयः । अतिकठिनाः प्राणाः । निर्मलं कुलम् । धैर्यविरोधि स्त्रीत्वम् । मन्मथसुहृत्कालः वसंतः । कृतांतो यमः अक्षमः मारणे समर्थः । सख्यः चतुरा नो भवंति । इत्थं एवं सति विरहः कथं नु सोढव्यः । अत्र श्रमोपात्ताः स्मरमार्गणा एव विरहवैक्लव्यं उद्भावयितुं प्रगल्भंते । तदुपरि वल्लभप्रवासादायः समुचीयंत इत्याह—**अत्रेति** । अत्रान्यैः समुच्चयस्यैव सद्योगे असद्योगे सदसद्योगे च अन्यदन्यल्लक्षणं कृतं तदसंगतं एतदुपजीवनेनैव तत्संग्रहस्य कर्तुं सुकरत्वात् इत्याह—**एष एवेति** । सद्योगे उदाहरति—**कुलमिति** । अमलिनं कुलं भद्रा मूर्त्तिः श्रुतशालिनी मतिः अलं भुजबलं स्फीता लक्ष्मीः अखंडितं प्रभुत्वम् । एते उक्ता भावाः प्रकृतिसुभगाः स्वभावसुंदराः । अयं भवल्लक्षणो जनः अमीभिरेव भावैः सुतरां दर्पं व्रजति । हे राजन् तव त एव अंकुशाः अपथप्रवृत्तिं न कारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र निष्कलंकत्वेन शोभनस्य कुलस्य भद्रमूर्त्यादिभिः शोभनांतरैर्योगः सद्योग इत्याह--**अत्रेति ।** असद्योगस्य दुर्वारा इत्युक्तमेवोदाहरणमित्याह–**उक्तेति ।** तत्र दुःसहत्वादशोभनानां स्मरमार्गणानां अशोभनांतरैः प्रियप्रवासादिभिर्योगः असद्योग इत्यर्थः । सदसद्योग उदाहरति–**शशीति ।** शशी दिवसधूसरः गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं स्वाकृतेर्मुखमनक्षरं प्रभुर्धनपरायणः सज्जनः सततदुर्गतः नृपांगणगतः खलः मे मनसि सप्त शल्यानि । अत्र शोभनस्य शशिनः अशोभनेन दिवसधूसरत्वेन योगः । एवं पदांतराणां शोभनानां पदांतरेणाशोभनेन योगो द्रष्टव्यः । नच दुर्वारा इत्यादावपि सदसद्योगत्वप्रसंग इति वाच्यम् । शश्यादिवत् स्मरमार्गणादिनां स्वत शोभनत्वस्य प्रसिध्यभावात् । समुच्चयस्यैव लक्षणांतरमाह–**स त्वन्य इति ।** अत्र गुणाश्च क्रियाश्चेति द्वंद्वे गुणयोः गुणानां क्रिययोः क्रियाणां च समुच्चयो न स्यादिति कृतैकशेषाणां द्वंद्व इत्याह–**गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये चेति ।** तंत्रेणोक्तिरिति यावत् । गुणयोर्यौगपद्यमुदाहरति–**विदलितेति ।** भो राजन् विदलितसकलारिकुलं इदं बलं आशु विमलं चाभवत् । तानि प्रखलानां मुखानि मलिनानि च जातानि । अत्र वैमल्यमालिन्ययोर्गुणयोर्यौगपद्यम् । क्रिययोर्यौगपद्यमुदाहरति–**अयमिति ।** एकपदे तया प्रियया सुदुःसहः अयं वियोगश्चोपनतः नववारिधरोदयात् अहोभिश्च निरातपत्वरम्यैर्भवितव्यम् । अत्र वियोगोपनतिक्रियायाः अह्नामुक्तविशेषणतया भवनक्रियायाश्च योगः । गुणक्रियायोगमुदाहरति–**कलुषमिति ।** भो महीपतीन्द्र सितपंकेरुहसोदरश्रि तव चक्षुः अहितेषु अकस्मात्कलुषं च तेषां वपुषि आपदां कटाक्षैः पतितं च । अत्र कलुषगुणस्य आपत्कटाक्षपातक्रियायाश्च यौगपद्यम् । अत्र वैयधिकरण्येनैव एकस्मिन्नेव देशे समुच्चयो नान्यत्रेति कश्चित् तदसंगतमित्याह–**धुनोतीति ।** अत्र क्रिययोरेकाधिकरणयोः समुच्चयदर्शनादसंगतमित्यर्थः । पर्यायालंकारं लक्षयति–**एकमिति ।** व्याकरोति–**एकं वस्त्विति ।** स्वतःसिद्धिरिति भावः । अन्येन प्रयोजकेनोत्पादनं करणम् । एवं च यदेकं तद्भवति क्रियते चेति द्विधा । तत्राद्यमुदाहरति–**श्रोणीति ।** श्रोणीबंधस्तनुतां त्यजति मध्यभागः सेवते, पद्भ्यां तरलगतयः मुक्ता लोचनाभ्यां संश्रिताः, वक्षः कुचसचिवतां धत्ते वक्त्रं तु अद्वितीयम् । यौवनेन तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितः । अत्रैकैकस्य तनुतादेरुभयत्र भवनम् । एकस्य बहुषु भवनमुदाहरति–**नन्विति ।** ननु भो कालकूट उत्तरोत्तरा विशिष्टपदा इयं स्थितिस्तव केनोपदिष्टा । प्राक् अर्णवस्य हृदये अथ अनंतरं वृषलक्ष्मणो हरस्य कंठे, अधुना पुनः खलानां वचसि वससि । अत्र एकस्य कालकूटस्य हृदादिष्वनेकेषु भवनम् । एकस्य पूर्वाश्रयमत्यजत एवानेकत्र भवनमुदाहरति–**बिंबोष्ठ** इति । हे तन्वि पूर्वं बिंबोष्ठ एव रागः अदृश्यत । हे मृगशावाक्षि अधुना एष रागः हृदयेपि लक्ष्यते । अत्र एकस्य रागस्य पूर्वमाश्रयं बिंबोष्ठमत्यजत एव हृदये भवनं प्रदर्शितम् । ननु राग एकत्रारुण्यमन्यत्र भावविशेष इति कथमेकत्वमित्यत आह–**रागस्येति ।** एवंलक्षणं अवान्तरभेदमाश्रित्य एकस्यानेकत्र भवने उदाहरणत्रयमुक्तम् । इदानीं द्वितीयं उदाहरति—**तंताणेति ।** ताणं

तेषां सुराणां तं तत् हिअअं हृदयं सिरिसहोअररअणाहरणम्मि श्रीसहोदररत्नाभरणे श्रीकृष्णे एक्करसं एकरसं कुसुमबाणेण कुसुमबाणेन पिआणं प्रियाणां बिंबाधरे णिवेसिअं निवेशितम्। अत्र एकस्य हृदयस्य यथोक्तरत्नाभरणबिंबाधरयोः असहंतयोः वित्तेः कुसुमबाणेनेत्युक्त्वा-त्करणरूपत्वम्। पर्यायस्यैव लक्षणांतरमाह-**अन्य** इति। व्याकरोति-**अनेकमिति।** तत्राद्य-मुदाहरति-**मधुरिमेति।** अहो आश्चर्य खलानां मधुरिमरुचिरं वचः प्रथमं पृथु अमृतं व्यनक्ति। अथ मोहहेतुः तदेव अंतर्गतं हालाहलं विषमिव कथयति। अत्रानेकममृतं विषं च एकस्मिन्नाधारभूते खलवचसि भवति। द्वितीयमुदाहरति-**तद्गेहमिति।** नतभित्ति तद्गेहं दिवः हेतोर्लब्धावकाशं इदं मंदिरं, जरती सा धेनुः एताः घनाभाः करिणां घटाश्चरंति। क्षुद्रः सः मुसलध्वनिः इदं योषितां कलं संगीतकम्। आश्चर्यं अयं द्विजः दिवसैः इयतीं परां भूमिं प्रापितः। अत्र एकस्मिन् द्विजे दिवसैः अनेकं गेहादिकं कृतम्। अस्य परिवृत्त्यलंकारभ्रमं निरस्यस्यति-**अत्रेति।** एकस्यैव कर्त्तुरिति यावत्। अनुमानालंकारं लक्षयति-**अनुमानमिति।** व्याकरोति-**पक्षेति।** पक्षधर्मत्वं पक्षे व्याप्यवृत्तित्वं अन्वयः सपक्षे सत्त्वं व्यतिरेको विपक्षाद्व्यावृत्तिः। अबाधितविषयत्वादेः पक्षधर्मत्वादावंतर्भावात् त्रैरूप्यमुक्तम्। अयोगव्यवच्छेद इति अन्यव्यवच्छेदे पक्षादपि व्यावृत्त्यापत्तेरुक्तम्। उदाहरति-**यत्रेति।** यत् लहरीचलाचलदृशः एताः यत्र भुवं व्यापारयंति तत्रैव मर्मस्पृशः अमी मार्गणाः संततं पतंति तत्तस्मात्कारणात् चक्रीकृतचापं यथा तथा अंचितशरप्रेंखत्कर: क्रोधनः आसां शासनधरः स्मरः सत्यं सदा अग्रत एव धावति। अत्र मार्गणपतनं साधनं स्मरस्य शासनधरत्वं साध्यं भ्रूव्यापारो वा साधनं स्मरशासनधरत्वं साध्यम्। एतदुभयमेकत्रैव धर्मिणि योषिल्लक्षणे वर्त्तते। अत्र साध्यसाधननिर्देशादेवालंकारत्वम्। ननु क्रमोच्चारणे व्युत्क्रमोच्चारणे वैचित्र्याभावादित्याह-**साध्येति।** परिकरालंकार लक्षयति-**विशेषणैरिति।** व्याकरोति-**अर्थादिति।** उदाहरति-**महौजस** इति। महौजसः मानधनाः धनार्चिता संयति लब्धकीर्तयः न संहताः न भिन्नवृत्तयः धनुर्भृतः असुभिः तस्य प्रियाणि समीहितुं वांच्छंति। महौजसः बलिष्ठत्वे सति प्रभोर्वांछितं पूरयितुं शक्यमिति आकूतमस्य विशेषणस्य। एवमन्यविशेषणेष्वपि साकूतत्वं विचार्यम्। विशेष्यपदं त्वत्र धनुर्भृत इति। नत्वपुष्टार्थं पदं प्रयोक्तव्यं इति वचनात् अत्र पुष्टार्थानि विशेषणान्युपात्तानि अतो दोषत्यागमात्रमेतत् कथ-मलंकारत्वमित्याशंक्याह-**यद्यपीति।** व्याजोक्त्यलंकारं लक्षयति-**व्याजोक्तिरिति।** व्याक-रोति-**निगूढमिति।** अस्यापह्नुतित्वमाशंक्य परिहरति-**न चैषेति।** अपह्नुतौ हि उभयनिष्ठ-साम्यं न तथात्रेति भेद इति भावः। उदाहरति-**शैलेंद्रेति।** शैलेंद्रप्रतिपाद्यमानगि-रिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमांचादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासंगभंगाकुलः हा तुहिनाचलस्य करयोः शैत्यं इत्यूचिवान् शैलांतःपुरमातृमंडलगणैः सस्मितं दृष्टः शिवः वः अवतात्। तस्य व्याजोक्तित्वं प्रकटयति-**अत्रेति।** परिसंख्यां लक्षयति-**किंचिदिति।** चतुर्धा परिसंख्या प्रश्नस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्वं च अपोह्यस्य वाच्यत्वमुन्नीयमानत्वं चेति। ननु

शब्दानां स्वार्थाभिधानमात्रव्यापृतानां कथमन्यव्यपोहे तात्पर्यमित्यत आह–**प्रमाणांतरेति**। प्रयोजनांतराभावात् सदृशवस्त्वंतरव्यवच्छेदलक्षणं यत्प्रयोजनं तद्धि हाय यत्प्रयोजनांतरं तदभावादित्यर्थः। अस्याश्चातुर्विध्यमाह–**अत्रचेति**। प्रश्नपूर्वकथनं अप्रश्नपूर्वकं चेति द्वौ भेदौ। उभयत्र वर्जनीयस्य प्रतीयमानता वाच्यता चेति द्वे इति चत्वारो भेदाः। तत्र प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति–**किमिति**। पुंसामासेव्यं किं इति पृष्टे उत्तरं गंगासरित्तटं, एकांते किं ध्येयं विष्णोश्चरणयुगलं, आराध्यं किं पुण्यं, अभिलषणीयं किं करुणा। तेषु सरित्तटादिषु आसक्त्या चेतो निरवधि यथा तथा मुक्त्यै प्रभवति। अत्र किमिति प्रश्नानंतरं आगमप्रमाणावगतं गंगातटं सेव्यमित्युपनिबद्धं तेन कामिनी न सेव्येत्यर्थः प्रतीयते। चरणयुगलमिति नत्वंगनेति । पुण्यमिति न पापमिति प्रतीयते । करुणेति न हिंसेति प्रतीयते । प्रश्नपूर्वकत्वे वर्जनीयस्य प्रतीयमानतामुदाहरति–**कौटिल्यमिति**। कचनिचये कौटिल्यं वसति करचरणाधरपल्लवेषु रागः स्तनयुगले काठिन्यं चपलत्वं लोचनयोर्वसति। अत्र कुचनिचय इति नतु वाचि हृदये वा कौटिल्यमिति प्रतीयते करचरणाधरदलेष्विति न तु परपुरुषे। कुचयुगले इति नावयवांतरे मानसे च। नयनयोरिति न तु स्वभावे इति वर्जनीयस्य प्रतीयमानत्वम्। प्रश्नव्यतिरेके वर्जनीयस्य वाच्यतामुदाहरति–**भक्तिरिति**। भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे युवतिरेव काम(शा)स्त्रे यशसि चिंता। वपुषि न। महतां प्रायः परिदृश्यते। अत्र अपोह्यमानस्य वाच्यत्वं न भव इत्याद्युक्तत्वात्। कारणमालालंकारं लक्षयति–**यथोत्तरमिति**। उदाहरति–**जितेति**। जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणं विनयात् गुणप्रकर्षः अवाप्यते। गुणप्रकर्षेण जनः अनुरज्यते संपदः जनानुरागप्रभवा हि। अत्र इंद्रियजयाद्विनयः विनयाद्गुणोत्कर्षः तस्मात् जनानुरागः तस्मात्संपल्लाभ इति हेतुमाला। हेतुहेतुमतोः अभेदाभिधानं हेत्वलंकार इति **रुद्रटादिभिरुक्तं** किमिति त्वया न लक्षितमित्यत आह–**हेतुमतेति**। कार्येण सह कारणस्य अभेदाभिधानं हि हेतुः स चायुर्घृतमित्यादिवत् उपचारव्यतिरेकेण वैचित्र्याय न कल्पते अतो नालंकारतया लक्षित इति भावः । ननु हेतोरनलंकारत्वे अविरलेत्यादौ कथं काव्यरूपत्वमित्यत आह–**अविरलेति**। अविरलः कमलविकासो यत्र सकला ये अलयः तेषां मदो यत्र (?श्च) कोकिलानंदकरः लोकोत्कंठाकरः रम्योऽयं कालः संप्रति एति। समाम्नासिषुः प्रत्यपादयन् आचार्या इति शेषः । केवलानुप्रासभावादत्र काव्यत्वं नत्वलंकारादिति भावः। नन्वेवं तर्हि हेतुः कुत्राप्यलंकार एव न स्यादित्यत आह–**पूर्वोक्तमिति**। अन्योन्यालंकारं लक्षयति–**क्रिययेति** । क्रिययेत्येकवचनं विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याकरोति–**अर्थयोरिति** । उदाहरति–**हंसेति** । सरेहिं सरोभिः हंसाणं हंसानां सिरी श्रीः सारिज्जइ सार्यते क्रियते अह अथ सरणं सरसां हंसेहि हंसैः। अण्णाणं विअइ अन्योन्यमेव एए एते णवर केवलं अप्पाणं आत्मानं गरुअंति गुरूकुर्वते। नत्वत्र हंससरसां मिथो जन्यजनकभावात्कथमन्योन्यालंकार इत्यत आह–**अत्रेति** । हंसाः श्रीमंतः सरोभिः क्रियंते तैश्च सरांसीत्यन्योन्यमलंकारो भवतीति भावः। उत्तरालंकारं लक्षयति–**उत्तरेति**। व्याकरोति–

प्रतीति। अत्र प्रश्ने असति उत्तरश्रुतिमात्रेण प्रतिवचनोपलंभेनैव यत्र प्रश्नोन्नयनं पूर्ववाक्य-परिकल्पनं तदेकमुत्तरं एक उत्तरालंकारः प्रथमार्धे उक्तः। तमुदाहरति–**वाणि**जेति। हे बाणिजअ हे वाणिजक हस्तिदंताः वग्घकित्तीअ व्याघ्रकृत्तयश्च आह्माणं अस्माकं कुतो कुतः, जावि यावत् लुलिआलअमुही लुलितालकमुखी सुण्हा स्नुषा घरंमि गृहे परिसक्कए परिसंक्रामति। जरद्व्याधस्योक्तिरेषा। जरद्व्याधपुत्रस्य स्वकांतायामतिसक्ततया क्षीणत्वेन हस्तिव्याघ्रहनने शक्त्यभावात्स्वगृहे दंतकृत्त्यभाव इति भावः। अत्र हस्तिदंतादेरसंपत्त्यभिधानेन तदर्थिनो वणिजः तत्सद्भावप्रश्नः परिकल्प्यते इत्याह–**हस्तीति**। नत्वेतत्काव्यलिंगमस्त्वित्यत आह–**न चेति**। ताद्रूप्यं प्रश्नरूपत्वं प्रश्नोन्नायकस्य ताद्रूप्यं काव्यलिंगकरणं (*v. l.* लक्षणं) नैतत्तादृशमिति भेद इति भावः। भेदे हेत्वंतरमाह–**नहीति**। जनको हि हेतुः काव्यलिंगं नैवमुत्तरालंकारः ज्ञापकत्वादिति भावः। तर्हि अनुमानालंकारोऽस्त्वत आह–**नापीति**। अनुमानलक्षणाभावादिति भावः। उपसंहरति–**इतीति**। उत्तरालंकारभेदप्रतिपादकं द्वितीयमर्धं व्याकरोति–**प्रश्नादिति**। तत्र प्रश्ने सति प्रस्तुताभिप्रायानुगुण्येन लोकातिशायितया यदनन्यसंभाव्यं प्रतिवचनं तद् द्वितीयमुत्तरमित्यर्थः। असकृद्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह–**अनयोश्चेति**। उदाहरति–**केति**। का विसमा का विषमा, दिव्वगई दैवगतिः किं लद्धं किं लब्धं जणो जनः गुणग्गही गुणग्राही किं सोक्खं किं सौख्यं सुकलत्तं सुकलत्रं किं दुःखं जं यत् खलो खलः लोको लोकः। अस्य प्रश्नः परिसंख्या–अभेदमाशंक्याह–**प्रश्नेति**। अत्र (*v. l.* अ) संभाव्योत्तरे वाच्य एव तात्पर्यात् नान्यव्यपोह इति ततोस्य भेद इति भावः। सूक्ष्मालंकारं लक्षयति–**कुतोपीति**। कुतोपीत्यस्यार्थमाह–**आकारादिति**। सूक्ष्मशब्दार्थमाह–**तीक्ष्णेति**। तीक्ष्णमतिभिः कुशाग्रमतिभिः संलक्ष्यः स्थूलबुद्धिभिरसंलक्ष्यश्च। उदाहरति–**वक्त्रेति**। कापि वयस्या तन्व्याः कंठे वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्भिन्नं कुंकुमं दृष्ट्वा तस्याः पुंस्त्वं व्यंजयंती सती स्थित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख। लिंगेन उपरिसुरतमनया कृतमिति ज्ञात्वा तज्ज्ञापनार्थं पुरुषयोग्यखड्गलेखां लिलेखेत्यभिप्रायः। अत्र वदनस्वेदप्रवृत्तकंठकुंकुमभेदलक्षणामाकृतिमवलोक्य सख्या परिज्ञातं पुरुषायितं पाणौ पुरुषैकयोग्यखड्गलेखनलक्षणेन धर्मेण प्रकाशितमित्याह–**अत्रेति**। अत्रैवोदाहरणांतरमाह-**संकेतेति**। विदग्धया कयाचित् संकेतकाले ज्ञातव्ये मनो यस्य विकसद्भ्यां नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं येन, तादृशं विटं ज्ञात्वा लीलापद्मं निमीलितम्। अत्र विटस्य संकेतकालजिज्ञासां तदीयभ्रूभंगादिना इंगितेनोपलक्ष्य प्रगल्भया कयाचित् सायंसमयोचितेन लीलाकमलनिमीलनेन संकेतसमयोभिव्यज्यत इत्याह–**अत्रेति**। सारालंकारं लक्षयति–**उत्तरति**। पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य प्रकर्षकल्पनं सार इत्यर्थः। उदाहरति–**राज्य** इति। राज्ये भूमिः सारभूता भूमौ पुरं पुरे सौधं सौधे तल्पं तल्पे अनंगसर्वस्वं वरांगना। अत्र राज्यापेक्षया भूमेः साधुत्वं तदपेक्षया पुरस्येत्यादि परिपाट्या वरांगनायामुत्कर्षो विश्राम्यति। असंगत्यलंकारं लक्षयति–**भिन्नेति**। व्याकरोति–**इहेति**। उदाहरति–**जस्सेति**। जस्सेअ यस्यैव वणो व्रणः तस्सेअ तस्यैव वेअणा वेदना तत् जणो जनः अलिअं अलीकं भणइ भणति। बहूये वध्वाः कवोले कपोले दंतखदं दंतक्षतं सवत्तीणं सपत्नीनां वेअणा वेदना। अत्र

त्रणनिमित्तसापत्न्यनिमित्तवेदनयोश्च (*v. l.* अ) भेदाध्यवसायः। नन्वियं विरोधभेदेषु कश्चिदित्याशंक्याह–**एषेति**। इयं विरोधस्यापवादिका न विरोध इत्यत्र हेतुमाह–**भिन्नेति**। एकदेशत्वं भिन्नदेशत्वं च विरोधालंकारस्य विषय आसीत् सामान्येनोक्तत्वात्। कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतयेत्युक्तत्वात् असंगतिर्विरोधस्यापवादिका अतोस्या विरोधाद्भेद इत्यर्थः। समाध्यलंकारं लक्षयति–**समाधि**रिति। हेत्वंतरानुदये सौकर्याभावः तदुदये तु कर्तुः कार्यं प्रति सौकर्यमित्याह–**साधनांतरेति**। उदाहरति–**मान**मिति। अस्याः मानं निराकर्तुं पादयोः पतिष्यतः मे उपकाराय दिष्ट्या इदं धनगर्जितं उदीर्णम्। अत्रापराद्धेन यूना माननिराकरणलक्षणे कार्ये पादावनतमात्रादारब्धे दैवयोगात् घनगर्जितप्रक्षेपस्तत्सौकर्यायोपकल्पते। समालंकारं लक्षयति–**सम**मिति। व्याकरोति–**इदमनयो**रिति। इदं संबंधिरूपं वस्तु उत्तमविषयं समं अधमविषयं चेति समं द्विविधम्। तत्राद्यमुदाहरति–**धातु**रिति। एषा मृगाक्षी धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानम्। अनुपमे रूपे अयं देवोपि स्मरस्य दत्तपत्रः। अनयोः दैवात् यत्सदृशं संगतं मेलनं जातं तदेतत् अधुना शृंगारस्य एकातपत्रं राज्यमुपनतम्। द्वितीयमुदाहरति–**चित्र**मिति। विधाता उचितरचनासंविधाता दैवाज्जातः यत् निंबानां परिणतफलस्फीतिः आस्वादनीया चित्रं चित्रं बत। एतस्याश्च कवलनकलाकोविदः काकलोकः एतन्महच्चित्रम्। विषमालंकारं लक्षयति–**क्वचिदिति**। अतिवैधर्म्यात् विस्पष्टद्वैलक्षण्यात् श्लेषो घटनां न गतः तदेकं विषमम् क्रियायां सत्यामपि तत्फलानवाप्तौ वैषम्यमात्रस्य प्रादुर्भावः उपर्यनर्थातिपाते तस्योत्कर्ष इति द्वितीयम्। कारणगुणक्रमेण कार्यारंभ इति स्थित्या कार्यस्य कारणस्वभावानुकारः शास्त्रसिद्धः अथापि हेतुनिष्ठाभ्यां गुणक्रियाभ्यां हेतुमन्निष्ठयोस्तयोर्विरोध इति तृतीयम्। तस्यैव गुणक्रियाभेदात् तृतीयस्य द्वैविध्याच्चातूरूप्यमित्याह–**द्वयोरित्यादिना**। आद्यमुदाहरति–**शिरीषा**दिति। शिरीषादपि सुकुमारांगी इमायतलोचना क्व। कुकूलाग्निकर्कशोऽयं मदनानलश्च क्व। अत्रात्यंतकोमलांग्याः अतिक्रूरः कामानलो नोपपद्यते। द्वितीयमुदाहरति। **सिंहि**कासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुं आश्रितः। तत्र अन्यः सिंहिकासुतः साश्रयं तं ग्रसते। सिंही राहुमाता च तदपत्ययोर्मध्ये पूर्वस्मात् संत्रस्तस्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षास्पर्शेन शीतकिरणाश्रयणे क्रियाफलस्य निरुपद्रवत्वस्य प्राप्तावंतरायभूतेन राहुणा तस्य स्वाश्रयेण चंद्रेण सह यद्ग्रसनं तन्महदनर्थरूपं संपद्यते। तृतीयमुदाहरति–**सद्य** इति। यस्य कृपाणलेखा रणेरणे यस्य करस्पर्शं अवाप्य तमालनीलापि सती त्रिलोकाभरणं शरदिंदुपांडु यशः प्रसूत इति चित्रम्। अत्र करस्पर्शसंभोगस्या ग्राम्यतया उपलक्षणम्। नीलात्कारणात् धवलकार्योदयोऽपि विरुध्यत इति गुणविरोधः। चतुर्थमुदाहरति–**आनंदे**ति। हे कुवलयदललोचने त्वं अमंदमिमं आनंदं ददासि। त्वयैव जनितः विरहः मे शरीरं तापयतितराम्। अत्र कारणनिष्ठानंदनक्रियया कार्यनिष्ठविरहक्रियाया विरोधः इति क्रियाविरोधः। अथ कर्तृकर्मभावेपि इदमुदाहर्त्तव्यमित्याह–**एव**मिति। यस्य सागरशयस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे पीतानि स पुनः एकतमया स्त्रिया मदविभ्रमासकलया एकया दृशा पपे। सादरमवलोकित इत्यर्थः। एकस्याः स्त्रियाः एकत्वादेव परिमितत्वयोगिन्याः कर्तृभूतायाः दृष्ट्या सकलभुवनपानक्षमकुक्षि-

कुहरस्य हरेः कर्मभूतस्य पीयमानतायां पारिमित्यपारिमित्यलक्षणौ गुणौ विरुद्धाविति विषमत्वम् । यथायोगं योगो युक्तिः कार्यकारणभावस्य कर्मकर्तृभावपर्यवसानलक्षणतामनतिक्रम्येत्यर्थः । अधिकालंकारं लक्षयति-**महतो**रिति । व्याकरोति-**आश्रतमिति ।** अनन्यत्रभावो विपर्ययार्थः (?) । महतः कस्यचिदाधेयस्य विषयेपि तदपेक्षया तनुरपि आधारो महत्त्वमध्यास्ते यत् तदेकं अधिकम् । महतः कस्याचिदाधारस्य विषये तदपेक्षया तनुरपि आधेयः महत्त्वमध्यास्ते तद्द्वितीयमधिकम् । तत्राद्यमुदाहरति-**अहो** इति । अहो आश्चर्य भूपाल भुवनत्रितयोदरं विशालं यत् मातुमशक्योपि ते यशोराशिरत्र माति अत्र यशोलक्षणस्य महत आधेयस्यापेक्षया अतन्वपि भुवनत्रितयोदरं यशःप्रकर्षविवक्षणादाधिक्योत्कर्षमनुप्राप्यते । द्वितीयमुदाहरति-**युगांतेति ।** युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनः कैटभद्विषो यस्यां तनौ जगंति सविकाशमासत तत्र तनौ तपोधनाभ्यागमसंभवाः नारदागमनसंभूता मुदो न ममुः । अत्र महतीं भगवत्तनुं आधारं प्रति नारदागमप्रमोदलक्षणस्याधेयस्य तनोरपि आधिक्योत्कर्षः । प्रत्यनीकालंकारं लक्षयति-**प्रतिपक्षे**ति । व्याकरोति-**न्यक्कृतीति ।** अनीकस्य कटकस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकं तत्सादृश्यादलंकारोपि प्रतिपक्षसंबंधिविषयं प्रत्यनीकम् । उदाहरति-**यस्येति ।** कायनिग्रहगृहीतविग्रहः कृती राहुर्यस्य विष्णोः किंचिदपकर्तुमक्षमः कांतवक्त्रसदृशाकृतिमिंदुमधुनापि बाधते । अत्र भगवान्प्रतिपक्षः तमपहर्तुमक्षमेण राहुणा तदीयश्चंद्रः तिरस्क्रियते तत्कथं इंदोर्भगवत्संबंधित्वमित्यत आह-**इंदोरिति ।** भगवत्संबद्धं मुखं तत्संबद्धश्च सादृश्याच्चंद्रः यदुक्तं कांतवक्त्रसदृशाकृतीति । मीलितालंकारं लक्षयति-**समेनेति** । समेन निगूह्यसाधारणेन लक्षणेन कृत्या कस्यचिद्वस्तुनो निगूह्यस्य केनचिद्वस्त्वन्तरेण निगूहनं मीलितम् । तच्च साधारणं लक्षणं सहजमागंतुकमिति द्विधेत्याह-**सहजमिति** । आद्यमुदाहरति-**अपांगेति** । लोचने अपांगचंचले गिरो मधुरवक्रवर्णा गतिः विलासभरमंथरा मुखं अतीव कांतं इति मृगदृशां अंगके लीलया स्वतः स्फुरितं तत्तस्मात्कारणाच्च अत्र कृतपदोपि मदोदयो न संलक्ष्यते । अत्र अंगनया कर्त्र्या सहजेन दृष्टितारल्यादिना लिंगभूतेन करणेन सं (? स्व) मदोदयो निगूह्यते । केचित्तु समेन लक्ष्मणा वस्तुनेति सामानाधिकरण्यात् अन्वयमाचक्षाणा अंगनालक्षमणा दृष्टितारल्यादिना मदोदयसाधारणेन मदोदयवर्ति तदेव तिरस्क्रियत इत्याहुः । द्वितीयमुदाहरति-**यद्‌इति** । हे राजन् त्वत्पात शंकितधियः विवशा ये ते द्विषः सदा हिमाद्रेः कंदरासु निवसंति अहो बत आश्चर्य सपुलकं सकंपं अंगं उद्वहतामपि तेषां संबंधिनीनां भियां अभिज्ञः बुधोपि न । अत्र वर्णनीयविद्विषां हिमवत्कंदरानिवासशैत्यसमुद्भाविताभ्यां उभयसाधारणाभ्यां आगन्तुकाभ्यां कंपरोमाञ्चाभ्यां तिरोधीयते । एवमुत्तरे हिमवति वा संप्रयुक्ताभ्यां कंपरोमांचाभ्यां भयसाधारणाभ्यां तावेव भयवर्त्तिनौ कंपरोमांचौ तिरस्क्रियेते । एकावलीमलंकारं लक्षयति-**स्थाप्यत** इति । व्याकरोति-**पूर्वमिति** । स्थापना विधिः अपोहः निषेधः । तत्राद्यमुदाहरति-**पुराणी**ति । यस्यां पुराणि सवरांगनानि वरांगनाः रूपपुरस्कृतांग्यः रूपं समुन्मीलितसद्विलासं विलासाः कुसुमायुधस्य अस्त्रम् । द्वितीयमुदाहरति-**नत**दिति । तज्जलं

न यत् चारुपंकजं न । तत्पंकजं न यत् अलीनषट्पदम् । असौ षट्पदो न यः कलगुंजितो न । तद्गुंजितं न यन्मनो न जहार । क्रमेण विधायकत्वं निषेधकत्वं चा–**पूर्वत्रे**ति । स्मरणालंकारं लक्षयति-**यथेति** । व्याकरोति-**य** इति । उदाहरति–**निम्नेति** । लहरीभिः चलद्दृशां निम्ननाभिविवरेषु यदंभः प्लावितं सुरनार्यः तद्भवैः कुहरुतैः कुहकुहशब्दैः सुरतकंठरुतानां स्मारिताः । अत्र तत्सदृश इत्युक्तत्वात् सादृश्यनिबंधना स्मृतिरलंकारः न स्मरणमात्रम् । अतः पूर्वानुभूतसुरतशब्दानां तत्सदृशशब्दस्मरणेन स्मृतिरलंकारः । अत्रैवोदाहरणांतरमाह–**करेति** । करजुअगहिअजसोआथणमुहंविणिवेसिंआहरपुडस्य करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संमरिअपञ्चजण्णस्स संस्मृतपांचजन्यस्य कण्हस्स कृष्णस्य रोमंचं रोमांचं णमह नमत । पूर्वत्र श्रावणं ज्ञानं अत्र चाक्षुषं इति भेदः । भ्रांतिमदलंकारं लक्षयति–**भ्रांती**ति । व्याकरोति-**तदि**ति । तस्यालंकारांतराव्यावृत्तिमाशंक्य परिहरति–**न** चेति । भ्रांतिश्चित्तधर्मः स चमत्काराय विद्यते यत्र स भ्रांतिमदलंकार इति स्फुटत्वेन प्रतीतेस्ततो भेदः स्फुट इत्यर्थः । उदाहरति–**कपाल इति** । मार्जारः कपाले पतितान् शशिकरान् पय इति लेढि । करी वृक्षांतरस्थितान् मृणालमिति आस्वादयति । वनिता रतान्ते तल्पस्थान् तान् अंशुकमिति हरति । प्रभामत्तश्चंद्रः इदं जगत् विप्लवयति अहो आश्चर्यम् । अत्र शशिकराणां प्राकरणिकानामुपलंभे तत्सदृशपयःप्रभृत्यप्राकरणिकं प्रतीयते । इतिशब्दस्तु तत्तदपारमार्थ्यद्योतनाय । एष च मालारूपः । अमालारूपस्तु–अवतंसप्रवालानामादाने यत्र सुभ्रुवः । पाणीनपि मिथः स्पृष्ट्वा त्रपंते धवलैः स्मितैः ॥ अयमपि सादृश्यव्यतिरिक्तो नालंकारः यथा–दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचंद्रं नभस्तलम् । प्रतीपालंकार लक्षयति–**आक्षेप** इति । व्याकरोति–**अस्येति** । उपमेयमेव उपमानकार्यं कर्तुं क्षमं किमुपमानेनेति एक उपमानस्याक्षेपः । उपमानतया प्रसिद्धस्यापि उपमेयतया परिकल्पनं द्वितीयः । तत्राद्यमुदाहरति–**लावण्येति** । भो देव लावण्यौकसि सप्रतापगरिमणि त्यागिनामग्रेसरे अवनीभरक्षमभुजे त्वयि निष्पादिते सति वेधसा इंदुः किं घटितः एष पूषा सूर्यः किं विहितः चिन्तारत्नं किं उत्पादितं अमी कुलक्ष्माभृतः मुधैव किं सृष्टाः । अत्रोपमानानामिन्द्रादीनां कार्यमाह्लादनादिकं उपमेयभूतो राजैव कर्तुं क्षम इति तेषां नैरर्थक्येन विधानमाक्षिप्यते । द्वितीयमुदाहरति–**ए एहीति** । ए अयि सुंदरि एहि दाव तावत् कणं (? ण्णं) दाउण कर्णं दत्वा वअणिज्जं वचनीयं शृ (? सु) णुं शृणु । किसोअरि कृशोदरि जणेण जनेन तुह मुहेण तव मुखेन चंद्रो चंद्रः उपमिज्जइ उपमीयते । अत्र चंद्रस्योपमानस्य उपमेयतया परिकल्पनमाक्षेप इत्याह–**अत्रेति** । क्वचित्तु उपमितौ निष्पन्नायामप्यनादरः संभतीत्याह–**क्वचिदिति** । उदाहरति–**गर्वमिति** हे मुग्धे पराजिते लोचनयुगलेन असंवाह्यमपरिमितमिमं गर्वं किं वहसि । दिशि दिशि सरस्सु ईदृशानि नलिनानि संति ननु । अत्र लोचनयुगं प्रति उत्पलानां उपमेयीकरणमेव तिरस्कार इत्याह–**इहेति** । अस्तु उपमितेर्निष्पत्तिरनिष्पत्तिर्वा यत्र पुनरुपमानत्वसंभावनैव नास्ति तत्राप्यनादरगोचरतया प्रतीपमेवेत्याह–**अनयैवेति** । रीतिः तिरस्कारनिबंधनत्वकल्पनाकारिणी युक्तिः

तया । यदसामान्यगुणयोगात् अन्यसदृशगुणसंबंधाभावात् उपमानत्वभावमपि नानुभूतचरं वस्तु (? तस्य) तत्कल्पनायामपि अलंकारः प्रतीपपमेवेत्यर्थः । उदाहरति–**अहमिति** । हे तात हालाहल अहमेव सुदारुणानां गुरुः इति मास्म दृप्यः गर्वं मा कृथाः। अस्मिन् भुवने भवादृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः संति ननु । अत्र दुर्जनवचनानि प्रति हालाहलस्य उपमानत्वं असंभवदेवोपनिबद्धमित्याक्षेप इत्याह–**अत्रेति** । उपमानत्वस्य कथंचिन्निष्पत्तौ तदनिष्पत्तौ च द्विधा द्वितीयं प्रतीपमुत्पाद्यत इति भावः । सामान्यालंकारमाह–**प्रस्तुतेति** । प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन वस्तुनासाधारण गुणयोगात् ऐकरूप्यं सामान्यमित्याह–**अतादृशमपीति** । न्यूनगुणमपि उत्कृष्टगुणेनैकात्मतया विवक्षितम्। वक्ष्यमाणतद्गुणनिराकरणार्थमाह–**अपरित्यक्तेति** । तदेकात्मतया अप्रस्तुतैकरूपेणापि । व्युत्पादयति–**तदिति** । उदाहरति –**मलयजेति** । मलयजरसविलिप्ततनवः नवहारलताविभूषिताः सिततरदंतपत्रकृतवक्त्ररुचः रुचिरामलांशुकाः । विततधाम्नि शशभृति धरां धवलयति अविभाव्यतां गताः। अत एव निरस्तभियः अभिसारिकाः सुखमेव प्रियवसतिं प्रयांति । अत्र प्रस्तुतस्य चंदनलेपादेः अप्रस्तुतया चंद्रिकया समं अविभाव्यतां गता इति अभेदप्रतीतिरलंकारस्य मूलमित्याह–**अत्र प्रस्तुतेति** । अभिसारिकाणां भयनिरासार्थं उच्यते नेत्युक्तम् । अर्थवैचित्र्यार्थमुदाहरणांतरमाह–**वेत्रेति** । वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गंडतलागतानि नवचंपकानि भृंगाः सहेलं यदि नापतिष्यन् तर्हि तानि कः अवेदयिष्यत् । अत्र प्रस्तुततदन्ययोः चंपकगण्डस्थलयोः अन्यूनानतिरिक्तं गौरत्वमैकरूप्ये हेतुः । ननु चंपकादीनां सभृंगतया भेदप्रतीतेः कथमैकात्म्यमित्याह–**अत्रेति** । निमित्तांतरं भृंगपतनम् । ऐक्यस्य प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात् । भृंगपतनेनानुमितभेदज्ञानेन बाधः । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनादिति भावः । विशेषालंकारं लक्षयति–**विनेति** । व्याकरोति–**प्रसिद्धेति**। आधेयोपस्थितिरनाधारतया निबध्यमाना प्रथमो विशेषः । एकं स्वलक्षणकमेव वस्तु युगपदनेकत्र वर्त्तमानं द्वितीयो विशेषः । कस्यचिदुत्साहोत्कर्षात्कार्यमारभमाणस्य तेनैवारंभेण पृथक् प्रवृत्तावशक्यमपि कार्यान्तरमारभ्यमाणं तृतीयो विशेषः । तत्राद्यमुद्भाव्य उदाहरति–**दिवमिति** । दिवमुपयातानामपि येषां अनल्पगुणा गिरः आकल्पं जगंति रमयन्ति ते कवयः केषां न वंद्याः । अत्र कवीनां वागाधारभूतानामभावेपि आधेयानां वाचां ऐहिकी वृत्तिर्विशेषः । द्वितीयमुद्भाव्य उदाहरति–**सेति** । सपत्न्यनुरक्तनाथं काचनोपालभते । सा वसइ तुज्झ हिअए सा वसति तव हृदये स च्चिअ अच्छीसु सैव अक्ष्णोः सा अ वअणेसु सा च वचनेषु । भो सुंदर अह्मारिसाणं अस्मादृशानां पावाणं पापानां ओआसो अवकाशः कुत्त कुत्र। अत्र एकस्या एव तस्याः युगपदनेकत्र हृदयादिषु वासः विशेषः। तृतीयमुद्भाव्य उदाहरति–**स्फुरदिति** । नवः सविता च ससृजे नवः बृहस्पतिश्च ससृजे । अत्र वर्णनीयमेकमपि सत्यां(? सत्यं)भुवि स्रष्टुन्मुमुखस्य स्रष्टुस्तेनैवारंभेण अपृथक्सामग्रीसाध्यजन्मनां अशक्यनिर्माणानां मनोभवादीनां सृष्टिर्विशेषः । सृष्टिसंहारद्वारा विधिनेषेधप्रदर्शनार्थमुदाहरणांतरमाह–**गृहिणीति** । हे इंदुमति त्वं गृहिणी सचिवः मिथः सखी ललिते

कलाविधौ प्रियशिष्या एवंविधां त्वां हरता करुणा विमुखेनमृत्युना मे किं न हृतं वद । अत्र एकस्या इंदुमत्याः संहारादेव गृहिणीसचिवादिकमनेकं हृतम् । ननु **भामहादि**प्रक्रियायां सर्वमिदमतिशयोक्तावंतःपातीत्याशंक्य तदभ्युपगतप्रायमित्याह—**सर्वत्र** चेति । प्राणत्वेन जीविततया सारभावेनेत्यर्थः । अत्र **भामह**ग्रंथं संवादयति—**सैषेति** । वक्रोक्तिः अतिशयोक्तिः वक्रिमातिशयोरेकत्वात् । अनया वक्रोक्त्या विभाव्यते विचित्रतया प्राप्यते । तद्गुणालंकारं लक्षयति—**स्वमिति** । अत्युज्ज्वलगुणस्य वस्तुन इति शेषः । योगात्संबंधात् । तस्य गुणो यत्र स तद्गुणः । व्याकरोति—**वस्त्विति** । स्वगुणसंपदेत्यत्र स्वपदेन समीपगतपरामर्शप्रतियोगित्वं प्रकाश्यते । तस्य गुणस्यापरव्यंजकस्य प्रतिभासत्वं (? प्रतिभानं) अल्पगुणस्य प्रचुरगुणेन कवलीकारात् । तद्गुणशब्दं व्युत्पादयति—**तस्येति** । उदाहरति—**विभिन्नेति** । यत्र रैवतकपर्वते वंशकरीरनीलै रत्नैः परितः स्फुरंत्या रुचा गरुडाग्रजेन विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः पुनः स्वां रुचिमानिन्यिरे । अत्र सूर्यस्यंदनाश्वानां अरुणवर्णस्वीकारः तस्यापि गरुडाग्रजकिरणकवलीकरणमिति तद्गुणद्वयम् । यत उक्तं स्वां रुचं पुनरानिन्यिरे इत्याह—**अत्रेति** । न चेदं मीलितमेवेति वाच्यम् । मीलिते प्रकृतं वस्तु वस्त्वंतरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते । इह तु अनपहृतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्त्वंतरगुणाक्रांततया प्रतीयते इत्यनयोर्भेदात् । अतद्गुणं लक्षयति—**तद्रूपेति** । रूपं वर्णः अननुहारः अननुवर्त्तनं अग्रहणमिति यावत् । व्याकरोति—**यदि त्विति** । तदीयं उत्कृष्टगुणसंबंधि । न्यूनगुणस्य प्रगुणगुणस्वीकारो न्याय्यः । अन्यथाभावश्चेत्तदानीमतद्गुण तस्य उत्कृष्टस्य गुणा न संतीति ग्रहणम् । अतद्गुणं उदाहरति—**धवल** इति । हे सुंदर प्रिय जहवि यद्यपि धवलोसि तहवि तथापि तुए त्वया मज्झ मम हिअअं हृदयं रंजिअं रंजितम् । राअभरिए वि रागभरितेपि हिअए हृदये सुहअ सुभग णिहितो निहितः ण रत्तोसि न रक्तोसि । अत्र पूर्वार्धे धवलिमारुणिमार्गुणयोर्विरोधः उत्तरार्धे त्वतद्गुण इत्याह—**अतिरिक्तेनापीति** । अतद्गुण इत्येतत्प्रकारांतरेण व्याकरोति—**किंचेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने उदाहरणमाह—**गांगमिति** । गंगाजलं सितम् । यांमुनं कज्जलाभम् । हे राजहंस उभयत्र मज्जतस्तव सैव शुभ्रता न चीयते नाप्यपचीयते । अत्र प्रकृतस्य हंसस्य शुभ्रता सत्यामपि योग्यतायां गंगायामुनोदकगुणौ नानुविधत्ते । व्याघातालंकारं लक्षयति—**यद्यथेति** । व्याकरोति—**येनेति** । कर्त्रा केनचिदुपायविशेषेण निष्पादितं वस्तु अन्येन प्रतिद्वंद्विना तस्मादेवोपायविशेषादन्यथा क्रियते यत्र स व्याघात इत्यर्थः । व्याघातं निर्वक्ति—**स** इति । उदाहरति—**दृशेति** । या दृशा दग्धं मनसिजं दृशैव जीवयन्ति विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता वामलोचनाः स्तुवे । अत्र विरुपाक्षेण कर्त्ता दृष्टिरूपेणोपायेन स्मरस्य दाहः साधितः । तज्जिगीषुभिः स्त्रीभिस्तेनैव दृष्टिरूपेण तस्य जीवितं साधितम् । संसृष्ट्यलंकारं लक्षयति—**सेति** । व्याकरोति—**एतेषामिति** । तिलतंडुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः । क्षीरनीरन्यायेन मिश्रत्वे तु संकरः । तत्र संसृष्टिः शब्दालंकारसंसृष्टिः अर्थालंकारसंसृष्टिः उभयालंकारसंसृष्टिश्चेति त्रिविधा । तत्राद्यामुदाहरति—**कुसुमेति** । कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितया अलकलोलदृशा अन्यया वनितया कलमेखला-

कलकलः विदधे । अत्र पूर्वार्द्धे अनुप्रासालंकारः उत्तरार्धे यमकालंकारः उभयोः शब्दालंकारयोः संसृष्टिः । द्वितीयमुदाहरति-**लिंपतीति** । तमः अंगानि लिंपतीव नभः अंजनं वर्षतीव असत्पुरुषसेवेव दृष्टिः निष्फलतां गता । अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षालंकारः असत्पुरुषसेवेत्युत्तरार्धे उपमालंकारः अनयोरर्थालंकारयोः संसृष्टिः । पूर्वोत्तरश्लोकयोः कथं संसृष्टिरित्याकांक्षायां क्रमेणाह-**पूर्वत्रेत्यादिना ।** पूर्वत्र कुसुमेत्यादौ यमकानुप्रासौ छंदोलक्षणैकार्थसमवायव्यतिरेकेण मिथो निरपेक्षौ संसृष्टिलक्षणं वैशिष्ट्यं प्रयोजयतः उत्तरत्र तु लिंपतीत्यादौ परस्परनिरपेक्षे उपमोत्प्रेक्षे अर्थालंकारौ संसृष्टिलक्षणं वैशिष्ट्यं प्रयोजयतः । तृतीयमुदाहरति-**सो णेति ।** हे सखि एत्थ अत्र गामे ग्रामे सो णत्थि स नास्ति जो य तरुणहिअअलुडिं तरुणानां हृदयोल्मुकं महमहन्तलाअणं महः लावण्यं (?) णिवारइ निवारयति । स्वायत्तीकृत्य पुरुषांतरप्रसंगाद्व्यावर्त्तयति । अत्र णत्थि एत्थेत्यादावनुप्रासशब्दालंकारः । हिअअलुडिमिति तु रूपकालंकारः अनयोः संसृष्टिरित्याह **अत्रेति ।** नन्वत्रालंकारयोर्भिन्नविषयत्वात्कथं संसृष्टिरित्यत आह-**संसर्गस्येति ।** गद्यविवक्षायां वाक्ये पद्यविवक्षायां छंदसि । संकरालंकारं लक्षयति-**अविश्रांतीति ।** व्याकरोति-**एत** इति । अंगमनुग्राहकं अनुग्राह्यमंगि । संकीर्यमाणेत्यादि सामान्यलक्षणं उदाहरति-**आत्ते सीमंतचिह्न इति ।** हे राजन् अरण्ये इत्वरीणां त्वदरिमृगदृशां सीमंतचिह्ने मरकतिनि हेमताटंकपत्रे हृते मेखलायां लुप्तायां मणितुलाकोटियुग्मे झटिति गृहीते सति बिंबोष्ठकांत्या शोणं हारं गुंजाफलानां स्रज इति भ्रांत्या नैव हरंति । अत्र हारस्य शुक्तिमपरित्यागात् शोणिमस्वीकारात् तद्गुणालंकार राद्वा गुंजाफलानां स्रज इति वाक्ये भ्रांतिमानलंकारः । अत्र तद्गुणमंगमपेक्ष्य भ्रांतिमानगी प्रादुरभूत् तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां चमत्कारनिमित्तमिति तयोरंगांगिभाव इत्याह-**अत्रेति ।** उदाहरणांतरमाह-**जटेति ।** जटाभाभिः जटातुल्यैर्भाभिः किरणैः उपधृता करधृतकलंकाक्षवलयः करो रश्मःपाणिश्च वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविषदः विषयव्यावृत्तता विरागताशच भस्मा पांडुः शशी पितृवन इव परिप्रेंखत्तारापरिकरकपालांकिततले व्योम्नि चलति । अत्र जटाभाभि रित्यार्थी उपमा करवैराग्यशब्दश्लेषस्यांगतां भजते । अयं श्लेषालंकारोपि कलंक एवाक्षवलय इति रूपकस्यांगतां भजते । अयं रूपकालंकारःवियोगिव्यापत्तेरित्युत्प्रेक्षायाश्चांगम् । पितृवन इवेति तु शाब्दी उपमा सर्वत्रोपकरोति इति चतुर्णामंगांगिभाव इत्याह-**उपमेति ।** ननु कलंकोक्षवलय इवेत्युपमितसमासः किमिति न भवति व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वादित्याशंक्याह-**कलंकोक्षवलय** इवेति । समासोपमायां कलंकस्य प्राधान्येन प्रतीयमानत्वात् तस्य करधृतत्वयोग्यता न स्यात् रूपके तु अक्षवलयस्य प्राधान्यात्तस्य करधृतत्वं घटत इति रूपकमेवांगीकर्त्तव्यमिति भावः । ननु करैः रश्मिभिः धृतकलंकश्चंद्र इति शेषच्छायासमाश्रयणे कलंकस्य करधारणं भवद्भिरपि स्वीकृतमेवेत्याशंक्याह-**श्लेषेति** । शशांकतनौ कराः कलंकश्चेति प्रत्यासत्तेः करचरणोपचार इति भावः । उपमितसमासे तु उपचार एव शरणमिति प्रतिपादयितुमाह-**कलंक इति** । न केवलमार्थेष्वेवालंकारेष्वयं संकरः यावत् । अर्थशाब्देष्वपीत्याह-**एवमिति ।** उदाहरति-**राजतीति ।** अभिहतः दानवानां रासः सिंहनादो येन शंभुना तस्य

संबोधनं हे अभिहतदानवरास अतिपातिनः जवेन व्रजंतः सारावाः सशब्दा नदा यत्र सा इयं तटी राजते। अविरतेन संततेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा वनं दयते रक्षति । वनदा सा च गजता गजसमूहश्च यूथमतिपाति रक्षतिअत्र । यमकं अनुलोम-प्रतिलोमलक्षणश्चित्रभेदश्चेति द्वावलंकारौ मिथः सापेक्षौ अंगांगिभावरूपं संकरमनुभवत इत्याह-**अत्रेति**। अलंकारयोः परस्परापेक्षा कथमित्याशंक्याह-**पदद्वयेति** अपेक्षा परस्परानुग्राह्या-नुग्राहकभाव इत्यर्थः। नच शब्दालंकारयोः शब्दवत् परस्परोपकार्योपकारकभावाभावेन नागां-गिभाव इति वाच्यम्। शब्दालंकारसंसृष्टिस्तत्र श्रेयसीति **अलंकारसर्वस्वकारेणो**क्तत्वात्। शब्दालंकारसंकरभेदांतरमाह-**एकेति**। व्याकरोति-**द्वयोरिति**। एकस्यालंकारस्य ग्रहे स्वीकारे न्यायस्य साधकप्रमाणस्याभावात् तदितरस्यालंकारस्य वा परिग्रहे दोषस्य बाधकप्रमाणस्याभावा-दित्यर्थः। तर्ह्यलंकारद्वयं निश्चितमेवास्त्वित्याह-**द्वयोर्बहूनामित्यादि**। नन्वेकस्य च ग्रहे इत्यादिनापि कथं संकर एव प्रतिपाद्यत इत्याशंक्याह-**समुच्चयेनेत्यादि**। एकस्य च ग्रह इत्यादिसूत्रे संकरसमुच्चयार्थश्चकारः क्रियते तेन समुच्चयेन समुच्चयद्योतकेन चशब्देन संकर आक्षिप्यते। उदाहरति-**जहेति**। जह गंभीरो यथा गंभीरः जह अ रणणिब्भरो यथा रत्ननिर्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ यथा च निर्मलच्छायः ता किं तत्किं विहिणा विधिना स जलणिही स जलनिधिः सरसवाणीओ सरसपानीयो ण किओ न कृतः। अत्र समासोक्तिरप्रस्तुतप्रशंसा चेत्याह-**अत्रेति**। विशेषणसाम्यादित्यनेन समासोक्तेर्लक्षणमनुस्मार्यते तत्समानगुणतये त्यनेन अप्रस्तुतप्रशंसायाः एवं द्वयोः संदेहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति-**यथा चेति**। नयनानंददायि इंदोः एतद्विंबं प्रसीदति। अधुना निरुद्धाशमपि इदं तमः शीर्णम्। अत्र पर्यायोक्त्यत्यतिशयोक्तिरूपकदीपकतुल्ययोगितासमत्सोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसोक्तीनां शंकया संदेहलक्षणः संकर इत्याह-**किमितीति**। **भंग्यंतरेण** प्रकारांतरेण अथैतयोरिति मुखेंदु-बिम्बयोः समुच्चयविवक्षायां बिंबं प्रसीदति एतच्च मुखं प्रसीदति इति गामश्वं च पुरुषपशुवत् समुच्चयप्रतीतिसद्भावात् प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चंद्रमुखयोर्दीपकम्। **मुखनैर्मल्यप्रस्तावादिति**। मुखनैर्मल्ये प्रस्तुते चंद्रप्रशंसेति अप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः। **अयमेवति**। अनिश्चयात्मक इत्यर्थः। न्यायदोषयोः संभवे अयं संकरो न संभवतीत्याह-**यत्र त्विति**। न्यायशब्दार्थमाह-**न्यायश्चेति**। मुख्यतया घटितत्वमनुकूलता साधकं प्रमाणं बाधकं तु दोष इति भावः। तत्रोपमारूपकयोः प्रत्येकं साधनदूषणद्वारा चत्वारो दोषाः उपमायाः साधनं न रूपकस्य दूषणं किं तु ताटस्थ्यमित्येकं रूपकस्य साधनं नोपमाया दूषणं किं तु ताटस्थ्यमिति द्वितीयः उपमाया दूषणं रूपकताटस्थ्यमि-ति तृतीयः रूपकस्य दूषणं उपमाया ताटस्थ्यमिति तुरीयः। हासद्युतेर्मुख्यया वृत्त्या वक्त्र एवावस्थानात् शशिनस्तिरोधानं वक्त्रस्याविर्भाव इति तस्य आनुकूल्यं भजत इत्युपमायाः साधनमित्यर्थः। ननु शशिनि तस्याः प्रातिकूल्यात्कोव्यंतरस्य रूपकलक्षणस्य दूषणमेवास्तीतियित आह-**शशिनि त्विति**। तथेति गुणवृत्त्या। द्वितीयमुदाहरति-**वक्त्रेंदाविति**। अत्र चंद्रस्यानूकूलमपरत्वं न वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकं साध्यते नोपमा दूष्यत इत्यर्थः। तृतीयमुदाहरति-**राजेति**। अत्रालिंगनमुपमायां प्रतिकूलम्। तदेवोपपादयति-**सदृशमिति**।

चतुर्थमुदाहरति–**पादांबुजमिति** । पादांबुजमिवेत्युपमा । अत्र मंजीरशिंजितं अंबुजे प्रतिकूलमिति रूपकं दूष्यत इत्यर्थः । ननु यत्र रूपकस्य दूषणं तत्र तत एवोपमासिद्धिरिति कथं नोपमा साध्यत इत्यत आह–**विध्युपमर्दिन** इति । विधिबाधयोर्व्यपदेशविकल्पे बाध एव प्रगल्भत इति न्यायेन रूपकविध्युपमर्दिनो मंजीरसिंजितप्रतिकूललक्षणस्य बाधस्य तदपेक्षया तदनुकूलतालक्षणसाधकापेक्षया उत्कटत्वेन विध्युपमर्दितत्वजनिताधिक्येन परिज्ञानादित्यर्थः । साधकबाधकविषये अतिदेशमाह–**एवमिति** । शरदीव प्रसर्पत्यां तस्य कोदंडसक्तौ । विनिद्रजृंभितहरिर्विंध्योदधिरजायतेत्यत्र विनिद्रजृंभितहरिरिति नरसिंहद्वयविषयं यत्साधारण्येन विशेषणं तत्[विंध्य उदधिरिवेत्युपमां बाधितेन (? त्वा) रूपकं साधयति । सामान्याप्रयोग इत्युक्तत्वात् इत्यादि स्वयमेवोह्यमित्यर्थः । एकपादानुप्रवेशस्वभावं तृतीयसंकरमाह–**स्फुटमिति** । यः कौमारहर इत्यादौ विभावनाविशेषोक्त्योः अस्फुटतया संकर इति तदपोहार्थं स्फुटमित्युक्तम् । अभिन्नपदताभावात्स्फुटं निश्चितमित्यर्थः । व्याकरोति–**अभिन्नेति** । उदाहरति–**स्पष्टेति** । अथो स्पष्टमुल्लसत्किरणा एव केसरा यस्य तच्च तत् सूर्यबिंबमेव विस्तीर्णा कर्णिका यस्य तच्चाश्लिष्टाष्टदिश एव दलानि तेषां कलाप सुखः अवतारो यस्य स चासौ वद्धांधकारश्च स एव मधुपावलिर्यत्र एवंविधं दिवस एव अरविंदं संचुकोच संकुचितवान् । अत्र कयोः सांकर्यमित्यत आह–**अत्रेति** । निगमयति–**तेनेति** । तद्व्याकरोति–**तदिति** । सर्वालंकारोदाहरणानि संकरे दर्शयितुं न शक्यंत इत्याह–**प्रकारांतरेण त्विति** । तत्र हेतुमाह–**आनंत्यादिति** । तस्य संकरस्य प्रभेदाः अंगांगिभाव संदेहैकवाचकानुप्रवेशरूपा तेषां भेदा तदलंकारसंकररूपाः तेषामानंत्यात् त्रिप्रकारतैव न्याय्येति भावः । नवमदशमोल्लासद्वयसमर्थितं परमं प्रकरणार्थमुपसंहरति–**इति प्रतिपादिता** इति । अलंकाराणां शब्दार्थनैयत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिसमाधातुमाक्षिपति–**कुत इति** । प्रतिष्ठितो नियमः प्रतिनियमः आश्रयाश्रयिभावस्वीकारश्चेदभ्युपगम्यत इति भावः । समाधत्ते–**उक्तमत्रेति** । प्रागप्युक्तप्रायमेतत्प्रतिपत्तिसौकर्यात्प्रपंच्यत इत्यर्थः । शाब्दः आर्थः औभयिक इति अलंकारविवेके प्रमाणमन्वयव्यतिरेकावित्याह–**यथेति** । किमलंकारैकचिंतया दोषगुणावप्येव-मित्याह–**दोषेति** । आश्रयाश्रयिभावस्य निमित्तांतरस्य नियामकतायामनुपपत्तेरित्यर्थः । फलितमाह–**ततश्चेति** । उभयालंकारान् दर्शयति–**एवं चेति** । एवमेव अन्यानप्युभयालं-कारानाह–**तथेति** । नन्वर्थान्तरन्यासादयो यद्युभयालंकाराः तर्हि ते अर्थालंकारेषु कथं लक्षिता इत्याशंक्याह–**अर्थस्य इति** । वाच्यालंकारः अर्थालंकारः । तर्हि कथं विवेचकत्वगर्वः तत्राह–**वस्त्विति** । तदनुसारणे पुनः उभयिका एवेति भावः । आश्रयाश्रयिभावेन शब्दार्थो-भयालंकारस्य व्यवस्थानान्नत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्य**लंकारसर्वस्वकारादीनां** मतं दूषयि-तुमनुवदति–**योलकार इति** । आश्रयाश्रयिभावस्य अव्यभिचारे प्रमाणमन्वेषणीयं तच्चान्वय-व्यतिरेकरूपमेव प्रमाणमंगी कर्तव्यमिति भावः । विशिष्टस्य व्यवस्थितरूपस्य । यथोक्तावन्वयव्य-तिरेकौ निमित्तं यस्येति विग्रहः । एषामलंकाराणां दोषा उक्तेष्वेव दोषेषु अंतर्भूतत्वात्पृथङ्नो-च्यंत इत्याह–**एषामिति** । तत्रादौ शब्दालंकारेषु अनुप्रासदोषान् आद्योक्तेषु दोषेष्वंतर्भाव-

यति–**अनुप्रासस्येति ।** अनर्थाः दोषाः (? अनुप्रासदोषाः) तत्र प्रसिध्यभावः प्रसिद्धिविरोधे अंतर्भवति । वैफल्यमपुष्टार्थतायां वृत्तिविरोधो वर्णप्रतिकूल्य इत्यर्थः । तत्स्वभावत्वात् तेषां प्रसिध्यभावादीनां प्रसिद्धिविरोधादिलक्षणत्वादित्यर्थः । आद्यमुदाहरति-**चक्रीति ।** जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचः सूर्यस्य यस्य स्यंदनस्य चक्रारपंक्ति चक्री स्तौति । हरिरिंद्रोपि हरीन् अश्वान् स्तौति । धूर्जटिः शिवःरथस्य धूः अंगविशेषः तद्ध्वजांतान् स्तौति । नक्षत्रनाथश्चंद्रोपि अरुणं अनूरुं स्तौतिः कुबेरः कूवराग्रं स्तौति प्रसन्नः सः स्यंदनः वः अवतात् । अत्र स्तोतृस्तुत्यु-(? त्यो) पन्यासेपि किंचिदनौचित्यं अन्यत्र (? था) कवेरनुप्रासकुतूहलभंगादित्याह–**अत्रेति ।** चक्री कर्ता चक्रारपंक्तिमेव कर्मभूतां स्तौति नान्यत इत्येवंरूपेण स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधात् नाप्यथौंचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोष इत्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति–**भणेति ।** आनंदस्यंदिसुंदेरंदुमुखि सल्लीलोल्लापिनि अरुणचरणे तरुणि यदि मे रमणमंदिरं रतिवेश्म गच्छसि तत्तर्हि अनणुरन्मणिमेखलं अविरतसिंजानमंजुमंजीरं ते परिसरणं अकारणं रणरणकं किं कुरुते, इत्यत्र यदनुप्रासस्य वैफल्यं तत् अर्थस्यापरिपोषे पतिष्यति । तादगनुप्रासप्रसाधितवाचकनिवेशेपि वाच्यस्य तद्द्वारा वाक्यार्थीभूतपरस्य वाच्यत्वासिद्धेरित्याह–**वाच्यस्येति ।** तृतीयमुदाहरति **अकुंठेति**–अकुंठोत्कंठया आकंठं पूर्णं मां हे कलकंबुकंठ्यास्तव कंठे क्षणं कुरु । कंठार्त्तिमुद्धर । अत्र उपनागरिकां विमुच्य परुषाया अंगीकारात् यो वृत्तिविरोधः स वर्णप्रातिकूल्यान्नातिरिच्यत इत्याह–**शृंगार** इति । यमकविषयं दोषमप्रयुक्तत्वेन्तर्भावयति **यमकस्येति । उदाहरति-यथेति ।** संदभः सदाभा कान्तिर्यस्याः सा भुजंगमस्य मणिरिव ग्राहैर्जलग्राहैः अवकीर्णा व्याप्ता सत् अंभो यस्या स नदीव प्रमुखे आदौ दंभेन सह वर्त्तत इति संदंभाः खलाः जंतोश्चेतः निर्णयतोपि दुरंततां कर्षति । पादद्वये पादचतुष्टये क्वचिदेकत्र पादे वा यमकस्य प्रयोगः । ननु पादत्रये पादत्रययमनत्वप्रयुक्तान्नान्यद्दूषणमित्यर्थः। लिंगवचनभेदलक्षण उपमादोषोपि अत्रान्तर्भवतीति अर्थालंकारेषु **भट्टवामना**द्युदाहृतानुपमादोषानन्यत्र संक्रामयति–**उपमायामिति ।** जातिर्ब्राह्मणत्वादि प्रमाणं परिणाहादि प्रमाणवैशिष्ट्यं तद्वर्ति न्यूनत्वं अधिकता वा तादृशी अनुचितार्थान्न पृथग्दोषावित्यर्थः । उपमानस्य धर्मः साधारणः तद्गतन्यूनत्वं आधिक्यं च पृथग्दोषतया अन्यैरभिमन्यमानं क्रमेण न्यूनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः किं तु तदंतरनुप्रविशत इत्याह–**धर्माश्रये त्विति ।** जातिन्यूनत्वमुदाहरति–**चंडालैरिति ।** युष्मद्वृत्तिसंभाष्यान्पुरुषान् प्रति चंडालानामुपमानीकरणे जातिन्यूनत्वम् । परिमाणन्यूनमुदाहरति–**वह्नीति ।** भगवतः सहस्रधाम्नो ज्वलनस्फुलिंगलक्षणमुपमानं परिमाणन्यूनम् । जात्यधिकमुदाहरति–**अयमिति ।** चक्रवाको भगवान् पितामहो जात्यधिक उपमानम् । परिमाणाधिकमुदाहरति–**पातालमिति ।** अत्र नायिकायाः नाभिस्तनवेणीदंडानां पातालक्षितिधरकालिंदीप्रवाहाः परिमाणाधिकाः । अत्र एषामनुचितार्थत्वमाह–**अत्रेति ।** प्रस्तुत इति साधर्म्येण चमत्काराय विवक्षितोर्थ इत्यर्थः । कदर्थित इति प्रतिपत्तिपरिहारक्षोभेण खलीकृतः अर्थ्यर्थमेवेति यथा यत्रोद्वेगो न धीमतामिति न्यायेन स्वीकर्तुमनौचित्यं तथा विरसीकृत इत्यर्थः । धर्माश्रयन्यूनत्वमुदारति–**स इति ।** अत्र मौजीलं-

छितस्य कृष्णाजिनधारिणो मुनेः उपमेयस्य नीलजीमूतभागाश्लेषिणि सूर्ये उपमाने मौजीसदृशविद्युतो नोक्तिरस्तीति धर्मन्यूनत्वमित्याह–**अत्रेति**। धर्म्माश्रयाधिक्यमुदाहरति–**स इति**। पीतवाससः शार्ङ्गधरस्य चोपमेयीकरणे शतद्रुदेंद्रायुधत्वमत्र समुचितं न पुनः शशिनो ग्रहणं पांचजन्यानिर्देशादतो धर्माधिक्यमित्याह–**अत्रेति**। इदानीं लिंगवचनभेदस्वग्राह्यो दोषः क्रमभंगेन्तर्भवतीत्याह–**लिंगवचनेति**। लिंगभेदेन वा वचनभेदेन वा अन्यरूपमित्यर्थः। सविशेषणस्यैवेति वक्ष्यमाणच्युतादिविशेषणकस्येत्यर्थः। आद्यमुदाहरति–**चिंतेति**। अत्रोपमेये पुंसि च्युत इति उपमाने तु चिंतारत्ने च्युतमिति लिंगविकारेण पुंसः चिन्तारत्नस्य वा कस्यचिदेव च्युतलक्षणधर्मसमयावगतेः च्युतत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्यं तच्च क्वचिदुच्यते पुंसि चिंतारत्ने तु केवलं प्रतीयत इति लिंगवैषम्यं यत् तत्क्रमभंगेन्तर्भवतीति भावः। (?वचनभिन्न)तामुदाहरति–**सक्तव** इति। अत्रोपमेयेषु सक्तुषु शुद्धा इति वहुवचनं उपमाने कुलवध्वां शुद्धेति एकवचनमिति वचनवैकृतेन सक्तूनां कुलवध्वा वा कस्यचिदेव शुद्धिलक्षणधर्मसमन्वयावगतेः शुद्धत्वरूपविशेषणशून्यस्य उपमेयत्वमुपमानत्वं वा न घटत इति तस्य उभयत्रान्वयेन भाव्यं तच्च क्वचिदुच्यते सत्कुलवध्वां तु प्रतीतिपरिस्खलनात् वचनभेदः क्रमभंग एवांतर्भवतीति भावः। असाधारणधर्मस्य अनन्यथाकरणे निर्दोषत्वमाह–**यत्र त्विति**। उपमानोपमेययोरवैषम्यप्रतीत्या प्रवर्तमानत्वादिति हेतुमाह–**उभयथेति**। उदाहरति–**यथेति**। अत्र गुणानां रत्नानां च तत्त्वतो लिंगभेदेपि तृतीयांततया तिरोधानात् लिंगभेदरूपः प्रक्रमभंगो न भवतीति भावः। वचनभेदस्यादोषत्वमुदाहरति–**तद्वेष** इति। तस्याः वेषः आकारः असदृश इति कञ्प्रत्ययांतमेकवचनं कित्प्रत्ययांतं वहुवचनम् मधुरतया भृतः युक्त इत्येकवचनांतं मधुरतां विभ्रतीति वहुवचनम् दधृधारणे इत्यस्मादेकवचनं दधत इति दधातेर्वहुवचनम्। अत्र वेषस्य विभ्रमाणां वचनभेदेपि श्लेषवलात् प्रतीतिः(?न) स्थगते तद्भेदरूपो न प्रक्रमभग इति भावः। अन्यानप्युपमादोषान् प्रक्रमभंगेन्तर्भावयति–**कालेति**। आदिशब्दादामंत्रणकालभेदमुदाहरति–**यथेति**। सर्वेषां चेतना अद्यापि प्रसादमाप्नोतीति वर्तमानकाल एव न्याय्यः इति कालभेद इत्याह–**अत्रेति**। विधिभेदमुदाहरति–**गंगेति**। गंगा प्रवहत्विति लोडंत एव भवतु को दोष इत्यत्राह–**अप्रवृत्तेति**। अप्रवृत्तप्रवृर्तनात्मा विधिः विधिरत्यंतमप्राप्तौ इत्युक्तत्वात् गंगायां न संभवति नित्यप्राप्तत्वात्तस्याः। एवंच कालपुरुषविध्यादीनामुपमेये केवलमौचित्यं नोपमाने इति तद्भेदस्य प्रक्रमभंगेन्तर्भाव इति भावः। नन्वेवं सर्वोपि सर्गवंधादिव्यवहारः उत्सन्नः स्यादित्यालंकारिकं प्रति कविराक्षिपति–**नन्विति**। साक्षादुच्चरितस्यः प्रतीयमानस्य वा धर्मस्य न वैषम्यं तन्मात्रोपादानेपि उपमायाः प्रसर्पणात्। ततश्च सामान्येनोपमायां परिपूर्णायां यथोचितकालान्वय इति कोयं कालभेद इत्याक्षेपार्थः। साक्षादुच्चरितेपि धर्मे तदभिसंवंध उपमेये पार्ष्ठिकसंबंधलक्षणात्प्रयत्नभेदादेवेति सर्वत्र उपमायाः स्वभाव इत्याह–**यत्रापीति**। उपात्तेन साक्षादुच्चरितेन युधिष्ठिर इवायं पुरुषः सत्यं वदतीत्यत्रापि प्रयत्नवलात्सत्यवादीव सत्यं वदतीत्यर्थः पर्यवस्यति। सामान्यविशेषभावसंमिश्रोयमन्वयः उपमायां सार्वत्रिक

इति प्रतिपत्स्यामह इति प्रयत्नभेदमवलंबमानानस्मान् प्रति न कालादिभेदोद्भावनौचित्यमिति भावः। सत्यवादी सत्यं वदतीति पौनरुक्त्यमित्याशंक्याह–**सत्येति**। अर्धांगीकारेण परिहरति–**सत्यमिति**। यद्यपि चिरंतनप्रयोगेषु कालभेदादि दृश्यते तथापि तन्मात्रमेव समर्थनीयं नतु तद्वदन्येन प्रयोक्तव्यं प्रस्तुतप्रतीतिविघातात्। तथा चोक्तं–पूर्वे विशृंखलगिरः कवयः प्राप्तकीर्त्तयः। तत्समाश्रित्य न त्याज्या इति रेषा (? रीतिरेषा) मनीषिणामिति। दोषा इति शेषः। इति परिहारग्रंथार्थः। असादृश्यमसंभवश्चेति उपमादोषावनुचितार्थतायामंतर्भूतावित्याह–**असादृश्येति**। असादृश्यमुदाहरति–**यथेति**। असादृश्यस्यानुचितार्थत्वमाह–**अत्रेति**। ननु अर्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धेः काव्यशशिनोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् मैवं इतरेतराश्रयपराहतत्वात्। तथा च **वामनः**—तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति। असंभवमुदाहरति–**निपेतुरिति**। तादृशो वारिधारा उपमानतया नोपपद्यंत इत्यनुचितार्थत्वं दोष इत्याह–**अत्रापीति**। उत्प्रेक्षादोषानप्यवाचकत्वेन्तर्भावयति–**उत्प्रेक्षायामपीति**। इवादय इव यथाशव्दोपि संभावनायां द्योतयितुमयुक्तं तस्य तथाशक्त्यभावात् क्वचित्समर्थस्यापि अन्यत्रासामर्थ्यदर्शनात्। यथा उत्प्रेक्षायां द्योतयितुं समर्थस्यापि मन्ये शंके इत्यादेरुपमायामसामर्थ्यम्। केवलस्य समासरहितस्येत्यर्थः। अस्यामित्युत्प्रेक्षायाम्। अत्रेति सामर्थ्यप्रतिपादने। शक्तिः सामर्थ्यम्। अत्रेत्युत्प्रेक्षायां अवाचकत्वं दोष इवशव्दस्य साधर्म्यं संभावनां च प्रकटयितुं पाटवमस्ति यथाशव्दस्य तु साधर्म्यमेवेति भावः। उत्प्रेक्षादोषमुदाहरति–**यथेति**। नारीलोचनचातुर्यशंकासंकुचितं ध्रुवमिति युक्तः पाठः। इदानीमुत्प्रेक्षामूलस्य अर्थान्तरन्यासस्यापि अनुचितार्थत्वमेवेत्याह–**उत्प्रेक्षितमिति**। निरुपाख्यप्रख्यमित्यसत्यप्रायत्वात्तत्समर्थनाय उत्प्रेक्षितस्यार्थस्य समर्थनाय। **गगनतल इति**। समर्थनीयस्य वास्तवस्याभावादित्यर्थः। उदाहरति–**यथेति**। अत्रासंभावनैकशरणत्वं परिशेषयति–**अत्राचेतनस्येति**। तदेकशरणतायां नार्थान्तरन्यासापेक्षा निर्विषयत्वात्। एवं चोत्प्रेक्षेवे दुर्लक्ष्येत्याह–**संभावितेनेति**। अथ समासोक्तावुपमानविशेषप्रकाशनप्रभवमपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा स्यादिति समर्थयते–**साधारणेति**। एवकार उपमापेक्षामपहस्तयति। **अनुक्तमपीति**। तादृक्स्वभाववत्त्वात्तस्याः तस्योपमानस्य प्रयोजनाभावादपुष्टार्थता अनुपादेयत्वात्पौनरुक्त्यं वा दोष इत्यर्थः। उदाहरति–**यथेति**। तिग्मरुचौ सूर्ये करैः किरणैः ककुभः दिशः स्पृशति सति दयितयेव जृंभिततापया अतनुमानपरिग्रहया रुचिरयापि दिनं ग्रीष्मदिनं तस्य श्रियां स्थितम्। कराः रश्मयः पाणयोपि ताप उष्णानुभूतिरनुतापश्च मानः अभिमानः मानं नाडिकाधिक्यम्। अत्र समासोक्तेरपुष्टार्थत्वामाह–**अत्रेति**। सदृशविशेषणं अनुकूलविशेषणं तच्च रवौ करैः स्पृशतीति दिनश्रिया विजृंभिततापयेति विशेषणम्। **व्यक्तिविशेषेति**। व्यक्तिलिंगं तिग्मरुचावित्यत्र पुल्लिंगं ककुभ इति दिनश्रियेति स्त्रीलिंगम्। **नायकतयेति**। नायकश्च नायिका चेति पुमांस्त्रियेति कृतैकशेषो नायकशव्दः। अन्यथा तिग्मरुचेः ककुभां चेति वक्तुमयुक्तत्वात्। **अतः किमिति**। कृतं अपुष्टार्थेन पुनरु-

क्तेन दयितयेति स्वशब्दप्रयोगेणेत्यर्थः। ननु यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति दयितान्तरस्य तापो भवति तथा रवौ करैः ककुभः स्पृशति तथाविधसमये दिनश्रियोपि ताप इति श्लेषोयमित्युपादेयमेव दयितेति पदमित्याशंक्याह–**श्लेषेति।** उदाहरति–**यथेति।** भास्वंतौ करौ दीप्यमानौ पाणी भास्वतश्च करा रश्मयः। अस्वापं दुर्लभं यत्फलं तत्र लुब्धानां ईहितं प्रददाति। स्वापस्य फले विश्रांतौ यो लुब्धः तत्र हितं न प्रददाति च। अत्र गौर्या उपमेयत्वम्। अप्रस्तुतप्रशंसायामुपमेयस्य उपमानीकरणं अपुष्टार्थत्वं पौनुरुक्त्यं वा दोष इत्याह–**प्रस्तुतेति।** अनयैव च समासोक्त्युक्तरीत्यैव अप्रस्तुतप्रस्तुतयोस्तुल्यनिबंधनत्वादुपमानानां तदा उपमेयप्रतीतौ किं तत्पदप्रयोगेण पुनरुपमेयस्योपमानीकरणेनेत्यर्थः। उदाहरति–**यथेति।** विहंगमेषु आहूतेषु पुर आयान्मशको न वार्यते। तृणमणिः अप्रधानमणिः काचादिः मणीनां मध्ये धुरि वा विशन् रुचं धत्ते। तेजस्विनां मध्ये खद्योतोपि प्रचलितुं न कंपते न बिभेति। तत्त्वानां क्षुद्रमहतां यदंतरं विशेषः अनामृष्टं अपरामृष्टं येन तं अचेतनं प्रभुमिव सामान्यं धिक्। अस्याप्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तत्वं चेत्याह–**अत्रेति।** अचेतनत्वेन विशिष्टं सामान्यम्। अवान्तरप्रकरणमुपसंहरति–**तदिति। यथासंभविन** इति। **उद्भटादिभि**रुपमादौ लक्षितपरीक्षिताः। **अन्य इति। व्यक्तिविवेका**दियुक्त्या समासोक्त्यादौ परिकल्पिताश्च। **एवं जातीयका** इति। तत्तुल्योहः तदीयं च योजनं विषयांतरे येषां ते संग्राह्याः। पूर्वोक्तयैव सप्तमसमर्थितयैव दोषजात्या अंतर्भावयोग्यतायां पृथक् प्रपंचनमनौचित्यायेति भावः। उक्तमखंडं प्रकरणार्थमुपसंहरति–**इति संपूर्णमिति।** ननु प्राचीनाचार्यमतोल्लंघनेन विरचितमिदमप्रमाणमेव स्यादित्याशंक्याह–**इत्येष** इति। विदुषां **ध्वनिकारा**दीनां य एष मार्गः स्वसिद्धांतः विभिन्नः विप्रकीर्णोपि अभिन्नरूपः एकत्र संकलितः प्रतिभासत इति यत् तत् न विचित्रं यत् यस्मात्कारणादमुत्र ग्रंथे सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः। येन ग्रंथसंदर्भेण विकीर्णं प्रमेयजातं संकल्प्य प्रतिपाद्यते स ग्रंथसंदर्भः कृत इति नाप्रामाणिक इति भावः। एवं **सरस्वतीतीर्थयतिनांभ्रेण** निर्मिता टीका **काव्यप्रकाशस्य** मुदे स्याद्विदुषां चिरम्। पंचक्लेशान–जैषुर्जगति सुकृतिनो दुश्चरैर्ये तपोभिर्येषां चेतोरविंदे स किल पुरहरो वासमंगीचकार। येषां पादारविंदस्मृतिरपि जडताहारिणी देहभाजां तैष्टीकेयं सरस्वत्युपपदविलसत्तीर्थसंज्ञैरकारि ॥ २॥ साहित्यकुमुदकानन निद्राविद्राणयामिनीनाथाः। काव्यप्रकाशटीकां व्यरीरचंस्ते **सरस्वतीतीर्थाः** ॥ ३॥ इति **श्रीमत्परमहंस (परिव्राजकाचार्य) श्रीसरस्वतीतीर्थविरचितायां काव्यप्रकाशटीकायामर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः।**

॥ शुभं भूयात् ॥

ॐ

॥ श्रीशान्ता विजयतेतराम् ॥

Notes: Exegetical and Critical

अथार्थालंकारानाह:—मम्मट has defined and illustrated शब्दालंकारs in उल्लास IX. Now he proceeds to define and illustrate अर्थालंकारs—61 or 62 (if मालादीपक is regarded as an independent figure) in number. They are called अर्थालंकारs because they depend for their विच्छित्ति (also termed वैचित्र्य or चमत्कारित्व) on the अर्थ i. e. the sense of the काव्य. The काव्य again which depends on अलंकारs for its charm is the lowest type of काव्य (अवर or अधम).

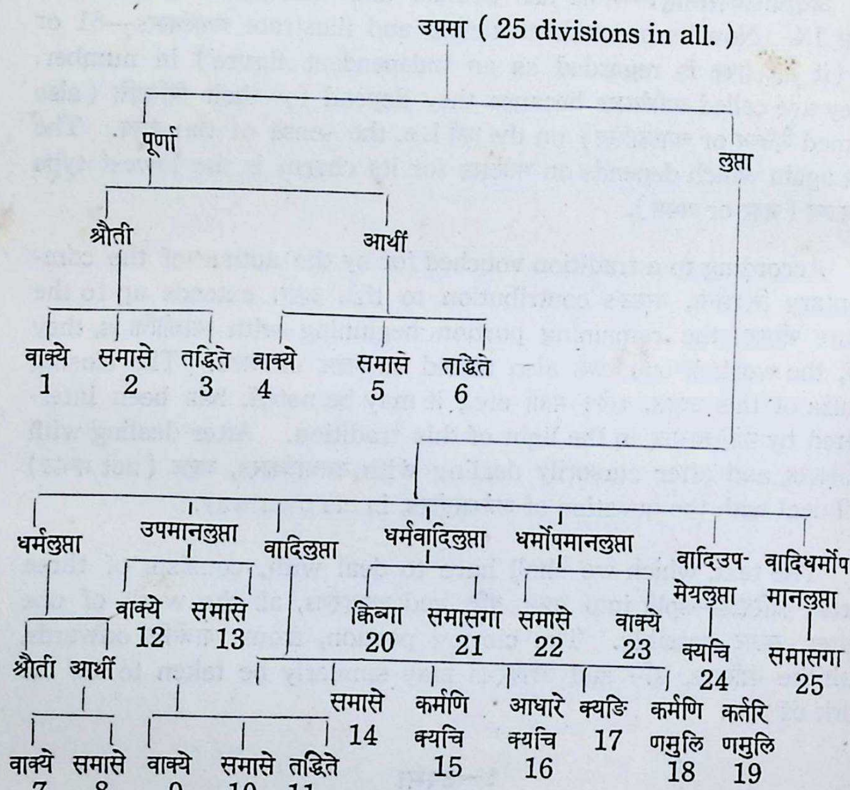
According to a tradition vouched for by the author of the commentary निदर्शना, मम्मट's contribution to this उल्लास extends up to the figure परिकर; the remaining portion beginning with व्याजोक्ति is, they say, the work of one अलक also styled as अल्लट or अलट. The closing stanza of this उल्लास, इत्येष मार्गो etc., it may be noted, has been interpreted by माणिक्यचन्द्र in the light of this tradition. After dealing with अर्थालंकारs, and after cursorily dealing with उभयालंकारs, अल्लट (not मम्मट) will deal with the question of अलंकारदोषs, in his own way.

The text, which we shall have to deal with, consists of three parts: कारिकाs—split into सूत्रs, वृत्ति and उदाहरणs, all the work of one writer, मम्मट possibly. The closing portion, from व्याजोक्ति onwards, with the कारिकाs, वृत्ति and उदाहरणs may similarly be taken to be the work of अल्लट.

१—उपमा

The आलंकारिकs are generally unanimous in commencing the treatment of अर्थालंकारs with उपमा which, they say, deserves this pride of place due to its being the basis of several other figures. अपह्नुति, ससन्देह, उत्प्रेक्षा, रूपक—not to mention others—are essentially based on औपम्य, albeit with specific modifications.

उपमा is possibly the oldest figure. The different वेदs made use of the word उपम to convey an idea of similarity. But the earliest recognition of its status as an अलंकार is possibly the one in मैत्र्युपनिषद् where different varieties of उपमा are referred to. It may be noted in passing that, as in several other matters, here also the आलंकारिक was indebted to the वैयाकरणs for the word उपमा. And the boringly minute divisions and sub-divisions of उपमा are a standing testimony to the influence that the वैयाकरणs exercised on the आलंकारिकs. यास्क, भरत, अग्निपुराण, भामह and दण्डिन्, उद्भट, वामनः all recognised उपमा as an अलंकार. मम्मट recognised 25 divisions of उपमा :—

These divisions and sub-divisions which have been admitted by others besides मम्मट *e.g.* विश्वनाथ (with certain modifications) and जगन्नाथ, are essentially grammatical in their significance. So grammatical are they in their bearing that उद्योत was tempted to remark

वस्तुतोऽयं पूर्णालुप्ताविभागो वाक्यसमासविशेषगोचरतया शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिप्रदर्शनपरत्वादत्र शास्त्रे न व्युत्पाद्यतामर्हति । There are others like रुय्यक who make no scruples to ignore these divisions.

An उपमा to be complete requires four constituents (1) उपमेय, (2) उपमान, (3) साधारणधर्म (sometimes simply called धर्म), & (4) उपमाप्रतिपादक-शब्द also called द्योतक or वादि (i. e. words like वा = इव). In some उपमाs all of these are stated, giving rise to पूर्णा उपमा. In others, some of these constituents may be dropped—1, 2, 3—not 4, of course, since that would mean the total elimination of the figure. Where one or more constituents are dropped, the उपमा is called लुप्तोपमा.

Essentials of the figure :—In उपमा [उप (उपमानस्य) समीपे मीयते उपमेयं यत्र], the central interest lies in comparing one object with another due to both possessing a common characteristic. Such a comparison may tend to exalt or degrade an object. To compare the मुख with the चन्द्र may be a compliment; to compare दुर्जनवचः with हालहल is a way of degrading the former.

In साधर्म्य, i. e. connection with the same property, of two objects, lies the charm (विच्छित्ति or वैचित्र्य) of the figure. The object which the poet by association of ideas compares with another is called the उपमेय or object of comparison; the object with which it is compared is called the उपमान, the standard of comparison; the word expressive of the similitude such as इव, यथा, वा (= इव), सदृश, तुल्य and the affix वत् are called उपमाप्रतिपादक; the common property is called साधारणधर्म. In मुखं चन्द्र इव रम्यम्, मुख is उपमेय, चन्द्र उपमान, रम्यम् साधारणधर्म and इव उपमाप्रतिपादक.

When I compare मुखं with चन्द्रः, I am as much conscious of the difference between the two as of their similarity. That is why उपमा is based on भेदाभेद unlike other figures. Then when I compare मुखं with चन्द्रः, मुख is in my mind the प्रधान theme; चन्द्र is गौण. How there is प्राधान्य of उपमेय in उपमा is well borne out by the grammatical phenomenon of उपमितसमास standing in sharp contrast to the रूपकसमास (otherwise called मयूरव्यंसक समास). [See below.] It is further evidenced by the well-known rule of the वैयाकरणs that there should be सामानाधिकरण्य (the sameness of case-relation or grammatical co-ordination) between the उपमेय and उपमान : in other words, that the case of the उपमान should be determined by that of the उपमेय.

When I say मुखं चन्द्र इव रमणीयम्, I acknowledge *perfect equality* between चन्द्र and मुख so far as रमणीयत्व is 'concerned. If there is the

slightest consciousness of inequality in respect of रमणीयत्व, there cannot be उपमा. चन्द्र may surpass मुख in other respects but it must be on all fours with the उपमेय so far as रमणीयत्व is concerned. The figures व्यतिरेक and प्रतीप are cases where this balance between the उपमान and उपमेय is disturbed.

सूत्र १. साधर्म्यमुपमा भेदे :—This embodies मम्मट's definition of उपमा. To make the सूत्र quite explicit construe : (उपमानोपमेययोः) भेदे (सति) साधर्म्यं उपमा. उपमा consists in the similarity of attributes between the उपमान and the उपमेय, provided they (i. e. the उपमान and the उपमेय) are distinct. This definition lays down two essentials of उपमा (1) that there should be साधर्म्य ; and (2) that it should be between two distinct entities.

साधर्म्य is समानेन धर्मेण सम्बन्धः. As such it conveys the similarity between *two* things. Why then talk of the things being भिन्न (भेदे सति) when साधर्म्य itself presupposes भेद ? मम्मट himself will say later that भेदे has been inserted in the definition to exclude अनन्वय.

जगन्नाथ in his रसगंगाधर (162) criticises the definition for failing to embody हृद्यत्व or charmingness as an essential of a good उपमा, मम्मट, it may be seen, does not specify हृद्यत्व in the definition of any अलंकार, indicating thereby that he tacitly admits it as a necessary prerequisite of all figures whatsoever.

उपमानोपमेययोः न तु *etc.* As seen above, to make the definition explicit, we have to amplify it as उपमानोपमेययोः भेदे सति साधर्म्यं उपमा (by adding उपमानोपमेययोः). साधर्म्य is समानेन धर्मेण सम्बन्धः. सम्बन्ध requires सम्बन्धिन्s or correlates and मम्मट does not mention them. So one might just find fault with the definition for being incomplete.

मम्मट says : Though it is true that there are so many correlates, like कार्य and कारण, ज्ञाप्य and ज्ञापक, साधर्म्य subsists only between one pair of correlates viz. उपमान and उपमेय. Hence when one speaks of साधर्म्य, the correlates concerned can be none else than उपमान and उपमेय. Therefore the bare mention of साधर्म्य is enough to make one conscious of its subsisting between उपमान-उपमेय only, and no other pair. The definition by using the word साधर्म्य does, though tacitly, refer to उपमान-उपमेय only: and as such does not drop the vital constituents, as one is likely to think. So उपमा is the connection of no other pair but उपमान-उपमेय with the same common property.

भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय :—Why is the word भेदे inserted in the definition ? In order to exclude (व्यवच्छेद) the figure अनन्वय, says मम्मट. In अनन्वय, as we shall see later, a thing is compared with itself. In

उपमा, however, one thing is compared with another; in other words, the उपमान and उपमेय are अभिन्न in अनन्वय, while they are भिन्न in उपमा. तस्याः मुखं तस्या मुखमिव is अनन्वय; तस्याः मुखं चन्द्र इव is उपमा.

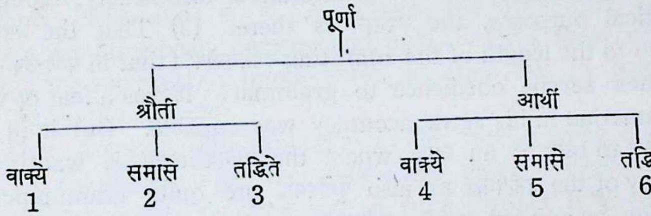
§ सूत्र २

पूर्णा and लुप्ता उपमा

Where all the four constituents of an उपमा—उपमान, उपमेय, साधारणधर्म and उपमाप्रतिपादक—are stated the उपमा is called पूर्णा. Where one or two or three happen to be dropped it is called लुप्ता उपमा.

मम्मट recognises 6 sub-divisions of पूर्णा and 19 of लुप्ता.

The six sub-divisions of पूर्णा are as follows:

उपमानोपमेय.........लुप्ता :—The वृत्ति supplements the 2nd सूत्र : पूर्णा लुप्ता च. For it is the वृत्ति which explains पूर्णा and लुप्ता that the सूत्र leaves undefined.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता :—For reasons too obvious, all the four could not be dropped, for then there will be no constituent of the उपमा which hence would cease to exist. The आलंकारिक did not regard the उपमा as defective though it lacked one or more constituents.

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लुप्ता :—एकलुप्ता is possible only in *three* cases *viz.*, धर्मलुप्ता, उपमानलुप्ता, and वादिलुप्ता (वादि = उपमाप्रतिपादक). उपमेयलुप्ता is not possible; for the absence of उपमेय knocks out the bottom of the figure itself.

द्विलुप्ता is possible only in *three* cases *viz.* धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता and वादि-उपमेयलुप्ता. No धर्म-उपमेयलुप्ता, वादि-उपमानलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible. No धर्म-उपमेयलुप्ता or उपमान-उपमेयलुप्ता is possible, for only in one case of doubtful *rhetorical* value, can उपमेय be eliminated. No वादि-उपमानलुप्ता is possible, (though त्रिलोपा, वादि-धर्म-उपमानलुप्ता is possible due to grammatical technicalities) as absence of वादि-उपमान means the elimination of a vital constituent of उपमा *viz.* उपमान.

त्रिलुप्ता is possible only in *one* case *viz.* वादि-धर्मोपमानलुप्ता, due to a certain grammatical technicality.

Taking a survey of the लुप्ता उपमा, one can come to these conclusions :—

(1) Where the धर्म is dropped, its absence is not felt because being too well-known, it could be easily conjectured. *e. g.* in मुखं चन्द्र इव, we know that the धर्म is रम्यत्व. (2) Where the उपमान is dropped, really speaking, there cannot be an उपमा, for उपमान is a vital constituent which needs to be stated and *which cannot be conjectured*. How then is उपमानलोप possible ? To state the truth, in the first two out of the three cases of उपमानलुप्ता (*viz.* उपमानलुप्ता, धर्म-उपमानलुप्ता and वादिधर्मोपमानलुप्ता), it seems as if, the उपमेय is too exalted to have an उपमान, while in the last case—वादिधर्मोपमानलुप्ता—the absence of the उपमान is merely a matter of grammatical technicality, though for all practical purposes, the उपमान *is* there. (3) That the आलंकारिक should go to the length of the admitting उपमेयलोप (that in वादि-उपमेयलुप्ता) shows their servile obedience to grammar. It was a feat of which the grammarian in his stark accuracy was capable. But it ill suits an आलंकारिक to talk of an उपमा where the उपमेय itself is wanting! A good many of the लुप्तोपमाs as also पूर्णोपमाऽ are quite grammatical in complexion, as pointed out by उद्योतकार.

§ **सूत्र ३. साग्रिमा......तद्धिते तथा ।**

Construe : सा आग्रिमा श्रौती आर्थी च (सती) वाक्ये, समासे तथा तद्धिते भवेत् ।

Herein मम्मट gives the sub-divisions of पूर्णा. **सा अग्रिमा** *i.e.* the former of the two: पूर्णा लुप्ता च, mentioned in the preceding सूत्र. (अग्रिमा as opposed to चरमा latter). अग्रिमा is, therefore, पूर्णा in the present case.

श्रौती–आर्थी उपमा

उपमा is साधर्म्य. साधर्म्य is the connection between the उपमान and the उपमेय based on their similarity of attributes. There are some words and affixes which have the power of *expressing* this connection. When these are used to convey औपम्य, we call the उपमा श्रौती, शाब्दी or expressed. There are certain other words and affixes which merely *imply* this connection and hence give rise to आर्थी or implied उपमा. In the course of his treatment of व्यतिरेक, मम्मट talks of आक्षिप्ता उपमा which is not the same as आर्थी, and which is conveyed by words like जयति, तिरस्करोति. *cf.* जयतीन्दु कलङ्किनम्. The particles इव, यथा, वा, the nominal affix वत् (used in the sense of तत्र इव or तस्य इव) are said to *express* साधर्म्य. Because when they are used, though apparently they seem to go with the उपमान alone, actually they

comprehend the उपमेय also. In मुखं चन्द्र इव, though इव appears to go with the उपमान चन्द्र alone, still, it has a peculiar power, due to which it comprehends मुखं also. And thus comprehending both, it becomes expressive of the connection of साधर्म्य *between two*. It is just like the genitive. In राज्ञः पुरुषः, though the genitive is affixed to the word राजन्, still, it is comprehensive enough to convey the connection of राजन् to पुरुष.

As opposed to these, words like तुल्य, सदृश and the affix वत् (तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः) are regarded as merely *implying* साधर्म्य. When I say चन्द्रेण तुल्यं or चन्द्रसदृशं मुखम्, the word तुल्य goes only with the उपमेय; it fails to comprehend the उपमान. In चन्द्रः मुखस्य तुल्यः, तुल्य goes only with उपमान; and does not comprehend the उपमेय. In चन्द्रः मुखं च तुल्यं, तुल्य *alternately* (क्रमेण adds मा. चं.) goes with the उपमान and उपमेय, but does not simultaneously comprehend both. Thus these words and the affix are supposed to imply साधर्म्य, as they fail to comprehend both the उपमान and उपमेय.

There are some who explain away this fact as being due to the fundamental difference between साधर्म्य and सादृश्य. सादृश्य, they say, is a धर्मविशेष, produced by साधर्म्य and as such distinct from the latter. Thus इव, यथा etc. though they express साधर्म्य, yet imply सादृश्य; while तुल्य etc. though they express सादृश्य, imply साधर्म्य. And as उपमा is साधर्म्य, इव etc. are supposed to be expressive of it; while तुल्य etc. are said to imply it, according to this view.

This view is not shared by others who look upon साधर्म्य and सादृश्य as identical; मम्मट, in all probability, did not share it for he is found using साम्य, साधर्म्य, सादृश्य etc. as if they were synonyms.

To judge from मम्मट's वृत्ति, he seems to distinguish between the powers of इव etc., on the one hand, and सदृश etc., on the other, on a different principle. When we convey साधर्म्य by the use of इव etc., we can do it only in *one* way. We can have no alternative to मुखं चन्द्र इव, since इव follows the उपमान only. In other words, इव etc. are only उपमानविशेषणs and nothing else. In contrast to this तुल्य, सदृश etc., are sometimes उपमानविशेषणs, sometimes उपमेयविशेषणs and sometimes उभयविशेषणs. Thus we see that in the case of इव the idea is conveyed only in one way which, therefore, must be the *direct* way. In the case of सदृश etc., on the other hand, the idea, if it were directly conveyed, would have left no scope for alternative syntactical positions of सदृश etc. Therefore we have to conclude that with सदृश etc. साधर्म्य is not directly conveyed but is *implied* only: मुखं

चन्द्रेण तुल्यं, चन्द्रः मुखस्य तुल्यः and चन्द्रः मुखं च तुल्यं are all *variations* that *imply* a particular idea. Read **सं. प्र.**:—अतो नियमेनैकतरविशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालोचनमुखेनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवतिष्ठते ।

सा. द. which, in this matter, almost reproduces मम्मट's **वृत्ति**, seems also to hold the same view.

§ **सूत्र ४. श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ।**

पूर्णा is subdivided into श्रौती and आर्थी. Both are possible in a वाक्य, समास or तद्धित. मम्मट will illustrate all these cases.

वाक्यगा उपमा:—Where the उपमा is embodied in a वाक्य, it is called वाक्यगा. A clearer way to understand वाक्यगा would be to note that it is one which is neither embodied in a compound nor in a तद्धित derivative. वाक्यगा should not be mistaken for वाक्यार्थोपमा such as is implied in प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्त, or निदर्शना where two वाक्यs are related by औपम्य. In वाक्यगा उपमा the औपम्य is in the body of one sentence only. In वाक्यार्थोपमा two वाक्यार्थs are related by साधर्म्य; in वाक्यगा two पदार्थs are so related.

A **श्रौती वाक्यगा उपमा** is always one in which the word यथा is used. An आर्थी वाक्यगा उपमा is one in which सदृश, तुल्य etc. are used, but without being compounded. मुखं चन्द्रो यथा रमणीयम् is श्रौती वाक्यगा पूर्णा; मुखं चन्द्रेण सदृशम् रम्यम् is आर्थी वाक्यगा पूर्णा.

समासगा उपमा:—Had it not been for a particular technicality of grammar, समासगा श्रौती would not have been there. By a वार्तिक of कात्यायन, इव is supposed to form a compound with the word which precedes it. Thus in मुखं चन्द्र इव, चन्द्र इव is a compound—though to us it appears not to be so. And श्रौती समासगा is always one where इव is used. It should not be taken for a वाक्यगा, as one is apt to do.

समासगा आर्थी:—How their tendency to follow the Grammarians has made the Rhetoricians admit divisions that have no rhetorical value will be clear by comparing समासगा आर्थी with वाक्यगा आर्थी. चन्द्रसदृशं मुखं becomes आर्थी समासगा; while चन्द्रेण सदृशं becomes आर्थी वाक्यगा.

तद्धितगा श्रौती:—तद्धित—Sanskrit Grammar recognises two kinds of affixes: कृत् and तद्धित. कृत्—affixes are those which are added to verbs to form what are called कृदन्तs or primary nominal bases: e. g. कर्तृ, कुर्वत्, करण, कारक. तद्धितs, with which we are concerned in उपमा, are secondary affixes that are *added to substantives*; thus रामवत्, अयोध्यावत्, वैयाकरण पौरस्त्य etc. are all formed by तद्धित affixes from different substantives, and are themselves called तद्धितs or nominal derivatives. When मम्मट uses the word तद्धितगा, he does not so much refer to the affix as to the derivative formed by the affix.

तद्धितगा श्रौती पूर्णा occurs when the affix वत् is added to nouns according to the सूत्र, तत्र तस्येव. तद्धितगा आर्थी occurs when the affix वत् is added to nouns acc. to the सूत्र, तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः. (See below.)

Note that श्रौती तद्धितगा is possible only in पूर्णा variety and only with the affix वत्. आर्थी तद्धितगा is possible in पूर्णा and लुप्ता both. But in पूर्णा it is only with the affix वत्; in लुप्ता, other affixes such as कल्प, देशीय etc. are possible. (See below).

यथेववादिशब्दा........श्रौती उपमा :—मम्मट shows how यथा, इव etc. give rise to श्रौती or Direct or Explicit उपमा. That उपमा will be explicit which *directly states* the connection of साधर्म्य, between the उपमान and उपमेय. The words यथा, इव, वा etc. are admitted to directly state this connection.

One might urge : यथा etc. follow *only* the उपमान ; in fact, those words are decided to be उपमानs which are followed by (यत्पराः) यथा, इव, वा etc. To that extent, यथा etc. are उपमानविशेषणानि (उपमानं उपमानतया विशिंषन्ति व्यवच्छिन्दन्ति—**साहित्यचूडामणि**) or words which mark off the उपमान by their presence. How could such words be looked upon as conveying the connection with the उपमेय also? In short, an objector might say that इव etc. comprehend the उपमान which they follow and mark off; they do not comprehend the उपमेय; and therefore they cannot *express* the connection of साधर्म्य between them.

The objection is refuted in this way: Though इव, यथा etc. follow only the उपमान, still, due to a peculiar power present in words (शब्दशक्तिमहिम्ना), they are in a position to convey the connection of the उपमान with the उपमेय. An analogous case is that of the Genitive termination. In राज्ञः पुरुषः, the Genitive termination is applied to the word राजन्. But then is not the Genitive comprehensive enough to bring पुरुष within its scope and express the relation between राजन् and पुरुष? Similarly, though following the उपमान only, इव, यथा *etc.* possess a power to convey its connection with the उपमेय also.

Therefore, wherever इव, यथा, वा are used, we get श्रौती or शाब्दी or direct or expressed (श्रुति = शब्द) उपमा, due to साधर्म्य or the relation between the उपमान and उपमेय being expressed.—Read **साहित्यचूडामणि :**—यथा राजपुरुष इति राजनिष्ठा षष्ठी पुरुषमप्याक्षिपति, तदुभयनिष्ठं सम्बन्धं समर्पयति ।

यथेववादि : यथा, इव, वा (or according to some व). The आदि has no force. For these are the only three particles that *express* साधर्म्य. In fact, the त्रिवेंद्रम् edition reads यथेववाशब्दाः, dropping आदि altogether.

With आदि, वादेः may be split up as व आदि or वा आदि. वा in the sense of इव is used by कालिदास, for instance, in **मालविकाग्निमित्र :** प्रेष्यभावेन

नामेयं देवीशब्दक्षमा सती। स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं **वो**पयुज्यते। व in the sense of इव is illustrated in नारिकेलासवं योधाः शात्रवं व (*v. l.* च) पपुर्यशः। **रघुवंश** IV. 42. आदि is explained by some commentators as including वत् used according to the सूत्र, तत्र तस्येव. But वत् is *not* a शब्द to be included among यथेववादिशब्दाः

तथैव etc. मम्मट here states तद्धितगा श्रौती पूर्णा which is formed when the affix वत् is used according to पाणिनि's सूत्र, तत्र तस्येव. The सूत्र means that वत् is sometimes affixed to nouns, which without it would have been in the Locative or Genitive with इव; in other words, वत् conveys the idea of Locative (तत्र) + इव or Genitive (तस्य) + इव. *e. g.* in मथुरावत् स्रुघ्ने प्रासादः, मथुरावत् = मथुरा (यां इव). In रामवत् गोपालस्य गावः, रामवत् = रामा (स्य इव).

इति विहितस्य वतेरुपादाने श्रौती उपमा. So also श्रौती उपमा (of course in तद्धित) results when वत् is used (उपादाने = सद्भावे) as equal to तत्र इव or तस्य इव as laid down (विहित) in पाणिनि's सूत्र. Since वत् according to this सूत्र, possesses the sense of इव, it gives rise to तद्धितगा श्रौती, as इव gives rise to श्रौती उपमा.

आर्थी उपमा

तेन तुल्यं मुखं......आर्थी :—This portion of the वृत्ति may be interpreted in two ways, so as to account for तुल्य etc. giving rise to आर्थी उपमा.

(i) One may suppose, that herein मम्मट wants to show that with तुल्य etc. we do not get *the* direct way to convey औपम्य. For if it were *the way*, we would not have got the varying positions of तुल्य *etc.*, all yielding the same sense *viz.* औपम्य between the उपमान and उपमेय. Of इव, यथा *etc.*, for instance, the syntactical position is one and one only proving that they convey औपम्य in the most direct way.

(ii) Or one may supppose that herein मम्मट wants to show how तुल्यत्व is विश्रान्त with the उपमान only, or उपमेय only and thus is incapable of comprehending both उपमान and उपमेय as इव *etc.*, do. Therefore तुल्य *etc.*, are to be taken as giving rise to implied उपमा only.

There is one difficulty if the second way of interpretation were admitted. It becomes difficult to account for how तुल्य being विश्रान्त on both (इदं च तच्च तुल्यं) in some cases still gives rise to आर्थ औपम्य. मा. चं. attempts to get over this hurdle by inserting a very vital word *viz.* क्रमेण *i.e.* in इदं च तच्च तुल्यं; the word is विश्रान्त on इदं and तत् *in turn.* रामशरण तर्कवागीश (on साहित्यदर्पण), on the other hand, waxes a bit apologetic and says that though there is उभयविश्रान्ति here, still तुल्य *etc.* are said to give rise to आर्थी, because *generally* they do so! Read :

तुल्यादिपदानामपि क्वचित् षष्ठयर्थानुसंधानं विनाप्युभयसंबन्धसाम्यबोधकत्वस्य संभवेऽपीवादिवत्सर्वत्र तदभावात्तत्सद्भावेन श्रौती उपमेति भावः ।

The explanation, according to the first view, will be: in तेन (कमलेन) तुल्यं मुखं, the word तुल्यं comprehends only मुखं, the उपमेय; in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य), तुल्यं comprehends the उपमान only; in इदं (मुखं) तच्च (कमलं च) तुल्यं, तुल्यं comprehends both. But all these variations convey one idea of साधर्म्य. Since all of them vary from each other, and yet convey the same idea of साधर्म्य, साधर्म्य is *implied* by them. To put it in मम्मट's way, the तुल्यत्व in whatever form it may be put is felt *in the same way* due to our recalling (पर्यालोचनया) साम्य or साधर्म्य which therefore is implicit in such cases. **सम्प्रदायप्रकाशिनीः**—अतो नियमेनैकतर-विशेषणत्वाभावात् साम्यपर्यालोचनमुखेनैव तुल्यप्रतीतिर्व्यवतिष्ठते । अतः साधर्म्यमर्थादायातमिति तुल्यादिपदोपादाने आर्थ्येव ।

The explanation, according to the second view, will be: In तेन तुल्यं मुखं, the word तुल्यं comprehends the उपमेय, मुखं (not तुल्यं), in तत् (कमलं) तुल्यं अस्य (मुखस्य), तुल्यं comprehends the उपमान, तत् (कमल) and in इदं च तच्च तुल्यं, तुल्यं comprehends both *in turn* (क्रमेणेति शेषः—मा. चं.) In all these variations, therefore, तुल्यं is विश्रान्त on only one of the two correlates: उपमान and उपमेय. And yet, in effect, तुल्यं comprehends both. How then to reconcile the एकतरविश्रान्ति with उभयसम्बन्धप्रतीति? The gulf is bridged by assuming साधर्म्य as implied by तुल्य.

What is meant is: तुल्यत्व is used to convey साधर्म्य between two: उपमान and उपमेय, but the word तुल्य is विश्रान्त on one only. How then can the other correlate be comprehended unless on an assumption that तुल्य implies साधर्म्य and this, in effect, comprehends both?

Well might one ask, does not शब्दशक्तिमहिमा operate here as it did in the case of इव *etc.*? (See above). The reply seems to be something like this, if a guess were to be ventured. इव, यथा, वा are all indeclinables whose contribution to the sentence is unrestricted, while सदृश, तुल्य etc. are adjectives and hence their scope cannot extend further than the विशेष्यs which they qualify.

तद्वत् तेन तुल्यं *etc.* This accounts for आर्थी तद्धितगा पूर्णा, which, as seen above, only takes the form of a तद्धित in वत्, used according to the सूत्र: तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (and not तत्र तस्येव as above.). वत् is affixed to nouns whose action क्रिया is similar (तुल्यं adverb) to that of the उपमेय. Thus ब्राह्मणवत् अधीते क्षत्रियः is ब्राह्मणतुल्यं अधीते क्षत्रियः. Since here वत् has the sense of तुल्य, the resulting उपमा is **आर्थी** तद्धितगा.

It is easy to distinguish between the two uses of वत्: शाब्द-आर्थ. Where the उपमेय is in the Locative or Genitive and वत् is affixed

to the उपमान, the वत् is शाब्द; where the उपमेय is in the Nominative and वत् is affixed to the उपमान, the वत् is आर्थ. Thus,—

रामवत् गोपालस्य गावः } are श्रौत
and मोहमयीवत् करवीरे महाविद्यालयानि } or शाब्द
महाविद्यालये ब्राह्मणवत् शूद्रोऽधीते } is आर्थ.

इवेन......समासगा—मम्मट citing a वार्तिक of कात्यायन, gives the circumstance under which we can get श्रौती समासगा. As seen above, this is possible only on account of इव being supposed to form a compound with the preceding member. Thus चन्द्रः इव is supposed to be a compound.

According to the वार्तिक of कात्यायन (*circa* 500–350 B. C.), a वैयाकरण, इव forms a compound with the word which precedes it. But when it does so, it allows the preceding word to retain all the features of a non-compounded word.

Firstly, in the case of a compounded word, normally, the case-termination is dropped. ब्रह्मणः जिज्ञासा becomes ब्रह्मजिज्ञासा. But in the case of a compound with इव, the case-termination is not dropped. Thus in रामस्येव the case-termination in रामस्य is retained.

The second feature in a compound, which is present in Vedic words only, is that the original accent (प्रकृतिस्वरः) of the word normally undergoes a change as it (word) comes to be compounded with another word. [Every Vedic word is, as a rule, accented. This is called its प्रकृतिस्वर. Three types of accents are recognised: उदात्त, अनुदात्त and स्वरित.] Thus जि॒ह्वा has its accent changed in हिर॑ण्यजिह्व. But in the case of a compound with इव, the original accent is retained.

It seems anomalous that when both the features that characterize a compound are absent, we should look upon the word with इव following as a compound. But the पदपाठ, it should be noted, always treats a word with इव as if it were a compound word, only splitting it with an अवग्रह (ऽ) as in other compounds. Further, grammarians say that अग्निः इव राजा will be अग्निरिवराजः due to the word being looked upon as a compound at the end of which राजन् becomes राज.

It is noteworthy that all are not unanimous in accepting the compound with इव. The बह्वृच्स (Vedic school of the ऋग्वेद) admit it; the तैत्तिरीयs do not admit it.

Further, the compound is not नित्य as stated by मम्मट. It is optional. So **उद्योत** says that the insertion of the adjective नित्य is unauthorized व्याकरणे वैकल्पिकत्वांगीकाराद्वार्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः।

Again, **माणिक्यचन्द्र** in his संकेत (on the stanza अत्यायतै *etc.*) says : इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम्, ये तु इवेन समासं नेच्छन्ति तन्मते वाक्योपमेयम् । **क्रमेणोदाहरणानि ।**

N. B.—For a detailed elucidation of the stanzas given as उदाहरणs, see the commentaries, particularly उद्योत.

St. 1. स्वप्नेऽपि etc. Illustrates पूर्णा वाक्यगा श्रौती. Glorification of a king who is ever victorious. **स्वप्नेऽपि विजयश्रीस्त्वां न मुञ्चति:** उद्योत says वैरिभि: स्वप्नेऽपि तव विजयानुभवादित्यर्थ: **प्रभावप्रभव:** (1) The source of prowess as applied to the king; (2) the inspirer of powerful love (प्रभाव: प्रकृष्ट: भाव:). **स्वाधीनपतिका** is a type of नायिका defined in सरस्वतीकण्ठाभरण as स्वाधीनपतिका सा तु यस्या: पार्श्वं न मुञ्चति । पतिश्चित्ररतक्रीडारसास्वादनलोलुप: ॥

Here विजयश्री: is उपमेय; स्वाधीनपतिका उपमान; न मुञ्चति the साधारणधर्म; and यथा उपमाप्रतिपादक. Due to all the four constituents being stated the उपमा is पूर्णा; because स्वाधीनपतिका यथा विजयश्रीस्त्वां न मुञ्चति is not in a compound or तद्धित, it is वाक्यगा; due to यथा being used it is श्रौती.

St. 2. चकितहरिण etc. Illustrates पूर्णा वाक्यगा आर्थी. The description of the face of a lady, which grows red like a lotus in a fit of anger, causing joy to the नायक. Construe : (स:) चकितहरिणलोल्लोचनाया: तस्या: क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति आननं मुखं च सममिति चेतसि संमदं विधत्ते. तरुण: य: अरुण: तद्वत् तारा (bright) हारिणी च कान्तिर्यस्य.

Here तस्या: आननं is उपमेय; सरसिजं उपमान; तरुणारुणतारहारिकान्ति साधारणधर्म; समं उपमाप्रतिपादक. The उपमा is पूर्णा since all four are stated; it is वाक्यगा since no समास or तद्धित is involved in it; and आर्थी because सम is the उपमाप्रतिपादक.

St. 3. अत्यायतै etc. Illustrates पूर्णा समासगा श्रौती. Description of a king who governed his kingdom by the application of the five expedients of statecraft (साम, दान, दण्ड, भेद) which are compared to विष्णु's four arms. **अत्यायतै:** far-reaching in their effects, as applied to the उपायs; very long, as applied to the भुजs. **उद्धत** as applied to the king, are the unruly elements in the kingdom; as applied to विष्णु, the turbulent demons *etc.* **नियमकारिभि:** that bring the उध्दतs under control. **दिव्यै:** miraculous, as applied to the उपायs; divine as applied to the arms. **प्रभाभि:** *sc.* उपेतै: possessed of glory. Some construe प्रभाभि दिव्यैं: . **अनपायमयै:** unimpaired as applied to उपायै: ; uninjured as applied to भुजै:. **उपायै:** *viz.* साम, दान, दण्ड, भेद: the four expedients of statecraft. **शौरि:** कृष्ण = विष्णु **अद:** adj. of भुवनं this world. **य:** नृप: . **लक्ष्मीविलासभवनै:** लक्ष्मीविलास the amours of लक्ष्मी, as applied to भुज. विष्णु's

arms are the place where लक्ष्मी's amours show themselves. As applied to the उपायै, : they are the abode of the free play of wealth i. e. bringing about a rise in wealth.

Here उपायैः, is the उपमेय ; भुजैः उपमान; अत्यायतैः, उद्धतानां नियमकारिभिः, प्रभाभिर्दिव्यैः, अनपायमयैः are साधारणधर्मs; इव the उपमाप्रतिपादक. Since all the four are stated it is पूर्णा ; since इव is used it is श्रौती समासगा.

St. 4. अवितथ *etc.* Illustrates पूर्णा समासगा आर्थी. Description of the generosity of a king. अवितथ......श्रीः whose wealth is praised (गीत) owing to its greatness of capacity (प्रगुणगरिम) to enlarge (प्रथन) the range of expectations (मनोरथपथ) which never remain unfulfilled : i.e. whose wealth is utilised in gifts that always raise the expectations of the needy persons. अवितथ *etc.* is as much an adjective of सुरतरु as of the king.

Here भवान् is the उपमेय ; सुरतरु the उपमान ; अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीकत्व or अभिलषणीयत्व is the साधारणधर्म ; सदृश is the उपमाप्रतिपादक.

Since all the the four are mentioned, it is पूर्णा; since सुरतरुसदृश is a compound, it is समासगा ; since सदृश is the उपमाप्रतिपादक, it is आर्थी.

St. 5. गाम्भीर्यगरिमा etc. The first half illustrates पूर्णा तद्धितगा श्रौती ; the second half पूर्णा तद्धितगा आर्थी. Description of the depth and prowess of a king. सत्यं (adv.) indeed. गङ्गाभुजङ्गः = the ocean. भुजङ्ग = उपपतिः paramour. निदाघाम्बररत्न=निदाघसूर्य summer sun.

Here in the first half, सः (तस्य) is उपमेय ; गङ्गाभुजङ्गः उपमान ; गाम्भीर्यगरिमा साधारणधर्म ; वत् उपमाप्रतिपादक. Since all four are mentioned it is पूर्णा ; since गङ्गाभुजङ्गवत् is ताद्धित, it is तद्धितगा ; since वत् is used according to तस्य (here गङ्गाभुजङ्गस्य) इव, it is श्रौती.

In the second half, सः is the उपमेय ; निदाघाम्बररत्न the उपमान ; दुरालोकः the साधारणधर्म ; वत् the उपमाप्रतिपादक. Since all four are mentioned, it is पूर्णा ; since निदाघाम्बररत्नवत् is तद्धित, it is तद्धितगा ; since वत् is used according to तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः, it is आर्थी. [That वत् is used according to this सूत्र is clear by the उपमेय, सः being in the nominative and not genitive or locative.]

स्वाधीनपतिका etc. मम्मट here clarifies his standpoint in the matter of his choice of the illustrations.

An objector might urge :—In उल्लास X, we deal with अर्थचित्र काव्य or poetry that is striking due to figures of sense. अर्थचित्र, like शब्दचित्र, belongs to the अवर or अधम class of poetry, (शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्—मम्मट in उ. I) which must be *without* a व्यङ्ग्य or suggestion.

In the instance स्वप्नेऽपि etc. whose वाच्यार्थ is that जयश्री: does not leave you even in dream, however, we do not get a striking sense, says the objector, unless we call to our mind the *suggestion viz.* that जयश्री is a source of extraordinary wonder, since even when you are obedient to her wishes, still she dances attendance on you, just as a स्वाधीनपतिका is a source of astonishment when she is found to dote upon her lover. And what embellishes (अलंकार) a poem is striking-ness (वैचित्र्य) of sense. The objector might urge, therefore, that here the काव्य is not अधम but ध्वनि (or उत्तम काव्य where suggestion is more prominent) or at least गुणीभूतव्यङ्ग्य (मध्यमकाव्य where suggestion is subservient to the वाच्य).

मम्मट says : No. The काव्य should not be styled (व्यवहार:) as ध्वनि or गुणीभूतव्यङ्ग्य. For, it does not depend for its charm on the touch (संस्पर्श) of the suggested sense, as alleged by the objector, but on the perception of the strikingness of the expressed sense itself (वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव).

But that does not mean, मम्मट continues, that in his choice of instances, he will give such as rigorously banish suggestion say, of a sentiment, or that he will give instances illustrative *exclusively* of the figure in question. For suggestions and figures, other than the one it is intended to illustrate, are bound to be there in all cases of अवरकाव्य. He has ignored, says मम्मट, their presence, though strictly speaking अधमकाव्य ought to be void of व्यङ्ग्य and an instance must illustrate only the figure in question. For if he were to be meticu-lously strict in his choice of instances, he would have to give only such as are insipid due to the restricted scope. Thus though he has given instances that *do have* some sort of व्यङ्ग्य in them and those that also embody other figures besides, मम्मट pleads that he should not be supposed as indulging in contradictions, for in his choice he has taken certain liberties lest his instances should be insipid pieces of poetry.

प्रतीयमानेन विना न वैचित्र्यं वैचित्र्यं चालंकारः The प्रतीयमान or suggested sense lends charm. And charm is what embellishes a poem, as it does here. The objector possibly alludes to the suggestion of विरोध involved in स्वाधीनपतिकापि कान्तं भजमाना.

पूर्वापरविरुद्धाभिधानं in so far as अधमकाव्य is अव्यङ्ग्य as defined before (पूर्वं) while his instances now (अपर) are सव्यङ्ग्य ; and in so far as the stanza was intended to illustrate a particular figure, but embodied another too. **न चोदनीयम्ः** An objector should not urge against him (मम्मट).

लुप्ता उपमा

Now the author proceeds to divide the लुप्तोपमाs: 19 in all. Though in लुप्तोपमा, one or more constituents of the उपमा are dropped still, the उपमा does not become defective due to it. Thus in धर्मलुप्ता, for instance, though apparently the धर्म is लुप्त or not stated, still, it is too well-known or प्रसिद्ध and as such, even when unmentioned, it can be easily guessed. We merely say मुखं चन्द्र इव, but the साधारणधर्म *viz.* रम्यत्व is easily made out.

§ **सूत्र ४.** In this सूत्र, धर्मलुप्ता which is subdivided into 5 varieties is stated to have the same sub-divisions (तद्वत्) as पूर्णा, excepting one *viz.* तद्धितगा श्रौती. तद्धितगा श्रौती is not possible in धर्मलुप्ता, for the affix वत् (here used according to तत्र तस्येव) necessarily requires the statement of the साधारणधर्म. *e. g.* रामवत् गोपालस्य makes no sense, as the धर्म गाव: is dropped. आर्थी तद्धितगा धर्मलुप्ता also would have been impossible, had it not been for certain affixes (but not वत्) which can be used even without धर्म *e. g.* विषकल्पं मन: ।

धर्मलुप्ता (5 sub-divisions)

- श्रौती
  - वाक्ये 1
  - समासे 2
- आर्थी
  - वाक्ये 3
  - समासे 4
  - तद्धिते 5

तद्धिते कल्पबादौ *etc.* With कल्प (grammatically termed कल्पप्), देश्य, देशीय, we get तद्धितs that give rise to आर्थी उपमा, for they do not possess the sense of इव and yet convey साधर्म्य, of course, by implication.

St. 6. धन्यस्या etc. Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा श्रौती. A piece of advice to the heart to do whatever is said by some blessed or exalted person. **चेत:** voc. **सत्यं** adv. indeed.

Here वच: is उपमेय; अमृतं उपमान; साधारणधर्म *viz.* हितत्व, स्वादुत्व *etc.* is not mentioned, because it is too well-known. यथा is the उपमाप्रतिपादक. Not being in a compound or तद्धित, the उपमा is वाक्यगा.

St. 7. आकृष्टकरवाल: etc. Illustrates धर्मलुप्ता वाक्यगा आर्थी. Description of the appearance of a king on the battlefield. **करवाल:** sword. संपराय: battle. **प्रत्यर्थिसेना** hostile army. **कृतान्त** = यम.

Here प्रभु is the उपमेय ; कृतान्त : उपमान ; सम : उपमाप्रतिपादक ; धर्म क्रूरत्व is well-known and hence dropped. Note that आकृष्टकरवालत्व cannot be a

साधारण धर्म since यम is known to carry a दण्ड, not a करवाल. It is neither समासगा (कृतान्तसमः would be समासगा) nor तद्धितगा, hence it is वाक्यगा. Due to सम being used, it is आर्थी.

St. 8. करवालइव *etc.* Illustrates (1) धर्मलुप्ता समासगा श्रौती ; (2) धर्मलुप्ता समासगा आर्थी ; and (3) धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. Description of the behaviour, speech and mind of a person, against whom one is warned, on peril of losing one's life. Construe : **इति यदि वेत्सि तर्हि सखे जीवसि :** If you know this then you will survive. **तस्य** goes with आचारः, वाक् and मनः.

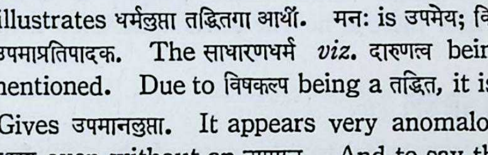
In करवाल इवाचार : we have धर्मलुप्ता समासगा श्रौती. आचार is उपमेय ; करवालः उपमान ; इव उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म, तीक्ष्णत्व being too well-known, is dropped. It is धर्मलुप्ता and, due to इव being used, समासगा श्रौती.

In तस्य वाक् अमृतोपमा we have धर्मलुप्ता समासगा आर्थी. वाक् is उपमेय ; अमृतः उपमान ; उपमः उपमाप्रतिपादक ; (अमृतं उपमा यस्याः) ; साधारणधर्म, स्वादुत्व being too well-known, is dropped. Because अमृतोपमा is a समास, therefore समासगा ; due to उपम being used, it is आर्थी.

विषकल्पं मनः illustrates धर्मलुप्ता तद्धितगा आर्थी. मनः is उपमेय; विष उपमान; कल्प (almost like) उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म *viz.* दारुणत्व being too well-known is not mentioned. Due to विषकल्प being a तद्धित, it is तद्धितगा आर्थी.

§ **सूत्र ५.** Gives उपमानलुप्ता. It appears very anomalous, that we should get an उपमा even without an उपमान. And to say the least, the instances given here and elsewhere (in the case of धर्मोपमानलुप्ता) leave a strong impression that they are cases of उपमानाभाव. जगन्नाथ, in his रसगंगाधर, while discussing the figure असम does draw attention to this view on the part of some, though along with मम्मट, he holds that what is meant in these instances is not that the उपमान is *not* there ; but that it *may be somewhere*, though unknown to us !

उपमानलुप्ता can only be आर्थी. Since इव, यथा *etc.* can be used only with उपमान, they cannot find room in उपमानलुप्ता. तद्धितगा also is impossible for तद्धित affixes are applied to the उपमानs.

St. 9. सअल *etc.* Illustrates उपमानलुप्ता वाक्यगा which can be आर्थी only for reasons given above. Exaltation of काव्य as being a supreme source of joy. संस्कृत छाया :—सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा निशम्यते सदृशमंशांशमात्रेण ॥ **सकलकरण......वितरणं** that which imparts (वितरण) wealth of supreme relief (परविश्राम) to all senses (सकलकरण).

The sentence is सरसकाव्यस्य अंशांशमात्रेण सदृशं न दृश्यते न वा निशम्यते। सरस काव्य is उपमेय ; सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणः—साधारणधर्म ; सदृशं उपमाप्रतिपादक. The उपमान, *which may be somewhere,* is not mentioned. Hence उपमानलुप्ता. Since काव्यस्य सदृशं is neither समासगा nor तद्धितगा, it is वाक्यगा.

कव्वस्सेत्यत्र *etc.* मम्मट shows how the same instance can, with slight modifications, be turned into one of उपमानलुप्ता समासगा (आर्थी, of course). The modifications suggested are to substitute काव्यसम for काव्यस्य and नूनं for सदृशं. समं takes the place of सदृशं of the second line, नूनं is substituted for सदृशं there to leave the metre intact.

Thus the st. would read :
सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यसमम्। दृश्यतेऽथवा निशम्यते नूनमंशांशमात्रेण ॥

Here only in place of काव्यस्य सदृशं we get काव्यसमं which, therefore, gives rise to उपमानलुप्ता समासगा, since काव्यसमम् is a समास. This once more shows how there is no rhetorical difference involved in समासगा and वाक्यगा.

§ **सूत्र ६. वादेर्लोपे** *etc.*

It will be convenient to take note of the following grammatical forms which figure in वादिलुप्ता and the following sub-divisions :—

कर्मणि क्यच्—*e. g.* सुतीयति = सुतं इव आचरति.
आधारे (= अधिकरणे) क्यच्—*e. g.* अन्तःपुरीयति = अन्तःपुरे इव आचरति.
क्यङ्—*e. g.* नारीयते = नारी इव आचरति.
क्विप्—*e. g.* विधवति = विधुः इव आचरति.
कर्मणि णमुल्—*e. g.* धर्मांशुदर्शं = धर्मांशुं पश्यन्ति यथा.
कर्तरि णमुल्—*e. g.* पार्थसंचारं = पार्थः संचरति यथा.

क्यच्, क्यङ् and क्विप् are affixes applied to nouns to form denominatives or nominal verbs. क्यच्:—When य is affixed to a nominal stem, we get a क्यच् form to be conjugated in परस्मैपद only. *e. g.* सुतीयति, अन्तःपुरीयति etc.

क्यङ्:—When य is affixed to a nominal stem, we get a क्यङ् form to be conjugated in आत्मनेपद only. *e. g.* नारीयते.

क्विप्:—When nominal bases are formed without the addition of any affix. Grammarians put it thus: क्विप् is affixed and dropped. Conjugated in परस्मैपद. *e. g.* विधवति, सवितरति etc. from विधु, सवितृ etc.

णमुलः—It is an Indeclinable Participle formed with the affix अम् having the same sense as that with त्वा. This Participle is generally used at the end of a compound. *e. g.* पार्थसंचारं, घर्मांशुदर्शम् etc.

वादेर्लोपे *etc.* वादिलुप्ता is again आर्थी in the broader sense; since here neither of the two kinds (श्रौत and आर्थ) of उपमाद्योतकs is stated, the उपमा is *implied* only. It is possible only in a समास, कर्मणि क्यच्, आधारे क्यच्, क्यङ्, कर्मणि णमुल्, कर्तरि णमुल्. In समास and णमुल् there is real वादिलोप. But as regards वादिलोप in क्यच् and क्यङ्, there is a difference of opinion among अलंकारिकाs *e.g.* **साहित्यदर्पण**:–इह च यथादितुल्यादिविरहाच्छ्रौत्यादि विशेषचिन्ता नास्ति। इदं च केचिदौपम्यप्रतिपादकस्येवादेर्लोपमुदाहरन्ति। तदयुक्तम्। क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वात्। ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति। प्रत्ययेन अस्वतन्त्रत्वादिवादिप्रयोगाभावाच्च, इति न वाच्यम्। कल्पवादावपि तथा प्रसंगात्।

वादिलुप्ता (6) [आर्थी only].

समासे	कर्मणि क्यचि	आधारे क्यचि	क्यङि	कर्मणि णमुलि	कर्तरि णमुलि.
1	2	3	4	5	6

वादेः gen. sing. **वादि** *i. e.* उपमाप्रतिपादकs like वा (= इव), यथा, इव, सदृश *etc.*

वाशब्दः *etc.* वाशब्दः उपमाद्योतकः. We have already given an instance of वा used as उपमाद्योतक. Another instance from the रामायण. सिंहः कुञ्जररुद्धो **वा** आस्थितः ... (उत्तरकांड 36. 42).

वादेः = उपमाप्रतिपादकस्य. षट् *viz.* (1) समासेन; (2–3) कर्मणः उत्पन्नेन क्यचा and अधिकरणात् उत्पन्नेन क्यचा; (4) कर्तुः क्यङा; (5–6) कर्मणः उपपदस्य णमुला and कर्तुः उपपदस्य णमुला. क्यचा, क्यङा, णमुला are instru. sings. of क्यच्, क्यङ् and णमुल्. **कर्मणः अधिकरणाच्च उत्पन्नेन क्यचा**:—The सूत्र in question is उपमानादाचारे; (३-१-१०) उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्. (कौ.) क्यच् is affixed to a noun which is an उपमान in the accusative, like which the उपमान is treated. **अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्**, is a वार्तिक which means: क्यच् is also affixed to a noun which is an उपमान in the locative, like which the उपमेय is treated. *e. g.* प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः (कौ.). **कर्तुः क्यङ**:—The सूत्र in question कर्तुः क्यङ् (सलोपश्च) (३-१-११) उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् (वा) स्यात्. (कौ.) क्यङ् is applied to a noun which is an उपमान, like which the उपमेय (in the nom.) behaves. *e. g.* कृष्ण इव आचरति कृष्णायते. [Nouns ending in स् like यशस् drop their final स् before it. *e. g.* यशायते, ओजायते.] **कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला.** The सूत्र in question is **उपमाने कर्मणि च** (३-४-४५) चात्कर्तरि। घृतनिधायं निहितं जलम्।

घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः अजक इव नष्ट इत्यर्थः । णमुल् is added to an उपमान, in the accu. or nom. which therefore is the object or subject of the action embodied in the णमुल्. कमकर्त्रोः उपपदयोः Loc. Absolute. कमकर्त्रोः उपपदयोः सतोः when कर्मन् and कर्तृ are the उपपदs or the words prefixed to the णमुल्.

St. 10. **ततः कुमुदनाथेन** *etc.* Illustrates वादिलुप्ता समासगा (आर्थी, of course,) where the साधारणधर्म and उपमान are compounded. Description of moon-rise. कुमुदनाथेन in apposition to चन्द्रेण. (कुमुद = the moon lotus.) **माहेन्द्री दिक्** = the East. **कामिनीगण्ड** the cheek of a lovely lady. चन्द्रेण कामिनीगण्डपाण्डुना embodies the उपमा.

Here चन्द्र is the उपमेय; कामिनीगण्ड the उपमान; पाण्डुता the साधारणधर्म. The वादि is dropped. Since कामिनीगण्डपाण्डु is a समास, [formed according to the सूत्र :—उपमानानि सामान्यवचनैः २-१-५५.], therefore, वादिलुप्ता समासगा. Note that in नेत्रानन्देन we have अतिशयोक्ति.

St. 11. **असित** *etc.* Illustrates again वादिलुप्ता समासगा but where the उपमान and उपमेय along with the साधारणधर्म are compounded. Description of a king getting fierce when confronted by enemies. **असित...पत्र** whose sword (असिपत्र) became fierce like a black (असित) cobra. The black sword resembles the black cobra. **रुहरुहिका** *etc.* रुहरुहिकया (*cf.* मराठी — रुखरुख) उत्कंठया आहितं (seized) चित्तं तेन तूर्णः (quick) चारः (movements) यस्य. **उत्कपोलकान्तिः**—उद्गता कपोल्योः कान्तिः यस्य. **प्रतिभटविक्रम** Valour of the hostile warriors.

Here असिपत्र is उपमेय; असितभुजंगः उपमान; भीषणत्व साधारणधर्म. उपमाप्रतिपादक is dropped. उपमेय, उपमान and साधारणधर्म being in a compound, the उपमा is वादिलुप्ता समासगा.

St. 12. **पौरं सुतीयति** *etc.* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि in the first पाद; वादिलुप्ता आधारे क्यचि in the second पाद; and वादिलुप्ता क्यङि in the third पाद. Description of the love of a king for his subjects; his bravery and its effect on his enemies. **पौरं सुतीयति** — He treats the citizen(s) as if they were his sons. [सुतं इव आचरति].

Here पौर is उपमेय; सुत उपमान, आचार (expressed by क्यच्) साधारणधर्म; the उपमाप्रतिपादक is dropped. Since सुतीयति is a क्यच् formation with सुत as उपमान in the accusative (सुतं इव आचरति), it is वादिलुप्ता कर्मणि क्यचि उपमा.

अन्तःपुरीयति—Construe: असौ समरान्तरे अन्तःपुरीयति. He behaves in the midst of a battle as in a harem. Here समरान्तर is उपमेय; अन्तःपुर the उपमान; आचार expressed by क्यच् (=freedom of movement) साधारणधर्म; वादि is dropped. अन्तःपुरीयति is अधिकरणे क्यच् from अन्तःपुर; अन्तःपुरे इव आचरति इति अन्तःपुरीयति; therefore वादिलुप्ता अधिकरणे क्यचि. विचित्रचरित्रचुन्चुः (*v. l.*)

विचित्रचरित्रचर्चः चुञ्चुः an affix conveying the sense of : well-known for, reputed for. **नारीयते** *etc.* Construe : तस्य कृपाणपाणेः समरसीम्नि चरितानि आलोक्य सपत्नसेना नारीयते. सपत्नसेना नारीयते—the hostile army becomes (as nervous) as a woman. नारीयते = नारी इव आचरति is क्यङ् from नारी. The उपमेय is सपत्नसेना; उपमान नारी; साधारणधर्म आचार (भीतत्व). वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्तरि क्यङि. चरितानि *v. l.* लसितानि.

St. 13. मृधे निदाघ *etc.* Illustrates वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि, and वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि. Description of the terrifying influence of a king on the battle-field and his free movements there. मृधे (मृध n.) in the battle. परे enemies. निदाघघर्मांशुदर्शं is णमुल् gerund : As they would look at the sun (घर्मांशुं) in summer.

Here तं is उपमेय ; निदाघघर्मांशु उपमान ; दर्शन साधारणधर्म ; both embodied in णमुल्. वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्मणि उपपदे णमुलि (णमुल् with the object निदाघघर्मांशुं as the prefixed word). **स पुनः पार्थसंचारं संचरति**—Illustrates वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि. पार्थसंचार—पार्थः संचरति तथा is णमुल् with कर्तृ prefixed : in other words कर्तरि उपपदे णमुल्. Here सः is उपमेय ; पार्थ उपमान ; संचार साधारणधर्म ; वादि is dropped. Therefore वादिलुप्ता कर्तरि उपपदे णमुलि.

As said above, there is a controversy among rhetoricians as to whether in such cases we have real वादिलोप. Are not these affixes by themselves taking the place, partly at least, of the वादि ? **सा. द.** fully recapitulates the position in इह च *etc.* cited above.

Really speaking, वादिलोप takes place only in the compound and the णमुल् which also practically amounts to being a compound.

धर्मवादिलुप्ता (२)

क्विपि | समासे

§ **सूत्र ७. एतद्विलोपे** *etc.* This gives धर्मवादिलुप्ता which is of 2 kinds एतयोः द्वयोः लोपे. एतयोः according to वृत्ति, धर्मवाद्योः. Note, however, that if एतयोः were to refer to the two that have immediately preceded, they are उपमान and वादि of सूत्रs ५ and ६. But we are to take them as the वृत्ति explains. The fault lies not in the वृत्ति but in the कारिका.

धर्मवादिलुप्ता is possible in क्विप् and समास. क्विप् is just like क्यच्, क्यङ्. But, by a technicality of grammar, this affix is supposed to be elided according to the सूत्र—वेरपृक्तस्य—(६-१-६७.). The simple fact is that क्विप् represents those denominative forms where the usual आय is absent. *e.g.* विधवति *etc.* Read **रामशरण तर्कवागीश**,—यत्र कालापादिभिः

आयल्लोपः क्रियते तत्र पाणिनीयैः क्विबनुशिष्यते। Thus as क्विप् is supposed to be लुप्त, by grammar, आचार which क्विप् conveys like क्यच् and क्यङ् is also लुप्त. क्यच् and क्यङ् not being लुप्त can convey आचार, साधारणधर्म; क्विप् cannot.

St. 14. सविता विधवति *etc.* Illustrates क्विपि धर्मवादिलुप्ता; describes how the frame of mind makes things pleasant or otherwise. If the mind is happy, even the sun becomes as cool as the moon; even the nights become as bright as days; while if it is unhappy, then even the moon is felt to be as hot as the sun; even days appear as dark as nights. विधवति, सवितरति, दिनन्ति, यामिनयन्ति are all क्विप्s (Note the absence of आय in all).

Here सविता, विधु, यामिन्यः and दिनानि are उपमेयs respectively in relation to विधु, सविता, दिनानि, and यामिन्यः. The साधारणधर्म cannot be there as क्विप् is supposed to be dropped; and वादि is not there. Therefore धर्मवादिलुप्ता क्विपूगा.

St. 15. परिपन्थि *etc.* Illustrates समासे धर्मवादिलुप्ता. Description of a king invincible to his enemies even in their thoughts.

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः—Who cannot be vanquished even in their thoughts—much less in their acts—by his enemies (परिपन्थिन्). **संपरायप्रवृत्तः**—when intent on fighting (संपराय). **राजकुञ्जरः** = राजा कुञ्जर इव according to पाणिनि's सूत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'. It should not be dissolved as राजा एव कुञ्जरः *i.e.* as a रूपकसमास, because परि .... दुराक्रमः is possible primarily in the case of राजा. Therefore राजा the उपमेय is principal in the compound. Hence the compound is उपमासमास, not रूपकसमास where उपमान is principal.

Here राजा is उपमेय; कुञ्जरः उपमान; the साधारणधर्म *viz.* powerfulness *etc.* and वादि are not stated, the धर्म being too well-known. Since राजकुञ्जरः is a compound, hence धर्मवादिलुप्ता समासगा.

धर्मवादिलुप्ता उपमा *and* **रूपक**—Here we come to the intriguing question of the difference between धर्मवादिलुप्ता उपमा and रूपक. मुखं चन्द्रः is a रूपक, they say. Can it not be looked upon as उपमा with धर्म and वादि dropped? No, says the आलंकारिक. He points to the सूत्र, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे', and says that if it were उपमा, it will never remain in the form मुखं चन्द्रः, but will be, according to the सूत्र, (note the word सामान्याप्रयोगे: in case the साधारणधर्म is not stated) at once compounded as मुखचन्द्रः. In other words, धर्मवादिलुप्ता, is not possible in वाक्य, while मुखं चन्द्रः is a वाक्य.

उपमितसमास *and* **रूपकसमास**—This leads us to the question of उपमितसमास and रूपकसमास. मुखचन्द्रः may be dissolved in two ways: (1) as an उपमा ; (2) as a रूपक. As an उपमा, it will be dissolved as मुखं चन्द्र इव in which मुखं *i.e.* उपमेय is प्रधान. As a रूपक, it will be dissolved as मुखं एव चन्द्रः where चन्द्र *i.e.* उपमान is प्रधान. उपमासमास is formed as seen above, according to the सूत्र 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे:' (२–१–५५). A noun denoting the उपमेय is compounded with the उपमान such as व्याघ्र, सिंह *etc.* the common property not being stated.

रूपकसमास also called मयूरव्यंसकादिसमास is formed according to the सूत्र 'मयूरव्यंसकादयश्च' २–१–७२. (मयूरो व्यंसकः = धूर्तः), which gives us some irregular कर्मधारयs. Whether a compound like मुखचन्द्रः should be dissolved as उपमा or रूपक depends on context. If the context does not decide either way, then the आलंकारिकs would give it as an instance of संदेहसंकर of उपमा and रूपक. [See further.]

§ **सूत्र ८.** Gives धर्मोपमानलुप्ता. It is possible in two sub-divisions: (1) in a compound (वृत्तौ), (2) and in a sentence. It will be आर्थी since in the absence of the उपमान इव, यथा *etc.* cannot be used. We can understand the dropping of धर्म, which when it is well-known can be dropped. But the remarks made above in relation to उपमानलुप्ता apply equally to this present case.

वृत्तौ मम्मट uses the word here in the sense of 'compound' though compound is only one of the five वृत्तिs or complex formations. [*viz.* कृद्-वृत्ति, तद्धितवृत्ति, धातुवृत्ति, समासवृत्ति and एकशेषवृत्ति,]

धर्मोपमानलुप्ता (2) (आर्थी)

समासे — वाक्ये

St. 16. दुण्दुण्णन्तो *etc.* Illustrates धर्मोपमानलुप्ता समासगा. सं. छायाः— दुण्दुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥ A piece of advice to the Bee, not to hover about the केतकी, leaving the माल्ती blossom. **दुण्दुलायमान** or दुण्दुणायमानः may refer to the sound of the bee or mean merely परिभ्रमन्. केतकीवनs bristle with thorns. The st. may also be an अन्योक्ति for a lover, not to carry on with one who may land him into trouble. He should lavish his love on माल्ती (possibly a नायिका).

Here the उपमेय is माल्ती. [We have seen that सदृश etc. can be used with the उपमेय also]. सदृशं is the उपमाप्रतिपादक. The साधारणधर्म—कण्टक-रहितत्वे सौरभातिशय (fragrance without thorns), and the उपमान—whatever

and wherever it may be—are not stated. Hence धर्मोपमानलुप्ता समासगा. [See उपमानलुप्ता above.]

माल्ती कुसुमेन समं (सदृशं) will give धर्मोपमानलुप्ता वाक्यगा. So the वृत्ति कुसुमेण सममिति *etc.* The author suggests समं which is as good as सदृशं (सरिच्छं) only for keeping the metre unimpaired.

§ **सूत्र ९. क्यचि** *etc.* आसे = निरासे = लोपे. This gives वादि-उपमेयलुप्ता which is possible only in क्यच्. We saw above that had it not been for a grammatical technicality, this sub-division had no justification. To drop the उपमेय in an उपमा is to knock out the very bottom of an उपमा.

St. 17. अराति *etc.* Illustrates क्यचि वाद्युपमेयलुप्ता. Description of the bravery of a king in the battle. **अराति.........विलोचनः** whose eyes are dilated (विकस्वर) at the sight (आलोक) of the valour of the enemies. कृपाणेन उदग्रः भीषणः दोर्दण्डः दण्डसदृशो बाहुर्यस्य. **सहस्रायुधीयति**—सहस्रयुधं इव आत्मानं आचरति। सहस्रायुध is कार्तवीर्य अर्जुन of a thousand (arms and) weapons.

Here सहस्रायुध is the उपमान; आचार, as in वादिलुप्ता, is the साधारणधर्म; वादि is dropped, and the उपमेय too. सः cannot be *grammatically* the उपमेय. For सहस्रायुधीयति is a क्यच् which has to be dissolved as सहस्रायुधं इव आचरति (not सहस्रायुधः इव आचरति when it will be सहस्रायुधायते, a क्यङ्). सहस्रायुधं, the उपमान, has no उपमेय mentioned. सः cannot be उपमेय, because सः is in the nom. while सहस्रायुधं is in the accu.—the rule being that उपमान and उपमेय must be in the same case *i.e.* सामानाधिकरण्य). Therefore we have to fill in the gap by inserting आत्मानम्. स (आत्मानं) सहस्रायुधं (इव) आचरति. Thus we get वादि-उपमेयलुप्ता.

वृत्तिः—अत्रात्मा उपमेयः As seen above, आत्मानं has to be supplied to ensure सामानाधिकरण्य between सः and सहस्रायुधम्. Thus आत्मा (आत्मानं) is the उपमेय, not सः. Grammatically सः may be different from आत्मा. But from a practical stand-point, are they not the same? Some read, ससहस्रायुधीयति and thus explain it as वाद्युपमेयलुप्ता, since the उपमेय is dropped. Read, however, **सा. द.** :—अत्र सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति इति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः। अत्र केचिदाहुः। सहस्रायुधेन सह वर्तते इति ससहस्रायुधः स इव आचरति इति वाक्यात्ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोपः इति तन्न विचारासहम्। कर्तरि क्यचः अनुशासनविरुद्धत्वात्।

§ **सूत्र १०. त्रिलोपे च** *etc.* When three *viz.* वादि, धर्म and उपमान are dropped, there can be समासगा उपमा only. Note that this is also a grammatical possibility, not a rhetorical one. The लोप of वादि and धर्म can

be well imagined as taking place in a compound; but the लोप of उपमान is a grammatical fiction, pure and simple. In fact, the उपमान—at least a trace of it—is present in this variety.

St. 18. तरुणिमनि *etc.* Illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता. Description of a youthful maiden that ravished the mind of a sage. **तरुणिमनि कृतावलोकना** who had just glanced at youth *i. e.* was on the threshold of youth. **ललित.........विग्रहा** who had given (वितीर्ण) her person (विग्रह) to graceful charms *i.e.* who exhibited graceful charms in her person, **स्मर.........अन्तरा** whose heart was bristling with showers of arrows of Cupid.

Here the word मृगनयना illustrates वादिधर्मोपमानलुप्ता. नयन is the उपमेय; मृगनयन the उपमान, but it is dropped—though in part—(मृगनयन being reduced to मृग in the compound). The वादि is dropped; the साधारणधर्म *viz.* चञ्चलत्व is also dropped being well-known. Thus it is वादिधर्मोपमानलुप्ता.

अत्र सप्तम्युपमान *etc.* मृगनयना has to be dissolved as मृगनयने इव नयने यस्याः सा. Normally we would have expected मृगनयननयना. But due to a वार्तिक of कात्यायनः—सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च, मृगनयना is reduced to मृग and thus we get the compound मृगनयना.

But there are some, who explain मृगनयना in another way. They say, मृग stands for मृगनयन by the process of लक्षणा. Therefore we have no उपमानलोप, they argue. According to them this will be merely an instance of वादिधर्मलुप्ता. **रं. गं.** thinks otherwise. He maintains that even supposing that मृग by लक्षणा stands for मृगनयन the compound मृगनयना continues to be त्रिलोपा उपमाः—मृगपदस्य मृगचक्षुःसदृशलाक्षणिकत्वपक्षे वृत्तेर्विशिष्टार्थवाचकपक्षेऽपि स्वस्वमात्रबोधकपदाभावात् त्रयाणां लोपः।

मृगनयना will be an instance of वादिधर्म-उपमानलुप्ता only if we looked at it as compound formed according to the वार्तिकः—सप्तम्युपमान etc. That is why मम्मट says: तदा इदं उदाहरणम्, not if we explain मृग as मृगनयन by लक्षणा, the whole standing for a part.

The वार्तिक means: a compound word, the first member of which is a noun in the locative or an उपमान, forms a बहुव्रीहि with another compound word. But in doing so, its (of the compound word) latter constituent is dropped.

कण्ठेस्थः कालः (नीलवर्णः) यस्य becomes कण्ठेकालः (=शिव), स्थ which is the latter part of कण्ठेस्थः being dropped, since कण्ठे is locative. This illustrates सप्तमीपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च.

मृगनयने इव नयने यस्याः becomes मृगनयना. Of मृगनयने, नयने which is the latter part is dropped, since मृग (though roughly speaking) is the उपमान. This illustrates उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च.

क्रूरस्याचारस्य *etc.* We have seen one variety of त्रिलोपा, where उपमान, साधारणधर्म and वादि are dropped. मम्मट refers to and refutes the view of some who give another त्रिलोपा wherein the उपमेय, साधारणधर्म and वादि are dropped. मम्मट shows that what they give as वादि-धर्म-उपमेयलुप्ता is no more than अतिशयोक्ति. There is a word आयःशूलिक (one who is cruel in his behaviour) which is explained as अयःशूलेन अन्विच्छति (स्वीयं) हितम् असौ. Here अयःशूल is recognised to stand for cruel conduct. Therefore some look upon अयःशूल—from which आयःशूलिक is derived, as an instance of उपमेय-साधारणधर्म-वादिलुप्ता उपमा. अयःशूल which is उपमान is stated while क्रूर आचार: the उपमेय, तैक्ष्ण्य the साधारणधर्म and वादि are dropped, they argue.

मम्मट says that here we have no उपमा as such. It is a case of अध्यवसान (=अध्यवसाय) *i.e.* supersession of the उपमेय by the उपमान which gives rise to अतिशयोक्ति. To put it technically क्रूर आचार is अध्यवसित as अयःशूल, in this case. In fact, मम्मट seems to say that if this त्रिलोपा were admitted, no field will be left for the figure अतिशयोक्ति.

As we saw earlier, to deny उपमेय in an उपमा is self-contradictory. Whatever pseudo-instance is given has only a grammatical value, not rhetorical. Where the उपमेय is not there; but the उपमान is there, as in चन्द्रोऽयम्, we get अतिशयोक्ति due to the उपमेय being अध्यवसित as the उपमान.

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

पूर्णा 6 {
- 3 श्रौती पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा.)
- 3 आर्थी पूर्णा (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा.)

लुप्ता 19 {
- 2 श्रौती धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा.)
- 3 आर्थी धर्मलुप्ता (वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा.)
- 2 उपमानलुप्ता (वाक्यगा, समासगा)—आर्थी only.
- 6 वादिलुप्ता (1 समासे, 2 क्यचि, 1 क्यङि, 2 णमुलि)—आर्थी only.
- 2 धर्मवादिलुप्ता (क्विपि, समासे)—आर्थी only.
- 2 धर्मोपमानलुप्ता (समासे, वाक्ये)—आर्थी only.
- 1 वाद्युपमेयलुप्ता (क्यचि)—आर्थी only.
- 1 त्रिलोपा *i. e.* वादिधर्मोपमानलुप्ता (समासे)—आर्थी only.

मम्मट now proceeds to draw attention to मालोपमा and रशनोपमा. In मालोपमा, one उपमेय comes to be compared with several उपमानs (एकस्यैव बहूपमानोपादाने); while in रशनोपमा, we have a string of उपमाs, wherein the उपमेय in each preceding उपमा becomes the उपमान in the following one, the scheme being a: b; b: c; c: d; and so on. Each उपमा here is thus like a link interconnected with another in a chain or girdle, hence the name रशनोपमा. [आलंकारिकs do not admit a रशनोपमा where the उपमान of each preceding उपमा becomes उपमेय of each succeeding one; presumably because to turn an उपमान into उपमेय means lowering its status. Otherwise there is no reason why such a रशनोपमा should not be admitted.]

मालोपमा is possible in two ways. When the साधारणधर्म between the उपमेय and the different उपमानs is the same; or when the साधारणधर्मs are भिन्न, in the case of the different उपमानs. Similarly, रशनोपमा is possible when the साधारणधर्म is the same or different in the different constituent उपमाs.

मम्मट says he has not taken the trouble to define (न लक्षिता) these, because it is possible to have a thousand and one variations (वैचित्र्यसहस्र) like these, though fundamentally they do not go beyond the varieties specified (उक्तभेदानतिक्रमाच्च).

St. 19. अनयेनेव अभिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a maiden who grew pale in sadness. दैन्येनेव मनस्विता—as high spirit gets cooled by poverty or helplessness. Here the same उपमेय *viz.* सा comes to be compared with several उपमानs *viz.* राज्यश्री, मनस्विता and पद्मिनी; hence मालोपमा. The साधारणधर्म is म्लानि which is अभिन्न in the different उपमाs.

St. 20. ज्योत्स्नेव *etc.* Illustrates भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा. Description of a charming lady. **प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका** who has drawn the whole world towards herself as sovereignty takes the whole world under its sway. **नितम्बिनी** beautiful lady. Here नितम्बिनी is उपमेय; ज्योत्स्ना, सुरा, प्रभुता: the उपमानs. The साधारणधर्मs are different for the different उपमानs. *viz.* नयनानन्दत्व, मदकारणत्व, and समाकृष्टसर्वलोकत्व respectively.

यथोत्तरमुपमानस्य *etc.* This explains रशनोपमा where the उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान of the following one (यथोत्तरं = उत्तरोत्तरम्). **पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे** = पूर्ववत् *i. e.* as in मालोपमा, here also the धर्म *i. e.* साधारणधर्म may be अभिन्न or भिन्न.

St. 21. अनवरत *etc.* Illustrates अभिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा. Description of a king who is distinguished by his generosity, eloquence, intelli-

gence *etc.* अनवरतं यत् कनकवितरणं सुवर्णदानं तदर्थं जलल्वभृते जलबिन्दुपूर्णे करे हस्ते तरङ्गिता तरङ्गवन्मिलिता अर्थिततिः याचकगणः यस्य नृपस्य. Note the रशनाः—भणति–मति–मति–चेष्टा–चेष्टा–कीर्तिं. Each उपमेय of the preceding उपमा becomes उपमान in the following उपमा. The साधारणधर्म अतिविमला is the same for all उपमाs. *i. e.* भणतिरिव मतिरतिविमला; मतिरिव चेष्टा अतिविमला; चेष्टेव कीर्तिरतिविमला.

St. 22. मतिरिव *etc.* Illustrates भिन्ने साधारणधर्मे रशनोपमा. Description of the king continued, तस्य नृपस्य goes with मति, मूर्तिं, सभा and जयश्रीः. Note the रशनाः—मति—मूर्तिं—मूर्तिं—सभा—सभा—जयश्रीः. The साधारणधर्म for the different उपमाs are respectively : मधुरत्व, प्रभावचितत्व and परेषां जेतुमशक्यत्व.

इत्यादिका रशनोपमा च — Note how the वृत्ति reads :

अनयेन .... इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे, ज्योत्स्नेव .... इति भिन्ने च तस्मिन् (*i.e.* साधारणधर्मे), एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा, यथोत्तरं उपमेयस्योपमानत्वे पूर्वपदभिन्नभिन्नधर्मत्वे अनवरत .... इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता.

एवंविधवैचित्र्य *etc.* One may just take note of एकदेशविवर्ति उपमा. In this, we have the उपमा explicit in some parts, implicit in others. Read मा. चं. and also रुय्यक (अलंकारसर्वस्व P. 92) **मा. चं.**—एवंविधेति भणनात् एकदेशविवर्तिनी उपमा । यथाः—नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ अत्र सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासोक्त्या विशेषणसाम्याभावात् । तस्मात् उपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथा अन्यैः उक्ता ।

Regarding these माला and रशना forms मम्मट seems to have scant respect. He relegates them to the वृत्ति (*e. g.* मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा, मालानिदर्शना, मालादृष्टान्त) and does not define them except in the case of मालादीपक which, as we shall see, is not दीपक in माला form, but a separate figure altogether. Note how he brusquely brushes aside रशनारूपक (under रूपक) as having no charm. **भामह** also says once :—मालोपमादिः सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरो मुधा । का. (२. ३८.)

उक्तभेदानतिक्रमाच्च—मम्मट is right in holding that in मालोपमा or रशनोपमा we have merely a combination of different उपमाs already dealt with. Therefore, there is no point in separately defining मालोपमा and रशनोपमा, he argues.

२—अनन्वय.

The name अनन्वय—absence of connection—gives but remotely an idea of the figure. The figure consists in comparing a thing with itself; it is Self-comparison. One thing can be compared with another. To compare a thing with itself appears, therefore, anomalous. But it is exactly in this anomaly that the essence of the figure lies. When a thing is compared with itself, the natural conclusion one draws is that there is nothing *else* with which it can be compared. In other words, it is unparalleled. The name अनन्वय is

explained in two slightly different ways. मम्मट himself in the वृत्ति says that it is so called because it involves the negation of connection (सम्बन्धाभाव:) with any उपमान excepting itself. Others like रुय्यक (अलंकारसर्वस्व), अप्पय्य दीक्षित (कुवलयानंद) explain the name as referring to the incongruity (अनान्वितत्व) inherent in comparing a thing with itself. The word अनन्वित, in Marathi, does still convey this idea of 'unmatched,' 'unequalled' (*e. g.* अनन्वित छळ, अनन्वित कृत्यें.).

भरत and दण्डिन् admitted the figure in substance, if not in name, when they respectively recognised सदृशी उपमा and असाधारणोपमा. भामह was the first to recognise the name. उद्भट admitted it, while रुद्रट listed it as a variety of उपमा. Later आलंकारिकs uniformly admit it.

Essentials :— अनन्वय requires the following things: (1) The उपमान and उपमेय will be one and the same; (2) and that too in the same sentence. *e. g.* रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव. In उपमेयोपमा, which follows this figure we have the same thing as उपमान and उपमेय but not in *one* वाक्य as here but in *two*. (3) Again the उपमान and उपमेय should be in the same words, as far as possible. Synonyms, though not forbidden, detract from the charm of the figure. *Cf.* **सा. द.** किन्तु अत्र उचितत्वात् एकशब्दप्रयोगः एव श्रेयान् । He cites अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषंगिकम् ।

It would thus seem that अनन्वय which, in fact, was a development of the उपमा, (See जगन्नाथ's treatment of the classified figure), must be put in the form of an उपमा :— तस्या मुखं तस्या मुखमिव. This औपम्य may be आर्थ also as in मुखं आत्मनैव तुल्यमभवत्. But it should not be put as स न केनापि अन्येन तुल्यः. Though in essence अनन्वय, implies the status without parallel, of a thing, स न केनापि तुल्यः will be relegated to the figure असम by some (मम्मट does not admit it); while others will bring it under उपमानलुप्ता उपमा.

अनन्वय *and* **उपमा :—** Though in both of them comparison is there, in उपमा, there is real comparison, for one thing is compared with other. *e. g.* मुखं चन्द्र इव. In अनन्वय, on the other hand, मुखं मुखं इव, there is merely a semblance of comparison, for to compare a thing with itself is unnatural in the extreme. Thus in उपमा is admitted the comparability of a thing with another; while in अनन्वय is implied the *incomparability* of the thing in question.

अनन्वय *and* **उपमेयोपमा**—See under उपमेयोपमा.

वृत्ति—उपमानान्तर *etc.* This explains the name of the figure. अन् + अन्वय implies the negation (अभाव) of connection (अन्वय = सम्बध)

with any other उपमान, excepting itself. We have already seen how रुय्यक and अप्पय्य दीक्षित explain the name in a slightly different manner.

§ **सूत्र ११.** Construe **एकस्यैव एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे अनन्वयः भवति ।**

एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be taken as Loc. Sing. meaning: when the same thing is उपमान and उपमेय both, in one sentence, the figure is अनन्वय. *Or* एकवाक्यगे उपमानोपमेयत्वे may be Nom. Dual standing in apposition to अनन्वय. अनन्वय consists in the उपमानत्व and उपमेयत्व of one and the same thing in a sentence. In whatever way we construe, the sense is the same.

St. 23. न केवलं *etc.* Illustrates अनन्वय. Description of a lady of unrivalled beauty and grace. The अनन्वय consists in: नितम्बिनी नितम्बिनीव भाति । तद्विलासा: तद्विलासा इव (भान्ति). Here the same thing नितम्बिनी is उपमान and उपमेय both. Also the same thing तद्विलासा: is उपमान and उपमेय both. This naturally results in conveying the idea that the नितम्बिनी is matchless and so the विलासs also. *Cf.* मा. चं.—अत्र नितम्बिनी नितम्बिनीव इति विलासा विलासा इव इति भेदाभावात् उपमानतया अनुपपद्यमानं अन्यव्यावृत्तौ लक्षणया अवतिष्ठते ।

३–उपमेयोपमा.

In उपमेयोपमा, we have two things compared, one with the other, each in turn being उपमान and उपमेय like कमलेव मतिः मतिः इव कमला, with the ultimate purpose of showing that they cannot be compared with any *third* thing. If I say, तस्याः मुखं चन्द्र इव चन्द्रस्तस्या मुखं इव, I imply thereby, generally speaking, that there is no third thing with which they can be compared.—Read **मा. चं.** अत्र पूर्ववाक्यात्साद‍ृश्यावगतौ पुनरिह साद‍ृश्यमुच्यमानं अनन्यार्थत्वे सति अन्यव्यावृत्तिं लक्षयति । अत्र पूर्वत्र च एतयोः सद‍ृशं नान्यदस्तीति भावः ।

In a normal उपमा we have उपमानेन उपमा. Here we have उपमेयेन उपमा, as मम्मट himself says in the वृत्ति. Due to this extraordinary feature, it is called उपमेयोपमा. In कमलेव मतिः मतिः इव कमला, what was उपमेय in the first उपमा *viz.* मतिः becomes उपमान in the following.

दण्डिन् accepted a division of उपमा called अन्योन्योपमा which approximates to उपमेयोपमा. भामह admitted उपमेयोपमा for the first time in name and substance. उद्भट, वामन and रुद्रट have all admitted it.

Essentials :—(उपमेयेन उपमा) In उपमेयोपमा, (1) there are two उपमाs; (2) in these two the उपमान and उपमेय exchange places: the उपमान in one being the उपमेय in the other and *vice versa*; (3) the purpose underlying this exchange of places of the उपमान and उपमेय

is to exclude any third thing as being similar to them. अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्, says जयरथ. This requirement results in excluding सविता विधवति विधुरपि सवितरति from the scope of this figure. For there though उपमान and उपमेय exchange places, it is not to exclude a third उपमान, but only to show the perverse effect of सवितृ and विधु on one who is सुखदुःखवशीकृतमनस्. (4) Since there are two उपमाs, two वाक्यs are necessary. But the two वाक्यs may be explicit or implicit. Read **जयरथः।**

स च वाक्यभेदः शाब्दः आर्थश्च। तत्र शाब्दो यथा—रजोभिः स्यन्दनोध्दूतैः गजैश्च घनसंनिभैः। भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ आर्थो यथा—भवत्पादाश्रयादेव गंगा भक्तिश्च शाश्वती। इतरेतरसादृश्यसुभगामेति वन्द्यताम् ॥ अत्र स्फुटेऽपि शाब्दे एकवाक्यत्वे गंगा भक्तिवत् भक्तिश्च गंगावत् वन्द्या इति अस्ति एव आर्थो वाक्यभेदः। अस्याश्च उपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्। अत एव उपमेयेन उपमा इति अस्या अन्वर्थाभिधानम्। यत्र पुनः उपमानान्तरतिरस्कारो न प्रतीयते तत्र नायमलंकारः यथा सविता विधवति विधुरपि सवितरति इत्यत्र। **रं. गं.** illustrates आर्थ वाक्यद्वय with नयनद्वयं परस्परात्मना तुलनामुदञ्चति।

(5) The *sameness* of words will indeed heighten its charm. तस्याः मुखं तस्या मतिः इव तस्या मतिः तस्या मुखमिव is better than तस्याः मुखं तस्या **मतिः** इव तस्याः **प्रज्ञा** तस्या मुखं इव or तस्याः मतिः तस्या वदनमिव. (6) The figure must tend to exalt an object. Read **रं. गं.**—इयं च उपमेयोपमा यदि कस्यापि अर्थस्य उत्कर्षाधायिका तदा अलंकारः।

उपमेयोपमा *and* **अनन्वय.**

अनन्वय—तस्याः मुखं तस्याः मुखं इव।

उपमेयोपमा—तस्याः मुखं तस्याः मतिः इव तस्याः मतिः तस्याः मुखमिव।

In both, no doubt, the same thing is उपमान and उपमेय. But while in अनन्वय, the same thing is उपमान and उपमेय in *one* वाक्य, in उपमेयोपमा the same thing is उपमान and उपमेय, in turn, in *two* वाक्यs. In अनन्वय the effect is द्वितीयसदृशव्यवच्छेद. In उपमेयोपमा the effect is तृतीयसदृशव्यवच्छेद.

§ **सूत्र १२. विपर्यास** *etc.* Construe तयोः (उपमानोपमेययोः) विपर्यासः उपमेयोपमा. विपर्यासः is परिवृत्तिः exchange of places. The same thing becomes उपमान and उपमेय both.

वृत्ति—परिवृत्तिः अर्थात् वाक्यद्वये :—The exchange of places of उपमान and उपमेय naturally presupposes *two* वाक्यs. In one and the same वाक्य, भिन्न उपमान and उपमेय cannot exchange places. जयरथ (and जगन्नाथ also) say that the वाक्यद्वय may be explicit or implicit.

इतरोपमानव्यवच्छेदपरा—This is the very life of the figure. As we saw above, mere exchange of places will not suffice as in सविता विधवति *etc.* The exchange of places must be with the intent of excluding a third thing as उपमान. Read मा. चं. cited above.

रं. गं. says एकेन धर्मेण एकप्रतियोगिके परानुयोगिके सादृश्ये निरूपिते अपरप्रतियोगिकस्य एकानुयोगिकस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्य अर्थतः सिद्धतया शब्देन पुनः तदुक्तिः स्वनैरर्थक्यपरिहाराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ।

उपमेयेन उपमा—As seen above, this is the distinctive feature of this figure.

St. 24. कमलेव *etc.* Illustrates उपमेयोपमा. Description of the wealth *etc.* of a king (यस्य). यस्य to be construed with all. कमला wealth. विभा splendour. कमला comes to be compared with मति and *vice versa.* Similarly and with similar effect, तनु comes to be compared with विभा and *vice versa.* धरणी with धृति and *vice versa.* This tends to show that they cannot be compared with a third thing. Construe : यस्य कमलेव मतिः मतिरिव कमला, and so on.

४–उत्प्रेक्षा.

All the three figures dealt with until now were उपमाs, if not in substance, at least in form. In fact, as we said earlier, Rhetoricians like दण्डिन् looked upon them as varieties of उपमा. With उत्प्रेक्षा, we pass on to a figure which has the element of उपमा in it, no doubt, but which is highly more poetical than उपमा.

Its higher poetical effect is to be explained thus : उपमा, अनन्वय and उपमेयोपमा are all भेदाभेदप्रधान. We have seen how उपमा is such; and as the other two also are उपमाs in form, they too show the same feature. In उत्प्रेक्षा, we get a figure which is अभेदप्रधान and if अतिशयोक्ति, in which the उपमेय is swallowed up by the उपमान, be taken to be the height of poetical effect in the direction of अभेद, then उत्प्रेक्षा is, indeed, a milestone on the way and, therefore, is to be assessed at a higher poetical value than उपमा. In fact, रुय्यक says that in उत्प्रेक्षा we have साध्य अध्यवसाय, while in अतिशयोक्ति it is सिद्ध.

Rhetoricians say that in उत्प्रेक्षा, the poet makes a headway towards अभेद, in so far as उत्प्रेक्षा is based on सम्भावन *i. e.* poetical fancy. In सम्भावन, say the आलंकारिक, the poet's mind is in a state of suspense or incertitude, of course, आहार्य or intentional and not स्वारसिक (or वास्तविक or actual,) wavering between the उपमान and the उपमेय but *with a greater bias towards the* **उपमान.** In other words, in उत्प्रेक्षा the poet seems to say : It *may* be the उपमान : मुखं चन्द्रं मन्ये. This state of incertitude of the mind may be conveyed by नूनं, मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायः *etc.* The majority of such words are given by दण्डिन् and others :—

मन्ये–शङ्के–ध्रुवं–प्रायो–नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ The name is explained as उत्कटा प्रकृष्टस्य (= उपमानस्य) ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षा.

Rhetoricians generally classify उत्प्रेक्षा as :—

उत्प्रेक्षा
- स्वरूपोत्प्रेक्षा
- हेतूत्प्रेक्षा
- फलोत्प्रेक्षा

In स्वरूपोत्प्रेक्षा, as in मुखं चन्द्रं मन्ये, one thing comes to be fancied as another ; in हेतूत्प्रेक्षा, the cause of a particular fact comes to be fancied as something other than the real one ; in फलोत्प्रेक्षा, the effect of something comes to be fancied as other than the real one. So many rhetoricians multiply these divisions by basing them on the classification into जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य. **सा. द.** gives 96.

स्वरूपोत्प्रेक्षा is illustrated by लिम्पतीव *etc.*, हेतूत्प्रेक्षा by उन्मेषं यो *etc.* फलोत्प्रेक्षा may be illustrated by प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति । where the फल, कामिनीचरणप्राप्ति is उत्प्रेक्षित.

But, as **र. गं.** says, the charm lies only in these three divisions : चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपात्मकानां त्रयाणां प्रकाराणामेवेति । मम्मट does not enter into these divisions at all. Nonetheless, his definition : प्रकृतस्य समेन सम्भावनं is comprehensive and yet precise enough to include all these divisions. For, is it not सम्भावन or poetical fancy that plays part in all of these ?

उत्प्रेक्षा *and* **उपमा** :—As we saw above, उपमा is भेदाभेदप्रधान ; while उत्प्रेक्षा is अभेदप्रधान. In one resides औपम्य, in the other सम्भावन. In उपमा like मुखं चन्द्र इव we have a certain knowledge that मुख and चन्द्र are भिन्न ; while in उत्प्रेक्षा, there is a certain incertitude (of course, intentional or आहार्य). This incertitude might be conveyed by the use of verbs like मन्ये, ऊहे, तर्कयामि, शङ्के ; or particles like ध्रुवं, नूनं, प्रायः. It may also be conveyed by इव used after verbs. For, the Grammarians have laid it down that इव used after verbs *e. g.* लिम्पति इव conveys सम्भावन and not औपम्य. नोपमानं तिङन्तेन they say. Read **दण्डिन्** : का. II. 227 ff.

But there are so many उत्प्रेक्षाs where इव is used after nouns. How are such cases to be distinguished from उपमा ? There is a safe criterion. When the उपमान is such as subsists only in the poet's fancy, in other words, is लोकातिक्रान्तगोचर, we should decide the figure to be उत्प्रेक्षा. When कालिदास describes the हिमालय as पृथिव्या इव मानदण्डः *i. e.* 'measuring rod of the earth, as though,' we can see that he refers to

a possibility of the poetic realm; when अग्निमित्र, at the end of Act I of the मालविकाग्निमित्र, describes the मुरजवाद्यनादः as स्वमनोरथस्य शब्द इव, we have again an instance of उत्प्रेक्षा. For, none but a poet can fancy a measuring rod of earth; and none but a poet can fancy a 'call' of aspirations. We know of measuring rods: but not of earth; we know of calls: but not of aspirations. To put it otherwise, when इव has to be interpreted as 'as if' and not 'like' the figure is उत्प्रेक्षा. So पाकशासन इव is उपमा; but अपरः पाकशासन इव is उत्प्रेक्षा; for अपरः पाकशासनः is possible only in कविसृष्टि.

Like उपमा, उत्प्रेक्षा has been recognised by all ancient Rhetoricians, except भरत. भामह and दण्डिन् admitted it and so did the rhetoricians that followed them. भामह, possibly by the presence of इव *etc.* in उत्प्रेक्षा, was led to describe it as 'उपमया सह'. It may be stated in passing that the word सम्भावन which मम्मट uses was first used in that sense by उद्भट (*circa 800 A. D.*) 'सम्भावनेयमुत्प्रेक्षा.'

For उत्प्रेक्षा *vs.* भ्रान्तिमत् see under भ्रान्तिमत्. For उत्प्रेक्षा *vs.* ससन्देह see under ससन्देह. For उत्प्रेक्षा *vs.* अतिशयोक्ति see under अतिशयोक्ति. For उत्प्रेक्षा *vs.* अनुमान see under अनुमान.

Essentials:—[उत्कटा प्रकृष्टस्य (उपमानस्य) ईक्षा ज्ञानमुत्प्रेक्षा] (1) As we saw above, in उत्प्रेक्षा, the स्वरूप, हेतु or कार्य may be *fancied* to be other than the actual one; (2) being a fancy the idea is आहार्य or intentional. (3) The fancy may be expressed by इव used after verbs; by इव used after उपमानs that are possible in the realm of the poet; by words like मन्ये, शङ्के, ऊहे, तर्कयामि. In the case of these words मन्ये *etc.*, however, one must be cautious: Read **रुय्यक**:—किन्तु उत्प्रेक्षासामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति। *i. e.* मन्ये must be used to convey poetical fancy and not mere conjecture. (4) In some cases, *e.g.* त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्। none of the words may be there, and yet we get उत्प्रेक्षा which is, therefore, गम्या as distinct from the वाच्या where these words are used. See below.

§ **सूत्र १३.** Construe: अथ प्रकृतस्य समेन यत् संभावनं सा उत्प्रेक्षा.

In उत्प्रेक्षा, प्रकृत or matter under description is fancied as being something else similar to it.

अथ—Until now the three figures dealt with were based on साधर्म्य which is भेदाभेदप्रधान. Now the author proceeds to deal with figures that are अभेदप्रधान. Hence the use of अथ. **समेन** *i.e.* अप्रकृत.

सम्भावनं—As we saw above, it involves a state of suspense, with a greater bias towards the उपमान. **जयरथ** in his gloss on रुय्यक's

अलंकारसर्वस्व explains it as follows : संभावना हि एकतरपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरदार्ढ्येन च प्रादुर्भवतीत्यस्याः साध्याध्यवसायतुल्यकक्षत्वम् ।

St. 25. **उन्मेषं** *etc.* Illustrates उत्प्रेक्षा (हेतूत्प्रेक्षा). A poetical fancy about the lotus-like grace of the feet of a maiden. The poet imagines that पद्मलक्ष्मी is clinging to the feet of the नायिका, because the नायिका has vanquished the moon—a born enemy of the day-lotus—by the beauty of her face. Construe : यः (इन्दुः) मम (कमलस्य) जातिवैरी (सन्) निशायां उन्मेषं (= विकासं) न सहते, तस्य (इन्दोः) सौन्दर्यदर्पः इन्दीवरदलदृशा (कमलपत्रदृशा) अनया (नायिकया) वक्त्रकान्त्या प्रसभं शान्तिं नीतः इति हर्षात् ते (नायिकायाः) पादयोः पद्मलक्ष्मीः लग्ना इति मन्ये । उन्मेषः bloom. प्रसभं शान्तिं नीतः was at once quelled, or suppressed.

This is an उत्प्रेक्षा (to be more precise हेतूत्प्रेक्षा) where the lotus-like beauty of the feet of the lady, though *due to nature*, comes to be fancied as being *due to joy* on the part of the lotus. The real हेतु for the beauty is Nature. The poet fancies (*cp.* the word मन्ये) it to be joy of the lotus due to the नायिका defeating the moon.

St. 26. **लिम्पतीव** *etc.* Another illustration of उत्प्रेक्षा (स्वरूपोत्प्रेक्षा)—in the second line, however, we have an उपमा. One fails to see why मम्मट, who does not bother about the divisions of उत्प्रेक्षा, should give one more instance. Possibly, the instance that received so much attention at the hands of earlier Rhetoricians—particularly दण्डिन्—could not be well ignored by मम्मट.

Description from the मृच्छकटिक, of the dark night when वसन्तसेना was, as an अभिसारिका, moving towards चारुदत्त's abode. **तमः अङ्गानि लिम्पतीव** :—So pitchy dark it was that the limbs seemed to get coated with it. **नभः अञ्जनं वर्षतीव**—the sky seemed to shower collyrium—such was the all-pervading darkness. **दृष्टिर्विफलतां गता** *i. e.* one cannot see with one's eyes due to darkness.

The उत्प्रेक्षा is present in the first half ; in the second, we have उपमा. इव following a verb, as we have already seen, gives rise to उत्प्रेक्षा. Here व्यापन and अधःप्रसरण of तमस् come to be fancied as अङ्गलेपन or अञ्जनवर्षण. This seems to be the उत्प्रेक्षा, according to मम्मट, to judge from his वृत्ति.

But there are others who say that the उत्प्रेक्षा lies, not in looking upon व्यापन *etc.* as लेपन and so on, but in attributing कर्तृत्व to the *inanimate* तमस् and नभस्. They say तमस् and नभस् being inanimate cannot be कर्तृs of acts. Here they are so described, and

there lies the उत्प्रेक्षा. **मा. चं.** seems to be of this view, which he justifies. But **कुवलयानंदकार** seems to favour the former view, though he refers to the latter in passing.

अत्र व्यापनादि ***etc.*** आदि includes अधःप्रसरण. व्यापन comes to be looked upon as लेपन; अधःप्रसरण as (अञ्जन-) वर्षण. But कुवलयानन्द seems to take व्यापन *alone* fancied in two ways as लेपन and वर्षण. As we saw above, **मा. चं.** does not agree with मम्मट in his estimate of the उत्प्रेक्षा in this stanza.

Here it may be noted that in both these instances the matter under consideration, the प्रकृत thing, is not stated. स्वभावलग्नत्व and तमोव्यापन both of which are प्रकृत are not stated in these particular stanzas. Later we shall come to the figure अतिशयोक्ति of the first variety where also the प्रकृत thing is अन्तर्निगीर्ण by the अप्रकृत. What, then, is the difference between the two?

We have already seen that in उत्प्रेक्षा and अतिशयोक्ति (I), we have अध्यवसान; but whereas in अतिशयोक्ति it is accomplished (सिद्ध), in उत्प्रेक्षा it is in the making (साध्य). This साध्यत्व is conveyed by words like इव, मन्ये, ध्रुवं *etc.* all of which equally hint at the hesitating tone of the poet, which is conspicuously absent in अतिशयोक्ति (I). Thus even where the प्रकृत is not mentioned, the bare presence of words like इव *etc.* is enough to distinguish the figure in question from अतिशयोक्ति.

Thus, though in the norm: मुखं चंद्र मन्ये, the प्रकृत is mentioned, it may be dropped in cases where it can be easily imagined. To be more categorical, in स्वरूपोत्प्रेक्षा, the प्रकृत may or may not be stated, as in मुखं चन्द्रं मन्ये and लिम्पतीव तमोऽङ्गानि respectively. In हेतूत्प्रेक्षा and फलोत्प्रेक्षा the प्रकृत is not stated at all. To state the real हेतु or फल will detract from the poetical effect. But then the words like इव *etc.* are enough to convey the उत्प्रेक्षा.

This brings us to the so-called गम्या उत्प्रेक्षा admitted by **र. गं.** and **कुवलयानंद** ***e.g.*** त्वकीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम्. When इव *etc.* are not there, when the प्रकृत is not there, one may venture to say that here we have, for all practical purposes, cases of अतिशयोक्ति; for the case becomes one of अध्यवसान and not संभावन.

५–ससन्देह

We have already seen that in मालोपमा, one and the same उपमेय comes to be compared with several उपमानs. ससन्देह is, in essence, मालोपमा. Therein the उपमेय comes to be compared with several उपमानs. But whereas in मालोपमा, the poet straightway compares the

उपमेय with several उपमानs, in ससन्देह the transition from one उपमान to another is rendered more poetical by being put in the form of a doubt, the different उपमानs being merely the various alternatives between which and the उपमेय the poet's mind wavers.

It is true that मुखं वा चन्द्रो वा is an instance of ससन्देह. But an effective ससन्देह arises only when we have the उपमेय doubted as being one उपमान after another. Note that the आलंकारिकs do not, as a rule, recognise मालाससन्देह, indicating thereby that *several* उपमानs form but the essence of ससन्देह.

But it is to भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा, that ससन्देह bears close affinity and for obvious reasons. The very purpose of ससन्देह is to focus our attention to the *different* facets of the उपमेय. The उपमेय may be exalted from various angles. From each angle, it comes to be compared with a different उपमान. The comparisons are set forth in the form of doubts, with the sole purpose of facilitating transition from one उपमान to another ; **र. गं.**, however, admits ससन्देह where the same साधारणधर्म may be present in the different alternatives, Read **र. गं.** :— अस्मिंश्च संशये नानाकोटिषु क्वचिदेक एव समानो धर्मः ।

Thus the instance of भिन्ने साधारणे धर्मे मालोपमा :—

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

may be put in the ससन्देह form as :—

इयं ज्योत्स्ना किम्, इयं सुरा किम्, इयं प्रभुता किम्.

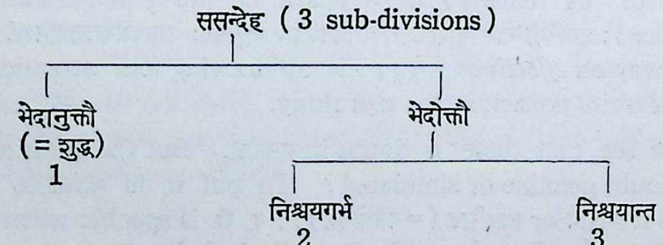
When विक्रम (विक्रमोर्वशीय IV. 62.) finds the संगमनीयमणि, what arrests his attention is the extreme red colour and extreme refulgence. So he doubts in his mind as to whether it is a morsel of flesh (well-known for its redness) or a spark of fire (well-known for its refulgence): प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः, स्फुलिंगः स्यादग्नेर्गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् । In this way an *effective* ससन्देह aims at drawing our attention to the different traits present in the प्रकृत thing.

We see that there is doubt in ससन्देह. But the question arises : is the doubt genuine or simulated? To put it in आलंकारिक terminology : is it आहार्य or स्वारसिक (=वास्तविक)? **र. गं.** is specific when he says: अयं च क्वचिदनाहार्यः क्वचिदाहार्यः। यत्र हि कविना परनिष्ठसंशयो निबध्यते प्रायस्तत्रानाहार्यः।............यत्र च स्वगत एव तत्राहार्यः । What is meant is that the poet may *pretend* that he is in doubt; or he may describe another party like विक्रम, in the above instance, as being in *genuine* doubt. In both

cases the result secured is the same : *viz.* drawing the reader's attention to the various facets of the उपमेय.

Essentials :—(सन्देहेन = संशयेन सह वर्तते इति) (1) There must be a doubt, genuine (स्वारसिक) or simulated (आहार्य), with the mind wavering between the different alternatives. (2) It must be poetical; mere स्थाणुर्वा पुरुषो वा cannot enjoy the status of an अलंकार. (3) The प्रकृत or उपमेय must, as far as possible, be one as possesses different angles on account of which it is suspected to be this उपमान and that. (4) While passing from one उपमान to another, the reason why the उपमेय is not the उपमान as it was suspected to be (or differentiating circumstance) may or may not be given. Thus in the above instance प्रभालेपी *etc.*, प्रभालेपी gives the reason why the प्रकृत is not आमिषलव. (Flesh is always dull red.) अभिवृष्टं वनमिदं gives the reason why it is not वह्ने: स्फुलिंग:; (which cannot burn when it is raining). In अस्या: सर्गविधौ *etc.*, no reason is given, the poet's mind only wavering between one possibility and another : चन्द्र:, मदन: and पुष्पाकरमास:.

Divisions of **ससन्देह**—This brings us to the divisions of ससन्देह. In some cases there may be mere transition from one उपमान to another without a statement of the difference (भेद); this is शुद्ध variety where no निश्चय as to the identity of the प्रकृत is arrived at. In this absence of निश्चय, शुद्ध resembles निश्चयगर्भ. In some cases, the transition may be accompanied and accounted for by the difference (भेद) between उपमेय and उपमान (भेदोक्तौ). When this भेद is stated, sometimes the poet may go on indulging in doubts, one after another, without coming to a *final* decision as to the identity of the उपमेय (निश्चयगर्भ). Sometimes, he may come to such a decision as to the identity (निश्चयान्त.) This gives us the following scheme :—

रुय्यक, in his अलंकारसर्वस्व, is explicit on these divisions: Read :—स च त्रिविध:। शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्च। शुद्धो यस्य संशये एव पर्यवसानम्। निश्चयगर्भ: य: संशयोपक्रम: निश्चयमध्य: संशयान्तश्च।

मम्मट, unlike **उद्भट,** seems to be for admitting निश्चयान्त. **उद्भट** holds, according to the वृत्ति, that in निश्चयान्त the identity of the उपमेय being established, nothing is left to our suggestion. निश्चयान्त, therefore, is less poetical than निश्चयगर्भ, argues उद्भट—so the वृत्ति says.

The term निश्चयगर्भ requires elucidation. निश्चयः गर्भे मध्ये यस्य. **सा. द.** calls it निश्चयमध्य. When passing from one उपमान to another, the poet arrives at a निश्चय, that the उपमेय is not the first उपमान and so proceeds to a second and so on. In this way, निश्चय—negative though it be that it is not the first उपमान, second उपमान and so on—lies sandwiched between two संशयs. Hence it is called निश्चयगर्भ. Read **सा. द.**—यत्र आदौ अन्ते च संशयः एव, मध्ये निश्चयः स निश्चयमध्यः । Really speaking, निश्चयगर्भ, if interpreted in this way, is not exclusive of निश्चयान्त. For in निश्चयान्त also do we not get निश्चय sandwiched between two संशयs? Thus just as in अयं मार्तण्डः *etc.* there is निश्चय between the two संशयs *viz.* अयं मार्तण्डः किं and अयं कृशानुः किम्, so in इन्दुः किं *etc.* there is निश्चय between इन्दुः किं and सरसिजं किम्. Will it not be proper, therefore, to take—though against accepted tradition—निश्चयगर्भ as व्यङ्ग्यनिश्चय and निश्चयान्त as वाच्यनिश्चय, निश्चय being *final* decision?

ससन्देह *and* **उत्प्रेक्षा** :—We have seen that in संभावन which forms the basis of उत्प्रेक्षा, there is a state of incertitude with a greater leaning towards the उपमान. To put it in तार्किक terminology, we have there an ऊह which is described as उत्कटैककोटिकः (wherein one extremity is felt more prominently). In ससन्देह, on the other hand, we have a state of incertitude wherein the mind wavers *equally* between the उपमान and the उपमेय, without a special leaning towards either. If the poet were imagined as marching towards अध्यवसाय (or अध्यवसान) that is reached in the figure अतिशयोक्ति, then ससन्देह marks a stage earlier than उत्प्रेक्षा. Since the mind wavers equally between the उपमान and the उपमेय in ससन्देह, whereas it leans more towards the उपमान in उत्प्रेक्षा, ससन्देह is one stage earlier than उत्प्रेक्षा. This difference manifests itself in the different modes of expression. While in ससन्देह, the suspense is expressed in the form of a doubt: इदं किं, इदं किं; in उत्प्रेक्षा it is put in the form of a fancy expressed by means of words like: इव, ध्रुवं, नु *etc.* It must be confessed, however, that in certain cases even with these words we get ससन्देह *e. g.* अस्याः सर्गविधौ *etc.* where we find नु is used to express doubt. **रुय्यक** does refer to a view according to which these also are taken as instances of उत्प्रेक्षा :—अन्ये तु नुशब्दस्य संभावनाद्योतकसत्त्वादुत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ।

ससन्देह *and* **उपमा** :—As we saw at the outset, ससन्देह is *in essence* मालोपमा itself. But whereas in मालोपमा, there is no element of incertitude or doubt, in ससन्देह we have doubt. मुखं चन्द्र इव has no element of doubt therein; while in मुखं वा चन्द्रो वा we have doubt. Again, ससन्देह is अभेदप्रधान for संशय itself is an outcome of अभेदबुद्धि; while उपमा is भेदाभेदप्रधान.

भामह first recognised the figure ससन्देह. दण्डिन् has no figure ससन्देह, but has संशयोपमा instead. उद्भट, रुद्रट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, and others recognise the figure: some styling it ससन्देह, others, सन्देह. रुद्रट alone names it संशय. According to the Trivendrum edition which reads स सन्देहस्तु *etc.*, मम्मट himself, it seems, recognised the figure under the name सन्देह.

§ **सूत्र १४.—ससन्देहस्तु............संशयः** । (Trivendrum edition reads स सन्देहस्तु *etc.*) ससन्देह means doubt with or without the statement of difference. **तु**:—merely introduces a new figure. **भेदोक्तौ तदनुक्तौ**—the भेद between the उपमान and उपमेय is mentioned in some cases, while in others it is not stated. It must be borne in mind that if the poet once gives भेद while passing from one उपमान to another, it is necessary that he should consistently do so in the case of all the different उपमानs. If he does not give the भेद in one case, he should not give it in others.

भेद *e.g.* in इन्दुः किं क कलङ्कः, कलङ्क is the भेद between इन्दु and मुख. In अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः, स खलु तुरगैः सप्तभिरितः gives the भेद between मार्तण्ड and प्रस्तुत नायक.

St. 27. अय मार्तण्डः किं *etc.* Illustrates निश्चयगर्भ ससन्देह. It describes the doubts on the part of the enemy at the sight of the prowess, lustre, and deadliness of a king on the battlefield. **मार्ताण्ड** *or* **मार्तण्ड** the sun. **स खलु** *etc.* The sun is possessed (इत) of seven horses, whereas the प्रकृत नायक possesses *one* horse only. Thus the sun's dependence on the horse is more than that of the king who, therefore, is superior to the sun. Some commentators interpret in a different way: the sun possesses seven horses only, whereas this king possesses innumerable horses—hardly convincing. **कृशानुः** fire. **प्रसरति** *etc.*—The fire does not advance in all directions, since it flares up only in the direction of the wind. The king, on the other hand, advances in *all* directions. **कृतान्तः** God of Death, Yama. Construe: साक्षात् कृतान्तः किम्. **महिषवहनोऽसौ**—Buffalo is the mount of यम, whereas the प्रकृत नायक has a horse, a superior animal, for his mount. Con-

strue: त्वां आजौ (समरे) समालोक्य प्रतिभटाः चिरं इति विकल्पान् विदधति। **विकल्प** doubt. **इति** thus, as described in the earlier lines.

Herein we have different doubts regarding the particular नायक, *viz.* whether he is the Sun, or Fire, or Yama. Each doubt is set aside by the statement of a distinguishing circumstance. Thus that he is not the Sun is decided by his not having the seven horses; that he is not the Fire is decided by his flaring in all directions; that he is not Yama is decided by his mount being other than a buffalo. In this way, one doubt after another is dispelled; but the question of his identity is left to our suggestion. Thus it is निश्चयगर्भ भेदोक्तौ ससन्देह. प्रताप, तेजस् and क्रूरत्व are the three aspects of the king that the poet wants to bring out.

Though undeniably there is a vein of व्यतिरेक running through the stanza in so far as the उपमेय is described as being superior to the several उपमान, the statement is yet in the form of doubts and hence the figure is ससन्देह.

भेदोक्तावित्यनेन *etc.* In the सूत्र, ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः, the word भेदोक्तौ indicates that the author admits (स्वीकृतः) not only the निश्चयगर्भ but also the निश्चयान्त variety of the figure. For, भेदोक्ति or statement of the differentiating circumstance is present in both. We have already seen how भेदोक्ति is present in निश्चयगर्भ variety illustrated by अयं मार्तण्डः किम् *etc.* That भेदोक्ति can be present in निश्चयान्त also is borne out by the instance इन्दुः किं क कलङ्कः *etc.*

The वृत्ति wants to lay emphasis on मम्मट's admitting the निश्चयान्त variety which उद्भट, as the वृत्तिकार (मम्मट?) says later, did not admit. This threefold division, it may be noted, has been admitted by रुद्रट's काव्यालंकार, रुय्यक's अलंकारसर्वस्व, साहित्यदर्पण, रसगङ्गाधर. As to उद्भट's own view-point see further.

St. 28. **इन्दुः किं** *etc.* Illustrates निश्चयान्त ससन्देह. Different doubts regarding the face of a नायिका, whose real identity is ultimately ascertained. इन्दुः किम् means अयं इन्दुः किम्. अम्बु कुत्र गतम् where is water, a necessary circumstance for lotus. Construe: हरिणाक्षि परतः (अन्ततः) ललितसविलासवचनैर्मुखमिति निश्चितम्।

Here the नायिकामुख is doubted, in turn, to be इन्दुः and सरसिज; both these doubts are discarded, in turn, owing to the distinguishing circumstances *viz.* the absence of कलङ्क and अम्बु which are invariably associated with इन्दु and सरसिज respectively, but are conspicuously absent in the case of the प्रकृत. In fine, the प्रकृत is ascertained to be

सुख due to the elegant and amorous words proceeding therefrom. Thus here we have निश्चयान्त ससन्देह.

किन्तु निश्चयगर्भ इव *etc.*—The वृत्तिकार (मम्मट?) claims to give the attitude of उद्भट (*circa* 800 A. D.) towards निश्चयान्त ससन्देह. In निश्चयान्त ससन्देह the identity of the प्रकृत thing is ascertained at the close. As this identity is *stated* in this variety and not left *to be guessed* (प्रतीयमान) as in निश्चयगर्भ, निश्चयान्त variety appears less poetical than निश्चयगर्भ and hence, says मम्मट, it has been ignored by उद्भट. Poetical taste values suggestion more than expression.

Does उद्भट really assume this attitude? Looking to his extant work, काव्यालंकारसारसंग्रह, it may be said that therein he does not *specifically* condemn निश्चयान्त. Nay, his definition of ससन्देह does refer to भेदोक्ति, just like मम्मट's, and as such might comprehend निश्चयान्त variety also. He defines it as उपमानेन तत्त्वं च **भेदं** च वदतः पुनः । ससन्देहं वचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधाः ॥ Only the instance that उद्भट gives is of निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. To that extent only, मम्मट's statement may be said to correctly set forth उद्भट's view. It is significant that there are views attributed to उद्भट by आलंकारिकs like आनन्दवर्धन and रुय्यक, which find no place in his काव्यालंकारसारसंग्रह. There is a possibility, therefore, of some other work of उद्भट on अलंकार which is no more extant and on which मम्मट and others base their views (read Prof. Banhatti's Introduction to का. सा. सं. p, xiii).

तदनुक्तौ यथा : तदनुक्तौ = भेदानुक्तौ. अस्याः *etc.* Illustrates शुद्ध or भेदानुक्तौ ससन्देह. Poetical doubts regarding the identity of the creator of उर्वशी, the heroine of the विक्रमोर्वशीय. **अस्याः सर्गविधौ चन्द्रः प्रजापतिः अभूत् नु** *i.e.* was it the moon that played the creator's *rôle* in creating उर्वशी? कान्तिप्रदः चन्द्र hints at उर्वशी's कान्ति or elegance. **शृंगारैकरसः मदनः नु** *i.e.* was it Cupid who takes delight solely in romance who created her? This hints at उर्वशी's fitness for शृंगार. **पुष्पाकरः मासः नु** was it the Vernal Season who played the part of the creator? This hints at उर्वशी being as delicate as a flower. **वेदाभ्यासजडः विषयव्यावृत्तकौतूहलः** adj. of पुराणो मुनिः *i.e.* नारायण, the creator of उर्वशी. °जडः grown cold (जड) owing to the study of the Vedas. The study of the Vedas makes one staid, unemotional, unimpulsive. **विषयव्यावृत्तकौतूहलः** whose curiosity has turned away from objects of sense. Construe: पुराणः मुनिः °जडः °कौतूहलः सन् इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं प्रभवेत्.

In the first two lines alone is the figure शुद्धससन्देह present. Is the creator of उर्वशी the Moon, or is it Cupid, or is it the Vernal

Season? Such are the different doubts raised, in view of उर्वशी being exquisitely elegant (like the moon), suited for romance (like Cupid), beautiful (like the vernal season). While passing from one उपमान to another, no भेद is mentioned as in the instances अय मार्तण्डः *etc.* and इन्दुः किं *etc.* Thus the first half of the stanza illustrates भेदानुक्तौ ससन्देह otherwise called शुद्ध. In शुद्ध ससन्देह as in निश्चयगर्भ, no निश्चय is arrived at. Read रुय्यक's quotation given above. The second half of the stanza embodies अतिशयोक्ति. Hence रुय्यक cites the stanza to illustrate अतिशयोक्ति (सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः). रुय्यक adverts to a view already cited, according to which, due to the use of नु (surely) these instances will come under उत्प्रेक्षा.

६–रूपक.

In उल्लास II we have dealt with a division of लक्षणा, *viz.* गौणी सारोपा illustrated by गौर्वाहीकः Vāhīka, the bull. Here वाहीक (some person) is identified with गौः on account of the सादृश्य, in point of stupidity *etc.* between the two: वाहीक being dull like the bull. It is this variety of लक्षणा based on सादृश्य, that lies at the bottom of रूपक. But not each and every गौणी सारोपा can be रूपक. रूपक, enjoying the status of an अलंकार, demands that गौणी सारोपा must also be वैचित्र्यवत्.

What about शुद्धा सारोपा लक्षणा of the type आयुर्घृतम् wherein there is आरोप based on सम्बन्ध other than सादृश्य? In आयुर्घृतम्, for instance, it is based on कार्यकारणभाव, आयुः being the कार्य of घृतः It is easy to lapse into the error of looking upon it as a case of रूपक. But मम्मट categorically repudiates its claim to be looked upon as an अलंकार while discussing the impropriety of accepting हेत्वलंकार, in the course of his वृत्ति on कारणमाला. (p. १६४.)

Like उत्प्रेक्षा and ससन्देह, रूपक is अभेदप्रधान. For the poet, when he remarks मुखं चन्द्रः, wants to drive at the अभेद or identity between the two. In उपमा *e. g.* मुखं चन्द्र इव, on the other hand, the poet while showing the अभेद is also conscious of the भेद, as we have already seen. माणिक्यचंद्र says: साम्यमात्रे उपमा। अतिसाम्ये तु रूपकम्। What is the exact stage that रूपक represents in the poet's progress towards अध्यवसान, the last stage of अभेद? We have seen how ससन्देह and उत्प्रेक्षा mark two successive stages leading to अध्यवसान. रूपक marks a stage further. Inasmuch as, in ससन्देह and उत्प्रेक्षा there is an element of incertitude, while, in रूपक, that element is conspicuously absent. There is a definiteness in रूपक.

It is equally easy to mistake what are acknowledged to be

cases of अतिशयोक्ति for रूपक. Note the following description of श्रीकृष्ण:— मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्, गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः। मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः॥ Here, to take one unit from the series, साग्रजः (= बलरामसहितः श्रीकृष्णः) मल्लानामशनिः इति विदितः *i. e.* श्रीकृष्ण who was regarded as 'thunderbolt' to themselves by the wrestlers, we have a case of अतिशयोक्ति; for मल्लानामशनिः इति विदितः makes this a case of अध्यवसान, so far as the मल्ल's are concerned. The मल्लs think: अशनिरयं (अयं not standing for श्रीकृष्ण) where the उपमेय is निगीर्ण by the उपमान. It may be noted, however, that with a slight modification, this itself will be a case of रूपक. Let the poet *himself* think: श्रीकृष्णः मल्लानामशनिः and it becomes a case of रूपक, for here there is आरोप on श्रीकृष्ण of being मल्लानामशनि; the उपमेय is not निगीर्ण and hence there is no अध्यवसान.

There is another case of अतिशयोक्ति—likely to be mistaken for रूपक. Describing the रूप of a king, a poet says: तदीयं रूपं शत्रूणां वित्रासनम्. रूपं वित्रासनम्, one might suggest, is a case of रूपक; since here is आरोप, he might urge, of वित्रासन on रूप. But, on a closer scrutiny, it will be seen that the case is of अध्यवसान and not of आरोप. The रूप is really speaking वित्रासनहेतु (the source of terror) not वित्रासन. So the हेतु is, in effect, निगीर्ण by the कार्य. Instead of saying रूपं वित्रासनहेतुः the poet says रूपं वित्रासनम्. That the अध्यवसान is based on सादृश्येतरसम्बन्ध (here कार्यकारणभाव) is another circumstance to mark the case off from a रूपक based on सादृश्य only.

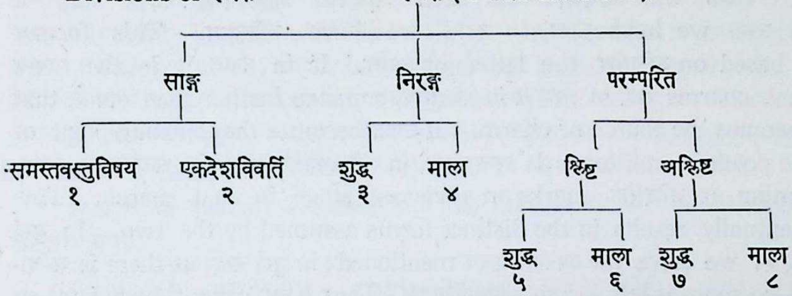
While discussing उपमितसमास, we have already drawn attention to the point of contact between उपमा and रूपक. It is too easy to mistake मुखं चन्द्रः as a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा. But, fortunately for us, the Grammarians have laid down that where the साधारणधर्म is dropped in an उपमा, the उपमान and उपमेय are necessarily compounded (उपमितं सामान्याप्रयोगे). If it were a case of वादिधर्मलुप्ता उपमा, we would have got मुखचंद्रः and not मुखं चंद्रः. That मुखचंद्रः may be, according to the particular circumstances, रूपक or उपमा is a different matter. One thing is certain and that is: मुखं चंद्रः can never be an उपमा.

It is interesting to note that रूपक is confined to the आरोप of one शब्दार्थ over another. In मुखं चद्रः, the शब्दार्थ of चंद्र is आरोपित on the शब्दार्थ of मुख. What about the आरोप of one वाक्यार्थ over another? It has crystallised into a separate figure *viz.* वाक्यार्थनिदर्शना. यः ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति स मेरुं लिलङ्घयिषति is, essentially, वाक्यार्थ रूपक, one वाक्यार्थ being आरोपित on another. But now who dare call it रूपक? वाक्यार्थ

निदर्शना, though a scion of रूपक, has carved out a separate kingdom for itself! Incidentally, it may be noticed that there is an analagous case of वाक्यार्थोपमाs crystallising into independent figures like दृष्टान्त, प्रतिवस्तूपमा, अर्थान्तरन्यास.

रूपक is a figure of great antiquity. भरत includes it in the four figures he recognised. After him भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, रुद्रट all recognised the figure. दण्डिन् understands the figure in a far wider sense than other rhetoricians, bringing figures like अपह्नुति, आक्षेप, and व्यतिरेक within its scope.

Divisions of रूपक :— रूपक (8 sub-divisions).

A रूपक may be detached (निरङ्ग) or sustained. A sustained रूपक again may be such as is made up of constituent रूपकs either inter-related as cause and effect (परम्परित) or not so related (साङ्ग). In the case of साङ्गरूपक all the constituent units may be expressly stated (समस्तवस्तुविषय) or one alone might be so stated, the others being implied (एकदेशविवर्ति). The परम्परित may or may not be based on श्लेष (श्लिष्ट or अश्लिष्ट). The शुद्ध subdivision occurs where the प्रकृत or उपमेय is identified with one उपमान only. In माल one उपमेय comes to be identified with several उपमानs.

Essentials :— [विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणात् रूपकम्—रुय्यक. अन्यरूपेण रूपवतः करणात्—कुवलयानन्द. रूपयति उपमानोपमेययोरभेदारोपेणैकतां नयतीति रूपकम्] (1) There must be the आरोप of the उपमान on the उपमेय, based on सादृश्य and no other सम्बन्ध. In other words, there must be गौणी सारोपा लक्षणा of the type मुखं चंद्रः. (2) The अभेदारोप must be आहार्य intentional or simulated and not स्वारसिक or genuine. The poet must indulge therein with a full consciousness that *really* मुखं is भिन्न from चन्द्र. (3) The आरोप of course must be striking (वैचित्र्यवत्) enough to be poetical. गौर्वाहीकः, (Vāhika is a bull) though सारोपा गौणी cannot

enjoy the status of a रूपक as it lacks वैचित्र्य. (4) The आरोप must be शब्दगत and not वाक्यगत. In मुखं चंद्रः the आरोपित and आरोपविषय are शब्दs only. आरोप of one वाक्यार्थ over another will be निदर्शना. (5) As there is आरोप, no उपमाप्रतिपादकs like इव, यथा, वा are present. (6) The साधारणधर्म between the प्रकृत and अप्रकृत must be obvious enough, making it unnecessary to mention it. In मुखं चन्द्रः the साम्य in point of रम्यत्व, *etc.* is too obvious. Sometimes however the साधारणधर्म may be mentioned as in नरानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसिं,: 'O Mother Ganges, you are a supreme remedy to save men.' Here नरान् त्रातुं is the साधारणधर्म.

रूपक *and* **उपमा :**—As seen above, माणिक्यचंद्र says that if in उपमा we have साम्य, in रूपक we have अतिसाम्य. This former is based on अभेदाभेद, the latter on अभेद. If in उपमा it is the साधर्म्य that charms us, in रूपक it is अभेदारोप, one step further than साधर्म्य, that becomes the source of charm. If उपमा becomes the starting-point of the poet's march towards अध्यवसान, in अतिशयोक्तिं, to wit, चन्द्रोऽयम् , रूपक, aiming at अभेदारोप, marks an advanced stage in that march. This eventually results in the distinct forms assumed by the two. In मुखं चन्द्र इव we have the उपमाप्रतिपादक mentioned ; in मुखं चन्द्रः as there is अभेदारोप, no room is left for an उपमाप्रतिंपादक. That रूपक cannot be mistaken for वादिधर्मलुप्ता we have already seen.

रूपक *and* **ससन्देह** *and* **उत्प्रेक्षा :**—We have seen that in ससन्देह there is संशय, the mind wavering equally between the different alternatives. In उत्प्रेक्षा, there is ऊह, the mind wavering with a greater bias towards the उपमान. In the case of रूपक, on the other hand, such an incertitude and wavering of the mind is conspicuously absent. There is no अनिश्चितता whatsoever.

रूपक *and* **स्मरण :**—See under स्मरण.

§ **सूत्र १५.** Construe : उपमानोपमेययोः यः अभेदः तद्रूपकम्. As we have already seen, उपमा is based on भेदाभेद. रूपक, however, is based on अभेद between the उपमान and उपमेय. In मुखं चन्द्रः इव we take the उपमान and उपमेय to be भिन्न in so far as there is comparison which requires two objects while we look upon them as अभिन्न in so far as they have the same common property. In a रूपक like मुखं चन्द्रः, on the other hand, there is no consciousness of भेद due to the absence of comparison. For here we progress to superimposition (आरोप), a step further than comparison. But there is still a consciousness of distinctness as is presupposed by superimposition itself. Superimposition re-

quires two objects: a thing superimposed and another superimposed upon. To that extent, in रूपक, there is a consciousness of distinctness. Even this distinctness vanishes in अतिशयोक्ति: चन्द्रोऽयम्. In short, in रूपक we have not the extreme भेद of an उपमा nor the extreme अभेद of अतिशयोक्ति. [See the वृत्ति].

अतिसाम्यात्......अभेदः अतिसाम्यात् goes with अभेदः. The अभेद is due to extreme similarity. अतिसाम्य :—अति is inserted to show that the साम्य in रूपक is more than that in उपमा.

अनपह्नुतभेदयोः उपमान and उपमेय whose distinctness is not disguised (अपह्नुत). Though there is अभेद it is not of that absolute type which presents itself in अतिशयोक्तिः चन्द्रोऽयम्. In अतिशयोक्तिः चन्द्रोऽयम्, the उपमान swallows up the उपमेय, in रूपक: मुखं चन्द्रः both are intact. Read **मा. चं.**:—अपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोस्तु अप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्ती स्याताम् । Further, तथा मुखं चन्द्र इत्यादिरूपके चन्द्रेण स्वगुणा लक्ष्यन्ते । तैर्मुखगुणाः । तैरपि मुखम् । ततश्च सामानाधिकरण्यं मुखचन्द्रयोर्गुणद्वारेण ताद्रूप्यादिप्रतीत्योपपद्यते । अत एव च भेदेऽप्यभेदप्रतीति.

सूत्र. १६ & **१७** define समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति, two sub-divisions of साङ्ग रूपक.

§ **सूत्र. १६. समस्तवस्तु......यदा:** Construe: यदा आरोपिताः श्रौताः (तदा) समस्तवस्तुविषयं रूपकं (भवति)। Wherever in a complex रूपक, all the उपमानs (=आरोपित) are explicity stated (श्रौताः) like the उपमेयs, we get समस्तवस्तुविषय रूपक. This is the definition of समस्तवस्तुविषय रूपक which, as we saw above, forms a sub-division of साङ्ग रूपक. साङ्ग रूपक is one which consists of parts, all together forming a complex or sustained रूपक. Here we have a set of उपमेयs and a corresponding set of उपमानs. In समस्तवस्तुविषय all the उपमानs are explicitly mentioned. This is in contrast to एकदेशविवर्ति where only some उपमान or उपमानs are directly stated, the others being inferable. That all the उपमेयs are directly stated in both the varieties goes without saying.

आरोपिताः *i. e.* उपमानs. Though the plural is used, it is not to be taken rigorously, as the वृत्ति says. That is to say, in certain cases, we may have समस्तवस्तुविषय with two उपमानs (आरोपितौ) which are directly stated.

Note the word आरोपित. In मुखं चन्द्रः, चन्द्र is आरोपित (also described as आरोप्यमाण) on मुख which is the आरोपविषय. **श्रौताः** directly expressed or, as the वृत्ति says, शब्दोपात्ताः. **समस्तवस्तुविषय:** A term dating as far back as **भामह**. The name is due to everything being comprehend-

an aggregate of the different components. Thus रात्रिः एव कापालिकी is on no higher level than ज्योत्स्ना एव भस्म or other रूपकs. That कापालिकी possesses भस्म etc. has nothing to do with its status. Even without रात्रिकापालिकी, the other रूपकs could have remained—giving rise to एकदेशविवर्ति रूपक.

अत्र पादत्रये...........न कार्या:—We have already seen how a compound like मुखचंद्रः can be dissolved in two ways : मुखं चन्द्रः इव or मुखमेव चन्द्रः, the former being an उपमा, the latter रूपक. Unless there is some conclusive circumstance (साधक), confining us definitely either to रूपक or उपमा, a compound like मुखचन्द्र may, with equal justice, be interpreted alternately as उपमा or रूपक. This gives rise to संदेहसंकर, a complex figure dealt with at the close of the Ullāsa, which arises when there is absence of certainty of one figure due to the absence of a circumstance favourable (न्याय, साधक), for the acceptance of one figure, or unfavourable (बाधक) for another figure, leading to its rejection. (एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः)

One might just suspect that in the stanza ज्योत्स्नाभस्म etc. which is given to illustrate समस्तवस्तुविषयरूपक, we have a case of सन्देहसंकर rather than of रूपक exclusively. The four compounds embodied in the first three quarters (पादत्रये) of the stanza,—ज्योत्स्नाभस्म, तारकास्थीनि, रात्रिकापालिकी and चन्द्रमुद्राकपाल—may be dissolved either as उपमाs or रूपकs and not exclusively as रूपकs. Thus, to take one instance, ज्योत्स्नाभस्म may be dissolved either as ज्योत्स्ना एव भस्म (रूपक) or ज्योत्स्ना भस्म इव (उपमा). [Trvm. Edition reads अत्र पादत्रयम् । *sc.* रूपकात्मकम्]

मम्मट, however, justifies the instance as one exclusively of रूपक and not उपमा. There is a circumstance, he argues, which makes out a case (साधक) for रूपक, ruling out thereby the possibility of उपमा. That circumstance is the epithet अन्तर्धानव्यसनरसिक, taking delight in अंतर्धान. °रसिकत्व pertains more appropriately to the कापालिकी, whose hobby it is to vanish, who is the आरोपित or उपमान in the present case. So, to suit the धर्म of अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व, कापालिकी becomes the प्रधान member in the compound. And if कापालिकी is the प्रधान member of the compound, it is a रूपक, रात्रिरेव कापालिकी, and not an उपमा. There is no room, therefore, for a doubt that herein we have a case of संकर of रूपक (तत्) with उपमा.

Since in रात्रिकापालिकी कापालिकी is the प्रधान member, it naturally follows that in ज्योत्स्नाभस्म, तारकास्थीनि and चन्द्रमुद्राकपाल, the 2nd member of each is प्रधान, for भस्म, अस्थि and मुद्राकपाल pertain to a कापालिकी. All these compounds also, therefore, become रूपकs.

One might just pose मम्मट with the question: Is not अन्तर्धानव्यसन-रसिकत्व रात्रिधर्म also? Because, रात्रि covers up or obscures things. There are two objections to this view. First, अन्तर्धान stands primarily for mysterious disappearance which is solely the feature of a कापालिकी; and secondly, रसिकत्व is a चेतनधर्म, more properly connected with the चेतन कापालिकी than the अचेतन रात्रि.

एकदेशविवर्ति रूपक

एकदेशविवर्ति which dates back from **भामह** is another sub-division of the साङ्ग रूपक. Whereas in समस्तवस्तुविषय the उपमानs, one and all, are expressly stated, in एकदेशविवर्ति, some उपमानs are merely *suggested* on the strength of others that are expressed. That is to say, the उपमान or उपमानs that are expressed may just hint at others, which thus are suggested and as such poetically more effective. Thus in एकदेशविवर्ति रूपक, which like समस्तवस्तुविषय consists of several रूपकs, all the उपमेयs are expressed; and so some उपमान or उपमानs. Other उपमानs are left to our suggestion. The name एकदेशविवर्ति is explained by मम्मट as एकदेश-विवर्तनात्: which subsists more apparently in one portion (where the उपमान or उपमानs are expressed) than in others.

For एकदेशविवर्ति रूपक *vs.* परंपरित रूपक see below.

§ **सू. १७.** Construe: ते (आरोप्यमाणाः) यस्मिन् श्रौता आर्थाश्च तत् एकदेशविवर्ति. That is एकदेशविवर्ति where the उपमानs (आरोप्यमाण = आरोपित) are some of them expressed (श्रौत), others implied (आर्थ). **ते** refers to the आरोपितs mentioned in the preceding सूत्र, समस्तवस्तुविषयं श्रौता **आरोपिता** यदा।

वृत्तिः—केचिद् *etc.* **आरोप्यमाणाः** = आरोपिताः = उपमानानि. **अर्थसामर्थ्यादवसेयाः** are to be guessed by force of implication. The उपमानs that are expressed are powerful enough to suggest others. **इति एकदेशविवर्तनात्**: *i.e.* इति एकदेशे विशेषेण वर्तनात्. This complex रूपक is more apparent in some portions than in others—more apparent in so far as in those portions the उपमान or उपमानs are expressed, not implied as in others. Note how the constituent रूपकs are looked upon as forming one complex रूपक of which they are parts (एकदेश). Correct the translation as 'in a part (of the complex figure.)' **माणिक्यचन्द्र** explains the name समस्तवस्तुविषय in a fantastic way which smacks more of

pedantry than accuracy: **एकदा** एकस्मिन् काले **ईशः** शाब्दत्वात् समर्थः **विवर्तः** रूपणविधिर्यत्रेति व्युत्पत्तिः. Compare **प्रतीहारेन्दुराज** on काव्यालंकारसारसंग्रह. १. १४. for a similar derivation.

St. 31. जस्स *etc.* Illustrates एकदेशविवर्ति रूपक. Description of a king whose enemies used to take to their heels when he put his hand on his sword. सं. छाया :—यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ **यस्य** *sc.* राज्ञः. **रणान्तःपुरे** In the harem of battle. **मण्डलाग्रलतां करे कुर्वतः** as soon as he handled the sword (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य मण्डलाग्रः, a kind of sword with arched tip) **लता** only hints at the length. **रससंमुखी** *i. e.* वीररससंमुखी *adj.* of रिपुसेना : that was prone to the heroic sentiment. **पराङ्मुखीभवति** flees away.

Here रणांतःपुर is a रूपक wherein रण comes to be identified with अन्तःपुर. In this रूपक, the आरोपित (अन्तःपुर) is expressed and enables us to *guess* other आरोपितs *viz.* नायिका in relation to मण्डलाग्रलता and प्रतिनायिका in relation to रिपुसेना. What is meant is: As soon as we find रण identified with अंतःपुर, by an easy surmise we identify मण्डलाग्रलता with नायिका and रिपुसेना with प्रतिनायिका. For is it not usual with a king, *in the harem,* to take up the hand of one consort, the sight of which becomes repugnant to another ? This understanding is facilitated by the feminine gender of रिपुसेना and मण्डलाग्रलता as also by the word रससंमुखी hinting at शृंगारसांमुख्य.

Thus in this complex रूपक, the आरोपित *viz.* अन्तःपुर is expressed. The others *viz.* नायिका and प्रतिनायिका are implied. Hence it is एकदेशविवर्ति. Note that, viewed from a different angle, this instance can, with justice, be one of समासोक्ति. See under **समासोक्ति.**

वृत्ति :—अत्र *etc.* **शब्दोपात्तम्** *i.e.* explicitly mentioned in the compound रणान्तःपुर. **अर्थसामर्थ्यादवसीयते** : Because, the आरोप of अन्तःपुर on रण at once puts us in mind of the scene in a royal harem, where the king takes (करेक्र) the नायिका by the hand, thereby making the प्रतिनायिका turn away in huff ! **एकदेशे विशेषण** *etc.* Explanation of the name एकदेशविवर्ति. विशेषेण वर्तन is, in **रसगंगाधरकार**'s words, स्फुटतया, because the उपमान *viz.* अंतःपुर is expressly stated.

§ **सू. १८. साङ्गमेतत्** एतत् *i. e.* the one of which समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति are sub-divisions.

Here an interesting question presents itself to our minds. We have seen above that what is साङ्ग रूपक is no more than an *aggregate*

of several constituent रूपकs. If it is an aggregate, are we justified in looking upon साङ्ग रूपक as a sub-division of रूपक? For, sub-divisions of figures must be based on a higher principle than mere aggregation. **जगन्नाथ,** in his र. गं., does refer to such a view. But he takes pains to contradict it by saying that aggregation also is sometimes charming. Read: अत्र च चमत्कारविशेषजनकतया रूपकसंघातात्मकमपि सावयवरूपकं रूपकालंकृतिभेदगणनायां गण्यते। यथा मौक्तिकालंकृतिभेदगणनायामेकं नासामौक्तिकमिव संघातात्मकमौक्तिकमञ्जर्यादयोऽपि गण्यन्ते। अन्य (था?) मालारूपस्योपमादेस्तद्भेदगणनेऽगणनप्रसङ्गात्। एतेन गवां संघातो गोभेदानां कपिलादीनां गणनायां यथा न गण्यते तथा रूपकभेदगणनाप्रस्तुतौ न तत्संघातात्मकं सावयवं गणनीयं इति परास्तम्।

We have already seen how आलंकारिकs like रुय्यक and the commentator माणिक्यचन्द्र are inclined to admit एकदेशविवर्तिनी उपमा, a counterpart of एकदेशविवर्ति रूपक.

वृत्ति: उक्तद्विभेदं सावयवम्। साङ्ग is सावयव. रसगंगाधर calls it such. **उक्तद्विभेदं** The two sub-divisions of which (समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति) are stated just now.

निरङ्ग रूपक

निरङ्ग रूपक is one which, unlike साङ्ग, does not consist of parts or constituent रूपकs. It has two sub-divisions: शुद्ध and माला. शुद्ध occurs where there is one रूपक, absolute and unrelated to another. माला occurs where on one आरोपविषय several आरोपितs are superimposed. Note that माला is consistent with निरङ्गत्व. Because, in माला, though we have several रूपकs, yet the उपमेय or आरोपविषय is the same in all.

निरङ्ग (2 sub-divisions.)

शुद्ध | माला.

§ **सू. १९. निरङ्गं तु शुद्धं:** Correct Translation:—'What is known as शुद्ध is a sub-division of the निरङ्ग रूपक.' शुद्ध रूपक is one where we have one simple रूपक, not forming part of an aggregate. It is an absolute unit. The epithet शुद्ध (opposed to माला) as applied to figures (*cp.* शुद्धा निदर्शना, शुद्धा प्रतिवस्तूपमा, शुद्ध दृष्टान्त, शुद्ध दीपक, शुद्ध व्यतिरेक) conveys the idea of an absolute unit, not related to another.

Let us not forget that it is an easy transition from शुद्ध to साङ्ग. मुखचन्द्रः may be शुद्ध. But मुखचन्द्रः हासज्योत्स्नां तनोति will be साङ्ग (समस्तवस्तुविषय).

St. 32. Illustrates निरङ्ग शुद्ध रूपक. Description of a maiden whose behaviour indicates her incipient youth. **यत्** since. **गीतध्वनिषु अङ्गानि स्तिमितयति :** Her limbs become still as she listens to the tunes of music. Music, any or from her कान्त ? Did we have mediaeval serenades in India ? **कान्तोदन्तं प्रश्नयति** asks news (उदन्तः m.) about her beloved. **अन्तः अनिद्रं** (*adv.*) **स्वपिति** she lies down restless at her heart (अन्तः). **अहो** Bravo! Oh! Construe: मनसिजः अस्या हृदि प्रेमलतिकां सेक्तुं प्रवृत्तः इति वेद्मि । I feel that Cupid has set about watering the creeper of love in her heart *i. e.* Cupid is making her feel the impulse of love, which is to grow stronger and stronger.

Here प्रेमलतिका (प्रेम एव लतिका) is the शुद्ध रूपक, since it is unrelated to any other unit. The word सेक्तुं, which is primarily connected with लतिका, rules out the possibility of an उपमा : प्रेम लतिका इव.

§ **सू. २०. माला तु** *etc.* माला is on the same lines as मालोपमा, dealt with earlier. We have seen that in मालोपमा one उपमेय comes to be compared with several उपमानs. In मालारूपक, one आरोपविषय *i. e.* (उपमेय roughly speaking) has several आरोपित (*i. e.* उपमानs) superimposed on it.

This सूत्र goes to indicate how the author of the वृत्ति must be the same as that of the सूत्रs or कारिकाs. For, मालोपमा which is mentioned in the वृत्ति portion [*cp.* एकस्यैव बहूपमानोपादाने p. २६.] comes to be alluded to in the सूत्र here.

St. 33. सौन्दर्यस्य *etc.* Illustrates माला (निरङ्ग) रूपक. Description of a lady who combined in herself every grace and charm. **तरङ्गिणी** River. **तरुणिमोत्कर्षस्य** *etc*: She is the outburst of raptures of the Height-of-youth (तरुणिम्नः उत्कर्षः). Height of youth is personified. तरुणिमोत्कर्ष is *revelling* in her person. **कान्तेः कार्मणकर्म** The hypnotic feat of charms. **कार्मणं** = वशीकरणं. ओषध्यादिमूलेन यत् त्रासनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म तत्. **नर्मरहस** = नर्मरहस्य Secret of jokes. **उल्लासनावासभूः** उल्लासनस्य आवासभूः The abode of the free play of the secret of jokes. She had mastered the secret art of humour. **वक्रगिरां विद्या** Lore of embellished expression. The term वक्रोक्ति has become almost technical meaning 'ornate expressions'. Read **साहित्यदर्पण** X: अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥. **विधेः** *etc.* विधेः यत् अनवधि (निर्माण) प्रावीण्यं तस्य साक्षात्क्रिया साक्षात्कारः. A display of the unbounded skill of the Creator (विधि). पञ्चशिलीमुखस्य वाणाः (*v. l.* प्राणाः) The arrows of the five-arrowed Cupid. As lovely as the five arrows of Cupid. *Cf.* अरविन्दं अशोकं च चूतं च नवमल्लिका, नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः । Construe:

सा प्रिया सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी *etc.* **ललनाचूडामणिः** The crest-jewel of women *i. e.* pre-eminent amongst them.

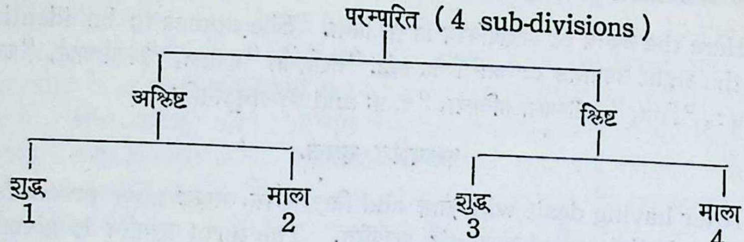
Here the उपमेय or आरोपविषय is सा प्रिया. She comes to be identified with the eight उपमानs or आरोपितs *viz.* °तरङ्गिणी, °हर्षोद्गम, °कार्मणकर्म, °उल्लासनावासभूः, °विद्या, °प्रावीण्यसाक्षात्क्रिया, °वाणाः and ललनाचूडामणिः.

परम्परित रूपक.

After having dealt with साङ्ग and निरङ्ग रूपक, मम्मट now proceeds to another sub-division of रूपक *viz.* परम्परित. The term परम्परित is given to this sub-division owing to the presence here of the परम्परा of कार्यरूपक and कारणरूपक. In other words, here the superimposition of one thing upon another becomes the occasion for the superimposition of something else on a third thing. Thus we have here two or more रूपकs one of which is responsible for others. Thus परम्परित रूपक is made up of a set of रूपकs related as कार्यरूपक and कारणरूपकs. While describing a king's powerful arm I say : तव भुजः जयकुञ्जरस्य आलानम् : Your arm is the tying-post of the elephant of triumph. Here I could identify भुज with आलान only because I had identified जय (Victory or triumph) with कुञ्जर. For an आलान cannot be thought of unless there is an elephant to be tied thereto. That is why the name परम्परित, which, as explained by **प्रदीप**, means कार्यकारणभावरूपा परम्परा सञ्जाता अत्र, is given to this variety. काव्यालंकारकार **रुद्रट** (*circa* 850 A. D.) seems to have been the first to give the name परंपरित to this variety. **उद्भट** the author of काव्यालंकारसारसंग्रह (*circa* 800 A. D.) recognised the variety for the first time, but had given the name एकदेशवृत्ति (different from एकदेशविवर्ति).

Above we saw that the आरोप of कुञ्जरत्व on जय was the cause of the आरोप of आलानत्व on भुज. Here in the कारणरूपक, कुञ्जर and जय are *two* distinct words. But there can be cases where instead of two words, in the कारणरूपक we may have *one* word with a double significance, so that one sense of it can be आरोपित on another. Thus if I use मानस with a double significance, (1) mind and (2) the मानस lake, it will enable me to indentify a king with a swan, the king enshrined in the mind being identified with the swan in the मानस lake. I can then talk of विद्वन्मानसे हंसः नृपः. Here the आरोप on मानस the mind of मानस in the sense of the lake मानस is the cause which has made possible the आरोप of हंसत्व on the नृप. Thus परम्परित रूपक can be possible with श्लेष in the कारणरूपक. This means that परम्परित रूपक can be one which is not based on श्लेष or one which is based on श्लेष. In other

words, it may be अश्लिष्ट or श्लिष्ट. It is easy to imagine how each one of these can be शुद्ध or मालारूप. So we get the following scheme :—

In a परंपरितरूपक how are we to decide a रूपक as कारणरूपक or कार्यरूपक? It is easy to do so. The poet's intention is to exalt (maybe, also to run down, in some cases) a particular object which is the प्रकृत thing. In order to exalt it, he identifies it with some उपमान. This is the कार्यरूपक to justify which कारणरूपकs are resorted to. In **भास**'s (?) **प्रतिमानाटक** (१.२८.) राम wants to exalt वल्कलs, in the eyes of लक्ष्मण, with the words: तपःसंग्रामकवचं नियमाद्विरदांकुशः । खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ Here, since वल्कल is the प्रकृत thing, वल्कलं कवचं, वल्कलं अंकुशः, वल्कलं खलीनं, वल्कलं सारथिः are कार्यरूपकs to justify which the poet resorts to the कारणरूपक *viz.* तपः एव संग्रामः, नियमः एव द्विरदः, इन्द्रियाणि एव अश्वाः and धर्मः एव (रथी)—the last being also एकदेशविवर्ति.

§ **सू. २१. नियतारोपणो** *etc.* Defines and divides परम्परित रूपक. Construe: यः परस्य आरोपः नियतारोपणोपायः स्यात् तत् परम्परितम् । (तत्) वाचके श्लिष्टे भेदभाजि वा (भवेत्) । Where the आरोप (on one thing) of something else is occasioned by a specific superimposition, the figure is परम्परित रूपक. It may occur either when the word expressive (of the thing superimposed in the कारणरूपक) is distinct or paronomastic (श्लिष्ट.)

To apply the definition to the above instances, the आरोप of आलानत्व on बाहु is caused by the नियतारोपण *viz.* of कुञ्जरत्व on जय. So the आरोप of हंसत्व on the king is caused by the नियतारोपण *viz.* of मानस, the lake, on मानस, the mind. In the former the वाचक of the thing superimposed *viz.* कुञ्जर in the कारणरूपक is भिन्न. In the latter मानस the वाचक of the thing superimposed in the कारणरूपक is श्लिष्ट i.e. punningly used.

Thus—

	कारणरूपक	कार्यरूपक
(कुञ्जर is अश्लिष्ट)	जयः एव कुञ्जरः	भुजः एव आलानम्
(मानस is श्लिष्ट)	मानस (mind) एव मानसं (lake)	राजा एव हंसः.

नियतारोपणोपायः, to judge from मम्मट's वृत्ति, is a बहुव्रीहि compound: नियतं आरोपणं उपायः यस्य. *cf.* एवमारोपणनिमित्तः हंसादेरारोपः of the वृत्ति on p. ५४.

which makes out a case for बहुव्रीहि. What is meant is that some specific (नियत) आरोप like that of कुञ्जरत्व on जय becomes the उपाय or cause of the आरोप of something else (परस्य) like आलानत्व on भुज. In plain words: where a certain superimposition is responsible for some other superimposition. **प्रदीप** refers to an explanation of नियतारोपणोपायः as a षष्ठीतत्पुरुष [नियतस्य मुख्यस्य आरोपणस्य उपायः (*e.g.* of आलानत्व on भुज) यः परस्य अमुख्यस्य आरोपः (*e.g.* of कुञ्जरत्व on जय) तत् परम्परितम्] which is far-fetched, unnatural and not in keeping with the वृत्ति. Though the resultant sense is the same, the interpretation that is put on नियत and पर seems to be unnatural. नियतारोपण is taken to refer to the कार्यरूपक and परस्य आरोपः to कारणरूपक. **प्रदीप** rightly ignores this view. **वाचके** Read **प्रदीप :** उपायभूतरूपके आरोप्यारोपविषययोः वाचकस्य श्लिष्टत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः । वाचके, in plain words, means शब्दे. When the शब्द expressive of the उपमान and उपमेय in the कारणरूपक is श्लिष्ट or when the शब्दs are भिन्न. **भेदभाजि** Loc. sing. भेदभाज् (= भिन्न). Note that प्रदीप takes वाचके as आरोप्यस्य वाचक and आरोपविषयस्य वाचक. We have taken it as आरोप्यस्य वाचक only. For, firstly, in the preceding line of the कारिका, we have परस्य (आरोप्यस्य) आरोपः and secondly, वाचके (singular) can with propriety be taken with this आरोप्य.

परम्परित रूपक *and* **एकदेशविवर्ति रूपक** :—The question arises: As in परम्परित रूपक one आरोप is responsible for another, so in एकदेशविवर्ति also one आरोप is responsible for another. Thus, to revert to our instance of रणान्तःपुर, the आरोप of अन्तःपुरत्व on रण is responsible for the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on मण्डलाग्रलता and रिपुसेना respectively. What, then, is the dividing line between the two varieties of रूपक?

Firstly, in परम्परित रूपक, the आरोपितs are all expressed; while in एकदेशविवर्ति, some are expressed and others implied. Thus कुञ्जरत्व is as much expressed as आलानत्व in आलानं जयकुञ्जरस्य. Whereas in यस्य रणान्तःपुरे *etc.*, अन्तःपुरत्व alone is expressed while नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व are implied. Secondly, in परम्परित रूपक, one रूपक is *exclusively* the cause of another. So much so that in the absence of one, the other could not be there. If there were not the आरोप of कुञ्जरत्व on जय, there could not have been the आरोप of आलानत्व on भुज. Whereas in यस्य रणान्तःपुरे *etc.* even supposing there were not the आरोप of अन्तःपुरत्व on रण, we could have guessed that there is the आरोप of नायिकात्व *etc.*, on the strength of the feminine gender and the words रससंमुखी and पराङ्मुखी. Only the figure would have turned into a समासोक्ति. Thus in यस्य रणे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्। रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ even in the absence of the आरोप of अन्तःपुर we get the idea of नायिका and प्रतिनायिका. Read **जगन्नाथ (रसगंगा-**

धर) :—यद्यपि सावयवेऽप्यारोपे (प: ?) आरोपान्तरस्योपायस्तथापि तत्रारोपातिरिक्तेन कविसमय-सिद्धसादृश्येनाप्यारोपान्तरसिद्धिः संभवति ।

परंपरितरूपक *and* **समस्तवस्तुविषय :**—It is not so easy to distinguish between the two. For in both, all the आरोपित्s are expressed. But whereas in परम्परित रूपक one रूपक is necessarily the cause of another, in समस्तवस्तुविषय it may not be necessarily so. The आरोप of कुञ्जरत्व is necessarily *the* cause of the आरोप of आलानत्व on भुज; but the आरोप of कापालिकीत्व on रात्रि is not the *exclusive* cause of the आरोप of भस्मत्व on ज्योत्स्ना *etc.* For who knows that *also* the white colour of the moonlight was not responsible for the आरोप of भस्मत्व or that the round shape of the moon was also not responsible for the आरोप of मुद्राकपालत्व on it? Read **र. गं.** cited above.

This gives us a clue to a further point of distinction. Whereas in परम्परित, the कार्यरूपक enjoys a comparatively higher status than the कारणरूपक, in समस्तवस्तुविषय all constituents of the aggregate enjoy the same status.

It cannot be gainsaid, however, that the line of demarcation between the two varieties is too faint. For instance, one might, without fear of serious contradiction, say that the आरोप of कापालिकीत्व on रात्रि is responsible for the आरोप of अस्थित्व on तारका *etc.* And one cannot resist the temptation to look upon समस्तवस्तुविषय as the broader class, from which परम्परित रूपक, though a sub-division of it, has developed into a separate figure. That **भामह** has समस्तवस्तुविषय but no परंपरित is a case in point.

St. 34. विद्वन्मानसहंस *etc.* Illustrates श्लिष्ट परंपरित मालारूपक. Vocatives addressed to a king. Description of the different excellences of a king. **विद्वन्मानसहंस :** विदुषां मानसं (mind) एव मानसं (Lake) तस्मिन् हंस **वैरि** *etc.* वैरिणः कमलायाः (wealth) संकोचः (shrinking) एव कमलानां असंकोचः (blooming) तस्मिन् दीप्तद्युतिः (Sun). He makes enemy's wealth shrink; the sun makes the lotuses bloom. कमलासंकोच is split in two ways: कमलायाः संकोचः as applied to the king; कमलानां असंकोच : as applied to the sun (दीप्तद्युति). So in the following epithets. **दुर्गामार्गणनीललोहित** दुर्गाणां अमार्गणमेव दुर्गाया मार्गणं तस्मिन् नीललोहितः (= शिवः). The king was so powerful that he never sought refuge (अमार्गण) behind forts. शिव has occasions to go in quest (मार्गण) of दुर्गा or पार्वती. **नीललोहित** = शिव is नील at his कण्ठ due to हालाहल and लोहित with his hair. **समित्स्वीकारवैश्वानर** समितां (संग्रामाणां) स्वीकारः एव समिधां (इन्धनस्य) स्वीकारः तस्मिन् वैश्वानरः (अग्निः). The king had no difficulty in accepting a challenge for battle. The

fire also eats up the fuel. **सत्यप्रीतिविधानदक्ष** सत्ये प्रीतिः एव सत्यां (पार्वत्यां) अप्रीतिः तस्य विधाने दक्षः (प्रजापतिः). The king inculcated a love for truth (among his subjects?). दक्ष, as the पुराणs aver, treated his daughter पार्वती (the same as सती) with disfavour (अप्रीति). **विजयप्राग्भावभीमः** विजयः परपराभवः एव विजयो अर्जुनः तस्य प्राग्भावः तस्मिन् भीमः. The king is the prime origin of victory. भीम was born earlier (प्राग्भाव) than अर्जुन. **साम्राज्यं** *etc.* construe : वरवीर वैरिञ्चं वत्सरशतं साम्राज्यं उच्चैः क्रियाः O pre-eminent hero! May you rule sublimely for a hundred years of ब्रह्मा (विरिञ्चि). A day of ब्रह्मा = 1000 युगs! Note that दक्ष and भीम are not to be interpreted as 'clever' and 'fierce' but as proper nouns.

Here (1) मानसमेव मानसं, (2) कमलायाः संकोचः एव कमलानां असंकोचः, (3) दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, (4) समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, (5) सत्ये प्रीतिरेव सत्यां अप्रीतिः, (6) विजयः (victory) एव विजयः (अर्जुन) are the कारणरूपकs responsible for the कार्यरूपकs *viz.* राजा एव हंसः, राजा एव दीप्तद्युतिः, राजा एव नीललोहितः, राजा एव वैश्वानरः, राजा एव दक्षः and राजा एव भीमः respectively. Since there is श्लेष in the कारणरूपकs *viz.* in मानस, कमलासंकोच, दुर्गामार्गण, समित्स्वीकार, सत्यप्रीति and विजयप्राग्भाव, it is श्लिष्ट परंपरित. Since there is आरोप of many *e. g.* हंस, दीप्तद्युति *etc.* on one *viz.* the king, it is मालारूपक. So the figure here is श्लिष्ट परंपरित मालारूपक.

वृत्ति: This requires no further elucidation. एवं आरोपणनिमित्तः = एवं आरोपणं निमित्तं यस्य. Paraphrase of नियतारोपणोपायः which thus is a बहुव्रीहि. The आरोप of हंस *etc.* on the king is rendered possible by the आरोप of मानस (the lake) on मानस (the mind) and so on.

यद्यपि *etc.* मम्मट is explaining why श्लिष्ट परम्परित is finding a place in the midst of अर्थालंकारs. In so far as this variety is based on श्लेष, it is a शब्दालंकार. For, the charm depends on the presence of particular *words* like मानस, दुर्गामार्गण *etc.* How vitally necessary these *words* are becomes clear from the fact that we could not replace them by their synonyms (परिवृत्त्यसह). For instance, if we were to use चित्त instead of मानस, the कारणरूपक, *viz.* मानसमेव मानसं, will disappear altogether. Thus these words are vital to the figure. To that extent it is शब्दालंकार. It is also अर्थालंकार in so far as there is आरोप of one अर्थ over another. In the कार्यरूपक, राजा एव हंसः, we have आरोप of हंस on राजन्. This depends on अर्थ; for one अर्थ is आरोपित on another. To that extent we have in परम्परित रूपक an अर्थालंकार also. Taken together, therefore, परंपरितरूपक embodies in it a शब्दार्थालंकार *i. e.* it is an उभयालंकार.

मम्मट had occasion to discuss *in general* the question of उभयालंकारs in the 9th Ullāsa in the course of his treatment of शब्दश्लेष. [It

must be admitted, however, that he does not specifically refer to श्लिष्ट परंपरितरूपक there, as one is likely to believe, due to his words, शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्.] मम्मट will again revert (वक्ष्यते च) to the topic of उभयालंकारs at the close of this उल्लास (see p. २२२) where he will state that (श्लिष्ट) परम्परितरूपक is an उभयालंकार. If श्लिष्ट परम्परितरूपक is thus an उभयालंकार, it ought not to have found a place here in the midst of अर्थालंकारs, one might argue. मम्मट replies :—Though its right place should have been in the midst of उभयालंकारs, it comes to be dealt with here, owing to the usage (प्रसिद्धि) of Rhetoricians to assign it a place among अर्थालंकारs. For श्लिष्ट परंपरित of ours is none else than what is styled as एकदेशवृत्ति (*not* एकदेशविवर्ति) by others like उद्भट who assign it a place among अर्थालंकारs.

It is difficult to say whether it is corrupt mss. tradition or inaccuracy on the part of मम्मट that is responsible for the reading एकदेशविवर्ति. But one thing is certain that **उद्भट** was the first to refer to एकदेशवृत्ति which is the same as परंपरित रूपक. He defines it with the words: एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् where पररूपेण रूपणात् refers to one रूपक being responsible for another. मम्मट seems to argue that श्लिष्ट variety, pertaining as it does to परंपरित class, will come under its prototype *viz.* the एकदेशवृत्ति of उद्भट. And since एकदेशवृत्ति is assigned a place among अर्थालंकारs, to श्लिष्ट परंपरित also has been conceded a like position.

There is also another inaccuracy in the statement. To judge from उद्भट's उदाहरण : आसारधाराविशिखैः *etc.*, which is an अश्लिष्ट परंपरित, it is evident that श्लिष्ट परंपरित was not being considered by him under एकदेशवृत्ति. So मम्मट's 'इदं अन्यैः अभिधीयते' does not give us a correct picture of उद्भट's view-point, if अन्यैः refers to उद्भट-as in all probability it does.

It may be noted that एकदेशविवर्ति of others like उद्भट is the same as मम्मट's एकदेशविवर्ति and, therefore, the reading एकदेशविवर्ति is incorrect.

अन्यैः It is उद्भट only, so far as we know, who first recognised the परंपरित variety though under the style of एकदेशवृत्ति. **भेदभाजि यथा :** भेदभाजि वाचके *i.e.* भिन्ने वाचके.

St. 35. आलानं *etc.* Illustrates अश्लिष्ट परंपरित मालारूपक. Eulogy of the arm of a powerful king. **जयकुञ्जरस्य आलानं** Victory never slips from the arm as an elephant can never slip away from the tying-post. **विपद्वारिधेः दृषदां सेतुः** A stone embankment to hold back the ocean of adversity. **करवालचण्डमहसः पूर्वाद्रिः** The rising mountain of the Sun (चण्डमहस्) in the form of sword (करवाल). The sword grows more

and more triumphant as it comes into the hand. **श्रियः लीलोपधानं** The pleasure-cushion of Wealth. The royal glory of the king derives comfort from the arm. **संग्राम....मन्दरः** the मन्दर mountain in the अमृतमंथन in the form of battle. मन्दर played a prominent part in the अमृतमन्थन. The arm plays a prominent part in the battle. **क्रीडाविधि** hints at the ease and facility with which the king fights. **वीरवैरिवनिता-वैधव्यदः** The arm reduces to widow-hood the wives of the heroic enemies who are slain on the battle-field.

Here the आरोप of कुञ्जरत्व on जय, of वारिधित्व on विपद्, of चण्डमहस्त्व on करवाल and of सागरप्रमथनत्व on संग्राम is responsible for the आरोप of आलानत्व, सेतुत्व, पूर्वाद्रित्व and मन्दरत्व on the भुज. Since some रूपकs are कारणs of certain others, this is परंपरित रूपक. Since there is no श्लेष, जय being भिन्न from कुञ्जर, विपद् from वारिधि *etc.* it is अश्लिष्ट. Since the same भुज is आरोपविषय of आलानत्व, सेतुत्व *etc.* the रूपक is मालारूपक. Thus we have अश्लिष्ट परंपरित मालारूपक. Note that लीलोपधानं श्रियः is rather एकदेशविवर्ति रूपक. Read **मा. चं.** लीलोपधानं श्रियः इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति । श्रियः स्त्रीत्वानुक्तेः ।

अत्र *etc.* जय *etc.* are भिन्नशब्दवाच्य from कुञ्जर *etc.* They are not अभिन्नशब्दवाच्य or श्लिष्टशब्दवाच्य as in मानस, दुर्गामार्गण *etc.* Only when on जय *etc.*, कुञ्जरत्व *etc.* are superimposed, does the superimposition of आलानत्व *etc.* on भुज become plausible. In plain words, the आरोप of कुञ्जरत्व *etc.* on जय *etc.* is the कारण of the आरोप of आलानत्व *etc.* on भुज.

St. 36. अलौकिक *etc.* Illustrates श्लिष्ट परम्परित शुद्ध रूपक. Praise of a king. **अलौकिक** *etc.* अलौकिकः यः महान् आलोकः (प्रकाशः) तेन प्रकाशितं जगत्त्रयं येन adj. of °रत्नं. **स्तूयते** *etc.* Construe : कैर्भवान् न स्तूयते. **सद्वंशमुक्तारत्नं** in apposition to भवान्. Pearl of the excellent bamboo in the form of eminent family. Bamboos are supposed to have pearls in them.

Here the रूपक, सद्वंशः (eminent family) एव सद्वंशः (excellent bamboo) is responsible for the कार्यरूपक : देवः एव मुक्तारत्नम्. Both form परंपरित रूपक. Since सद्वंश is श्लिष्ट it is श्लिष्ट परंपरित रूपक. Since there is आरोप of one thing only *viz.* मुक्तारत्नं on देव, it is शुद्ध. Thus this illustrates श्लिष्ट परंपरित शुद्धरूपक.

St. 37. निरवधि *etc.* Illustrates अश्लिष्ट परम्परित शुद्ध रूपक. विष्णु praised as the origin of the world. Construe : निरवधि निराश्रयं च यस्य स्थितं अनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चं, सः कूर्ममूर्तिः चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः इह प्रथमः भवान् जयति । **निरवधि निराश्रयं च स्थितं** whose presence is (स्थितं) infinite and unsupported. विष्णु the आश्रय of all does not require the support of anything else. **अनिवर्तित** *etc.* अनिवर्तितः कौतुकस्य प्रपञ्चः येन who has not ceased causing a

maze of wonder or continued surprise. **इह प्रथमः** The first in this world, chronologically or influentially. **कूर्ममूर्तिः** ref. to कूर्मावतार. **चतुर्दशलोक** *etc.* चतुर्दशलोकाः (भूर्भुवरादयः) एव वल्लिः (लता) तस्याः कन्दः (मूलम्). For चतुर्दशलोक read **उद्योत**. The bulbous root of the creeper in the form of the fourteen worlds, *i. e.* the origin of the fourteen worlds.

Here चतुर्दशलोकाः एव वल्लिः is the कारणरूपक which accounts for the आरोप of कन्दत्व on विष्णु. For विष्णु could not be identified with a कन्द unless there were the आरोप of वल्लित्व on ०लोकs. This illustrates परम्परित रूपक. It is अश्लिष्ट for ०लोकाः एव वल्लिः has got no श्लेष. It is शुद्ध for on विष्णु is superimposed only one thing *viz.* कन्दत्व. Thus here we have अश्लिष्ट परंपरित शुद्ध रूपक.

इति च *etc.* अमालारूपकं *i. e.* शुद्ध रूपक.

St. 38. किसलय *etc.* Illustrates रशनारूपक which variety मम्मट condemns as void of वैचित्र्य. Description of the different agencies that मदन employs to win the hearts of lovers. They are लतानां किसलयकरs, (योषितां) करकमलs, नलिनीनां कमलमुखs and योषितां मुखेन्दुs. Construe : योषितां with करकमलैः and मुखेन्दुभिः both.

Here there is रशना *viz.* किसलयाः एव **कराः—कराः** एव **कमलानि—कमलानि** एव **मुखानि—मुखानि** एव इन्दवः. Thus here we have a set of रूपकs knit together like a girdle, the आरोपित of each preceding रूपक becoming the आरोपविषय of each following one.

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवत् We have already seen at the close of उपमा, that मम्मट is intolerant of figures in रशना forms. One fails to see what consideration weighed with मम्मट in his condemnation of रशनाs. Is it, as is suggested, the lowering of the उपमान to the status of उपमेय that he disliked or is he perturbed over the inability of poets to give as रशनाs anything more than a clumsy patch-work? That the very form of रशना imposed handicaps on the free play of the poet's genius goes without saying. It is again significant that किसलयकरे *etc.* is given in the काव्यालंकार of रुद्रट from whom मम्मट has the honour to differ sometimes. [Cp. pp. १००, १६४.] **सम्प्रदायप्रकाशिनी** finds fault with किसलय *etc.* because here we have a series of things rather hanging loose: अत्र किसलयत्वादयः भिन्नसम्बन्धिनः करत्वादिरूपेण स्थगितप्रतीतयश्च इति रशनात्वेनोपनिबद्धा अपि न वैचित्र्याय कल्पन्ते. But this is finding fault with the particular stanza, not the figure! विश्वनाथ and जगन्नाथ, it may be noted, have not recognised रशनारूपक. See भामह cited at p. 28 on मालोपमा. **इति न लक्षितम् :** So a separate definition of रशनारूपक is not given.

७—अपह्नुति

Like रूपक which we have just dealt with, अपह्नुति is a figure based on अभेद. In fact, it is रूपक supplemented by an अपह्नव or denial. मुखं चन्द्रः is रूपक, नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम् becomes अपह्नुति. If in रूपक we have आरोप of one thing over another, in अपह्नुति we have आरोप backed by अपह्नव to the effect that the प्रकृत is not what it is. To adopt मीमांसा terminology, here we have विधि supported by प्रतिषेध. Needless to say that such a प्रतिषेध gives emphasis to the विधि. चन्द्रोऽयम् is not as emphatic as नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम्. That way, it could be said that, in अपह्नुति, the poet goes one step farther, in his progress towards the goal of अध्यवसान reached in the figure अतिशयोक्ति.

Scope of the figure :—(1) Primarily the figure is based on सादृश्य and मम्मट, to judge from his वृत्ति, उपमेयं असत्यं कृत्वा *etc.* (p. ५९), seems to recognise the figure only as सादृश्यमूल. In नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम् the सादृश्य between मुख and चन्द्र is विवक्षित. In fact the earliest concept of the figure as given by भामह is based on सादृश्य or औपम्य (*cp.* अपह्नुतिरभीष्टा च किंचितदन्तर्गतोपमा.)

(2) But rhetoricians were not to remain contented with such a restricted scope of the figure. In श्लिष्ट परंपरित रूपक typified by विद्वन्मानस-हंस (p. ५३) we saw how the poet superimposed मानस (the lake) on मानस (the mind), even when, strictly speaking, there is no सादृश्य between the lake and the mind. That both are conveyed by the *same* word मानस was enough for the poet to superimpose one on the other. In other words, एकशब्दप्रतिपाद्यत्व was the bare modicum of सादृश्य between मानस (the lake) and मानस (the mind) with which the poet was satisfied and which he appreciated as highly as the सादृश्य between मुख and चन्द्र. It mattered very little, if in the former pair the सादृश्य was शब्दगत *i. e.* श्लेषमूलक while in the latter it was अर्थगत.

The same has been the case of अपह्नुति also. Primarily based on similarity, its scope was widened enough to comprehend cases of mere शब्दगत सादृश्य. Thus in प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः, कान्तः किं, नहि, नूपुरः [" He (?) clung to my feet, prating." "Was it your lover?" "No. My anklet!"] we have an अपह्नुति, in so far as one thing is denied and another established instead. But the सादृश्य involved therein is no more than the शब्दसादृश्य of प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः as applied to the कान्त and to the नूपुर. [कान्त and नूपुर can both be प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः, though in

different senses.] Similarly, तापं करोति सोत्कंपं, ज्वरः किं, न सखि स्मरः ["It causes me fever with shiver." "Is it fever?" "No, it is love, O friend!"] is another case of अपह्नुति, for तापं करोति सोत्कंपं is denied of fever, but asserted of love, though in a different sense.

(3) Another extension of the figure is found illustrated by नायं सुधांशुः, किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् [This is not the moon; rather the face of my beloved is the moon!] where the उपमान (सुधांशुः) is denied as being what it in fact is, and the उपमेय (प्रेयसीमुखं) is looked upon as being the same as उपमान (सुधांशुः). This does hint at सादृश्य.

दण्डिन् has a definition comprehensive enough to include all such cases. He defines the figure as अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थसूचनम् । 'न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति' [Cupid is not five-arrowed; his arrows number a thousand!] is an अपह्नुति according to him.

मम्मट's definition of the figure is strictly confined to (1) *viz.* to those cases of सादृश्य, where the उपमेय is denied and उपमान is established instead. The वृत्तिः उपमेयं असत्यंकृत्वा उपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते bears this out. Case (3) though based on सादृश्य falls outside the scope of मम्मट's definition. Case (2) based on शब्दसादृश्य only cannot be embraced by the definition, in the light of मम्मट's वृत्ति.

Divisions :—To judge from मम्मट's वृत्ति and उदाहरणs, he seems to have adopted divisions of अपह्नुति as follows :—The निषेध and आरोप may be embodied in *two* वाक्यs: नेदं मुखं चन्द्रोऽयम् (or even more than two when the denial assumes the form of opinions of others, from whom the poet differs as in अंकं केपि शशङ्किरे *etc.*). This results in भिन्नवाक्यगत अपह्नुति. Sometimes the निषेध and आरोप may be put in nutshell by the use of words like छल, छद्म, कपट, व्याज, वपुः, परिणाम, कैतव, मिष, आत्मा, नाम, which are embodied in *one* वाक्य only. मुखच्छद्म चन्द्रोऽयं means, in effect, नेदं मुखं, चन्द्रोऽयम्; भृङ्गच्छलेन कालकूटमिदं means नेमे भृङ्गाः कालकूटमिदम्. This gives rise to एकवाक्यगता अपह्नुति. Thus we get the following scheme :—

अपह्नुति (2 sub-divisions)

भिन्नवाक्यगत	एकवाक्यगत

Read **चित्रमीमांसा** :—इयं च साक्षान्निषेधकनञादियोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्याद्गम्यत्वे च वाक्यभेदेन प्रवर्तते, विषयासत्यत्वप्रतिपादक**छद्म-निभ-कपट-व्याजा**दिशब्दप्रयोगे

विषयासत्यत्वपर्यवसायि**रूप-वपु-र्नाम**-भङ्ग्यादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन। Again **र. गं**:—अस्यां च नञादिभिः साक्षात्परमतासिद्धत्वाद्युपन्यासैश्च किंचिद् व्यवधानेन विषयस्य निषेधे बोध्यमाने प्रायशो वाक्यस्य भेदः। **मिष-छल-छद्म-कपट-व्याज-वपुः-आत्मा**दिशब्दैस्तु तस्मिंस्तस्यैक्यम्।

कुवलयानंद gives as many as six sub-divisions of the figure:—(1) **शुद्धा** where the उपमेय is denied or उपमान established instead. नायं सुधांशुः, किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहम् [This is not the moon; but it is a lotus in the heavenly Ganges!] (2) **हेत्वपह्नुति** where the reason is given for denying the उपमेयः नेन्दुस्तीव्रो न निश्यर्कः सिन्धोरौर्वोयमुत्थितः [It is not the moon; for it is not hot; nor is it the sun; for it is not found at night-time; it is the sub-marine fire (और्वः) that has shot up from the ocean!—said about the moon by a विरहिजन] (3) **पर्यस्तापह्नुति** where उपमान is denied as उपमान and the उपमेय is established as उपमान: नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधाशुः प्रेयसीमुखम्। (4) **भ्रान्तापह्नुति** where delusion of another party is removed: तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि स्मरः। Here a विरहिणी नायिका says, तापं करोति सोत्कम्पम्. Another is misled into thinking that it is ज्वर that does it. The first speaker corrects saying that it is स्मर, not ज्वर that is responsible! (5) **छेकापह्नुति**(छेकः = विदग्धः an astute person): is the exact reverse of भ्रान्तापह्नुति. Here in order to put a person off the scent, an irrelevant thing is asserted and the relevant thing denied: प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः, कान्तः किं, न हि नूपुरः: Here नायिका says to her friend प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः. The सखी asks कान्तः किम्. The नायिका replies न हि नूपुरः. Here कान्त was relevant to the mind of the नायिका; but to put her friend off the scent, she referred to नूपुर the irrelevant. (6) **कैतवापह्नुति** where words like व्याज, छद्मन्, मिष, कपट *etc.* are used. मुखच्छद्म कमलमिदं is कैतवापह्नुति.

अपह्नुति was first recognised by भामह. As said above, भामह looked upon it as a सादृश्यमूल अलंकार. दण्डिन् widened its scope to include all cases of denial with assertion, irrespective of सादृश्य. उद्भट, वामन, रुद्रट understood the figure to be सादृश्यमूल. That मम्मट also held the same view has been made clear. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानंद) seemed like दण्डिन् to take a broader view of the figure. जगन्नाथ based it on सादृश्य.

अपह्नुति *and* **रूपक**:—Though both are सादृश्यमूलक, in अपह्नुति we have निषेध and आरोप both. In रूपक, on the other hand, we have only आरोप and no निषेध.

अपह्नुति *and* व्याजोक्ति : See व्याजोक्ति.

Essentials :— [किञ्चिदपह्नूयते अत्र] In अपह्नुति (1) one thing must be denied and another established instead. In other words there must be निषेध and आरोप. (2) The denial must be आहार्य or intentional and not स्वारसिक. In नेदं मुखं चन्द्रोऽयं, the poet *purposely* denies that it is not मुख when he is fully conscious that it is मुख. (3) The aim of the denial and assertion may be to convey सादृश्य. The सादृश्य may be अर्थगत or even शब्दगत as we saw above. (4) The निषेध may be (*a*) in the form of a simple negation : नेदं मुखं; or (*b*) may be given in the form of an opinion of some, which the poet finds unacceptable, as in अङ्कं केऽपि शशङ्किरे, जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे...wherein the different views re. the spot on the moon are given by the poet only to refute them with his own view : तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥; or (*c*) may be *expressed* by words like छलं, छद्म, कैतव, कपट, व्याज which are विषयासत्यत्व-प्रतिपादक *i. e.* which directly convey the असत्यत्व of the प्रकृत thing; *e.g.* मुखच्छद्मा चन्द्रोऽयम्; or it may be *indicated* by words like रूप, वपुः, नाम, परिणाम *etc.* which are, in the words of **चित्रमीमांसा,** विषयासत्यत्वपर्यवसायि *i.e.* whose upshot is that the प्रकृत is असत्य. (5) This results in the अपह्नुति being embodied in two वाक्यs if the निषेध and आरोप are explicitly given as in नेदम् मुखम्, चन्द्रोऽयम् , or in वाक्यs two or more than two, if the निषेध is given in the form of different views as in अङ्कं केऽपि *etc.*. [If only one view is given, one वाक्य for निषेध, one for आरोप ; if more than one view are given, as many वाक्यs for निषेध as the views, and one वाक्य for आरोप] ; or in *one* वाक्य like रामाभिधानः शशाङ्कः. प्रतिमानाटक I. 4. where words like रूप, वपुः *etc.* are used. (6) The निषेध may precede the आरोप or *vice versa*. Read **रुय्यक** :—अपह्नवपूर्वक आरोपः, आरोपपूर्वकोऽपह्नवः छलादिशब्दैरसत्यत्व-प्रतिपादकैर्वाऽपह्नवनिर्देशः । पूर्वोक्तभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे त्वेकवाक्यम् ।

§ **सू. २२.** Construe : प्रकृतं निषिध्य अन्यत् यत् साध्यते सा तु अपह्नुतिः.

प्रकृत is the उपमेय, as the वृत्ति says. It is significant that the सूत्र is sufficiently vague to comprehend अपह्नुति whether सादृश्यमूलक or otherwise. And had it not been for the वृत्ति and उदाहरण one could have claimed मम्मट as one among the followers of दण्डिन्'s wider view on अपह्नुति. **निषिध्य** : *after* denying. But as we saw above (Essential : 6), the denial may either follow or precede. So निषिध्य need not be taken too strictly as implying that it *precedes* आरोप. Read साहित्यचूडामणि for a justification of मम्मट's indifference on this point :—अपह्नवपूर्वकत्व-

मारोपस्य आरोपपूर्वकत्वं चापह्नवस्येति द्वैविध्यं चमत्कारविशेषासिद्धेरवधीरितं ग्रन्थकारेण । निषेध also called निह्नव or अपह्नव in the form नेदं मुखं is आहार्य. **अन्यत्** = प्रकृतात् अन्यत् = अप्रकृत = उपमान as the वृत्ति says. **साध्यते** is established in the form चन्द्रोऽयम्. तु marks the transition to a new figure from the one preceding.

वृत्ति :—उपमेयं असत्यं कृत्वा *etc.* Note how the वृत्ति has narrowed down the scope of the सूत्र by making it refer to सादृश्यमूल figure only. **असत्यं कृत्वा** explains निषिध्य of the सूत्र. The उपमेय is denied (intentionally, of course).

उपमानं सत्यतया स्थाप्यते *e.g.* चन्द्रोऽयं where the उपमान is established as the real thing *i.e.* there is आरोप of उपमान on the उपमेय which also is आहार्य, intentional. Note that चन्द्रोऽयं is a case of आरोप; it should not be mistaken for अध्यवसान of अतिशयोक्ति which also assumes the form चन्द्रोऽयं but is different from the former. In चन्द्रोऽयं in the अपह्नुति, the उपमेय is not lost sight of; it is not निगीर्ण. In चन्द्रोऽयं in the अतिशयोक्ति, the उपमेय is lost sight of; it is निगीर्ण by the उपमान. Note that मम्मट does not refer to the divisions of अपह्नुति, though his उदाहरणs take note of them.

St. 39. अवाप्तः *etc.* Illustrates भिन्नवाक्यगत अपह्नुति. The कलङ्क on the moon is denied as being कलङ्क and established as रजनिरमणी resting on the person of her lover, the Moon, after dalliance! Addressed by शिव, in one of his *happy* moments, to पार्वती. Construe:—शैलतनये, परिणतरुचः शशाङ्कस्य वपुषि प्रागल्भ्यं अवाप्तः नायं कलङ्कः विलसति । अमुष्य (चन्द्रस्य) विगलदमृतस्यन्दशिशिरे उरसि रतिश्रान्ता रजनिरमणी गाढं शेते (इति) मन्ये । **परिणतरुचः शशाङ्कस्य** of the moon whose splendour is at its height. **प्रागल्भ्यं अवाप्तः** that has attained such prominence or conspicuousness. °**शिशिरे उरसि** on the bosom cool with the trickle of ambrosia that is dripping. रजनि after her fatigue due to dalliance derives comfort from the cool touch of the bosom. The Moon is अमृतमय; hence the coolness. **रजनिरमणी** रजनिः एव रमणी (a case of रूपक.)

Here there is अपह्नव of the उपमेय *viz.* नायं कलङ्कः and आरोप of the उपमान *viz.* इयं रजनिरमणी. The अपह्नव and आरोप are embodied in different वाक्यs. Hence भिन्नवाक्यगता अपह्नुति. Is *cd* a case of उत्प्रेक्षा? The word मन्ये points to its presence. But the उत्प्रेक्षा is only confined to रतिश्रान्ता शेते इति मन्ये. It is not रजनिरमणी इति मन्ये. If it were so, it would be a case of सम्भावन and not आरोप, that is necessary for अपह्नुति. So the आरोप is रजनिरमणी इयम्.

St. 40. बत सखि *etc.* Illustrates एकवाक्यगा अपह्नुति. The grievance that a विरहिणी makes of the tantalizing effects of the sight of a mango-blossom and bees. Construe:—स्मरस्य अस्मिन् रागिलोके कियद् वैरं पश्य। **अमुष्मिन् रागिलोके** typified by herself. **बत** Alas! *cd* Construe: अनेन °च्छलेन प्रतिविशिखं कालकूटं उट्टंकितम्। उपवने यानि सहकाराणि तेषु उद्भासिनः ये भृङ्गाः तेषां छलेन. In the deceptive form (छल) of the glistening bees on the mango-blossoms in the garden. **प्रतिविशिखं** on every arrow (in the form of the mango-blossom). सहकार or चूत is one of the five arrows of स्मर. उट्टंकितम् = विनिहितम्. टंकृ (10th *conj.*) to cover. The idea is: Not only has Cupid kept his arrows ready; he has also made them deadly by tipping them with poison in the form of the black bees!

Here, उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन pithily conveys the double idea of अपह्नव and आरोप. For it means: न इमानि सहकाराणि; विशिखा इमे। न इमे भृङ्गाः कालकूटमिदम्। The word छल (like छद्म, व्याज *etc.*) can concentrate so much meaning in itself. As the अपह्नुति is thus in one वाक्य (*viz.* उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिखं कालकूटं उट्टंकितं), this is एकवाक्यगा अपह्नुति. As seen above, चित्रमीमांसाकार looks upon छल and similar words as विषयासत्यत्वप्रतिपादक because, by them is *expressed* the idea of निषेध owing to the shade of deception implicit in their meaning. वपुः, अभिधान, रूप *etc.*, on the other hand, are विषयासत्यत्वपर्यवसायि *i.e.* they do not express अपह्नव but imply it, as there is no shade of deception in their meaning.

वृत्तिः अत्र हि *etc.* unfolds the अपह्नुति that is tersely condensed in the word छल.

St. 41. अमुष्मिन् *etc.* Gives another instance of एकवाक्यगा अपह्नुति. The line of hair at the navel of a lovely lady is denied as being such and established as a line of smoke coming out of the charred remains of Cupid, who, when burnt by Śiva, must have in utter agony taken a plunge in the region of her hips. Construe: नूनं शर्वप्लुष्टः स्मरः मृगदृशः अमुष्मिन् लावण्यामृतसरसि पृथुजघनभागे निपतितः (भवेत्) यद् (अस्याः) नाभिकुहरे अङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना इयं धूमस्य शिखा रोमावलिवपुः परिणमति। **शर्वप्लुष्टः** burnt by शिव (= शर्व). **°सरसि पृथुजघनभागे** A compliment to the beauty of the hips which are in fact a lake of ambrosia of beauty. स्मर must have taken a plunge therein to get relief from the acute agony of his burning body. **अङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना** *adj.* of धूमस्य शिखा. Indicating (पिशुन) the extinction of the embers of the charred body. The embers got extinguished as मदन plunged in the lake. When

embers are extinguished they send forth a line of smoke. **रोमावलिवपुः परिणमति** assumes the form of the line of hair at the navel (नाभिकुहरे).

Here धूमस्य शिखा रोमावलिवपुः परिणमति embodies अपह्नुति. For, it means, as the वृत्ति says, न रोमावलिः, धूमशिखा इयम्. As the अपह्नुति is in the body of a वाक्य, it is एकवाक्यगा. वपुः condenses in itself both निषेध and आरोप. Acc. to **चित्रमीमांसा,** it belongs to the असत्यत्वपर्यवसायि class.

सम्प्रदायप्रकाशिनी calls अपह्नुतिs that are condensed in words like छद्म, वपुः *etc.* as प्रतीयमान as distinct from वाच्य अपह्नुतिs where denial and assertion are explicitly stated. अपह्नुतिs assuming the form of opinions of others may come under प्रतीयमान division, though the Com. does not specifically say so.

एवमियं *etc.* On these very lines (एवं), this figure (इयं = अपह्नुति) is conceivable (ऊह्या = तर्क्या √ ऊह् 1 P. A. to conceive.) in other modes (भङ्गि or भङ्गी) also. The other modes may refer to the use of other similar words: छद्म, कैतव, अभिधान, *etc.* or, it may just comprehend that mode of अपह्नुति where the denial assumes the form of परमत as in अङ्कं केऽपि *etc.* But it can be said with certainty that the भङ्ग्यन्तरs cannot refer to the varieties (as in the कुवलयानंद), not based on सादृश्य. For मम्मट's वृत्तिः उपमेयमसत्यं......सत्यतया यत् स्थाप्यते सा अपह्नुतिः has, once for all, narrowed down the scope of the figure to सादृश्य.

८-श्लेष

With श्लेष we pass on to a figure the विच्छित्ति (= वैचित्र्य) of which lies in one and the same statement conveying senses more than one. That way it is fundamentally different from the figures that have preceded. At best it may be said that while the preceding figures were based on अर्थगत सादृश्य in श्लेष we come to a figure based on शब्दगतसादृश्य. Languages, generally speaking, uniformly present the phenomenon of fluidity of meaning. Words originally meant strictly to convey a particular idea happen later to be used in a different connotation. As we saw in उल्लास II, रुढि लक्षणा typifies a tendency similar in nature. कुशल that meant one thing ("handler of kuśa grass") when the word was first used, came to acquire another meaning ("expert") at a later stage. In the Ṛgveda रम् meant to stop (cf. यः पर्वतान् प्रकुपितान् अरम्णात्); in classical Sanskrit, the word came to mean 'to amuse' 'to sport'—an easy transition from the physical

domain to the psychical one. 'Ardent' (etymologically 'burning') represents a similar transfer from the physical to the psychical sphere. But, in all these cases, the *original* meaning, in course of time, is lost sight of. Who but an etymologist is today aware of the original signification of कुशल, रम्, 'Ardent', 'Camouflage' 'Boy-cott'?

But many words, even when they are adopted in other spheres, still coninue to hold on to their original meaning. Though today we never talk of 'ardent' fire as we talk of 'ardent' love, we can yet speak of 'burning fire' and 'burning love' or 'burning question'. So रक्त may mean 'passionate' and 'red' both. अम्बर may mean 'sky' and 'garment' both. उदय may mean 'rise' and 'prosperity' both. It is precisely such words that lie at the root of the figure श्लेष. श्लिष्ट word, in fact, means one where two meanings cling together (श्लिष्यतः अर्थौ अस्मिन्). Though every language, in general, possesses such cases of *double entendre*, it may be justifiably claimed for Sanskrit that it, of all languages, has explored and exploited its possibilities best. Sanskrit Subhāṣitas regale us with श्लेषs and so do the writers of Sanskrit romances, like सुबन्धु and बाणभट्ट.

From the position assumed above, it would seem that the *same* word comes to convey a double meaning. The word उदय meaning 'sunrise' is the *same* as the one meaning prosperity. Sanskrit Rhetoricians even admit this to be the view of 'some' (?). As against this, there is another view according to which a word like उदय meaning 'sunrise' is only *similar* to—and *not* the *same* as—another, meaning 'prosperity'. प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः (for every different meaning, a different word is used), they argue. Thus प्रतीहारेन्दुराज on का. सा. सं. ४. ९. states : अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्त इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्तः. मम्मट, to judge from the वृत्तिः एकार्थ etc., seems to hold the same view.

सभङ्गश्लेष and **अभङ्गश्लेष** :—Until now we saw how a word like उदय is capable of conveying two meanings. Here the two meanings are to be had from the same word without splitting it which, therefore, is called अभङ्गश्लेष. But sometimes we find the poets making use of the same set of syllables which when split up differently resolve into different component words yielding different meanings. We have already seen (St. 34) how दुर्गामार्गण can be split up as दुर्ग + अमार्गण or दुर्गा + मार्गण, the meaning varying in the two cases. So, in the same

stanza, सत्यप्रीति may be resolved into सत्य + प्रीति or सती + अप्रीति giving rise to two meanings. This is what is called सभङ्गश्लेष. When a word like उदय yields two meanings, the आलंकारिक give the analogy of two fruits hanging from the same stem (एकवृंतगतफलद्वयन्याय). When the same set of syllables yields different senses when split up differently, for the fusion of syllables they give the analogy of wood inlaid with lac (जतुकाष्ठन्याय). Read **सा. द.** :—अत्र केचिदाहुः । सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्र उदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोः जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गश्लेष अर्थश्लेष एव । यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चोर्यतया शब्दभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः ।

श्लेष : शब्दालंकार or **अर्थालंकार** ? (1) A good many of the Rhetoricians hold सभङ्गश्लेष to be a शब्दालंकार. In a case like दुर्गामार्गण, the charm lies in the choice of particular words alone. If the particular words are not there the figure ceases to be there. For, any other combination of syllables will not possess the double meaning possessed by the particular combination. पार्वत्यमार्गण will not possess the double meaning possessed by दुर्गामार्गण though दुर्गा and पार्वती are synonyms, and possess the same meaning. In short, these are syllables that do not admit of the substitution of synonyms (पर्यायपरिवृत्त्यसह or briefly परिवृत्त्यसह) and thus are vital to the figure. सभङ्गश्लेप is thus dependent on शब्द not on अर्थ for समानार्थ शब्द्s cannot effect it. It is hence a शब्दालंकार. (2) Another case of श्लेप as शब्दालंकार is where an individual word—not a combination of them—is such as could not be replaced by its synonym without vitiating the figure. Such परिवृत्त्यसह word is मानस in विद्वन्मानसहंस. मानस could not be replaced by its समानार्थक (synonyms) like चित्त, मनः without marring the figure. विद्वच्चित्तहंस, for instance, will fail to convey the idea of the Mānasa lake without which the figure becomes impossible. Thus it may be said that श्लेष is शब्दालंकार where it is caused by परिवृत्त्यसह words.

But श्लेष becomes an अर्थालंकार when the words used are such as can be replaced by their synonyms i. e. such as are परिवृत्तिसह. उदय, meaning (1) prosperity, (2) sun-rise, can be replaced by its synonym उदिति and the figure will not suffer. In the stanza, स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥, we could replace उन्नति or अधोगति by their synonyms like उद्गति or अधश्च्युति; we could also replace स्तोक by अल्प and still the figure will not suffer. This shows that it is अर्थ that gives charm here, not शब्द and thus परिवृत्तिसह words give rise to अर्थश्लेष. **कुवलयानन्द** who, by the by, holds a different view, thus summarises the divergent views on श्लेष :—सभङ्गश्लेषः शब्दालंकारः , अभङ्गश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् । उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये । उभयमपि अर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः ।

Is श्लेष an independent **अलंकार ?** Wherever श्लेष (शाब्द or आर्थ), occurs, it is found accompanied by some other figure like उपमा, रूपक, दीपक, तुल्ययोगिता etc. [In the instance स्तोकेन etc. given above, we have उपमा along with श्लेष.] This has tended to give rise to three schools of thought re. the status of श्लेष. (1) Some say that its presence annuls the other co-existing figure. (2) Some others say that श्लेष can subsist as an independent अलंकार along with another. (3) Others hold that it is itself annulled by the other figure. **र. गं.** thus sets forth these views :—अयं चालंकार: प्रायेणालंकारान्तरस्य विषयमभिनिविशेत तत्र किमस्य बाधकत्वं स्यात् आहोस्वित् संकीर्णत्वं उताहो बाध्यत्वम्. **सा. द., अलंकारसर्वस्व** and **र. गं.** hold that श्लेष can claim an independent status. Others (?) believe that it is annulled by the other co-existing figure while उद्भट is of opinion that it annuls the other co-existing figure. **मम्मट** apparently admits श्लेष as an independent figure.

भामह recognised, though, faintly, श्लेष under the name श्लिष्ट. After him दण्डिन् treated, श्लिष्ट as a काव्यगुण and also as an अलंकार. उद्भट also recognised the figure as श्लिष्ट. वामन was the the first to use the term श्लेष. After him रुद्रट, रुय्यक, मम्मट, विश्वनाथ and others admitted the figure.

The scope of the figure :—मम्मट in his treatment of व्यञ्जना (उ. II) had occasion to touch upon the topic of अभिधामूलव्यञ्जना, where a statement having a double significance had one meaning वाच्य and other व्यङ्ग्य, due to one thing being प्रकृत and another अप्रकृत. In श्लेषालंकार, on the other hand, both the meanings are वाच्य and refer to things which are both प्रकृत or both अप्रकृत. It is easy to understand how both the meanings may be प्रकृतविषय. In उदयमयते etc. (St. 42), we have a statement with two meanings: one applying to the sun, another to a king, विभाकर by name. Both the sun and the king are प्रकृत, as the poet intends to describe both. Hence it is an instance of श्लेष.

But how can we have both meanings अप्रकृतविषय ? Is it not self-contradictory to say that a poet describes something अप्रकृत? For, do we not think that whatever the poet describes is प्रकृत? This difficulty is obviated when we understand that in अप्रकृतविषयक श्लेष, both the meanings apply to things that are both उपमानs. So अप्रकृतविषयक is, precisely speaking, उपमानविषयक. The प्रकृत may be there and is there; but the statement with double significance does not refer to it. It refers to two उपमानs with which the उपमेय is compared. Thus in अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना । [Your face is similar (1) to the moon (अब्ज) with which the deer (spot) has established contact ; and (2) to the lotus

(अब्ज) with which the sun (हरि) has established contact.] We have अप्रकृतविषयक श्लेष, because अब्ज, the lotus and the moon, are both उपमानs in relation to त्वन्मुख which does not come within the purview of the श्लेष. अब्जेन हरिणाहितसक्तिना to which the figure is confined refers with its two meanings exclusively to the two उपमानs. That this is शब्दश्लेष is a different matter. Later when we come to the figure तुल्ययोगिता, we shall get another case of an अप्रकृतविषयक figure.

This gives us the following divisions of अर्थश्लेष :—

अर्थश्लेष (2 sub-divisions)

प्रकृतविषय	अप्रकृतविषय

Essentials :—[श्लिष्यतः अर्थौ अस्मिन्] (1) The statement must be such as has a double significance, applying to two things. (ii) Both the things must be प्रकृत or both अप्रकृत. (iii) Both the meanings must be वाच्य, otherwise it becomes a case of अभिधामूलव्यञ्जना. (iv) In the statement, the विशेषणs and विशेष्य must *both* be श्लिष्ट. That is to say, the attributes and the thing qualified by them must be conveyed by words having a double significance. In विभाकरः उदयमयते, the विशेषण उदयमयते means (1) rises, (2) prospers, the विशेष्य : विभाकर means (1) the sun, (2) king Vibhākara. (v) The words in the statement must be पर्यायपरिवृत्तिसह *i. e.* they must be such as could be replaced by their synonyms.

अर्थश्लेष *vs.* **समासोक्ति** See under समासोक्ति.

§ **सू. २३ श्लेषः स** etc. Construe : यत्र एकस्मिन् वाक्ये अनेकार्थता भवेत् स श्लेषः । where, in one statement, we have senses more than one, the figure is श्लेष. **वाक्य** statement, **अनेकार्थता** capacity to yield senses more than one.

वृत्ति :—एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्र अनेकोऽर्थः : To judge from this वृत्ति मम्मट seems to belong to that school which held that a word can convey one and one meaning alone. प्रतिप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दभेदः : was the guiding principle of this school. The question arises as to how to reconcile एकार्थप्रतिपादकत्व with अनेकार्थत्व. The reply seems to lie in the fact that though a word conveys only one meaning, still there may be another word just *similar* to it which possesses a different meaning. Thus two words just similar conveying two meanings seem to be one word conveying two meanings. उदय 'prosperity' is different from उदय 'rise'. But the two words being quite similar, we are lulled into believing

that one word उदय conveys a double sense, while, as a matter of fact, here are two words conveying two meanings. The wording एकार्थ-प्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्र अनेकोऽर्थः can well exclude सभङ्गश्लेष, a शब्दालंकार, from the scope of अर्थश्लेष ; but it cannot exclude a word like, मानस used in a double sense (1) mind (2) the Mānasa lake, which is also a शब्दालंकार as we said above. सभङ्गश्लेष is excluded because therein we have *two* sets of words not at all similar, one to the other. दुर्गायाः मार्गण is not at all similar to दुर्गाणां अमार्गण, in the sense in which उदय 'prosperity' is similar to उदय 'rise'. But a case like the use of मानस in a double sense though it is शब्दश्लेष is not excluded because here we have two similar words, मानस–mind, मानस–Mānasa lake, conveying two meanings. To that extent मम्मट's वृत्ति seems to suffer from अतिव्याप्तिदोष.

St. 42. उदयमयते *etc*. Illustrates अर्थश्लेष. Description of the meritorious excellence of the Sun and a king named विभाकर. **उदय** (1) rise; (2) prosperity. **दिङ्मालिन्य** (1) The gloom of the quarters; (2) the sullenness of quarters due to misery prevailing therein.

निद्रामुद्रां निधनं नयति (1) Puts an end to the seal of sleep (2) Puts an end to languid looks. **प्रवर्तयति क्रियाः** (1) Enables the activities of creatures to proceed; (2) Sets afoot the different activities, religious or otherwise, in the kingdom.

तरां in निराकुरुतेतरां and रचयतितरां expresses the effectiveness of the actions. **स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन** (1) The स्वैराचार of night is put an end to by the Sun; (2) the king puts a stop to all frivolous acts. **विभाकर** (1) the Sun; (2) King विभाकर.

Here one statement yields a double sense, one applying to the sun, another to a king named विभाकर. Both the sun and विभाकर are equally प्रकृत and, therefore, both the meanings are वाच्य (not one वाच्य and another व्यंग्य when one thing is प्रकृत and another अप्रकृत as in अभिधामूल व्यञ्जना also called शब्दशक्तिमूलध्वनि). The words उदयमयते etc. are परिवृत्तिसह i. e. the meaning does not suffer if we use their synonyms. This, therefore, is an instance of अर्थश्लेष. There is one word, however, which is परिवृत्त्यसह and it is विभाकरः. विभाकर, the name of a particular king, can not be replaced by any other word and, to that extent, in the श्लोक we have शब्दश्लेष. To tide over this drawback, some (e. g. Jhalkikar) interpret विभाकर as meaning a king in general (विभां नीत्या राज्यस्य प्रकाशं करोतीति विभाकरः)

It should be borne in mind, however, that this same instance will cease to be one of श्लेष, if there were the least indication that one of

the two—the sun or the king-alone is प्रकृत and the other अप्रकृत. It will then be a case of अभिधामूलव्यञ्जना. If one were to assert that here king विभाकर is प्रकृत and the sun is अप्रकृत or *vice versa* it would become a case of अभिधामूलव्यञ्जना.

अत्राभिधाया : ....वाच्यौ :—मम्मट says that in the instance उदयमयते etc. both the senses are equally वाच्य, for the expressive power of the words (अभिधा) is unrestricted. In शब्दशक्तिमूलध्वनि (= अभिधामूलव्यञ्जना), illustrated by भद्रात्मनो etc. (उ. II), one meaning is वाच्य another व्यंग्य due to the अभिधा of the words being restricted by either of the circumstances enumerated in the कारिका—संयोगो विप्रयोगश्च etc. (Vide उ. II p. 65). Here there is none of these restrictive circumstances operating and therefore both the meanings, applying to the sun and the king, are वाच्य. That is why this becomes an instance of श्लेष.

अभिधायाः अनियंत्रणं : अभिधा is the power of a word by which the word conveys its primary or direct sense. It is one of the three powers, the other two being लक्षणा & व्यञ्जना. (Vide उ II). **अनियंत्रण** Circumstances like संयोग etc. restrict the अभिधा of a word. As soon as अभिधा is restricted, one sense alone is वाच्य, while the other becomes व्यंग्य. If, in our instance उदयमयते etc., one, say, king विभाकर, were प्रकृत, then the meanings of the words उदय etc., as applying to king विभाकर will be वाच्य, while as applying to the sun they would become व्यंग्य. Here none of these circumstances is operating and, therefore, both the meanings are वाच्य as they should be in श्लेष. It may be noted in passing that शब्दशक्तिमूलध्वनि is not admitted by the कुवल्यानन्दकार who says that even with these circumstances operating both the अर्थs are वाच्य. **द्वौ अपि अर्कभूपौ वाच्यौ** *i. e.* the meanings as applying to the sun (अर्क) and the king are both वाच्य. We are to suppose that when the poet uttered this stanza he was thinking equally of both : the sun and the king विभाकर.

९-समासोक्ति

In समासोक्ति we come to a figure based on शब्दगतसादृश्य like श्लेष. In रूपक, मुखं चन्द्रः, there is the आरोप of the रूप or *form* of चन्द्र on मुख. In समासोक्ति, on the other hand, there is the आरोप of the व्यवहार or *behaviour* of one thing over another. It is customary with poets to see in the action of a particular thing the striking reflection of the action of something else. When the king clutches the sword in his hand and makes the hostile army flee, the poet is put in mind of the action of a नायक who as soon as he holds the नायिका makes the प्रतिनायिका turn away in huff. And as soon as the poet remembers this, he

describes the king's action of clutching the sword and the consequent flight of the enemy's army with such ingenious transparency that the behaviour of the नायक, नायिका and प्रतिनायिका happens to be suggested thereby. This is the achievement of समासोक्ति. As **कुवलयानन्द** says: समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः । न तु रूपक इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । Again **रुय्यक** :—अवच्छेदकत्वं च व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वादेव रूपकम् ।

So what the poet does in समासोक्ति is this. He describes a particular action of the प्रकृत thing in such a way that the सहृदय is at once reminded of the corresponding action of the अप्रकृत thing, even when the अप्रकृत thing is not mentioned in so many words. In fact the charm of the figure lies in the poet so describing the action of the प्रकृत that the अप्रकृत is at once *suggested*. In यस्य रणे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् । रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखीभवति रिपुसेना ॥ that नायिका and प्रतिनायिका are the अप्रकृत is quite transparent. In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः, we at once see how the व्यवहार (or वृत्तान्त, to use the word of कुवलयानन्द) of the नायक is attributed to the moon. This is, as the आलंकारिक्स describe, the आरोप of the व्यवहार of the अप्रकृत on the प्रकृत.

Can we set our finger on the mainspring of the poet's technique that enables him to make us conscious of the अप्रकृत, though it is unspecified? To begin with, the poet is careful in the choice of the लिङ्गः of the प्रकृत, so as to make it correspond to that of the अप्रकृत. In अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः, the चन्द्रमाः is masculine, like the नायक; ऐन्द्री is feminine, like the नायिका. Then the poet attributes such transparent qualifications (विशेषणs) to the प्रकृत as can easily suggest the अप्रकृत. रक्तः in the instance is such a विशेषण; it applies to the ruddy (रक्त) moon; it also applies to the sanguine (रक्त) नायक. The qualifications stated are, therefore, such as apply to the प्रकृत as well as the अप्रकृत. They may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत, in the same sense : that is: the विशेषणs may be साधारण as in अन्धेन पातभीत्या संचरता विषमविषयेषु । दृढमिह मया गृहीता हिमगिरिशृङ्गादुपागता गङ्गा ॥ Where the विशेषणs apply to the प्रकृत गङ्गा and the अप्रकृत **यष्टि** *almost* in the same sense. Or they may apply to the प्रकृत and the अप्रकृत in different senses; that is, the विशेषण may be श्लिष्ट. रक्त in अयमैन्द्रीमुखं etc. is **श्लिष्ट**. This gives us the following scheme :—

समासोक्ति (2 sub-divisions)

- श्लिष्टविशेषणनिबन्धना
- शुद्धसाधारणविशेषणनिबन्धना.

विश्वनाथ, the author of the **साहित्यदर्पण,** describes समासोक्ति as समैः कार्यलिङ्ग-विशेषणैः व्यवहारसमारोपः, meaning thereby that there can be समासोक्ति based on लिङ्गसाम्य, कार्यसाम्य and विशेषणसाम्य. On a closer scrutiny, it will be found that these classes are not mutually exclusive and boil down to one class viz. विशेषणसाम्य. We cannot have a समासोक्ति based on mere लिङ्गसाम्य without विशेषणसाम्य; also we cannot have a समासोक्ति of कार्यसाम्य which is not also one of विशेषणसाम्य, if we understand the word विशेषण in its wider meaning of words giving attributes—and not its strictly grammatical sense of an adjective.

समासोक्ति is a figure dating as far back as भामह. दण्डिन् recognised it, though his definition of it was far from precise. वामन, रुद्रट, उद्भट, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ admitted it. दण्डिन्, वामन, and रुद्रट, however, seem to look upon समासोक्ति as अप्रस्तुतप्रशंसा of a more suggestive type.

समासोक्ति is essentially based on गम्य औपम्य. The विशेषणs by their transparency suggest the अप्रकृत and the सहृदय is led to guess the likeness between the प्रकृत and the अप्रकृत. The उपमान is never mentioned, nor is there any word like इव or यथा to convey औपम्य. The औपम्य in समासोक्ति being thus suggested becomes more effective than expressed औपम्य. अयं ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः is more effective than अयं ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा नायक इव.

Essentials :— [समासेन प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः उक्तिः अत्र. मम्मटः समासेन अर्थद्वयकथनात् समासोक्तिः. रामचरण तर्कवागीश gives a fantastic explanation : समस्य कार्यादेः आसेन उपन्यासेन उक्तिरप्रस्तुतावस्थाव्यञ्जनम्] (1) There must be the statement of some व्यवहार or वृत्तान्त (behaviour, action) of something which is प्रकृत ; (2) This statement must be so transparent that it must at once put us in mind of the behaviour of the अप्रकृत ; (3) this transparency should be the result of लिङ्गसाम्य and विशेषणसाम्य ; (4) the विशेषणs may be श्लिष्ट or शुद्ध. (5) The विशेषणs alone must be applicable to the प्रकृत and the अप्रकृत both, the विशेष्य referring to the प्रकृत only. (6) The व्यवहारसाम्य must be only suggested and must, in its turn, suggest the different corresponding उपमानs. [अयं ऐन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमा : suggests to us that action of the चन्द्रमस् is similar to that of a passionate lover. This, in its turn, suggests that चन्द्रमस् is compared to a lover and ऐन्द्री to his beloved.]

समासोक्ति *vs.* **अर्थश्लेष :**—(i) In समासोक्ति, there is a statement of the प्रकृत suggesting an अप्रकृत. In श्लेष, the statement relates to two things, both प्रकृत or both अप्रकृत. (ii) In समासोक्ति, only the विशेषणs or words expressive of attributes have a double significance ; in श्लेष, the विशेष्य

(like विभाकर in उदयमयते etc.) also has a double significance. (iii) In समासोक्ति, one meaning is वाच्य, the other गम्य, in श्लेष, both the meanings are वाच्य. That way it can be safely said that समासोक्ति is poetically more effective than श्लेष.

समासोक्ति *vs.* **एकदेशविवर्तिरूपक,** From the instance यस्य रणान्तःपुरे etc., (*vide* Notes p. 55), which illustrates एकदेशविवर्ति, one can well realise how the line of demarcation between एकदेशविवर्तिरूपक and समासोक्ति is too faint. There the वृन्तात of the king in reference to the मण्डलाग्रलता and its reaction on रिपुसेना easily remind us of the action of a नायक with reference to the नायिका and its reaction on the प्रतिनायिका. Eliminate the आरोप of अन्तःपुर and यस्य रणे करे कुर्वतो etc. becomes an instance of समासोक्ति. Still as we saw under एकदेशविवर्ति रूपक in यस्य रणान्तःपुरे etc., it is the आरोप of अन्तःपुरत्व on रण that gave us a clue to the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on मण्डलाग्रलता and रिपुसेना respectively. In समासोक्ति, on the other hand, there is no such clue based on partial आरोप ; the विशेषणसाम्य and लिङ्गसाम्य alone, by their transparency, suggest the अप्रकृत. Thus, while in एकदेशविवर्ति रूपक, the partial आरोप gives us a clue to the अप्रकृत, in समासोक्ति it is विशेषणसाम्य and लिङ्गसाम्य that achieve this effect.

There seems to be another point of difference between the two figures that goes to the very core. Whereas the charm (विच्छित्ति) of एकदेशविवर्ति lies in one आरोप suggesting others, in समासोक्ति it lies in one वृत्तान्त suggesting another. Thus in यस्य रणान्तःपुरे etc., the charm lies in the आरोप of अन्तःपुरत्व on रण hinting at the आरोप of नायिकात्व and प्रतिनायिकात्व on the मण्डलाग्रलता and रिपुसेना respectively. But in यस्य रणे करे कुर्वतो etc. the charm would lie in the वृत्तान्त of the अप्रकृत being reflected in that of the प्रकृत. As **साहित्यदर्पण** says : सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् ।

For **समासोक्ति** *vs.* **अप्रस्तुतप्रशंसा** : See **अप्रस्तुतप्रशंसा.**

§ **सू. २४.** Construe : श्लिष्टैः : भेदकैः : परोक्तिः : समासोक्तिः (भवति). That figure, where the अप्रस्तुत (पर) is suggested (उक्तिः = आक्षेप) by the distinctive epithets (भेदकैः) used in a double sense, (श्लिष्ट) is समासोक्ति.

श्लिष्टैः भेदकैः with distinctive epithets having a double significance (श्लिष्ट). The word श्लिष्ट has to be interpreted freely. One meaning applies to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. **भेदक** : भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं च विशेषणम् । भेदक (n.) a distinctive epithet ; words descriptive of attributes. Not to be taken in the narrow grammatical sense of adjective. One fails to see what made मम्मट choose the word भेदक while his predecessors like भामह and दण्डिन् had used the word विशेषण. Does the word भेदक

drive at their transparency? **परोक्ति** used roughly for पराक्षेपः the suggestion of the पर (i. e. अप्रकृत). The पर is only hinted at, never mentioned. The word उक्ति, that way, is misleading.

The definition, as it is, is none too precise. The word श्लिष्ट, strictly interpreted, would leave out शुद्धसाधारणविशेषणs which also, as seen above, may give us समासोक्ति. Read **कुवलयानन्द:** अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेवणायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्रवाद:। The word परोक्ति, as seen above, is a bit misleading. But the flagrant drawback of the definition seems to lie in its failure to indicate that it is व्यवहार or वृत्तान्त of the पर–not the पर itself–that should be suggested, in the figure. परोक्ति has to be interpreted, therefore, as परवृत्तान्ताक्षेपः.

वृत्ति:—प्रकृतार्थ etc. प्रकृतार्थ = प्रकृतवृत्तान्त. **श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्**—needless to say that the माहात्म्य refers to the transparency of the epithets. **न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि** means that the विशेष्य, not being श्लिष्ट, is not समर्थ for अप्रकृतार्थप्रतिपादन. As seen above, if the विशेष्य were also श्लिष्ट, the figure will be श्लेष, not समासोक्ति. श्लिष्ट विशेषण should comprehend शुद्ध साधारणविशेषण also. **अप्रकृतस्यार्थस्य अभिधानं:** अभिधान means suggestion here. **सा समासेन** etc. The name समासोक्ति is explained. समासेन संक्षेपेण i. e. in brief. In one statement are concentrated two meanings (अर्थद्वय): one applicable to the प्रकृत, the other to the अप्रकृत. Note the fantastic explanation of the name by रामचरण तर्कवागिश, given above.

St. 43. लहिऊण etc. Illustrates समासोक्ति. The laments, on the death of her heroic husband, of a widow, who pictures to herself the consequent sad plight of जयलक्ष्मी (Glory-of-Victory, personified). संस्कृत छाया: लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्या: स कोऽप्युल्लास:। जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला, दुर्बला ननु सा ॥

तव बाहुस्पर्शं लब्ध्वा refers to victory (जयलक्ष्मी) being embraced by the hero. तव विरहे now that the hero is dead. **न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा** when the hero has ceased to live, not only has जयलक्ष्मी ceased to be gay (उज्ज्वला) but she has also grown feeble—a widow's plight. The idea is: With your death, my beloved, chances for victories in battles have become precarious!

Here the description primarily referring to the sad plight of जयलक्ष्मी becomes suggestive of the sad plight of a नायिका due to (1) The Feminine gender of जयलक्ष्मी (2) the phrases बाहुस्पर्शं लब्ध्वा कोऽपि उल्लासः and तव विरहे न खलु उज्ज्वला दुर्बला ननु सा। These two phrases are applicable to जयलक्ष्मी and नायिका though in slightly varying senses. Victory became effective (उल्लास) with the help of the hero's arm: a नायिका becomes

sprightly with the touch of the arm of the नायक. The chances of victory faded when the hero ceased to live: the नायिका grows sullen when separated from the नायक. The chances of victory became precarious when the hero was dead; the नायिका grows feeble when the नायक ceases to live.

Thus the feminine gender of जयलक्ष्मी which is प्रकृत and the transparent phrases, बाहुस्पर्शं लब्ध्वा etc., mentioned above, convey to us the behaviour and plight of a नायिका on the death of the heroic नायक. Thus we have here a समासोक्ति.

अत्र जयलक्ष्मी etc. Here all the descriptive phrases (विशेषण) viz. तव बाहुस्पर्शं लब्ध्वा etc. have a double meaning: one applying to the प्रकृत (जयलक्ष्मी), the other to the अप्रकृत (viz. नायिका or कान्ता). Only the प्रकृत विशेष्य (जयलक्ष्मी) conveys one meaning (viz. Victory), the अप्रकृत viz. कान्ता being only suggested, not expressed. In short, the विशेषणs have a double meaning, the विशेष्य a single one. That is why it is समासोक्ति. If the विशेष्य also, as in उदयमयते etc. (St. 42), had a double significance, the figure would have been श्लेष.

आलंकारिकs, like विश्वनाथ, जगन्नाथ, have made an attempt to classify the व्यवहारसमारोप, i. e. to classify broadly the प्रस्तुतs and अप्रस्तुतs in समासोक्ति. विश्वनाथ, for instance, says: (1) क्वचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः (2) शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः (3) लौकिके वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः (4) शास्त्रीये वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः इति चतुर्विधः. They support this classification with instances that are striking no doubt. But it must be admitted that barring लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप, other व्यवहारसमारोपs have a smack of pedantry and not poetry about them. शास्त्रीये लौकिकस्य व्यवहारसमारोप illustrated (**र. गं.**) by कृत्वा सूत्रैः सुगूढार्थैः प्रकृतेः प्रत्ययं परम् । आगमान् भावयन् भाति वैयाकरणपुंगवः (आरोप of राजव्यवहार which is लौकिक on the व्याकरणशास्त्र) may be pedantically a success. Assessed poetically is it worth anything?

१०—निदर्शना.

In समासोक्ति, we saw how औपम्य was conveyed by the use of विशेषणs with double significance. In निदर्शना, we come to a figure wherein औपम्य between two things is conveyed, in a veiled manner, by one thing being described as being the same as the other. When दुष्यन्त, at the sight of शकुन्तला's superb beauty, exclaims—' शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य । दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः '॥, we find him identifying one fact viz., आश्रमवासिनः वपुःसम्पन्नत्व with another viz., उद्यानलतानां वनलताभिः अभिभव. One is *as good as* the other, says दुष्यन्त. Thus

two sentences connected by correlatives (here यदि...) are used, each containing an idea apparently *unconnected* with the idea in the other, but, for that very reason, suggesting the similarity between the two ideas. What has वपुःसम्पन्नत्व to do with वनलताभिः अभिभव, we ask ourselves. And our आकांक्षा is satisfied when we conclude that the two apparently unconnected facts are juxtaposed only with a view to driving at their similarity. Rustic beauty outstripping sophisticated refinement is *tantamount to* a wild creeper eclipsing the artificially cultivated garden creeper : we conclude. Another striking instance of निदर्शना embodied in two वाक्यs will be इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रलेखया समिद्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥, said by दुष्यन्त again.

The same effect may be produced in the body of a *single* sentence also. दोर्भ्यां अब्धिं तितीर्षन्तः तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम् : Seeking to cross the ocean with the help of their arms, they praised thy ocean of merits—says a poet. Here the attempt to enumerate the hero's merits is described as being as rashly ridiculous as an attempt to cross the ocean with nothing more than the two arms. Thus गुणार्णवस्तुति and दोर्भ्यां अब्धितरण, both apparently *unconnected,* are here juxtaposed in the body of a single sentence, with the eventual result that one thing comes to be looked upon as being tantamount to the other.

The same effect may be produced in the body of a *single word* also. Admiring a lovely face, the poet is found saying : मुखं पद्मशोभां बिभर्ति. Looking to a lordly elephant, the poet says : गजः गिरिलीलां वहति. Scanning the gait of a lady, the poet says : कामिनीपद्भ्यां राजहंसगतिः स्वीकृता. We ask ourselves : How can मुख assume the charm of a lotus, the elephant the charm of the mountain, the human feet the gait of a swan ? And we conclude that these convey similarity. To put it in the words of the **साहित्यदर्पणः** अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहतु... इति बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति. In short, when we attribute to one thing the characteristics of another apparently unconnected with it, there results the निदर्शना in the body of a word. Here too, it may be noted, that the juxtaposition of two apparently unconnected things like मुख-कमल, गज-गिरि etc., by the employment of such words as लीला, वपुः, शोभा, results eventually in the similarity between the two being conveyed. **सा. द.** called this variety एकवाक्यगा, the remaining two being अनेकवाक्यगा. In अपह्नुति, it should be clearly borne in mind, we use words like छद्म, छल, वपुः with the shade of *denial* in them and compounded with the उपमेय. *Cf.* भृङ्गच्छलेन, रोमावलिवपुः. In निदर्शना the words

शोभा etc., have no trace of denial and are further compounded with the उपमान : पद्मशोभा, गिरिलीला etc. Further, अपह्नुति appears as भृङ्गच्छलेन कालकूटमिदम् । निदर्शना will appear as भृङ्गाः कालकूटशोभां दधते । .

One feature, it may be seen, is shared in common by all these three varieties *viz.* therein facts apparently unconnected happen to be juxtaposed and this results in the साम्य between them being conveyed. That is why these varieties of निदर्शना are called असंभवद्वस्तुसंबन्धा, *i. e.* those in which there is no apparently possible connection between the things stated.

These varieties may be possible in शुद्ध or माला form. In शुद्ध we have one प्रकृत juxtaposed with one अप्रकृत. In माला we have one प्रकृत juxtaposed with several अप्रकृतs.

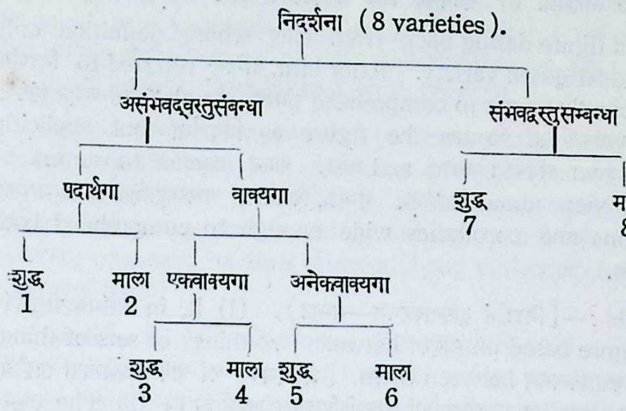
Again, though it is normal for the poet to attribute to the उपमेय the उपमानधर्म, मुखं पद्मशोभां बिभर्ति, the poet sometimes produces the same poetical effect, possibly with a greater emphasis, by attributing to the उपमान the उपमेयधर्म. Thus in वियोगे गौडनारीगां यो गण्डतलपाण्डिमा । अदृश्यत सा खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥ or in योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे । समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः ॥, the tables are turned and to the उपमानs viz., खर्जूरीगर्भरेणुs and मृद्वीकारस, are attributed the characteristics of the respective उपमेयs viz., गण्डतल and अधर. **साहित्यदर्पणकार** admits this possibility. As **जयरथ** says in his **विमर्शिनी** : यथोपमानसम्बन्धी धर्मः उपमेयगतत्वेनैव संभवति तथोपमेयसम्बन्धी धर्मः क्वचिदुपमानेऽपि । **रुय्यक** (अ. सर्वस्व) :—इयं सामान्येनैव असंभवात् प्रतिपादित उपमेयवृत्तस्योपमाने संभवादपि भवति । उभयत्रापि सम्बन्धविघटनस्य विद्यमानत्वात् ।.

If, in the 3 varieties given above, we have असंभवद्वस्तुसम्बन्धत्व as the common feature, there is a fourth variety of निदर्शना based, as the आलंकारिकs say, on संभवद्वस्तुसम्बन्ध. The सम्बन्ध in question, to judge from what the आलंकारिकs say, is none other than बोधकसम्बन्ध. Nay, **रसगंगाधर** goes to the extent of styling this variety as बोधननिदर्शना. **कुवलयानंद** defines it as अपरां बोधनं प्राहुः.

In this variety, the poet describes some *particular* fact as illustrative of a *general* truth. In चूडामणिपदे धत्ते योऽम्बरे रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥, the action of the उदयाचल in supporting the sun on its top is described as illustrative of the general rule that a householder should accord hospitality to the good. See again: उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् । विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ That the particular fact is illustrative is conveyed, sometimes by the use of words like इति बोधयन्, निदर्शयन्, कथयन् etc. or sometimes by the use of इति only tacitly conveying the idea of इति बोधयन् etc.

It will not be wide of the mark if one were to say that असंभवद्वस्तुसंबन्धा वाक्यगा निदर्शना bears to दृष्टान्त the same relation that संभवद्वस्तु-संबन्धा does to अर्थान्तरन्यास. See under **दृष्टान्त** and **अर्थान्तरन्यास.**

Thus we get the following Scheme :—

For **निदर्शना** *vs.* **दृष्टान्त**, see **दृष्टान्त**. For **निदर्शना** *vs.* **अर्थान्तरन्यास**, see **अर्थान्तरन्यास.**

निदर्शना *vs.* **रूपक** :—There is no occasion for the पदार्थरूपक like मुखं चन्द्रः being mistaken for निदर्शना. But निदर्शना is likely to be confused with वाक्यार्थरूपक admitted particularly by जगन्नाथ. जगन्नाथ is at pains to prove that त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ is a वाक्यार्थरूपक, because, acc. to him, there is an आरोप of ...... पाण्डुरीकरण on...... अलक्तकमार्जन. But the same idea put in the form of a निदर्शना will appear as : त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः । इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥ (यावकैः = अलक्तकैः). जगन्नाथ contends that in रूपक we are concerned with आरोप, while in निदर्शना, we have आर्थ अभेद which is quite exclusive of आरोप or अध्यवसान. [Read **र. गं.**:—एवं चारोपाध्यवसानमार्गबहिर्भूत आर्थ एवाभेदो निदर्शनाजीवितम्.]. Judged by this standard, राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् । पञ्चाननपरिष्वङ्गः व्यालीवदनचुम्बनम् is just to be appraised as a वाक्यार्थरूपक, though the **कुवलयानन्दकार** says it is वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना.

Is **जगन्नाथ** justified in his view-point? It seems he is not. वाक्यार्थरूपक itself, for that matter, seems anomalous. So far as one can see, no other आलंकारिक recognises it. In a वाक्य, क्रिया is प्रधान. क्रिया is always in the making (साध्य) and, as such, it seems well-nigh impossible for one वाक्यार्थ representing something in the making to be आरोपित on another also representing something else in the

making. Here one is put in mind of the reason why we cannot have उपमा when इव etc. is put after a verb like लिम्पति in लिम्पतीव etc. When जगन्नाथ talks of आरोप of वाक्यार्थs and वाक्यार्थरूपकs, really speaking, he denies all scope to निदर्शना. त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनं is taken to be a निदर्शना by **रुय्यक**, the अलंकारसर्वस्वकार.

निदर्शना is a figure dating back from भामह whose definition only embraces the संभवद्वस्तुसंबन्धा variety. After him, दण्डिन् referred to निदर्शना in terms sufficiently vague to comprehend संभवद्—as also असंभवद्वस्तुसंबंधा. उद्भट, of all आलंकारिकs, names the figure as **विदर्शना** but explicitly talks of the two संबंधs : अभवत् and भवत्. वामन seems to revert to भामह's narrow view about निदर्शना. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित and जगन्नाथ give definitions and corollaries wide enough to comprehend both types of सम्बन्ध.

Essentials :—[निदर्शनं दृष्टान्तकरणम्—मम्मट]. (1) It, in असंभवद्वस्तुसंबंध variety, is a figure based on सादृश्य between two things or sets of things which have बिम्बप्रतिबिम्बभाव between them. [**जयरथ** :—एवं चात्र निदर्शनायां सादृश्याविनाभावः । **र. गं.**:—अस्यां च घटकपदार्थानां बिम्बप्रतिबिम्बभाव आवश्यकः ।] (2) The सादृश्य must be गम्य only ; not वाच्य. [Cf. **भामह** :—ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ।] This makes particles like इव etc. and other औपम्यप्रतिपादक words and affixes conspicuously absent from निदर्शना. (3) In असंभवद्वस्तुसंबन्धा अनेकवाक्यगा, we have two (in माला form, more than two) sentences connected by correlatives like यद्-तद्, यदि-तर्हि, generally expressed but sometimes implied also. (4) Correlatives introduce facts which apparently are unrelated but, for that very reason, become औपम्यपर्यवसायि. (5) In एकवाक्यगा (असंभवद्वस्तुसंबंधा) we have the contents of अनेकवाक्यगा compressed in one वाक्य by an adjustment of syntax. The एकवाक्यगा : दोर्भ्यां अब्धिं तितीर्षन्तस्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम् will be अनेकवाक्यगा : ये ते गुणार्णवं स्तुवन्ति ते दोर्भ्यां अब्धिं तितीर्षन्ति । (6) In पदार्थगा the attribute of the उपमान is assigned to the उपमेय by the use of words (like लीला, शोभा) with the tenor : the उपमेय assumes the grace (or disgrace when औपम्य relates to an असत् thing) of the उपमान. (7) In संभवद्वस्तुसंबन्धा, some particular fact is stated to typify some general truth by the use of words like इति बोधयन्, इति निदर्शयन्, इति कथयन्, इति विभावयन् or by mere इति which tacitly means इति बोधयन् etc. (8) In संभवद्वस्तुसंबन्धा, we have one वाक्य with the tenor : typifying the general truth, here is a particular fact.

For माला and other instances see Appendix C.

§**सू. २५.** Construe :—(य :) वस्तुसम्बन्ध : अभवन् (सन्) उपमापरिकल्पको (भवति) स निदर्शना भवति । निदर्शना is the connection between things which, because

it is improbable, tends to establish similarity between the things. As **साहित्यचूडामणि** says: तात्पर्यचिन्तायां उपमाया: परिकल्पक:. The upshot of things, apparently unconnected, standing in juxtaposition, is to suggest their likeness. In other words, on the face of it, there is no relevancy in juxtaposing the things which are apparently unconnected. Hence we are forced to admit them as being similar (उपमापर्यवसायी). Note that मम्मट's definition is a good deal like that of रुद्रट: अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेत्। उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा **विदर्शना**॥

वृत्ति: निदर्शनं etc. explains the propriety of the name. निदर्शना is a figure based on निदर्शन i. e. adducing a similar instance (दृष्टान्तकरणम्). See the figure दृष्टान्त. In निदर्शना, in all but one variety, the poet is found aiming at giving us things similar to the प्रकृत. In the संभवद्-वस्तुसंबन्धा, however, he aims at describing a particular fact as typifying a general truth.

St. 44. क्व सूर्य *etc.* Illustrates असंभवद्वस्तुसम्बन्धा अनेकवाक्यगा निदर्शना. The कविकुलगुरु—कालिदास—in utter humility refers to the vastness of the task of रघुवंशवर्णन that he has set about achieving with his 'meagre' intellect. **सूर्यप्रभवः वंशः** The Solar Race. **अल्पविषया मति** i. e. the मति can comprehend only petty things. Subjects as vast as the रघुवंशवर्णन will baffle it! **उडुप** (–प: or पं) उडुन: (= जलात्) पाति (= रक्षति) इति a boat, a raft.

Here in two sentences two facts are juxtaposed: In one sentence—that the poet is attempting, with his petty intelligence, to describe the solar race. In the other—that the poet aspires to negotiate, out of delusion, the vast ocean with the help of a raft. As these two facts, *standing in no apparent relation*, are juxtaposed, we are led to conclude that one is as good as the other. In other words, they become औपम्यपर्यवसायिन्. Thus we have here a निदर्शना which is अनेकवाक्यगा and असंभवद्वस्तुसम्बन्धा. As there is one उपमान only, it is शुद्धा (not माला). In क्व वंशः......क्व मतिः we have विषमालंकार.

अत्र *etc.* मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनम्: Note that this idea is only *implicit* in the first line of the श्लोक: क्व सूर्यप्रभवो वंश: क्व चाल्पविषया मति: It is not explicitly stated and, for this reason, आलंकारिक like अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानंद) have taken exception to this stanza being cited as an instance of निदर्शना. अप्पय्यदीक्षित calls it an instance of ललितालंकार. Read **कुवलयानंद**:— क्व सूर्यप्रभवो...सागरम्॥ अत्रापि निदर्शनाभ्रान्तिर्न कार्या। अल्पविषयया मत्या सूर्यवंशं वर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यानुपन्यासात् तत्प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वर्णनेनादौ विषमालंकारन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात्॥ **र. गं.** details views

both for (नव्याः) and against (प्राञ्चः ?) assuming निदर्शना in the stanza. He, however, justifies it as निदर्शना. (Read his remarks under निदर्शना) **इति उपमायां** i. e. इति औपम्ये, not actual उपमा. **इति** i. e. taking the तात्पर्य into consideration.

St. 45. उदयति *etc.* Illustrates पदार्थगा असंभवद्वस्तुसंबंधा निदर्शना. Description of the रैवतक mountain (near कुशस्थली, the capital of the आनर्तs, North Kathiawar) at sunrise. Construe : अहिमरुचौ उदयति हिमधाम्नि च अस्तं याति अयं गिरिः वारणेन्द्रलीलां वहति. When the sun (अहिमरुचिः hot-lustred) rises and the moon (हिमधामन् cool-lustred) sets, this mountain wears the grace (लीला) of an elephant (वारणेन्द्र) embellished (परिवारित) with two bells dangling from its two sides. विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ (with their upward rays stretched out like ropes) adj. of अहिमरुचौ and हिमधाम्नि *both.* Then only will विलम्बिघण्टाद्वय have its counterpart. उदयति and याति are Loc. sing. Pres. Part. Masc. √उदि and √या.

Here to the गिरि is attributed the लीला (grace) of an elephant. How can one wear the grace of another, we ask ourselves. And we are satisfied when we interpret this juxtaposition as driving at the similarity of the गिरि to the वारणेन्द्र. Thus as गिरि (लीला) and वारणेन्द्रलीला though apparently unconnected are juxtaposed in so far as गिरि-वारणेन्द्रलीला is attributed, we have असंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. As the निदर्शना occurs in the body of a पद viz., वारणेन्द्रलीला, it is पदार्थनिदर्शना. As the प्रकृत, गिरि, is identified only with one उपमान viz. वारणेन्द्र, it is शुद्धा. Thus this is असंभवद्वस्तुसंबन्धा शुद्धा पदार्थनिदर्शना. Note, however, **सा. द.** acc. to whom these are एकवाक्यार्थनिदर्शनाs.

अत्र कथमन्यस्य etc. अन्यस्य लीला *i. e.* वारणेन्द्रस्य लीलाम् अन्यो वहति *i. e.* गिरिः वहति. तत्सदृशीं i. e. वारणेन्द्रलीलासदृशीम्. उपमायां = औपम्ये likeness.

St. 46. दोर्भ्यां etc. Illustrates माला form of अनेकवाक्यगा असंभवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना. The poet aims at showing, by three analogies, that his patron's virtues are too vast to be narrated. **तरङ्गवतीभुजङ्गः** the ocean (the lover of rivers).

Here, with गुणानां गदनोद्यम are juxtaposed the three facts apparently unconnected with it. They are : तरङ्गवतीभुजङ्गतितीर्षा, हरिणाङ्कबिम्बमादातुमिच्छा and मेरुलिलङ्घिषा. So, in the result, गुणानां गदनोद्यम, the same प्रकृत, becomes compared or identified with the three अप्रकृतs or, roughly speaking, उपमानs. That is why it is माला in form. Being embodied in वाक्यs, more than one, it is अनेकवाक्यगा. Since the प्रकृत is apparently unconnected with the अप्रकृतs, it is असंभवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना. Note that it is not an

उत्प्रेक्षा though the word ध्रुवं is there; for संभावन or poetical fancy is absent.

इत्यादौ we have already seen how there can be मालारूप also in एकवाक्यगा, पदार्थगा and संभवद्वस्तुसम्वन्धा.

§ **सू. २६ स्वस्वहेतु** *etc.* Construe : (या) क्रियैव स्व–स्वहेतु–अन्वयस्य उक्तिः सा अपरा (निदर्शना)। That is the other variety of निदर्शना, wherein a particular action itself declares the relation (अन्वय) between its cause and itself. This purports to mean : Some particular act in the world is traced back by the poet to some general truth. In other words, here a particular fact as it occurs is described as typifying some general truth. The definition is very much reminiscent of वामन's क्रियैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम्.

वृत्तिः–क्रियैव etc. The एव possibly means:—The thing only *as it occurs* declares its relation. **साहित्यचूडामणि** gives an explanation of एव which is too fantastic to be cogent : क्रियातद्वतोः सम्वन्धप्रतीतावपि यत्र **सहकारिनैरपेक्ष्यं** तत्र चमत्कारातिशय इत्याह—**क्रियैवेति**। **अवगम्यते** is passive of the *causal* of गम् with अव. Note वामन's word ख्यापन and मम्मट's वृत्ति on St. 47 where he uses ख्याप्यते. The poet *makes* the particular क्रिया announce or convey the relation that subsists between itself (स्वस्वरूप) and its cause (स्वकारण). Read **नागेश्वरीः** अवगम्यते णिजन्तमेतत्। ख्याप्यते इत्यर्थः। **अपरा** i. e. संभवद्वस्तुसम्बन्धा as distinct from the असंभवद्वस्तुसम्वन्धा detailed above.

St. **47 उन्नतं** *etc.* Illustrates संभवद्वस्तुसंबन्धा शुद्धा. The toppling down of a light stone from the hill-top with a gentle breeze is given as typical of the fall from eminence of a man of levity. Construe यः लघुः स उन्नतं पदमवाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतः दृषत्कणः चारुमारुतधुतः (सन्) अधः पतति। यः लघुः......पतेत् : Whosoever suffers from levity will suffer a fall easily (हेलयैव) if he were to be raised to eminence. **दृषत्कणः कुवलयानन्द** reads पृषद्गणः. In place of इति ब्रुवन् **र. गं.** reads इति ध्रुवं and remarks इति पदे इतिपदोत्तरं बोधयन् वोधयितुं वा इत्यस्याभावादुत्प्रेक्षाया असंभवे बोधनानिदर्शना युक्ता ॥

Here the fact that the light particle is unseated with the slightest jerk of the wind is stated to account for itself as being *due* to the general truth. Undeserved eminence precariously held succumbs to the slightest disturbance. In other words : पातक्रिया—more accurately दृषत्कणपातक्रिया—is made to convey the relation between fall and its

cause viz. attainment of eminence on the part of one that is लघु (light or frivolous).

Here the दृषत्पाताक्रिया is capable of *intimating* the general truth of the cause-effect relation between undeserved eminence and fall. That is why it is संभवद्वस्तुसंबन्धा. **कुवलयानंद** and **र. गं.** are more categorical and, for that matter, helpful also, when they call it बोधननिदर्शना. That the संभवत्संबन्ध is बोधनसंबंध can be clearly made out from the words of **र. गं.** on the stanza चूडामणिपदे etc. cited above :—गिरेश्च सूर्योदयदेशावच्छिन्नशिरस्कतारूपस्य गृहमेधिगतसदातिथ्यकरणविषयकबोधानुकूलाचरणस्य **संभवात्**......संभवद्वस्तुसम्बन्धमूलापि निदर्शना सम्भवति । Again read **जयरथ**:—अभ्यागतस्य रवेर्गिरिणा शिरसा धारणं तत्समर्थाचरणम् । अत एवात्र बोधयन्निति णिचस्समर्थाचरणे प्रयोगान्मयेव भवद्भिरपि अतिथिसपर्या कार्या इति संभवत्सम्बन्धमूलमत्रार्थमौपम्यम् ॥ मम्मट's definition : स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव, is too vague to bring out the essential feature of the figure which, as seen above, consists in making a particular fact typify some general truth. In fact, मम्मट, to judge from his वृत्ति, seems to take संभवद्वस्तुसंबंध as referring to two facts *being related* as cause and effect. The क्रिया *is* the effect of some cause, to that extent there is संबंधसंभव. The क्रिया itself intimates (or, is made to intimate) this संबन्ध. This seems मम्मट's view-point about this variety.

There arises a question due to the occurrence of words like इति बोधयन् etc. in this variety of निदर्शना. When the poet attaches to the प्रकृत like उदयाचल, in the instance given above, the attribute of being बोधक etc., is he not indulging in an implied उत्प्रेक्षा? For उदयाचलः सतां आतिथेयी कार्या इति बोधयन् (इव) देवं रविं चूडामणिपदे धत्ते, which is गम्य (इव being understood) उत्प्रेक्षा, seems to be the tenor. There are two schools among आलंकारिकs that answer the question differently. **जयरथ,** for instance, says there is no उत्प्रेक्षा here, for बोधयन् does not mean बोधयन् **इव** but simply बोधयन् : The rule being that the causal formation clearly indicates the *capacity* of the agent to carry out the action in question (तत्समर्थाचरणे प्रयोगात्). **र. गं.** also subscribes to this view, but thinks it just possible that it may be a case of गम्य उत्प्रेक्षा, acc. to the view by which a कर्तृ of क्रिया is यत्नाश्रय ; while here the उदयाचल, say, makes no यत्न and is still *fancied* as making the यत्न in so far as it is a कर्तृ.

वृत्तिः—अत्र पातक्रियया etc. पातक्रियया, to be accurate, दृषत्कणपातक्रियया. Here the action of the stone's fall is made to intimate (ख्याप्यते causal √ख्या) the relation (cause-effect) subsisting between fall and attainment of eminence (उन्नतपदप्राप्ति) by one suffering from levity (लाघवे सति). लाघवे सति उन्नतपदप्राप्ति is the कारण, पात is the कार्य. As said above, मम्मट seems to

have in view the संभव of कार्य-कारणभाव as lying at the root of this variety. That is why it is संभवद्वस्तुसंबन्धा acc. to him. That this is not the view of other आलंकारिकs will be gathered from the remarks of र. गं. and जयरथ cited above. In fact, **वामन,** from whose definition मम्मट seems to have partly borrowed, also does not hold this view about सम्बन्ध : क्रियैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम् is his definition which he explains in his वृत्ति thus : अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् । आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः ॥ पततीति क्रिया । तस्याः स्वं पतनम् । **तदर्थोऽत्युच्चपदाध्यासः पतनायेति शंसनम् ।** Thus, acc. to वामन also, the सम्बन्ध is बोधनसम्बन्ध—not कार्यकारणसम्बन्ध.

११—अप्रस्तुतप्रशंसा.

In समासोक्ति, we saw how the अप्रस्तुत was suggested by the use of transparent विशेषणs applied to the प्रस्तुत. In अप्रस्तुतप्रशंसा, [statement (प्रशंसा) of the अप्रस्तुत] to be precise, in one variety (सादृश्यनिबन्धना) of it, we have an exact antithesis of समासोक्ति. That is to say, we have such विशेषणs applied to the अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशंसा, that they by their transparency produce in us a consciousness of the प्रस्तुत. The poet, here, instead of making a direct statement about the प्रकृत, depends on the power of suggestion—not very powerful though—and makes the अप्रकृतव्यवहार suggest by its similarity the प्रकृतव्यवहार. Thus in one variety of it, अप्रस्तुतप्रशंसा is based on गम्य औपम्य. Between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत there is revealed सादृश्य in this variety.

But sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of कार्य-कारण or कारण-कार्य also : अप्रस्तुत being कारण or कार्य and the प्रस्तुत, कार्य or कारण respectively. So when the poet wants to hint at the कारण which, therefore, is the प्रस्तुत, he may describe the कार्य or *vice versa.*

Sometimes the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be one of सामान्य-विशेष or विशेष-सामान्य also. Thus when the poet wants to drive at a particular fact (विशेष), he may dilate upon the general truth (सामान्य) or *vice versa.*

Thus, broadly speaking, the relation between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be : (१) सादृश्य; (२–३) कार्य-कारण or कारण-कार्य ; (४–५) सामान्य-विशेष or विशेष-सामान्य. Read **रुय्यक** (अ. स.) त्रिविधश्च संबंधः—सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं च । सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीतौ द्वैविध्यम् । कार्यकारणभावेऽप्यनयैव भङ्ग्या द्विधात्वम् । सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः. **र. गं.** & **कुवलयानंद** also give these very varieties.

Thus we get the following scheme :—

अप्रस्तुतप्रशंसा (5 varieties)

- सारूप्यनिबन्धना (1) (for sub-divisions see below)
- कार्यकारणभावनिबन्धना
  - प्रस्तुत कार्य-अप्रस्तुत कारण (2)
  - प्रस्तुत कारण-अप्रस्तुत कार्य (3)
- सामान्यविशेषभावनिबन्धना
  - प्रस्तुत सामान्य-अप्रस्तुत विशेष (4)
  - प्रस्तुत विशेष-अप्रस्तुत सामान्य (5)

Are सारूप्य, कार्यकारणभाव and सामान्यविशेषभाव the only possible relations between अप्रस्तुत and प्रस्तुत? Read **कुवलयानन्द :**—नह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पञ्चविध एव संबंध इति नियन्तुं शक्यते। सम्बन्धान्तरेष्वपि दर्शनात्। सहोत्पत्त्यादिकमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयमेव।

One might naturally ask why the poet takes a fancy to the description of the अप्रस्तुत, when he is primarily concerned with the प्रस्तुत. The answer lies in the fact that, in this figure, the poet wants to be suggestive and, at the same time, regale us with a picturesque description of the अप्रस्तुत. Thus when the poet describes the सदृश or कार्य or कारण or सामान्य or विशेष, all अप्रस्तुतs, he means to *suggest* to us the प्रस्तुत सदृश or कारण or कार्य or विशेष or सामान्य respectively and, at the same time, give the अप्रस्तुत in a picturesque setting. Nay, we may go a step further and say that, in the last four varieties (based on कार्यकारणभाव or सामान्यविशेषभाव), he finds the अप्रस्तुत more picturesque and therefore describes it, the suggestion of the प्रस्तुत being its natural sequel. When **र. गं.** is inclined to look upon these cases as belonging to the गुणीभूतव्यङ्ग्य class, he means as much. In the case of सदृश प्रस्तुत and अप्रस्तुत (*i. e.* the first variety), however, as both the प्रस्तुत and अप्रस्तुत are equally picturesque, the poet's aim in describing the अप्रस्तुत seems to lie only in the suggestive effect. Read **र. गं.**:—एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् (*i. e.* ध्वनित्वं वा न वा)। कार्यकारणभावसामान्यविशेषभावमूलास्तु चत्वारः प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यैव भेदाः।

The first variety based on सारूप्य deserves a closer study, particularly in the light of its wider implications assumed by **र. गं.** A stanza like मलिनेऽपि रागपूर्णां विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि। त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि ॥, apparently addressed to a भ्रमर, may be construed in two contexts: (1) It might be taken as addressed primarily to भ्रमर, the प्रकृत, suggesting the behaviour of अप्रकृत नायक—

when it becomes a case of समासोक्ति; or (2) it might be *apparently* addressed to the भ्रमर, the अप्रस्तुत, when actually the नायक is प्रस्तुत;— when it becomes a case of अप्रस्तुतप्रशंसा; or (3) it may be addressed to the भ्रमर who is as much प्रस्तुत as the नायक. For it may be just the remark of a सखी who actually sees before her the भ्रमरवृत्तान्त and नायकवृत्तान्त both, and describing भ्रमरवृत्तान्त hints at the नायकवृत्तान्त both being प्रस्तुत. Even, in this case, it is अप्रस्तुतप्रशंसा, acc. to **र. गं.** अप्रस्तुत, acc. to **र. गं.**, connotes here whatever is मुख्यतात्पर्यविषयातिरिक्त— whatever is not primarily aimed at by the poet. [अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तोऽर्थो विवक्षितः ।] स च क्वचिदत्यन्ताप्रस्तुतः क्वचित्प्रस्तुतश्चेति न कोऽपि दोषः । Thus भ्रमरवृत्तान्त, though occurring before the सखी, is not तात्पर्यविषय, her primary aim being to refer to the नायकवृत्तान्त. Thus भ्रमरवृत्तान्त is अप्रस्तुत acc. to **र. गं.**, the नायकवृत्तान्त प्रस्तुत. This also is, therefore, a case of अप्रस्तुतप्रशंसा, acc. to him. **कुवलयानन्द** takes it as a separate figure, प्रस्तुतांकुर.

We have seen above that the varieties based on कार्यकारणभाव and सामान्यविशेषभाव are, in essence, of गुणीभूतव्यङ्ग्य class. The variety based on सादृश्य, however, will be ध्वनि if both are प्रस्तुत, as seen above, in the third interpretation of मलिनेऽपि etc. If one is प्रस्तुत and another अप्रस्तुत as in the second interpretation it becomes, in all probability, a case of गुणीभूतव्यङ्ग्य. Read **र. गं.**:—इदं तु बोध्यम्— अत्यन्ताप्रस्तुतस्य वाच्यतायां तस्मिन्नपर्यवसितया अभिधया प्रतीयमानार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन ध्वनित्वं न निर्बाधम् । द्वयोः प्रस्तुतत्वे तु ध्वनित्वं निर्विवादमेव । एवं सादृश्यमूलप्रकारे द्वैतम् । One thing is clear, viz., in अप्रस्तुतप्रशंसा we have a काव्य which is higher than an अधमकाव्य—शब्दचित्र or अर्थचित्र.

सादृश्यनिबन्धना variety interests us also because of its numerous forms. The सादृश्य between the अप्रस्तुत and प्रस्तुत may be शुद्ध or श्लिष्ट (*i. e.* based on श्लेष). The श्लेषमूल सादृश्य may be again of two kinds: (1) The श्लेष embracing the विशेषणs and विशेष्य *both*; or only (2) the विशेषणs. As the अप्रस्तुतप्रशंसा purports to hint at the प्रस्तुत, that being the poet's main concern, the poet does not wait to see if the अप्रस्तुत वर्णन is plausible or otherwise. The अप्रस्तुतवर्णन plausible or otherwise must bring the प्रस्तुत to our mind: this is the poet's sole aim. Thus the poet will make a tree speak and hint at the प्रस्तुत. Is it not implausible (असंभवत्) on the face of it that a tree should speak? Sometimes the अप्रस्तुतवर्णन may not be such an implausible thing, but a plausible (संभवत्) one which may be अप्रस्तुत. Occasionally, again, the अप्रस्तुतवर्णन may be a combination of plausible and implausible things. These varieties could be

described, to adopt **रुय्यक**'s nomenclature, as वाच्यार्थस्य असंभवे, वाच्यार्थस्य संभवे and वाच्यार्थस्य उभयरूपत्वे. As what appears implausible when viewed in itself appears plausible when viewed in relation to the प्रस्तुत, वाच्यार्थस्य असंभवे, °संभवे and °उभयरूपत्वे could be respectively described as वाच्येऽध्यारोपे, वाच्येऽनध्यारोपे and अंशे अध्यारोपे अप्रस्तुतप्रशंसा as मम्मट does. Thus we get the following sub-divisions of the सारूप्यनिवन्धना (the same as सादृश्यनिवन्धना) अप्रस्तुतप्रशंसा :—

- सारूप्यनिवन्धना
  - शुद्ध सारूप्य
    - वाच्यार्थस्य संभवे or वाच्येऽनध्यारोपे (1)
    - वाच्यार्थस्य असंभवे or वाच्ये अध्यारोपे (2)
    - उभय-रूपत्वे or अंशे अध्यारोपे (3)
  - श्लेषमूल सारूप्य
    - श्लिष्टविशेषणविशेष्यनिवन्धना
      - °संभवे (4)
      - असंभवे (5)
      - उभयरूपत्वे (6)
    - श्लिष्टविशेषणनिवन्धना
      - °संभवे (7)
      - °असंभवे (8)
      - °उभयरूपत्वे (9)

Read **र. गं.** :—अस्यां च वाक्या (? च्या) र्थः क्वचित् प्रतीयमानार्थताटस्थ्येनैवावतिष्ठते । ...क्वचिच्च स्वगतविशेषणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानाभेदमपेक्षते ।...क्वचिच्च प्रतीयमानमपि किंचिदंशे वाच्यतादात्म्यं, वाच्यं च किंचिदंशे प्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते । मम्मट gives illustrations not of each and every one of these varieties, but numerous enough to illustrate the underlying principle.

अप्रस्तुतप्रशंसा, more popularly known as अन्योक्ति, a name dating from **रुद्रट,** has made rich contributions to the Sanskrit Literature. Didactic writers have found therein an effective medium to give instruction and advice. Seen in a clear perspective, what are the stories in the **हितोपदेश** and **पंचतंत्र,** if not so many अप्रस्तुतप्रशंसाs ? **कुवलयानन्दकार** says : एवं **बृहत्कथादिषु** सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेषु इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या । A classical example of अप्रस्तुतप्रशंसाs is Æsop's Fables. The कार्य-कारणभावमूला variety is least useful that way; the सादृश्यमूला and सामान्य-विशेषभावमूला figure prominently in didactic Sanskrit literature.

It may be noted, incidentally, that it is not always easy to detect the figure अप्रस्तुतप्रशंसा. The difficulty arises due to uncertainty as to whether what is stated is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. When, on the face

of it, we have a wholly implausible or partly implausible thing as the वाच्यार्थ, we are certain that it is अप्रस्तुतप्रशंसा, for, unless we think of it in the light of the प्रस्तुत, it will make no sense. But where no implausibility is involved, nothing else but the knowledge of context would decide प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व. We have seen above how मलिनेऽपि रागपूर्णां etc. becomes a case of समासोक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा, acc. to the view we take of the प्रस्तुत therein. The task of detecting the figure becomes much more difficult in the variety where कार्य or कारण or विशेष or सामान्य is अप्रस्तुत and the other correlate प्रस्तुत. For who can be sure that the statement made is in the light of something *else, viz.* its cause or effect or सामान्य or विशेष ?

For **अप्रस्तुतप्रशंसा** *vs.* **पर्यायोक्त** see **पर्यायोक्त.**
For **अप्रस्तुतप्रशंसा** *vs.* **दृष्टान्त** see **दृष्टान्त.**
For **अ. प्र.** *vs.* **अर्थान्तरन्यास** see **अर्थान्तरन्यास.**

अप्रस्तुतप्रशंसा *vs.* **समासोक्ति** :—The variety of अप्रस्तुतप्रशंसा which is likely to be mistaken for समासोक्ति is श्लिष्टविशेषणमूलकसादृश्यनिबन्धना i. e. the one in which the अप्रस्तुत विशेष्य is qualified by विशेषणs with two meanings, one applying to the अप्रस्तुत, the other to the प्रस्तुत. In समासोक्ति also, as we saw, the विशेषणs have a double significance. And the obvious point of difference between अ. प्र. of this variety and समासोक्ति is that whereas in the अ. प्र., the वाच्य is अप्रस्तुत and व्यङ्ग्य प्रस्तुत, in समासोक्ति, the वाच्य is प्रस्तुत and the व्यङ्ग्य अप्रस्तुत. This makes it possible for one and the same stanza to be अप्रस्तुतप्रशंसा or समासोक्ति acc. as we take the वाच्य as अप्रस्तुत or प्रस्तुत respectively. In other words, difference of context will turn a stanza into a case of अ. प्र.or समासोक्ति. Thus in appraising the instance, मलिनेऽपि रागपूर्णां etc., **र. गं.** says : इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसायामप्रकृतव्यवहारः साक्षादुपात्तत्वाद्विशेष्येणापि उपस्थापित एव ।...यदि तु जलक्रीडादौ भ्रमरवृत्तान्त एव प्रस्तुतस्तदा भवत्येवेयं समासोक्तिः । Read **माणिक्यचन्द्र :** विशेषणानां श्लिष्टत्वे प्रस्तुतस्य वाच्यत्वे अन्यस्य तु गम्यत्वे समासोक्तिः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे अप्रस्तुतप्रशंसेति विवेकः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा *vs.* **श्लेष** :—Here again that variety of अप्रस्तुतप्रशंसा wherein both the विशेषणs and विशेष्य are श्लिष्ट is likely to be mistaken for श्लेष. Because, as we saw earlier, in श्लेष also both विशेषणs and विशेष्य are श्लिष्ट. What distinguishes अ. प्र. of this class from श्लेष is that while in अ. प्र., the वाच्य is अप्रस्तुत and the गम्य प्रस्तुत, in श्लेष, the वाच्य and the गम्य are *both* प्रस्तुत or अप्रस्तुत. Here, again, context alone could show us what is प्रस्तुत or अप्रस्तुत. **मा. चं.** :— प्रस्तुताप्रस्तुतयोः (? = प्रस्तुतयोः अप्रस्तुतयोः वा) वाच्यत्वे विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वेऽर्थश्लेषः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा is a figure dating back from भामह. भामह and दण्डिन्, however, confined its scope to अप्रस्तुतस्तुति only. उद्भट followed suit. वामन first broadened its scope to include any statement whether स्तुति or otherwise (किंचिदुक्तौ अप्रस्तुतप्रशंसा). रुद्रट was more explicit when he named the figure as अन्योक्ति. But, for reasons unknown, the name अन्योक्ति could not grow popular and we find successive writers मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवलयानंद) and जगन्नाथ sticking to the name अप्रस्तुतप्रशंसा, though in the broad sense of a statement of the अप्रस्तुत.

Essentials :—[अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Read **कुवलयानंद** for the significance of प्रशंसा :—प्रशंसाशब्दः स्तुतिनिन्दास्वरूपाख्यानसाधारण**कीर्तनमात्रपरो** द्रष्टव्यः। **र. गं.** explains the name as अप्रस्तुतेन प्रशंसा.] The statement need not be necessarily in the nature of praise. प्रशंसा means कीर्तन, statement, only. It may be praise, censure or neither of the two. (ii) The statement (प्रशंसा) must relate to the अप्रस्तुत and must be transparent enough to suggest the प्रस्तुत. (iii) The प्रस्तुतत्व or अप्रस्तुतत्व will be determined by our knowledge of the context or by the statement being wholly or partly implausible (असंभवत्) on the face of it. (iv) As the suggestion of the प्रस्तुत is the poet's primary concern, the poet does not bother about the plausibility or otherwise of the वाच्यार्थ. He will make a tree speak; he will make a fox converse with a lion; [It should be noted, however, that when the speaker himself, in an abnormal state of mind addresses an object not normally addressed by us, the case need not necessarily be of असंभव.] Read **कुवलयानंद** (under प्रस्तुताङ्कुरालङ्कार) :— न चानामन्त्रणीयामन्त्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमेव वाच्यं मौग्ध्यादिना भृङ्गादावप्यामन्त्रणस्य लोके दर्शनात् (v) The statement, if based on सादृश्य, will convey the सादृश्य, with or without the help of श्लेष. If श्लेष is used, it may embrace the विशेषणs only or विशेषणs and विशेष्य both. (vi) If the statement is based on कार्यकारणभाव, on some occasions, the कार्य-कारण relation may be ascertained without external help. But a knowledge of the context may be necessary otherwise to ascertain that the particular कार्य (अप्रस्तुत) is the outcome of some (प्रस्तुत) कारण; or that the particular thing is कारण (अप्रस्तुत), in relation to something else, कार्य (प्रस्तुत). (vii) When the statement is based on सामान्य-विशेषभाव, व्यवहारज्ञान may, generally speaking, suffice to determine the प्रस्तुत.

§ **सू. २७. अप्रस्तुत.** etc. Construe : या अप्रस्तुतप्रशंसा सा प्रस्तुताश्रया सा एव. Whatever is known as the figure अप्रस्तुतप्रशंसा is literally so,

bearing on the प्रस्तुत. **सा प्रस्तुताश्रया सा एव :** It (i. e. figure) is literally that, based on प्रस्तुत. Literally that i. e. literally अप्रस्तुतप्रशंसा; i. e. the figure consists in the statement (प्रशंसा = कीर्तनं) relating to the अप्रस्तुत and is therefore true to its name. The definition is taken as a pattern by चन्द्रालोक of **जयदेव** (13th cent.) अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया. Cf. मम्मट's definition of व्यतिरेक : स एव सः. **प्रस्तुताश्रया** based on प्रस्तुत i. e. suggesting it.

वृत्ति :—अप्राकरणिक etc. अप्राकरणिक = अप्रस्तुत. **अभिधानेन :** Explains the significance of the word प्रशंसा. प्रशंसा need not be praise only though this was the meaning in the early stages of the development of the figure. Any statement is प्रशंसा here. Read **माणिक्यचन्द्र :** स्तुतिनिन्दासाम्यैर्वर्णनाद्दृष्टौ प्रशंसा । अत्र वर्णना न स्तुतिः । **साहित्यचूडामणि :**—प्रशंसा इति वर्णनोपलक्षणं निन्दाया अपि वर्ण्यमानत्वात् । **प्राकरणिकस्य आक्षेप :** The suggestion of the matter under description. Why is the प्राकरणिक suggested ? Read **मा. चं. :**—तच्च अप्रस्तुतं अप्रस्तुतत्वादेव वक्तुमयुक्तं सत् प्रस्तुतपरतया उच्यमानं युक्तं स्यात्. Again **सा. :**—अयुक्तं खलु अप्रस्तुतस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वादेव । तत् प्रस्तुततात्पर्ये कदाचित् युक्तं स्यात् ।

§ **सू. २८. कार्ये निमित्ते** etc. Construe (1) कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. कारणस्य) वचः, (2) निमित्ते प्रस्तुते सति तदन्यस्य (i. e. कार्यस्य) वचः, (3) सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य (विशेषस्य) वचः, (4) विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य (सामान्यस्य) वचः ; (5) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः च इति पञ्चधा.

Note the word वचः meaning statement in general. 'प्रशंसा' in the name of the figure means mere statement as seen above.

वृत्ति :—तदन्यस्य i. e. of the other correlate, viz. कार्यादन्यस्य कारणस्य, निमित्तादन्यस्य कार्यस्य, सामान्यादन्यस्य विशेषस्य, विशेषादन्यस्य सामान्यस्य. तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः, says मम्मट. Why does he not say तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वचः ? Possibly because we might mistake तदन्य for अतुल्य. प्रस्तुते तदन्यस्य वचः shows that whatever is described is the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत being suggested. **सामान्य-विशेष** a general truth and a particular fact bearing out the general truth. **तुल्य-तुल्य** i. e. सदृश things.

St. 48 याताः etc. Illustrates कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य वचः. A lover describes how he was made to abandon his idea of going on travel by the soft but cynical smile of his beloved, which indicated that she would die if he were to leave her. **याताः किं न मिलन्ति** etc. words of the lover about to depart. **याताः किं न पुनः मिलन्ति** i. e. they do not part company for good. **नितरां कृशासि** possibly due to the prospects of impending separation. **लज्जामन्थरतारकेण**

Her pupils (तारका) appeared slovenly as she felt abashed to confess her nervousness. **निपतत्पीताश्रु** (चक्षुः) i. e. she controlled her tears as they were about to fall. Again due to bashfulness. **हसितेन** etc. she indicated to me, by her (cynical) smile, how eager she was to meet death that was imminent. ' If we part company, I die ' was her suggestion.

The stanza gives the कारण why the speaker dropped his idea of departure. This must have been occasioned by somebody having referred to his abandonment of the projected trip (प्रस्थाननिवृत्ति) which, therefore, is the प्रस्तुत, in relation to which the कारण given in the stanza is अप्रस्तुत. This, therefore, is कार्ये प्रस्तुते कारणस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. It may be noted that here one could easily judge, even without the knowledge of context, that since the speaker is giving the reasons why he deferred his departure, the occasion (प्रस्तुत) must have been a reference to his प्रस्थाननिवृत्ति.

अत्र प्रस्थानात् etc. इति कार्ये पृष्टे *sc.* अत एव प्रस्तुते. The कार्य viz. प्रस्थाननिवृत्ति was the occasion (प्रस्तुत) for a query : प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोसि ? i. e. someone asked him the question referring to his प्रस्थाननिवृत्ति. Thus प्रस्थाननिवृत्ति was प्रस्तुत. **किमिति निवृत्तोसि** should not lead us to think that since the reason was asked, the reason is प्रस्तुत and hence याताः etc. is प्रस्तुतप्रशंसा, not अ. प्र. For the reason itself comes to be asked *in the light of* the कार्यः प्रस्थानात् निवृत्ति which is, therefore, the प्रस्तुत. Lest किमिति निवृत्तोऽसि might lead us to think that the कारण is प्रस्तुत, **प्रदीप** proposes निवृत्तोऽसि किम्. Unnecessary. Read **सा. द.** :—अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम्.

St. 49. राजन् etc. Illustrates कारणे प्रस्तुते कार्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Pathetic description of a parrot addressing different portraits in the palace deserted by the enemy at the news of an imminent invasion by the king (नाथ) who is being addressed by the poet. **राजसुता मां न पाठयति** the princess used to give lessons to the parrot. **कुमारसचिवैः** the friends of the prince. **नाद्यापि किं भुज्यते** the parrot possibly took his grub in their company. **इत्थं** *etc.* Construe : नाथ, तव अरिभवने अध्वगैः पञ्जरात् मुक्तः शुकः शून्यवलभौ चित्रस्थान् (राजसुतादीन्). अवलोक्य एकैकं इत्थं आभाषते. **अध्वगैः पञ्जरात् मुक्तः** Passers-by took pity on the parrot left all alone by the enemy that had fled in panic. They set it free from the cage where else it would have starved. **शून्यवलभौ चित्रस्थान् अवलोक्य :** It looked at their paintings on the terrace that was deserted. एकैकं i. e. first he addressed the राजसुता, then the देवी, कुब्जा and कुमारसचिवs.

Here the poet wants to drive at the panic (कार्य) that seized the enemies when the king (addressed by the poet) started on his expedition. This he does by graphically describing the *effect* of the panic, in so far as it was typified in the parrot's case. Thus कारण being प्रस्तुत, कार्य is stated.

अत्र etc. कारणे प्रस्तुते : कारण of the शुक's plight. The शुक's pathetic plight was the result (कार्य) of the sudden flight of your enemies, the कारण which is प्रस्तुत. **प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा** when the enemies came to know that you were about to start on an expedition against them. Since the नाथ is addressed and his enemy's flight is referred to, it is evident that the poet wants to pay a compliment to the king. As soon as we know this, we can guess that शुकवर्णन is not an end in itself, but a means to an end and thus अप्रस्तुतप्रशंसा. Some आलंकारिक like रुय्यक give this as an instance of पर्यायोक्त.

St. 50. एतत्तस्य etc. Illustrates सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Description of the folly of a fool, who not only mistook a drop of water on a कमलिनीपत्र for a pearl but passed sleepless nights when the drop vanished as he tried to snatch it. **तस्य मुखात् कियत्** may be construed in two ways : (1) तस्य जनस्य मुखात् वारिणः कणं मुक्तामणिः इति अमंस्त एतत् कियत् or (2) तस्य जडस्य मुखात् एतत् कियत् यत् स कणं मुक्तामणिः इति अमंस्त. In the first, some one fools the stupid fellow that the drop was a pearl. In the second the stupid fellow himself declares (मुखेन वाङ्मात्रं लक्ष्यते—**सा. चू.**) that he thought the drop to be a pearl. **अस्मादपि अन्यत् शृणु.** Listen something further. Construe : शनैः आदीयमाने अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि कणे मम (मुक्तामणिः) कुत्र उड्डीय गतः इति अन्तःशुचा अनुदिनं न निद्राति । . **अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिनि :** when the drop vanished due to the light movement (क्रिया) of the finger-tips. मम sc. मुक्तामणिः. कुत्र उड्डीय गतः where did it go flying ?

Here the poet wants to impress on his reader the *general truth* that fools lay claim to things they ought not to. This he does by describing a *particular* fact viz. fool's behaviour. Thus सामान्य being प्रस्तुत, a विशेष is described.

अत्रास्थाने etc. जडानां अस्थाने ममत्वसंभावना भवति the indiscreet cherish as their own what is not properly so (अस्थाने). **अस्थाने** i. e. when the object is not really their own.

St. 51. सुहृद्वधू etc. Illustrates विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा. Acc. to **उद्योत** these are the words of a minister of नरकासुर ad-

dressed to his friend शाल्व. The minister incites शाल्व to take vengeance on कृष्ण for killing नरकासुर by telling him (शाल्व) how only the persons that avenge their friend's death are esteemed highly. *ab.* Construe : यः वैरप्रतियातनेन सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं करोति : Whosoever wipes out the tears of the widows of his friend by avenging the hostile acts. The widows feel relief when they find the culprit brought to book by the friend of their deceased husband. स पुमान् : He is manly. स नीतिमान् i. e. he knows right policy. **श्रियः भाजनं** i. e. he wins glory.

Here, in order to convey the particular fact that शाल्व should wreak vengeance on कृष्ण, the speaker states the general truth viz. that a person who avenges his friend's death covers himself with glory. Thus here we have विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा.

अत्र कृष्णं etc. त्वमेव श्लाघ्यः You alone will be praiseworthy. None else could stand comparison with you.

तुल्ये प्रस्तुते etc. See the divisions given above of सारूप्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा. **श्लेषः समासोक्तिः** मम्मट is using the term श्लेष merely to indicate cases of अ. प्र. where the विशेषणs and विशेष्य are both श्लिष्ट. Similarly, he uses the term समासोक्ति, to indicate cases of अप्रस्तुतप्रशंसा where the विशेषणs alone are श्लिष्ट. Strictly speaking, the term श्लेष indicates the figure where both the वाच्यार्थs are प्रकृत or both अप्रकृत. So also समासोक्ति indicates the figure where the वाच्यार्थ refers to प्रकृत and गम्यार्थ to अप्रकृत. So both श्लेष and समासोक्ति, strictly taken, cannot well go hand in hand with अप्रस्तुतप्रशंसा, where the वाच्यार्थ refers to the अप्रस्तुत. That is why मम्मट's use of the words श्लेष and समासोक्ति, in the present case, is unscientific, though, what he means is clear. **सादृश्यमात्रं वा :** मम्मट refers to सादृश्य not based on श्लेष. **तुल्यात्** etc. are responsible for one thing suggesting another, similar to it.

St. 52. पुंस्त्वादपि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्लेषमूलक सादृश्य, the श्लेष embracing the विशेषणs and विशेष्य both. विष्णु's (पुरुषोत्तम) glorious example (अप्रस्तुत) described driving at the प्रस्तुत viz. the glorious example of a Superman (पुरुषोत्तम). **पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्,** ref. to विष्णु's assumption of a feminine role in the अमृतहरण episode. For the double meanings of the different phrases, see the English Translation and उद्योत. **अधोऽपि यायात्** Ref. to वराहावतार as applied to विष्णु. विष्णु as a boar went to पाताल and rescued the earth. **प्रणयने नमहान्.** नमहान् dwarf (वामनावतार) applied to विष्णु;

'mean', as applied to the Superman. नमहान् a compound with न as the first member. Trvm. Edition reads प्रणयनेन महान्. विष्णु became 'great' by making a request to बलि. पुरुषोत्तम (the Superman) will make himself great though he has to pray for it. Not a happy reading. For, all other विशेषणs imply some sacrifice by विष्णु and Superman. Only the reading नमहान् is in tune with them. Construe यदि पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्.........तदपि विश्वमभ्युद्धरेत्. *d* construe केनापि पुरुषोत्तमेन इयं दिक् प्रकटिता. **केनापि** By the inscrutable (विष्णु). By any (Superman.) **दिक् प्रकटिता** Has shown the way, set an example. The idea is : विष्णु has set the example of surrendering his own interests to save the world. The Superman sets the example of surrendering his own interests to save all.

Here the stanza describes पुरुषोत्तम विष्णु, the अप्रस्तुत, with विशेषणs that apply also to the Superman (पुरुषोत्तम) who is प्रस्तुत. As पुरुषोत्तम primarily signifies विष्णु, the वाच्यार्थ relates to विष्णु. Since विष्णु is ordinarily an उपमान, he must be अप्रस्तुत in relation to the Superman the प्रस्तुत, who is similar to him. Here we have श्लेष not only in the विशेषणs viz. पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्, अधोऽपि यायात्, प्रणयने नमहानपि स्यात्, तदपि विश्वमभ्युद्धरेत् but also in the विशेष्य : केनापि पुरुषोत्तमेन. Thus here सादृश्य between प्रस्तुत and अप्रस्तुत is conveyed by श्लेष of विशेषणs and विशेष्य both.

St. 53. येनास्यभ्युदितेन etc. Illustrates, to adopt मम्मट's misleading terminology, समासोक्तिमूलक अप्रस्तुतप्रशंसा; to describe it correctly, it is सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा, based on श्लेष that embraces the विशेषणs only. A rebuke administered to the Moon who though obscured by the Sun (during day-time), clings to his पादs (rays) and is जड (cool) enough to parade himself on high (at night-time). *ab* construe : येन (रविणा) अभ्युदितेन चन्द्र क्लान्तिं गमितोऽसि, तत्र रवौ प्रतिकर्तुमेव युज्येत, न पुनः तस्यैव (रवेरेव) पादग्रहः (कार्यः) । **रवेः पादग्रहः**. Play on the word पाद (1) rays; (2) foot. The moon, it is believed, takes in the rays of the sun which it diffuses during night-time. **क्षीणेनैतद्** etc., Construe : यदि क्षीणेन (रवेः पुरतः तेजःक्षीणेन) एतत् (पादग्रहणं) कृतं ततः (= तर्हि) मनाक् नो लज्जसे किम् । The idea is : Though you had grown क्षीण, that was no reason why you should debase yourself by पादग्रह. *d* Construe : एवं अस्तु । Let that pass. यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे सा तु भवतः जडधामता. The idea is : It is the height of जडधामता (cool-lustredness : stupidity) that you parade on high with your *borrowed* lustre !

Here, the transparent epithets : क्लान्तिं गमितः (sent into obscurity), पादग्रहं कृ (to cling to the feet), क्षीण (impoverished), जडधामता

(stupidity), व्योम्नि विस्फूर्जसे (parade on high) apply to a person who not only clings to the feet that kicked him into obscurity, but pleads that he did the abject act in poverty. Nay, he has the stupid effrontery to parade himself in the borrowed feathers (that he earned with the पादग्रह). Thus the विशेषणs are श्लिष्ट, applying to the अप्रस्तुत चन्द्र and प्रस्तुत जड पुरुष (कापुरुष—**र. गं.**). The विशेष्य viz. चन्द्र is not श्लिष्ट. Thus here we have सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा based on श्लेष embracing the विशेषणs only.

The inaccuracy of **मम्मट** in styling this variety as समासोक्तिमूला is criticized by **जगन्नाथ** in the following terms :—यत्तु 'येनास्यभ्युदितेन... तस्यैव पादग्रहः' इत्यत्र समासोक्तिरनुग्राहिका इति मम्मटभट्टैरुक्तं तत्र विचार्यते—अत्र विशेषण-साम्यमहिम्ना प्रतीयमानः कापुरुषवृत्तान्तः किं प्रस्तुत आहोस्विदप्रस्तुतः। आद्ये समासोक्तेर्विषय एव नास्ति। द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसाया नास्ति विषयः। तस्माच्छ्लिष्टविशेषणोपक्षिप्तद्वितीयार्थमात्रं समासोक्तिरित्यभिप्रायेण यथाकथंचित्सङ्गमनीयम्।

St. 54. आदाय वारि etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसा based on शुद्ध सादृश्य, not श्लिष्ट. The vile ocean receives the fresh water of the rivers only to turn it into brine. **वडवादहने हुतं :** The ebb of the ocean is mythically explained as due to the water being consumed in the submarine fire (वडवानल).

Here वारिधिवृत्तान्त, which is अप्रस्तुत as any shrewd सहृदय can see, puts us in mind of the प्रस्तुत viz. the कापुरुष who has good things lavished on him only to be misused. The सादृश्य is not based on श्लेष and hence शुद्ध. Thus this illustrates तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा शुद्धा.

इयं च काचित् etc. मम्मट proceeds to illustrate वाच्यस्य संभव, असंभव and उभयरूपत्व. **इयं च** etc. इयं i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा based on सादृश्य. Read 'variety' in place of 'figure' in the translation. मम्मट seems to take वाच्यस्य संभवासंभव as another *independent* principle of division, giving 3 varieties more of सादृश्यमूला अ. प्र., making a total of 6 varieties. Thus his classification would be :

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा

(1) श्लेष (2) समासोक्ति (मम्मट's term) (3) सादृश्यमात्रे

or

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य प्रशंसा

(4) वाच्यस्य संभवे (5) असंभवे (6) उभयरूपत्वे

But, as seen above, संभवासंभव principle could be applied to each one of the three : श्लेष, समासोक्ति and सादृश्यमात्रं, giving 9 varieties (3 × 3) of सादृश्यनिबन्धना अ. प्र.

वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोप = वाच्यस्य संभव; वाच्ये प्रतीयमानार्थाध्यारोप = वाच्यस्य असंभव; अंशेषु अध्यारोप = वाच्यांशेषु प्रतीयमानार्थाध्यारोप = वाच्यस्य अंशतः संभवासंभवौ.

वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोप :—Here the वाच्यार्थ describing the अप्रस्तुत is *in itself* plausible (संभवत्) and does not stand in need of being construed in the light of (आरोप) the गम्यार्थ (= प्रतीयमानार्थ) applying to the प्रस्तुत. प्रतीयमानार्थ = व्यङ्ग्यार्थ applying to the प्रस्तुत.

St. 55 अब्धेरम्भः etc. Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थानाध्यारोपे सादृश्यमूला अ. प्र. A poetic conceit as to how dire the ocean would look if it were to be drained dry—the same ocean which it is child's play to cross when it is full.. *ab* Construe : बहवः पोतोपायाः अम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः अब्धेः लङ्घनेऽपि क्षमन्ते । पोतोपायाः (*v. l.* Trvm. Ed. पोतोपायात्) persons using boats. अम्भःस्थगितः (covered) भुवनाभोगः पातालकुक्षिश्च येन. *cd* Construe : आहो (= यदि) एष दैवात् कथमपि रिक्तः भवेत् तदानीं अस्य (उदधेः) अवटकुहरालोकनेऽपि कः कल्पः (= शक्तः) स्यात् । **अंभः** *v. l.* अर्णः Tvm. अवट (टः m.) pit. **आलोकनेऽपि** in contrast to लङ्घनेऽपि of *ab*. Now they are able even to transgress it ; then they will be unable even to glance at it.

Here the अप्रस्तुत is the उदधिवृत्तान्त that suggests by सादृश्य the वृत्तान्त of the प्रस्तुत viz. the person who when 'full' is tractable, but would become a deadly problem with his cupidity, if he were to be reduced to penury. The उदधिवृत्तान्त is in itself plausible, that is to say, has योग्यता. It, therefore, does not stand in need of being viewed in the light of (आरोप) of the suggested meaning though it is there viz. संपन्नपुरुषवृत्तान्त. Thus this is वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपे सादृश्यमूला अ. प्र.

क्वचित्तु अध्यारोपेणैव :—In some cases of सादृश्यमूला अप्रस्तुतप्रशंसा the वाच्यार्थ appears plausible only when *viewed in the light of* (अध्यारोप) the व्यङ्ग्यार्थ. In other words, the वाच्यार्थ has no योग्यता in itself. It gets योग्यता when viewed in relation to the व्यङ्ग्यार्थ. The story of the lion and the mouse is implausible on the face of it. But it gets plausibility when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz. तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम्. This, in रुय्यक's terms, is वाच्यार्थस्य असंभवे.

St. 56. कस्त्वं etc. Illustrates वाच्ये प्रतीयमानार्थाध्यारोपे सादृश्यमूला अ. प्र. Dialogue (प्रश्नोत्तरिका) between the poet and a शाखोटक tree (haunted by ghosts), wherein the tree dwells on the futility of its life.

शाखोटकः (m.) A tree, haunted by ghosts (भूतावास), growing on the burial ground acc. to commentaries. **मा. चं.** :–श्मशानाग्निदग्धपल्लवादिः तरुविशेषो हि शाखोटकः। To judge from **भावप्रकाश** cited in शब्दकल्पद्रुम, it is a particular tree having brown berries : शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः। शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥ Tvm. edition reads शाकोटकः. Will it be too fantastic, in the light of this reading, to suggest that शाखोटक (=शाकोट, **संप्रदायप्रकाशिनी**) is really शाक-वट; शाक being " witch-craft " (cp. शाक्ति, शाक्त), the very word that is the basis of the word शाकिनी—a witch. (Cp. **दशकुमारचरित** उ. ६) Not that it was a वट (in *c* वट is separately mentioned); but a tree resembling वट well-known as the haunt of ghosts. **वैराग्यादिव वक्षि** said by the poet because the शाखोटक described himself as दैवहतक. [In the translation read 'an unlucky tree' in place of 'a tree'.] **साधु विदितं** Well hit : said by the tree. **कस्मात्** sc. वैराग्यम्—asked by the poet. **इदं कथ्यते** said by the tree. The कथन is embodied in *cd* वामेनात्र etc. **वामेन,** acc. to मा. चं., shows contempt and hints at the वट being of a lower class than himself. **छायापि :** The word अपि hints at the idea : " I can give berries (फल) and shade. The banian has only shade to give. But even my shade is not of service to the पथिकs, (it being a भूतावास).

Here we have a प्रश्नोत्तरिका between the कवि and the शाखोटक. As it is impossible for the tree to speak, it is implausible on the face of it. But it comes to have significance when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ viz. the truth : a serviceable अधम counts for nought to the people who prefer an उत्तम though less serviceable. cp. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा—**मेघदूत.** Read **रुय्यकः** अत्राचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिका नोपपन्नेति वाच्यस्यासंभव एव ।

क्वचिदंशेषु etc. In some cases the वाच्यार्थ is partly plausible, partly not so. That is, in some portions one has to read it in the light of the suggested meaning to see its plausibility, in others it is plausible in itself. अंशेषु अध्यारोप is वाच्यांशे व्यङ्ग्यार्थस्य अध्यारोप.

St. 57. सोऽपूर्वो etc. Illustrates अंशेषु अध्यारोपे सादृश्यमूला अ. प्र. The bee asked to desist from hovering about the elephant in rut, for the reasons viz. (1) रसनाविपर्यय, (2) कर्णयोश्चापल, (3) मदविस्मृतस्वपरदिक् दृष्टि, (5) अन्तःशून्यकरत्व. All these have a double significance one applying to the मत्त गज and the other to मत्तस्वामिन् (an insolent master). **रसनाविपर्यय** (1) The 'inversion' of the elephant's tongue due to a curse of अग्नि. [The विपर्यय here only means the loss of the power

of speech. So far as is known, the elephant's tongue is normal.]. (2) The tendency to go back upon what he has said. **कर्णयोश्चापलं** (1) The unsteadiness of the ears. (2) The tendency to lend ear to whatever is reported without waiting to sift truth from untruth. **मदविस्मृतस्वपरदिक् दृष्टिः** (1) The sight that is blurred enough due to ichor to make the elephant oblivious of his own track and that of others. (2) The outlook that in insolence fails to discriminate between kinsmen and strangers. **अन्तःशून्यकरत्व** (1) Having a trunk hollow from inside. (2) Having the hand empty from inside—i. e. not inclined to give. **कः ग्रहः** What sort of whim is it ?

Here, as the वृत्ति points out, so far as the भ्रमर is concerned, it is only one reason viz. कर्णचापल that should persuade it to leave the elephant. रसनाविपर्यय (tongue growing defunct) and शून्यकरत्व (hollowness of trunk) affect the भ्रमर least and are, therefore, no reason why it should leave the elephant. मद (indicated by मदविस्मृतस्वपरदिक्) is actually the reason why the bee should *not* leave the elephant but should resort to it.

Thus कर्णचापल alone is *in tune with* the वाच्यार्थ viz. वारणस्य असेवनीयत्व. रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व are in no way helpful to it; and appear cogent only when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ. That is, to भ्रमर, रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व may be a matter of no concern; but to a सेवक, the रसनाविपर्यास and शून्यकरत्व of his master are of consequence. He should leave a master who goes back upon what he says and who is not inclined to give anything. Thus here the वाच्यार्थ relating to भ्रमर assumes plausibility only when understood in the light of the व्यङ्ग्यार्थ. So also in the case of मद. It ill suits the वाच्यार्थ. Who will advise the bee not to resort to the elephant because of its ichor when we know that the ichor is the reason why the भ्रमर hovers about the elephant ? But मद becomes a plausible reason when viewed in the light of the व्यङ्ग्यार्थ. A सेवक *should* leave a स्वामिन् who is मत्त (insolent). Thus आरोप of व्यङ्ग्यार्थ becomes necessary for रसनाविपर्यास, शून्यकरत्व and मद. It is not necessary only in the case of कर्णचापल. That is why this is an instance of अंशेषु अध्यारोप.

अत्र रसना etc. भ्रमरस्य असेवने : the वाच्यार्थ. न हेतुः and hence assume योग्यता by व्यङ्ग्यार्थाध्यारोप. **कर्णचापलं तु हेतुः** and hence व्यङ्ग्यार्था-

ध्यारोप is not called for. **मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम्** and hence requires व्यङ्ग्यार्थाध्यारोप.

१२—अतिशयोक्ति

In the मङ्गलश्लोक to his काव्यप्रकाश, मम्मटभट्ट describes the कवेर्भारती to be नियतिकृतनियमरहिता i. e. transcending the laws of the world. And this feature of कविभारती (Poet's Speech) is nowhere else so conspicuous as in the figure अतिशयोक्ति. As the name itself bears out, in अतिशयोक्ति we have a statement of something abnormal. It is a statement hyperbolical enough to justify the verdict : निरङ्कुशाः कवयः passed on poets. When rhetoricians like भामह and दण्डिन् describe the उक्ति to be लोकातिक्रान्तगोचर or लोकसीमातिवर्तिनी or अतिलोकं (रुद्रट), it is not difficult to understand, though vaguely, the keynote of the figure.

This लोकातिक्रान्तगोचरत्व characterizes practically every figure. **जयरथ** cites (?) :—एकैवातिशयोक्तिश्च काव्यस्यालंकृतिर्मता ।. **भामह** says :—सैषा सर्वत्र **वक्रोक्तिः** (= अतिशयोक्तिः) ।. This indicates how the different figures are but the various keys of the gamut of अतिशयोक्ति. This is अतिशयोक्ति in its broader sense.

The *figure* अतिशयोक्ति, however, is limited in its scope. According to मम्मट, it is limited to the four varieties he mentions :—

अतिशयोक्ति

प्रकृतस्य अप्रकृतेन अध्यवसानं	प्रस्तुतस्य अन्यत्वं	यद्यर्थोक्तौ असंभविनोऽर्थस्य कल्पनं	कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः
(1)	(2)	(3)	(4)

That these varieties, with slight modifications, are admitted by a good many rhetoricians shows how there is a certain unanimity among them as to the scope of the figure. The following scheme will make this clear :—

उद्भट		**मम्मट**	**रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ**		**अप्पय्यदीक्षित**
भेदेऽभेदः (roughly speaking)	=	I उपमानेन = उपमेयस्य निगरणम्	(1) भेदेऽभेदः	=	रूपकातिशयोक्ति
अभेदे भेदः	=	II प्रस्तुतस्य अन्यत्वं	(2) अभेदे भेदः	=	भेदकातिशयोक्ति
?		?	(3) सम्बन्धेऽसंबंधः	=	संबंधातिशयोक्ति
संभाव्यमानार्थाश्रया	=	III यद्यर्थोक्तौ कल्पनम्	(4) असम्बन्धे संबंधः	=	,,

कार्यकारणपौर्वापर्य विपर्यय	= IV कार्यकारणपौर्वापर्य- विपर्यय	(5) कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यय =	अक्रमातिशयोक्ति (कार्यकारणयोः सहत्वे) चपलातिशयोक्ति (कार्यस्य प्रकृष्टत्वे) अत्यन्तातिशयोक्ति (पौर्वापर्यविपर्यये)
?	?	?	सापह्नवा

Are the divisions heterogeneous ? :—उद्भट, so far as one can see, was the first आलंकारिक to give us the divisions of अतिशयोक्ति which were accepted without or with a few additions by his successors. Looking at the divisions themselves one almost feels that they present a heterogeneous sorting. To wit, मम्मट's (I) is based on सादृश्य, or some such relation between प्रकृत and अप्रकृत; (II) on denial of the actual nature of a thing ; (III) on a hypothetical relation ; (IV) on कार्यकारणभाव. That this grouping had baffled even the आलंकारिकs is clearly borne out by the difficulties they encounter in giving a comprehensive definition of the figure. मम्मट, for instance, is content merely with giving us an enumeration of the varieties, without attempting to define it comprehensively. जगन्नाथ says that the neo–आलंकारिकs (नव्याः) take exception to these divisions. नव्यास्तु निगीर्याध्यावसानमेवातिशयोक्तिः । प्रभेदान्तरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारान्तरमेव ।

On a closer scrutiny it would seem, however, that these divisions are not as heterogeneous as they appear at the first glance. All of them embody अतिशय and if one asks what अतिशय means precisely, it is here अध्यवसाय : determination of one thing as being another. When **जगन्नाथ** defines the figure as विषयिणा विषयस्य निगरणं अतिशयः । तस्य उक्तिः, he exactly lays his finger on the essential feature of all the divisions. **रुय्यक** is more explicit : एषु पञ्चसु भेदेषु भेदेऽभेदादिवचनं लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र चातिशयाख्यं यत्फलं प्रयोजकत्वान्निमित्तं तत्राभेदाध्यवसायः । तथा हि 'कमलमनम्भसि ' इत्यादौ वदनादीनां कमलाद्यैर्भेदेऽपि वास्तवं सौन्दर्यं कविसमर्पितेन सौन्दर्येणाभेदे-नाध्यवसितं भेदेऽभेदवचनस्य निमित्तम् । ' अण्णं लडहत्तणअं ' इत्यादौ सातिशयं लटभात्वं निमित्तभूतेनाध्यवसितम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदभिप्रायेणैवाध्यवसितप्राधान्यम् ।. **जयरथ**'s reference to someone's view about अध्यवसाय in कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यय is helpful : कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसे......कारणस्य कार्यस्य च पूर्वापरीभावं निगीर्य अतिशय-प्रयोजनप्रतिपादनार्थमन्यथात्वमध्यवसितम् ।

अतिशयोक्ति dates back from भामह and दण्डिन्, though neither of them gives any divisions thereof. उद्भट first gave the divisions, four

in number, practically the same as मम्मट's. His भेदेऽभेदः division is a bit vague in the light of the instance he gives. वामन did not specify any divisions, nor did रुद्रट who, however, made an attempt to define अतिशय comprehensively : यत्रार्थधर्मनियमः प्रसिद्धिबाधाद् विपर्ययं याति। कश्चित् क्वचिदतिलोकं स स्यादित्यातिशयस्तस्य. मम्मट practically followed उद्भट. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ gave 5 divisions in place of मम्मट's four. अप्पय्यदीक्षित, with his characteristic tendency for elaboration, gave 7 divisions.

मम्मट's *four divisions of* **अतिशयोक्ति** :—In the first, the उपमान swallows up the उपमेय, e. g. in चन्द्रोऽयम् the उपमान, चन्द्र, swallows up the उपमेय मुखं. We have seen, in उ. II, that this is गौणी साध्यवसाना लक्षणा, (गौणी सारोपाः मुखं चन्द्रः, forming the basis of रूपक.) This is one step further than रूपक where we are conscious of both : उपमान and उपमेय. It is even a step in advance of उत्प्रेक्षा, where we have साध्य अध्यवसान while here it is सिद्ध. As we saw earlier, it is the farthest limit to which the poet marches, in the field of सादृश्य.

What about शुद्धा साध्यवसाना, like नीलिमा अयं for नीलः रामः, where the relation between the प्रकृत and अप्रकृत is गुण-गुणिन्, or like तदीयं रूपं कामिनीनां संमोहनं where the relation is हेतु-कार्य (संमोहन actually meaning संमोहनहेतुः her beauty hypnotises.) ? मम्मट's कारिका is comprehensive enough to include these owing to the use of प्रकृतस्य परेण निगीर्याध्यवसानम्. But his वृत्ति : उपमानेन etc. narrows, possibly through oversight, the scope to गौणी साध्यवसांना, where alone between the प्रकृत and अप्रकृत there is उपमेय-उपमान relation. The tendency of the आलंकारिकs is, however, to comprehend साध्यवसाना, whether गौणी or शुद्धा, within the scope of this division of अतिशयोक्ति.

In the second division, a thing is described as being *other* than the norm. There is the normal beauty : but this beauty is quite different—this is an instance of the tenor of this variety. [Cp. मराठीः त्याचें सगळें वेगळेंच ! or गुजराती : એનું બધું જુદુંજ !] In the third division, (यद्यर्थोक्तौ कल्पनं), the impossibility of a thing is conveyed by stating that it would occur only in case something else, which is impossible, occurs. This division, it may be noted, is utilised to convey the उत्कर्ष (or अपकर्ष) of the प्रकृत over अप्रकृत It is significant that **रुद्रट** calls it उत्पाद्या उपमा, **दण्डिन्**, अद्भुतोपमा. In the fourth division which is based on causation, the effect is described as occurring even *prior* to the cause, in order to drive at the swiftness of action of the cause. आलंकारिकs like रुय्यक,

विश्वनाथ and जगन्नाथ give as instances of अतिशयोक्ति even those cases where effect is described as occurring simultaneously with the cause. **रुय्यक :** कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चातिशयोक्तिः। कार्यस्य चाशुभावाख्यः विशेषः प्रतिपाद्यते। **जयरथ** speaks of another variety where the normal कारण and कार्य are described as कार्य and कारण respectively. Here we have कारणकार्यविपर्यय while above we had कारणकार्यपौर्वापर्यविपर्यय.

अतिशयोक्ति and **रूपक :**—The first variety of अतिशयोक्ति, if based on सादृश्य, can be compared with रूपक, as both are based on आहार्यज्ञान. But this अतिशयोक्ति takes the form चन्द्रोऽयं while the रूपक takes the form मुखं चन्द्रः. In रूपक we have गौणी सारोपा while in अतिशयोक्ति we have गौणी साध्यवसाना. That is to say, the poet is conscious of the distinctness of the two : उपमेयः मुखं and उपमान : चन्द्रः, in रूपक ; while in अतिशयोक्ति, the उपमान : चन्द्रः swallows up the उपमेय : मुखम्. That way अतिशयोक्ति goes ahead of रूपक.

अतिशयोक्ति and **उत्प्रेक्षा :**—As we saw under उत्प्रेक्षा, **रुय्यक** holds that in both we have अध्यवसान. But while in उत्प्रेक्षा, the अध्यवसान is *in the making* (साध्य), in अतिशयोक्ति (I) it is consummated (सिद्ध). मुखं चन्द्रं मन्ये is on its way to अध्यवसान. चन्द्रोऽयं is अध्यवसान itself. To put it otherwise, in उत्प्रेक्षा, we have संभावन; in अतिशयोक्ति, निश्चय—both, however, आहार्य.

Essentials :—[अतिशयिता प्रसिद्धिमतिक्रान्ता लोकातीता उक्तिः।—झळकीकर; or अतिशयस्य उक्तिः. For the significance of अतिशय, see र. गं. and रुद्रट cited above.] (i) All divisions are based on आहार्यज्ञान and not वास्तवज्ञान. (ii) The first division is based on सादृश्य (गौणी साध्यवसाना) (or सादृश्येतरसंबन्ध, शुद्धा साध्यवसाना, acc. to other आलंकारिक). (iii) Therein the उपमान swallows up the उपमेय; or if based on सादृश्येतर संबन्ध, the अप्रकृत swallows up the प्रकृत. (iv) In the second division, the प्रस्तुत is described as pertaining to a class different from (अन्य) the ordinary. (v) In the third, the form is यदि एवमभविष्यत्......तर्हि इदमप्यभविष्यत्, or its equivalent, and it aims at showing the impossibility of a thing by stating that it would occur if another impossible thing occurs. (vi) The third variety is utilised by the poet to drive at the उत्कर्ष (or अपकर्ष) of the प्रकृत over the अप्रकृत which he puts thus : If the अप्रकृत were to be this, *then* the प्रकृत would be like it and so on. (vii) In the fourth variety, the कार्य is described as occurring *prior* to the कारण or simultaneously with it. This is a poetical way of expressing the prompt effectiveness of the कारण. (viii) The division which मम्मट does not refer to

but which is of usual occurrence viz. संवन्धेऽप्यसंबन्धः consists in denying a connection which is there e. g. वेदाभ्यासजडः कथं नु विषय...... पुराणो मुनिः. We know that the पुराण मुनि *is* the creator of उर्वशी; but this is questioned. अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसंबन्ध उक्तः ।—**रुय्यक**.

§ **सू. २९.** Construe :—(१) प्रकृतस्य परेण यत् निगीर्याध्यवसानं, (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं (३) 'यदि'-अर्थोक्तौ (यत्) कल्पनं, (४) कार्यकारणयोश्च (यः) पौर्वापर्यविपर्ययः सा अतिशयोक्तिः विज्ञेया ।

(१) प्रकृतस्य परेण (= अप्रकृतेन) as seen above, is more comprehensive, and consistent with the usage of आलंकारिकs, than उपमेयस्य उपमानेन of the वृत्ति. For, प्रकृतस्य परेण can comprehend गौणी साध्यवसाना as also शुद्धा साध्यवसाना; that is to say, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation may be सादृश्य or other संवन्धs like कार्यकारणभाव, गुण-गुणीभाव. **निगीर्य अध्यवसानं** supersession on being eclipsed or swallowed. 'मुख' is 'swallowed up' by चन्द्रः and results in the अध्यवसान चन्द्रोऽयम्. अध्यवसान is determination in a particular form : स्वरूपेण निश्चयः, says **प्रभा. प्रदीप** :—द्रढीयसी बुद्धिः । (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं, अन्यत्वं from the norm. The प्रस्तुत is other (अन्य) than the ordinary or normal—implies the poet. (३) यद्यर्थोक्तौ कल्पनम् : Imagining a thing as contingent upon (the hypothetical occurrence of a thing stated by) an expression having the meaning (अर्थ) of यदि (in the event of). **यद्यर्थोक्तौ** is an elliptical way of saying 'यदि'-अर्थोक्ति-उपन्यस्त-वृत्तान्ते सति. It takes the form : If the अप्रकृत were this, the प्रकृत would have been this. **यद्यर्थ** the words यदि-तर्हि, or चेत्. **कल्पनं** असंभविनः अर्थस्य, says the वृत्ति. **दण्डिन्** calls this अद्भुतोपमा. **रुद्रट** calls this उत्पाद्या उपमा, making it clear that its charm lies in उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान. Cp. रुद्रट's definition. viii 15 : अनुपममेतद्वस्तु इत्युपमानं तद्विशेषणं चासत् । संभाव्य सयद्यर्थे या क्रियते सोपमोत्पाद्या ॥ **कुवलयानंद,** who calls this संभावनालंकार, widens its scope to include things not related as प्रकृत-अप्रकृत e. g. यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव । (४) कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः पौर्वापर्य is पूर्वापरीभाव i. e. natural sequence. Normally the sequence is कारण first, कार्य next. This sequence is upset in this variety. It may be upset in two ways : कार्य may be described, for showing the prompt effectiveness of कारण, as taking place *prior* to the कारण, or simultaneously with it. मम्मट takes note of the former only.

वृत्ति :—उपमानेन etc. वृत्ति has unnecessarily limited the scope of the प्रकृत and पर of the सूत्र, as seen above.

St. 58. कमलमानम्भसि etc. Illustrates अतिशयोक्ति—I. Description of the superb beauty of a lady's face, her eyes, her figure. **अनम्भसि**

कमलं viz. the face, the मुखकमल. Ordinary कमल grows only in water (अब्ज). **कमले च कुवलये** viz. the pair of blue eyes (कुवलये Nom. Dual) set in the lotus of the face (कमले Loc. Sing.) **तानिः** मुखकमलं नेत्रोत्पले च. **कनकलतिका** viz. the blond figure, frame of the body. **उत्पातपरंपरा** viz. array of freaks : lotus growing on a dry spot, two smaller lotuses growing on the lotus, the creeper of gold and yet velvet-soft.

Here the उपमेयs, मुख, नेत्रे and तनु are eclipsed (अन्तर्निगीर्ण) by the उपमानs viz. कमल, कुवलये and कनकलतिका. Thus this is an instance of निगीर्याध्यवसाने अतिशयोक्ति. **माणिक्यचन्द्र** rightly draws attention to the विरोध present in the stanza, विरोध implicit in अनम्भसि कमलं, कमले कुवलये, तानि कनकलतिकायां, and कनकलता सुकुमारसुभगा. **र. गं.** sees विभावना in the figure :—एवं कमलमनम्भसीति परकीयपद्येऽतिशयोक्त्युदाहरणेऽपि अस्त्येव विभावना । परं तु कमलमनम्भसि इत्यंशे शाब्दी । कमले च इत्यादौ आर्थी इति संक्षेपः ।

अत्र मुखादि etc. **मुखादि** i. e. मुख, नेत्रे and तनु.. **कमलादि** i. e. कमल, कुवलये and कनकलतिका. **अध्यवसितम्** i. e. निश्चितम्. The face etc. are determined, of course poetically, to be कमल etc.

यच्च etc. **तदेव** i. e. प्रकृतमेव—not उपमेयमेव. **अन्यत्वेन अध्यवसीयते** is determined to be different (from the ordinary, normal). **अन्यत्वेन** i. e. सार्वजनीनात् अन्यत्वेन. **अध्यवसीयते** note how अध्यवसाय (or न) is present in this variety also. See the remarks made above about the common feature of the divisions of अतिशयोक्ति.

St. 59. अण्णं लडहत्तणअं etc. Illustrates प्रस्तुतस्य अन्यत्वेन अध्यवसाने अतिशयोक्ति. Description of the superb charm and exquisite figure of a lady. संस्कृत छाया :—अन्यल्लटभ(ह)त्वं अन्यैव कापि वर्तनच्छाया । श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥ **अन्यत्** i. e. of a different sort from the normal. **लटभ**(v. l. **ह**)**त्वं** = प्रौढि :—dignified bearing—**सं. प्र.** = सौकुमार्यम्-**उद्योत.** **वर्तनच्छाया :** वर्तनं=वर्तते जीवतीति शरीरं—**उद्योत.** वर्तनं=शीलम्—**सं. प्र.; मा. चं. वत्तणं** वक्रं (? कृत्रं) वर्तना (conduct) वा । **यामा** a lovely lady Cp. उद्योत. **सामान्यप्रजापति** i. e. the creator who made the creatures. **रेखा** creation, delineation. रेखा = मर्यादा—**सा. चू.** 'She is not the limit (i. e. not beyond the limit) of the lay creator !'

Here in the first half we have अतिशयोक्ति based on प्रस्तुतस्य अन्यत्वेन अध्यवसान. The second half could well illustrate सम्बन्धेऽसम्बन्धः, a variety omitted by मम्मट. She *is* सामान्यप्रजापतेः रेखा, but is stated as not being so. As said above, अन्यत्वेन अध्यवसाय comes under अभेदे भेदः of other आलंकारिकs. **कुवलयानन्द** calls this भेदकातिशयोक्ति.

यद्यर्थस्य etc. Explanation of यद्यर्थोक्तौ of the सूत्र. "When the sense of the word यदि happens to be conveyed by the use of the word यदि or चेत्." **'यद्यर्थ'—रुद्रट** uses the same term in the same sense. **कल्पनं :** अर्थात् असंभविनः अर्थस्य Conceit of a matter of course, improbable. **अर्थात् असंभविनः** Conceit can be apparently of a matter that appears unlikely. As we saw above, generally the आलंकारिक्स make use of this variety to convey the उत्कर्ष of the उपमेय over the उपमान. Its form is : If the उपमान were to be thus, then there would be resemblance between it and उपमेय. **दण्डिन्** calls it अद्भुतोपमा; **रुद्रट :** उत्पाद्या उपमा. That way, it agrees with व्यतिरेक or प्रतीप in spirit, though not in form. (See under व्यतिरेक). कुवलयानन्द, however, extends its scope in the figure संभावना where the occurrence of anything made contingent upon the occurrence of something else–of course poetical–is enough to constitute the figure. Thus यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव, —the idea being : your excellences are so numerous that they could be adequately expressed only if शेष with his thousand hoods were to speak—becomes an instance of it, though here there is no idea of the उत्कर्ष of उपमेय over उपमान. मम्मट's definition is vague enough to comprehend such cases also.

St. 60. राकायां etc. Illustrates यद्यर्थोक्तौ कल्पने अतिशयोक्ति. Description of the surpassing charm of the face of some lovely woman. **राकाः** पौर्णिमा. The face is like the resplendent orb of the full moon. But the orb is marred by कलङ्क, not so the face ! **तस्या :** प्रकृताया नायिकायाः. **साम्यपराभवं अवाप्नुयात्.** That the full-moon should be like the face is itself an indignity to the face which is so exalted !

Here साम्यपराभव is the असंभवद् अर्थ which is imagined as contingent on the occurring of राकायां इन्दोः अकलङ्कत्व, a fact introduced by the word चेत् ('यद्यर्थ'). This illustration indicates how, in this variety, we have the उत्कर्ष of the उपमेय over उपमान. The moon has a spot; the face has none ! Here, the अध्यवसान consists in thinking of a hypothetical fact.

कारणस्य etc. Here कार्य is described as occurring even prior to (or simultaneously with) the कारण, with a view to indicating how the कारण is quick in its action (शीघ्रकारिता). This is कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्यय [**रुय्यक** calls this पौर्वापर्यविपर्ययविध्वंस, to comprehend कार्यकारणयोः यौगपद्य also.] **कार्यस्य पूर्वमुक्तौ** i. e. when the कार्य is described as (occurring) prior to the कारण. **चतुर्थी** sc. अतिशयोक्तिः अतिशयोक्ति (iv).

St. 61. **हृदयमधिष्ठितं** etc. Illustrates कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यये अतिशयोक्ति. The words of a दूती to a नायक. No sooner did मालती, a नायिका, see the नायक than she fell in love with him. *Construe* : हे रमणीवल्लभ, माल्त्या हृदयं आदौ कुसुमचापबाणेन अधिष्ठितम् । लोचनविषयं भजता त्वया चरमं (पश्चात्) अधिष्ठितम् । **कुसुमचापबाणेन हृदयं अधिष्ठितं** i. e. she fell in love. **लोचनविषयं भजता त्वया** i. e. when you were seen by her.

Here, नायकदर्शन, which actually preceded मदनावेश, is poetically described as following मदनावेश. This is to suggest that the नायक-दर्शन was so quick in its action. **रुय्यक** :—कार्यस्य आशुभावाख्यः विशेषः प्रतिपाद्यते । Vide **जयरथ** cited above to ascertain how there is अध्यवसाय here also. **रुद्रट** calls this पूर्वालंकार. **कुवलयानंद** calls this अत्यन्तातिशयोक्ति. कार्यकारणयोः. समकालत्व will be aptly illustrated by the well-known stanza from the **रघुवंश** :—सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना । तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलं च महीभृताम् ॥ where रघु's coming to the throne is described as simultaneous with his achievement of establishing paramountcy–while, in fact रघु, first came to the throne and then established his paramountcy.

१२—प्रतिवस्तूपमा

निदर्शना (one variety of it), प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, are figures based on अनेकवाक्यगत सादृश्य. In other words, in these figures we have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another. That वाक्यगत सादृश्य which requires two or more वाक्यs is different from वाक्यगा उपमा embodied in a single वाक्य has been already made clear. Further, this वाक्यगत सादृश्य must be only suggested (गम्य or आर्थ) and never expressed by any उपमाप्रतिपादक like इव, यथा, सदृश etc. See how **भामह** lays stress on this absence of वादि in the definition of प्रतिवस्तूपमाः **यथेवानभिधानेऽपि** गुणसाम्यप्रतीतितः ।. **उद्भट** also refers to उपमावाचिशून्यत्व of प्रतिवस्तूपमा.

And yet what distinguishes these three figures, one from the other, is the particular mode employed by each to convey सादृश्य even in the absence of सादृश्यवाचकs. Thus, as we saw, निदर्शना employs the expedient of juxtaposing two unrelated facts which become औपम्यपर्यवसायि. दृष्टान्त, as we shall see later, suggests सादृश्य by pitting, one against the other, धर्मs that are different but correspond. प्रतिवस्तूपमा has a naiver method. It gives us the *same* धर्म in the different sentences, thus driving at their similarity. But, to avoid the दोष of repeating the same word or words,

(कथितपददोष viz. नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण—**वामन**), the धर्म, though one and the same, happens here to be stated in different words. This is what is meant when we say that, in प्रतिवस्तूपमा, we have वस्तुप्रतिवस्तुभाव, वस्तु-प्रतिवस्तु referring to the recurrence of the same वस्तु viz. धर्म, though in different words. Here the same वस्तु viz. धर्म stands *vis-a-vis* itself though in a different form (प्रतिवस्तु).

वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and **बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव** :—As seen above, वस्तु-प्रतिवस्तुभाव, so far as it applies to प्रतिवस्तूपमा, means the relation of the धर्म in one वाक्य to the धर्म in another, when the धर्म is the *same,* though couched in different words. This is to be distinguished from बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव lying at the back of दृष्टान्त, the figure that follows. In बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव, the धर्म in one वाक्य is *different* from that in the other, but still *corresponds* to it, just as the thing reflected is different from the reflection, though one corresponds to the other.

Thus in स्थिरा शैली गुणवतां खलबुध्द्या **न बाध्यते** । रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि **न नाश्यते** ॥, the धर्म : न बाध्यते is the *same* as न नाश्यते, though differently worded. Between न बाध्यते and न नाश्यते there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव. In कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः, ज्योतिष्मतीत्व is a *different* धर्म from राजन्वतीत्व, and yet they correspond, one to the other. There is thus बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव between the two.

It must be conceded, however, that in some cases, it becomes difficult to judge precisely whether it is बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव or वस्तु-प्रतिवस्तुभाव that prevails. The same धर्म stated in different words is likely to be mistaken for two corresponding धर्मs or *vice versa.* Thus आपद्गतः खलु महाशयचक्रवर्ती विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् । कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरं परिमलं प्रकटीकरोति ॥, which is given as an instance of प्रतिवस्तूपमा by **र. गं.**, may justifiably be taken by another as a case of दृष्टान्त. विस्तारयति only *corresponds* to, and is not the same as, प्रकटीकरोति, he may argue. In such dubious cases, there is bound to be divergence of opinions and one has only to justify his particular view-point by proving the धर्म to be same, in the case of प्रतिवस्तूपमा, or धर्मs to be distinct, in case of दृष्टान्त.

Nay, in the earliest stages of their growth, दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा were looked upon as identical. भामह and दण्डिन् did not admit दृष्टान्त as a separate figure. They admitted प्रतिवस्तूपमा, as a variety of उपमा. This variety was broad enough to comprehend दृष्टान्त also. It was

उद्भट who first marked off the two figures, one from the other. His name for दृष्टान्त was काव्यदृष्टान्त. वामन admitted प्रतिवस्तु as a variety of उपमा, but did not admit दृष्टान्त. रुद्रट admitted उभयन्यास in place of प्रतिवस्तूपमा. He also admitted दृष्टान्त. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कुवल्यानंद): all admitted the two figures. मम्मट also admits them as separate figures.

The name प्रतिवस्तूपमा is explained by **रुय्यक** (अ. स.) as based upon the presence of the same धर्म in every वाक्य :—प्रतिवाक्यार्थं उपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । So he takes प्रतिवस्तु to mean प्रतिवाक्य, वस्तु being the same as वाक्यार्थ. The word उपमा, he takes to mean साम्य i. e. औपम्य. Some like कुवल्यानंद take उपमा to stand for साधारणधर्म. प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्ते :—**कुवलयानंद. मम्मट,** to judge from his वृत्ति, seems to take उपमा to mean उपमान : Where प्रतिवस्तु viz. a वाक्यार्थ is उपमान in relation to another. But, as we saw above, the word उपमा in the name is reminiscent of the days when प्रतिवस्तूपमा was looked upon as a variety of उपमा.

प्रतिवस्तूपमा *vs.* **वाक्यार्थनिदर्शना** :—As we saw at the outset, in both we have सादृश्य between one वाक्यार्थ and another, both are based on sameness of धर्म, and that in both the सादृश्य is गम्य only. But, (1) whereas in निदर्शना the वाक्यs are syntactically related : य अल्पविषयया मत्या सूर्यवंशवर्णनं चिकीर्षति स उडुपेन सागरं तितीर्षति, i. e. they are परस्परसापेक्ष, in प्रतिवस्तूपमा, each one is independent of the other, i. e. they are परस्परानिरपेक्ष. (2) In निदर्शना, the साधारणधर्म is not mentioned and has to be guessed on the strength of apparently unrelated facts being juxtaposed. In प्रतिवस्तूपमा, the साधारणधर्म is mentioned in each वाक्य, though in varying terms.

For **प्रतिवस्तूपमा** *vs.* **दृष्टान्त,** see **दृष्टान्त.** For **प्रतिवस्तूपमा** *vs.* **अर्थान्तरन्यास,** see **अर्थान्तरन्यास.**

From the very fact that the figure is based on वाक्यार्थगत सादृश्य it is easy to conclude that there must be one वाक्यार्थ प्रकृत in relation to another which is अप्रकृत. This will be शुद्धा variety with one प्रकृत वाक्यार्थ and one अप्रकृत. But it is possible to have the figure in the माला form also where there is one प्रकृत वाक्यार्थ compared with several अप्रकृत वाक्यार्थs. The साधर्म्य between the वाक्यार्थs may be conveyed negatively also, i. e. by वैधर्म्य. e. g. वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥ where पूज्यते of the उपमेयवाक्य is negatively put as महिमानं न प्रयाति in the उपमानवाक्य. Though मम्मट does not talk of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा, आलंकारिक्s like रुय्यक,

विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted it. Thus we get the following scheme :—

- प्रतिवस्तूपमा
  - साधर्म्ये
    - शुद्ध
    - माला
  - वैधर्म्ये
    - शुद्ध
    - माला

Essentials :— [प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थं उपमा समानधर्मो अस्याम्—**कुवलयानंद** वस्तुनः वाक्यार्थस्य उपमानत्वात्—मम्मट who possibly sees in the prefix प्रति an indication of something pitted *against* the उपमेय.] (1) There must be at least two वाक्यs, mutually independent. (2) In माला form, naturally, there will be more than two वाक्यs. (3) Each वाक्य must embody the साधारणधर्म. (4) The साधारणधर्म though same must be stated in different words in the different वाक्यs. i. e. the साधारणधर्मs must be related by वस्तु-प्रतिवस्तुभाव. (5) One वाक्य must embody the प्रकृत, the other being अप्रकृत in relation thereto. (6) The सादृश्य between the वाक्यार्थs must be implied only, never expressed. (7) The सादृश्य may be stated positively (साधर्म्येण) or negatively (वैधर्म्येण) : *e. g.* चकोर्य एव चतुराः चन्द्रिकापानकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ where the first वाक्य is positive in aspect, the second, negative. But both have the same import viz. कस्याचिदेव कस्मिन्नपि विषये नैपुण्यम्.

§ **सू. २०** **प्रतिवस्तूपमा** etc. Construe :—सा तु प्रतिवस्तूपमा, यत्र एकस्य सामान्यस्य वाक्यद्वये द्वि स्थितिः । **एकस्य सामान्यस्य द्वि स्थितिः** i. e. where one and the same साधारणधर्म is stated twice. **द्विः**=द्विवारम्. Read '*twice*' instead of '*in two forms*' in the translation. **द्विः** and **वाक्यद्वये** apply to शुद्धा प्रतिवस्तूपमा. In माला, there will be three or more वाक्यs and the साधारणधर्म will be stated thrice or more. Note that the सूत्र does not mention an important feature of प्रतिवस्तूपमा viz. that the साधारणधर्म must be conveyed by different modes of expression in the different वाक्यs. **वाक्यद्वये** one of the वाक्यs will be प्रकृतविषयक, the other अप्रकृतविषयक. **तु** marks transition to a new figure.

वृत्ति :—साधारणः धर्मः mentioned as सामान्य in the सूत्र. Where in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य, the साधारणधर्म is stated (उपादीयते) in *different* terms (शब्दभेदेन), the figure is प्रतिवस्तूपमा. Why the same साधारणधर्म should be stated in different terms is explained in

the वृत्तिः **कथितपदस्य दुष्टतयाभिहितत्वात्**—since a word repeated over again (कथितपद) is declared to be defective. If the same word or words were used over again to convey the साधारणधर्म, as it occurs in the different वाक्यs, there will arise the defect or दोष of a कथितपद. To avoid it, the साधारणधर्म is expressed in different words in the different sentences. Note that the सूत्र overlooks this vital aspect of the figure. **कथितपद :** Repetition of word or words; पौनरुक्त्य. मम्मट does not define this दोष. Vide उ. VII. **मा. चं.** explains it : एकस्यैव पदस्य द्विः प्रयोगः कथितत्वम्. See **वामन** cited above. **कथितपदस्य दुष्टतया अभिहितत्वात् :**—मम्मट, like other आलंकारिकs, has already (**उ.** VII.) averred that a कथितपद involves a poetical flaw. **सा वस्तुनः वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् :** मम्मट's own attempt to explain the propriety of the name प्रतिवस्तूपमा. Therein one वाक्यार्थ is उपमान in relation to another which is उपमेय. मम्मट does not seem to see an अव्ययीभाव in प्रतिवस्तु as seen by रुय्यक or कुवलयानंद. प्रतिवस्तु = वाक्यार्थः, उपमा = उपमान, acc. to him. Does he count on प्रति when he refers to उपमान only, since उपमान is what is set *against* (प्रति) the उपमेय ?

St. 62. देवीभावं etc. Illustrates शुद्धा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. By a question of appeal is brought out the indignity inherent in a queen being reduced to the status of an attendant. Construe : देवीभावं गमिता एषा कथं परिवारपदं भजतु ।. **दैवतरूपाङ्कितं रत्नं** a piece of jewellery with the figures of deities carved therein. **न परिभोगयोग्यं :** does it mean : Is not to be toyed with or trifled with ? Since we hardly look upon it as a sacrilege to wear (normal sense of परिभोग) jewellery with divine figures engraved therein. Icons do figure in our jewellery.

Here the same साधारणधर्म अयोग्यत्व is driven at, in the उपमेयवाक्य देवीभावं...एषा, by **कथं,** in the उपमानवाक्य, न खलु...रत्नम्, by **न खलु.** That is why it is प्रतिवस्तूपमा. It should not be mistaken for वैधर्म्य, since कथं and न खलु are *identical*. **मा. चं.** says परिवारपदत्व is the साधारणधर्म:—अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण भिन्नशब्देनोक्त-परिवारपदपरिभोग्यत्वयोरेकार्थत्वात् । **साहित्यचूडामणि** also is of the same view. **सं प्र.** says माहात्म्यं is the साधारणधर्म. It is conveyed by देवीभावं and दैवतरूपाङ्कितं in the two वाक्यs.

St. 63. यदि दहत्यनलो etc. Illustrates मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. It is the nature of the good ones not to get dispirited, as it is the nature of fire to burn, of hills to be bulky, of the brine to be saline.

Here as प्रकृतिरेव सतामविषादिता is the प्रकृतवाक्य or उपमेयवाक्य in relation to which the rest are अप्रकृतवाक्यs or उपमानवाक्यs, we have माला. The words प्रकृतिरेव in the उपमेयवाक्य and किमद्भुतं, किं ततः, सदैव (एवं) convey the same साधारणधर्म viz. स्वाभाविकत्व. As all are stated in the same positive mode, the प्रतिवस्तूपमा is साधर्म्ये. Thus this is मालारूपा साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. One should not suppose that, owing to प्रकृतिरेव सतामविषादिता we have an अर्थान्तरन्यास. For प्रकृतिरेव etc. is *not* generality or सामान्य of which अनलस्य दहनक्षमत्व, अद्रीणां गौरवं and उदधिजलस्य लवणत्वं are particular cases or विशेषs. For, as we shall see later, in अर्थान्तरन्यास, between the प्रकृत and अप्रकृत the relation is that of सामान्य-विशेष or *vice versa*.

एवमन्यत्रापि etc. This principle of प्रतिवस्तूपमा viz. धर्मस्य शब्दभेदेन उपादान may be adopted *elsewhere* also. What is the significance of अन्यत्र or elsewhere? Acc. to some like Jhalkikar, अन्यत्र अपि means वैधर्म्यस्थलेऽपि, as the instances given heretofore embrace साधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा. Acc. to **सं. प्र.**, it means in the complex formation of शृङ्खला प्रतिवस्तूपमा (? = रशना). **मा. चं.** takes अन्यत्रापि to mean: माला forms like this are possible in other figures like व्यतिरेक also. He says:—यथा हरवन्न विषमदृष्टिः (St. 77.) इत्यादौ व्यतिरेके व्यतिरेकमाला. Of all, the interpretation वैधर्म्यस्थलेऽपि is helpful as it tends to make मम्मट's वृत्ति embrace वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also, admitted by other आलंकारिकs like **रुय्यक**. Still one wonders if this was the idea of मम्मट himself, for if it were so, मम्मट certainly would have given us an instance of वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा also.

१४—दृष्टान्त

After whatever has been said above in reference to प्रतिवस्तूपमा, it will not be difficult to form an idea about the nature of this figure. दृष्टान्त, like प्रतिवस्तूपमा and वाक्यार्थनिदर्शना, is based on वाक्यार्थसादृश्य. This सादृश्य must be गम्य; not वाच्य. Further, what is most important, the धर्म in the प्रकृतविषयक वाक्य must be only *similar to*, and not the *same* as, that in the अप्रकृतविषयकवाक्य. To put it otherwise, one धर्म must correspond to the other. This is what the आलंकारिकs mean when they say that in दृष्टान्त we have बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the धर्मs in the प्रकृतविषयक and अप्रकृतविषयक वाक्यs.

बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव :—As seen above, when the धर्मs are भिन्न and yet correspond one to the other, the relation between them is बिम्बप्रतिबिम्बभाव as distinct from वस्तु-प्रतिवस्तुभाव present in प्रतिवस्तूपमा, where the धर्म is the same, though couched in different words in different

sentences. Read **कुवलयानंद** :—यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः। In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, we have the धर्मs कीर्तिमान् and कान्तिमान् in the उपमेय- and उपमान-वाक्यs respectively. Both are different and yet *correspond*, one to the other, in the way in which a reflection (प्रतिबिम्ब) corresponds to the object reflected (बिम्ब), though both are distinct. Read **जयरथ** :—लोके हि दर्पणादौ बिम्बात् प्रतिबिम्बस्य भेदेऽपि मदीयमेवात्र वदनं संक्रान्तमित्यभिमन्यन्ते। अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने कृशोहं स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नायिका नाद्रियेरन्। Acc. to him, बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव is the same as भेदेऽभेदः.

But, it will be a mistake to suppose that बिम्बप्रतिबिम्बभाव in a दृष्टान्त, is present only between the धर्मs. To judge from the definitions of the figure given by different आलंकारिकs, it is clear that, in दृष्टान्त, there is as much बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the धर्मs as between the धर्मिन्s also i. e. the objects in relation to which the धर्मs are given. Read **जयरथ** :—अतश्च धर्माणां धर्मिणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशेऽयमलङ्कारः। **मा. चं** :—न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव द्विः प्रयोगः किं तु उपमेयादेरपि। **मम्मट** is specific on this point. See his definition of the figure: दृष्टान्तः पुनरेतेषां **सर्वेषां** प्रतिबिम्बनम्। **जगन्नाथ** also lays stress on this point. **रुय्यक** and **अप्पय्यदीक्षित** (कु.), however, insist on the बिम्बप्रतिबिम्बभाव between धर्मs only.

दृष्टान्त *and* **प्रतिवस्तूपमा** :—This brings us to the main point of distinction between the two figures. Though both are based on वाक्यार्थसादृश्य, though in both the वाक्यs are independent (unlike those in निदर्शना), though in both the सादृश्य is गम्य or tacit and not explicit, still (1) in दृष्टान्त, the धर्म in the उपमेयवाक्य is only similar to and not the same as that in the उपमानवाक्य. That is, there is between one धर्म and another the correspondence that is present between the बिम्ब and its प्रतिबिम्ब. In प्रतिवस्तूपमा, on the other hand, the धर्म in both उपमेय-and उपमान-वाक्य is the same, and thus there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव between the धर्म in the उपमेयवाक्य and that in the उपमानवाक्य. (2) In दृष्टान्त, the charm lies not only in the धर्मs corresponding, one to the other, but also the धर्मिन्s corresponding, one to the other, while in प्रतिवस्तूपमा, the charm lies solely in the same धर्म presenting itself in one case and another. Not that in प्रतिवस्तूपमा, we do not come across corresponding धर्मिन्s. They may occur, but the poet does not stress them. Thus in चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि। आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि, stress is laid by the poet on the साधारणधर्म viz. कस्यचिदेव कस्मिन्नपि विषये वैदग्ध्यं. The correspondence between चकोर्यः and आवन्त्यः is hardly of any consequence to him. In दृष्टान्त like

त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् the poet lays as much emphasis on the correspondence between the धर्मs, कीर्तिमान् and कान्तिमान्, as on that between the धर्मिन्s : त्वं and विधुः.

But, as it has been already pointed out under प्रतिवस्तूपमा, not in all cases is it so easy to decide whether the धर्मs are same or only similar. Further, one must not judge a case to be दृष्टान्त merely because to us a दृष्टान्त is any similar case. He must decide whether the धर्म is भिन्न or अभिन्न and accordingly ascertain whether it is दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा respectively. To a superficial observer चकोर्य एव etc. or वंशभवो गुणवानपि etc. may appear like दृष्टान्तs when they are really cases of प्रतिवस्तूपमा.

दृष्टान्त *and* **निदर्शना** :—Though in both, the सादृश्य is वाक्यार्थगत, though in both, there are वाक्यs more than one, though in both the सादृश्य is implicit (गम्य), still (1) in दृष्टान्त, the two (or more in माला) वाक्यs are grammatically independent. In निदर्शना, they are dependent (यः ते गुणान् वदति स मेरुं लिलङ्घयिषति). (2) In दृष्टान्त, the धर्मs are भिन्न and mentioned; in निदर्शना, the धर्म is अभिन्न and is implied. That the धर्म is अभिन्न follows from the very fact that one thing is described as being tantamount to the other. (3) In दृष्टान्त, the charm lies in the बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव, persisting in the धर्म and धर्मिन्s also. In निदर्शना, the charm lies in juxtaposing two (or more, in माला) facts having no apparent connection between them. Read **रुय्यक** :—निरपेक्षयोर्हि वाक्यार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो दृष्टान्तः । यत्र च प्रकृते वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र सम्बन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता । Read **सा. द.** :—इह (निदर्शनायां) बिम्बप्रतिबिम्बाक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानम् । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् बिम्ब-प्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् । It may be noted in passing that बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव is first hinted at by उद्भट, the originator of the figure. He talks of विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम्.

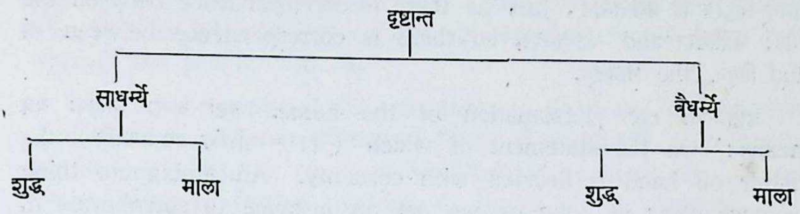
दृष्टान्त, as we saw under प्रतिवस्तूपमा, is a younger figure than प्रतिवस्तूपमा. It was उद्भट who first admitted दृष्टान्त but under the significant name काव्यदृष्टान्त. The name clearly suggests that the admission of this figure was in imitation of the दृष्टान्त that plays an important part in the Sanskrit syllogism. After उद्भट, all rhetoricians except वामन admitted the figure.

For **दृष्टान्त** *vs.* **अर्थान्तरन्यास**, see **अर्थान्तरन्यास**.

दृष्टान्त *vs.* **अप्रस्तुतप्रशंसा** :—Though in both the अप्रस्तुत is stated to bear out the प्रस्तुत, in दृष्टान्त, प्रस्तुत and अप्रस्तुत are both stated or वाच्य, while in अप्रस्तुतप्रशंसा only the अप्रस्तुत is stated, the प्रस्तुत being

गम्य. This naturally results in a second point of difference viz. in अ. प्र. the धर्म is stated once; in दृष्टान्त, the धर्म is stated both in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. Read **रुय्यक**:—सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथा अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।

Divisions of the figure : As the figure is practically analogous to प्रतिवस्तूपमा, the divisions of दृष्टान्त are the same as those of प्रतिवस्तूपमा. Thus we get the following scheme :—

It is to be noted that the वैधर्म्यमूला variety of दृष्टान्त is specifically stated and illustrated by मम्मट, though he did not mention a corresponding variety of प्रतिवस्तूपमा.

Essentials :—[दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र – मम्मट. On the statement of which instance, a definite idea (अन्त) of the matter under consideration can be had] (1) There must be साद्दृश्य between वाक्यार्थs. (2) This साद्दृश्य must be गम्य (यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते—**उद्भट**) and hence उपमाप्रतिपादक like इव etc. must not be used. (3) There must be a प्रकृतविषयक वाक्य that bears साद्दृश्य to another अप्रकृतविषयक वाक्य. (4) These वाक्यs must be grammatically independent. (5) In माला the अप्रकृतविषयक वाक्यs are more than one. (6) The धर्म in अप्रकृतविषयक वाक्य must be distinct from that in the प्रकृतविषयक but yet must correspond to it by बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव. (7) This बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव must be apparent also between the धर्मिन्s. (8) In वैधर्म्ये दृष्टान्त, the साद्दृश्य must be conveyed negatively. That is, if the उपमेयवाक्य is positive the उपमानवाक्य must be negative and *vice versa*.. (9) **सा. द.** insists, rather justifiably, on the instance being one which is well-known. For this reason, स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् । विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ is not दृष्टान्त, acc. to him. He says : इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य (दृष्टान्तस्य) सद्भावः ।

§ सू. ३१. **दृष्टान्तः पुनरेतेषां** etc. दृष्टान्त consists in the reflection of all these. **एतेषां सर्वेषां** i. e. not only must the धर्मs correspond, but also the धर्मिन्s. The charm of the figure lies in the correspondence between all units of the उपमेय- and उपमान-वाक्यs. **प्रतिबिम्बनं**

i. e. correspondence, as seen above. Read **कुवलयानंद** :—वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं विम्व-प्रतिविम्बभावः इत्यालंकारिकसमयः । **र. ग.** also insists upon the correspondence between *all* units :—प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमा (? ना) दीनां साधारणधर्मस्य च विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः । **सा. द.** :—भिन्ने विम्बानुविम्बत्वम् ।

वृत्ति :—एतेषां etc. **साधारणधर्मादीनाम्** : आदि includes, as seen above, the धर्मिन् also in the उपमेयवाक्य and the उपमानवाक्य. In त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान्, just as there is correspondence between the धर्मs: कीर्तिमत्त्व and कान्तिमत्त्व, so there is correspondence between त्वं and विधुः, the धर्मिन्s.

दृष्टोऽन्तः etc. Explanation of the name. दृष्टः अन्तः निश्चयः यत्र means: On the statement of which (यत्र = यस्मिन् उपादीयमाने) the matter on hand is decided with certainty. An ambiguous thing becomes clear as soon as we get an instance to corroborate it. It is for this reason that **सा. द.** insists upon a प्रख्यात instance. In Sanskrit syllogism दृष्टान्त plays an important part in deciding an obscure fact. Read **जयरथ** :—दृष्टान्ते पुनरेतादृशो वृत्तान्तोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतस्य अर्थस्य अविस्पष्टा प्रतीतिर्मा भूदिति प्रतीतिविशदीकरणार्थमर्थान्तरमुपादीयते ।

St. 64. त्वयि दृष्ट एव etc. Illustrates साधर्म्ये शुद्ध दृष्टान्त. A दूती pleads with the नायक as to how the नायिका's mind gets soothed at the sight of him. **निर्वाति** is soothed, derives comfort. **कुमुद्वत्याः कुसुमं** = कुमुदम्. **आलोके** = At the sight.

Here त्वयि...मनोभवज्वलितम् is the उपमेयवाक्य; आलोके......कुमुद्वत्याः is the उपमानवाक्य. The धर्मs conveyed by निर्वाति and विकसति are not the same. They are only similar and hence correspond. Thus there is विम्ब-प्रतिविम्बभाव between the धर्मs. This correspondence also extends to the other units *vis-a-vis* viz. त्वं—हिमांशु; तस्याः—कुमुद्वत्याः; मनः-कुसुमं (=कुमुद). As there is only one उपमानवाक्य, it is शुद्ध (not माला). As both वाक्यs are positive, it is साधर्म्ये दृष्टान्त.

St. 65. तवाहवे *etc.* Illustrates, as the वृत्ति says, वैधर्म्ये दृष्टान्त of the शुद्ध variety. Someone (possibly the poet) describes to the king how the hostile warriors were put to rout as he (the king) was about to draw his sword. Construe : आहवे कृपाणान्तिकं करं आनिनीषतः साहसकर्मशर्मणः तव परेषां भटाः विशरारुतामगुः । पांसवः हि अवाते स्थिरतां दधति ।. **करं आनिनीषतः तव** may be taken either as a Gen. Absolute or may be construed with तव परेषां (of your enemies). The first seems preferable. **साहसकर्मशर्मन्** Who takes delight in acts of daring.

विशरारुता (वि + शृ) = विशीर्णता. A formation like वन्दारु from वन्द् (शृवन्द्योरारुः । ३.२.१७३.) **पांसवः स्थिरतां दधते** (3rd plu. Pres. धा) Particles of dust remain steady. **अवाते** when there is no wind.

Here विशरारुता and स्थिरता are in exact antithesis. That is why one वाक्य (उपमेयवाक्य) is positive and another (उपमानवाक्य) negative (अवाते). विशरारुतां गच्छति put negatively will *correspond to* स्थिरतां गच्छति. That is why it is वैधर्म्ये दृष्टान्त. There is again correspondence between : त्वं and वात; भटाः and पांसवः. As there is only one उपमानवाक्य the दृष्टान्त is शुद्ध, not माला. Positively stated it would have been : मरुद्विलासे तरला हि रेणव :—**सा. चू.**

Will it be wrong if this were taken to illustrate वैधर्म्ये प्रतिवस्तूपमा ? Possibly not. Above we assessed स्थिरता as negatively *corresponding* to विशरारुता. But we could as well take it as negatively *the same* (वस्तु-प्रतिवस्तु) as विशरारुता and then the figure will be प्रतिवस्तूपमा.

The following remark of **र. गं.** will be helpful in understanding the significance of वैधर्म्ये दृष्टान्त (or प्रतिवस्तूपमा) :—वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुत-धर्मिविशेषोपारूढार्थदार्ढ्याय स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यन्तरारूढस्य अप्रकृतार्थस्य कथनम्। It consists in the mention of an अप्रकृतार्थ in relation to some object, which (अप्रकृतार्थ) belongs to a class antithetical to the class to which प्रकृतार्थ belongs. This is done to corroborate the fact stated in relation to the object under consideration. See **अर्थान्तरन्यास.**

१५—दीपक

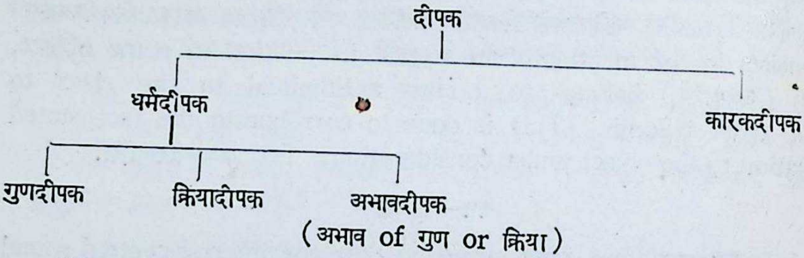
In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, we saw that the interest centred round one and the same धर्म or corresponding धर्मs being stated in the प्रकृतवाक्य and the अप्रकृतवाक्य, leading to गम्य औपम्य. In **दीपक** and **तुल्य-योगिता** that follows, the central interest lies in several things being connected with the same धर्म *in one and the same* वाक्य and thus suggesting mutual similarity. To put it otherwise, while प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त are based on वाक्यार्थौपम्य, तुल्ययोगिता and दीपक are based on पदार्थौपम्य. That is why प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त require अनेकवाक्यs, while तुल्ययोगिता and दीपक are embodied in one वाक्य only.

It is not difficult to understand how there results औपम्य by several पदार्थs being connected with the same धर्म in the body of a single sentence. When a poet while describing a season says : दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः, we get the idea that he wants to suggest औपम्य between दिनानि and पद्मानि by connecting both with the same धर्म viz. वृद्धिगमन. When **कालिदास** says in **रघुवंश :** संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा

दिनान्ते निलयाय गन्तुम् । प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥, he connects धेनु and प्रभा with the same धर्म viz., निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे and thus drives at their similarity.

दीपक and its divisions :—

Coming to दीपक, in particular, we find that therein the poet connects two or more पदार्थs with the same धर्म, but of these पदार्थs one is उपमेय or प्रकृत, the other or others being उपमान or अप्रकृत. The धर्म may be a गुण or a क्रिया [or a negative statement : cp. न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले शत्रुमित्रयोः]. As the same धर्म *illumines* प्रकृत and अप्रकृत, the figure is called दीपक. Sometimes, however, one and the same पदार्थ is made to stand in the same case-relation (कारकसंबन्ध) to different क्रियाs. This is what is known as the कारक-दीपक. In वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥ (**जयरथ**), we have भवान् as the कर्तृ (one of the कारक relations) of the different क्रियाs वसु दातुं, यशो धातुं, अरिमर्दनं विधातुं and मादृशान् त्रातुम्. Thus we get the following scheme :—

Many आलंकारिकs from **भामह** onwards have divided धर्मदीपक also on another principle viz. according to the position of the धर्म, at the beginning, or in the middle or at the end of the वाक्य. But some like **विश्वनाथ** and **जगन्नाथ** quite justifiably saw no special charm in this principle of place-shifting. जगन्नाथ, for instance, observes:—वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमत्कारवैलक्षण्याभावात् त्रैविध्योक्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमध्योपान्त्यगतत्वे ततोऽपि किंचिन्न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वे चानन्तभेदप्रसङ्गात् । **मम्मट** does not refer to this principle of division at all; nor does he go into the subdivision of धर्म into गुण, क्रिया or अभाव. Some आलंकारिकs like दण्डिन् and अप्पय्यदीक्षित speak of आवृत्तिदीपक where a पद or अर्थ or both are repeated. This repetition, it may be seen, is against the very nature of दीपक.

कारकदीपक :—This deserves a closer study owing to some controversial issues raised by it. To begin with, कारकदीपक is a corollary

to क्रियादीपक. If in क्रियादीपक, two or more पदार्थs are related to the same क्रिया, in कारकदीपक, several क्रियाs are related to the same पदार्थ. [अत्र च यथा अनेककारकगतत्वेनैकक्रियादीपकं तथानेकक्रियागतत्वेन एककारकमपि दीपकम् ।–**रुय्यक.**] But the question arises : should a कारकदीपक, like other दीपकs, suggest औपम्य between the different क्रियाs ? That all the क्रियाs are related to the same कारक is a *superficial* similarity. Some आलंकारिकs are content with this semblance of similarity. **मम्मट,** for instance, has given an instance : स्विद्यति कूणति etc. where the various क्रियाs have no better साधर्म्य than एककारकत्व (here the कारक being subject). **विश्वनाथ,** in his **साहित्यदर्पण,** gives an instance......तपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीयमायाति याति श्वसिति क्षणेन ॥ where also the similarity between the क्रियाs is only to the extent of एककर्तृकत्व. **दण्डिन्** also, though he does not specify कारकदीपक, has given instances of दीपक wherein सादृश्य is no more than this i. e. एककारकत्व. *Cp.* नृत्यन्ति निचुलोत्संगे गायन्ति च कलापिनः । बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ Where कलापिनः is the subject of the various क्रियाs. Cp. again another instance given by **दण्डिन् :** हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् । आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ These instances show that here was a variety of दीपक depending upon कारकैकत्व only and did not require any further औपम्य between the क्रियाs. **रुद्रट**, who was the first to admit कारकदीपक also, it may be noted, only insists on कारकैकत्व and nothing further. (Cp. यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति । तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेधा ॥).

All these references make it clear that कारकदीपक as envisaged by दण्डिन् (though he does not name it) or रुद्रट was not based on *real* औपम्य between the क्रियाs at all. मम्मट, therefore, is quite justified in looking upon it as a separate variety of दीपक. **अप्पय्यदीक्षित** treated it as a separate figure. That is why the criticism of मम्मट's instance स्विद्यति कूणति etc. by **जयरथ** in his **विमर्शिनी** or by **जगन्नाथ** in his **र. गं.** seems to miss the mark. (See **St. 67**.) Also **जगन्नाथ**'s suggestion that कारकदीपक should *not* form a separate class, but be identical with धर्मदीपक, seems inapt. He says : यत्तु 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य...दीपकम्' इति लक्षणमुक्त्वा 'स्विद्यति कूणति......शयने'॥ इति द्वितीयं दीपकमुदाहृतं **काव्यप्रकाशकृद्भिः** तत्र विचार्यते–प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपकद्वयस्यापि संग्रहाद् द्वितीयं लक्षणं व्यर्थम् । गुणिनां कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मस्येव क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य सकृद्वृत्तेः साम्राज्यात् । But is not कारकरूपधर्म superficial as compared to the normal धर्मs ? And again if he holds this धर्म to be on a footing with other धर्मs, there is no reason why जगन्नाथ should object, as he does, to the validity of the instance स्विद्यति कूणति etc.

When we have thus seen that in a कारकदीपक, the charm does not go further than कारकैकत्व, it is easy to understand why in a कारकदीपक, unlike धर्मदीपक, all the पदार्थs should be प्रकृत or all अप्रकृत. When *real* औपम्य is not the issue, there is no necessity as in धर्मदीपक for some पदार्थ to be प्रकृत and others to be अप्रकृत. All can be equally प्रकृत or all equally अप्रकृत. This explains why मम्मट does not admit a कारकतुल्ययोगिता, as **रुय्यक** and **जगन्नाथ** do. And this will again show why **जगन्नाथ** misses the point when he invalidates स्विद्यति etc. with the words : यदि तु स्वेदनादीनामौपम्यं प्रतीयत एवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता स्यादपि, न तु दीपकम् ....। Though it is true that in तुल्ययोगिता all things are प्रकृत or all अप्रकृत, कारकदीपक from its inception was envisaged as formed of all प्रकृतs or all अप्रकृतs. There may be cases, of course, where some क्रियाs are प्रकृत, others अप्रकृत; and there is real गम्य औपम्य. In आलिङ्गितुं शशिमुखीं च सुधां च पातुं, कीर्तिं च साधयितुमर्जयितुं च लक्ष्मीम् । त्वद्भक्तिमद्भुतरसां हृदये च कर्तुं मन्दादरं जनमहं पशुमेव जाने ॥, we have प्रकृत in *c*; अप्रकृतs in *ab*; and there is गम्यौपम्य between the प्रकृत and अप्रकृत. But such cases are not the rule. **मम्मट** is here faithful to tradition.

For **दीपक** *vs.* **मालादीपक**, see **मालादीपक**. For **दीपक** *vs.* **तुल्ययोगिता**, see **तुल्ययोगिता.**

दीपक *and* **वादिलुप्ता उपमा :**—We have already seen that वादिलुप्ता takes the form of a समास, क्यच्, क्यङ् or णमुल्. दीपक is embodied in one complete वाक्य. Further, in दीपक, the charm lies in प्रकृत and अप्रकृत *being connected* with the same धर्म. In उपमा, the charm lies in सादृश्य resulting from such connection. Read **र. गं.:**—यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मान्वय एव चमत्कारी तत्र तुल्ययोगिता दीपकं वा। यत्र तादृशधर्मान्वयप्रयुक्तं सादृश्यं तत्र उपमालंकारताप्रयोजकम् ।

दीपक with उपमा is a figure of great antiquity dating from भरत. भामह and दण्डिन् admitted it, the latter in greater detail. वामन, उद्भट and रुद्रट also did likewise. रुद्रट was the first to lay stress on कारकदीपक, though दण्डिन्'s instances of दीपक (e. g. एकार्थदीपक) include such as would pertain to कारकदीपक. मम्मट admitted (धर्म) दीपक as also कारकदीपक. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, also admitted it in both forms. अप्पय्यदीक्षित (कु.) looked upon कारकदीपक as a separate figure altogether.

Essentials :—[एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात् दीपकम्—**मम्मट.** प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः प्रसङ्गादप्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम् । यद्वा दीप इव दीपकम् । सञ्ज्ञायां कन् ।—**र. गं.**] In (धर्मदीपक) (1) There must be one वाक्य,

in which two or more things (पदार्थs) are connected with the same धर्म. (2) Of these पदार्थs, some must be प्रकृत others अप्रकृत. (3) The धर्म may be a गुण, क्रिया or अभाव of either and must be stated *once* only. (4) There must be गम्य औपम्य, and so no औपम्यप्रतिपादक must be there. Cp. **रुय्यक** :—तत्र इवाद्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः । (5) In कारकदीपक, one कारक must be related to different क्रियाs. (6) All these क्रियाs may be प्रकृत or all अप्रकृत, or both. (7) There may or may not be औपम्य. (8) In कारकदीपक, no धर्म is mentioned at all.

§ **सू ३२. सकृद्वृत्तिस्तु** etc. Construe:—प्रकृताप्रकृतात्मनां धर्मस्य सकृद्वृत्तिः कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव (i. e. सकृद्वृत्तिः) इति (च) दीपकम् । **प्रकृताप्रकृतात्मनां धर्मस्य** i. e. of the धर्म pertaining to the उपमेय (प्रकृत) and उपमान (अप्रकृत). In प्रकृताप्रकृतात्मनां, आत्मन् means 'essence'. That are in essence प्रकृत and अप्रकृत. **सकृद् वृत्तिः** Statement only once. This implies that the figure is एकवाक्यगत. In प्रतिवस्तूपमा, we have seen, the धर्म is mentioned द्विः at least. प्रकृताप्रकृतात्मनां धर्मस्य सकृद्वृत्तिः is the definition of धर्मदीपक. **कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सैव सकृद्वृत्तिः** कारकदीपक defined. **सैव** i. e. सकृद्वृत्तिः. कारकदीपक results where one कारक is mentioned in relation to many क्रियाs. **कारक** : a term from grammar. It is a substantive standing in a particular relation to the क्रिया. The relation may be a कर्तृ, कर्मन्, करण, संप्रदान, अपादान and अधिकरण, respectively conveyed by the Nom., Accu., Inst., Dat., Abl., and Locative cases. Note that Gen. case is not a कारक case. For a substantive in the Gen. is not directly connected with the verb; but is connected with some other substantive e. g. कवेः यशः. The कारकs are given in the following lines : कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ It is called कारक because it does the action, करोति क्रियां निर्वर्तयति इति, though in different relations. **बह्वीषु क्रियासु** :— The word बह्वी is significant. To be striking the क्रियाs must not be less than three (बहु = more than two). On this point मम्मट is more explicit than रुद्रट who makes use of the word अनेकेषां. Later, in his treatment of the figure परिकर (Fig. 36), मम्मट similarly lays stress on बहुत्व of विशेषणs as contributing to वैचित्र्य. **सकृद्वृत्ति** ; The कारक must be mentioned only once though related to several क्रियाs.

वृत्ति :—प्राकरणिकाप्राकरणिकानां explains प्रकृताप्रकृतात्मनाम् of the सूत्र. **अर्थात् उपमानोपमेयानाम्** shows how औपम्य underlies this variety. **धर्मः क्रियादिः** आदि includes गुण and as जगन्नाथ is careful to point out अभाव of गुण or क्रिया. **एकवारमेव** explains 'सकृत्' in the सूत्र. **एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनात्** explains the name दीपक. मम्मट seems to derive

the name from दीप a lamp, and not from √दीप् to illumine, to embellish. Read **र. गं.**'s explanation given above. Read **कुवलयानंद** प्रस्तुतैकानिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपित दीप इव रथ्यायामिति दीपसाम्याद्दीपकम् । 'संज्ञायां च' इति इवार्थे कन्प्रत्ययः ।

St. 66. किवणाणँ etc. Illustrates धर्मदीपक. कुलबालिकास्तनs are sacrosanct and as inaccessible as कृपणधन, नागफणमणि, सिंहकेसर. Sk. rendering :—कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराः सिंहानाम् । कुलबालिकानां (or °पालिकानां) स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानाम् ॥ Construe अमृतानां with कृपणानां, नागानां, सिंहानां and कुलबालिकानाम्. So long as they are not dead, these will not be accessible at all.

Here it is not difficult to guess that कुलबालिकानां स्तनाः must be the प्रकृत as there is greater likelihood of their being the question at issue. The प्रकृत could have been कृपणानां धनं also but then it would be a poetic blasphemy to drag कुलबालिकानां स्तनाः in the picture where they are not primarily concerned ! Thus कुलबालिकानां स्तनाः, the प्रकृत, and कृपणानां धनं, नागाणां फणमणिः and सिंहानां केसराः, the अप्रकृतs are related to the same धर्म, कुतः स्पृश्यन्ते mentioned once only. This is, therefore, धर्मदीपक. Why not धर्मदीपक in माला form ? See below.

कारकस्य *etc.* सकृद्वृत्तिः explains सैव of the सूत्र. Note how मम्मट, faithful to tradition, does not insist upon औपम्य here. The charm lies only in कारकैकत्व here.

St. 67. स्विद्यति etc. Illustrates कारकदीपक. The diverse acts suggestive of eagerness on the part of the newly-wedded wife while in her bed. **कूणति,** Acc. to **सं. प्र.,** कूणनं नेत्रयोः भागत्रयसंकोचः contracting the eyes partly. मृदुशब्दं करोति—**उद्योत.** Read उद्योत for the full significance of the order of क्रियाs. **वेल्लति :** Rolls about (√वेल्ल् 1 P.).

Here the different क्रियाs, स्विद्यति, कूणति etc., have the same कारक viz. कर्तृ, नवपरिणया वधूः. Therefore it is कारकदीपक. All क्रियाs are प्रस्तुत equally. There is no गम्य औपम्य between the क्रियाs, nor is it necessary. The criticism of the instance by **जयरथ** and **जगन्नाथ** is quite uncalled for. Read **जयरथ :—**स्विद्यति........इत्यत्र तु स्वेदनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेकाधारगतत्वेन समुच्चीयमानत्वाच्च समुच्चयालंकारो न तु कारकदीपकम् । तद्धि प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्रियाणामौपम्यसद्भावे भवति ।. **जगन्नाथ (र. गं.)** says :—स्विद्यति कूणति...... इत्याद्युदाहरणमपि न संगच्छते । क्रियाणां शुद्धप्रकृतत्वात् । किंच दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतम् । न चात्र स्वेदनकूणनादीनामेककारकान्वितानामप्यौपम्यं कविसंरम्भगोचरः । तस्मात्समुच्चयालंकारच्छायात्रोचिता ।

It is rather curious that the principle of माला was not applied to दीपक. If one प्रकृत and one अप्रकृत are related to the same धर्म, it is दीपक. If one प्रकृत and two or more अप्रकृतs (as in कृपणानां धनं etc.) are related to the same धर्म, that also is दीपक when, more properly, it ought to have been styled मालादीपक. But this anomaly is due to the name मालादीपक having been assigned by rhetoricians beginning with दण्डिन् to a figure that had only a trace of दीपक therein, as we shall see later, in our treatment of the figure मालादीपक.

१६—मालादीपक

In मालादीपक, we come to a figure which is not to be mistaken for a दीपक in माला form. For, up till now, we have been accustomed to look upon the माला form as based upon the presentation of several उपमानs in relation to the same उपमेय. Cp. मालोपमा, मालारूपक, मालाप्रतिवस्तूपमा etc. And if मालादीपक were to be in tune with other माला figures, we would have expected to find therein one उपमेय and several उपमानs connected with one धर्म. And then कृपणानां धनं etc. ought to have been a मालादीपक wherein कुलबालिकानां स्तनाः are compared to कृपणानां धनं, नागानां फणमणिः and सिंहानां केसराः. But, as we saw, it is given as an instance of simple दीपक.

This is due to the fact that the name is given to a figure in which we have a chain of पदार्थs wherein each preceding unit bestows some धर्म, good or bad, on each succeeding unit, the धर्म being common to all units and mentioned only once. Thus in मालादीपक we get the following scheme : A bestows on B, B bestows on C, C bestows on D.........*this* (धर्म). In स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः (कु.), स्थितिः कृता is the धर्म mentioned once only and yet common to the different units, to wit : स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता । हृदयेन (तेन) त्वयि स्थितिः कृता ।.

Is मालादीपक a दीपक ? :—Before we answer this question, we must first get rid of one or two misconceptions that are prevalent among आलंकारिकs about दीपक. The आलंकारिकs in general, even **जयरथ** and **जगन्नाथ** included, hold that दीपक must convey औपम्य and as such must have प्रकृत and अप्रकृत things embodied therein. **जयरथ** says : अत्र ह्यौपम्यमेव नास्ति । अत एवास्य दीपकभेदत्वं न वाच्यम् । औपम्यजीवितं हि तत् । प्राच्यैः पुनरेतद्दीपनमात्रानुगुण्यात्तदनन्तरं लक्षितम् । We have already seen, while dealing with कारकदीपक, how tradition does not vouch for these requirements. The same is true of मालादीपक also. Its charm, as

envisaged by दण्डिन्, भोज (सरस्वतीकण्ठाभरण) and मम्मट, does not lie in औपम्य between प्रकृत and अप्रकृत things. It lies in *one* धर्म being posited of several units arrayed chainwise. The units may all be प्रकृत or all अप्रकृत. It is a दीपक to the extent that there is धर्मस्य सकृद्वृत्तिः.

Could it not have been properly speaking तुल्ययोगिता where, as we shall see, all things are प्रकृत or all अप्रकृत? Today, when figures have attained their full development, it must be admitted that मालादीपक, with all units प्रकृत or all अप्रकृत, is more allied to तुल्ययोगिता than दीपक. But, in the days of भामह and दण्डिन्, तुल्ययोगिता was very narrow in its scope (see तुल्ययोगिता) and thus could not comprehend मालादीपक nor कारकदीपक which also, with pure प्रकृत or pure अप्रकृत things, is more allied to *today's* तुल्ययोगिता than दीपक.

The significance of the term माला in मालादीपक :—As seen at the outset, the word माला in मालादीपक is not the same as the one in मालोपमा, मालारूपक etc. It means रशना here and मालादीपक is in fact रशनादीपक. Today we differentiate between रशना and माला. रशना is to us, today, a : b; b : c; c : d etc. and माला consists of one उपमेय in relation to several उपमानs. But it should be clearly borne in mind that to **दण्डिन्**, माला meant रशना. Cp. his मालोपमा (II. 42):– आतप पूर्णि इव, पूषा अह्नि इव, अहः व्योम्नि इव, विक्रमः त्वयि लक्ष्मीमदधात् । Again he has no separate रशनोपमा. So it is not, at all events, extravagant to suggest that मालादीपक as conceived by **दण्डिन्** is in fact रशनादीपक and as such we are not to judge the name in the light of the sense which we *now* attach to माला. Read **जयरथ :**—मालाशब्देनात्र शृङ्खला लक्ष्यते । तस्या एवोपक्रान्तत्वात् । च चात्र मालोपमावन्मालाशब्दो ज्ञेयः । एकस्य उपमेयस्य बहूपमानोपादानाभावात् ।

मालादीपक *vs.* **दीपक :**—It is to धर्मदीपक, that मालादीपक bears some similarity, for in both there is धर्मस्य सकृद् वृत्तिः. (1) But while in धर्मदीपक the charm lies in isolated पदार्थs being connected with the same धर्म, in मालादीपक, it lies in *interlinked* पदार्थs being so connected. (2) In धर्मदीपक some पदार्थs are प्रकृत, others अप्रकृत; while in मालादीपक all are प्रकृत or all अप्रकृत. (3) In धर्मदीपक, there is a suggestion of real औपम्य. In मालादीपक, there is no real औपम्य suggested.

For **मालादीपक** *vs.* **एकावली,** see **एकावली.**

Essentials :— [For an explanation of माला, see the preceding para. For an explanation of दीपक, see दीपक.] (1) There must be a

chain of पदार्थs interlinked as a : b; b : c; c : d............(2) Each preceding पदार्थ must bestow the धर्म on each succeeding one. (3) The धर्म must be the same and stated once only for all the interlinked पदार्थs. e. g. शुक्लपक्षः चन्द्रमसः, चन्द्रमाः पञ्चशरस्य, पञ्चशरः रागस्य, रागः रत्युत्सवश्रियः वृध्द्यै भवति। (दण्डिन्) (4) This means that several वाक्यs have each the same धर्म tacitly understood, (Note that दण्डिन् called these वाक्यमाला). (5) There is no mutual औपम्य between these वाक्यs. (6) The charm lies in the *same* धर्म going with the interlinked वाक्यs and the resultant superficial likeness. (7) As in दीपक the धर्म may be a गुण or क्रिया or अभाव.

§ **सू. ३३. मालादीपक** etc. Construe :—आद्यं यथोत्तरगुणावहं चेत् मालादीपकं (भवति)। **आद्यं यथोत्तरगुणावहं** Refers to each (आद्यं = आद्यं आद्यं) preceding thing bestowing some धर्म on each succeeding one. यथोत्तरं (उत्तरं उत्तरं प्रति) गुणावहं चेत्. **गुणावहं** गुण should be understood as comprehending क्रियाs also. Thus गुणावहं = धर्मावहम्. The धर्म may be good or bad [not necessarily उत्कर्षावह as **सा. चू.** or **रुय्यक** (अ. स.) says]. Even the word **उपक्रियते** with which वृत्ति explains गुणावहं is misleading. Note that the definition fails to bring out a vital requisite viz. धर्मस्य सकृद् वृत्तिः. **सा. द.**'s definition is far more helpful :— धर्मिणामेकधर्मेण संबन्धो यद् यथोत्तरम् ।

St. 68. संग्रामाङ्गण etc. Illustrates मालादीपक. Compliment paid to a king for the chain of acts, commencing with the arrow being fixed on the bow and culminating in his glory spreading to the three worlds. For *b* Tvm. edition reads :—सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादितम् । For *d* तेन त्वं नृपते त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥

Construe : कोदण्डेन शराः (समासादिताः), शरैः अरिशिरः (समासादितं), अरिशिरसा भूमण्डलं (समासादितं), भूमण्डलेन त्वं (समासादितः), त्वया कीर्तिः (समासादिता), कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितम् ।

अरिशिरसा भूमण्डलं समासादितं i. e. the enemy got decapitated with the charge of the arrow. **भूमण्डलेन त्वं** i. e. you became the king. **कीर्त्या लोकत्रयम्** i. e. it spread in the three worlds.

Here समासादन is the धर्म bestowed by कोदण्ड, शराः, अरिशिरः, भूमण्डल, त्वं and कीर्ति on शराः, अरिशिरः, भूमण्डल, त्वं, कीर्ति and लोकत्रय respectively. The धर्म is mentioned once only (समासादितं in *b*) as connected with this interlinked series. That is why it is मालादीपक. Note that the rendering of गुणावहत्वं by उपक्रियते in the **वृत्ति**, or by उत्कर्षहेतुत्वं (रुय्यक), does not apply to अरिशिरसा भूमण्डलं समासादितं. There is no उपकार

or उत्कर्ष here but rather अपकार or निकर्ष. Hence गुणावहं is clearly understood when interpreted simply as धर्मावह. Note that र. गं. says that संग्रामांगण etc. is सदोष as a दीपक, due to कालभेद of the inter-connected facts.

१७—तुल्ययोगिता

When once the figure दीपक is understood in all its bearings, it is not difficult to understand the figure तुल्ययोगिता. The two are so allied and similar that **जगन्नाथ** would fain look upon दीपक as a division of तुल्ययोगिता. **जयरथ** also sees no point in the two being looked upon as independent figures. Just as in धर्मदीपक, the charm consists in several पदार्थs being connected with the same धर्म, so in तुल्ययोगिता also. The only point of divergence between the two lies in the fact that, while in दीपक the पदार्थs are प्रकृत and अप्रकृत both, in तुल्ययोगिता, they are exclusively प्रकृत or exclusively अप्रकृत, or, to adopt the technical terminology, शुद्ध प्रकृत or शुद्ध अप्रकृत. Read **जयरथ :**—न चैतावता अनयोः पृथग्लक्षणं युक्तम् । औपम्यगर्भत्वाख्यस्य सामान्यस्य द्वयोरप्यनुगमात् । एवं च समुचितोपमादेरपि पृथग्लक्षणं स्यात् । again read **र. गं. :**—तुल्ययोगिता दीपकं न पृथग्भावमर्हति । धर्मसकृद्वृत्तिमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् ।

जगन्नाथ proposes the following scheme :

तुल्ययोगिता

शुद्धप्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद् वृत्तौ	शुद्धाप्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद् वृत्तौ	प्रकृताप्रकृतानां धर्मस्य सकृद् वृत्तौ (= दीपक).

Is there औपम्य suggested in तुल्ययोगिता ? When the पदार्थs therein are प्रकृत, there *is* a suggestion of औपम्य. When, on the other hand, the पदार्थs are अप्रकृत, there is no औपम्य but mere superficial likeness, as in कारकदीपक or मालादीपक, due to several अप्रकृतs being related to one and the same धर्म. Thus in संचारपूतानि etc. पतङ्गस्य प्रभा and मुनेः धेनुः, both प्रकृत, related to the same धर्म, निल्याय गन्तुं प्रचक्रमे suggest mutual similarity. Similarly, in संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च, (कु.) there is suggested औपम्य between सरोजानि and स्वैरिणीवदनानि. In त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालती-शशभृल्लेखा-कदलीनां कठोरता ॥ (कु.), where the अप्रकृतs, मालती, शशिलेखा and कदली, are connected with the same धर्म, कठोरता, we have no more than mere superficial likeness due to their connection with the same धर्म.

As we study the development of the figure, we find that in its earliest stages, तुल्ययोगिता was a figure which consisted in looking upon the उपमेय as *equal* to an उपमान or उपमानs, with the intent of स्तुति or निन्दा. भामह says: न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । **तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता** तुल्ययोगिता ॥. दण्डिन् defines the figure thus: विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् । कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥. भामह's instance is शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः । दण्डिन्'s is: यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि । बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥. Looking to these definitions and instances, one is forced to conclude that भामह-दण्डिन्'s तुल्ययोगिता is our present दीपक embodying प्रकृत and अप्रकृत. They too had their दीपक, wherein they insisted only on धर्मस्य सकृद् वृत्ति; whether the things were प्रकृत or अप्रकृत or both mattered little to them. Thus श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ given as a दीपक by दण्डिन् is our present तुल्ययोगिता as both दिशः and भुवः are प्रकृत. In short, their तुल्ययोगिता depended for its charm on establishing the प्रकृत and अप्रकृत to be equal. Their दीपक consisted only in धर्मस्य सकृद् वृत्तिः. That way, their तुल्ययोगिता could come under their दीपक. The present day distinction between the figures that दीपक is प्रकृत–अप्रकृतविषय and that तुल्ययोगिता is शुद्धप्रकृतविषय or शुद्धाप्रकृतविषय was not yet evolved. Neither वामन nor भोज also was very positive about the distinction between them. रुद्रट thought both to be one and the same and hence dropped तुल्ययोगिता. उद्भट seems to have been the first to evolve the present-day distinction between the figures. After him मम्मट and others down to जगन्नाथ admitted the figure in its present implications. जगन्नाथ, however, was not inclined to take दीपक and तुल्ययोगिता as separate figures and would rather subsume the former under the latter, as seen already. अप्पय्यदीक्षित speaks of two additional varieties, (i) हिताहिते वृत्तितौल्यं sameness of behaviour to friends and foes, and (ii) गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचः. The former of these, which is in imitation of भोज (स. कं.), can very well come under तुल्ययोगिता in general. The latter, which is on the pattern of दण्डिन्, comes under present दीपक. As all पदार्थs are प्रकृत or all अप्रकृत, माला form of तुल्ययोगिता was out of question.

Note the following scheme:—

तुल्ययोगिता

शुद्धप्राकरणिकनिबन्धना | शुद्धाप्राकरणिकनिबन्धना

शुद्ध प्रकृतविषयक—शुद्ध अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता: Their significances :—

In शुद्धप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, we have both the things प्रकृत and they are connected with the same धर्म. In संचारपूतानि etc., मुनिधेनु and सूर्यप्रभा are both प्रकृत and connected with the धर्म : निलयाय गन्तुं प्रचक्रमे. The poet (कालिदास) is describing how the cow was returning home, what time the sun's light also was returning to its 'post' after its diurnal round. Similarly, in दण्डिन्'s श्यामला: प्रावृषेण्याभिः etc., both दिशः and भुवः are प्रकृत and connected with the धर्म : श्यामलत्व. That the poet aims at suggesting औपम्य in cases like these is obvious.

When both the things are प्रकृत, and when औपम्य is suggested between them, which is उपमेय and which उपमान ? आलंकारिकs say that it is ऐच्छिक or optional. Read **कुवलयानंद :**—तुल्ययोगितायां तु एकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतं इति विशेषाग्रहणात् सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वयः इति विशेषः ।.........उपमानोपमेयभावः तत्र (तुल्ययोगितायां) तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः । Again **रुय्यक :**—पूर्वत्र (तुल्ययोगितायां) शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धाप्राकरणिकत्वे वा वैवक्षिकः (उपमानोपमेयभावः). This shows how a thing may be प्रस्तुत and yet not उपमेय.

One has to recall the remarks made about अप्रकृतविषयक श्लेष (Notes, p. 72.) to understand the precise significance of अप्रकृतविषय तुल्ययोगिता. Here we have nothing more than all उपमानs connected with the same धर्म. That this statement about उपमानs *ultimately* bears on the उपमेय is a different matter. Thus in त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुं कस्य चित्ते न भासते । मालती-शशभृल्लेखा-कदलीनां कठोरता ॥ (कु.), the उपमानs, मालती, शशिन् and कदली, are connected with the same धर्म : कठोरता कस्य चित्ते न भासते. This is अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. That the entire statement is made about the प्रकृत : त्वदङ्ग has no relevancy to the figure.

We have already seen that ancient tradition did not vouch for कारकतुल्ययोगिता on the analogy of कारकदीपक. A कारकदीपक, though consisting of शुद्धप्राकरणिक क्रियाs, was still looked upon as a दीपक, for as seen above, the line of demarcation between the figures दीपक and तु. यो. was faint in the beginning and तु. यो. was narrow in its scope. **रुय्यक, जयरथ** and **जगन्नाथ** would suggest the innovation of a कारक तु. यो. where all क्रियाs are प्राकरणिक, as distinct from a कारकदीपक where, acc. to them, some क्रियाs are प्राकरणिक, others not so, as illustrated in आलिङ्गितुं etc. The innovation is indeed a logical

sequel to our assumption that in तुल्ययोगिता we have शुद्ध प्राकरणिक or शुद्ध अप्राकरणिक things.

तुल्ययोगिता *vs.* **दीपक :**—In their present crystallised forms, दीपक and शुद्धप्राकरणिकनिवन्धना तु. यो. have a good deal of similarity between them. Both depend for their charm on suggestion of औपम्य. In both different पदार्थs are connected with the same धर्म, stated once only. Both are एकवाक्यगत. But (1) while in दीपक, some पदार्थs are प्रकृत and others अप्रकृत, in तु. यो. all are प्रकृत in the 1st variety, and all अप्रकृत in the 2nd variety. (2) while in दीपक, there is real औपम्य, in तु. यो. (of the 2nd variety), there is only superficial likeness due to all पदार्थs (here अप्रकृत) being related to the same धर्म.

For **तुल्ययोगिता** *vs.* **सहोक्ति**, see **सहोक्ति.**

Essentials :—[Acc. to **भामह :** तुल्यकार्यक्रियायोगात् (due to different things doing similar actions). **रुय्यक :**—तुल्यः गुणक्रियायोगः अस्यां (रु.'s actual words : समानगुणक्रियासम्बन्धे wherein different पदार्थs are related alike to the same गुण or क्रिया), गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता—कुवलयानंद.] (i) There must be one वाक्य in which different पदार्थs are related to the same धर्म. (ii) The धर्म must be stated once only. (iii) All the पदार्थs must be प्रकृत or all अप्रकृत. (iv) There is genuine औपम्य suggested when all पदार्थs are प्रकृत. (v) There is only superficial likeness due to एकधर्मान्वय when all पदार्थs are अप्रकृत. (vi) अप्रकृत पदार्थs are no more than an array of उपमानs about which some general remark is made in relation to the उपमेय. e. g. in त्वदंगमार्दवं etc. कठोरता कस्य चित्ते न भासते is the statement made about मालती, शशी and कदली in relation to the उपमेय or प्रकृत : त्वदंग.

§ **सू. २४. नियतानां** etc. **पुनः** while ; marks transition from दीपक to तुल्ययोगिता. **नियतानां सकृद्धर्मः** The धर्म (*i. e.* गुण or क्रिया or अभाव) of नियत things, mentioned once only. **नियतानां** नियत means : specific, exclusive. That is to say : exclusively प्रस्तुत or exclusively अप्रस्तुत.

वृत्ति :—प्राकरणिकानामेव i. e. शुद्धप्राकरणिकानां. अप्राकरणिकानामेव i. e. शुद्धाप्राकरणिकानाम्. Note that the plural comprehends dual also. There can be a तुल्ययोगिता (and दीपक) of *two* पदार्थs also. Read **जयरथ** on अ. स. :—प्राकरणिकानामिति द्वयोः समानधर्मसम्बन्धस्य संभवादेव ग्रहणसिद्धेर्बहुवचननिर्देशो बहूनां ग्रहणार्थम् । अत एव च बहूनामेवौपम्यग्रहणायेति न वाच्यम् । वक्ष्यमाणोदाहरणेषु द्वयोरौपम्यस्योद्भासमानत्वात् । एवं दीपकेऽपि ज्ञेयम् ।

St. 69. पाण्डु क्षामं etc. Illustrates: तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिकs. A सखी tells the नायिका how there are visible symptoms of a lingering malady in her (नायिका). तव goes with वदनं, हृदयं and वपु:. **सरसं हृदयं** a heart grown sentimental. **हृदन्तः क्षेत्रियरोगं** :—The chronic ailment at the heart viz. yearning of love. **क्षेत्रियरोग** : परक्षेत्रे (शरीरे) चिकित्स्यः क्षेत्रियो रोग :—**सं. प्र.** Acc. to **मा. चं.** :—क्षेत्रियरोगो राजयक्ष्मा अन्यस्मिन् क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्य:। It seems both सं. प्र. and मा. चं. refer to the incurability of the disease like consumption which can be cured only in the life to come (? परक्षेत्रे). **मा. चं.** suggests the veiled meaning :—पक्षे तु उपपतिविषयोऽनुरागः। Love for the paramour.

Here वदनं, हृदयं and वपु: are all connected with the धर्म, रोगं आवेदयति. All being the theme under description are प्रकृत. There is a suggestion of mutual similarity : All *alike* intimate the रोग. Hence this is तुल्ययोगिता of शुद्ध प्राकरणिक things.

St. 70. कुमुदकमल etc. Illustrates तुल्ययोगिता of शुद्ध अप्राकरणिकs. The poet scoffs at the उपमानs viz. white, red and blue lotuses as looking contemptible before the नायिका's eyes. Nectar, moon and lotus are nothing as compared to the नायिका's face. Read **उद्योत** for a full significance of the उपमानs. **आलि** (or ली f.) Row. अमृतरश्मि = चन्द्र. अम्बुजन्म = कमल. आननस्य sc.. अग्रे before your face.

Here we have two तुल्ययोगिताs both of अप्रकृत पदार्थs. For कुमुद, कमल and नीलनीरजs which are all उपमानs in relation to दृशौ are connected with the same धर्म : अधिक्षिप्तत्व (condemnation) suggested by का. So अमृत, अमृतरश्मि and अम्बुजन्म which are all उपमानs in relation to the उपमेय, आनन, are connected with the same धर्म : प्रतिहतत्व. Thus these are अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिताs. Note that in these cases, we have a vein of व्यतिरेक.

१८—व्यतिरेक

व्यतिरेक means 'excelling', 'surpassing' and, true to its name, the figure व्यतिरेक consists in the उपमेय excelling the उपमान. In उपमा and kindred figures, it is the poet's aim to exalt the प्रकृत by comparing it or identifying it with the उपमान. In व्यतिरेक, he goes a step further and sets the उपमेय on a higher pedestal than the उपमान itself. What greater compliment could be paid to the उपमेय than to describe it as surpassing the उपमान ?

The उपमान which normally is given the pride of place is, in this figure, shoved down and the उपमेय set above it. We have already seen how in अतिशयोक्ति (यद्यर्थोक्तौ कल्पनं) the poet aims at securing a like result in a different way. We have again seen how the instances of अप्रकृतनिबन्धना तुल्ययोगिता *may* have a vein of व्यतिरेक running through them. And when we come to the figure प्रतीप, we shall see, in a more pronounced form, how the उपमान is practically brought into 'disgrace'. These are the different modes adopted by the poet to exalt the उपमेय over the उपमान. If in अतिशयोक्ति, चन्द्रोऽयं, the poet exalts the object by lifting it to the apex of अभेद, in व्यतिरेक he goes one better by setting the उपमेय above the उपमान.

The poet does this by spotting out some point wherein the उपमेय excels the उपमान. The moon has a spot; the face has none. Who will not then join hands with the poet and say: कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयं, सकलङ्कः स, कलङ्कहीनमेतत् । (र. गं.) . तमस् is dispelled by रत्नप्रभा and सूर्यरश्मिs. यौवनतमः (The indiscrimination of youth) is insusceptible to both and hence stands higher: अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ (दण्डिन्). While driving at excellence, the poet may adopt any of the three *forms* of statement:—(1) He may explicitly deny सादृश्य between the उपमेय and उपमान, and suggest thereby उपमेयोत्कर्ष and उपमानापकर्ष; or (ii) he may explicitly state the उपमेयोत्कर्ष and suggest उपमानापकर्ष and सादृश्याभाव; or (iii) he may explicitly state the उपमानापकर्ष and suggest उपमेयोत्कर्ष and सादृश्याभाव. न मुखं चन्द्रवत्, चन्द्रान्मुखं गुणाधिकं, चन्द्रः मुखात् परिहीयते गुणैः—will respectively illustrate the three *forms*. In short, in व्यतिरेक the questions at issue are three: (1) सादृश्यनिषेध, (2) उपमेयोत्कर्ष, (3) उपमानापकर्ष. One of these is expressed in words and the remaining two are suggested. Read **र. गं.**:—अत्र चालंकारे, कस्यचित् शाब्दसादृश्यनिषेधाक्षिप्तौ उपमेयोत्कर्षोपमानापकर्षौ, क्वचिच्च शाब्देनोपमेयोत्कर्षेणाक्षिप्तावुपमानापकर्षसादृश्याभावौ, क्वचित्ताद्दृशेनोपमानापकर्षेणाक्षिप्तावुपमेयोत्कर्षतदभावौ । We may have combinations of two or three of these, but they have no especial charm, says **र. गं.**:—एवं च क्वचिद् द्वयोस्त्रयाणां वा शाब्दत्वं संभवदपि नातीव हृद्यम् ।

In each one of the three forms, the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्षनिमित्त may be stated; or both may be stated or both may be dropped. Both are dropped, where the excellence (व्यतिरेक) of the उपमेय over the उपमान is too well-known and *can be easily guessed*. Read **र. गं.**:—हेतुद्वये हि यस्यैवानुपादानं तस्यैवाक्षेपेणावगतिः । उभयोरप्यनुपादाने तथैव ।

न त्वनवगतिः । The following instances may just give an idea of the possible variations :—

Form	उभयनिमित्तानुपादाने	उभयोपादाने	एकतरोपादाने	
1 सादृश्यनिषेध	न मुखं चन्द्रवत्	निष्कलंकं मुखं न सकलंकचन्द्रवत्	निष्कलंकं मुखं न चन्द्रवत्	मुखं न सकलंकचन्द्रवत्
2 उपमेयोत्कर्ष	मुखं चन्द्राद-तिरिच्यते	निष्कलंकं मुखं सकलंकात् चंद्राददतिरिच्यते	निष्कलंकं मुखं चन्द्राददतिरिच्यते	मुखं सकलंकात् चन्द्रात् अतिरिच्यते
3 उपमानापकर्ष	चन्द्रः मुखात् परिहीयते	सकलंकः चन्द्रः निष्कलंकात् मुखात् परिहीयते ।	सकलंकः चन्द्रः मुखात् परिहीयते ।	चन्द्रः निष्कलंकात् मुखात् परिहीयते.

सादृश्यनिषेधरूप व्यतिरेक and its varieties :—Though there are three modes as given above in which व्यतिरेक could be conveyed, the आलंकारिकs generally adopt the first (सादृश्यनिषेध) as their basis of divisions. As the first is in the form of an उपमा, though negatively stated, it was easy for the आलंकारिकs to draw freely upon the divisions of उपमा viz. श्रौत and आर्थ and apply them to the present figure. No wonder then, that the divisions of व्यतिरेक given below remind us strongly of the उपमा divisions already considered.

Note the following scheme :—

व्यतिरेक (सादृश्यनिषेधरूप—श्लेषभावे) = 12 divisions.

श्रौते औपम्ये — 4 sub-divisions :—
- १ उत्कर्षनिमित्त–अपकर्षनिमित्तोपादाने
- २–३ अन्यतरोपादाने
- ४ उभयानुपादाने.

आर्थे औपम्ये — 4 sub-divisions

आक्षिप्ते औपम्ये — 4 sub-divisions

This gives 12 divisions, without श्लेष. The औपम्य may be based on श्लेष and thus yield, acc. to मम्मट, 12 more divisions. This brings the total to 24. **र. गं.**, however, rightly points out that in श्लिष्ट व्यतिरेक, उभयानुपादान, (श्रौत, आर्थ, आक्षिप्त), is not possible, since श्लेष is employed in the body of the उत्कर्षनिमित्त or अपकर्षनिमित्त. If both are not there, how can we talk of श्लिष्ट व्यतिरेक ? So, in श्लेष,

rightly speaking, there can be 9 sub-divisions only : thus making 21 (12+9) in all. **रुय्यक** and **अप्पय्यदीक्षित** do not take note of these divisions. **सा. द.** admits 24 like मम्मट.

Exact place of **श्लेष** *in* **व्यतिरेक :**—It is just possible that of the two meanings that a word possesses, one may apply to the उपमेय and the other to the उपमान and this may be the ground for व्यतिरेक. Consequently, श्लेष enters into the figure embodied in the उत्कर्षनिमित्त or अपकर्षनिमित्त. The poet says : सदैव कलापूर्णोऽयं नृपः कलावैकल्यभाजः चन्द्रात् अतिरिच्यते। Here नृप is established as superior to चन्द्र, because the कलाs (Fine Arts) of the नृप are *always* complete, while the कलाs (digits) of the moon are occasionally incomplete. This shows how श्लेष is embodied in उत्कर्ष–अपकर्ष–निमित्त. This is real श्लिष्ट व्यतिरेक. If the उपमेय or उपमान itself is श्लिष्ट, one sense being उपमेय, the other उपमान, that is not श्लिष्ट व्यतिरेक in the true sense of the term.

What is **आक्षिप्त औपम्य :**—आक्षिप्त औपम्य is not to be mistaken for आर्थ औपम्य which, as we saw under उपमा, results from the use of तुल्य, सदृश, सन्निभ etc. In आक्षिप्त औपम्य, there is a *suggestion* that two things are compared due to the use of words that have the idea of comparison implicit in them. Thus in मुखं इन्दुं जयति, इन्दुः मुखेन तिरस्क्रियते, मुखं इन्दुं अधरीकरोति, इन्दुः मुखस्य तुला कथं समारोहेत्, मुखं इन्दुं खर्वयति—अधः करोति are just a few instances illustrating how औपम्य can be suggested.

व्यतिरेक and औपम्य :—Though in व्यतिरेक, the poet apparently sets his finger on the point of difference between the उपमान and उपमेय, it should not be forgotten that there is an undertone of औपम्य always present in the figure. In fact, the charm of the figure lies in the point of excellence *expressed* and also to *some* extent in the points of resemblance *implied*. When the poet says : निष्कलंकं मुखं न चन्द्रवत्, though there is a stress on the निष्कलंकत्व, the point of excellence, we do not fail to perceive how there is a suggestion of resemblance in *other* respects : हृद्यत्व, उत्कण्ठाजनकत्व etc. Read **र. गं. :**—यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्। यदि च तस्यादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात् गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकः स्यात्। धनेनायमस्मादधिक इत्युक्ते विद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात्। एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेण हतप्रभमिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः। **दण्डिन्**'s definition of व्यतिरेक clearly brings out this गम्यसादृश्य in व्यतिरेक :—शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः। यत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते॥.

What is उपमेयोत्कर्ष ? :—It is necessary to understand what is exactly meant by उपमेयोत्कर्ष (= उपमेयाधिक्य) which forms the backbone of व्यतिरेक. This question has acquired special importance on account of the controversy which it has given rise to among आलंकारिकs. आलंकारिकs are divided on the question whether उपमेयोत्कर्ष *alone* results in व्यतिरेक. Some like भामह, दण्डिन्, (to judge from their instances) मम्मट and जगन्नाथ hold that व्यतिरेक is possible only where उपमेयोत्कर्ष is in evidence. That is, they insist on उपमेयाधिक्य only.

As against these, there are others like उद्भट, रुद्रट, रुय्यक with जयरथ, साहित्यदर्पणकार, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित who say that व्यतिरेक is possible, not only where उपमेयोत्कर्ष is evident ; but also where उपमानोत्कर्ष presents itself. According to them, therefore, व्यतिरेक occurs where उपमेय is described as superior to the उपमान or उपमान is described as being superior to the उपमेय. That is, व्यतिरेक occurs where there is either उपमानाधिक्य or उपमेयाधिक्य, according to this view.

That उपमेयाधिक्य necessarily results in व्यतिरेक, goes without saying. But does उपमानाधिक्य also produce a like effect ? Possibly not. For उपमान, normally speaking, being the standard is admittedly superior to the उपमेय. The विच्छित्ति of व्यतिरेक, therefore, would seem to lie only in the आधिक्य of उपमेय.

That this is the essence of the figure is also borne out by a close scrutiny of the उदाहरणs of the so-believed उपमानाधिक्य. For these are found to boil down to nothing else than उपमेयाधिक्य itself. Take रुद्रट's instance : क्षीणः क्षीणोऽपि etc. (St. 71), which he gives to illustrate उपमानाधिक्य. The gallant in his cajolery of the नायिका in huff says : "Enough of this anger ! The moon wanes to wax again ! Youth, on the contrary, once past never reverts." Here, it is argued, we have उपमानाधिक्य. For, the moon, the उपमान, possesses the redeeming feature of waxing. Youth, the उपमेय, on the other hand, is irretrievable. Once lost, it is always lost ! But is this real उपमानाधिक्य ? For the gallant what is *pertinent* is to impress on the मानिनी how youth is *more ephemeral* (अस्थिर) than the moon. Thus only can he succeed in weaning her from her huffy attitude. Here then we have उपमेयाधिक्य and not उपमानाधिक्य. नल, in **नैषधीय** ९.१२३ says : हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूत्यपथः सितीकृतः । 'The emissary's role that has been covered with glory by Hanūmat and others has got covered with ridicule, at my hands !' says

Nala in a moment of despair. **सा. द.** gives this as an instance of उपमानाधिक्य – हनूमत् etc., the उपमान, being described as superior to the उपमेय, नल himself. But as we recall the context, it becomes clear to us that what was pertinent to नल, in his frame of mind then, was to prove how he was a colossal *failure* as compared to others like हनूमत् etc. This also, therefore, becomes a case of उपमेयाधिक्य.

Nor is it difficult to explain this divergence between the आलंकारिकs. Those who talk of उपमानाधिक्य (or उपमानोत्कर्ष) take too narrow a view of आधिक्य or उत्कर्ष. To them उत्कर्ष conveys the idea of उपादेयतरत्व only. Whatever is worth having is उत्कृष्ट according to them. As against these, the others look upon उत्कर्ष as something that has to be decided by the context. To them a thing is उत्कृष्ट or अपकृष्ट relatively and not absolutely. अस्थिर things may not be liked by us and may be अनुपादेय; but when the gallant pleads to the मानिनी that she should get reconciled because youth is ephemeral, it is easy to see that to him अस्थैर्य is pertinent. So to नल also what is of consequence is to show that he is an abject *failure*, though failure is what we abhor. That is why these instances claimed as illustrative of उपमानाधिक्य virtually illustrate उपमेयाधिक्य. Read **र. गं.** :—किं च यत्र क्वापि शाब्द उपमेयस्यापकर्षस्तत्रापि स तस्य वाक्यार्थपर्यवसायितया उत्कर्षात्मना परिणमति ।.........तस्मादुपमानात् उपमेयस्य उत्कर्षे एव व्यतिरेकालंकारः नापकर्षे इति स्थितम् ।

व्यतिरेक dates back from भामह and दण्डिन्. भामह seems to be specific in insisting on उपमेयाधिक्य only; for his उपमानवतोऽर्थस्य is the same as उपमेयस्य (विशेषनिदर्शनम्). दण्डिन्'s definition is vague, but his instances bear out उपमेयाधिक्य only. He gives divisions not very scientific. उद्भट's definition is vague but इन्दुराज construes it as implying both उपमेयाधिक्य and उपमानाधिक्य. भोज (स. कं) almost imitates दण्डिन् and is equally vague. वामन speaks of उपमेयाधिक्ये व्यतिरेक only. रुद्रट and रुय्यक with जयरथ will have व्यतिरेक with उपमेयाधिक्य or उपमानाधिक्य. मम्मट categorically repudiates उपमानाधिक्ये व्यतिरेक. सा. द., कुवलयानंद admit व्यतिरेक, उपमेयाधिक्ये and उपमानाधिक्ये. र. गं., as seen above, emphatically repudiates उपमानाधिक्ये व्यतिरेक.

व्यतिरेक *vs.* यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति :—We saw under अतिशयोक्ति, how in one variety of it viz. यद्यर्थोक्तौ, as it was originally conceived, there is an element of व्यतिरेक. For, therein the tenor is : if the उपमान were to possess this attribute, then it would be similar to उपमेय. If the moon were to be spotless, it would be similar to

the face: hints at the उत्कर्ष of the उपमेय. And to that extent there is resemblance between this division of अतिशयोक्ति and व्यतिरेक where the उपमेयोत्कर्षनिमित्त or उपमानापकर्षनिमित्ते is given. But in form they differ. The अतिशयोक्ति assumes the form of a hypothetical statement : यदि.........तर्हि, based on अध्यवसाय. In व्यतिरेक, there is no अध्यवसाय, and no hypothetical statement. Secondly in व्यतिरेक, the उपमान retains its status. In अतिशयोक्ति, the form being यदि उपमानं एवंरूपं स्यात् तर्हि **उपमेयसदृशं** भवेत्, the उपमेय seems to usurp the place of the उपमान. That way यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति has greater affinities with प्रतीप. See प्रतीप.

Essentials :— [व्यतिरेकः Excelling, Surpassing. उपमेयस्य उपमानाद् व्यतिरेकोऽत्र] (1) The उपमेय must be described as being superior to the उपमान, and not *vice versa*. (2) The उत्कर्ष or आधिक्य is not the same as उपादेयतरत्व. Even अनुपादेयतरत्व may constitute आधिक्य or उत्कर्ष in particular contexts. (3) व्यतिरेक has two sides : The उत्कर्ष of उपमेय and अपकर्ष (or निकर्ष) of the उपमान. It is easy to see that उत्कर्ष and अपकर्ष must relate to the *same* feature. That is : the उपमेय must be उत्कृष्ट in the same feature in which the उपमान is अपकृष्ट. (4) The उत्कर्षहेतु and अपकर्षहेतु may both be mentioned or *either* of them may be mentioned, or neither may be mentioned due to their being well-known. (5) The उत्कर्ष–अपकर्ष हेतुs may be conveyed by श्लेष: one meaning applying to the उपमेय, the other to the उपमान. (6) The figure may actually take either of these three shapes: (a) The उपमेय *unlike* the उपमान is this; (b) the उपमेय is superior to the उपमान; and (c) the उपमान is inferior to the उपमेय. (7) Though व्यतिरेक describes the भेद between उपमेय and उपमान, still there is a veiled suggestion of सादृश्य. Thus it is सादृश्य with the veneer of भेद.

§ **सू. ३५. उपमानात्** etc. Construe :—यद् उपमानात् अन्यस्य (=उपमेयस्य) व्यतिरेकः सः एव सः (= व्यतिरेकनामा अलंकारः).

अन्यस्य i. e. उपमानाद् अन्यस्य=उपमेयस्य. **व्यतिरेकः**=आधिक्यम्. **स एव सः**. That itself is the व्यतिरेक अलंकार. In other words, the name of the figure is true to its essential feature. One is reminded of मम्मट's definition of अप्रस्तुतप्रशंसा : सा सैव. Note that **मम्मट**'s व्यतिरेक consists only in उपमेयस्य व्यतिरेक or आधिक्य. उपमानस्य आधिक्य is no figure as उपमान by its very status is normally अधिक.

St. 71. क्षीणः क्षीणोऽपि etc. Given by **रुद्रट** (काव्यालंकार) to illustrate how उपमानाधिक्य also may lead to व्यतिरेक. **मम्मट** proves

how here we have उपमेयाधिक्य itself. Addressed by a gallant to a नायिका in huff. See above. *d*. Construe :—यौवनं तु यातं अनिवर्ति । Youth once past never reverts.

इत्यादौ etc. Some (i. e. रुद्रट) have said that in this stanza we have उपमानाधिक्य owing to उपमान, शशी, being described as less अस्थिर than उपमेय, यौवन. But, says मम्मट, here the poet wants to stress the अस्थैर्य of यौवन and thus this becomes a case of उपमेयाधिक्य itself, यौवन being उपमेय. **केनचित्** = रुद्रटेन as **मा. चं.** aptly says. रुय्यक also gives the instance evidently borrowed from रुद्रट.

After रुद्रट, रुय्यक and विश्वनाथ have given this stanza to illustrate उपमानाधिक्ये व्यतिरेक. विश्वनाथ and जयरथ (विमर्शिनी) take cognizance of मम्मट's criticism and repudiate it. जगन्नाथ vindicates मम्मट. According to the उपमानाधिक्यवादिन्, शशी being less अस्थिर than यौवन is उत्कृष्ट. Acc. to the उपमेयाधिक्यवादिन्, यौवन being more अस्थिर than शशी is उत्कृष्ट. See above.

§ **सू. ३६. हेत्वोरुक्तौ** etc. **हेत्वोः उक्तौ** i. e. when both the हेतुs viz. उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु are stated. **अनुक्तीनां त्रये** In three cases of non-mention : to wit : (1) When उपमेयाधिक्यहेतु is not mentioned, or (2) When उपमानन्यूनत्वहेतु is not mentioned, or (3) When neither is mentioned. **Construe** : शब्दार्थाभ्यां साम्ये निवेदिते, अथ साम्ये आक्षिप्ते. When the साम्य is श्रौत (शब्देन निवेदिते), when it is आर्थ (अर्थेन निवेदिते) or when it is suggested (आक्षिप्ते). So it means : when the औपम्य is श्रौत, आर्थ or आक्षिप्त.

Thus there will be four classes of व्यतिरेक : 1 हेत्वोरुक्तौ + 3 अनुक्तीनां त्रये. These four are possible in each of the 3 ways of औपम्य viz. श्रौत, आर्थ or आक्षिप्त. That gives $4 \times 3 = 12$ divisions.

. **श्लिष्टे तद्वत्** : औपम्ये श्लिष्टे तद्वत् भेदाः. The three kinds of औपम्य viz. श्रौत, आर्थ or आक्षिप्त may be based on श्लेष (i. e. as we saw, श्लेष may be embodied in the व्यतिरेकहेतुs viz. उपमेयोत्कर्षहेतु or उपमानापकर्षहेतु). So with श्लेष we get 12 more varieties. These, with the preceding 12, make a total of 24 (त्रिः अष्ट of the कारिका). For illustrations, see below.

But, as said above, र. गं. quite justifiably says that there cannot be श्लिष्ट divisions where both हेतुs are dropped, as श्लेष is and ought to be embodied in the हेतुs. So we get 3 divisions less viz. no उभयानुक्तौ श्लिष्टे श्रौते औपम्ये, उभयानुक्तौ श्लिष्टे आर्थे औपम्ये, उभयानुक्तौ श्लिष्टे आक्षिप्ते औपम्ये. This reduces the number to 21 (12 अश्लिष्ट + 9 श्लिष्ट).

Then, though these are given as the divisions of व्यतिरेक in general, still, as **र. गं.** says, these properly refer to only one of the three forms in which व्यतिरेक can be stated viz. the form of सादृश्यनिषेध. The two other forms viz. the form of उपमेयाधिक्य or of उपमानन्यूनत्व may practically claim almost the same number of divisions, says he :—द्वितीयतृतीयावपि प्रायशस्तावद्भेदावेव ।

त्रिरष्ट ततः: तत् therefore, त्रिः अष्ट i. e. twenty-four.

वृत्ति :—व्यतिरेकस्य हेतुः etc. हेत्वोः उक्तौ of the सूत्र explained. हेत्वोः i. e. व्यतिरेकहेत्वोः viz. उपमेयोत्कर्षहेतु and उपमानापकर्षहेतु. **एकतरस्य** etc. explains अनुक्तीनां त्रये of the सूत्र. **उपमानोपमेयभावे** etc. explains शब्दार्थाभ्यां साम्ये निवेदितेऽथ आक्षिप्ते of the सूत्र. **शब्देन प्रतिपादिते** i. e. शाब्द, श्रौत. **आर्थेन क्रमेण** i. e. by आर्थ manner of औपम्य. **आक्षिप्ते औपम्ये :** see above for आक्षिप्ता उपमा.

St. 72. असिमात्रसहायस्य etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे **शाब्दे** औपम्ये व्यतिरेक. Description of a hero who is not vain of his victory. Construe : प्रभूतारिपराभवे अस्य न स्मयः. **स्मयः** vanity, haughtiness. अन्यतुच्छजनस्येव like other riff-raff.

Here the नायक is उपमेय, जन, उपमान. महाधृति, उपमेयोत्कर्षनिमित्त and तुच्छ, उपमानोत्कर्षनिमित्त are both stated. [Note that महाधृति and तुच्छ are contraries and thus उत्कर्ष and अपकर्ष are in relation to one and the same thing. That is to say in व्यतिरेक, the उपमेय must be rich in that very thing in which the उपमान is poor.] As इव is used, the औपम्य is श्रौत or शाब्द. There is no श्लेष. Hence this is हेत्वोः उक्तौ, अश्लिष्टे, शाब्दे औपम्ये व्यतिरेक.

If we drop only तुच्छ, we shall get उपमेयोत्कर्षहेतोः उक्तौ व्यतिरेक of the same class of औपम्य. If we drop only महाधृतेः we get उपमानापकर्षहेतोः उक्तौ व्यतिरेक. If we drop both तुच्छ and महाधृतेः we get हेत्वोः अनुक्तौ व्यतिरेक. When we drop both, it is easy to imagine them : if the king does not get swollen-headed it is due to his balanced mind (धृति). As soon as we guess this, its contrary धृतिरहितत्व can be guessed easily.

One cannot resist the conclusion that the वृत्ति, if anything, is misleading here. For, rightly appreciated, the उपमेयोत्कर्षहेतु is स्मयराहितत्व and उपमानापकर्षहेतु स्मयसहितत्व. When these are the correct हेतुs, it is difficult to see how there could be अनुक्ति of either or both. जगन्नाथ's is a better instance, where अनुक्तित्रय could be easily imagined. His instance is : कथमिन्दुरिवाननं त्वदीयं सकलङ्कः स कलंकहीनमेतत् ।

Note that here अनुक्तिs could be safely given effect to because the हेतुs stand outside the framework of उपमा viz. इन्दुरिवाननम्.

Technically perfect as the instance is, poetically it leaves much to be desired. What is there poetical in comparing the नायक with a man in the street ? The उपमान must have a dignity about it.

अत्रैव etc. पर्यायेण युगपद्वा अनुपादाने. पर्यायेण in turn. **अन्यत् भेदत्रयम्** viz. उपमेयोत्कर्षहेतोः अनुपादाने, उपमानापकर्षहेतोः अनुपादाने and उभयोः अनुपादाने. **एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम्** i. e. in other instances that follow, we may drop either of the हेतुs or both and get the अनुपादाने व्यतिरेकs. Note that this अतिदेश does not apply to cases of श्लेष where both हेतुs cannot be dropped for reasons given above.

St. 73. **असिमात्रसहायोपि** etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे **आर्थे** औपम्ये व्यतिरेक. Contents similar to St. 72.

Here नायक is उपमेय; जन उपमान. महाधृति उपमेयोत्कर्षहेतु. तुच्छ उपमानापकर्षहेतु. वत् in जनवत् used acc. to तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः. Hence आर्थ औपम्य. No श्लेष present. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping तुच्छ or महाधृति or both. About the validity of these हेतुs, see notes on the preceding stanza.

St. 74. **इयं** etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ अश्लिष्टे **आक्षिप्ते** औपम्ये व्यतिरेक. Compliment paid to a lovely face. Construe : सुनयनाः इयं दासीकृततामरसश्रिया अकलंकेन आननेन कलंकिनं इन्दुं जयति । दासीकृत etc. दासीकृता (reduced to serfdom) तामरसश्रीः येन (आननेन). तामरसं (from तामर i.e. water) lotus.

Here आनन is उपमेय; इन्दुः उपमान; अकलङ्कः उपमेयोत्कर्षनिमित्त; कलङ्किन् : उपमानापकर्षनिमित्त. Both हेतुs are stated. जयति *suggests* comparison. Hence आक्षिप्त औपम्य. No श्लेष. Here also we can get 3 अनुपादाने व्यतिरेकs by dropping कलंकिनम् or अकलङ्केन or both. When both are dropped, a सहृदय helped by poetical convention may just spot out the हेतुs to be अकलंकत्व and सकलंकत्व.

Note that with the use of जयति, the व्यतिरेक assumes the form of उपमेयोत्कर्ष and not सादृश्यनिषेध to which the divisions, as said above, generally apply. तुलां नाभिगच्छति instead of जयति may illustrate आक्षिप्त औपम्य in सादृश्यनिषेध frame.

अत्रेवादि-तुल्यादि etc. औपम्य is आक्षिप्त. For there is neither the उपमाप्रतिपादक of the इव-यथा class giving rise to श्रौत औपम्य nor of the तुल्य-सदृश class giving rise to आर्थ औपम्य. औपम्य is thus suggested here by the word जयति.

St. 75. **जितेन्द्रियतया** etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ **श्लिष्टे श्रौते** औपम्ये व्यतिरेक. The enduring excellences of someone (possibly a patron) praised. **सम्यक्** to be construed with निषेविणः who serves well. **विद्यावृद्ध** = ज्ञानवृद्ध. **नाब्जवत्** etc. His गुणs (excellences) are not short-lived as the गुणs (fibres) of a lotus. The lotus-fibres are short-lived. His virtues are enduring.

Here अयं is उपमेय; अब्ज उपमान. अतिगाढगुणत्व (possession of deep imbedded virtues) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त. भङ्गुरगुणत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. The word गुण embodied in them is श्लिष्ट, meaning 'virtues' as applied to the उपमेय; and 'fibres' as applied to the उपमान. As वत् in अब्जवत् is used according to तत्र तस्येव, the औपम्य is शाब्द or श्रौत.

Of these हेतुs we could drop either, but *not both*. For, if अतिगाढगुणत्व and भङ्गुरगुणत्व were both dropped where could श्लेष remain? Thus with श्लेष, we get अनुक्तिद्वय, when either of the हेतुs is dropped, not अनुक्तित्रय.

इवार्थे वतिः hence शाब्दमौपम्यम्. इवार्थे because used as per तत्र तस्येव.

St. 76. **अखण्डमण्डलः** etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ **श्लिष्टे आर्थे** औपम्ये व्यतिरेक. Compliment paid to a king who is अखण्डमण्डल i. e. whose circle of confederates is undisrupted. **मण्डल** is circle of states owning allegiance to him. **कलावैकल्य** the digits of the moon get depleted in कृष्णपक्ष.

Here पृथिवीपति is उपमेय; निशाकर उपमान. अखण्डमण्डलत्व or कलावैकल्याभाव is उपमेयोत्कर्षनिमित्त; कलावैकल्य = विकलमण्डलत्व is उपमानापकर्षनिमित्त. It may be also put as कलासाकल्य (= अखण्डमण्डलत्व) is उपमेयोत्कर्षनिमित्त and कलावैकल्य उपमानापकर्षनिमित्त. We may take मण्डल as श्लिष्ट—(1) The circle of states; (2) Orb of the moon. Or we may take कला as श्लिष्ट– (1) Part of the circle of states or fraction of fine arts; (2) digit of the moon. वत् being used as equivalent of तुल्य, the औपम्य is आर्थ. Of these हेतुs, either could be dropped but not both, for reasons given above.

मालाप्रतिवस्तूपमावत् etc. This is a digression in a way. After श्लिष्ट आर्थ औपम्य, we expect श्लिष्ट आक्षिप्त औपम्य, as illustrated in St. 78. The digression can be explained as being due to the श्लिष्ट औपम्य in St. 77 being आर्थ as in St. 76. Some commentators put this portion after श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्ता एव उपमा प्रतीयते on p. 108.

मालाव्यतिरेक is where the same उपमेय is established as superior to *several* उपमानs. **तस्यापि भेदाः** etc. The divisions given heretofore (24 or, more accurately, 21) apply to मालाव्यतिरेक also. Thus we may have an impressive grand total of 48 or 42 divisions of व्यतिरेक ! **एवमूह्याः** Can be conjectured in the same way. दिङ्मात्रं that is only by taking some type, not all.

St. 77. **हरवन्न** etc. Illustrates मालाव्यतिरेक. Description of a king who is impartial; who has regard for justice, and whose taxes are light and bearable. हर is विषमदृष्टि because त्रिलोचन. The king is not विषमदृष्टि i. e. partial. हरि (= कृष्ण) overpowered the mighty वृषासुर. This king does not show contempt for the elaborate (वितत) Law (वृष). The sun oppresses the earth with its unbearable rays (कर). This king does not oppress it with unbearable taxes (कर).

Here the same उपमेय viz. king is established, on the basis of श्लेष, as being superior to the three उपमानs viz. हर, हरि and रवि. Hence this is मालाव्यतिरेक, based on श्लेष. वत् being equivalent of तुल्य (तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः), the औपम्य is आर्थ. उपमानापकर्षहेतुs are विषमदृष्टित्व, विधूतविततवृषत्व and करतापितभूत्व, उपमेयोत्कर्षहेतुs being विषमदृष्टित्वाभाव etc.

St. 78. **नित्योदित** etc. Illustrates हेत्वोः उक्तौ **श्लिष्टे आक्षिप्ते** औपम्ये व्यतिरेक. A king described as superior to the sun. The king's prowess (प्रताप) is *ever* on the rise. The sun's lustre (प्रभा = प्रताप) is obscured (मीलित) during the night (त्रियामा).

Here, भूप is उपमेय; भास्वान् (सूर्य) the उपमान. नित्योदितप्रतापेन gives उपमेयोत्कर्षनिमित्त. त्रियामामीलितप्रभः is उपमानापकर्षनिमित्त. The श्लेष is on the words प्रभा and प्रताप, one meaning : 'Glory', applying to the उपमेय, the other : 'lustre' to the उपमान. The श्लेष would have been more effective if instead of प्रभा and प्रताप one word were used. Then only it will be real श्लिष्ट व्यतिरेक. The वृत्ति says that भास्वता is श्लिष्ट. But this is quite wide of the mark. As seen above, the श्लेष should be embodied in the व्यतिरेकनिमित्त itself. **विनिर्जितः** gives rise to आक्षिप्त औपम्य.

By dropping either of the two : नित्योदितप्रतापेन and त्रियामामीलितप्रभः we get अनुक्तिद्वय. We cannot drop both without losing श्लेष. The श्लेष in भास्वता is not relevant to our purpose.

St. 79. **स्वच्छात्मता** etc. Illustrates how औपम्य may be suggested (आक्षिप्त), not by the use of words like जयति, तुलामारोहति, but by the same श्लिष्ट विशेषणs applying to the उपमेय and उपमान. Description of bacchanalian carouses during vernal nights when youths relished

kisses more than drinks ! Construe : यत्र (वसन्ते) रजनीषु, मधु अंगनानां आननं च अतीव पिबतां यूनां मधु तृष्णां जहार । अंगनानां आननं तु न । Their मधुतृष्णा could be quenched; their आननतृष्णा (a euphemism for चुम्बन) could not be quenched! The विशेषणs स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं, बिम्बप्रभाधरं and अकृत्रिमहृद्यगन्धं apply both to the मधु and आनन. **स्वच्छात्मता** etc. The wine owing its clarity had the orb of the moon reflected therein. The faces were so bright that the moon seemed to be flashing in them (or was actually reflected ?) **बिम्बप्रभाधरः** the wine possessed the (red) hue of a bimba-fruit. The lower lips of the faces possessed the (red) hue of a bimba-fruit. **अकृत्रिमहृद्यगन्ध** The wine possessed natural and charming aroma. The faces (properly, mouths) breathed a natural and charming smell.

Here the different श्लिष्ट विशेषणs, because they apply to the two, मधु and अंगनानां आननम्, clearly suggest that the poet compares the two. Of the two, it is easy to decide आननम् as the उपमेय and मधु as the उपमान. The उपमेयोत्कर्ष consists in तृष्णां न जहार; उपमानापकर्ष in तृष्णां जहार. Thus here we have श्लिष्ट व्यतिरेक where औपम्य is आक्षिप्त by the use of श्लिष्ट विशेषणs. Note that this stanza and the वृत्ति up to उपमा प्रतीयते is not read by Tvm. Edition.

श्लिष्टविशेषणैः आक्षिप्ता एव उपमा : उपमा as much (एव) आक्षिप्ता as in the earlier instances. **एवंजातीयकाः** etc. It is possible to have other varieties where, instead of using the word *once* as श्लिष्ट, the poet *repeats* it, of course as applying to the उपमान and उपमेय. To illustrate :— या शैशिरी **श्रीस्तपसा** मासेनैकेन विश्रुता । **तपसा** तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ " Who with her long penance (तपस्) threw far into the back-ground the glory of शिशिर that was renowned due to that one month of माघ (तपस्) " Here **तपसा** which could have been used once only as श्लिष्ट, applying to penance and माघ, is repeated twice by the poet. Note that this reference to श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादान is possibly borrowed from उद्भट whose instance या शैशिरी etc. is cited above. He says : श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक् पृथगुदाहृतौ । विशेषापादनं यत् स्याद् व्यतिरेकः स च स्मृतः **अन्येऽपि भेदाः** i. e. 24 (or 21) more ! **अनयैव दिशा द्रष्टव्याः।** They also can be imagined on the lines of the divisions detailed heretofore.

१९—आक्षेप

It is difficult to decide what made मम्मट pass on rather abruptly to a figure which stands altogether on a different footing from the preceding ones. The preceding figures are connected

in one way or another with सादृश्य, while आक्षेप, as conceived by **मम्मट**, has nothing to do with सादृश्य. The transition to this figure from व्यतिरेक may be possibly explained as due to the influence of the groupings made by **उद्भट. उद्भट** gives the following group—not governed by any specific principle :—आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना । समासातिशयोक्ती चेत्यलंकारान् **परे** विदुः ॥ And as we delve into the past in search of these **परे**, we find that this grouping is an heirloom received by **उद्भट** from **भामह :** आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः व्यतिरेको विभावना । समासातिशयोक्ती च षडलंकृतयोऽपराः ॥ So we get a plausible reason why मम्मट proceeds to आक्षेप after व्यतिरेक and it is that आक्षेप was included by his worthy predecessors in a group with व्यतिरेक. A *less* possible reason would be the fact that one variety of आक्षेप, as treated by **दण्डिन्**, consisted in taking exception to the उपमान. But as **मम्मट** has relegated this variety to the figure प्रतीप (1) : आक्षेपः उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता, it seems hardly possible that this one-time connection of आक्षेप with सादृश्य induced मम्मट to pass on from व्यतिरेक to आक्षेप.

आक्षेप, as we have seen so many times, means 'suggestion' something less than ध्वनि. It also means 'Recantation', 'Retractation', 'Revoking', 'Withdrawing a statement'. And looking to the essential features of this figure, we find that therein are present both these elements : suggestion and recantation. Perhaps it will be more to the point if we say that, in this figure, we have recantation leading to suggestion.

For, as we scrutinise this figure, we find that, broadly speaking, it presents itself in either of the two contexts. We find sometimes a speaker narrating what he wants to say, and then suddenly *pretending* that it was improper or indiscreet on his part to have gone through the narration. Why should he fall back upon this pretence of recantation ? It has a purpose to serve and therein lies the element of suggestion. Anomalous as it may seem the recantation is resorted to to lay stress on the matter narrated. A दूती, for instance, is found saying at the end of a long-winded statement relating to a नायिका's woeful plight : "Why should I have said this ?" किमनेनोक्तेन ? And this is just calculated to lay emphasis on the statement made. This is आक्षेप relating to a statement already made, in other words, it is उक्तविषये वस्तुकथननिषेध.

There is just another way in which उक्तविषय आक्षेप may show itself. Instead of pretending to recant the statement itself, the speaker may pretend to recant some circumstance relating to the statement. For instance, a दूती having gone through the narration may pretend to recant that she is a दूती. 'नाहं दूती, तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ।' (कु.) The person addressed knows too well that she *is a* दूती, so when she pretends that she is not, he understands the vehemence of her appeal. Sometimes the दूती may pretend that it was a folly to address the words to the person in question, or to address them at a particular place or time. To all these cases, one feature is common and it is that the statement is already made and so the simulated recantation has the effect of stressing it from one point or another. This is उक्तविषये वस्तुनिषेध.

Sometimes, however, the speaker may leave the statement itself incomplete and then recant. This is वक्ष्यमाणनिषेध. The statement may be left incomplete in two ways. (i) The speaker may just state a thing in general terms and then refuse to state the *particular* errand he or she is on. Thus a दूती says : स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि । क्षणमिह विश्रम सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ॥ Here she narrates the fact that her friend has been pining for love. But then she cuts short her narration and pretends that she does not want to communicate the particular errand of love on which she has come to the नायक. This is सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः. (ii) The speaker may sometimes begin making the statement and then abruptly stop, pretending that he or she does not want to go to the end of the narration. A दूती says : तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् । हन्त नितान्तमिदानीं आः किं हतजल्पितैरथवा ॥ Here the दूती does not even finish the sentence : तव विरहे दलितां (विकसितां) नवमालिकां निरीक्ष्य हरिणाक्षी नितान्तं.........She leaves unsaid the word मरिष्यति and then pretends to call into question the utility of narration : किं हतजल्पितैः अथवा. This is वक्ष्यमाणविषये अंशोक्तौ अंशान्तरे निषेधः. In both these cases of incomplete statements, the purpose underlying the pretence of recantation is to stress the matter on hand. Things unsaid are said better ! Read **रुय्यक :**—स चाभासमानोऽपि निषेधः तत्र उक्तस्य वा स्यात्... वक्ष्यमाणस्य वा स्यात् इत्याक्षेपस्य द्वयी गतिः ।.........तत्रोक्तविषये आक्षेपे क्वचिद्वस्तु निषिध्यते, क्वचिद्वस्तुकथनमिति द्वौ भेदौ । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुकथनमेव निषिध्यते । तच्च सामान्यप्रतिज्ञायां क्वचिद् विशेषनिष्ठत्वेन निषिध्यते । क्वचित् पुनः अंशोक्तौ अंशान्तरगतत्वेनेत्यत्रापि द्वौ भेदौ । तदेवमस्य चत्वारो भेदाः ।

Thus we get the following scheme :

- आक्षेप
  - उक्तविषय
    - वस्तुकथननिषेध 1
    - वस्तुनिषेध 2
  - वक्ष्यमाणविषय
    - वक्ष्यमाणविशेषे निषेध 3
    - अंशे निषेध 4

सा. द. also gives the same divisions, possibly following **रुय्यक**, but with greater lucidity than रुय्यक. **मम्मट**'s divisions following **भामह** and **उद्भट** do not go further than उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय, so the credit for sub-dividing them, each into two, goes to **रुय्यक**. As we survey all these divisions, two features strike us as common : (1) There is an apparent or pretended recantation; (2) This recantation is intended to serve the purpose of suggesting stress on the matter on hand. That is how आक्षेप is present in the figure in the twofold sense of the word : (1) Recantation and (2) Suggestion.

Extension of the figure :—In all the divisions given above there is a recantation or निषेध, only apparent or simulated. In other words, there we have no real निषेध but निषेधाभास. But some rhetoricians also include real 'or वास्तवनिषेध under this figure. **दण्डिन्**, for instance, gives अर्थो न संभृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता । न तपः संचितं किंचिद्गतं च सकलं वयः ॥ as an instance of आक्षेप. **रुद्रट**, to judge from his instances, seems to think of the figure as based on real निषेध only. **अप्पय्यदीक्षित** also includes वास्तवनिषेध under आक्षेप—of course in addition to निषेधाभास. **जगन्नाथ** also, in his defence of ध्वनिकार, includes वास्तवनिषेध. Read र. गं.:—नह्याभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा । नापि प्राचामाचार्याणाम् । **मम्मट** in his definition speaks of निषेध only; but in the वृत्ति he interprets the word as meaning निषेधाभास. It must be conceded, however, that the figure आक्षेप should be wide enough to include निषेध as well as निषेधाभास. Otherwise, there will be no room among अलंकारs for some good poetry like चंद्र संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् । (कु.). That आक्षेप based on निषेधाभास, is suggestive, and hence more poetical than the one based on genuine निषेध, where there is no suggestion, is a different matter.

Another extension of the figure, conceived first by दण्डिन्, then taken up by उद्भट, भोज, रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित, consists

in a statement apparently positive, but negative in effect. As the lover is about to bid good-bye, the नायिका says : गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थान: सन्तु ते शिवा: । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ (दण्डिन्) Here apparently the नायिका permits the lover to go on travel, but in effect wants to dissuade him from doing so. This is अनिष्टस्य विधानाभास, as distinct from the इष्टस्य निषेधाभास seen already. Yet another extension, acc. to दण्डिन्, consisted in taking exception to उपमान in order to exalt the उपमेय. वामन, in fact, understands आक्षेप only in this sense. र. गं also refers to this view. But आलंकारिक्स, मम्मट included, have brought this variety under प्रतीप. e. g. तस्याश्चेन्मुखमस्ति किं पार्वणेनेन्दुना ।

So a comprehensive scheme of divisions of the figure will be :—

आक्षेप

निषेधमूल | निषेधाभासमूल (4 sub-divisions as given in the scheme above) | विधानाभासमूल

The significance of आक्षेप :—As we said above, in cases of वास्तवनिषेध, there is a genuine denial of a thing and as such there is no trace of suggestion. In cases of निषेधाभास (and even so in विधानाभास) on the other hand, there is a suggestion of stress or emphasis. The speaker ostensibly denies a thing or asserts it with the intent of stressing it, as we have seen. This is exactly what the आलंकारिक्स imply when they say that in आक्षेप there is a suggestion of विशेष. (विशेषश्चात्र शब्दानुपात्तत्वात् गम्य: ।—**मा. चं.**)

What is विशेष ? It means the distinctive nature whether of the matter on hand or of the speaker विवक्षितवस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्यं is विशेष, says **रामचरण तर्कवागीश** (on **सा. द.**). It has been further elucidated by मम्मट when he says in the वृत्ति that the निषेधाभास in आक्षेप is in order to suggest either of the two : (1) that the thing is too well-known or (2) that the thing is too pathetic to bear narration (अतिप्रसिद्धत्वं अशक्यवक्तव्यत्वं वा). When the speaker recants *after narrating*, it is to suggest that the thing is too well-known ; and when the recantation is resorted to even *before narrating*, it is to suggest that it is too pathetic or so to bear narration. This elucidation by मम्मट is comprehensive enough to explain even the आक्षेप when a दूती, for instance, says that she is not a दूती.

There the suggestion is that the speaker *is* a दूती with vengeance: she is अतिप्रसिद्ध that way. [Commentators like **तर्कवागीश** (सा. द.) and **वैद्यनाथ तत्सत्** (कु.), however, explain this आक्षेप as implying : Other दूतीs are given to lying, I am not. Hardly convincing, as then we get a real निषेध and not the more poetical निषेधाभास.] Rhetoricians like जगन्नाथ, while appraising the विशेषs in different उदाहरणs, have tried to be more specific; but the numerous विशेषs that they detect in this instance and that could be more or less made to fit into the two : अतिप्रसिद्धत्व or अशक्यवक्तव्यत्व, given by मम्मट.

आक्षेप is a figure dating back from भामह, who speaks of उक्तविषय and वक्ष्यमाणविषय divisions. His आक्षेप is based on निषेधाभास. दण्डिन् gives a wide assortment of आक्षेपs, including निषेधाभास as well as निषेध, very elaborate but not very scientific. Further दण्डिन् has one variety : आशीर्वचनाक्षेप which becomes the विधानाभासाक्षेप of later आलंकारिकs like उद्भट, भोज, रुय्यक, विश्वनाथ अप्पय्यदीक्षित. उद्भट and मम्मट practically reproduce भामह. रुद्रट's आक्षेप seems to be based on genuine निषेध. वामन's आक्षेप is उपमानाक्षेप only which is मम्मट's प्रतीप (1). रुय्यक and विश्वनाथ have आक्षेप based on निषेधाभास and विध्याभास both. जगन्नाथ supports आक्षेप based on निषेध and निषेधाभास as also विध्याभास.

Essentials :— [आक्षिप्यते निषिध्यते उक्तः वक्ष्यमाणो वा अर्थः अत्र; आक्षिप्यते ध्वन्यते विशेषः अत्र] (1) There must be a speaker who makes a statement or is about to make one. (2) After making the statement (उक्तविषय), or before it is complete (वक्ष्यमाणविषय) he (or she) must recant. (3) The recantation may refer to the matter narrated, or yet to be narrated, or to some circumstance (like दूतीत्व etc.) connected with narration. (4) The recantation or निषेध must be apparent only i. e. it must be निषेधाभास. (5) This निषेधाभास must suggest some distinctive feature (विशेष) of the matter communicated or about to be communicated. (6) The विशेष is, broadly speaking, अतिप्रसिद्धत्व in उक्तविषयआक्षेप and अशक्यवक्तव्यत्व in वक्ष्यमाणविषय आक्षेप. (7) The recantation is generally (not invariably) introduced by अथवा meaning '*Or rather*', showing पक्षान्तरालम्बन. (8) Sometimes there may be वास्तवनिषेध which, however, is not as poetical as निषेधाभास, because in वास्तवनिषेध there is no suggestion. (9) Sometimes there may be a विधानाभास (= विध्याभास) as in गच्छ गच्छसि चेत्कान्त etc.

§ **सू. ३७. निषेधो** etc. Construe :—यः वक्तुमिष्टस्य विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः निषेधः स द्विधा आक्षेपः मतः। The definition closely follows

भामह's and उद्भट's. But while भामह and उद्भट speak of प्रतिषेध **इव** i. e. निषेधाभास, मम्मट speaks of निषेध. In the वृत्ति, मम्मट removed this discrepancy by interpreting निषेध as निषेध इव. **विशेषाभिधित्सया :**—To convey some distinctive aspect of the thing communicated or about to be communicated. This word is borrowed straight from भामह and उद्भट. For विशेष, see above. **वक्ष्यमाणोक्तविषयः निषेधः** The matter yet to be related (वक्ष्यमाण) may be recanted; or the matter already told (उक्त) may be recanted. **द्विधा आक्षेप :**—वक्ष्यमाणनिषेधविषय and उक्तनिषेधविषय. भामह and उद्भट also admit these very divisions.

वृत्ति :—विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य explains वक्तुमिष्टस्य of the सूत्र. The matter sought to be communicated to the hearer is a matter on hand and as such must be given enough prominence (अनुपसर्जनीकार्य). **उपसर्जनीकृ** or **उपसृज्** is to relegate to an inconspicuous position. So अनुपसर्जनीकृ means to make conspicuous, to give prominence to. Commentators generally seem to take अनुपसर्जनीकार्य = अनुपसृज्य = अनुत्सृज्य (That cannot be thrown out) = वचनार्ह. But उपसृज् has a different shade of meaning from उत्सृज्. **अशक्य** etc. मम्मट details out the विशेष : (1) अशक्यवक्तव्यत्व when the matter is yet to be communicated (वक्ष्यमाण); (2) अतिप्रसिद्धत्व where the matter is already communicated (उक्त). **अशक्यवक्तव्यत्व :**—Due to the extremely pathetic nature of the matter. It is too pathetic to bear narration. **अतिप्रसिद्धत्व** The matter is too obvious, too patent, and hence the speaker pretends that it was superfluous on his or her part to have communicated the same. **निषेधः** in the सूत्र is explained as निषेध इव. Thus मम्मट brings his definition in line with those of भामह and उद्भट. There should be only निषेधाभास, not real निषेध. Read **सा. चू. :**—प्राकरणिकस्य विधानार्हतया निषेधः कर्तुं न युज्यते । स क्रियमाणः बाधितस्वरूपत्वात् निषेधायत इति निषेधाभासः संपद्यते । While discussing extensions of the figure, we have already seen how even वास्तवनिषेध was taken by some आलंकारिक to constitute आक्षेप.

St. 80. ए एहि etc. Illustrates वक्ष्यमाणविषय आक्षेप. A दूती's desperate appeal to a नायक on behalf of a नायिका that is languishing with love. Sanskrit rendering :—ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि, अलमथवा । अविचारितकार्यारंभकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥ **अविचारित** etc. The rash act of loving referred to.

Here the दूती, having commenced her discourse in vague and general terms, abruptly restrains herself. She *wants to plead,* in effect. that the नायक should fulfil the नायिका's प्रणय to him : अस्याः

प्रणयं सफलीकुरु. But she forbears to do so with the simulated निषेध, न भणिष्यामि. This has the expected result viz. of stress i. e. suggesting that the matter is too pathetic and hence वक्तुं अशक्य. It is, therefore, वक्ष्यमाणविषय आक्षेप (and, more particularly, वक्ष्यमाणविशेषे आक्षेप, the सामान्य being fully stated. It is not अंशे आक्षेप where the statement is abruptly broken.)

St. 81. **ज्योत्स्ना** etc. Illustrates उक्तविषय आक्षेप. Again a दूती dilates upon the sad plight of a नायिका who is in that stage of acute passion where soothing things aggravate the malady instead of allaying it. *Construe* : आः तस्याः अन्तर्मानसं प्रभवता त्वया ज्योत्स्नामौक्तिकदाम... पल्लवाः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति । हन्त अनेन उक्तेन किम । न ब्रूमहे । The idea is : Because her mind is absolutely under the sway of passion for you, the cooling things only tend to be as tantalizing as a heap of fire-sparks.

Here the दूती has gone to the end of what she wants to say. But then she pretends to recant and thus suggests that whatever has been said is too well-known (किमनेनोक्तेन). This lends an additional emphasis to her message of love. This is उक्तविषय आक्षेप (more particularly वस्तुकथनाक्षेप). Note that in ज्योत्स्ना......अम्भोजिनीपल्लवा स्फुलिंगोत्करव्यापाराय भवन्ति we have विरोध.

२०—विभावना

Between आक्षेप that has preceded and विभावना that follows there is hardly anything in common that could explain the logic of their sequence. The most plausible reason why this figure follows आक्षेप seems to be, as we saw in the case of आक्षेप, that they are grouped together by भामह and उद्भट—of course not from any consideration of principle.

Coming to the figure विभावना, we find that it is based on an altogether different principle from all the figures that have preceded excepting अतिशयोक्ति (IV). Whereas all the rest were based on similitude or सादृश्य, tuned to different pitches, अतिशयोक्ति (IV) was based on the apparent paradox or विरोधाभास of effect preceding cause. And it is to this class of figures based on विरोधाभास that विभावन belongs.

Figures based on विरोधाभास are (1) विरोध, (2) विभावना, (3) विशेषोक्ति, (4) कार्यकारणयोः पौर्वापर्ये अतिशयोक्ति, (5) असंगति, (6) विषम, (7) अधिक, (8) अन्योन्य, (9) विशेष, (10) व्याघात—to follow the order of **रुय्यक.**

Of these विभावना, विशेषोक्ति, अतिशयोक्ति (IV), असंगति, one variety of विषम, अन्योन्य and व्याघात are, more or less, based on विरोधाभास in the particular sphere of कार्य-कारणभाव. The rest are based on विरोधाभास in general. Read **र. गं.**:—कार्यकारणादिबुद्ध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदालीढस्तु विभावनादिः ।

In विभावना, the poet describes a particular effect being there even when the cause is not there. कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना । How does this come about ? The poet, in this figure, takes a particular effect, which has its cause, no doubt, but which is just similar to another effect produced by a different cause. As the effects are similar, the poet gets an opportunity to indulge in an apparent paradox. He takes the effect of one cause and connects it with the absence of another cause and thereby creates an *illusion* of an effect coming into being in the absence of the cause. The fact is that the effect has its cause; to be easily imagined; the cause denied is the cause of another effect similar to the one in question. अपीतमत्ताः शिखिनः (भा.), says the poet. The peacocks are intoxicated even when they are *not* drunk ! Here the apparent paradox is explained when we recall that just as there is an intoxication due to drink, so there is an intoxication due to the bracing season. The peacocks are really intoxicated with the season. That way, विभावना has to depend on आहार्य अभेदबुद्धि (in the form of an अतिशयोक्ति or रूपक) in so far as one effect has to be identified with another. The मत्तत्व which is due to the season in our instance is identified with the मत्तत्व due to drinking and the poet is able to say : अपीतमत्ताः. Read **र. गं.**:—आहार्याभेदबुद्धिमात्रमेवानुप्राणकम् । तच्च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेति न दोषः । अपीतमत्ताः etc. illustrates अतिशयोक्तिमूलक विभावना. रूपकमूलक is illustrated by निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ (**र. गं.**) where जगच्चित्रं is a रूपक.

Even the name draws attention to this central feature of the figure. The significance of the word विभावना is ingeniously given by **दण्डिन्** in his definition of the figure : प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा **विभाव्यं** सा विभावना ॥ The idea is विभाव्यते कारणान्तरं अस्याम्. In this figure we can conceive or imagine (विभावय) some cause other than the one denied as being *really* responsible for the effect in question. Both भामह and उद्भट bring out this very feature of the real cause being easily imaginable in this figure when they say : समाधौ सुलभे सति ।—"it being easy to reconcile the paradox." **रुय्यक** explains the name in a rather fantastic way :

विशिष्टतया कार्यस्य भावनात् ।: When the कार्य is produced in a peculiar way (विशिष्ट) i. e. without a कारण. **प्रतीहारेन्दुराज** explains : विरुद्धाभासा भावना विभावना–Where we have creation (of the effect) in an apparently paradoxical manner. दण्डिन्'s explanation is very apt and seems to have the sanction of tradition behind it.

Scope of the figure:—In its purest form a विभावना must embody *denial* of the cause and presence of the effect. e. g. लताभिः अहतापि रुजं अधत्त She suffered pain though unsmitten by creepers. But **कुवलयानंद** has widened the scope of the figure and made it broad enough to include even those cases where instead of the cause being denied, there is a contrary of the cause or some similar circumstance present. Though **जगन्नाथ** has succeeded in proving that all these boil down to कारणस्य प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिः, a knowledge of them is bound to be helpful in realising how the figure may present itself in varied forms. **कुवलयानंद** gives six varieties of which the first is the same as मम्मट's. The remaining five and their illustrations are as follows :—हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता । अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥ Here the cause is defective and yet the effect follows. (3) कार्योत्पत्तिः तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके । नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः ॥ Here the effect takes place even when there is a neutralising circumstance. The असिभुजङ्गम (sword–cobra) of the king bites the नरेन्द्रs (kings) themselves. Normally, भुजंगमs do not bite the नरेन्द्रs (i. e. charmers, magicians). (4) अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना । शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ Here an effect is produced from an unusual cause. From the conch (viz. throat of a lovely lady : कम्बुकण्ठी) come the notes of a lute ! (5) विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद् विभावना । शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम् ॥ Here an effect is produced from a cause quite opposed. In (4) the cause was भिन्न from सामान्यकारण; this is विरुद्ध to सामान्यकारण. (6) कार्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद् विभावना । यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव ॥ The कल्पतरु has come out from पयोराशि. In the case of the king, however, the यशःपयोराशि has come out from his करकल्पतरु. A compliment to the glory won by his generosity.

On a closer scrutiny, it is felt that 4, 5 and 6 could be better subsumed under विरोध than विभावना. For here, as in विरोध, *both* the things strike us as incompatible. In विभावना, however, what we find incompatible is कार्योत्पत्ति. कारणाभाव does not perturb us because we do not feel it to be incompatible. Read **रुय्यक** :—कारणाभावेन चोपक्रान्तत्वाद् बलवता कार्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते । न तु तेन कारणाभावः । Thus,

though coming under कार्य-कारणभाव, these varieties have a strong smack of विरोध about them. Or, as र. गं. proposes, the first three may be taken as शाब्दी and these last three as आर्थी विभावना. As we shall see under विशेषोक्ति, आर्थी विभावना can hardly be distinguished from आर्थी विशेषोक्ति and thus gives rise to संदेहसंकर.

Divisions of विभावना :—आलंकारिक्s like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ have admitted two sub-divisions of the figure, according as the हेतु for कारणाभावे कार्योत्पत्ति is or is not given. The हेतु given is exactly the one responsible for the particular कार्य. हेतूक्तौ विभावना is illustrated by यदवधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥ (र. गं.) where in the first line is given the हेतु : यौवन due to which the youths' hearts get withered without fire. हेत्वनुक्तौ विभावना is illustrated by : अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तन्व्याः पदाम्बुजम् (कु.) where the real निमित्त of रक्तत्व viz. स्वाभाविकत्व is not given. मम्मट does not refer to these divisions. Thus we get the following scheme :—

- विभावना
  - शाब्दी
    - हेतोः प्रतिषेधे
    - हेतोः वैकल्ये
    - हेतोः सप्रतिबन्धकत्वे
  - आर्थी
    - हेत्वन्तरोपादाने
    - विरुद्धहेतूपादाने
    - हेतु-कार्यविपर्यये

Each of these six will have two sub-divisions viz. वास्तवनिमित्तोक्तौ and वास्तवनिमित्तानुक्तौ, giving us 12 divisions in all. Note that अचिन्त्य-निमित्ता विभावना is not possible like अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Because, by its very nature, in विभावना the real हेतु must be easy to guess.

विभावना is a figure dating from भामह. दण्डिन् has two divisions of the figure according as the real हेतु is स्वाभाविक (i. e. too patent) or otherwise (i. e. subtle). उद्भट's definition is borrowed *verbatim* from भामह. वामन recognised the figure. रुद्रट has three varieties of this figure. रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ admit विभावना in two divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता. अप्पय्यदीक्षित has 6, specified above. मम्मट accepted the figure without specifying any divisions.

For **विभावना** *vs.* **विरोध**, see **विरोध.**

For **विभावना** *vs.* **विशेषोक्ति**, see **विशेषोक्ति.**

Essentials :—[विभाव्यते कारणान्तरं अस्याम्–**वैद्यनाथ तत्सत्** on कुवलयानंद. For other derivations suggested, see above.] (1) There must be some phenomenon described as taking place even when the कारण is not there. This is its purest form. (2) This कारणाभावे कार्योत्पत्ति is poetical and based on विरोधाभास. (3) The कारण denied is one with which the particular phenomenon is generally associated. (4) The phenomenon must be due to some other cause that could be guessed by the सहृदय. Here one सहृदय may differ from another in guessing the real cause. (5) Sometimes, the real हेतु of the phenomenon may be stated, sometimes not. (6) Instead of the कारण being denied, the poet may adopt any of the other alternatives viz. हेतोः वैकल्य, हेतोः सप्रतिवन्धकत्व, हेत्वन्तरोपादान, विरुद्धहेतूपादान—all illustrated above. (7) Sometimes the poet may describe the कार्य as कारण and *vice versa.* See above.

§ **सूत्र १८. क्रियायाः** etc. Cf. **भामह**'s and **उद्भट**'s definition : क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना । ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥. **क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि** Even when the cause is denied. मम्मट uses क्रिया in the sense of कारण. In the choice of the word क्रिया in this particular sense, he follows **उद्भट** and **भामह.** क्रिया means action, and, in the field of causation, it refers to the action of the कारण resulting in the कार्य. e. g. तुरीवेमक्रिया results in पट. The वैयाकरणs looked upon this action as the कारण of the कार्य. So, to a वैयाकरण, क्रिया meant कारण. **भामह** and **उद्भट** and **मम्मट** that followed him use the word here in the same sense, Read **रुय्यक** :—इह च लक्षणे यद्यप्यन्यैः **कारण**पदस्थाने **क्रिया**ग्रहणं कृतं तथापीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वैः क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाऽभ्युपगमात्) Again **मा. चं.** :—हेतवोऽपि क्रियामुखेण कार्यं कुर्वन्ति इति सैव अव्यवहितो हेतुः । कार्यं क्रियायाः फलमिति वैयाकरणा एव मन्यन्ते नान्ये । **फलव्यक्तिः** appearance of the effect. This corresponds to तत्फलस्य विभावना of **भामह,** and enables us to see how **भामह** understood the name विभावना simply as भावना Production.

वृत्ति :—हेतुरूपक्रियायाः निषेधेऽपि :—Even when there is a denial of क्रिया which is हेतु (acc. to वैयाकरणs). So it amounts to : Even when there is no हेतु. **मा. चं.** rightly points out that the हेतु denied in विभावना is प्रसिद्धतर. The हेतु to be guessed is तीक्ष्णमतिसंवेद्य. Read : अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिः हेत्वभावः । अप्रसिद्धस्तु हेतुः वस्तुतो अस्त्येव । **तत्फलप्रकाशनं** Explanation of 'फलव्यक्तिः' of the सूत्र. As मम्मट has no separate explanation of the name 'विभावना', it may be presumed that he, like भामह and उद्भट, bases it on भावना—Creation, production; प्रकाशनं. Note that, like भामह and उद्भट, मम्मट has no divisions of the figure.

St. 82. कुसुमित etc. Illustrates विभावना. Description of a विरहिणी. Construe :—कुसुमितलताभिः अहता अपि सा रुजं अधत्त । अलिकुलैः अदष्टापि सा परिवर्तते स्म । नलिनीलहरीभिः अलोलिता अपि सा अघूर्णत ।

Here the effects : रुजं अधत्त, परिवर्तते स्म and अघूर्णत present themselves even when the कारण, लताहनन, अलिदंश and नलिनीलहरीलोलन (i.e. चालन) were not there. Why should the creepers plunge her into agony when she was not struck by them? Why should the bees make her writhe with pain when she was not stung by them? Why should the breezes (better than "waves" in the Translation) travelling over lotus-plants make her reel when she was not tossed by them? The answer to all these questions is : मदनव्यथा. हनन, दंश etc., that occur to a layman as causes of the particular effects, are denied. Their real and yet rather subtle cause viz. मदनव्यथा can be guessed by the सहृदय, without any great effort. In passing, it may be added that **St. 58.** कमलमनम्भसि etc. "given by मम्मट to illustrate अतिशयोक्ति (I) has been taken by जगन्नाथ, as already stated, to embody विभावना. Says he : एवं 'कमलमनम्भसि' इति परकीयपद्ये अतिशयोक्त्युदाहरणे अपि अस्त्येव विभावना । परं तु 'कमलमनम्भसि' इत्यंशे शाब्दी । 'कमले च.' इत्यादौ तु आर्थी इति संक्षेपः ।

२१–विशेषोक्ति

विशेषोक्ति, like विभावना, is a figure based on विरोधाभास in the field of कार्यकारणभाव. If, in विभावना, the effect is described as occurring even when the cause is denied, in विशेषोक्ति, the effect is denied even when the cause is there, potent enough to produce the effect. What is it that comes in the way of the effect coming into being? More often than not, it is some other circumstance that makes it impossible for the effect to make its appearance. This circumstance is striking enough and it is the poet's aim to draw our attention to it. It is this विशेष to suggest (उक्ति = प्रतीति) which the poet resorts to the figure. विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्तिः अवगतिर्यत्र—**वैद्यनाथ तत्सत्** (कु.) The विशेष may be explicitly stated ; or it may be left to be guessed by the सहृदय. The poet says : धनिनोऽपि अनुन्मादास्ते...महामहिमशालिनः । **(सा. द.)** Here even when धन, the cause of उन्माद, is there, उन्माद does not make its appearance, Why? Because the persons are महामहिमशालिनः. This is therefore उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. In आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि । गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति ॥ **(अ. स.)**, the पथिक who had closed his eyes (संकोच) did not open them, even when his sleep was over.

This was due to his expecting a vision of his beloved, when his eyes were closed (प्रियतमास्वप्नसमागम). The poet does not mention this निमित्त or विशेष which we are left to guess. This is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति.

But there are cases, where the poet himself is not in a position to assign any reason why the effect does not take place even when the cause is there. In such cases the sense of wonder, the inscrutability of the reason, itself constitutes the विशेष. In हरतापि तनुं यस्य (= स्मरस्य) शंभुना न हृतं बलं, the बलहरण does not follow तनुहरण, its normal cause. How this comes about the poet himself is not in a position to judge. To him, as to the general reader, the reason is incomprehensible. Hence this is अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति.

Thus we get the following scheme which is adopted by मम्मट:—

- विशेषोक्ति
  - उक्तनिमित्ता
  - अनुक्तनिमित्ता
  - अचिन्त्यनिमित्ता

Some like **रुय्यक** and **विश्वनाथ** support the following scheme:—

- विशेषोक्ति
  - उक्तनिमित्ता
  - अनुक्तनिमित्ता
    - चिन्त्यनिमित्ता
    - अचिन्त्यनिमित्ता

Read **रुय्यक**:—अचिन्त्यनिमित्ता तु अनुक्तनिमित्तैव । अनुक्तस्य च चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्वैविध्यात् । But there seems to be greater justice in मम्मट's classification. Because अचिन्त्यनिमित्ता deserves to form a separate class by itself.

Scope of the figure:—In विशेषोक्ति normally the form is: The cause being there, the effect is not there. But, as in विभावना, आलंकारिक have widened its scope also to include cases where a cause is followed by a phenomenon contrary to its normal effect. Instead of कार्याभाव we have कार्यविरुद्धसद्भाव in this case. Read **सा. द.**:—इह च कार्यभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेन । This is आर्थी विशेषोक्ति, शाब्दी being that where कारणसद्भाव with कार्याभाव is stated, to adopt **जगन्नाथ**'s classification. The stanza in उ. I : यः कौमारहरः स एव etc. well illustrates such आर्थी विशेषोक्ति. Here we have all the कारण,

viz. स एव वरः , ताः एव क्षपाः etc., and instead of कार्याभाव, viz. अनुत्कण्ठा न उत्पद्यते, we have the कार्यविरुद्धसद्भाव viz. उत्कण्ठा जायते.

Such आर्थी विशेषोक्ति, it should be seen, cannot be distinguished from आर्थी विभावना (one variety) where instead of the cause being denied, the contrary of the cause happens to be stated; e. g. शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्. Here one may argue, with perfect justice, that we have आर्थी विशेषोक्ति also; the cause, शीतांशुकिरणाः, is there; but instead of कार्यभाव, say, सुखं न आवहन्ति, we have the कार्यविरुद्ध viz. सन्तापयन्ति. Similarly, in यः कौमारहरः etc., which, as said above, illustrates आर्थी विशेषोक्ति, one may find आर्थी विभावना also: चेतः समुत्कण्ठते the कार्य is there, with the कारणविरोधिन्s viz. स एव वरः etc. In short, आर्थी विभावना and आर्थी विशेषोक्ति cannot be distinguished, one from the other. Read **रुय्यक**:—तथा ह्युत्कण्ठाकारणाभावे उत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना, स च कारणाभावो "यः कौमारहरः" इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादितः । तथा च "यः कौमारहरः" इत्याद्युत्कण्ठाकारणसद्भावेऽपि अनुत्कण्ठाया अनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः । सा चानुत्पत्तिः "समुत्कण्ठते" इति विरोधोत्पत्तिमुखेनोक्ता ।

आलंकारिकs like रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ give these cases as संदेहसंकर of विभावना and विशेषोक्ति. मम्मट means as much when he says on यः कौमारहरः etc. :—अत्र स्फुटो न कश्चिदलंकारः. Properly speaking, these cases ought to have come under विरोध, because, as we shall see later, there *both* the conflicting things surprise us or, to put it in आलंकारिक's words, are बाध्य; while, in विभावना, the फलभाव only surprises us, not कारणाभाव. And, in विशेषोक्ति, फलाभाव only and not कारणसाकल्य causes surprise. In these figures we have एकतोबाध; in विरोध, मिथोबाध. But when the entire field of कार्य-कारण-भाव was taken out of the sphere of विरोध, the आलंकारिकs were compelled to subsume such cases under विभावना or विशेषोक्ति. This confusion would not have arisen if विभावना were strictly taken as embodying कारणाभाव—कार्यभाव; and विशेषोक्ति as embodying कारणसाकल्य—कार्याभाव.

विशेषोक्ति is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. Both, however, were not explicit in their definitions. An effect presenting itself despite a defective cause is विशेषोक्ति in their view, and one can easily see how it borders on our विभावना. उद्भट's is an explicit definition embodying the figure as later आलंकारिकs like मम्मट conceive it. He talks of उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता varieties. वामन understood the figure in a different light altogether. To him it was based on औपम्य where the उपमेय is lacking in some feature of the उपमान. द्यूतं नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यं or अचतुर्वदनो ब्रह्मा is a विशेषोक्ति acc. to

him. He himself admits in his वृत्ति that this has features of a रूपक :— रूपकं चेदं प्रायेण; and रुय्यक and विश्वनाथ also criticise him showing that his विशेषोक्ति is really a रूपक. रुद्रट, of all आलंकारिकs, did not admit विशेषोक्ति but his व्याघात corresponds to विशेषोक्ति. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. मम्मट admitted it and was the first to give the three divisions उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता.

विशेषोक्ति vs. विभावना :—Both the figures are based on विरोधाभास in the field of causation. But (i) while in विशेषोक्ति, the causes being there, the effect does not follow, in विभावना, the effect follows even when the cause is not there. (ii) In विशेषोक्ति, the कार्यानुत्पत्ति surprises us ; in विभावना, the कार्योत्पत्ति does so. But, as seen above, आर्थी विभावना cannot be distinguished from आर्थी विशेषोक्ति.

Essentials :—[विशेषं अभिव्यङ्क्तुं प्रयुज्यमाना उक्ति :—रुय्यक or विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्य उक्तिः अवगतिः यत्र—वैद्यनाथ तत्सत् (कु.)]. (1) The purest form will be : Even when the causes are present, the effect does not follow. (2) This violation of causation draws our attention to the circumstance that prevents the effect from taking place. (3) This circumstance is the विशेष or निमित्त. (4) This विशेष or निमित्त may or may not be mentioned. When not mentioned, it is certainly more poetical. (5) Sometimes the विशेष or निमित्त may be incomprehensible or mysterious, to the poet as to the reader. In such cases, the poet's aim is merely to present us with a mystery. (6) Instead of फलाभाव, the poet may give विरुद्धफल which, as seen above, gives rise to संदेहसंकर of विभावना and विशेषोक्ति.

For **विशेषोक्ति vs. विरोध**, see **विरोध**.

§ **सू. ३९. विशेषोक्ति** etc. Construe :—अखण्डेषु कारणेषु फलावचः विशेषोक्तिः. **अखण्डेषु कारणेषु** i. e. even when the causes are present in their entirety. This corresponds to उद्भट's शक्तीनां सामग्र्येऽपि. This does not mean that there must be a plurality of causes mentioned. Even a single cause without the effect following may give rise to this figure. **फलावचः** literally, non-mention (**अवचस्**) of the effect ; i. e. non-production of the effect.

वृत्ति :—मिलितेष्वपि कारणेषु : The कार्य is produced as a result of a number of causes operating together i. e. concomitance of causes. This need not be taken too literally. There may be the mention of one cause even by the poet. **कार्यस्य अकथनं** is कार्यानुत्पत्तिकथनं. अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता are its sub-divisions, first conceived by

मम्मट. In अनुक्तनिमित्ता, the निमित्त though conceivable is not stated. In अचिन्त्यनिमित्ता, the निमित्त is inconceivable and hence not stated. Some rhetoricians would bring these under one head : अनुक्तनिमित्ता with two sub-divisions :—चिन्त्यनिमित्ता and अचिन्त्यनिमित्ता. (See above).

St. 83. **निद्रानिवृत्तौ** etc. Illustrates अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Description of a नायिका reluctant to move away from the नायक's embrace. **निद्रानिवृत्ति** End of sleep. **द्युरत्न** the sun. **पराप्त** = प्राप्त. An अपि is to be understood after all Locatives : निद्रानिवृत्तौ अपि, द्युरत्ने उदिते अपि, सखीजने द्वारपदं पराप्ते अपि, श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे अपि. **श्लथीकृताश्लेषरसे भुजंगे** :—Even when the paramour's interest in embrace had grown slack. भुजंग Paramour.

Here the causes, निद्रानिवृत्ति, द्युरत्नोदय, सखीजनप्राप्ति, भुजंगमस्य आश्लेषरसश्लथीकरण, being there, the effect, viz. आलिंगनतः चलन does *not* follow (न चचाल). This is due to the नायिका's ardent passion for the भुजंग—a circumstance not stated. Hence this is अनुक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that, though here several causes are given as being present, even one cause would have been enough to produce विशेषोक्ति. For instance, the poet could have said : निद्रानिवृत्तौ अपि आलिंगनतः न चचाल and given us विशेषोक्ति, though not as emphatic as the one under consideration.

St. 84. **कर्पूर इव** etc. Illustrates उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति. Tribute to Cupid. **कर्पूर इव दग्धः** Not कर्पूर इव शक्तिमान्. Cupid though burnt by Śiva continues to be powerful in every man.

Here दाह is the कारण ; its कार्य should be शक्तिनाश. That there is no कार्य viz. शक्तिनाश is *indirectly* conveyed by saying that Cupid is शक्तिमान् [The direct form would have been दग्धोऽपि न अशक्तः]. Why there is no शक्तिनाश is made clear by the epithet : अवार्यवीर्य–irresistible in vigour. Therefore, this is उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति (आर्थी). Read **रुय्यक** :—अत्र सत्यपि दाहलक्षणेऽविकले कारणेऽशक्तत्वाख्यस्य कार्यस्यानुत्पत्तिः शक्तिस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मेणोपनिबद्धा ।

St. 85. **स एकः** etc. Illustrates अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Tribute to Cupid. Construe :—एकः त्रीणि जगन्ति जयति ।

Here तनुहरण, the cause, is there; still the effect does not follow :—बलं न हृतम्. Why कुसुमायुध even when deprived of the body does not lose his strength is a mystery as much to the poet as to the reader. This is, therefore, अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. Note that in एकः त्रीणि जगन्ति जयति we have विरोध.

२२—यथासंख्य

It is difficult to decide what made मम्मट place this figure after विभावना and विशेषोक्ति both based on कार्य-कारण-भाव. The groupings by उद्भट also do not appear to have influenced him in the matter of the order of this figure. उद्भट takes यथासंख्य, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति together and अर्थान्तरन्यास from his preceding group is yet to be dealt with by मम्मट. It seems, therefore, that यथासंख्य is put in this place only arbitrarily. Its proper place would have been with the शृंखला figures like कारणमाला and एकावली.

The figure does not possess any great poetical charm. It consists in the members of one series being related, in the order in which they are mentioned, with the members of other series—one or more. Thus in शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय, (कु.) शत्रुं मित्रं and विपत्तिं are *respectively* connected with जय, रञ्जय and भञ्जय. The figure becomes more telling when there are several series, the order of whose members is governed by the order of the members in the principal series.

The figure, therefore, possesses no more charm than what pertains to uniformity of arrangement of the members of different series. And this, in itself, does not require poetry of any high order. That is why there was a school of neo-rhetoricians who refused to allow it the status of an अलंकार. **जगन्नाथ** refers to this school. Read **र. गं.** :—यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत्कथमारोढुं प्रभवतीति विचारणीयम् । नहि अस्मिन् लोकसिद्धे कविप्रतिभानिर्मितत्वस्य अलंकारताजीवातोः लेशतोऽप्युपलब्धिरस्ति । येन अलंकार-व्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् ।......इति तु नव्याः । **जयरथ** in his **विमर्शिनी** also refuses to look upon यथासंख्य as a figure. It is, says he, merely the negation of the दोष-अपक्रम. Read **विमर्शिनी** :—न चास्य अलंकारत्वं युक्तम् । दोषाभावमात्ररूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेण अनुनिर्देशे हि अक्रियमाणे अपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्येत ।... दोषाभावमात्रं च नालंकारत्वम् । तस्य कविप्रतिभात्मकविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात् । But it must be conceded that when we come across a number of series with a certain uniformity running through them, we do feel a charm akin to that of mosaic work.

The figure यथासंख्य seems to be even more ancient than भामह who refers to its having been named as संख्यान by मेधाविन्. दण्डिन् also refers to its names, संख्यान and क्रम, though he, like भामह, calls it यथासंख्य. उद्भट calls it यथासंख्य while वामन reverts to the name क्रम. वामन, however, confines its scope to औपम्य. Where particular उपमेयs go with particular उपमानs, the figure is क्रम, acc. to him. रुद्रट calls it यथासंख्य and says that for रम्यत्व the series should be many. रुय्यक,

विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित recognised it as यथासंख्य. रुय्यक and जगन्नाथ speak of शाब्द and आर्थ varieties, according as the units of the series are uncompounded (असमस्त) or compounded (समस्त). मम्मट does recognise the figure but gives no divisions.

Essentials : [संख्यां अनतिक्रम्य वर्तते इति यथासंख्यम् । र. गं. explains as follows :—संख्याया अनतिवृत्तिश्च प्रथमस्य प्रथमेनैव, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव इत्यादि क्रमेण सम्बन्धे भवति ।] (1) There must be a poetically charming statement about two or more things, standing in a series. (2) These things in the series must be connected, in the same order, with other, equal in number standing in a different series. (3) The other series may be one or more. Thus *a, b* may be *respectively* connected with *c, d* of a second series, with *e, f* of a third series, with *g, h* of a fourth and so on. Or *a, b, c* of the first series may be respectively connected with *d, e, f* of a second series and with *g, h, i* of a third and so on. (4) The more numerous the members of the series, or the series themselves, the more charming becomes the figure, with its mosaic effect. That is why **रुद्रट** says: तद् ,द्विगुणं त्रिगुणं वा वहुषूद्दिष्टेषु जायते रम्यम् । (5) There is one principal series on which the rest are pivoted.

§ **सू. ४०. यथासंख्यं** etc. Construe : क्रमिकाणां (तेन) क्रमेणैव (अन्यैः) समन्वयः यथासंख्यम्. Where things standing in a particular order (क्रमिक) are connected (with others) in the same order (क्रमेणैव), we get the figure यथासंख्य. The plural of क्रमिकाणां should also comprehend dual. That is to say, we may have a series of two things also. But, as said above, the more numerous the members the more charming the figure. Read **मा. चं.** :—वहुवचनं अतन्त्रम् । तेन द्वयोरप्यर्थयोर्यथासंख्यम् ।

St. 86. एकस्त्रिधा etc. Illustrates यथासंख्य. A compliment paid to a patron-king showing how he is cherished by maidens with love, by the learned with delight, (संमद) and by the foes with annoyance, due to his grace, culture (विनय) and prowess.

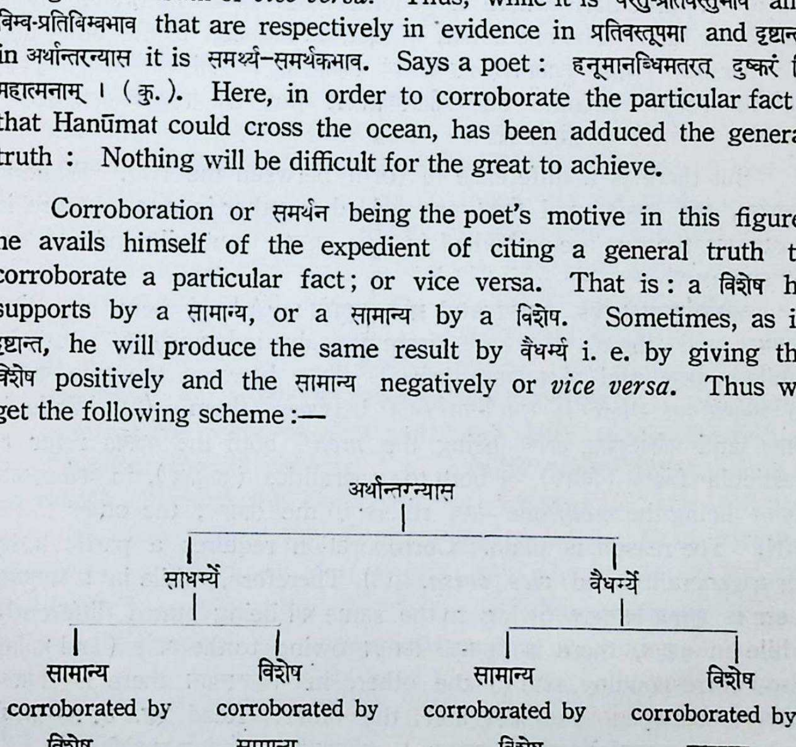
Here the units of the series शौर्योष्मणा, विनयेन, लीलया are, in this very order, connected with the units, तापं, संमदरसं and रतिं of a second series, and also with the units, द्विषां, विदुषां, मृगीदृशां of a third series. Thus the connection is : द्विषां चेतसि शौर्योष्मणा तापं पुष्णन्, विदुषां चेतसि विनयेन संमदरसं पुष्णन् and मृगीदृशां चेतसि लीलया रतिं पुष्णन् (त्रिधा वससि)। This is, therefore, यथासंख्य. द्विषां विदुषां मृगीदृशां is the pivotal series. Note that in एकस्त्रिधा वससि, there is विरोध.

Why is it that one particular unit gets connected only with some other particular unit and not with any and every other unit ? The reply is simple. It is योग्यता that determines this connection. Thus in the instance given above, there is परस्परयोग्यता between द्विषां चेतसि, शौर्योष्मणा and तापं; between विदुषां चेतसि, विनयेन and संमदरसं and between मृगीदृशां चेतसि, लीलया and रतिं.

२३—अर्थान्तरन्यास

अर्थान्तरन्यास finds its place here, because, with विभावना, व्यतिरेक, आक्षेप समासोक्ति and अतिशयोक्ति, it formed a group both according to भामह and उद्भट. It is a figure embodied, like प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in वाक्यs, mutually independent by syntax. But whereas in those two figures, it is the poet's aim to point out the सादृश्य between two वाक्यार्थs, based on वस्तु-प्रतिवस्तुभाव or बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव, here, in अर्थान्तरन्यास, it is the poet's intention to *corroborate* some *particular* fact (विशेष) by citing the *general* truth or *vice versa.* Thus, while it is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव and बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव that are respectively in evidence in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, in अर्थान्तरन्यास it is समर्थ्य–समर्थकभाव. Says a poet : हनूमानब्धिमतरत् दुष्करं किं महात्मनाम् । (कु.). Here, in order to corroborate the particular fact : that Hanūmat could cross the ocean, has been adduced the general truth : Nothing will be difficult for the great to achieve.

Corroboration or समर्थन being the poet's motive in this figure, he avails himself of the expedient of citing a general truth to corroborate a particular fact; or vice versa. That is : a विशेष he supports by a सामान्य, or a सामान्य by a विशेष. Sometimes, as in दृष्टान्त, he will produce the same result by वैधर्म्य i. e. by giving the विशेष positively and the सामान्य negatively or *vice versa.* Thus we get the following scheme :—

समर्थ्य is the thing corroborated; समर्थक is the thing that corroborates or bears out the समर्थ्य. Rhetoricians, like उद्भट, make divisions based on the position of समर्थ्य–समर्थक, whether one or the other is stated first. [समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठतः । विपर्ययेण वा...... उद्भट] There is yet another principle of division adopted by some like **उद्भट, जगन्नाथ.** If the समर्थकवाक्य expresses its समर्थन by words like हि, यतः, यत् etc., it is शाब्द अर्थान्तरन्यास. It becomes आर्थ if such words are absent. Read **र. गं.** :—अस्मिन्नलंकारे समर्थ्य-समर्थकभावः आर्थः शाब्दश्चालंकारताप्रयोजकः ।......हि, यत्, यतः इत्यादेः प्रतिपादकस्याभावे आर्थः ।......तत्सत्त्वे शाब्दः ।. **उद्भट** :—हिशब्दोक्त्या अन्यथापि वा About such divisions, **रुय्यक**'s seems to be the correct attitude. He sees nothing striking in them. Read अ. स. :—हिशब्दाभिधान–अनभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यास–उत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसम्भवेपि न तद्गणना सहृदयहृदयहारिणी ।

अर्थान्तरन्यास vs. संभवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना :—We have already seen how, in this variety of निदर्शना, some particular fact is taken to convey some general truth. It, therefore, has very close affinities with अर्थान्तरन्यास, particularly where a general truth is corroborated by a particular fact. The one could, in fact, be reduced to the other and *vice versa*. Thus चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः might become an अर्थान्तरन्यास if put as सतां आतिथेयी कार्या । उदयाचलः आगतं रविं चूडामणिपदे धत्ते ।

But there is a difference of form between the two. While in निदर्शना, the सामान्य and विशेष are welded together in *one sentence*, in अर्थान्तरन्यास, the two are embodied in two वाक्यs, mutually independent by syntax.

अर्थान्तरन्यास vs. दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा :—All of them are अनेकवाक्यगत and these वाक्यs are grammatically independent. But (1) while in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, there is औपम्य between the two वाक्यs, in अर्थान्तरन्यास there is समर्थ्य-समर्थकभाव between them. (2) While in दृष्टान्त and प्रतिवस्तूपमा, औपम्य being the *motif*, both the वाक्यs refer to particular facts (विशेष) or both to generalities (सामान्य), in अर्थान्तरन्यास, समर्थन being the *motif* one वाक्य refers to the सामान्य, the other to the विशेष. The reason is plain. Corroboration requires a particularity for a generality and *vice versa*. (3) Therefore, while in प्रतिवस्तूपमा, there is वस्तु-प्रतिवस्तुभाव owing to the same धर्म being stated differently, while in दृष्टान्त, there is बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव owing to the धर्मs (and धर्मिन्s also) corresponding, one to the other, in अर्थान्तरन्यास there is सामान्यविशेषभाव between one वाक्य and the other. Read **सा. द.** :—समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः । प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ।

Is there no समर्थन in प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त? It is there but not as conclusive as in अर्थान्तरन्यास. One can *decisively* corroborate a particular case by a generality or a generality by a particular case (न निर्विशेषं सामान्यम्). But an analogous case as in दृष्टान्त or प्रतिवस्तूपमा cannot corroborate as conclusively. It has a probative value only in so far as it tends to make us aware of another similar case.

अर्थान्तरन्यास vs. अप्रस्तुतप्रशंसा :—अप्रस्तुतप्रशंसा based on सामान्य-विशेष-भाव bears resemblance to अर्थान्तरन्यास which also, as we saw, is based on सामान्य-विशेषभाव. But (i) while in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the अप्रस्तुत is mentioned, the प्रस्तुत being suggested, in अर्थान्तरन्यास, both the अप्रस्तुत and प्रस्तुत, are mentioned. To put it otherwise, in अप्रस्तुतप्रशंसा, only the समर्थक is वाच्य, the समर्थ्य being गम्य; in अर्थान्तरन्यास, both समर्थ्य and समर्थक are वाच्य. Read **रुय्यक** :—द्वयोः सामान्यविशेषयोः यदा वाच्यत्वं भवति तदा अर्थान्तरन्यासाविर्भावः । अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वथाऽप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः । (2) This entails a further point of difference between the two figures. In अप्रस्तुतप्रशंसा, we have a single statement pertaining to the अप्रस्तुत. In अर्थान्तरन्यास we have a double statement, one relating to the अप्रस्तुत, other to the प्रस्तुत.

Can there be अर्थान्तरन्यास based on कार्य-कारणभाव ? :—आलंकारिकs like रुय्यक and विश्वनाथ hold the view that, for समर्थन such as is aimed at in अर्थान्तरन्यास, like सामान्य-विशेषभाव, कार्य-कारणभाव also is useful. In other words, according to them, we get अर्थान्तरन्यास not only where the two वाक्यs are related as सामान्य-विशेष but also where they are related as कार्य-कारण. Thus the समर्थ्य वाक्य being कार्य, the समर्थक may be कारण, and *vice versa*. In पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनाम् ... देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्, देवः etc. is the कारण of पृथ्वि स्थिरा भव etc. This, therefore, is an instance of अर्थान्तरन्यास, acc. to this view. [अत्र कारण-भूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथिवीस्थैर्यादेः कार्यस्य समर्थकत्वेनोक्तम्—**रुय्यक**.] As against this, there is the view of जयरथ and जगन्नाथ, both of whom say that समर्थन can be effected only on the basis of सामान्य-विशेषभाव and not कार्य-कारणभाव. Where the two वाक्यs are related as कार्य-कारण, the figure becomes वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग, according to them. Read **जयरथः**—कार्यकारणभावाश्रयस्य भेदद्वयस्य काव्यलिङ्गत्वं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति इति सामान्य-विशेषभावाश्रयमेव भेदद्वयमाश्रयणीयम् ।. मम्मट also confines his अर्थान्तरन्यास to सामान्यविशेषभाव.

For **अर्थान्तरन्यास** *vs.* **अनुमान**, see **अनुमान**.

अर्थान्तरन्यास is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. The definitions of both are vague in so far as they fail to bring out the सामान्य-विशेषभाव that figures in the अलंकार. Neither उद्भट nor वामन

refers to this essential feature. रुद्रट appears to have been the first to point out how सामान्य-विशेषभाव operates in the figure. मम्मट and the later आलंकारिक्स admitted the figure as based on सामान्य-विशेषभाव. Some like रुय्यक and विश्वनाथ spoke of अर्थान्तरन्यास also based on कार्यकारणभाव.

Essentials :—[प्रस्तुतसाधनसमर्थस्य अर्थान्तरस्य न्यासः अत्र] (1) There must be two वाक्यs, grammatically independent. (2) One of them must embody a सामान्य and the other a विशेष. (3) One of the two is प्रकृत, the other अप्रकृत. (4) The प्रकृत is समर्थ्य because it is to be corroborated; the अप्रकृत is समर्थक because it corroborates. (5) If a सामान्य is प्रकृत, a विशेष will be अप्रकृत and *vice versa*. (6) There may be cases, acc. to **र. गं.**, where both, the समर्थ्य and समर्थक, are प्रकृत. In कस्तूर्य्येन्मामिंकस्तान्वि रमणीयेपु वस्तुपु। हित्वान्तिकं सरोजिन्याः पश्य याति न षट्पदः॥ (**र. गं.**), both are प्रकृत. (7) The समर्थकवाक्य may or may not have a word like हि, यतः, यत् connoting समर्थन. (8) If an उपमाप्रतिपादक like इव occurs, as in एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः (**कु. सं.**), though we have सामान्य-विशेषभाव, it is a case of उपमा (or, acc. to some, of उदाहरणालंकार).

§ **स. ४१. सामान्यं वा** etc. Construe :—यत्र सामान्यं वा विशेषो वा साधर्म्येण इतरेण वा तदन्येन समर्थ्यते सः अर्थान्तरन्यासः। **सामान्य-विशेष** : Generality, General truth. **विशेष** a particular fact coming under the सामान्य. **सामान्य** Truth triumphs—will be a सामान्य; युधिष्ठिर, the truthful, triumphed —will be a विशेष coming under it. **तदन्येन** i. e. सामान्य by विशेष; विशेष by सामान्य. **समर्थ्यते** is corroborated, is borne out. **साधर्म्येण इतरेण वा** i. e. साधर्म्येण वैधर्म्येण वा। **वैधर्म्येण** : निरुक्तसाधर्म्यविरुद्धधर्मः—**रामचरण तर्कवागीश**. See notes on वैधर्म्ये दृष्टान्त under दृष्टान्त. We can have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास and वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास. Each again will have two divisions :—With सामान्य as the समर्थ्य, विशेष as समर्थक and *vice versa*. This gives us *four* divisions in all. Note that the rhetoricians do not speak of माला अर्थान्तरन्यास. When a विशेष is समर्थ्य and सामान्य, समर्थक we cannot have माला. Because we cannot state any more than one सामान्य. But when a सामान्य is समर्थ्य and विशेष, समर्थक, it is possible to have a माला inasmuch as we could cite one विशेष after another as the समर्थक. Could I not say, for instance, "Overweening ambition comes to grief. Napoleon came to grief. Kaiser came to grief..."?

St. 87. निजदोषावृत etc. Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where सामान्य is समर्थ्य, विशेष समर्थक. It is our defective vision that makes us see things in other than their true colours. **अतिसुन्दरमेव** एव emphasises सौंदर्य. **विपरीतं भाति** appears otherwise i. e. ugly.

Here the general truth (सामान्य) viz. दोषावृतमनसां सुन्दरं विपरीतं भाति is समर्थ्य; पित्तोपहतः शंखमपि पीतं पश्यति, which is a particular fact coming under the सामान्य,—पित्तोपहतत्व being a दोष—is समर्थक. Both are positive assertions. Hence it is साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास, with सामान्य as समर्थ्य and विशेष as समर्थक.

St. 88. सुसितवसना etc. Illustrates साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास where विशेष is समर्थ्य; सामान्य समर्थक. An अभिसारिका stranded in pitch dark is able to resume her course and reach her destination when her path is lit up by the king's glory sung by coincidence. *ab* Construe: कदाचन सुसितवसनालंकारायां सुदृशि कौमुदीमहसि स्वैरं यान्त्यां विधुः अस्तं गतः अभूत्। When a lovely lady (सुदृश्) was moving wantonly in moon-light. **सुसितवसनालंकारायां** The white colour of ornaments and apparel was in order to make the party inconspicuous in the moon-light. **कीर्तिः केनापि अगीयत** :—The fame was so bright that it lit up the quarters. **मुक्ताशंका प्रियगृहं अगात्** मुक्ताशंका because in the pitch dark she was becoming conspicuous. The आशंका was not because she would lose her way in darkness but because she might be made out clearly with her white ornaments and clothing standing in sharp relief against the background of darkness!

Here the particular incident of the अभिसारिका being obliged, though indirectly, by the king (because his glory was of service to her), is समर्थ्य. The general truth that the king was a source of happiness everywhere is समर्थक. क नासि शुभप्रदः is a काकु meaning सर्वत्र शुभप्रदः असि. Therefore विशेष being in effect अभिसारिकां प्रति शुभप्रदः आसीः, and सामान्य, सर्वत्र शुभप्रदः असि, we have साधर्म्ये अर्थान्तरन्यास.

St. 89. गुणानामेव etc. Illustrates वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास, where सामान्य is समर्थ्य, विशेष समर्थक. Virtues prove a source of pestilence to the virtuous. गुणानां दौरात्म्यादेव धुरि धुर्यो नियुज्यते: The leader is saddled with responsibilities because of the *misfortune* that he possesses excellences. Cf. जगन्नाथ—**गंगालहरी** :—गुणानामेवायं तव जननि दोषः परिणतः. *b* गलिः गौः असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति (v. l. जीवति) The naughty bull dozes off at ease without a bruise on his neck. **गलि** (v. l. गडी—Tvm. Edition) adj. of गौः. अकर्मण्यः, कार्याकुशलः Useless, lazy. The primary sense of the word गडि or गडिन् seem to be—whose limbs hang (गल्) loose, whose body is flabby—a result of easy life. दिने उत्सृष्टतया (being at large during day time) प्रलम्बकण्ठसास्नादिक :—**सा. चू.** 'गलिस्तु वहनाशक्ते'—रत्नकोष cited by **जगद्धर** on सरस्वतीकण्ठाभरण. Could it be गोगलि? In मराठी, 'गायगळा बैल' means a bull without vigour.

Here the समर्थ्य is the सामान्य or general truth : the virtuous have to *suffer* for their virtues. The समर्थक is the विशेष : The naughty bull *enjoys* a life of ease. It is easy to see how this समर्थक negatively (enjoyment being the negation of suffering) bears out the general truth. This is, therefore, वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास, with a सामान्य as समर्थ्य and विशेष समर्थक.

St. 90. अहो हि etc. Illustrates वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास with विशेष as समर्थ्य and सामान्य समर्थक. Someone breaking some sad news to his friend. Some say that it is युधिष्ठिर breaking the sad news of अभिमन्यु's death to अर्जुन, ...**मे आयुषा बहु अपराद्धं** i. e. it is my misfortune that I continue to live since I have to report such a sorry thing.

Here the अधन्यत्व of the particular individual who is reporting the sad news is the समर्थ्य and is a विशेष. The समर्थक is the सामान्य viz. धन्यत्व of those who have not to report a sad news. अधन्यत्व being the negation of धन्यत्व, we have वैधर्म्ये अर्थान्तरन्यास in which the समर्थ्य is a विशेष and समर्थक सामान्य.

How are we to decide that a particular वाक्य is समर्थ्य or समर्थक? Whatever is put first is not necessarily समर्थ्य because it is equally permissible to place समर्थ्य *after* समर्थक. It is easy to decide this matter where हि, यत्, यतः are used, as they introduce a समर्थक. But where they are not used, each case will have to be judged on its own merits. Thus in निजदोषावृतमनसां etc., one may justifiably argue, पश्यति पित्तोपहतः etc. is समर्थ्य and निजदोषा...विपरीतं, the समर्थक. In सुसितवसना etc., on the other hand, the case of the अभिसारिका alone would seem to be समर्थ्य, as it forms the प्रकृत. But if we picture to ourselves a poet lavishing praise on his patron, क नास्ति शुभप्रदः becomes a समर्थ्य and the particular incident of the अभिसारिका समर्थक. The same applies to गुणानामेव etc. But in अहो हि मे etc., the particular thing alone is समर्थ्य, because it is the matter under consideration. In short, for deciding समर्थ्य—समर्थक, no hard and fast rules could be laid down. It has to be decided by taking into consideration the context etc.

२४—विरोध

विरोध is really speaking विरोधाभास, semblance of conflict. Genuine विरोध being negation of योग्यता and, therefore, of fact, has no place in poetry and one indulging therein will produce not real poetry, but a travesty of it. For, poetic licence also has its limits. The poet in all his peregrinations must not deviate from योग्यता and genuine विरोध does involve such deviation.

In विरोधाभास the poet gives us a truth, but by paradox or contradictory statement. Is it not paradoxical and yet true that इन्दुमती should lose her life due to the garland of flowers falling on her? Is it not paradoxical and yet true that the tender flower, the arrow of Cupid, should prove deadly to the lover—मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ? Is not दुष्यन्त telling us a truth, though involving a semblance of contradiction, when he says : विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्त्वमपि (i. e. स्मरोऽपि) कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ ? In short, in विरोधाभास we have a truth set forth as a paradox. And because it is truth, an explanation (समाधान) can be given for the paradox. Read **रुय्यक** :—स च समाधानं विना प्ररूढो दोषः । सति तु समाधाने प्रमुख एवाभासमानत्वात् विरोधाभासः । **भामह**'s words समाधौ सुकरे सति relating to विभावना also apply here.

We have already seen how there is paradox at the root of the figure विभावना and विशेषोक्ति. To have an effect in the absence of a cause, and to have no effect, when the cause is potent enough, are paradoxical indeed. That way विभावना and विशेषोक्ति are aspects of विरोध. But, as we saw, विरोध in the field of causation has crystallised into विभावना and विशेषोक्ति and a few other figures, which enjoy a status independent of विरोध. Read **र. गं.** :—कार्यकारणादिबुध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदालीढस्तु विभावनादिः... ।

Thus विरोधाभास consists in putting together two things which though apparently contradictory are not really so, since the contradiction can be explained away. इन्दुमती died due to the fall of a tender garland. Why? ईश्वरेच्छया! with स्मर, मृदु is तीक्ष्णतर. Why? स्वभावतः! इन्दुः हिमगर्भैः मयूखैः अग्निं विसृजति. Why? विरहतापात्! Further, the contradiction must be in a field other than that of causation, as कार्य-कारणभावमूल विरोध has developed into other figures. Again the विरुद्ध things must subsist in one abode. If they abide in different abodes, the figure will be असंगति. Read :—**वैद्यनाथ तत्सत्** on **कुवलयानंद** :—तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेन अगृह्यमाणयोः धर्मयोः आभासमाना(? न)पर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् ।

Divisions of विरोध :—As विरोधाभास is conveyed by words, some आलंकारिकs, beginning with **रुद्रट**, have based their divisions on the fourfold संकेत of words viz. जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य. Thus there may be विरोधाभास between (1) जाति and जाति, (2) जाति and गुण, (3) जाति and क्रिया, or (4) जाति and द्रव्य. **रुद्रट** did not admit जाति-द्रव्य विरोध. **नमिसाधु** explains :—नित्यमेव द्रव्याश्रितत्वात् जातेर्न जातिद्रव्ययोर्विरोध इत्यर्थः । So also there may be विरोधाभास between (1) गुण and गुण, (2) गुण and

क्रिया, or (3) गुण and द्रव्य. There may be विरोधाभास also between (1) क्रिया and क्रिया or (2) क्रिया and द्रव्य. Lastly, there may be विरोधाभास between (1) द्रव्य and द्रव्य. This gives ten (4+3+2+1) divisions in all. मम्मट admits this principle of division. रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ admitted it. जगन्नाथ however is critical of it. See below.

Before रुद्रट, neither भामह nor दण्डिन् nor उद्भट, nor वामन had adopted this principle of division. After रुद्रट, अप्पय्यदीक्षित did not adopt it. **जयरथ** is critical of it and sees no charm in the divisions. Says he: अनेन एषां लक्ष्ये तथा वैचित्र्याभावात् अनवक्लृप्तिर्ध्वनिता । अत एव अस्माभिरप्येते नोदाहृताः । He would himself propose the following divisions:—अनेनेह चिरन्तनैरनुक्ता अपि वैचित्र्याधायिनो भेदा अनुसर्तव्या इत्यपि सूचितम् । तेन (1) भावयोः (2) अभावयोः (3) भावाभावयोश्च विरुद्धत्वोपनिबन्धे विरोधो ज्ञेय इति । **जगन्नाथ** also is equally critical of divisions based on जाति etc. He would rather adopt a twofold division based on the presence or absence of श्लेष. Read **र. गं.**:—वस्तुतो जात्यादिभेदानामहृद्यत्वात् शुद्धत्वश्लेषमूलत्वाभ्यां द्विविधो ज्ञेयः । Further, जगन्नाथ would divide it as शाब्द and आर्थ. If words like अपि are present, it is शाब्द. Otherwise आर्थ. Read: यत्र अपिशब्दादिर्विरोधस्य द्योतकस्तत्र विरोधः शाब्दः, अन्यत्र त्वार्थ इति तावत् प्राचां सिद्धान्तः ।

श्लेष and विरोध:—This brings us to the part played by श्लेष in विरोध. Though it is possible to have विरोधाभास without श्लेष, e.g., तस्याः मृणालवल्यानि दवदहनराशिः भवति still, in Sanskrit literature, श्लेषमूलक विरोध is of frequent occurrence. Writers like बाणभट्ट have made a profuse use of it in their writings. बाणभट्ट, in particular, makes it a point to round off his elaborate descriptions with श्लेषमूलक विरोधाभास.

It is not difficult to understand why श्लेष should bulk large in विरोधाभास. As a श्लिष्ट word possesses two meanings, the poet finds it easy to effect विरोधाभास therewith. Take, for instance, बाण's विरोधाभास used in the राजकुलवर्णन in the **कादम्बरी**. He says that the राजकुल (palace) was अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्. How can the palace in अवन्ति have people from मगध? To say so is contradictory, paradoxical. But that the contradiction is only apparent (विरोधाभास) becomes clear as we recall the other sense of 'मागध' viz. bards. The palace had so many bards therein. Thus the विरोधाभास is rendered possible by the double meaning of the word मागध. With one meaning:—inhabitants of मगध, there is real विरोध as that meaning does not apply to the राजकुल. With the other meaning: bards, there is no विरोध as it applies to the palace. Thus it is a विरोधाभास. Some आलंकारिक like **उद्भट** call these cases of श्लेष. Others hold them as cases of संकर of श्लेष and

विरोध. Read रुय्यक :—श्लेषगर्भत्वे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः औद्भटानाम् । दर्शनान्तरे तु संकरालंकारः ।

विरोध *vs.* **विभावना** *and* **विशेषोक्ति** :—Just as in विरोध there is only semblance of conflict, so in विभावना and विशेषोक्ति, there is only a semblance of conflict. Again, in both the conflicting things are present in the same abode. But (1) While in विभावना — विशेषोक्ति, the विरोध is in other field of कार्य-कारण-भाव, in विरोध it is in other fields. (2) While in विभावना-विशेषोक्ति, only one of the विरुद्ध things strikes us as wonderful, to wit, फलसत्त्व in विभावना and फलाभाव in विशेषोक्ति, in विरोध, both the विरुद्ध things strike us. To put it otherwise, in विभावना-विशेषोक्ति we have एकतोबाध ; while in विरोध we have मिथोबाध. Read **सा. द.** :—विभावनायां कारणाभावेन उपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः । This is also the view of **रुय्यक**. But see how **र. गं.** *corrects* it in the matter of विशेषोक्ति :—वस्तुतस्तु कार्यानुत्पत्तिरेव अस्मिन्नलंकारे (i. e. in विशेषोक्ति) बाध्या ।

But in आर्थी विभावना—आर्थी विशेषोक्ति which give rise to संदेहसंकर we get मिथोबाध, and, therefore, there will be justification in looking upon them as cases of विरोध. When अग्निमित्र addresses his sore-afflicted heart: प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम्, or when the poet says शंखाद्वीणानिनादोऽयम्, we get आर्थी विभावना or आर्थी विशेषोक्ति. But it will not be quite wide of the mark if we say that it is a case of विरोध—though when we do so, we just allow विरोध to trespass on the field of कार्य-कारणभाव.

विरोध *vs.* **रूपक** :—If मृणालवल्यानि दवदहनराशिः or चन्द्रः वडवानलः, is a विरोध, why should not मुखं चन्द्रः also be a case of विरोध, since in both one thing is superimposed on another? The answer lies in the fact that, in the former, the poet wants to stress the विरोध between मृणालवल्यानि and दवदहनराशि, while, in the latter, though there is विरोध between मुखं and चन्द्रः, still the poet wants to stress the सादृश्य between the two in order to attribute to मुख the धर्मs of चन्द्र such as आह्लादकत्व etc. To put it otherwise, in मृणालवल्यानि दवदहनराशिः, there is implicit the force of अपि, मृणालवल्यानि (अपि) दवदहनराशिः भवति, while in मुखं चन्द्रः, this force is absent. Read **र. गं.** :—एवं च रूपके 'मुखं चन्द्रः' इत्यादौ यद्यपि अस्ति विरोधः तथापि न स तत्र प्रतिपिपादयिषितः । अपि तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादि-सकलगुणानां मुखे प्रतिपत्त्यर्थं चन्द्राभेद एवेति स चमत्कारी, न विरोधः । प्रत्युत सन्नपि विरोधो विवक्षितार्थाननुगुणत्वानुदूषित इति नालंकारः । विद्यमानताया अकिंचित्करत्वात् । 'कुसुमानि शराः' इत्यादौ तु विरहिण्यादीनामवस्थाया अत्यद्भुतत्वस्य विवक्षितत्वात्तदानुगुण्याय अन्तर्गर्भितो अप्यर्थो विरोधः समुल्लसति इति स एव अलंकारः ।

For **विरोध** *vs.* **असंगति**, see **असंगति**.

विरोध is a figure dating back from भामह and दण्डिन्. Both of them give definitions that fail to bring out the fact that the विरोध must be apparent only. All the same, the instances given by them are of विरोधाभास. उद्भट also gives a definition equally vague on the point of आभास since he reproduces भामह *verbatim*. वामन was the first to state categorically that विरोध is really विरोधाभास. रुद्रट is silent over आभासत्व but gives divisions based on the fourfold संकेत of words. मम्मट is explicit in the matter of आभास and adopts रुद्रट's principle of division based on संकेत. रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ follow मम्मट both in emphasizing आभासत्व and in giving the संकेतमूल divisions. जगन्नाथ, however, is loth to admit the divisions as poetical. अप्पय्यदीक्षित ignores the divisions. Some आलंकारिक style the figure as विरोध; others as विरोधाभास.

Essentials :—[आभासते इत्याभासः । विरोधश्चासौ आभासश्च ।—**वैद्यनाथ तत्सत्** on **कुवलयानंद.** आभास is further explained by र. गं.:—आ ईषद् भासत इत्याभासः] (1) Two mutually conflicting things must be set forth as abiding in *one* abode. (2) The conflict must be in a field other than that of कार्यकारणभाव. (3) The conflict must not be genuine but apparent, that is to say, we should have only विरोधाभास and not real विरोध. (4) Since the विरोध is only apparent, it must be easily explicable—समाधौ सुकरे सति-**भामह** (on विभावना). (5) The विरोधाभास may or may not be based on श्लेष. (6) The idea of conflict is explicit when अपि is used, and implicit when it is not used but implied.

§ **सू. ४२. विरोधः** etc. Construe : अविरोधेऽपि यत् विरुद्धत्वेन वचः सः विरोधः । **अविरोधेऽपि** i. e. there must not be real conflict. Real conflict is not permissible as it violates the requirement of योग्यता. Thus the अलंकार विरोध is in effect विरोधाभास.

वृत्तिः वस्तुवृत्तेन अविरोधेऽपि i. e. वास्तविके अविरोधेऽपि :—Even when there is no real conflict. **विरुद्धयोरिव अभिधानम्.** The two things are set forth as if (इव) they are mutually conflicting, incompatible. **इव** emphasizes the आभासत्व, the aspect of being a semblance.

§ **सू. ४३. जातिश्चतुर्भिः** etc. Construe : जातिः जात्याद्यैः चतुर्भिः विरुद्धा स्यात् । गुणः त्रिभिः विरुद्धः स्यात् । क्रिया द्वाभ्यां विरुद्धा स्यात् । द्रव्यं द्रव्येणैव (विरुद्धं) स्यात् । इति ते (विरोधाः) दश भवन्ति ।

There are *four* जातिविरोधs, viz. (1) जाति *vs.* जाति; (2) जाति *vs.* गुण; (3) जाति *vs.* क्रिया; (4) जाति *vs.* द्रव्य. **रुद्रट** does not admit the last viz. जाति *vs.* द्रव्य. **मा. चं.** rightly criticises this view :—नित्यमेव द्रव्याश्रितत्वात्

जातेर्न जातिद्रव्ययोर्विरोध इति ब्रुवन् रुद्रटो नवभेदीं मन्यते । तदार्तम् । जातेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् ।

Three गुणविरोधs are possible: (1) गुण *vs.* गुण; (2) गुण *vs.* क्रिया; (3) गुण *vs.* द्रव्य. [One more viz. गुण *vs.* जाति is जातिविरोध (2)]

Two क्रियाविरोधs are possible: (1) क्रिया *vs.* गुण; (2) क्रिया *vs.* द्रव्य. [Two more viz. क्रिया *vs.* जाति is जातिविरोध (3); क्रिया *vs.* गुण is गुणविरोध (2).]

One द्रव्यविरोध is possible: द्रव्य *vs.* द्रव्य. [Three more: द्रव्य *vs.* जाति is जातिविरोध (4); द्रव्य *vs.* गुण is गुणविरोध (3); द्रव्य *vs.* क्रिया is क्रिया-विरोध (2).] The terms जातिविरोध, गुणविरोध, क्रियाविरोध and द्रव्यविरोध here respectively connote a विरोध in which one of the विरुद्ध things is जाति, गुण or द्रव्य. **इति ते दश:**—ते *i. e.* विरोधाः. **दश:** 4+3+2+1=10.

जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य is the fourfold संकेत of शब्द as admitted by the वैयाकरणs. See उल्लास II for संकेत. **रुद्रट** was the first to adopt this principle of division for विरोध. **भामह** and **उद्भट** only talked of गुण and क्रिया.

St. 91. **अभिनव** etc. Illustrates जाति-जाति विरोध. A दूती intimates to a नायक how the नायिका has been so stricken with the grief of separation that soothing remedies like the lotus-leaves only tend to make her agony more acute. Construe: सुभग, विधिवशतः त्वद्वियोगपविपाते अस्याः कुरङ्गदृशः °वलयानि दवदहनराशिः भवति । **पविपाते** when there has fallen on her the bolt (पवि) of separation. Dissolve नलिनीकिसलयश्च मृणालवलयानि च । **दवदहन** = दावानाल (दुनोति पीडयतीति दवः)

Here the विरोधाभास lies in नलिनीकिसलयः and मृणालवलयानि being दवदहन. How can tender sprouts and fibre-coils become दावानल, we ask ourselves. The explanation (समाधान) lies in the fact that, due to विरहवेदना, soothing remedies aggravate the agony. Since किसलय and वलयानि which represent particular जातिs stand here in antithesis to दवदहन, also a जाति, we have जाति-जाति विरोध. Note that there is implicit the idea of अपि in °मृणालवलयादि (अपि) दवदहनराशिः भवति ।.

St. 92. **गिरयोऽपि** etc. Illustrates जाति-गुणविरोध. A compliment paid to a king's eminence, agility, depth and forbearance. तव अन्तिके beside you, as compared to you. To be taken with गिरयः, मरुत्, अब्धि and विश्वंभरा. तव अन्तिके गिरयोऽपि अनुन्नतियुचः and so on. **विश्वंभरा अपि अति-लघुः** Compliment to the forbearance of the king. Earth is generally taken as representing the height of forbearance.

Here the विरोधाभास consists in associating गिरिs with अनुन्नतत्व, मरुत् with अचलत्व, अब्धि with अगम्भीरत्व and विश्वंभरा with अतिलघुत्व. It can be

explained away as due to the extraordinary eminence, agility, depth and forbearance of the king before whom these things are dwarfed into insignificance.

As गिरिs, मरुत्, अब्धि and विश्वंभरा which are जातिs here stand in antithesis to गुणs viz. अनुन्नतत्व, अचलत्व, अगम्भीरत्व and अतिलघुत्व, we have जाति-गुण विरोध. The antithesis is expressly conveyed by the word अपि used with all the four. Is विश्वंभरा (Earth) जातिवाचक? Strictly speaking, it is not जातिवाचक as earth is one only and जाति presupposes individuals more than one. Nor can it be taken as द्रव्य, as **प्रभा** does. For द्रव्य, as the वैयाकरणs conceived it, was संज्ञा, proper noun. The difficulty could be possibly removed by taking जाति as conveying the notion implicit in the Common Noun of Grammar and none can deny that 'Earth', though one, is still a common noun. To that extent, the word may be taken as जातिवाचक. Some think of a class of विश्वंभराs as due to there being an earth in every सर्ग and सर्गs being infinite in number. At any rate वसुंधरा cannot be द्रव्य which term the वैयाकरणs apply strictly to proper nouns. Is the difficulty due to our judging वैयाकरण terminology by नैयायिक standards?

St. 93. **येषां** etc. Illustrates जाति-क्रिया विरोध. The poet eulogises the valour of a king, thanks to which the hostile heroes suffer decapitation and are covered with dust. Construe: येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य सः धाराधरः तीक्ष्णः अपि अनुरज्यते, कमपि च स्नेहं पराप्नोति, तेषां संगरसंगसक्तमनसां राज्ञां प्रसाधनविधिः त्वया पांसूनां पटलैः निर्वर्त्यते इति कौतुकम्। **धाराधरः** sword. **कण्ठपरिग्रहप्रणयितां प्राप्य** Literally: when it develops a liking (प्रणय) for the embrace of the necks of the enemies. Euphuistic expression for decapitation of the enemy. **अनुरज्यते** becomes red (with blood). **स्नेहं पराप्नोति** becomes clammy (with blood). **पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिः** The enemies are covered over with dust as they fall. **प्रसाधन** Decoration.

Here the विरोधाभास is between राज्ञां and पांसूनां पटलैः प्रसाधनं, as **सा. चूडामणि** understands. The जाति of kings stands in antithesis to the क्रिया of dust-toilette. The explanation lies in the fact that due to the prowess of the king they are covered over with the dust of the battle-field. Some commentators like **माणिक्यचंद्र** see the विरोध between पांसुजाति and प्रसाधनक्रिया. Some others think that the विरोध is between the जाति, धाराधर and the क्रियाs, अनुरज्यते and स्नेहं पराप्नोति. Of all सा. चू.'s seems the best appreciation. Note that there is गुण-क्रिया विरोध also: तीक्ष्णः—अनुरज्यते, तीक्ष्णः—स्नेहं पराप्नोति.

St. 94. सृजति च etc. Illustrates जाति-द्रव्य विरोध. The eminent विष्णु has to become a fish (मत्स्यावतार) by force of circumstances. Construe : यः नियतं हेलयैव इदं जगत् सृजति अवति संहरति च सोऽपि जनार्दनः अवसरवशतः शफरः (अभूत्) इदं चित्रम् । **हेलयैव** = लीलयैव. **अवसरवशतः** When the earth was submerged under water, मनु's ark with the creatures aboard was tied to the horn of this मत्स्य. Thus the living creation could be saved from the प्रलय. **शफरः** fish.

Here जनार्दन which is संज्ञा or द्रव्य stands in antithesis to शफर, a जाति. The explanation lies in the miracle worked by विष्णु.

St. 95. सततं मुसलासक्ताः etc. Illustrates गुण-गुण विरोध. Description of the change made in the life of the wives of poor Brahmins by a king, a patron of learning, coming into power. **सति भवति :** when you are there (on the throne), Construe :—बहुतरगृहकर्मघटनया सततं मुसलासक्ताः (अत एव) कठिनाः कराः.

Here there is विरोधाभास between the गुणs : कठिनत्व and सुकुमारत्व. The explanation lies in the fact that the women were spared the hard work of the household due to fortune smiling on them as a result of the king's munificence.

St. 96. पेशलमपि etc. Illustrates गुण-क्रिया विरोध. The delicate words of a villain touch to the quick. The harsh words of the good prove soothing. **सतत्त्वविदां मानसं** object of दहतितरां and प्रमोदयति. **सतत्त्वविदां** = तत्त्वविदां [सतत्त्वं तत्त्वं इति च पर्यायः—**उद्योत.**] *v. l.* सुतत्त्वविदां.

Here there is विरोधाभास between the गुण : पेशलत्व and the क्रिया : दहन ; and again between the गुण : परुषत्व and the क्रिया : प्रमोद The explanation is to be sought in the fact that the words of the wicked are mischievous ; and those of the good salutary.

St. 97. क्रौञ्चाद्रि etc. Illustrates गुण-द्रव्य विरोध. The well-known miracle wrought by परशुराम when he pierced mount क्रौंच with his arrow. Construe : सत्यं स भार्गवः अपूर्वसर्गः, यत् उद्दामदृषद्दृढः असौ क्रौञ्चाद्रिः (तस्य) मार्गणानर्गल-शातपाते नवाम्भोजदलाभिजातः अभूत् । **मार्गणानर्गलशातपाते.** At the unstemmed (अनर्गल) and sharp (शात) shower of his arrows. **उद्दामदृषद्दृढः** Solid with massive (उद्दाम) boulders. **अपूर्वसर्ग** Creating unprecedented things.

Here the विरोधाभास lies between the द्रव्य (संज्ञा) : क्रौंचाद्रि and the गुण : दलाभिजातत्व. The explanation is to be found in the Herculean strength of परशुराम.

St. 98. परिच्छेदातीतः etc. Illustrates क्रिया-क्रिया विरोध. माधव narrating the state of his mind to मकरन्द. **परिच्छेदातीतः** (विकारः) A feeling that is beyond (अतीत) measure. *b* Construe: यः अस्मिन् जन्मनि पुनः अनुभवपथं न गतवान्. Add '*in this life*' after '*repeated itself*' in the Translation. **विवेक** etc. i.e. the power of discernment is lost and in consequence profound infatuation has set in. **अन्तः जडयति**: Makes me chill at heart.

Here the विरोधाभास is between the क्रियाs: जडयति—तापं कुरुते. **जडयति** has two meanings: (1) जल्यति cools down. (2) paralyses, तापं कुरुते also has two meanings: (1) Makes hot; (2) torments. How can a विकार which cools one down make him hot, we ask. And we are satisfied when we recall the other meaning of each of the two words. It is common experience that a thing which paralyses also torments. So what is felt as विरोध in the light of the first meaning of each of the two: जडयति and तापं कुरुते, proves to be mere विरोधाभास when we recall the other meaning.

St. 99. अयं वारामेको etc. Illustrates क्रिया—द्रव्य विरोध. The legend of अगस्त्य who gulped down the vast ocean in the space of a moment. तृष्णातरलितमनोभिः: with our minds disconcerted by thirst. तृष्णा for water and also for the jewels. **ताम्यत्तिमिमकरम्** (उदधिं) with the sharks (तिमि) and crocodiles in agony (as their native element was being gulped down by the sage). **मुनिः** अगस्त्य.

Here there is विरोधाभास between अगस्त्य (the meaning of मुनि), a द्रव्य (= संज्ञा) and the क्रिया of quaffing the ocean. It is explained as being due to the supreme eminence of अगस्त्य. Note that मुनि has to be taken in the sense of अगस्त्य and then it becomes a द्रव्य or संज्ञा. Some like प्रदीप take the विरोध to be between जलनिधि and पानक्रिया. जलनिधि being one is द्रव्य, they argue. That this view about द्रव्य is not correct we have seen at St. 92 while discussing whether विश्वंभरा is जाति or द्रव्य. Note that this stanza could be also an अप्रस्तुतप्रशंसा, the प्रस्तुत being महतामपि अस्थिरत्वम्.

St. 100. समदमतंगज etc. Illustrates द्रव्य-द्रव्य विरोध. The white Ganges becomes dark like the Jumna owing to the ichor of a king's elephants being washed therein. **क्षितितिलक** addressed to the king. **तटजुषि त्वयि** The king was camping on the bank of the Ganges. **शंकरचूडापगा** The river (आपगा) on the head of शिव i.e. गंगा. **समद** etc. समदाः ये मतंगजाः, तेषां यत् मदजलं, तस्य यः निष्यन्दः तेन या तरङ्गिणी, (river), तस्याः परिष्वंगः (contact).

Here the विरोधाभास lies between the द्रव्यः गंगा and यमुना (कालिन्दी). How can गंगा become यमुना, we ask ourselves. The explanation lies in the fact that the flow of black ichor was copious enough to turn the white current of the Ganges black like that of the Jumna.

२५—स्वभावोक्ति

स्वभावोक्ति means literally the description of some trait of an object, and the figure consists in the *faithful* portrayal of some object bringing into prominence traits that are charming enough in the poet's eye. The poet aims at giving us a vivid pen-picture, maybe, of some landscape, sun-rise, sun-set, some animal while it is stationary or in action, the innocent activities of a child, the amorous acts of a romantic maiden, and such other themes. What the artist does with the brush, the poet succeeds in achieving with the pen.

Realism, not idealism, is the keynote of the figure. The poet's attention is arrested by some striking fact in nature and he sets about describing it as it is, without the slightest touch of idealism. That way, in स्वभावोक्ति we get the measure of the poet's power of observation. कालिदास's graphic description of the कृष्णमृग in ग्रीवाभङ्गाभिरामं etc. (शाकुन्तल १. ७.), his portrayal of the actions of सर्वदमन who is yet a small boy (शाकुन्तल. ७.), भवभूति's description of the horse as put in the mouth of the unsophisticated बटु (उत्तररामचरित ४.२६.): पश्चात् पुच्छं वहति etc., his description of सीता when she was yet a small girl in प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलत् etc. (उ. रा. १. २०.), बाण's description of the horse इन्द्रायुध and the elephant गन्धमादन at the palace (राजकुल) of तारापीड, his description of the चण्डालकन्या, the parrot, the sage जाबालि, the शाल्मलि तरु, the evenings and mornings—these are some of the best specimens of स्वभावोक्ति.

Is स्वभावोक्ति an अलंकार?:—Since in स्वभावोक्ति, there is only a realistic delineation of objects, some आलंकारिकs are loth to concede to it the status of an अलंकार. भामह, for instance, does not seem to be very enthusiastic about its claim to be an अलंकार, to judge from his words इति केचित् प्रचक्षते [स्वभावोक्तिरलंकार इति केचित् प्रचक्षते। २. ९३.]; and if this evidence is not conclusive, one has only to see भामह's attitude towards वार्ता, another figure closely akin to स्वभावोक्ति. Says भामह:—
गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः। इत्येवमादि **किं काव्यं**, वार्तामेनां प्रचक्षते॥ (२.८७.)
In short, भामह, a sponsor of वक्रोक्ति (कोऽलंकारोऽनया विना), appears reluctant to admit वार्ता, स्वभावोक्ति etc., based on realism, as अलंकारs. दण्डिन्'s tone is apologetic when he talks of this figure. शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं

काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ।—says he. He means in effect: Though the proper sphere of realism is science, it may play part in poetry also. This implies that दण्डिन् also felt that स्वभावोक्ति due to its realism was not in tune with the rest of the figures. वामन did not admit the figure. जगन्नाथ does not refer to it but this may be due to his work, र. गं., having come to an abrupt. end. That he appreciated स्वभावोक्ति could be inferred from his remarks in his criticism of **सा. द.**'s definition of काव्य :—वस्त्वलंकारप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । महाकविसंप्रदायस्याकुलीभावप्रसंगात् । तथा च जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि । कपिबालादिविलसितानि च ।

As against these, those that admit स्वभावोक्ति as a figure justify it by pointing out that, though the figure is based on realism, yet none but a poet could have effected it. The matter delineated is सूक्ष्म which रुय्यक explains as कवित्वमात्रस्य गम्य. It requires a poet's genius to choose one out of the thousand things that exist or occur in the world outside. It requires a poet's observation to observe it in every detail, small or big. And further, it requires the poet's power of expression to present the object with perfect vividness. Read **रुय्यक** :—इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालंकारः । तत्त्वे सति सर्वं काव्यमलंकारः स्यात् । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्मः कवित्वमात्रस्य गम्यः । **सा. द.** also describes the matter as दुरूह which it explains as कविमात्रवेद्य. Read **व्यक्तिविवेक** cited by साहित्यचूडामणि :—कथं तर्हि स्वभावोक्तेरलंकारत्वमिष्यते । नहि स्वभावमात्रोक्तौ विशेषः कश्चनानयोः ॥ उच्यते, वस्तुनस्तावद् द्वैरूप्यमिह विद्यते । तत्रैकमस्य सामान्यं यद् विकल्पैकगोचरः । स एव सत्कविगिरां गोचरः प्रतिभाभुवाम् ॥ रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः । क्षण स्वरूपस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

स्वभावोक्ति, to judge from भामहs wording, is more ancient than भामह. भामह defines and illustrates स्वभावोक्ति but appears to have no high opinion of the figure. दण्डिन् defines it and refers to its other name : जाति. He gives instances based on the fourfold significance of word : जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य. उद्भट admits the figure. वामन is silent over it. रुद्रट admits it under the name जाति. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित (कु.) admit the figure. In the extant portion of the र. गं. the figure is not to be found.

Essentials :— [अर्थस्य तदवस्थत्वं स्वभावः तस्य उक्तिः ।—**भामह.**] (i) There must be a faithful representation of a matter, like a landscape, an animal at rest or in action, a child etc. (ii) The representation may relate to the complexion, diposition of limbs, etc. which must be *characteristic* of the object. (iii) The theme must be poetically

striking. (iv) The description must be graphic and bear testimony to the poet's power of minute observation. It must be detailed enough to be a Pen Picture. Read **व्यक्तिविवेक :—**अर्थस्वभावस्योक्तिर्या सालंकारतया मता । यतः साक्षादिवाभान्ति तत्रार्थाः प्रतिभार्पिताः ॥

§ **सू. ४४. स्वभावोक्तिस्तु** etc. **तु** marks transition from the earlier figure to the new one. **डिम्भादेः** of child and such other objects. 'आदि' comprehends such objects as animals, inanimate things etc. **रुद्रट** attempts to make a list of some of these : शिशु–मुग्धयुवति–कातर–तिर्यक्–संभ्रान्त–हीनपात्राणाम् । सा कालावस्थोचितचेष्टासु विशेषतो रम्या ॥ (हीनपात्र = abhorrent characters like ghosts.) Note that **उद्भट** has मृगडिम्भादेः in his definition and **भामह**'s instance of the figure is......गा वारयति दण्डेन **डिम्भः** शस्यावतारणीः । Not unlikely, therefore, that उद्भट's definition was influenced by भामह's instance, and मम्मट's reference to डिम्भ seems to have been induced by उद्भट's definition. Child has always been a source of abiding interest to the poet. **स्वक्रिया–रूपवर्णनं** Description of an action or feature (रूप) that are peculiar (स्व) to the object. The action etc. must be characteristic of the object. This is what makes the figure striking. It gives us the measure of the poet's power of observation. **क्रिया** action. The कृष्णमृग in the शाकुन्तल casts suspicious glances at the chariot, contracts his limbs and skips in the air. **रूप** : Feature. Comprehends, as the वृत्ति says, वर्णः संस्थानं च. वर्ण : Complexion, hue. संस्थान : posture of the limbs. क्रियावर्णन gives us a verbal study of an object in action; रूपवर्णन gives one of an object at rest.

वृत्ति :—स्वयोः etc. स्वक्रिया–रूपवर्णनं is dissolved as स्वयोः क्रिया-रूपयोः वर्णनम्. **स्वयोः** तदेकाश्रययोः adj. of क्रिया–रूपयोः. That abide exclusively in the object described; that are peculiar to it; that are characteristic of it. [तत् (वस्तु) एक आश्रयः ययोः]. **रूप** can be either वर्ण—colour, hue or संस्थान pose : अवयवसन्निवेशः (**सं. प्र.**). संस्थान may also mean 'configuration of the limbs, *i.e.* special feature of the limbs. **रामचरण तर्कवागीश** understands it as such. *Vide* his टीका on सा. द. :—अत्र (*i.e.* in पश्चात् पुच्छं वहति etc. **उ. रा.**) विपुलपुच्छ–खुरचतुष्टय–दीर्घग्रीवा अश्वस्यैव संस्थानानि ।

We may have these broad divisions of the figure :—

- स्वभावोक्ति
  - क्रियावर्णने
  - रूपवर्णने
    - वर्णविषयक
    - संस्थानविषयक
    - उभयविषयक
  - उभयवर्णने

संप्रदायप्रकाशिनी aims at giving the divisions comprehensively, 7 in number:—क्रिया-वर्ण-संस्थानानां व्यस्तत्वे त्रयः, क्रिया-वर्णयोः, क्रिया-संस्थानयोः, वर्ण-संस्थानयोः, त्रयाणां, च समस्तत्वेन चत्वारः इति **सप्त** अस्य भेदाः। **दण्डिन्** gives divisions based on the fourfold संकेत of शब्द viz. जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य.

St. 101. पश्चादंघ्री etc. Illustrates स्वभावोक्ति. The characteristic pose and action of a horse just awakened from sleep. Construe:—शयनात् उत्थितः तुरङ्गः—(१) पश्चादंघ्री प्रसार्य—(२) त्रिकनतिविततं अङ्गं उच्चैः द्राघयित्वा—(३) आभुग्नकण्ठो मुखं उरसि आसज्य—(४) धूलिधूम्रां सटां विधूय—(५) घासग्रासाभिलाषात् अनवरतचलत्प्रोथतुण्डः—(६) मन्दं शब्दायमानः—(७) क्ष्मां खुरेण लिखति। **पश्चादंघ्री** The hind legs. **त्रिकनतिविततं** (अङ्गं)—The body which appears extensive owing to the arch of the त्रिक i. e. spine. त्रिक (कं) spine or hips or loins. **उच्चैः द्राघयित्वा** Drawing out a good deal. Add 'a good deal' after 'drawing out' in the Translation. **आभुग्न** bent. **प्रोथ** (थः—थं) Nostrils.

Here १-७ give us क्रियाs of the horse; ४ (धूलिधूम्रां) gives us वर्ण. संस्थान, if interpreted as 'a pose', is illustrated by all except ६. संस्थान in the sense of 'configuration' is present in त्रिकनतिविततं अंगं. All these details are characteristic of a horse and none but a poet could have observed and delineated them. That is why we appreciate the stanza as a vivid pen-picture, a स्वभावोक्ति.

२६—व्याजस्तुति

व्याजस्तुति was placed by **उद्भट** in the same group as विरोध, and it is not unlikely that मम्मट's treatment of the figure at this place might have been influenced by that grouping. For reasons unknown and perhaps arbitrarily, he interposed स्वभावोक्ति, that उद्भट had placed in a different group, between विरोध and व्याजस्तुति.

In व्याजस्तुति, the poet's aim is either to praise an object or to deride it. But the device he employs to effect it is ingenious. In order to make the स्तुति or निन्दा more striking, the poet adopts an *ironical mode* of expression. When he aims at praise, he puts it in the setting of censure. And when he wants to censure, he gives it the garb of praise. The poet wants to praise the Ganges that is so sacred that it redeems even the sinners. He says: How *indiscreet* you are, O divine river, that you lift the sinner unto heaven!—कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम्। (कु.). The नायिका wants to rebuke the दूती that was

treacherous enough to dally with the नायक. She says: *Well done!* O go-between, well done. There could not be any *higher service* than what you have done me. How, for my sake, you got mauled with teeth and nails!—साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम्। यन्मदर्थे विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥ (कु.). In both cases, we find the poet resorting to irony. In the former case, it is sympathetic or appreciatory; in the latter, satiric or denunciatory. In one case, it is Praise by irony; in the other, Ironical Praise: व्याजेन स्तुतिः, व्याजरूपा वा स्तुतिः—as the आलंकारिक्s explain the name. In the former, we have स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा, in the latter, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति.

In the early stages of its growth, व्याजस्तुति was designed to be only व्याजेन स्तुतिः i. e. (निन्दा)व्याजेन स्तुतिः, praise in the guise of censure. It was a figure purely eulogistic in purpose. भामह, दण्डिन्, उद्भट and वामन: all conceived it as such. रुद्रट was the first to think of the extension of निन्दापर्यवसायिनी स्तुति (*cf.* यस्मिन्निन्दा स्तुतितो निन्दाया वा स्तुतिः प्रतीयेत।). His name for the figure was व्याजश्लेष, a variety of अर्थश्लेष, according to him. रुद्रट was followed by मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित (कु.), all understanding व्याजस्तुति as स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा and निन्दापर्यवसायिनी स्तुति. अप्पय्यदीक्षित wants to make a departure from tradition in his divisions of the figure. According to him, the figure is present not only where स्तुति or निन्दा amount to निन्दा or स्तुति of the *same* party, (निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे), but also where स्तुति of one results into निन्दा of *another*, or निन्दा of one results into स्तुति of *another*, or where स्तुति of one results into स्तुति of another, (भिन्नविषयत्वे). (Where निन्दा of one results into निन्दा of another, he has a separate figure व्याजनिन्दा, as it could not come under व्याजस्तुति.) जगन्नाथ passes severe strictures on this departure on the part of the द्रविड**पुंगव** (अप्पय्यदीक्षित) and says:—इयं च व्याजस्तुतिर्यस्यैव वस्तुनः स्तुतिनिन्दे प्रथममुपक्रम्येते तस्यैव चेन्निन्दास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति। वैयधिकरण्ये तु न इति प्राचामलंकारशास्त्रप्रवर्तकानां समयः। .... तथा अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्तुतौ अन्यनिन्दया वा अन्यनिन्दायां गम्यमानायां नास्या अलंकृतेर्विषयः। पूर्वोक्तादेव हेतोः। जगन्नाथ's criticism is justifiable, not only because it upholds tradition, but also because the extensions of the figure as proposed by अप्पय्यदीक्षित are most apt to shade off into other figures like अप्रस्तुतप्रशंसा. In fact, one instance given by कुवलयानंद as one of व्याजस्तुति was looked upon as अप्रस्तुतप्रशंसा by दण्डिन्. [See कुवलयानंदः—व्याजस्तुति.]

व्याजस्तुति vs. अप्रस्तुतप्रशंसाः—Since in अप्रस्तुतप्रशंसा, there is the mention of one correlate like कार्य, सामान्य etc. culminating in the suggestion of the other, the temptation is too strong to look upon व्याजस्तुति also as coming within the purview of that figure, because in व्याजस्तुति, we get

स्तुति culminating in निन्दा and *vice versa*. And to follow the trend of the arguments of आलंकारिक्s, it seems that they looked upon it as differing from अप्रस्तुतप्रशंसा only because it is confined to स्तुति-निन्दा. Read **रुय्यक**, for instance :—स्तुतिनिन्दारूपत्वस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः। **जयरथ**'s comments are :—एवं स्तुतिनिन्दाभ्यामप्रस्तुताभ्यां निन्दास्तुत्योः प्रस्तुतयोर्गम्यत्वमित्यत्र सिद्धम्। यद्येवं तत्किमियमप्रस्तुतप्रशंसैव न भवतीत्याशङ्क्य आह-**स्तुतीत्यादि**। तत्र हि सामान्यविशेषादीनां गम्यत्वमुक्तम्.। Again read **कुवलयानंदः**—इयमेव अप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणानिबन्धनेति दण्डी। ...... वस्तुतस्तु अत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषसद्भावात्। अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वपि अप्रस्तुताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

But, on a closer examination, it would be found that the difference between the two figures is more fundamental than that. To say that in व्याजस्तुति, the वाच्य स्तुति or निन्दा is अप्रस्तुत and that it suggests the प्रस्तुत is not very correct. The वाच्य, स्तुति-निन्दा and the गम्य, निन्दा-स्तुति are not related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत. If स्तुति is given in the *form* of निन्दा, we are not justified in looking upon one as प्रस्तुत and the other as अप्रस्तुत. It is merely a difference in form, much the same as we find in पर्यायोक्त (Fig. 32.). To say that कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम्। is अप्रस्तुत and that गंगाया महिमन् is प्रस्तुत is inaccurate. Both निन्दा and स्तुति are here equally प्रस्तुत, since what is स्तुति in *essence* is put in the *form* of निन्दा. How can this be on a par with कार्य-कारण, सामान्य-विशेष, where the two correlates are distinct enough to be अप्रस्तुत-प्रस्तुत ?

For **व्याजस्तुति** *vs.* **पर्यायोक्त**, see **पर्यायोक्त**.

Note the following scheme :—

व्याजस्तुति

१ स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा

२ निन्दापर्यवसायिनी स्तुति

जयरथ is inclined to look upon these two not as sub-divisions of one figure but two independent व्याजस्तुतिs. Says he : द्वे एवात्र व्याजस्तुती न पुनरेकैव द्विविधा व्याजस्तुतिरिति सूचितम्। प्रकारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षणासद्भावे न भवति ॥ His viewpoint is scientific, no doubt, but it sets aside the conventional divisions. As we said above, **कुवलयानंद** admits 3 additional varieties : (1) अन्यस्य निन्दायाः अन्यस्य स्तुतौ पर्यवसानम्, (2) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य निन्दायां पर्यवसानम्, and (3) अन्यस्य स्तुत्या अन्यस्य स्तुतौ पर्यवसानम्. [अन्यस्य निन्दया अन्यस्य निन्दायां पर्यवसानं has been taken as a separate figure by him]. We saw how जगन्नाथ rules these out as being against आलंकारिकसमय.

Essentials :—[व्याजेन स्तुतिः, व्याजरूपा वा स्तुतिः—मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ. जगन्नाथ also is for this explanation of the name :—तृतीयातत्पुरुष-कर्मधारयाभ्यां योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वम् ।] (1) There must be the denunciation or appreciation of an object. (2) This denunciation or appreciation must be only apparent or simulated and must at once culminate in appreciation or denunciation respectively: i. e. निन्दा must be स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी. (3) That the निन्दा or स्तुति is only superficial can be gathered by its being बाधित for want of योग्यता. Whoever will condemn गंगा? And we at once see the स्तुति cloaked as निन्दा in कः स्वर्धुनि विवेकः etc. **रुय्यकः**—यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तराद् बाधितस्वरूपा निन्दायां पर्यवस्यति......यत्रापि निन्दाशब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद् बाधितरूपा स्तुतिः पर्यवसिता भवति सा व्याजस्तुतिः। (4) That there is no योग्यता for स्तुति or निन्दा can be gathered from context, the speaker, the party addressed etc. Read **जयरथः**—प्रमाणान्तरात् (इति) वक्तृ-वाच्य प्रकरणादिपर्यालोचनात्मनः. (5) The निन्दा or स्तुति must be transparent and one must be able to see through it the underlying स्तुति or निन्दा. (6) Because it is transparent, it is less subtle than ध्वनि, which is सहृदयमात्रगम्य. ध्वनि is felt without वाच्यार्थबाध, while in व्याजस्तुति we have वाच्यार्थबाध. *Cp.* **र. गं.**:—ध्वनौ हि निर्बाधेन वाच्येन आगूरणमहिम्ना अर्थान्तरमवगम्यते । न चैवं प्रकृते ।

§ **सू. ४५. व्याजस्तुतिर्मुखे** etc. Construe: (यत्र) मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिः (च) अन्यथा (भवति सा) व्याजस्तुतिः। **रूढिः** = पर्यवसानम्, पार्यन्तिकी प्रतिष्ठा—**सा. चू. अन्यथा** i. e. निन्दा becomes स्तुतिपर्यवसायिनी and स्तुति निन्दापर्यवसायिनी. In short, in व्याजोक्ति, what appears as निन्दा on the surface culminates in स्तुति and *vice versa.* As seen already, one results into the other owing to the वाच्यार्थ being बाधित for want of योग्यता. **रुय्यक** and after him **मा. चं.** supposed that it is by विपरीतलक्षणा, that स्तुति becomes निन्दापर्यवसायिनी and निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनी. The definition which seems somewhat laboured is entirely of the making of मम्मट. No predecessor of his has anything like it.

वृत्तिः—व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः। The mss. generally read: व्याजरूप व्याजेन वा and commentators justify this order, which is against the order in the सूत्र, by falling back upon the निषादस्थपतिन्याय, according to which, कर्मधारय gets the precedence. व्याजरूपा स्तुतिः is the विग्रह of व्याजस्तुति taken as a कर्मधारय, and is hence given first, they say. We have preferred the reading: व्याजेन व्याजरूपा वा because it agrees with the order of the उदाहरणs, of which the first is of व्याजेन स्तुति, and the second of व्याजरूपा स्तुति.

व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिः The name explained so as to be applicable to the two divisions. व्याजेन स्तुतिः is निन्दाव्याजेन स्तुतिः—where we have स्तुति given in the guise (व्याज) of निन्दा. As we saw above, भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन, thought of व्याजस्तुति *only* as व्याजेन स्तुति i. e. स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा. व्याज is guise, cloak, appearance.

व्याजरूपा स्तुतिः is निन्दापर्यवसायिनी स्तुति, whatever is स्तुति in appearance but boils down to निन्दा. Here the compound is dissolved as a कर्मधारय : व्याजश्चासौ स्तुतिश्चः. This was a later development, **रुद्रट** possibly being its originator. **जयरथ**, as we saw above, looks upon this as a second and independent व्याजस्तुति. Evidently he is reluctant to look upon these varieties as one figure, as they are so opposed in nature, one being स्तुतिपर्यवसायिनी and the other निन्दापर्यवसायिनी.

माणिक्यचंद्र adopts the reading व्याजरूपा व्याजेन वा and explains व्याजरूपा as निन्दाद्वारिका and व्याजेन as वस्तुवृत्त्या (!) निन्दैवेत्यर्थः. Obviously incorrect. The order of उदाहरणs has misled **मा. चं.**

क्रमेण उदाहरणम्: क्रमेण only if we read व्याजेन व्याजरूपा वा. With the other reading व्याजरूपा व्याजेन वा, it becomes व्युत्क्रम. Or is it the क्रम in the सूत्र where मुखे निन्दा stands first and मुखे स्तुतिः second, that the वृत्ति has got in view?

St. 102. हित्वा त्वां etc. Illustrates स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा. The generosity of a king put in the form of निन्दा, to wit: The king renounces लक्ष्मी and yet लक्ष्मी comes to him. *a* Construe :—त्वां हित्वा परः उपरोधवन्ध्यमनसां मौलिः न। **मौलिः** foremost. **त्वां हित्वा** except yourself. उपरोधेन (अनुकम्पया) वन्ध्यं (शून्यं) मनः येषां whose mind is void of pity. Thus *a* means: You are the most heartless person going. *b* means none else is so shameless as रमा i. e. लक्ष्मी. *cd*: Explain the allegations contained in *ab*. *c* You renounce wealth that comes to you by hundreds of channels. *d* And yet Wealth resorts to you even though you insult her by renouncing her. **मुखशतैः एत्य आश्रिता** coming by hundreds of ways and taking resort. मुखशत refers to the numerous sources of revenue.

Here the king is described as heartless in his treatment of लक्ष्मी and लक्ष्मी is described as shameless in her madness for the king. This is निन्दा in appearance and results in स्तुति as it drives at the generosity of the king who is free with his purse. Thus it is व्याजेन स्तुतिः or, more explicitly, निन्दाव्याजेन स्तुतिः.

St. 103. हे हेलाजितबोधिसत्व etc. Illustrates निन्दापर्यवसायिनी स्तुति. A lampoon on the Ocean that shares with the desert the odium for

failing to quench the thirst of the thirsty traveller. हेलया (easily) जित: बोधिसत्व: (or त्वा:) येन. Adj. of तोयधे. **बोधिसत्व** (बोधि बोधवत् सत्वं यस्य) of enlightened intelligence—A Buddhist saint that has approximated to a Supreme Buddha and has to pass through one birth only before he becomes one. Typifies the highest degree of दया. The Ocean by its 'charity' has eclipsed even the बोधिसत्वs—the charity as given in *cd*. *b* Construe :—परहिताधाने गृहीतव्रत: त्वत्सदृश: पर: नास्ति. **परहिताधान** Doing good to others. *cd* तृष्यन्त: ये पान्थजना: तेषां उपकार:, तस्य घटना, तस्या: वैमुख्यं, तेन लब्धं अयश:, तस्य भार:, तस्य प्रोद्वहनं. The मरु or desert has to bear the burden of the odium due to its aversion (वैमुख्य) to do (घटना) an obligation to the thirsty traveller. It fails to quench his thirst and has therefore become infamous. **कृपया भारप्रोद्वहने साहायकं करोषि :** Out of pity you share the burden of infamy with the मरु or desert, i. e. the Ocean also is infamous like the desert.

Here there is an apparent praise of the Ocean to the effect that it obliges the Desert by sharing with it the burden of infamy. This praise boils down to denunciation viz. the ocean is as infamous as the desert, as both fail to quench the thirst of the thirsty. Thus this is व्याजरूपा स्तुति:, or more explicitly, निन्दापर्यवसायिनी स्तुति:.

This cannot be taken as अप्रस्तुतप्रशंसा, since it does not suggest anything else as प्रस्तुत. What could the behaviour of the ocean typify? **मा. चं** is therefore not justified in seeing अप्रस्तुतप्रशंसा here. (अप्रस्तुतप्रशंसासद्भावेऽपि, says he.) It is व्याजस्तुति, pure and simple.

२७—सहोक्ति

सहोक्ति was placed by उद्भट in the same group as व्याजस्तुति and possibly for that reason मम्मट deals with it after व्याजस्तुति. Though some आलंकारिकs like रुय्यक and विश्वनाथ view the figure as of wider implications, comprehending not only गम्य औपम्य but also कार्यकारणसाहित्य, the figure as conceived by a majority of them is strictly confined to गम्य औपम्य. That way it is akin to दीपक–तुल्ययोगिता.

If, in दीपक–तुल्ययोगिता, the poet drives at औपम्य between two धर्मिन्s by mentioning the धर्म *once* only *in direct relation* to both, in सहोक्ति, he achieves similar result by mentioning the धर्म once only; but owing to the use of सह or its equivalent, the relation is direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other. In संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च, given by कुवलयानंद to illustrate तुल्ययोगिता, the धर्मिन्s, सरोजानि and स्वैरिणीवदनानि, are both directly connected with

संकुचन्ति. But were it to be put as: सरोजानि स्वैरिणीवदनैः सह संकुचन्ति, it would become a सहोक्ति, सरोजानि being directly connected with संकुचन्ति, and स्वैरिणीवदनानि indirectly, owing to the use of सह and the Instrumental. This is no more than a difference of form. The upshot of both is the same viz, औपम्य. Read **र. गं.** :—एषूदाहरणेषु सहयोगतृतीयाप्रयुक्तो गुणप्रधानभावः। प्राधान्येन क्रियान्वये तु यथायथं तुल्ययोगिता दीपकं वा भवति।

सहोक्ति or **तुल्ययोगिता** :—Though the figure is thus in a class with दीपक–तुल्ययोगिता, it is more closely related to तुल्ययोगिता than to दीपक. This is due to the fact that in दीपक the धर्मिन्s are प्रकृत and अप्रकृत both, while in सहोक्ति we have only प्रकृत धर्मिन्s. That way तुल्ययोगिता of the first variety where all the धर्मिन्s are प्रकृत is more akin to सहोक्ति. And, as seen above in संकुचन्ति सरोजानि etc., one can be easily reduced to the other. This is due to both being similar in essence, though they are divergent in form. And the divergence is due to the use of सह (or its equivalent) in सहोक्ति which results, as seen above, in making the धर्मधर्मिसंबंध direct in the case of one धर्मिन् and indirect in the case of the other. In तुल्ययोगिता, on the other hand, the धर्मधर्मिसंबंध is direct for both धर्मिन्s.

As we can have a तुल्ययोगितां of शुद्ध अप्रकृत धर्मिन्s, can we not have a सहोक्ति of all अप्रकृतs? Probably not. अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता, as we saw, amounts to no more than उपमानविषयक तुल्ययोगिता, where some statement is made in common to all the उपमानs in their relation to the उपमेय. As the उपमानs alone feature therein, and the उपमेय stands outside the pale of the figure, अप्रकृतविषयक तुल्ययोगिता does not suggest genuine औपम्य and therefore stands on a different footing from सहोक्ति, where there is a suggestion of genuine औपम्य. Let us take the instance त्वदंगमार्दवे etc. given to illustrate अप्रस्तुतविषयक तुल्ययोगिता. We may be able to put it in सहोक्ति form: त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते। मालतीशशिलेखाभ्यां (सह) रम्भायाः सुकठोरता, but that is no *poetical* सहोक्ति, as here सह only tends to bring the things together. There is no room for its more important function of औपम्यावगति. So when **रुय्यक** says द्वयोः प्राकरणिकत्वाद् **अप्राकरणिकत्वाद्** वा सहार्थसामर्थ्याद्धि तयोः तुल्यकक्षत्वम्, his reference to द्वयोः अप्राकरणिकत्वात् appears not quite correct. Note that भामह, दण्डिन्, उद्भट, वामन clearly indicate that the धर्मिन्s are प्रकृत in सहोक्ति when they all refer to तुल्यकालत्व of the क्रियाs in सहोक्ति.

If both the धर्मिन्s in सहोक्ति are प्रकृत, which is the उपमान and which उपमेय? To a casual observer, the धर्मिन् in the Instrumental may seem to be उपमान, and that in the nominative उपमेय, nominative

showing that the धर्मिन् is प्रस्तुत. But on a closer scrutiny it will be found that, as in तुल्ययोगिता, both the things being प्रकृत, either may be taken as उपमान or उपमेय. In other words, their औपम्य is optional. The धर्मिन् in the instrumental, though appearing as उपमान may be उपमेय and that in the nominative though appearing as उपमेय may be in fact उपमान. Read **रुय्यक** :—उपमानोपमेयत्वं चात्र वैवक्षिकम् । ... तत्र तृतीयान्तस्य गुणत्वादुपमानत्वम् । अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वादुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्रधानभावः । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । Thus in संकुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनैः सह, though judged grammatically, स्वैरिणीवदनs appear as उपमान and सरोजs as उपमेय, still it may be the other way also : स्वैरिणीवदनs उपमेय and सरोजs उपमान. Because both are equally प्रकृत.

सहोक्ति *and its relation to* **अतिशयोक्ति** :—We have seen that in सहोक्ति, the poet, by employing सह or its synonym (सहार्थ), associates the same धर्म with two धर्मिन्s and thus hints at औपम्य between them. In associating the same धर्म with the two धर्मिन्s, the poet may give an *additional* poetical touch, by making the धर्म applicable in one sense to one धर्मिन् and in a different sense to the other. Thus in दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह (कु.), दिगन्तमगमत् as applied to कीर्ति means spreading to the farthest end of the quarters ; as applied to प्रत्यर्थिन्s (enemies) it means 'Fleeing to the farthest end'. This means that two दिगन्तगमनs are presented as if they were one and the same by the use of सह. This amounts to अध्यवसान and therefore this is अतिशयोक्ति where, for instance, the two, मुख and चंद्र, are presented by अध्यवसान as one, चंद्रोऽयम्.

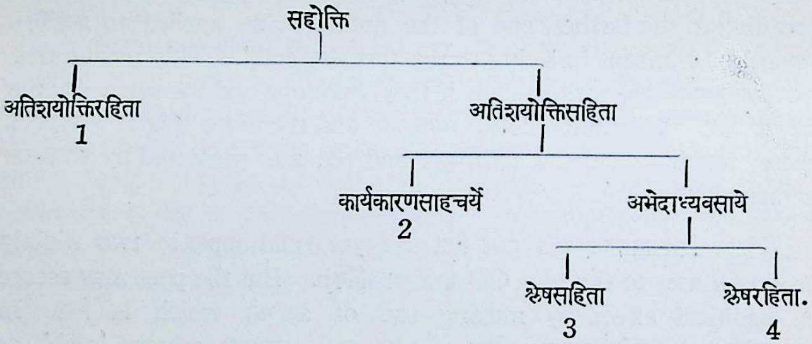
Here दिगन्तमगमत् was not श्लिष्ट and yet could apply in two slightly varying senses to the two कीर्ति and प्रत्यर्थिन्s. But the poet may secure an identical effect by making use of a धर्म which is श्लिष्ट. In सहाधरदलेनास्याः यौवने रागभाक् प्रियः । (**सा. द.**), रागभाक् means 'red' as applied to अधरदल and 'passionate' as applied to प्रिय. As above, here also we have one राग अध्यवसित as another and hence अतिशयोक्ति based on श्लेष.

रुय्यक and **विश्वनाथ** thought of yet another form in which अतिशयोक्ति may lie at the root of सहोक्ति. If कार्य and कारण are presented as occurring simultaneously, it becomes अतिशयोक्ति, as we saw under अतिशयोक्ति. This variety is easily reducible to सहोक्ति. Thus, in सममेव समाक्रान्तं etc., if we alter the second line to तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलेन (सह) महीभृताम्, it becomes a case of सहोक्ति acc. to रुय्यक. Here समाक्रान्तं applies to सिंहासन and मण्डल both due to the use of सह (or its equivalent).

तत्र नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । सा च कार्य-कारण प्रतिनियमविपर्ययरूपा अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च श्लेषभित्तिकोऽन्यथा वा । —**रुय्यक.**

जगन्नाथ is loth to admit this कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति because, acc. to him, its charm is not different from that of the corresponding अतिशयोक्ति. But this argument would also apply to प्रकृतविषयिका सहोक्ति where the charm is the same as that in तुल्ययोगिता. Then why should जगन्नाथ recognise प्रकृतविषयिका सहोक्ति if he is reluctant to admit कार्य-कारणसाहचर्ये सहोक्ति ? It would be more logical to admit both.

In the light of the quotation of **रुय्यक** (नियमेन अतिशयोक्तिमूलत्वं), it would appear that अतिशयोक्ति is essential for सहोक्ति. सा. द. also means as much when he says: 'लक्ष्मणेन सह रामः काननं ययौ' इत्यादौ च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलंकारः But this is not a correct position. In सह मणिवल्यैर्बाष्पधारा गलन्ति, (St. 104) we have no अतिशयोक्ति as गलन्ति applies in the same sense to मणिवलयs and बाष्पधाराs, and still it is striking enough to be सहोक्ति. Read **रा. तर्कवागीश** cited below. मम्मट, to judge from his instance, does not insist upon अतिशयोक्तिमूलकत्वं. His definition is vague on the point. Thus we get the following scheme :—

मम्मट's definition excludes the second. Some आलंकारिक's like **रुद्रट** admit further divisions such as कर्त्रोः साहचर्ये, कर्मणोः साहचर्ये, क्रियायाः साधारणधर्मत्वे, गुणस्य साधारणधर्मत्वे etc. But as they involve no striking principle of division, they may be ignored. Note that we can have a सहोक्ति in माला form where round one thing there centre several सहोक्तिs. Read **जगन्नाथ :—** यत्रैकमेवोपमेयं विलक्षणसहोक्त्यालम्बनं सा मालासादृश्यान्मालासहोक्तिः। Thus in उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् । वैदेह्या मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भार्गवप्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं तद्भग्नमैशं धनुः ॥ (**अ. स.**), धनुः is the centre of several सहोक्तिs, to wit, पुलकैः सार्धं उत्क्षिप्तं, मुखैः सार्धं नामितं, संशयधिया साकं समास्फालितं, मनसा समं आकृष्टं. The सहोक्ति, कन्दलेन समं भग्नं has nothing to do with the माला. It should be noted that in a मालासहोक्ति, we require

several सहोक्तिs only. If several धर्मिन्s in the instrumental are related to one धर्म only, that cannot be माला सहोक्ति. Thus कैशैर्वधूनां सवकापः प्राणैश्च साकं त्वया ज्या चक्रषे will not be माला but शुद्धा सहोक्ति.

सहोक्ति is a figure that dates from भामह and दण्डिन्. उद्भट, वामन, रुद्रट all admitted it. The last speaks of सहोक्ति based on वास्तव and औपम्य. But his instance of वास्तव is clearly one of औपम्य, proving how औपम्य alone is the विच्छित्ति of the figure. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित: all admit the figure. रुय्यक विश्वनाथ recognise the additional variety based on कार्यकारणसाहचर्य, of which जगन्नाथ is critical.

Essentials :— [सह उक्तिः सहोक्ति :—**नमिसाधु** or सहार्थेन उक्तिः, or सह-(भावस्य) उक्तिः—**हेमचंद्र** cited by झळकीकर.] (1) Its object is to *suggest* औपम्य between two or more things. **नमिसाधु** :—एकवचनमिह अतन्त्रम् । तेन बहूनामप्यर्थानां सहोक्तिर्भवति । (2) This is achieved by stating the धर्म once only, in direct connection with one धर्मिन् and in indirect connection with the other or others. (3) The connection is direct with the धर्मिन् in the Nominative and indirect as regards the धर्मिन् that is in the Instrumental. e. g. **भामह**'s वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह. Here यामिन्यः is directly connected with वृद्धिमायान्ति while प्रीतिभिः is indirectly connected therewith owing to the use of सह and the Instrumental. (4) Though apparently the धर्मिन् in the Nom. is उपमेय and that in the Instru. the उपमान, actually it may be otherwise also : the one in the Nom. being उपमान, that in the Instru. उपमेय. (5) The धर्मिन् in the Instrumental will generally have सह or its equivalent with it. [Some of the equivalents : साकं, सार्धं, समं, सजुः etc :—**रा. तर्कवागीश**] (6) Sometimes mere Instrumental may be used to convey साहचर्य. e. g. यामिनीभिः प्रीतयः वृद्धिमायान्ति **सा. द.**: एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थ-विवक्षया भवति इति बोध्यम् । (7) All cases where सह is used are not सहोक्तिs. पुत्रेण सह पिता गच्छति is no सहोक्ति. (8) There must be औपम्य and added thereto the poetical charm due to the same धर्म being applicable to the धर्मिन्s in varying meanings or due to the साहचर्य between कार्य-कारण. (9) The औपम्य when based on अतिशयोक्ति, is more or less verbal as it consists in the *same* word going with the two धर्मिन्s in *different* meanings. वृद्धि of यामिनीs and प्रीति is not the same, to be *real* साधारणधर्म. (10) The धर्मिन्s in सहोक्ति are both प्रकृत, as in प्रकृतविषयक तुल्ययोगिता. (11) In माला form, round one धर्मिन् several सहोक्तिs must be woven.

§ **सू. ४६. सा सहोक्तिः** etc. Construe :—सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं यत्र भवति सा सहोक्तिः. **सहार्थस्य बलात्** Due to the use of a word meaning

'together with'; i. e. सह or its equivalents like समं, साकं, सजुः, सार्धं. These convey साहचर्य or साहित्य. As seen above, sometimes mere Instrumental may convey साहित्य. एकं *sc.* पदं. One word, evidently that which conveys the धर्म. **द्विवाचक** means 'significant for two धर्मिन्s' and not 'conveying two senses' as stated in the Translation. That is, the same word applies to two, maybe in the same sense (as in सह मणिवल्यैर्वाष्पधारा गलन्ति) or in different senses. द्विवाचक when interpreted as 'significant for two' gives scope to शुद्ध as well as अतिशयोक्तिसहिता सहोक्ति. द्वि need not be taken strictly. There may be more than two धर्मिन्s also. See **नमिसाधु** quoted at Essential 1.

वृत्ति :—एकार्थाभिधायक is in effect एकस्मै धर्मिणे अर्थाभिधायकं applying to one धर्मिन्. **उभयस्यावगमकं** Significant for two धर्मिन्s due to सहार्थ. Here also उभयस्य stands for two or more. Note that the interpretation in the वृत्तिः एकस्य अर्थस्य अभिधायकं and उभयस्य अर्थस्य अवगमकं—where the word on the face of it expresses one meaning but actually conveys two—unnecessarily restricts the scope of the figure to अतिशयोक्तिमूला सहोक्ति. Hence the modification of the translation, which however agrees with the वृत्ति.

St. 104. **सह दिअह** etc. Illustrates सहोक्ति. A दूती gives a vivid picture of the नायिका's sad plight due to विरह. Sanskrit rendering: सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः, सह मणिवल्यैर्वाष्पधारा गलन्ति । तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥ **दिवसनिशाभिः सह श्वासदण्डाः दीर्घाः** i. e. The sighs became long. The days and nights also appeared long to her, as time hung heavily. Cf. **दण्डिन्**'s सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

Here दीर्घत्व is directly connected with श्वासदण्ड and means long. It is also indirectly connected with दिवसनिशाभिः, owing to the use of सह and the Instrumental, and means 'prolonged'. Thus the same word दीर्घ applies in slightly varying meanings to the two. In the same way, दुर्बल applies directly to जीविताशा and indirectly to तनुलता. दुर्बलत्व of जीविताशा is not the same as that of तनुलता. As regards गलन्ति, it applies in the *same* sense to बाष्पधाराः and मणिवल्यानि. Hence **रामचरण तर्कवागीश (सा. द.)** says:—वस्तुतस्तु यत्र वैचित्र्यमनुभूयते तत्रैवास्यालंकारत्वमङ्गीकरणीयम् । अन्यथा 'सह मणिवल्यैर्हि वाप्पधारा गलन्ति' इति काव्यप्रकाशकारदत्तोदाहरणमसंगतं स्यात् । अत्र स्वस्थानाच्च्यवनरूपं गमनमेकमेव ।. This means that अतिशयोक्ति need not always be present in सहोक्ति. Here गलन्ति applies in the same sense to both, मणिवलयs and बाष्पधाराs, and hence no अभेदाध्यवसाय is necessary. Hence the सहोक्ति is अतिशयोक्तिमूला in *a* and *d*; it is with-

out अतिशयोक्ति in *b.* **मणिक्यचन्द्र** mistakes this for मालासहोक्ति while it is merely सहोक्तिसमुच्चय. **श्वासदण्डादिगतं** etc. शाब्द i. e. directly conveyed due to श्वासदण्ड etc. being in the Nom. **दिवसनिशादिगतं** etc. सामर्थ्यात् प्रतिपद्यते i. e. is indirectly conveyed on the strength of the words like सह or its equivalents. As the आलंकारिक्स put it otherwise, with the धर्मिन् in the Instrumental the संबन्ध is गौण ; with that in the Nominative it is प्रधान.

२८—विनोक्ति

The figure विनोक्ति was devised as a sequel to सहोक्ति. If, in सहोक्ति, the use of सह or its equivalent is at the root of the figure, in विनोक्ति, it is the use of विना or its equivalent that occasions it. If साहचर्य connoted by सह or its equivalent plays part in सहोक्ति, वियोग connoted by विना or its equivalent features in विनोक्ति.

Though thus विनोक्ति is a sequel to सहोक्ति, it can hardly claim the poetical worth of the latter. Because, in सहोक्ति, there is the suggestion of औपम्य which makes it poetical, while in विनोक्ति, there is no trace of suggestion. The figure derives only that much charm as would attach to one thing being described as good or bad *in the absence* of some other. In fact **मणिक्यचन्द्र** draws attention to the fact that some do not accept the figure at all, while they admit सहोक्ति. Read : विनोक्तिकृतवैचित्र्याभावाच्छब्दमात्रयोगेणालंकारकल्पने हा-धिगाद्युक्तावप्यलंकारत्वप्रासेश्च विनोक्त्यलंकारं न मन्यन्तेऽन्ये । सहार्थवलात् साम्यप्रतीतेः सहोक्तिस्तु युक्तैव । **र. गं.** refers to a view acc. to which it is charming only when blended with some other figure, not otherwise. Read : अलंकारान्तरसमालिंगनाविर्भूतमेवास्या हृद्यत्वं, न स्वतः । तेन अलंकारान्तरत्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदन्ति ।

And as we trace the history of the figure, we find that neither भामह nor दण्डिन् had admitted it. उद्भट, वामन, रुद्रट are all silent over it. मम्मट was probably the first to conceive it. After him रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all accorded recognition to the figure. जगन्नाथ widens its scope in his definition.

In विनोक्ति, the poet describes how a thing becomes good or bad *when detached* from some other thing. In विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसंपदम् (**कु.**) विद्या *void of* विनय is stated to be faulty. In विना खलैर्विभात्येष राजेन्द्र भवतः सभा । (**कु.**), the सभा is described as being glorious because of the absence of the wicked. It is not that विना alone can convey the idea of वियोग implicit in विनोक्ति. There are other equivalents of it which may also produce a kindred result. Read **र. गं.** :—इयं च न केवलं

विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति । अपि तु विना-शब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल इत्यादिप्रयोगे इयमेव ।

Note the following scheme :—

विनोक्ति

सत्त्वपर्यवसायिनी | असत्त्वपर्यवसायिनी.

Essentials :—[विनार्थेन उक्तिः] (1) Its aim is to describe the effect of one thing being separated from another. (2) The effect may be either good or bad, i. e. one object detached from another may turn out good or bad. (3) To convey detachment, विना or its equivalents are used. For equivalents see the quotation from र. गं. given above. Read **सा. द.** :—विना-शब्दप्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षायां विनोक्तिरेव इयम् । (4) The figure may sometimes present itself in a subtle form e. g. निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन ॥ (**रु.**) Here यया न दृष्टं and विनिद्रा न कृता both have the force of विनाभाव. This र. गं. calls विनोक्तिध्वनि or suggested विनोक्ति. (5) It may sometime be blended with other figures. e. g. रागं विना विराजन्ते मुनयो प्रणयस्तु न । कौटिल्येन विना भाति नरो न कबरीभरः ॥ (**र. गं.**) where it is blended with प्रतिवस्तूपमा.

§ **सू. ४७. विनोक्तिः सा** etc. Construe :—यत्र अन्येन विना अन्यः न सन् सा विनोक्तिः । यत्र अन्येन विना अन्यः न इतरः (i. e. न असत्) सा च विनोक्तिः । **न सत्**=असत्. Where in the absence of one, another becomes असत् that is one variety of विनोक्ति. न इतरः=न सदितरः=न असत्=सत्. Where in the absence of one, another becomes सत्, that is the other variety. The definition is clumsy indeed. **मा. चंद्र** refers to a reading which is definitely more convenient : यत्रान्योऽसत्रथेतरः [यत्र अन्यः असत्, अथ इतरः (i. e. सत्)].

वृत्ति :—क्वचित् in some cases. **अशोभनः** = असत्, न सत् of the सूत्र. **शोभनः** = सत्, न इतरः of the सूत्र.

St. 105. अरुचिर्निशया etc. Illustrates असत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. Without the night, the moon, and both together, there is no charm respectively in the moon, the night, and love. **निशया विना अरुचिः** The moon becomes obscure during the day. **महत्तमः** · one stretch of darkness.

Here, *without* the निशा, the शशिन् becomes void of splendour. Without the शशिन्, the निशा becomes one stretch of darkness.

Without both, शशिन् and निशा, there is no glamour in love. Thus all निशा, शशिन् and मनोभवस्फुरित are stated to fare ill *in the absence of* शशिन्, निशा and both together. Hence this is असत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. Note that there is a particular charm in the मिथोविनोक्तिs or reciprocal विनोक्तिs like अरुचिर्निशया विना शशी, शशिना सापि विना महत्तमः। **रुय्यक** aptly remarks about this source of charm:—इयं च (विनोक्तिः) परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयकृत्।

St. 106. मृगलोचनया etc. Illustrates सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति. A prince when away from a particular lovely lady proves his competence for diverse affairs. Without a certain companion, he becomes a prince charming. प्रतिभाप्रभाप्रगल्भः: He becomes conspicuous with the flash of his genius.

Here the prince is described as proving competent and generous when detached from the मृगलोचना and सुहृद्. Hence it is सत्त्वपर्यवसायिनी विनोक्ति.

२९—परिवृत्ति

Both **भामह** and **उद्भट** deal with परिवृत्ति immediately after सहोक्ति. मम्मट likewise discusses it after सहोक्ति but between them he treats of विनोक्ति, a sequel to सहोक्ति. परिवृत्ति means Exchange, Barter, and in the figure the poet is found describing some select facts in life as if they were some barters or deals. मालविका, before giving a kick to the तपनीयाशोक, has plucked a sprout from it. The poet imagines it as a barter and says: आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति। In return for the कर्णकिसलय, she gives a kick to the अशोक. The generous giver has given wealth to the needy and has thus made a name for himself. The poet conceives it as a bargain: प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादित। (**भामह**). The पथिकs chance upon creepers in blossom, the sight of which makes them uneasy. The poet describes it as a deal: लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा ददत्याधिम्।—The creepers receive the glances in return for the agony they give!

Thus in परिवृत्ति, we have a poetical bargain, a विनिमय. An actual bargain is poetically worthless. Read **र. गं.** :—एषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न तु वास्तवः। यत्र वास्तवः तत्र नालंकारः। And subtler the fact, depicted as a bargain, the more poetical it is. Thus in the instances given above, the विनिमय between मालविका and the अशोक is not as poetical as that between the पथिकs and लताs, or that between the दातृ and the अर्थिन्s.

As they are poetical bargains, more often than not, the poet takes delight in describing such as appear inequitable. **कुवलयानंद** in fact recognises these alone as परिवृत्ति, ignoring those that are square deals. Thus a party may give a good thing in return for another that is bad. This is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति. **रुय्यक** calls it अधिकपरिवृत्ति. When the enemies receive blows and give the earth, it is परिवृत्ति of this sort. Sometimes it may be the other way viz. उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति or न्यूनपरिवृत्ति acc. to **रुय्यक.** When जटायुः gives up his crippled body and wins glory, he illustrates this type of परिवृत्ति. Sometimes, however, it may be a square deal, good things being exchanged for good, bad things for bad. This is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as **रुय्यक** calls it. In अस्थिमालामयीं दत्वा मुण्डमालामयीं तनुम् । गृह्णतां त्वत्पुरःस्थानां को लाभः स्मरशासन ॥ (**र. गं.**), bad things are exchanged for bad; in प्रदाय वित्तं etc. a good thing (वित्त) is exchanged for another good one (यशोधन).

This gives us the following scheme :—

- परिवृत्ति
  - समपरिवृत्ति
    - उत्तमैरुत्तमानां (1)
    - न्यूनैर्न्यूनानां (2)
  - विषमपरिवृत्ति
    - उत्तमैर्न्यूनानां (3)
    - न्यूनैरुत्तमानां (4)

The goodness or badness of the things consists in their being उपादेय or अनुपादेय. Those we like to have are good; those we abhor are bad. Read **जयरथ** :—अधिकत्वं न्यूनत्वं च उत्कृष्टानुत्कृष्टत्वयोगात्. They are good or bad absolutely, objectively; not relatively or subjectively as in व्यतिरेक. In the case of unequal deals, how are we to judge that it is न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य? The point requires elucidation since there are two parties to a bargain, and so whatever is न्यूनेन उत्तमस्य to one party becomes उत्तमेन न्यूनस्य to the other. Thus to revert to the instance of the पथिकs and लताs, the पथिकs receive agony in return for glances; i. e. in relation to them it is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति. And in relation to the लताs, it becomes उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, as they receive glances and give agony. In the case of such परिवृत्तिs, to judge whether it is उत्तमेन न्यूनस्य or otherwise, we have to take into consideration the subject of the sentence. Thus if लताs are the subject,

the परिवृत्ति is उत्तमेन न्यूनस्य. If पथिकs are the subject it is न्यूनेन उत्तमस्य. [Note that in the terminology: न्यूनेन उत्तमस्य or उत्तमेन न्यूनस्य, as used by **मम्मट**, the Instrumental indicates the thing received and the genitive the thing given. **रुय्यक**, however, uses the cases just the other way. The Instrumental indicates the thing given and Gen. the thing taken, according to him. **प्रदीप** understands these cases like **रुय्यक**:—विनिमयो हि केनचिद् वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । So **वैद्यनाथ तत्सत्** also. We have, of course, adopted मम्मटs standard.

Should there be two parties to the bargain?:—जगन्नाथ, of all आलंकारिकs, is very positive in demanding that in this figure, as there is an exchange, there should be *two* parties thereto. If the poet describes a party as giving up something and receiving something else, without mentioning the other party to the bargain, it is not परिवृत्ति according to him. Thus in किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् (**कुमारसंभव** ५.४४.), which is given by रुय्यक to illustrate परिवृत्ति, there is no other party to *receive* the आभरणानि and *give* the वल्कल. For that reason, it is not an instance of परिवृत्ति, says जगन्नाथ:—अत्र परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितं, न तु स्वकीययत्किंचिद्वस्तुत्यागमात्रम् । [His definition:—परकीययत्किंचिद्वस्त्वादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययत्किंचिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः.]

There is much to be said for this view of जगन्नाथ. The majority of आलंकारिकs imply as much when they refer to परिवृत्ति as विमिमय, because विनिमय requires two parties. But in some of the उदाहरणs, they appear to overlook this requirement and remain content with किंचित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानम्. Thus **वामन** gives the instance विहाय सा हारं........। बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलम् ॥ (**कु. सं.** ५.८), which, judged by जगन्नाथ's standard, does not embody a परिवृत्ति.

But it must not be forgotten that too rigorous an application of जगन्नाथ's standard will deprive us of some good specimens of काव्य which are definitely परिवृत्तिs in every respect save the form demanded by जगन्नाथ. Thus in अस्य हि प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते बुधैः । येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ (रु.). जटायुः is described as striking a bargain in that he exchanges glory for a decrepit body. Here we have a परिवृत्ति, even without the mention of the other party to the bargain.

It will be safest, therefore, to conclude that in परिवृत्ति, in its normal form, there should be two parties. But in case the other party is not mentioned, the statement should clearly suggest that it

refers to a poetical deal (cp. व्ययात् येन क्रीतं in अस्य हि etc.). Mere assumption of one thing after parting with another is no परिवृत्ति. It may be पर्याय (2).

For **परिवृत्ति** *vs.* **पर्याय** (2), see **पर्याय.**

परिवृत्ति dates from भामह and दण्डिन्. Their instances refer to a two-party deal, though their definitions are vague on the point of two parties. उद्भट draws attention to the three varieties : सम, न्यून, विशिष्ट. His instance refers to two parties. वामन's definition is vague and his instance refers to a one-party bargain. रुद्रट possibly conceives of two parties (cp. अन्योन्यं) in his definition. His illustration refers to a two-party exchange. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all recognise the figure. All of these, except जगन्नाथ, are vague on the point of reference to the second party. जगन्नाथ, as we saw above, insists on it. अप्पय्यदीक्षित speaks only of न्यून–अभ्यधिकयोः परिवृत्ति. समयोः परिवृत्ति possibly had no attraction for him.

Essentials :—[परिवृत्ति = परिवर्तनं = विनिमयः] (1) There must be दान of one thing and आदान of another. (2) The दान and आदान must be such as involve no *real* barter, but a poetical one. मुक्ताभिः बालाः बदरीफलानि क्रीणन्ति (**र. गं.**) is not परिवृत्ति because there the barter is real. (3) The subtler the दान–आदान, the more poetical becomes the figure. (4) Strictly speaking, there should be a second party to the deal, expressed or implied. (5) Where the second party is neither expressed nor implied, the statement should clearly indicate that the fact described is in the nature of a deal. (6) The exchange may be of good–good, bad–bad, good–bad or bad–good things. (7) A square deal (समपरिवृत्ति) is not poetically as striking as an inequitable one. (8) The goodness or otherwise consists in the thing being acceptable (उपादेय) or unacceptable.

§ **सू. ४८. परिवृत्ति** etc. Construe : अर्थानां समासमैः यः विनिमयः सा परिवृत्तिः । That is परिवृत्ति which consists in the exchange of objects for others that are equal or unequal to them. **विनिमय :** (वि + नि + √मे 1A. to exchange, barter.) Barter, exchange. अर्थानां comprehends objects two or more. Read **मा. चं. :**—अत्र बहुवचनमतंत्रम् । तत्रैकं द्वे बहूनि वा दत्वा व्युत्क्रमेण विषमसमसंख्यानामादानं यत्र तत्रैषा स्यात् ।

वृत्ति :—परिवृत्तिरलंकारः Lest one might mistake विनिमय for the name of the figure, the author tells us that the name of the figure is परिवृत्ति and not विनिमय. As परिवृत्ति and विनिमय are synonyms, this indication of the name was necessary.

St. 107. लतानां etc. Illustrates समेन समस्य परिवृत्ति. The breeze that makes the creepers move becomes fragrant. The creepers make the passers-by that look at them break into sobs etc. These facts are described as exchanges. Construe : उदितकुसुमानां लतानां मतं लास्यं दत्वा अयं मरुद् असमं आमोदं भृशं श्रयति । **उदितकुसुम** That are in blossom. **मतं लास्य** highly prized graceful movements. **आमोदं श्रयति** accepts their fragrance. **अध्वन्य** a traveller. आधिश्च व्याधिश्च भ्रमिश्च रुदितं च मोहश्च तेषां व्यतिकरः (combination, blend). **भ्रमिः** Giddiness. Not 'delusion' as given in Translation.

Here in *ab* the exchange is between मरुत् and लताs. मरुत् gives लास्य to the लताs and receives आमोद (fragrance) in return. Since लास्य and आमोद are both उपादेय, this is समेन समस्य परिवृत्ति or समपरिवृत्ति as **रुय्यक** styles it.

In *cd* the लताs receive the glances of the travellers and give in exchange a blend of agony, disease, giddiness etc. Glances being उपादेय and the blend of agony etc. being अनुपादेय, this is उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति, from the standpoint of the लताs, the subject. [In relation to the अध्वन्यs it would have become न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति.]

प्रथमेऽर्धे in *ab*. द्वितीये : in *cd*.

St. 108. नानाविधप्रहरणैः etc. Illustrates न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति. The king's enemies received terrific blows at the hands of the king and surrendered for good their kingdoms. संप्रहार (m.) battle. **त्वदारिविसर** विसर host, multitude. **वसुंधरा निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिः वितीर्णा** : The enemy surrendered the Earth whose act (विधि) of embracing you (परिरम्भ) was not to be marred by separation (निर्विप्रलम्भ). **निर्विप्रलम्भ** निर्गतः विप्रलम्भः यस्मात् स (परिरम्भविधिः). The idea is : The enemy parted with the earth for good.

Here the अरिविसर, the subject in the Instrumental, receives blows and gives the earth in return. Blows being अनुपादेय and the earth उपादेय, this is न्यूनेन उत्तमस्य परिवृत्ति. [If the king were the subject, it would have become उत्तमेन न्यूनस्य परिवृत्ति.

३०—भाविक

The figure भाविक is a tangible result of the poet's power of visualising things of the past or the future. Sometimes, the poet takes delight in recalling the vivid memories of the past and setting them forth before the reader as though they were events of the

present under his very nose. On occasions, a prophet that he is, the poet is found projecting his imagination into the future and giving us a vivid picture of the 'shape of things to come'. In short, the poet, in this figure, presents the past or the future *as though it were the present.* A historian unfolds to us the past, no doubt, but he treats of it as no more than past. A prophet gives us glimpses of the future but is too matter-of-fact to picture them as things of the present. Sometimes the poet may give us a भाविक also by describing something in the nature of a miracle, which he does not pretend to be a *vision,* but which is presented in such lucid words that the सहृदय feels it as a thing of the present. e. g. मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः । येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्य-कच्छपौ ॥ where the miracle of अगत्स्य witnessing मत्स्यावतार and कूर्मावतार in his act of drinking the ocean is described so effectively that the सहृदय feels the episode as being प्रत्यक्ष. Read **तर्कवागीश :**—मुनिः वर्णनाविशेषवशेन श्रोतृणां सन्निकृष्टवदवभासते ।

The figure भाविक not only typifies the power of the poet to visualise the past or the future, but something more. Like स्वभावोक्ति, it demands a perspicuity of expression, failing which the figure loses its force. The vision may be there, perfect in every detail, but if the poet is unable to reflect it in his words, it is still-born. There must be a happy balance between idea and expression. That is why आलंकारिकs like रुय्यक and जयरथ insist upon प्रसाद as a vital pre-requisite of भाविक. जयरथ, for instance, says :—यद्यपि वाचामाकुलत्वं सर्वत्रैव वर्जनीयं तथापि तत्तत्र वैषम्येणार्थविशेषाप्रतीतेर्विघ्नमात्रफलम् । इह तु तदाकुलत्वेनातीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वमेव न स्यादिति प्राधान्येनैतदुक्तम् ।.........इह हि केचिदर्थाः कविवचसि सुस्पष्टमधिरूढा अपि निजसौभाग्याभावात् तृणशर्करावत् सहृदयानामवज्ञास्पदतया नावधानार्हाः । केचिच्च सुभगा अपि दुर्भगशब्दोपारोहितया सहृदयानामावर्जका एवेत्युभयमपीहावश्यमाश्रयणीयम् ।

In fact, like श्लेष, भाविक was a काव्यगुण, not an अलंकार, in the opinion of भामह and दण्डिन्. दण्डिन्, for instance, says: तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । उद्भट was the first to assign to it the status of an अलंकार. Neither वामन nor रुद्रट recognised the figure. भोज recognised it. रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. रुय्यक and विश्वनाथ make an effort to prove that it is not a गुण, but an अलंकार. It is unfortunate that in the **र. गं.**, in its extant portion, the figure is not to be found, nor does जगन्नाथ reveal his attitude thereto while discussing प्रसाद as a शब्दगुण and अर्थगुण.

भाविक *vs.* स्वभावोक्तिः—As in स्वभावोक्ति, in भाविक we get a faithful portrayal of a theme which is arresting enough. But whereas, in

भाविक, the charm consists in *visualising* a past or a future event as a fact of the present, in स्वभावोक्ति, this element of visualization is conspicuously absent. The poet is content, in स्वभावोक्ति, with giving us a graphic study of an object, without attempting to transfer it from the past or future to the present. Read **सा. द.** :—न च स्वभावोक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद् वर्णनं स्वरूपम् । अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति । But it has to be recognised that the two figures are closely allied and not unfrequently is भाविक found blended with स्वभावोक्ति giving rise to संकर.

भाविक *vs.* **उत्प्रेक्षा** *and* **अतिशयोक्ति** :—When the poet, in भाविक, presents to us a भूत or भाविन् thing *as though* it were present, one is likely to mistake it for उत्प्रेक्षा, गम्य of course, due to the absence of संभावनप्रतिपादकs like इव, मन्ये etc. But there is a fundamental difference, between the two. Whereas in उत्प्रेक्षा, there is (साध्य) अध्यवसाय, connoted by 'as if', 'as though', in भाविक, there is no अध्यवसाय at all. Because when the poet transfers the past or the future to the present he and the reader both *forget* that it is a thing *not* of the present. Both look upon it as a thing of the present, *ipso facto*, due to the high pitch of emotion. Read **रुय्यक** :—नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रतीतेः इवार्थगर्भीकारेणायं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । तस्या अभिमानरूपाख्याध्यवसायस्वभावत्वात् । न ह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते । किं तर्हि काव्यार्थविद्भिः प्रत्यक्षत्वेन दृश्यत इति ।

Nor is भाविक अतिशयोक्ति. In अतिशयोक्ति, there is (सिद्ध) अध्यवसाय; here there is none. Read **रुय्यक** :—नहि भूतभावि अभूतभावित्वेन अध्यवसीयते, अभूतभावि भूतभावित्वेनापि, प्रत्यक्षमप्रत्यक्षगतत्वेन, अप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षत्वेन. It is not अध्यवसाय when the अप्रत्यक्ष is visualised as the प्रत्यक्ष. Because when the thing is *visualised*, there is no element of आहार्यत्व therein; whereas अध्यवसाय is always आहार्य or intentional. Like a योगिन्, the कवि *actually* gets the vision of the past or the future. Read **जयरथ** :—योगिनां अतीन्द्रियार्थदर्शने यथा भावना निमित्तं तथैव काव्यार्थविदामपीत्यर्थः ।

For **भाविक** *vs.* **भ्रान्तिमान्**, See **भ्रान्तिमान्**.

Note the following scheme :—

भाविक

भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वे (1)	भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वे (2)

Essentials :—[भावः (= कवेरभिप्रायः) अत्र अस्तीति—**मम्मट**, acc. to whom in the figure is embodied a *cherished* intention of the poet.

मम्मट's explanation reminds one of **दण्डिन्**'s explanation भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि संस्थितः । **रुय्यक** attempts two explanations. (i) कविगतो भावः आशयः श्रोतरि प्रतिविम्बत्वेन अस्तीति; or (ii) भावो भावना वा पुनः पुनः चेतसि निवेशनं सोऽत्रास्तीति । The first explanation is based upon प्रसाद which, as we saw, is necessary for the figure. The second draws attention to the play of भावना or mental impression in the figure, and is akin to मम्मट's explanation]. (1) The poet like a mystic *visualises* as actually present before him a thing of the past or the future. (2) This is due to the thing being striking (अत्यद्भुत) enough to leave an impression (भावना) on his mind. (3) There cannot be a भाविक with a thing of the present. (4) The poet's diction ought to be perspicuous (प्रसादयुक्त). Otherwise, his own vision will not be communicated to the reader or श्रोतृ. Read **प्रतीहारेन्दुराज**:—तत्र वाचामनाकुलता...... झडिति अर्थप्रतीतिकारिता । तस्यां हि सत्यां कवेः सम्बन्धी यो भावः......स सहृदयैः श्रोतृभिः स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काव्यप्रतिविम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते । (5) The poet and the reader actually feel the thing as one of the present. There is no आहार्यत्व. It is as much real to them as योगिप्रत्यक्ष is to the योगिन्. (6) Just as it is not आहार्य, it is not भ्रान्त also. In भ्रान्ति, one gets perverted knowledge due to delusion, though the experience is not आहार्य. In भाविक, there is no perverted knowledge at all. Read **रुय्यक**:—न चेयं भ्रान्तिः । भूतभाविनः भूतभावितयैव प्रकाशनात् । (7) Or sometimes, as in मुनिर्जयति etc., the poet merely describes a wonderful thing of the past, without claiming it to be a vision, but so lucidly that it appeals to the सहृदय as if it were a thing of the present.

§ **सू. ४९. प्रत्यक्षा इव** etc. **प्रत्यक्षा इव** As we saw above, भाविक should not be mistaken for गम्या उत्प्रेक्षा with इव etc. understood. Possibly the definition would have become more precise with प्रत्यक्षा एव. The भावs *actually* become प्रत्यक्ष to the poet (and the सहृदय). Note that **मम्मट** overlooks प्रसाद on which earlier आलंकारिकs like **उद्भट** had laid so much stress. Or, is प्रसाद presupposed in प्रत्यक्षाः क्रियन्ते? **रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित,** for that matter, do not refer to प्रसाद, in their definitions of the figure. **सं. प्रकाशिनी** says that this omission has broadened the scope of the figure: अत: शब्दानाकुलत्वं विशेषमनपेक्ष्य सर्वभेदोपसंग्रहाय 'प्रत्यक्षा...भूतभाविनः' इत्येतावदेव लक्षणं कृतम् । **भावाः** facts. **भूतभाविनः** Belonging to the past or the future. There cannot be a भाविक with वर्तमान things. Note that the भावs must be poetically striking (विच्छित्तिविशेषवन्तः).

वृत्ति :—भूताश्च etc. This is to guard against भूतभाविनः being interpreted as a कर्मधारय. If interpreted as a कर्मधारय (भूताश्च ते भाविनश्च)

it would mean those that occurred in the past and are *again* to occur in the future. This is not the intended meaning which is भूताश्च भाविनश्च—a द्वंद्व—things of the past and the future. **भावः कवेरभिप्रायः** etc. The name explained. The figure is so called because therein is embodied the cherished intention (अभिप्राय) of the poet, which is to visualise the भूत or भाविन् as प्रत्यक्ष and to communicate the same to the सहृदय. Some explain this clause differently : कवेर्भावः श्रोतरि प्रतिबिम्बत्वेन अस्ति इति. In this figure, the भाव (= भावना) of the poet is reflected also in the सहृदय, of course due to प्रसाद or perspicuity of expression. **भाव** मम्मट interprets as अभिप्राय; others as भावना, the mental impression left by an अद्भुत पदार्थ which (impression) is responsible for its being recalled to mind again.

St. 109. आसीदञ्जनं etc. Illustrates भाविक. *a* illustrates भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं ; *b* भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वम्. The eyes of a beautiful lady that had once collyrium in them and her figure that has prospects of wearing ornaments in future are visualised as being in that state *at present* **आसीदञ्जनमत्रेति** *as they were* when they had the अञ्जन in them. **भाविभूषणसंभारां आकृतिं** Your figure decked with *prospective* ornaments. Add : " Here, in the first half there is a visualization of the past ; in the second, of the future." in the Translation.

Here अञ्जनवत्त्व of the past and भूषणसंभारवत्त्व of the future are visualised as प्रत्यक्ष. Hence the stanza embodies two भाविकs ; भूतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं and भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वम्. **रा. तर्कवागीश (सा. द.)** gives a picturesque context for the stanza :—नयनशोभाविशेषवशेन अञ्जनम् । सौन्दर्यातिशयवशीकृतस्य धनिनः पत्युरादरातिशयेन भूषणसम्भारमनुमाय सख्या तथा अभिहितं यथा भूतभाविनावपि अञ्जनभूषणसंभारौ सन्निकृष्टश्रोतॄणां प्रत्यक्षवद् भासेते । केचित्तु यौवनोद्भेदादञ्जनं विनापि चक्षुषि तच्छोभा । भूषणाभावेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भ इति व्याचक्षते तन्न । तादृशार्थस्य व्यञ्जनाभावेनाप्रतीतेः ।

३१—काव्यलिङ्ग

काव्यलिङ्ग or, simpler still, काव्यहेतु is put by उद्भट in the same group as भाविक and this explains the sequence of the two figures in the काव्यप्रकाश. The essence of the figure is better understood with the name काव्यहेतु, than काव्यलिङ्ग. In fact उद्भट in his enumeration of the group uses the name काव्यहेतु, though, in the definition, he uses the subtler, and yet, more popular name काव्यलिङ्ग—लिङ्ग being a probative हेतु in the तार्किक terminology : लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थः इति लिङ्गं हेतुः. धूम is लिङ्ग in relation to वह्निज्ञान.

काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु is a poetical cause. What is meant by the cause being poetical is that it is not the *formal*, dryasdust probative cause like धूम, familiar to the तार्किक but has to be poetically charming. This poetical charm when analysed still further resolves into two factors: (i) the charm inherent in the theme itself; and (ii) the charm due to its हेतुत्व being suggested, and not expressed.

इरावती, in the **मालविकाग्निमित्र ३. २३.** slights अग्निमित्र by ignoring his प्रणिपात (प्रणिपातलङ्घन). अग्निमित्र, at the end of the affair, says: मन्ये प्रियाहृतमनाः तस्याः प्रणिपातलंघनं सेवाम्–I look upon the प्रणिपातलंघनं as an obligation (सेवा) done to me! We feel puzzled to know how प्रणिपातलंघन, which is normally an insult, could be an obligation? But our doubts are set at rest as we scan the word प्रियाहृतमनाः. What in ordinary circumstances, would have proved to be an insult becomes सेवा, *because* अग्निमित्र is for the nonce involved in a love-intrigue with मालविका and to that intrigue प्रणिपातलंघन will be of utmost service. So प्रियाहृतमनाः embodies a हेतु that explains why प्रणिपातलंघन is a सेवा. And further, that it is a हेतु has to be guessed only; there is no Ablative like प्रियाहृतमनस्त्वात्, nor any word *explicitly* stating it to be a हेतु. The हेतुत्व प्रियाहृतमनाः is therefore suggested, व्यंग्य. Thus, in effect, प्रियाहृतमनाः gives us a काव्यलिङ्ग for two reasons: (1) because it is poetically striking; and (2) because its हेतुत्व is a matter for suggestion. Whoever denies that suggestion is always at a premium in poetry? Read **र. गं.** :—गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिङ्गताभ्युपगमात् ।

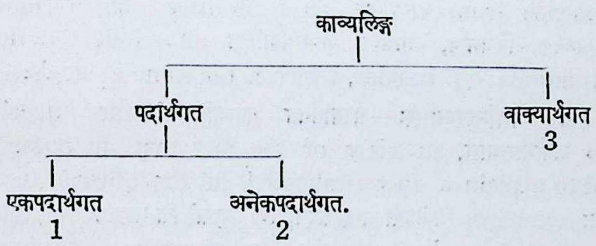
The illustration above gives us a काव्यलिङ्ग of a forceful character because it is employed in accounting for a paradox (विरोध) viz. प्रणिपातलंघनस्य सेवात्वम्. And one must admit that the most pronounced काव्यलिङ्गs are those that feature with paradoxes and seek to explain them. That way, उक्तनिमित्ता विभावना and उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति must always embody a काव्यलिङ्ग, provided, of course, the fact that the particular thing is the निमित्त is implied (गम्य) and not expressed. Thus in the instance:—कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने । नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ given to illustrate उक्तनिमित्ता विशेषोक्ति, we have a काव्यलिङ्ग. Because, अवार्यवीर्याय, which is the निमित्त for कारणभावे कार्याभाव, is a गम्य निमित्त. If it were a वाच्य निमित्त like अवार्यवीर्यत्वात्, there would not have resulted any काव्यलिङ्ग.

But काव्यलिङ्ग may appear even in less pronounced forms. This it does when it features as an adjunct not of any विरोध, but of some other fact, poetically striking. When कण्व says (**शाकुन्तल ४. २०.**):—शममेष्यति मम

शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् । उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥, we have a काव्यलिङ्ग in *b*, not as an adjunct to any विरोध. कण्व says that his grief would be sustained as he would look at the नीवारs, offered by शकुन्तला in worship, growing into shoots. Here the sight of नीवारबलि is the हेतु for शोकाशमन and in शोकाशमन there is no विरोध involved. Similarly, in जितोऽसि मन्द कन्दर्प, मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः । (कु.), मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः is the हेतु of मदनजय and in मदनजय there is no विरोध standing in need of being explained.

काव्यलिङ्ग may present itself in the body of a single word or in a set of words or in the body of a sentence. In मन्ये प्रियाहृतमनाः etc., it is embodied in the single word, albeit compounded, प्रियाहृतमनाः. In शममेष्यति मम etc., it presents itself in the set of words: उटजद्वारि विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः, which is only a phrase and not a complete वाक्य. In जितोऽसि मन्द etc., the figure is incorporated in the वाक्य, मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ।.

This gives us the following scheme :—

Is काव्यलिङ्ग an अलंकार? Since in काव्यलिङ्ग we have nothing more striking than a हेतु embodied in a पदार्थ or वाक्यार्थ, and since this हेतु only serves to explain a fact that would otherwise have remained unaccounted for and thus left a lacuna (अपेक्षा) in our knowledge of the fact, some आलंकारिकs like **जयरथ** question its claim to be an अलंकार. At best, it could be looked upon as immunity from the दोष of हेत्वभाव, but not as a positive अलंकार, they argue. Read **जयरथ** :—ननु हेतोर्वाक्यपदार्थोभयोपनिबन्धे न कश्चिद् विच्छित्तिविशेषः प्रतीयत इति कथमस्य अलंकारत्वमुक्तम् । ...... कविप्रतिभात्मकस्य विच्छित्तिविशेषात्मकस्यालंकारत्वेन उक्तत्वात् ।...... सत्यम् । यद्यपि एवमुपनिबन्धस्य वस्तुवृत्तेरसंभवान्न कश्चिदतिशयः प्रतीयते, तथापि ग्रन्थकृता (=रुय्यकेण) प्राच्यैर्लक्षितत्वादेतदिह लक्षितम् । **जगन्नाथ** admits the figure but refers casually to this view :—अत्र वदन्ति, काव्यलिङ्गं नालंकारः । वैचित्र्यात्मनो विच्छित्तिविशेषस्य अभावात् । ...... हेतुहेतुमद्भावस्य वस्तुसिद्धत्वेन कविप्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् । अत एव चमत्कृतिरपि दुर्लभा । ...... तस्मात् **निर्हेतुरूपदोषाभावः** काव्यलिङ्गं इत्यपि वदन्ति ।

There is much to be said for this view. काव्यलिङ्ग is no doubt in a large number of cases of its occurrence too colourless to deserve the distinction of an अलंकार. That commentators like **मल्लिनाथ,** while commenting on the काव्यs, should stumble upon this figure in every nook and corner of the काव्यs, shows its cheapness. But with all that, it cannot be gainsaid that sometimes the figure does present itself in a striking form indeed, as in the stanza from the शाकुन्तल, शममेष्यति etc. cited above. Even such a stalwart आलंकारिक as **दण्डिन्** had to concede that there *is* an अलंकार in such हेतुs. [दण्डिन् had no काव्यलिङ्ग; but हेतुs of a wide range.] : अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः । उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् । **अलंकारतयोद्दिष्टम्** : ...... । (का. द. २.२३६-२३७.) Earlier, दण्डिन् had said : हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचा**मुत्तमभूषणम्** । (का. द. २.२३५.)

Though the name काव्यलिङ्ग was first introduced by उद्भट, who also gives it the other name काव्यहेतु, still the figure in essence goes back to the days of दण्डिन् who, as seen above, names it हेतु. भामह did not recognise हेतु [हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः । २. ८६.] वामन has neither हेतु nor काव्यलिङ्ग. रुद्रट has हेतु but it is different in essence from काव्यलिङ्ग, as it is based on अध्यवसान of कारण as कार्य. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admit the figure काव्यलिङ्ग. विश्वनाथ admits हेतु besides, which is the same as रुद्रट's.

काव्यलिङ्ग *vs.* **अर्थान्तरन्यासः**—वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग bears a slight resemblance to अर्थान्तरन्यास, in view of the fact that, in both, one वाक्य is adduced to explain a fact embodied in the other. Just as मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः explains जितोऽसि मन्द कंदर्प, so दुष्करं किं महात्मनाम् explains हनूमानब्धिमतरत्. That way, in both the figures, the poet aims at समर्थन. But (1) whereas in काव्यलिंग, the समर्थन takes the form of a fact being *due to* some circumstance, in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन takes the form of a particular fact being *typical of* some general truth, or a general maxim being *illustrated by* a particular fact. (2) This results in the two वाक्यs being related as कार्य-कारण in काव्यलिङ्ग, and सामान्य-विशेष in अर्थान्तरन्यास. How कार्य-कारणभाव is absolutely different from सामान्य-विशेषभाव needs no elaboration. Read **कुवलयानंद** :—समर्थ्य-समर्थकसंबंधेऽर्थान्तरन्यासः । तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम्. When **विश्वनाथ** says: निष्पादकः हेतुः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकः अर्थान्तरन्यासस्य, he seems to take an unjustifiably narrow view of समर्थकत्व, which is equally present in काव्यलिङ्ग. **जगन्नाथ,** while criticising **अप्पय्यदीक्षित**, does appear to concede that in काव्यलिङ्ग also we have समर्थन, but without सामान्य-विशेषभाव. (3) In काव्यलिङ्ग both the वाक्यs relate to the प्रस्तुत. For, the कार्य is as much प्रस्तुत as the कारण. In अर्थान्तरन्यास, one वाक्य relates to the

प्रस्तुत, the other to the अप्रस्तुत. If the सामान्य is प्रस्तुत, the विशेष is अप्रस्तुत and *vice versa.*

For **काव्यलिङ्ग** *vs.* **परिकर,** see **परिकर.**

For **काव्यलिङ्ग** *vs.* **अनुमान,** see **अनुमान.**

Essentials :—[काव्याभिमतं लिङ्गम्—A cause poetically conceived. लिङ्ग्यते गम्यते अनेन अर्थः इति लिङ्गं हेतुः।] (1) Here the poet aims at elucidating some fact and thereby removing the lacuna in our understanding of it by assigning some cause for it. (2) Though this is the aim, the poet will never declare *openly,* nor formally, (न ह्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः क्रियन्ते।—**रुय्यक**) that a particular thing is occasioned by some other thing. In other words, the cause will not be put in the Instr. or Abl., nor will the poet use words like हि., यतः etc. Thus, in अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः। परभृतविरुतं कलं **यतः,** प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥—**शाकुन्तल** ४.९., owing to the use of यतः in *c,* there is no काव्यलिङ्ग. Read **सा. द.** :—न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः। त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला **हि** सा॥ इत्यत्र हि-शब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलंकारः। वैचित्र्यस्यैवालंकारत्वात्। Similarly, **र. गं.** :—पंचम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वकस्य हेतोरेव वारणायोपपादकत्वेन विवक्षित इति। न तु शब्दात्तेन रूपेण बोधितः इत्येतदर्थफलकम्। तेन 'भयानकत्वात् परिवर्जनीयो, दयाश्रयत्वादसि देव सेव्यः' इत्यादौ नायमलंकारः। गम्यमानहेतुकत्वस्यैव हेतोः सुन्दरत्वेन आलंकारिकैः काव्यलिङ्गताभ्युपगमात्। (3) When हेतुत्व is thus implied, it becomes poetical. (4) Also the हेतु must be striking in itself. (5) This means that the हेतु becomes poetical for two reasons : (a) because it is striking in itself; and (b) because its हेतुत्व is suggested. (6) When the हेतु explains a विरोध or paradox, it is more striking than when it merely accounts for a simple thing (उपबृंहण—as **दण्डिन्** says). (7) The हेतु may be embodied in a पद (simple or compounded), in a group of पदs or in a वाक्य. (8) When embodied in a वाक्य, there are bound to be at least two वाक्यs, for हेतु one, for कार्य the other. (9) The way in which हेतुत्व is suggested by the poet is : In the case of पदs, he reduces the हेतु to adjectives, which may sometimes take the form of locative and genitive absolutes. In the case of वाक्यs, he studiously omits particles like हि, यतः, and words like यस्मात् etc. Cp. प्रियाहतमनाः, नीवारबलिं विलोकयतः, मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः, in the उदाहरणs above.

§ **सू. ५०. काव्यलिङ्गं हेतोः** etc. Construe : हेतोः वाक्य-पदार्थता काव्यलिंगम्। काव्यलिङ्ग occurs where a cause is embodied in a वाक्यार्थ or **पदार्थ.** In the definition मम्मट overlooks the requirement of the हेतुत्व **being गम्य.**

St. 110. **वपुःप्रादुर्भावात्** etc. Illustrates वाक्यार्थगत काव्यलिङ्ग. A devotee of शिव sings in praise of a प्रणति to शिव. He failed to make a bow to शिव, and became a संसारिन्. Later he saluted शिव and became मुक्त. *ab* Construe :—पुरारे, वपुःप्रादुर्भावाद् इदं अनुमितं (यत्) प्रायः पुरा जन्मनि क्वचिदपि भवन्तं न प्रणतवान्। **वपुःप्रादुर्भाव** The fact that I have a body i. e. I am a संसारिन्. I became a संसारिन् because, in all probability, I did not salute you in my births past. *cd* Construe : संप्रति नमन् मुक्तः अहं अतनुः सन् अग्रे अपि अनतिभाक् (भविष्यामि)। महेश, तदिदं अपराधद्वयं अपि क्षन्तव्यम्। The idea is : Now that I salute you, I shall become मुक्त in the future (अग्रे). And once I become मुक्त, I shall be unable, in the absence of a body, to salute you. मुक्त persons have no body. **अनतिभाक्** failing to salute. **तदिदं अपराधद्वयं** viz. the अपराध of अनमन in the past lives due to which I became a संसारिन् and the अपराध of अनमन (=अ-नति) in future due to my being bodiless in my state of मुक्ति.

Here अपराधद्वय mentioned in *d* calls for an explanation and it is given in the two वाक्यs : पुरा भवन्तं न प्रणतवान् and अग्रेऽपि अनतिभाक् (भविष्यामि). Had this explanation not been given, we would have been puzzled to know what the two अपराधs were. But even when the explanation is given the poet nowhere says openly that it is owing to the facts in *abc* that the अपराधs were committed. That is why it is a काव्यलिङ्ग embodied in the वाक्यार्थs in *abc*. Note that मोक्षनामनि महामोहे embodies an अपह्नुति. **मा. चं.** calls it रूपक. Incorrect.

St. 111. **प्रणयिसखी** etc. Illustrates अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. माधव deals a deadly blow to अघोरघण्ट who is about to slay मालती. Construe :—यत् (मालत्याः वपुः) प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः शिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति, तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः तव शिरसि अकाण्डयमदण्ड इव एष भुजः पततु। *ab* मालती's figure is so tender that even when struck by the delicate शिरीष flowers, it used to get hurt. **प्रणयिसखी** etc. The strokes of शिरीष flowers which she got (अधिगत) owing to the love for jokes (परिहासरस) on the part of her loving friends. They in their merriment threw flowers at her. **प्रणयिसखी** indicates that their floral attack could not have been harmful. **अकाण्डयमदण्ड** The Death's Rod suddenly brought into use.

Here तव शिरसि एष भुजः पततु is accounted for by तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः. I ply this arm against you, because you are killing her—is the idea. The हेतुत्व in तत्र वपुषि etc. is only suggested. [It would have been expressed if the words were something like यतः

शस्त्रमुपक्षिपसि तस्मात्.........]. Thus the हेतु, which is suggested as such, being present in तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः, we get अनेकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. Note that the अनेकपदs are not a वाक्य for want of a finite verb.

St. 112. भस्मोद्धूलन etc. Illustrates एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग. A मुक्त person bids farewell to all the appurtenances of भक्ति which are no more useful to him. When a person has attained मोक्ष, the highest goal, the साधनs have no use for him. **भस्मोद्धूलन** (उद्धूलनं from the Denom. धूल्य from धूलि) besmearing of ashes. शुभं = भद्रं farewell to thee ! *b* The idea is: I shall no more make use of the flight of steps leading to the temple of शिव. *cd* Construe:—अद्य आराधन-तोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे । Today, we (i. e. I) are being placed in that great delusion, named मोक्ष, which puts an end to the light of pleasure due to our attending on you (i. e. भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला and सोपानपरंपरा), by शिव (= विभु) who is pleased with the worship. **युष्मत्** *etc.* when in the stage of a मुमुक्षु, yet to become मुक्त, a person gets pleasure from a devoted attention (सपर्या) to the साधनs like भस्मोद्धूलन, रुद्राक्षमाला etc. This pleasure is conceived as आलोक, light. **मोक्षनामनि महामोहे**; मोक्ष is ironically conceived as a serious delusion, or better still, a serious swoon because, as in a swoon, the मुक्त gets blinded for want of the light (आलोक) of सपर्यासुख !

Here, when we are perplexed at the exalted मोक्ष being described as महामोह, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि explains the propriety, as seen above. That युष्मत्सपर्यालोकोच्छेद is the cause of महामोह is only suggested. Hence this is एकपदार्थगत काव्यलिङ्ग, युष्मत्सपर्यालोकोच्छेदिनि being one पद, albeit compounded. Note that here काव्यलिङ्ग explains the विरोध between मोक्ष and महामोहत्व.

एषु अपराधद्वये etc—एषु *sc.* उदाहरणेषु. Construe:—अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोः अनमनं उक्तरूपः (*i. e.* वाक्यार्थात्मकः) हेतुः । भुजपाते शस्त्रोपक्षेपः उक्तरूपः (*i. e.* अनेकपदार्थात्मकः) हेतुः । महामोहे च सुखालोकोच्छेदित्वं उक्तरूपः (i. e. एकपदार्थात्मकः) हेतुः ।. For explanation see the appraisal of the उदाहरणs given above. **पूर्वापरजन्मनोः अनमनम्** In former births he failed to salute, hence he became a संसरिन्. Later (अपरजन्मन्), when he became मुक्त, he could not salute for want of a शरीर. **अपरजन्मन्** i. e. the one in which he became मुक्त. **उक्तरूपः** i. e. वाक्यार्थरूप, अनेकपदार्थरूप and एकपदार्थरूप.

३२—पर्यायोक्त

पर्यायोक्त is circumlocution, a euphuistic expression. It consists in the poet's conveying his message not by direct mention, but by

resorting to an indirect mode of expression, which he does to secure a greater poetical effect. रघु was victorious against the हूणs. A historian would have said: रघु won a victory over the हूणs. कालिदास means to convey the same idea. But a poet that he is, he is not to remain content with so bleak an expression as that. Rather would he say: रघु's exploit ordered a ruddy tinge (of sorrow) to appear on the cheeks of the हूण beauties: तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम्। कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्॥ **रघुवंश.** ४.६८. So when the poet **मेण्ठ** (?) wants to refer to the conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, he says: स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसंभोगलालिताः। सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः॥ (अ. स.) His warriors handled the पारिजात blossoms which until now only went to adorn शची's hair. It has almost become a mannerism with the Sanskrit कविs to drive at the prowess of their heroes by dilating upon its consequences such as the sad plight of the enemies' widows (cp. St. 179).

This makes it clear how a poet can adopt a picturesque mode of expression to convey some simple message of his. This picturesque mode is पर्याय, which, as दण्डिन् explains, is प्रकारान्तर, भङ्ग्यन्तर, a high-flown style different (अन्तर) from the direct expression. And the statement employing this mode is, therefore, called पर्यायोक्त. Some, like **अभिनवगुप्त**, interpret the word पर्याय as व्यङ्ग्य:—पर्यायेण वाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यङ्ग्येनोपलक्षितमुक्तं अभिहितं पर्यायोक्तम्। (Cited in र. गं.). They explain the name in the light of the message which the poet *suggests* in the figure.

The **व्यङ्ग्य** in **पर्यायोक्त**:—This brings us to the question of व्यङ्ग्य in पर्यायोक्त. The message the poet wants to give is the व्यङ्ग्य, in the figure. Normally, we have seen that the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ of a वाक्य stand wide apart. But in the case of पर्यायोक्त, वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are almost *identical*. This seems peculiar enough, but आलंकारिक्स explain it by saying that here we get the identity of वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ due to the poet adopting a mode for the वाच्य which is different from that of the व्यङ्ग्य. Read **र. गं.**:—तेन पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण उक्तं अभिहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यत्व-वाच्यत्वयोर्विरोधादसंगतमिति नाशङ्कनीयम्। एकस्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात्।

What is meant by वाच्य-व्यङ्ग्ययोरैक्य in पर्यायोक्त is that the two do not stand wide apart. One is *practically the same* as the other. Since there is no rule defining the scope of व्यङ्ग्य within particular limits, we get व्यङ्ग्यs and व्यङ्ग्यs, some nearer the वाच्य than others.

Thus in तत्र हूणावरोधानां etc., the वाच्य (that रघु by his exploit brought a ruddy hue to the cheeks of the हूण women) and the व्यङ्ग्य (that रघु vanquished the हूणs) are not as wide apart as the वाच्य and व्यङ्ग्य in निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं etc. : (उ. I. 2.)

वाच्य-व्यङ्ग्य सम्बन्धs in **पर्यायोक्त**: आलंकारिकs have attempted to analyse this identity in diversity. As seen above, they account for वाच्य and व्यङ्ग्य being (practically) the same as a result of प्रकारान्तराश्रयण. And what is meant by प्रकारान्तराश्रयण will be clear if we recall the heads to which **जगन्नाथ** reduces all the प्रकारs. He says: (1) The वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कारण; (2) The वाच्य may be कारण, the व्यङ्ग्य कार्य; or (3) The वाच्य may be in some other relation like साहचर्य with the व्यङ्ग्य. Read अयं चालंकारः क्वचित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे, क्वचित् कार्येण कारणस्य, क्वचिद् उभयोदासीनेन संबन्धिमात्रेण संबंधिमात्रस्य च इति विपुलविषयः। Of these, the first is of frequent occurrence. तत्र हूणावरोधानां illustrates it because therein the कार्य viz. हूणसुंदरीकपोल-पाटलिमा is वाच्य and the कारण viz. हूणपराजय is व्यङ्ग्य. The second is illustrated by अपकुर्वद्भिरनिशं धृतराष्ट्र तवात्मजैः । उप्यन्ते मृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम् ॥ **(र. गं.)** Here the कारण, कौरवनाशबीजावाप is वाच्य; the कार्य, कौरवनाश is गम्य. The third is illustrated by सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रञ्जयतः करैः। अङ्गरागं सृजत्याशिस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ Here सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रञ्जयतः have the वाच्यार्थः one whose garment is tinged by the Sun and the Moon and the व्यङ्ग्यार्थ one whose garment is sky and still these are not related by कार्य-कारण-संबंध, but by साहचर्य the sun and the moon with आकाश.

As said above, of these the first is of usual occurrence. In fact आलंकारिकs like **रुय्यक, जयरथ** seem to refer to it *alone* as playing part in पर्यायोक्त. Says **रुय्यक** :—नहि तस्यैव तदैव तयैव विच्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च संभवति। अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । In fact, जगन्नाथ refers to a view according to which the second: कारण वाच्य and कार्य व्यङ्ग्य is thrown out for want of वैचित्र्य :–एतेन कार्यात् कारणप्रतीतिवत् कारणात् कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावात्—इति टीकाकारोक्तमपास्तम्. The third head, though mentioned by र. गं., does not seem to be much in vogue among आलंकारिकs.

The question arises, if वाच्य-व्यङ्ग are related as कार्य–कारण etc., how are they regarded as अभिन्न in पर्यायोक्त? The answer lies in the fact that though the two are related as कार्य-कारण, etc., both are *equally prominent* in the poet's eye. In other words, to the poet, the वाच्य कार्य is as much प्रस्तुत as the व्यङ्ग्य कारण, to speak of one of the three प्रकारs. Both are equally प्रतिपिपादयिषित by him, so much so, that there is no risk of one becoming अप्रस्तुत and the other प्रस्तुत. It

would be helpful to recall in this connection the analogous case of व्याजस्तुति, where, as we pointed out, though the वाच्यार्थ and व्यङ्ग्यार्थ are स्तुति and निन्दा or *vice versa,* both are equally प्रकृत. Read **र. गं.**:—अप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतकारणावगमने अप्रस्तुतप्रशंसैव । प्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमनं तु पर्यायोक्तस्य विषय इति **अलंकारसर्वस्वकारादिभिः** प्राचीनैः कृतः विषयविभागः...... ।

पर्यायोक्त *vs.* **व्याजस्तुतिः**—This brings us to the distinction between the two figures. Though in both there is व्यङ्ग्यार्थ not too sharply divided from the वाच्यार्थ, though in both there is भङ्ग्यन्तरसमाश्रय in the matter of the वाच्य, still (i) whereas in पर्यायोक्त, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण, कारण-कार्य, or by some other संबन्ध, in व्याजस्तुति, the वाच्य-व्यङ्ग्य are related as निन्दा-स्तुति, or स्तुति-निन्दा. (ii) That way पर्यायोक्त may be taken as a broader class, from which व्याजस्तुति, a smaller class, developed into a separate figure.

पर्यायोक्त *vs.* **अप्रस्तुतप्रशंसाः**—Though in पर्यायोक्त, the वाच्य and व्यङ्ग्य are related as कार्य-कारण or कारण-कार्य, as in अप्रस्तुतप्रशंसा, in two varieties of which कार्य-कारण, and कारण-कार्य are related as अप्रस्तुत-प्रस्तुत, still, as seen above, (i) in पर्यायोक्त, both वाच्य and व्यंग्य are प्रस्तुत, while, in अप्रस्तुतप्रशंसा, वाच्य is अप्रस्तुत, व्यङ्ग्य प्रस्तुत. Read **रुय्यक**:—अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । कार्यादेरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत एव अप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । See **र. गं.** cited above **सा. द.**:—इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत् प्रस्तुतम् । (ii) According to the followers of the ध्वनि-school, in पर्यायोक्त, व्यङ्ग्य is वाच्यपर, i. e. the व्यंग्य is subservient to the वाच्य; while in अ. प्र., the वाच्य is व्यङ्ग्यपर, i. e., the वाच्य is subservient to the व्यङ्ग्य. Read **र. गं.**:—अस्मिश्चालंकारे व्यंग्यं वाच्यपरम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम्,...इति ध्वनिकारानुयायिनः।

Though thus the two figures are differentiated, occasionally it is possible for one and the same stanza being assessed with equal justice, by one as पर्यायोक्त and by another as अप्रस्तुतप्रशंसा. Thus we find राजन् राजसुता etc. (St. 49.) given by some आलंकारिक like रुय्यक to illustrate पर्यायोक्त, while मम्मट gives it as an instance of अ. प्र. In such doubtful cases, one has only to justify one's view-point. One making a plea for पर्यायोक्त must show that both वाच्य-व्यङ्ग्य are equally प्रस्तुत and that वाच्य is merely a भङ्ग्यन्तर of the व्यङ्ग्य, and more striking than it. And one who claims it to be अ. प्र. must prove that the वाच्य is अप्रस्तुत, व्यंग्य प्रस्तुत, due to there being a wide gulf between the वाच्य and व्यङ्ग्य. Read **मा. चं.** कारणवत् कार्यस्यापि वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतत्वे, कार्यद्वारा आत्मभंग्यंतरेण कारणस्योक्तावत्र पर्यायोक्तालंकारः । कारणापेक्षया कार्यस्य अतिचारुत्वमिति कार्यमतिरिच्येत । कारण-कार्ययोः प्रस्तुताप्रस्तुतत्वे अप्रस्तुतप्रशंसा ।

पर्यायोक्त dates back from भामह and दण्डिन्. भामह conceived it on lines adopted by later आलंकारिकs. दण्डिन्'s पर्यायोक्त is different from that of others. It consists in the employment of a pretext to achieve one's aim. उद्भट's definition is like भामह's with slight new additions. वामन did not admit the figure. रुद्रट admitted it under the name पर्याय (१). रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित: all admit it. अप्पय्यदीक्षित admits, in addition, a second variety on the pattern of दण्डिन्'s पर्यायोक्त.

Essentials :—[पर्यायेण (=भङ्ग्यन्तरेण) कथनात् पर्यायोक्तम्—**मम्मट**] (I) The poet must resort to a वाच्य which, though circumlocutory, is more picturesque than the व्यङ्ग्य. (2) The वाच्य-व्यङ्ग्य are generally related as कार्य-कारण. (3) In some cases, they may be related by कारण-कार्य संबन्ध or even by some other संबन्ध like साहचर्य. (4) In the poet's eye and to the सहृदय both वाच्य-व्यङ्ग्य must be almost identical and both प्रतिपिपादयिषित i.e. sought to be conveyed. (5) Both must therefore be प्रस्तुत.

§ **सू. ५१. पर्यायोक्तं** *etc.* Construe :—**पर्यायोक्तं** *etc.* वाच्य-वाचकत्वेन विना यद् वच: i. e. A statement, not by a direct mode of expression (वाच्य-वाचकत्व), but by suggestion (अवगमनव्यापार—as the वृत्ति says).

वृत्तिः—वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेन अवगमनव्यापारेण By the process of suggestion which is distinct from straightforward expression. **वाच्य-वाचकभाव** operates where the matter sought to be conveyed is conveyed directly. **पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम्**. The name explained पर्याय is भङ्ग्यन्तर=प्रकारान्तर a different mode, a stylistic variant. **र. गं.** explains :—येन रूपेण विवक्षितोऽर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भङ्ग्यन्तरम्। आक्षेपो वा। We have already seen how this भङ्ग्यन्तर amounts to (1) कारणे प्रतिपिपादयिषिते कार्यप्रतिपादनं, or (2) कार्ये प्रतिपिपादयिषिते कारणप्रतिपादनं, or (3) सम्बन्ध्यन्तरे प्रतिपिपादयिषिते सम्बन्ध्यन्तरप्रतिपादनं. Of these the first प्रकार is the most often referred to, as shown already. Read **जयरथः**—अभिधीयमानं हि कार्यं तदविनाभावित्वात् स्वसिध्दये कारणमाक्षिपति इति गम्यमपि तद्वाच्यायमानं इति यदेव गम्यते तस्यैव भङ्ग्यन्तरेणाभिधानम्. **भाङ्गि** (or ङ्गी) is प्रकार, a roundabout way of expression. Note that acc. to the आलंकारिकs, the वाच्यार्थ is more striking than व्यंग्य, in this figure. **कु.**:—यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विवक्षितरूपादपि चारुतरेण केनाचिद् रूपान्तरेण अभिधानं पर्यायोक्तम्. Again **रुय्यक** (at अप्रस्तुतप्रशंसा):—तत्र (पर्यायोक्ते) हि कारणापेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौंन्दर्यमिति तदेव वर्णितम्।

St. 113. यं प्रेक्ष्य etc. Illustrates पर्यायोक्त. Description of the plight of ऐरावण and हरि (इन्द्र) who, at the sight of हयग्रीव (or रावण ?), were weaned of ichor and pride respectively. Construe :—यं प्रेक्ष्य मदेन ऐरावण-

मुखे चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता। मानेन हरेः (=इन्द्रस्य) हृदये चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता। यं हयग्रीवं or रावणं. चिररूढापि निवासप्रीतिः i. e. ऐरावण's मद had never subsided upto now, for want of one who could tame him. इन्द्र continued to be vain until now for want of a match. **हरि** = इन्द्र. **ऐरावण** or ऐरावत—Indra's elephant. So called because he was churned out of the ocean (= इरावत्)

Here the व्यङ्ग्य, as the वृत्ति says, is that ऐरावण and इन्द्र were respectively weaned of ichor and vanity. But it is conveyed by the words, मदमानाभ्यां निवासप्रीतिरुज्झिता, which are indeed more charming than the व्यङ्ग्य. Note that here, the वाच्य is कारण, व्यंग्य कार्य, निवासप्रीतित्याग being responsible for मदमानमुक्ति. This is therefore पर्यायोक्त.

But if the व्यंग्य were viewed as conquest of स्वर्ग by हयग्रीव, the वाच्यार्थ will be the कार्य, the *effect* of स्वर्गजय, the कारण. In other words, the stanza will describe the *effects* on ऐरावण and इन्द्र of the conquest of heaven by हयग्रीव. This indeed would be a better appreciation. But the वृत्ति appreciates it in the way given in the preceding para.

वृत्तिः—अत्र ऐरावणशक्रौ etc. व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते Though suggested is yet expressed by the words *i. e.* the व्यङ्ग्य is almost the same as वाच्य. **अपि** shows that normally व्यङ्ग्य and वाच्य stand wide apart, but here they are almost identical. **तेन यदेव उच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्.** Note that वाच्य and व्यङ्ग्य, even in पर्यायोक्त, are not absolutely one, but *almost* one. This is due to the gulf between them being narrowed down to its minimum in this figure. **यथा तु व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते** i.e. because वाच्य is expressed in a different mode, प्रकार, भङ्गि. In simple words, वाच्य is presented, in the उदाहरण, as कारण of the व्यङ्ग्य which is कार्य. Thus **यथा** etc., so far as the instance goes, means यथा कार्यरूपं व्यङ्ग्यं न तथा उच्यते, कारणरूपेण उच्यमानत्वात्. In short, there is अर्थाभेद but प्रकारभेद.

यथा गौः etc. If anyone asks how we can have the same अर्थ as both, वाच्य and व्यङ्ग्य the reply is that it is possible owing to प्रकारभेद i. e. वाच्य being expressed in a different way from the one in which the व्यङ्ग्य is felt. To show how प्रकारभेद can lead to the same अर्थ, मम्मट adduces the instance of निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष in the field of तर्क. Just as we apprehend the *same* cow, in two ways: in the form of निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष, so the same अर्थ may be conveyed by adopting different प्रकारs i. e. वाच्य may be कार्य, the व्यङ्ग्य कारण, and so on.

निर्विकल्पक and सविकल्पक प्रत्यक्ष :—These are two successive stages of प्रत्यक्ष or direct perception. Before we get a determinate cognition (सविकल्पक) like गौरयं, wherein we associate with the particular object

attributes like गोत्व, शुक्लत्व, चलत्व, we must have passed through a stage wherein the object is comprehended, merely as existing (किमपि इदं), unrelated to any distinctive attributes like गोत्व etc. That is why निर्विकल्पकज्ञान is defined as विशेषण-विशेष्यसम्बन्धानवगाहि ज्ञानम्, विकल्प being the distinctive attributes.

सविकल्पक प्रत्यक्ष follows निर्विकल्पक and consists in the particular object being viewed in relation to particular attributes like गोत्व etc. That is why it is defined as विशेषण-विशेष्यसंबन्धावगाहि ज्ञानम्. Read **सांख्यतत्त्वकौमुदी** :— संमुग्धं वस्तुमात्रं तु प्राग्गृह्णात्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥

गौः शुक्लश्चलति इति विकल्पः Referring to सविकल्पक stage. **विकल्प** is प्रकार. **यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति** i. e. यदेव निर्विकल्पकत्वेन दृष्टं तदेव सविकल्पकत्वेन पश्यति । i. e. the *same* object is विषय for both निर्विकल्पक and सविकल्पक.

न तु यथा दृष्टं तथा In निर्विकल्पक stage, it is perceived unrelated to any attributes. In सविकल्पक it is perceived as related to them. The wording is apt to mislead one into thinking that in सविकल्पक one apprehends the object, not exactly as it is seen. But the meaning actually sought to be conveyed is: येन प्रकारेण निर्विकल्पकज्ञानविषयीक्रियते न तेनैव प्रकारेण सविकल्पकज्ञानविषयीक्रियते ।

यतः अभिन्न-असंसृष्टत्वेन दृष्टं भेद-संसर्गाभ्यां विकल्पयति :—In निर्विकल्पक stage, the object is perceived as undistinguished (अभिन्न) by जाति or गुण, and unconnected (असंसृष्ट) with क्रिया. In सविकल्पक stage, it is perceived as distinguished (विकल्पयति) by distinctions (भेद) like जाति or गुण (गौः शुक्लः) and connection (संसर्ग) with क्रिया (चलः).

This interpretation is based on **सम्प्रदायप्रकाशिनी** with slight modifications. The modifications were necessary as regards जाति. It seems that, acc. to the Commentary, जाति is perceived in the निर्विकल्पक stage. But this is unwarranted. Read: गोः शुक्लत्वे चलत्वेऽपि प्रथमाक्षसंनिपाते सामान्यावगतिः ।.........भेदो व्यावृत्तिः गुणकृता । संसर्गोऽन्वयः क्रियाकृतः । क्रोडीकृतविशेषं सामान्यं अभिन्न—असंसृष्टत्वेन पश्यति । अथ विकल्पस्य शब्दोल्लेखनियतत्वाद् भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

There is another interpretation which seems too laboured to be true. According to it, the author gives the views of the Buddhists and Grammarians both regarding निर्विकल्पक and सविकल्पक. According to the former, in निर्विकल्पक stage, the object is apprehended not as marked off (अभिन्न = अव्यावृत्त) from others; in सविकल्पक, the object is perceived as marked off (भिन्न) from others. Acc. to them when we get the सविकल्पक : गौः अयम्, we have reached a stage where the object is marked off from others i. e. we realise: नायं अश्वः, नायं महिषः etc.

This stage of marking off is not reached in निर्विकल्पक. Acc. to the वैयाकरणs, on the other hand, in निर्विकल्पक stage, the object is unconnected (असंसृष्ट) with जाति, गुण or क्रिया. In सविकल्पक stage it is so connected (संसृष्ट).

३३ A—उदात्त (१)

भामह and दण्डिन् place समाहित between पर्यायोक्त and उदात्त and so does उद्भट also. It could be safely concluded therefore that मम्मट was following his predecessors in placing उदात्त after पर्यायोक्त. He treats of समाधि, which corresponds roughly to the समाहित of his predecessors, later (Fig. 46.).

उदात्त (१) is exuberance, superabundance. The poet, the प्रजापति of अपार काव्यसंसार, (अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः) has always taken delight in regaling the सहृदय with *exaggerated* descriptions of the superabundance of things, maybe wealth, flora and fauna, virtues or penance. The descriptions of pearls and diamonds galore in the Arabian Nights, extravagantly fabulous as they are, have never ceased to charm the young and old alike. How we like the description of his mansion by the यक्ष (**मेघदूत,** उत्तरमेघ, १३, १४, १६) with its well of emeralds, its lotuses with stalks of *lapis lazuli*, its क्रीडाशैल made of sapphires, and its hedge of plantain-trees of gold! The description of the कुमारीपुर (Princess' Chamber) in बाण's कादम्बरी, particularly where directions are given to the परिजन, is another case in point. One servant is ordered to spread रत्नवालुका! Another is asked to protect दाडिमीफलs from the parrots by covering them with pearl-nets! A third is ordered to sweep a dais of emerald with a broom of gold! These descriptions have for the सहृदय the same lure as the buccaneers of the Spanish main had for the wealth of El Dorado!

But, as said above, उदात्त (१) is not confined only to gold and jewels. The poet may sometimes give a less glamorous description of the superabundance of other things also. Wealth of virtues, wealth of penance, wealth of flowers, fruits, animals, etc. when described *hyperbolically* result in this figure. One feature is common to all these cases, and it is that the poet *exaggerates* things therein. That is what distinguishes उदात्त of this variety from स्वभावोक्ति and भाविक where, as in उदात्त, we get descriptions, but such as are वास्तविक, never अतिशयोक्तिमूलक. Read **रुय्यकः**—स्वभावोक्तौ भाविके च यथावद् वस्तुवर्णनम् । तद्विपक्षत्वेन आरोपितवस्त्वात्मनः उदात्तस्य अवसरः । तत्रासंभाव्यमानविभूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितं ऐश्वर्यलक्षणं उदात्तम् । Note that the superabundance

should be of good things only. It will be a misnomer if superabundance of bad things is called उदात्त.

उदात्त (१) vs. अतिशयोक्ति :—This brings us to the question of the relation between these figures. उदात्त (१) does necessarily depend upon अतिशयोक्ति, and to be more specific, अतिशयोक्ति of असंबंधे संबंध class, for it is असंबंधे संबंध when the poet credits one with wealth etc. not *really* possessed by one. It will be proper, therefore, to conclude that अतिशयोक्ति that has superabundance of good things for its विषय is necessarily उदात्त (१). In other words, उदात्त (१) is अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure.

उदात्त (१) is a figure dating from भामह and दण्डिन्. भामह, however, seems to attribute it to others (एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनान्यथा विदुः। नानारत्नादियुक्तं सत्तत् किलोदात्तमुच्यते॥). उद्भट recognised it. Neither वामन nor रुद्रट recognised it—possibly thinking it to be अतिशयोक्ति. रुय्यक, विश्वनाथ, and अप्पय्यदीक्षित recognised it. The figure is not to be found in the extant portion of जगन्नाथ's रसगंगाधर. मम्मट admitted it.

Essentials :—[उदात्त adj. full of exuberance. Used as noun: A figure based on exuberance. उत्कर्षेण आदीयते गृह्यते स्म इत्युदात्तम्-झळ्कीकर, (उत् + आत्त)] (i) The poet must describe the superabundance of things. (ii) The superabundance must be exaggerated (अतिशयोक्ति-मूलक), and not वास्तविक *cp.* **जयरथ** :—संभाव्यमानविभूतियुक्तस्य तु वर्णनं नैतदङ्गम्। (iii) The things whose exuberance is described must be good, or noble or dignified. Thus a poet may give an exaggerated description of a forest teeming with lions or tigers or deer, but the description of a mosquito-ridden pool would become ludicrous. (iv) The theme for उदात्त may be riches, virtues, flora and fauna etc. (*cp.* **दण्डिन् : आशयस्य** विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम्। आशयः = मनोव्यापारविशेषः)

§ **सू. ५२.** वस्तुनः संपत् Superabundance of a thing. As seen above, the things must be good, noble. **संपत्** means here संपद्वर्णनम्.

वृत्तिः समृद्धियोगः संपत् explained. Possession of superabundance, by a party, an object etc.

St. 114. मुक्ताः केलिविसूत्र etc. Illustrates उदात्त (१). Description of the fabulous wealth that the learned possessed thanks to the generosity of that patron of learning, भोज. **केलिविसूत्रहारगलिताः** The pearls that had dropped down due to the threads of necklaces snapping by the violent jerks of dalliance. The pearls that fell down were later swept into the courtyard. There they got coloured with the

red lac-dye of the maidens' feet and were mistaken therefore for pomegranate seeds by the parrots! Construe यद् विद्वद्भवनेषु ...... मुक्ताः केलीशुकाः कर्षन्ति तद् भोजनृपतेस्त्यागलीलायितम् । **त्यागलीलायितम्** Play of the generosity. **भोज** (1010-1055 A. D.) of the Parmar family. A famous patron of learning and author of सरस्वतीकण्ठाभरण, a work on Rhetorics.

Here we have the wealth of the learned given in such colours, that it is too good to be true. Hence it is उदात्त (१).

३२ B—उदात्त (२)

The second variety of उदात्त consists in the poet's attempt to exalt the matter under consideration by making some eminent person an adjunct to it. "This is the place where Tānājī died fighting"—says the guide to a visitor to Sinhagad, and we have an उदात्त. 'This is the spot where Columbus first set his foot on American soil, says the guide to the tourist, and we get an उदात्त. In such cases, the object under consideration happens to be exalted by its lofty associations with some eminent personality. When in the opening stanza of the **मेघदूत** the रामगिर्याश्रम is described as जनकतनयास्नानपुण्योदक, we get a like effect owing to जानकी being presented as an adjunct to the रामगिर्याश्रम. In the **विक्रमोर्वशीय**, the संगमनीय मणि certainly looks sublime when described as शैलसुताचरणरागयोनिः [संगमनीयो मणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।]. How lofty does the lion कुम्भोद्भव look when he describes himself: as being in the service of शिव ! [कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः ....॥ (**रघुवंश** २.३५)]. **बाण** while describing the शाल्मलीवृक्ष refers to a तरुखण्ड which was shattered by the arrows of राम (राघवशरप्रहारजर्जरितजीर्णतालतरुखण्ड). His description of the अगस्त्याश्रम is bristling with such august associations.

In short, in this variety of उदात्त, the प्रकृत is presented with some eminent person as its adjunct. To put it otherwise, in such cases the प्रकृत being the theme of description is the अंगिन् or उपलक्ष्य, and the eminent personality (उदात्तपुरुष) is its अंग or उपलक्षण. And that explains the name उदात्त. Read **रुय्यक** :—महापुरुषाणां **उदात्त**चरितानां वस्त्वन्तराङ्गभावेन उपनिबध्यमानं चरितं उदात्तम् । महापुरुषचरितस्य उदात्तत्वात् ।

उदात्त (१) vs. उदात्त (२) :—उदात्त (१), as we saw, is essentially based on अतिशयोक्ति. उदात्त (२), on the other hand, may or may not be based on अतिशयोक्ति. When the poet describes an historical fact, there will be no अतिशयोक्ति. But when the fact is not historical, who can say that

there is no अतिशयोक्ति involved ? Thus शैलसुताचरणरागयोनिः, as applied to संगमनीय, is likely to involve an अतिशयोक्ति, though there may be none in जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु as applied to रामगिर्याश्रम. But one thing is clear that while उदात्त (१) depends on अतिशयोक्ति for its charm, उदात्त (२) derives it from महतां अंगभावः.

That way they are two distinct figures. Even भामह admitted उदात्त (२) but was non-committal as regards उदात्त (१). दण्डिन्, उद्भट admitted both. वामन did not admit it. रुद्रट like भामह admitted उदात्त (२) but not उदात्त (१). रुय्यक seems to take it as a separate figure when he says : उदात्तशब्दसाम्यादिह अभिधानम् । विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted both उदात्त (१) and उदात्त (२). जगन्नाथ's **र. गं.**, as said above, has no उदात्त. मम्मट admitted both.

Essentials :— [उदात्तचरितानां अङ्गत्वात् उदात्तम्—**रुय्यक**] (i) The poet must sublime an object by recalling its associations with lofty persons. (ii) This may or may not involve अतिशयोक्ति. (iii) When the fact is historical, or vouched for by tradition or other authority, there will be no अतिशयोक्ति. But अतिशयोक्ति is sure to be there when no authority is available for the fact mentioned. (iv) The object described is the अंगिन् and the great person an अंग thereto.

§ **सू. ५२. महतां** etc. Construe : महतां उपलक्षणं च (उदात्तालंकारो भवति) । उपलक्षण = अङ्गभावः as the वृत्ति says. It consists in presenting the great as adjuncts to the प्रकृत.

वृत्ति :—अर्थादुपलक्षणीये अर्थे :—i.e. प्रकृते, the matter to be described. If the great are to be उपलक्षण, naturally (अर्थात्) they are to be उपलक्षण to the प्रकृत, which is उपलक्षणीय.

St. 115. तदिदमरण्यं etc. Illustrates उदात्त (२). A forest has its associations with राम recalled. दशरथ etc. राम who courted distress (व्यसन) in order to enable his father to keep his word (viz. promise to कैकेयी). **बाहुसहायः** i.e. there was none else to help him.

Here the forest in question happens to be exalted as the poet recalls its associations with राम, who therefore becomes an अंग thereto. Note that the stanza is taken from रुद्रट's काव्यालंकार (७.१०४). Was रुद्रट indebted to भामह for the idea? Cp. भामह's उदाहरणः—उदात्तशक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः । विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥

न चात्र वीरो रसः etc. As the stanza embodies a reference to the extirpation of the demons by राम single-handed, one is likely to suppose that here we have a काव्य wherein वीररस is suggested promi-

nently. And if रस becomes प्रधान, the काव्य will belong to ध्वनि class, while it is given here to illustrate an अर्थालंकार which means that the काव्य is taken to be अवर (or अधम *cp.* शब्दचित्रं वाच्यचित्रं अव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् । उ. I.). So मम्मट is nodding here, one might feel.

But मम्मट justifies the instance as one of अधमकाव्य. He says: In the stanza वीररस is not conspicuous, but holds only a secondary position. This is due to the fact that the प्रकृत, अरण्य, is in the forefront in the stanza; and whatever reference to वीररस is there is naturally subservient to it.

And if रस is only subservient well can the काव्य be अधम, as it is claimed to be by मम्मट.

रस and **अलंकार**:—There is a controversy as to the status of रस as an अलंकार. One school led by उद्भट says that when रस is prominent the figure is रसवत्, when रस is subservient the figure is उदात्त (२). As against this the ध्वनि-school holds that रसवत् अलंकार occurs only where रस is subservient. This is उदात्त (२), they suggest. Read **सं. प्र.**:—येषां **उद्भटादीनां** प्रधानभूतो रस एव रसवान्, तन्मते अङ्गभूतो रसो द्वितीयोदात्तत्वेन संभवति । **ध्वनिदर्शने** तु प्रधानभूतस्य रसस्य अलंकार्यत्वात् अंगभूतो रसो रसवान् । स एव द्वितीयोदात्तत्वेन व्यवह्रियते ।. **मम्मट** does not recognise रसवत् अलंकार at all. **विश्वनाथ** gives in detail different views re. रस and अलंकार, while treating of भावोदय, भावसंधि and भावशबल अलंकारs. One thing is clear that in उदात्त (२), the recalling of the associations results in रसोत्पत्ति, maybe of a mild type.

३४A—समुच्चय (१)

समुच्चय is combination and the first variety of the figure does indeed consist in a combination of causes acting in concert. When we speak of combination of causes in समुच्चय, we must not suppose that they together form the सामग्री or totality of causes necessary to produce the effect. Because, here, each कारण is by itself capable of producing the कार्य. They are placed in a combination by the poet only to heighten the poetical effect. The poet never means nor says that by their coming together the effect is hastened or expedited, as in the figure समाधि. आलंकारिकs say that the causes come together in समुच्चय in the same way in which pigeons swarm together on the threshing-floor (खलेकपोतिकान्याय). Read **र. गं.**:—अस्मिंस्तु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोता इव अहमहमिकया संपतन्ति कार्यस्य च न कोऽपि अतिशयः ।

शुकनास says to चन्द्रापीड (**कादम्बरी**): गर्भेश्वरत्वं—अभिनवयौवनत्वं अप्रतिमरूपत्वं—अमानुषशक्तित्वं चेति महती इयं खलु अनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमपि एषां आयतनं किमुत

समवाय: । Here we have समुच्चय, as so many causes, each equally potent to produce the effect, are described as acting in concert. कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयन्त्यमुम् । (कु.) embodies a समुच्चय, as each one, कुल etc., is equally potent enough to produce मद. In राज्यभ्रंशो, वनेवासो, दूरे माता, पिता मृत: । एकैकमपि तद्दु:खं यदब्धिमपि शोषयेत् ॥ (cited by **नमिसाधु** on अ. स. ७.२३) we get a very effective समुच्चय, describing राम's lot when he was exiled into the forest. When the ऋषिs in **कुमारसंभव** (६.८२) say उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् । वर: शंभुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधि: ॥ we get another happy समुच्चय.

These causes may be all good सत् or रम्य, all bad, असत् or अरम्य, or each one of them may be good and bad from different angles, सदसत् or रम्यारम्य. Thus we get सद्योग, असद्योग or सदसद्योग in समुच्चय (१). A good thing is such as is उपादेय, a bad one is such as is अनुपादेय. Sometimes, however, सत् is whatever is helpful to the particular matter in hand. Whatever thwarts it is bad. Thus नवं वय: though not bad in itself is bad indeed for the विरहिणी. Thus we get the following scheme :—

समुच्चय (१)

- सद्योगे (st. 117)
- असद्योगे (st. 116)
- सदसद्योगे (st. 118)

र. गं. gives another division also, असत्सतां or अरमणीयरमणीयानां योगे e. g. शरीरं ज्ञानजननं, रोगा विष्णुस्मृतिप्रदः । विपद् वैराग्यजननी त्रयं सुखकरं सताम् ॥ In सदसद्योग, we have a set of things, each one of which is normally good, but bad under certain conditions. In असत्सद्योग, on the other hand, we have things normally bad, becoming good under certain conditions.

For **समुच्चय (१) vs. समाधि**, see **समाधि.**

रुद्रट was possibly the first to conceive this variety of the figure. After him मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted it practically on the same lines, with सद्योग, असद्योग and सदसद्योग as the basis.

Essentials :— [हेतूनां (खलेकपोतिकान्यायेन) समुच्चय: अत्र] (i) There must be circumstances, two or more in number, all equally potent to produce the effect in question. (ii) The more the circumstances the better the poetical charm. (iii) The circumstances may all of them be good, or all bad, or each one good and bad under different

aspects. (iv) Good circumstances should not be mixed up with bad ones, lest there might result क्रमभेददोष—violation of harmony. (v) The poet gives such an array of हेतुs, when even one is able to produce the effect, in order to lend colour to the statement. (vi) The poet will *not* say or suggest that the कारणसमुच्चय hastens the कार्य.

§ **सू. ५४. तत्सिद्धि** etc. Construe :—यत्र एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौ अन्यत् तत्करं हेत्वन्तरं भवेत् असौ समुच्चयः। **एकस्मिन् तत्सिद्धिहेतौः** This makes it clear that all the हेतुs *together* are not the सामग्री or totality of causes. In सामग्री, all the कारणs must come together and then only will the कार्य be produced, while here each हेतु is कार्यसाधनसमर्थ. तत् = कार्य **अन्यत्** (साधकान्तरं or हेत्वन्तरं). Note that the singular should not be taken as strictly indicating the presence of *one* other cause. As said above, the more numerous the हेतुs, the better. So, in all there may be two or more हेतुs. See how the वृत्ति, interprets अन्यत् as साधकान्तराणि (Plural).

वृति :—साधकान्तराणि. Note how the singular अन्यत् of the सूत्र is interpreted as plural. As said above, *numerous* हेत्वन्तरs lend charm to the figure.

St. 116. दुर्वाराः etc. Illustrates असद्योगे समुच्चय. The plight of a विरहिणी when all circumstances conspire to make विरह unbearable. **कुलं निर्मलम्** that comes in the way of wanton behaviour. **स्त्रीत्वं धैर्य-विरोधि** i. e. a female cannot remain patient. **कालः वसन्त. कृतान्तः अक्षमः** Because he does not hasten her death which would have spared her this worry. **चतुराः** like वकुलावलिका in **मालविकाग्निमित्र,** manag-ing to bring about the union.

Here स्मरमार्गणाः, दूरत्व of प्रियतम, अत्युत्सुकत्व of मनस् etc. are all हेतुs acting in concert to make विरह unbearable, when each one was enough to produce the same result. Note that नवं वयः, निर्मलं कुलं are असत् in the particular context. Read **रुय्यक :—**नववयःप्रभृतीनां च यद्यपि स्वतःशोभनत्वं, तथापि विरहविषयत्वेन अत्र अशोभनत्वं ज्ञेयम् । This is therefore असद्योगे समुच्चय.

अत्र विरहासहत्वं etc. i. e. each हेतु like स्मरमार्गणाः is enough to make विरह unbearable. **तदुपरि** over and above that. By giving such an array of हेतुs, the poet shows how desperate the case is. **एष एव** etc. मम्मट means to say that the very समुच्चय embraced by the defini-tion (एष एव) may turn out to be सद्योगे, असद्योगे and सदसद्योगे in specific cases. These three do not call for separate definitions (न पृथक् लक्ष्यते) because they fit into the definition already given. **मा. चं.** says

रुद्रटवत् न लक्ष्यते। But रुद्रट does not define them separately. He only enumerates these as standing exclusive of सुखावह, दुःखावह समुच्चय.

St. 117 **कुलममलिनं** etc. Illustrates सद्योगे समुच्चय. A poet's compliment to a king that enviable circumstances like nobility etc. that would have made another person insolent make him a man of restraint. अलं भुजबलं (अलं Indeclinable) enough strength of arms. **स्फीता** copious. अखण्डितं प्रभुत्वं sovereignty that has not suffered a break. अङ्कुशाः i. e. prevent him from deviating from the proper path.

Here अमलिनं कुलं, भद्रा मूर्तिः etc. are all हेतुs that restrain the king from becoming wayward. Each one of these is enough to produce the result in question. Since all these circumstances are सत्, it is सद्योगे समुच्चय. Note how अमलिनं कुलं is सद्धेतु here, while it was, due to context, असद्धेतु in the preceding stanza (निर्मलं कुलं). त एव तवाङ्कुशाः embodies रूपक. Note that the कार्य is only *implied* in अंकुशाः.

उक्तोदाहरणे i. e. St. 116. दुर्वारा etc.

St. 118. **शशी दिवसधूसरो** etc. Illustrates सदसद्योगे समुच्चय. The poet feels sorry for some things that are normally good, turning bad when conditioned by certain circumstances. **दिवसधूसर** the moon becomes dim during daytime. **सुखमनक्षरं स्वाकृतेः** ref. to a handsome person without learning. अनक्षरं because he knows nothing.

Here शशिन्, that is generally सत्, becomes असत् during daytime; कामिनी that is सत् becomes असत् owing to गलितयौवनत्व; सरस् which is सत् becomes असत् when without lotuses; the lovely face of the handsome which is सत् is असत् owing to अनक्षरत्व; प्रभु who is सत् (because he maintains people) is असत् because of धनपरायणत्व; and सज्जन who is सत् becomes असत् (i. e. his lot is unenviable) owing to his constant miseries. These are therefore सत् things that become असत् under certain conditions. Each one of these is capable of becoming a शल्य and still the poet gives a number of them. Hence it is सदसद्योगे समुच्चय. Note that ...... सप्त शल्यानि is a रूपक. कार्य of the हेतुs viz. rankling is implicit in the word शल्य. Note that the stanza would have become तुल्ययोगिता with the reading मनसि शल्यायते, because then the धर्म in singular stated once only would have conveyed औपम्य between the units. With सप्त and the plural शल्यानि, गम्य सादृश्य becomes impossible.

नृपाङ्गणगतः खलः has to be overlooked because it is not in tune with the rest of the series. For, खल is not सत् becoming असत् under some

circumstances. Not only that, but its presence constitutes the flaw of प्रक्रमभंग which consists in an abrupt break of the *motif*, due to failure to convey an idea with uniformity. Read **रुय्यकः** ननु नृपाङ्गणगतः खल इत्यशोभनो अन्ये तु शोभना इति कथं समुच्चीयमानस्य सतः तादृशेन असता योगः। नैतत्। 'नृपाङ्गणगतः खलः' इति प्रत्युत प्रक्रमभङ्गाद्दुष्टमेव। न तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत्।

Could we not make नृपाङ्गणगतः खलः fit into the scheme of the stanza by saying that खल is असत् while the rest are सत् and that hence the stanza well illustrates सदसद्योगे समुच्चय? That is to say, सदसद् should be interpreted as a द्वंद्व, सत् च असत् च (सत् and असत्), and not as a कर्मधारयः सत् च तत् असत् च (whatever is सत् becoming असत्).

But आलंकारिकs like जगन्नाथ point out that if सदसत् were taken as a द्वंद्व (सत् च असत् च), समुच्चय would present a heterogeneous assortment of सत् and असत्, and then it will suffer from सहचरभिन्नता दोष which results in प्रक्रमभंगदोष. Therefore, we should take सदसत् as a कर्मधारय, not a द्वंद्व. Read र. गं.:—रमणीयारमणीयशब्दे कर्मधारय आश्रीयते, न द्वंद्वः। सहचरभिन्नत्वदोषापत्तेः। And one can easily see how there is greater poetical charm in presenting one and the same thing as good and bad. Read **रा. तर्कवागीश (सा. द.)**:–तथा च अत्र विशेषणविशेष्ययोर्योग एव वैचित्र्यावहो न तु विशिष्टानां योगः। क्रमभेदरूपदोषावहत्वादिति भावः।

अत्र शशिनि etc. शल्ये i. e. when each one is enough to prove a शल्य, others are presented. **इति शोभनाशोभनयोगः** The वृत्ति does not show clearly whether सदसत् is taken as a द्वंद्व or कर्मधारय by मम्मट.

३४ B—समुच्चय (२)

If in समुच्चय (१) the charm lies in the यौगपद्य of several हेतुs, in समुच्चय (२) it consists in the यौगपद्य of गुणs or क्रियाs or गुणक्रियाs. अग्निमित्र in his cajolery of इरावती says: वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ॥ (**मालविकाग्निमित्र** ३.२२.): you heighten the romance *what time* you get angry! Here there is simultaneity between the क्रियाs, विलसितं वर्धयसि and कुप्यसि conveyed by च. In प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः। रक्तं च पथिकहृदयं ... (**र. गं.**) we get simultaneity of गुणs. In आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं (**मालतीमाधव** ९.) we get simultaneity of गुण (?) आपूर्णत्व and क्रिया, राहुमुखगमन.

But when we speak of simultaneity in समुच्चय (२), we must not be too rigorous. आलंकारिकs like **जयरथ** and **जगन्नाथ** extend the scope of the figure even to cases where गुणs or क्रियाs follow each other *in*

close succession. Says **र. गं.** :—युगपदिति क्रमव्यावृत्त्यर्थम् । न त्वेकक्षणप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन किंचित्कालभेदेऽपि न समुच्चयभङ्गः । Again read **जयरथ** :—यद्यप्यत्र (i.e. in the उदाहरण in अ. स. :—शेते शुष्यति etc.) शयनादीनां न यौगपद्येन अवस्थानं, तथापि तन्नैरन्तर्येण ज्ञेयम् । About the same stanza **कुवलयानंद** says: अत्र कासांचित् क्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवेऽपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं. . . . ।

समुच्चय (२) vs. कारकदीपक :—But a relaxation of the rule of यौगपद्य is likely to make समुच्चय (२)—of क्रियाs encroach upon the field of कारकदीपक. For, then what is there to distinguish between खिद्यति, कूणति, वेल्लति etc. (st. 67), given as उदाहरण of कारकदीपक by **मम्मट,** and शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति भ्राम्यति । प्रेंखत्युल्लिखति प्रणश्यति दलत्युन्मूर्च्छति त्रुट्यति ।। given to illustrate क्रियासमुच्चय by **रुय्यक**? To say that there is गम्य औपम्य in कारकदीपक and none in समुच्चय is futile, as we have already seen under कारकदीपक. So it is obvious that any relaxation of the requirement of यौगपद्य will be on peril of tresspassing on the sphere of कारकदीपक. Thus जयरथ's appraisement of खिद्यति कूणति etc. as a समुच्चय cannot hold water. [See जयरथ cited at p. 124. Notes.] मम्मट, to judge from his instances, is very scrupulous about यौगपद्य.

समुच्चय (२), in so far as it relates to क्रियाs, (not गुणs), bears resemblance to कारकदीपक, where several क्रियाs have one कारक. But whereas (i) in समुच्चय (२), the क्रियाs are simultaneous, in कारकदीपक, they follow one after another. (ii) In समुच्चय (२), the charm lies in यौगपद्य ; in कारकदीपक, it consists in the कारक being the same. (iii) In समुच्चय, the क्रियाs may be sometimes भिन्नकर्तृक, in कारकदीपक, they must be एककर्तृक. (iv) In समुच्चय (२), even two क्रियाs, simultaneously occurring, can make the figure charming. In कारकदीपक, the charm consists in several क्रियाs being related to the same कारक.

For **समुच्चय** vs. **असंगति,** see **असंगति.**

समुच्चय vs. अतिशयोक्ति :—Though no आलंकारिक except विश्वनाथ, is explicit on the point, a good many instances of गुणयौगपद्य and क्रिया-यौगपद्य are found to resolve into कारणगुणस्य-कार्यगुणस्य च यौगपद्यं and कारण-क्रियायाः–कार्यक्रियायाश्च यौगपद्यं. In plain words, we find, in a good many cases of this figure, one गुण producing another, and yet both described as simultaneous; and one क्रिया producing another, and yet both described as simultaneous. Let us take मम्मट's instance of गुणयौगपद्य : विदलितसकल etc. (St. 119). Here the वैमल्यगुण of the victors and मालिन्यगुण of the vanquished are described as simultaneous, and it is not difficult to see how victors' वैमल्य is the cause of the मालिन्य of the faces of the

vanquished. कार्य and कारण are described as simultaneous for hinting at the शीघ्रकारिता of the कारण. Or, in the words of **तर्कवागीश,** झटिति फलोत्पादनप्रतिपत्त्यर्थम्. Similarly, in the instance, धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्, one action—flourishing of the sword—is evidently the कारण of the other action, viz. spread of glory. Thus it is clear that in such cases of समुच्चय (२), we have अतिशयोक्ति (iv) where there is यौगपद्य between कार्य-कारण. Read **सा. द.** :—एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकाराः नियमेन कार्य-कारण-कालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः ।

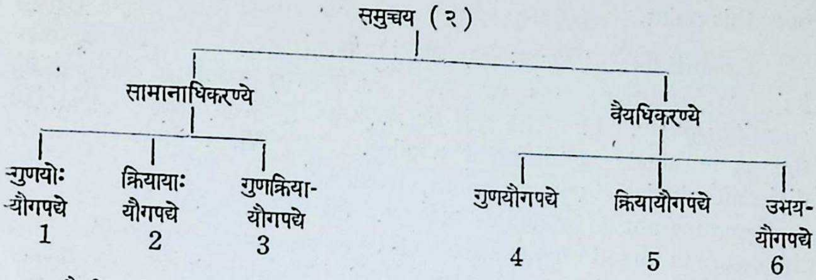
How to distinguish then such समुच्चय from अतिशयोक्ति? For मम्मट this difficulty would not arise. Because his अतिशयोक्ति (iv) is कार्यस्य कारणात् **पूर्वं** उक्तौ, *not* कार्यस्य कारणेन समकालं उक्तौ. So when one गुण produces another and yet both are simultaneous, or when a क्रिया produces another and is समानकालीन, मम्मट will at once class it under समुच्चय and not अतिशयोक्ति.

But what about other आलंकारिक who bring कार्यकारणयोः यौगपद्य also within the scope of अतिशयोक्ति? They give no clue to their view-point. Possibly they would say that such समुच्चय is only अतिशयोक्ति, that has developed into a separate figure. So यौगपद्ये अतिशयोक्ति would, according to them embrace cases not covered by गुणयौगपद्य and क्रियायौगपद्य.

It should not be supposed, however, that all cases of गुणसमुच्चय and क्रियासमुच्चय, are cases कार्य-कारणयौगपद्य. There are cases of समुच्चय (२) where two गुणs or two क्रियाs are simultaneous, but there is no कार्य-कारणभाव involved in them. Thus in the stanza from **विक्रमोर्वशीय ४.३.** :— अयमेकपदे etc. (St. 120), the क्रियाs, viz. वियोगोपनति and रम्यीभवन of the days, are not related by कार्य-कारणभाव and yet the figure is समुच्चय (२). Similarly, in नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवद्द्विषः, given to illustrate क्रियायौगपद्य by **कुवलयानन्द,** the क्रियाs are not related as cause and effect. This shows that विश्वनाथ's insistence on अतिशयोक्ति (*cp.* नियमेन ... अतिशयोक्तिमूलाः in the quotation given above) is based on too narrow a view of the figure. It must be admitted, however, that समुच्चय (२), based on अतिशयोक्ति is more poetical.

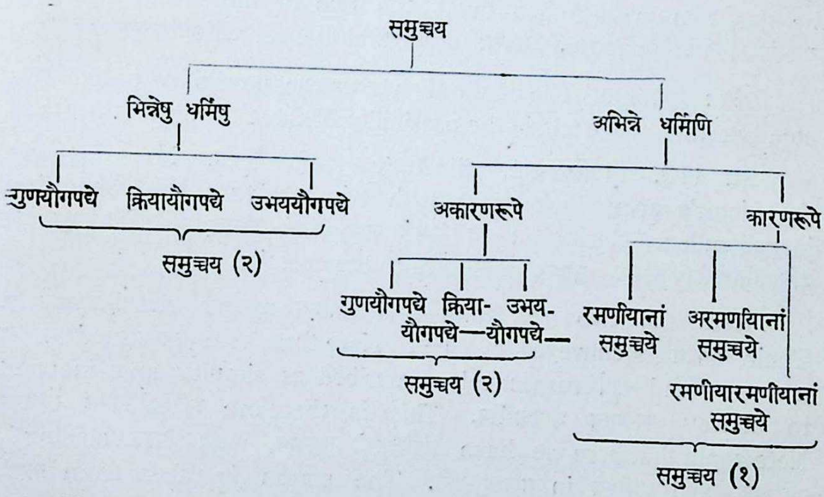
समुच्चय (२), like समुच्चय (१), was first admitted by रुद्रट. रुद्रट's definition confines its scope to वैयधिकरण्ये समुच्चय only. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षितः all admitted the figure. All except अप्पय्यदीक्षित are positive about the figure being present in सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य both.

Note the following scheme :—

वैयधिकरण्ये समुच्चय is where the गुणs or क्रियाs present themselves in different abodes. सामानाधिकरण्ये समुच्चय is where they present themselves in the same abode. **मम्मट** is indifferent to सामानाधिकरण्य and वैयधिकरण्य, though he recognises both in समुच्चय. According to some वैयधिकरण्ये समुच्चय is more poetical than सामानाधिकरण्ये समुच्चय. **रामचरण तर्कवागीश** says : अस्य वैयधिकरण्ये एव प्रयोगप्राचुर्यं विच्छित्तिविशेषजनकत्वं च। **रुद्रट** admitted वैयधिकरण्ये समुच्चय only.

रसगंगाधर gives a scheme comprehensive enough to include the first variety of समुच्चय also :—

The scheme is ingenious enough. But it is rather strange that कार्य-कारणयौगपद्यमूल समुच्चय, to which विश्वनाथ drew attention, escaped जगन्नाथ's penetrating insight. For neither his divisions of समुच्चय (२) nor his उदाहरणs of them are based on कार्य-कारणभाव. Or is he studiously

keeping समुच्चय from encroaching on अतिशयोक्ति ? जयरथ also is silent over this point.

Essentials :—[समुच्चयः (गुणक्रियाणां) यौगपद्यं अत्र.] (1) There must be two or more गुणs or क्रियाs or गुणक्रियाs coming into being *simultaneously*. (2) The गुणs or क्रियाs or गुणक्रियाs may appear in the same abode or different abodes. (3) When they appear in different abodes, they are more charming. (4) The गुणs or क्रियाs may or may not be related as कार्यकारण. (5) When related as कार्य-कारण the figure is based on अतिशयोक्ति and is more charming than the other variety not based on कार्य-कारणभाव. (6) Simultaneity is necessary, though आलंकारिकs differ on the point, otherwise the figure will shade off into कारकदीपक. (7) When based on अतिशयोक्ति, the अतिशयोक्ति charms us. Otherwise mere simultaneity is the source of charm. (8) Simultaneity is usually marked by च–च, or single च, though other variants are also possible. It is significant that in one and all the instances of मम्मट we find च–च used.

§ **सू. ५५. स त्वन्यो** etc. Construe :—याः युगपद् गुणक्रियाः स तु अन्यः (समुच्चयः)। तु marks transition from the 1st variety. **गुणक्रियाः** i. e. गुणौ (or गुणाः) च क्रिये (or क्रियाः) च गुणक्रिये (or गुणक्रियाः) च. There may be गुणs, two or more than two, क्रियाs two or more than two, and गुण-क्रियाs two or more. **अन्यः** other than the preceding समुच्चय.

वृत्ति : गुणौ etc. The dual only shows the possibility of two गुणs etc., but does *not* exclude the possibility of three or more गुणs etc.

St. 119. विदलित etc. Illustrates गुणयोः यौगपद्य. No sooner did the victor's army look bright with triumph, than the vanquished looked sullen. Construe : तव इदं बलं आशु विमलं अभवत् च तानि प्रखलमुखानि मलिनानि जातानि च।. **प्रखल** reference to the enemies.

Here the two गुणs, वैमल्य and मालिन्य appear simultaneously. Their यौगपद्य is conveyed by च–च. Note that here वैमल्य and मालिन्य are कारण and कार्य respectively, described as simultaneous in order to convey कारणस्य शीघ्रकारित्व. This is therefore अतिशयोक्तिमूल समुच्चय. Note again that here we have वैयधिकरण्ये समुच्चय, with वैमल्य abiding in तव बल, and मालिन्य in प्रखलमुखानि. The stanza is taken from रुद्रट's काव्यालंकार ७.२८.

St. 120. अयमेकपदे etc. Illustrates क्रिययोः यौगपद्य. विक्रम's wail over his separation from उर्वशी which he feels acutely now that the rainy season has set in. **एकपदे** all of a sudden. अहोभिः निरातपत्वरम्यैः

भवितव्यं i. e. अहानि ० रम्याणि भवन्ति । The days have become pleasant as there is no heat.

Here वियोगोपनति and अह्नां रम्यीभाव are क्रियाs that take place simultaneously as is indicated by च–च. Hence is it क्रियायौगपद्य. Note that there is वैयधिकरण्य due to वियोगोपनति being in relation to विक्रम, and रम्यीभाव in relation to अहानि. Here there is no कार्य-कारणभाव, much less अतिशयोक्ति. The charm lies in simple यौगपद्य.

St. 121. **कलुषं** etc. Illustrates गुण-क्रिययोः यौगपद्य. The king only cast an angry glance at the enemy and the enemy was plunged in distress. Construe : महीपतीन्द्र अकस्मात् तव सितपंकेरुहसोदरश्रि चक्षुः अहितेषु कलुषं अभवत्) च, तेषां वपुषि आपदां कटाक्षैः प्रस्फुटं पतितं च । **कलुष** Angry. **सित** etc. Having beauty (श्री) similar to (सोदर) that of a white lotus.

Here there is यौगपद्य of the गुण, कालुष्य and the क्रिया, आपत्कटाक्षपात. यौगपद्य indicated by च-च. Hence it is गुणक्रियायौगपद्य. Note that again we have कालुष्य, the कारण of आपत्कटाक्षपात, the कार्य. Both being simultaneous, we have अतिशयोक्तिमूलक समुच्चय. As कालुष्य abides in the चक्षुः of the king and as आपत्कटाक्षs fall on the enemy, it is वैयधिकरण्ये समुच्चय.

धुनोति etc. मम्मट here criticizes the definition of समुच्चय (2) given by रुद्रट as being too narrow. रुद्रट's definition is : **व्यधिकरणे** वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककाल**मेकस्मिन्** । उपजायेते **देशे** समुच्चयः स्यात्तदन्योऽसौ ॥

In the definition there are *two* requirements (1) व्यधिकरणे (2) एकस्मिन् देशे. When they are strictly adhered to, we shall have to call that alone as समुच्चय where (1) the गुण-क्रियाs appear simultaneously in different abodes *and* (2) on the same *scene* (एकस्मिन् देशे). This standard will result in the exclusion of instances like धुनोति चासिं etc. and कृपाणपाणिश्च etc., which are acknowledged to be समुच्चयs.

Because, in धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्, the क्रियाs appear in the same अधिकरण, the soldier. This shows how the requirement of वैयधिकरण्य unnecessarily limits the scope of the figure.

Again, in कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये, the scenes (देशs) of the गुणक्रियाs are भिन्न viz. रणक्षिति and सुरालय. This shows how the requirement of एकस्मिन् देशे is invalid.

This will make it clear how the words 'व्यधिकरणे' and 'एकस्मिन् देशे' are taken from रुद्रट's definition which, therefore, is being criticized. The criticism is not solely confined to व्यधिकरण-सामानाधिकरण्य, but also एकदेशत्व, sameness of scenes, where the गुणक्रियाs appear, maybe in one अधिकरण or different अधिकरणs. Thus समुच्चय may b (1) वैयधिकरण्ये or सामानाधिकरण्ये ; and (2) समाने देशे or भिन्नेषु देशेषु.

Further this will show how futile it is to interpret समाने देशे as referring to सामानाधिकरण्ये and to suppose that there was some view of समुच्चय which confined it only to सामानाधिकरण्य. The words are clearly from रुद्रट and embody no view of सामानाधिकरण्ये एव समुच्चय. In fact, we are aware of none who held this narrow view. Note again how **नमिसाधु** also takes समाने देशे : गुणक्रियाधिकरणयोर्वस्तुनोः देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा.

३५ A—पर्याय (१)

If the charm of समुच्चय (१) and (२) consisted in यौगपद्य or simultaneity of कारणs, गुणs etc., the charm of both the varieties of पर्याय consists in क्रम or *sequence*. That is why पर्याय is given a place immediately after समुच्चय, in the order of the figures.

पर्याय (१) :—This consists in one and the same thing abiding in turn (पर्याय = क्रम) in different abodes. Thus, in स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । वलीषु तस्या स्खलिताः प्रपेदिरे, क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ (**कु. सं.** ५.२४.), the poet describes how the first rain-drops passed from place to place on the body of पार्वती, practising penance. But this is a simple पर्याय (१), because it involves no अतिशयोक्ति. It depends for its charm on the minute study of the course of the drops. Another instance of simple पर्याय will be विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः, स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ where पार्वती uses her hand, until now used to the rouge and the ball, for holding the ascetic's rosary.

But पर्याय (१) becomes more striking when based on अतिशयोक्ति. Says a poet to a king: मकरालयस्य कुक्षौ स्थित्वा हृदये(?)ऽमृताशिनां च चिरम् । संप्रति निर्दोषे ते राजन् वदनाम्बुजे सुधा वसति ॥ (**र. गं.**) where nectar is described as abiding in turn in the bosom of the ocean, the heart of gods, and on the king's lips. Here the सुधा on the lips of the king i. e. his sweet tongue is अध्यवसित as the same as the सुधा in ocean and heaven. Hence there is अतिशयोक्ति, underlying the पर्याय. Not only that. There is an additional charm due to the successive positions being higher and higher: higher than कुक्षि is हृदय; higher up still is वदन. Sometimes, the successive positions may be lower and lower. Sometimes, however, there may be no such uniformity. In fact, **जगन्नाथ** insists upon the presence of a poetical touch like this in पर्याय. Read यत्र आधाराधेयतत्सम्बन्धक्रमेषु क्वचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलंकारः । यत्र तु सर्वांशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलंकारः । In all these cases there is of course the basic विरोध of one thing being found in several places.

पर्याय is a figure dating from रुद्रट who called पर्यायोक्त also by the same name. रुद्रट also recognised the two varieties (१) and (२) of the figure admitted by later आलंकारिकs. After him the figure in both forms was admitted by all : मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, and अप्पय्यदीक्षित. अप्पय्यदीक्षित gives three sub-divisions of पर्याय (१) viz. संकोचपर्याय, विकासपर्याय, and शुद्धपर्याय, based upon the succession आश्रयs becoming smaller and smaller, or bigger and bigger, or neither of the two.

Note the following scheme :—

पर्याय (१)

वस्तुनः अनेकत्र स्वतः भवने (St. 122) | वस्तुनः अनेकत्र अन्येन करणे (St. 124)

This principle of division मम्मट borrowed from रुद्रट. Of the later आलंकारिकs only विश्वनाथ takes note of it. The object may itself occupy different abodes, or some agent may place it in different abodes.

For **पर्याय (१)** *vs.* **सार** see **सार**.

For **पर्याय (१)** *vs.* **विशेष** see **विशेष**.

Essentials :—[पर्यायः क्रमः क्रमाश्रयणात् पर्यायि इत्यन्वर्थमभिधानम् । **रुय्यक**] (1) The poet must describe one and the same thing as abiding or being placed in different places *in succession,* not simultaneously. (2) The fact must be charming in itself. (3) It appears still more charming when based on अतिशयोक्ति. (4) There may or may not be some system in the choice of the successive positions. They may indicate gradual descent (अवरोह) or ascent (आरोह), or neither. (5) The thing in question must *leave* one आश्रय before resorting to another. जगन्नाथ insists on this. Otherwise it is no पर्याय, says he. Read : एकसंबन्धनाशोत्तरं अपरसंबन्धे सत्येव पर्यायपदस्य लोके प्रयोगात् । (6) There is of course the basic charm of विरोध viz. *one* thing being found in *several* places.

§ **सू. ५६. एकं क्रमेण** etc. Construe : एकं (वस्तु) क्रमेण अनेकस्मिन् आधारे (भवति वा क्रियते वा) (स) पर्यायः । **क्रमेण** This is the essence of the figure. The name पर्याय also means क्रम. **भवति वा क्रियते वा** : The thing may abide in भिन्नाधारs by itself or at the instance of others. This explanation is obviously based on रुद्रट's : स्याद् वा क्रियेत वा.

St. 122. नन्वाश्रय etc. Illustrates वस्तुनः स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय (१) The words of the wicked carry venom (कालकूट) in them. This is

conveyed by tracing the course of कालकूट from the ocean to the wicked tongue. *ab* Construe: कालकूट, इयं उत्तरोत्तरविशिष्टपदा आश्रयस्थितिः तव केन ननु उपदिष्टा। **कालकूट** *n.* (कालस्य मृत्योः कूटः छद्मद्यूत इव) Deadly poison. उत्तरोत्तरविशिष्टपदा आश्रयस्थितिः manner of staying in abodes, in which the successive positions are more and more exalted. कण्ठ is higher than हृदय. वाक् is higher up still. **वृषलक्ष्मणः** (कण्ठे) Gen. sing. of वृषलक्ष्मन्, शिव whose bull is his symbol (लक्ष्मन् n.). Śiva drank the हालाहल (= कालकूट) churned out of the ocean. **अथ** later. **खलानां वाचि** because the words are deadly like poison.

Here कालकूट is described as remaining in the different आश्रयs in succession: viz. अर्णवहृदय, शिवकण्ठ and खलवाच्. The stanza has the charm of being अतिशयोक्तिमूल. It is अतिशयोक्ति to conceive the venom on the lip of the wicked as the same as कालकूट. There is further आरोहक्रम in evidence in the stanza, as seen above, which makes it still more charming. As कालकूट itself occupies the आश्रयs in succession, this is वस्तुनः स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय.

St. 123. बिम्बोष्ठ एव etc. Illustrates पर्याय (१) of the same subdivision as illustrated by St. 122, but based on श्लेष. A lady of sanguine lips becomes sanguine at heart.

Here राग is described as being present successively in the different आश्रयs viz. बिम्बोष्ठ and हृदय. This is therefore वस्तुनः स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय. There is again अतिशयोक्ति based on श्लेष, in conceiving राग (ruddy hue) as identical with राग (love). In the instance above there was अतिशयोक्ति based on साधर्म्य, here it is based on श्लेष. **र. गं.** takes exception to the validity of the पर्याय here. पर्याय cannot occur where the former आश्रय is not left by the object before it occupies a newer one. Here राग has not left the ओष्ठ.

रागस्य वस्तुतः भेदे etc. See above.

Additional Stanza (See Text p. 150. bottom). श्रोणीबन्धस्त्यजति etc. is read by a good many mss. The Tvm. edition reads it and the commentaries there presuppose it. Illustrates once more the same variety of पर्याय as Sts. 122–123. Description of changes wrought in a maiden's figure by the onset of youth. **सम्प्रदायप्रकाशिनी** interprets *c* as त्यक्तमातृकुचसाचिव्यं वक्त्रं अद्वितीयं अनुपमं भवति! वक्षः becomes कुचसचिव. The वक्त्र that was up to now (मातृ)कुचसचिव (because she was a suckling) becomes अद्वितीय (without a match). So कुचसाचिव्य passes from वक्त्र to वक्षः.

Here, the गुणs, तनुता, तरलगतित्व and कुचसाचिव्य are found by themselves passing from one abode to another. Hence this is वस्तुनः स्वतः अनेकत्र भवने पर्याय. Note that there is अतिशयोक्ति underlying the figure. Because the तनुत्व of the श्रोणी is not the same as तनुत्व of the मध्यभाग. Nor is the तरलगतित्व of the पादs the same as that of the लोचनs. So कुचसचिवत्व of the मुख is not the same as that of the वक्षः.

St. 124. **तं ताण** etc. Illustrates एकस्य अन्येन अनेकत्र करणे पर्याय. The demons so long engrossed in रत्नोद्धरण from the ocean lapse into a spell of love-making. **श्रीसहोदररत्नाभरणे** उद्योत takes this to mean कौस्तुभाभरण = विष्णु. It may as well be श्रीसहोदररत्नाहरणे (एकरसं) solely absorbed in collecting the jewels found along with Lakṣmī. This makes a better sense and is adopted by साहित्यचूडामणि. **प्रियाणां बिम्बाधरे** Plural प्रियाणां stands for the singular प्रियायाः viz. मनोरमा, the form assumed by विष्णु to lure away the demons. Or प्रियाणां refers to their beloveds whose memories they conjured up at the sight of मनोरमा? **मा. चं.** says विक्रमं परित्यज्य मनः चुम्बनादिसक्तं कृतमित्यर्थः। There is a suggestion of व्यतिरेक also. Read **मा. चं.**: बिम्बाधरः सकलरत्नेभ्योऽधिक इति व्यङ्ग्यव्यतिरेकोऽपि।

Here कुसुमबाण—Cupid—is described as transferring the heart of the demons from रत्नोद्धरण to प्रियाणां बिम्बाधर. Thus it is एकस्य अनेकत्र अन्येन करणे पर्याय.

३५ B—पर्याय (२)

If in the first variety of the figure, the charm lay in one thing coming to abide in different abodes, the second variety derives its charm from different things coming in turn (क्रम) to abide in one abode. In पर्याय (१), the क्रम was in respect of the आधारs, in पर्याय (२), it is in respect of the आधेयs. **जयरथ** looks upon them as two distinct figures and not divisions of one and the same figure. Acc. to him, **काव्यप्रकाशकार** also means likewise. Read :—अतश्च द्वौ पर्यायौ। न पुनरेक एव सामान्यलक्षणायोगात्। अतश्च **काव्यप्रकाशकृता** पृथगेतौ लक्षितौ।

In पर्याय (२), the poet is found depicting the vicissitudes through which a thing passes. The object assumes one aspect now and another later. The aspects are the आश्रितs and the object is आश्रय. The once glorious अयोध्या had fallen on bad days. Her streets once used to the sweet jingle of the anklets of अभिसारिकाs now echoed the ominous howls of the jackals: निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम्। नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः॥ (**रघु.** १६.१२). Here, as the अभिसारिकाs and शिवाs resort in succession to the same राजपथ, we get

पर्याय (२). पार्वती, once a jolly princess, turns an ascetic. She once wore ornaments ; now she dons a bark. किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलं—(कु. सं. ५.४४), asks शिव in disguise. This is again पर्याय (२) because आभरणs and वल्कलs are described as आश्रितs in turn in relation to the same आश्रय, viz. पार्वती. Similarly, in नभसोऽपससार तमो बभूव तस्मिन्नथालोकः (रुद्रट ७.४५.) there is पर्याय (२), owing to the two आश्रितs viz. तमस् and आलोक occupying in turn the same आश्रय viz. नभस्. In short, in the 2nd variety, one आश्रय is resorted to by different आश्रितs in turn. As in the first variety, there is here a vein of विरोध between *one* आश्रय and several आश्रितs. But पर्याय (२) leaves no scope for अतिशयोक्ति which could underlie पर्याय (१).

पर्याय (२) **vs. परिवृत्ति** :—In both, one आश्रय is resorted to by भिन्न आश्रयिन्s at different times. Just as आभरणs and वल्कल are found in turn on the same पार्वती, so in the परिवृत्ति (St. 108), वसुंधरा and प्रहार are found in turn to be with the same दृप्तारिविसर. But whereas (1) in पर्याय (२) there is no idea of exchange, but merely a description of phases of one object, in परिवृत्ति, there is the idea of exchange. That is to say in पर्याय, the implication is : This object assumed this other aspect *after* this one. While in परिवृत्ति the implication is : This object *exchanged* this for that. Thus in the former क्रम interests us ; in the latter विनिमय. (2) In पर्याय, the thing leaving the object is not taken up by someone else. In परिवृत्ति, strictly considered, it is taken up by someone else who gives something else in return. (3) In पर्याय, there is only one आधार or party. In परिवृत्ति, strictly taken, there are two parties between whom the bargain is struck. *Vide* **परिवृत्ति.** Read **सा. द.** :—अस्य (पर्यायस्य) विनिमयाभावात् परिवृत्तेः (भेदः). (4) In पर्याय (२), the आश्रितs that abide in turn can be two or *more.* In परिवृत्ति, they cannot be more than two : the thing that is given up and the thing taken.

For **पर्याय** (२) *vs.* **सार,** see **सार.**

For the development of the figure see पर्याय (१).

Note the following scheme :—

पर्याय (२)

एकस्मिन् अनेकस्य स्वतः भवने | एकस्मिन् अनेकस्य अन्येन करणे

These divisions correspond to those in पर्याय (१). **रुद्रट** was their originator. विश्वनाथ also admitted them.

Essentials :—[पर्यायः = क्रमः ; एकस्मिन् अनेकं क्रमेण भवतीति] (1) There must be one आश्रय and two or more आश्रितs. (2) The आश्रितs must abide or be made to abide in the आश्रय in turn, one after another. (3) This variety generally embodies the vicissitudes of an object. (4) The theme must be poetically striking ; पुरा यत्र वटः तत्र अधुना पटः is no पर्याय. (5) This variety of पर्याय does not leave much scope for अतिशयोक्ति. (6) The आश्रितs must abide in the abode one after another. One must leave and then the other enter. Otherwise there will be no क्रम and therefore no पर्याय.

§ **सू. ५७. अन्यः** etc. Construe : ततोऽन्यथा अन्यः (पर्यायः) । The other variety is just the other way. ततोऽन्यथा : the other way i. e. अनेकं एकस्मिन्. पर्याय (१) was एकं अनेकस्मिन्.

वृत्ति :—क्रमेण not युगपद्. This would distinguish this variety not only from विशेष but also समुच्चय (१) and (२) where, in case of सामानाधिकरण्य, numerous things are present in one abode but *simultaneously.*

St. 125. मधुरिम etc. Illustrates पर्याय (२) अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने. The words of the wicked though felt as agreeable at first prove disastrous later. मधुरिम्णा रुचिरं खलानां वचः. **पृथु** qualifies अमृतं. *b* construe : अथ तदेव अन्तर्गतमिव मोहहेतुं हालहलं विषं कथयति. i. e. On second thoughts, the words pierce the vitals.

Here खलानां वचः is आश्रय. अमृत and हालहल by themselves abide in it in turn. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् स्वतः भवने पर्याय.

St. 126. तद्गेहं etc. Illustrates पर्याय (२), अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे. The startling changes made in the worldly circumstances of a ब्राह्मण when fortune smiled on him. Some like भीमसेन see in it a reference to the well-known episode of सुदामन्. **तद्गेहं** said in contempt of the petty house of the past. **दिवः लब्धावकाशं मन्दिरं** A sky-scraper! **जरती** refers probably to the premature old age brought about by underfeeding. करिणां एता धनाभा **घटाः** [**घटाः** rows]. Elephant symbolized the height of affluence in those days. Cp. Marathi : **गजान्त लक्ष्मी. क्षुद्रः मुसलध्वनिः** See st. 95. **क्षुद्रः** contemptible or indistinct, low (due to the action being without vigour!) *d* Construe : दिवसैः अयं द्विजः इयतीं भूमिं समारोपितः इति आश्चर्यम्. **दिवसैः** Time has done the miracle.

Here दिवस make the same द्विज in turn the आश्रय of each one from the following pairs : गेह—मन्दिर ; धेनु—करिघटाs ; मुसलध्वनि—संगीतक. Hence it is अनेकस्य एकस्मिन् अन्येन करणे पर्याय.

अत्र एकस्यैव etc. मम्मट wants to distinguish between परिवृत्ति and पर्याय. In परिवृत्ति, there can be a barter (हानोपादान) because there are

two parties. Here since there is one party only, such barter can never be intended (अविवक्षित). हानोपादान is barter. Tvm. edition refers to a reading हानोपादानयोर्विवक्षितत्वात्. This would make a better sense: In this figure, हान and उपादान are intended with reference to one party only; therefore it cannot be परिवृत्ति where हान and उपादान are between two parties. This reading makes it unnecessary to interpret हानोपादान as barter which is rather a free rendering. अत्र i. e. in पर्याय as illustrated by तद्गेहं नतभित्ति etc.

३६—अनुमान

अनुमान in तर्क means the process (प्रमाण) that leads to and includes अनुमिति. I see smoke on the hill; I infer fire on it. What made me arrive at the knowledge of fire from the sight of the smoke is the process of अनुमान (cp. अनुमितिकरणं अनुमानम्). The knowledge of fire is the अनुमिति. धूम is साधन in relation to the अनुमिति which is साध्य.

अनुमान, in the realm of poetry, runs on similar lines. The तार्किक sees the धूम. The कवि sees how the कटाक्षs of the woman pierce the heart of the man. The तार्किक infers that there is fire on the mountain. The कवि deduces that ahead of the woman runs Cupid, with an arrow fixed on the bow! यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः। तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥ (**सा. द.**). The fire is not seen but *inferred* by the तार्किक; स्मरस्य पुरोधावन is not seen but *inferred* by the poet. Then, there moves a cloud in the sky. To the poet it is smoke pervading the sky. He infers therefrom that the fire of love has been burning down the trees in the form of travellers: यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलद-धूमः स्थगयति। ...... तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखण्डे स्मरदवः ॥ **रूय्यक** [*cp.* मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः। कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥—**मेघदूत** १.३.] This is again अनुमान, more poetical than यत्र पतत्यबलानां etc., because it is based on रूपक: मेघः एव धूमः, स्मरः एव दवः, पथिकाः एव तरवः. Such are poetical अनुमानs some more poetical than others. **र. गं.**:—अस्य च कविप्रतिभोल्लिखितत्वेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारता।

The अनुमान becomes poetical when the theme is poetical enough and when blended with other figures. The poet does not care for all the varied details like व्याप्तिज्ञान and उदाहरण for which the तार्किक has the highest respect. His process is simpler. The poet looks to the fact and draws his own poetical inference. The inference may not be strictly true, but is bound to be poetical. Who can impugn the validity of the poet's conclusions? Who can challenge the validity of तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये? And yet the poet does nothing more

than give a particular reason for arriving at a particular conclusion. Read **रुय्यक :** यत्र साधनं साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते सोऽनुमानालंकारः ।

अनुमान vs. काव्यलिङ्ग :—In अनुमान, we get a साधन or हेतु and साध्य. In काव्यलिङ्ग also we get a हेतु and कार्य. To that extent there is similarity between the two. But (1) in अनुमान, the साध्य-साधनभाव is explicit, in काव्यलिङ्ग the हेतु-कार्यभाव is implicit or suggested. That is to say, in अनुमान, the हेतु or साधन is clearly stated to be such, by the use of Ablative, Instrumental or particles like यतः. In काव्यलिङ्ग, as we saw, the हेतुत्व is left to suggestion. (2) In अनुमान, the हेतु is within experience. The साध्य is a matter of conjecture. In काव्यलिङ्ग, the हेतु and कार्य are both within experience. (3) In अनुमान, the हेतु *indicates* something, in other words, it is ज्ञापक. In काव्यलिङ्ग, the हेतु *accounts for* something; in other words, it is समर्थक. (4) In अनुमान our thoughts proceed from the साधन to the साध्य. In काव्यलिङ्ग, our thoughts proceed from the कार्य to the हेतु. That is to say, in अनुमान, the question arises: What does this (साधन) indicate? The reply thereto is the साध्य. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the question arises how does this (कार्य) come about? And the answer thereto is the काव्यलिङ्ग or हेतु. (5) Closely analysed the हेतु and कार्य in काव्यलिङ्ग become साध्य and साधन respectively in अनुमान. If प्रियाहृतमनाः प्रणिपातलंघनं सेवां मन्यते is काव्यलिङ्ग, the corresponding अनुमान will be: यतः असौ प्रणिपातलंघनं सेवां मन्यते तस्मादसौ प्रियाहृतमनाः. (6) In अनुमान, there figure words like मन्ये, जाने etc. marking inference. At least they are implied. In काव्यलिङ्ग there is no room for them.

अनुमान vs. अर्थान्तरन्यास :—If the साधन in अनुमान is in the form of a वाक्य, we get two वाक्यs, as those in अर्थान्तरन्यास. In both, the हेतुत्व is explicitly stated. But whereas (1) in अनुमान, the हेतु is ज्ञापक, in अर्थान्तरन्यास, it is समर्थक. (2) In अनुमान the two वाक्यs are syntactically dependent due to the use of यतः यस्मात् etc.; in अर्थान्तरन्यास, they are independent. (3) In अनुमान, the two वाक्यs are related as कारण-कार्य. In अर्थान्तरन्यास they are related as सामान्य-विशेष. (4) In अनुमान, we get words like मन्ये etc. to mark the deduction made; in अर्थान्तरन्यास, there is no occasion for them.

अनुमान vs. उत्प्रेक्षा :—In both, there figure words like मन्ये, ऊहे etc. But whereas (1) in अनुमान, there is certainty in the deduction, in उत्प्रेक्षा, there is uncertainty. (2) In अनुमान, there is no सादृश्यप्रतीति. In उत्प्रेक्षा, there is सादृश्यप्रतीति. Read **सा. द.** :—उत्प्रेक्षायां अनिश्चिततया प्रतीतिः । इह तु निश्चिततया इत्युभयोर्भेदः । **र. गं.**:—मन्ये-शङ्के-अवैमि-जाने इत्यादिपदानां यत्र सादृश्यादिनिमित्तसद्भावः तत्र उत्प्रेक्षाबोधकता इति विवेकः ।

अनुमान was first recognised by रुद्रट, though faint traces of the figure are to be found in उद्भट's काव्यलिङ्ग. रुद्रट divides it according as साध्य and साधन are placed first or next. Another अनुमान of रुद्रट consists in describing a thing as past or future, even when it is not so, owing to some strong circumstance. No later आलंकारिक admitted this variety. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ : all admit the figure. मम्मट saw no charm in place-shifting. It was to him immaterial whether साध्य or साधन was placed first or next. His followers also assume the same attitude. अप्पय्यदीक्षित does not define the figure but classes it among the प्रमाणालंकारs.

Essentials :—[अनुमान Deduction, of course, poetical] (1) There must be some circumstance (साधन) on the basis of which the poet makes the deduction (साध्य). (2) Both the साध्य and साधन must be poetically striking. (3) They may be poetical because of some other underlying अलंकार like रूपक or simply because of dignified style (प्रौढोक्ति). (4) The साधन is clearly indicated by Ablative or Instrumental or words like यतः, यस्मात् and not suggested. (5) The अनुमान often assumes the form : यस्मादिदं भवति तस्मादिदं मन्ये (or जाने or विभावये etc.). (6) मन्ये etc. may sometimes be implied but clearly enough. (7) The poet will not bother about the logicians' details like व्याप्ति or लिङ्गपरामर्श, nor is it of any use to judge the accuracy of the साध्य by तार्किक standards. Because, after all, it is poetical.

§ **सू. ५८. अनुमानं** etc. Construe : यत् साध्य-साधनयोः वचः तत् अनुमानं उक्तम्. अनुमान is the statement of the साध्य and साधन. साध्य is the thing inferred, the deduction. साधन the means thereto.

वृत्तिः—पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिरूपो हेतुः साधनम्. साधन is a reason that has three aspects i. e. must satisfy three requirements in order to be valid :—(1) पक्षधर्मत्व, (2) अन्वयित्व, (3) व्यतिरेकित्व. **पक्षधर्मत्व** Being present in the particular case under consideration. The धूम is valid साधन for हेतु because it is present on the पक्ष or particular case viz. पर्वत. **अन्वयित्व** or, more clearly, सपक्षे अन्वयित्व i. e. सपक्षे सत्त्व (अन्वयः = Presence). Being present in a similar case. धूम is valid because it is present in the सपक्ष i. e. similar instance of महानस—kitchen. महानस is a सपक्ष because साध्य वह्नि is present there. In such सपक्षs, धूम also is present. **व्यतिरेकित्व** or, more fully, विपक्षाद् व्यतिरेकित्व or व्यावृत्तत्व. Being absent (व्यतिरेक=व्यावृत्ति=absence) from a dissimilar instance. धूम is absent from महाह्रद a great lake, which is a विपक्ष because वह्नि is absent there.

A valid logical हेतु must satisfy these three requirements (त्रिरूप:). But a poet has scant respect for these. He will never wait to see if these are or are not fulfilled by his हेतु or साधन.

धर्मिणि अयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् साध्य of the सूत्र explained. साध्य [e. g. पर्वतो वह्निमान्] is the denial (व्यवच्छेद) of absence (अयोग) of the more extensive (व्यापक i. e. वह्नि) from the particular case (धर्मिन् i. e. पर्वत). In plain words, in पर्वतो वह्निमान्, वह्नि is stated to be present on the पर्वत. Denial of Absence is Presence. **व्यापक** and **व्याप्य** Relative terms. वह्नि is व्यापक or the more extensive one in relation to धूम, the व्याप्य or the less extensive one. वह्नि is more extensive because it is found not only in all cases where धूम is present but also in others where धूम is absent as in a red-hot iron-ball (तप्तायोगोल). धूम is therefore less extensive.

St. 127. यत्रैता etc. Illustrates अनुमान. The glances of women pierce the hearts of men, because of Cupid, their escort, aiming an arrow at them (men). **लहरीचलाचलदृशः** with glances as unsteady (चलाचल) as waves. **अमी मार्गणाः** Ref. to मदनशरs. *cd* Construe: तत् सत्यं क्रोधनः, अंचितशरप्रेंखत्करः, आसां (सुदृशां) शासनधरः स्मरः चक्रीकृतचापं अग्रत एव धावति। **सत्यं** indeed अंचितशरप्रेंखत्करः With his hand quivering on the arrow set on the bow (अंचित). Quivering due to tension of his mind or bow. **चक्रीकृतचापं** adverb. The bow is bent, when the arrow is to be discharged. A compliment also to the arched eyebrows referred to in *a*. **शासनधरः** very obedient.

साध्यसाधनयोः etc. **मम्मट**, once more, differs from **रुद्रट**. रुद्रट had divided अनुमान on the basis of the पौर्वापर्य of साध्य-साधन. That is to say: साध्य first, साधन next, was one variety; the other being साधन first, साध्य next. [*cp.* वस्तु परोक्षं यस्मिन् साध्यमुपन्यस्य साधकं तस्य। पुनरन्यदुपन्यस्येद् विपरीतं चैतदनुमानम्॥ ७.५६.]. मम्मट finds no particular charm in this place-shifting.

It is significant that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ also did not accept divisions based on पौर्वापर्यविकल्प. [**पौर्वापर्यविकल्प** lit. alternatives in sequence.] मम्मट implies similar disregard for this principle of पौर्वापर्यविकल्प, in the matter of the धर्म in **दीपक**; and in the matter of the समर्थ्य-समर्थक in **अर्थान्तरन्यास**.

३७—परिकर

परिकर means 'whatever *contributes* to something else' and the name is aptly given to the figure where the central charm consists in

the use of a single adjective or attribute or an array of them that contributes to the sense of the sentence. कण्व says to शकुन्तला (**शा.** ४.१८.): **अभिजनवतो** भर्तुः **श्लाघ्ये** स्थिता गृहिणीपदे, **विभवगुरुभिः** कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षण-माकुला । तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च **पावनं**, मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥. That pre-eminent sage promises very bright prospects for शकुन्तला in *abc.*:—To be the consort of one of noble parentage (अभिजनवत्) is enviable (श्लाघ्य) indeed. To be preoccupied, every moment, with his acts great with glory (विभवगुरु) is no small fortune. To bear him a son and then too a sacred (पावन) one will be indeed the height of good fortune. Here each one of the विशेषणs : अभिजनवतः, श्लाघ्य, विभवगुरु, पावन makes a splendid contribution to the issue on hand viz. a picture of the rosy future before शकुन्तला. This is therefore a परिकर. The यक्ष wants to describe his beloved as a paragon of beauty. Says he (**मेघदूत** : २.१९):—तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी, मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः । श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् या तत्र स्याद् युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ Here as each of the epithets contributes to the central theme viz. the picture of a beauty, we get a परिकर.

In परिकर, the adjectives or epithets contribute to the वाच्यार्थ by the suggestion which each one carries. Thus each one: तन्वी, श्यामा etc. suggests सौन्दर्य and thereby contributes to the वाच्यार्थ which aims at describing a beautiful dame. Not that the वाच्यार्थ would have remained incomplete in their absence. But certainly its charm is heightened by their presence. As the suggestion is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि here. Read **र. गं.**:—एवं वाच्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषाधानाय साकूतं विशेषणम्......... । Again **रुय्यक**: विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकारः ।...... एवं च प्रतीयमानांशस्य वाच्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम ।

परिकर and **काव्यलिङ्ग**:—We have seen how काव्यलिङ्ग usually assumes the form of विशेषणs that are significant. In परिकर also the विशेषणs are significant. But the significance of the विशेषणs in परिकर is of a different type from that of the विशेषणs in काव्यलिङ्ग. In परिकर, the विशेषणs are significant in so far as they *lend an additional charm* to the वाच्यार्थ, which, as we saw above, would not be defective in their absence. In काव्यलिङ्ग, on the other hand, the विशेषणs are significant because they explain or account for the वाच्यार्थ, which, hence, in their absence, would be rendered defective. अज says (**रघुवंश** ८.५५) इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रांतकथं दुनोति माम् ।. Here if अज were merely to say इदं मुखं मां दुनोति we would be puzzled to know why the sight of इन्दुमती-मुख should pain अज. But the विशेषणs, उच्छ्वसितालकं (with the hair lying

dishevelled) and विश्रान्तकथं (with the talk come to a standstill) make the matter clear to us. Thus, in short, in परिकर, the विशेषणs are वाच्यस्य उत्कर्षाधायक ; in काव्यलिङ्ग they are वाच्यसिध्यङ्ग or वाच्यनिर्वाहक. ,

Is **परिकर** *a figure or mere* **दोषाभाव** ? :—आलंकारिकs raise the question : Is परिकर a positive figure or does it merely mean an immunity from the दोष of अपरिपुष्टार्थत्व ? काव्य must be निर्दोष (*cp.* तत् अदोषौ शब्दार्थौ). अपुष्टत्व of अर्थ is a दोष, to which a काव्य becomes open, if therein is huddled up matter that has no bearing (अपुष्ट) on the issue on hand. And if in परिकर we get significant विशेषणs, that means, it may be argued, that here we have a काव्य free from that दोष of अपुष्टार्थत्व. Thus according to this view, what is looked upon as a figure (परिकर) amounts to no more than a दोषाभाव.

As against this, it is argued by मम्मट and others, that though significant adjectives are nothing more than a bare necessity for a काव्य, still there is undeniably some particular poetic charm (विच्छित्तिविशेष) when we are presented with an array of such विशेषणs. That charm justifies परिकर as a positive figure. Read **जयरथ** :—विशेषणानां चात्र वहुत्वमेव विवक्षितम् । अन्यथा ह्यपुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात् तन्निराकरणेन स्वीकृतस्य पुष्टार्थस्यायं विषयः स्यात् । एवं एवंविधानेकविशेषणोपन्यासद्वारेण वैचित्र्यातिशयः संभवतीत्यस्य अलंकारत्वम् ।

It is not clear if there was any आलंकारिक that preceded मम्मट who thus questioned the status of परिकर as an अलंकार. मम्मट's predecessor रुद्रट actually admitted the figure. It is just likely, therefore, that मम्मट refers in his वृत्ति not to an actual view like this, but just to a theoretical possibility. कुवलयानंद refers to it as actually the view of some (केचित्). आलंकारिकs like जयरथ and जगन्नाथ are entirely in agreement with मम्मट on this point.

Are numerous **विशेषण**s a necessity for **परिकर** :—This brings us to another question as to whether *many* significant विशेषणs are necessary for the figure. मम्मट in his वृत्ति and जयरथ (*vide* the quotation given above) hold that the figure will be there only if there is an impressive pile of विशेषणs ; not otherwise. As against these जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित regard even a single विशेषण as enough to constitute परिकर. **अप्पय्यदीक्षित,** for instance, says :—वस्तुतस्तु अनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः । श्लेष-यमकादिषु अपुष्टार्थ(त्व) दोषाभावेन तत्र एकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात् परिकरोपपत्तेः । . **जगन्नाथ** says that many विशेषणs only make the figure more impressive : विशेषणानेकत्वं हि व्यङ्ग्याधिक्याधायकत्वाद् वैचित्र्यविशेषाधायकमस्तु नाम । न तु प्रकृतालंकारशरीरमेव तदिति शक्यं वक्तुम् । Possibly जगन्नाथ is right. Even a single विशेषण like अभिजनवतः

(in अभिजनवतो भर्तुः etc.) is enough to lend charm and hence to make the figure.

परिकर was first admitted by रुद्रट who divided it on the basis of the fourfold संकेत viz. जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षितः all admitted it. अप्पय्यदीक्षित conceived in addition a development of the figure : **परिकरांकुर** wherein the विशेष्य is significant e. g. **चतुर्णां** पुरुषार्थानां दाता **देवश्चतुर्भुजः** where the विशेष्य, चतुर्भुज is significant in view of the पुरुषार्थs being four. आलंकारिकs, however, are reluctant to accord recognition to this scion of परिकर.

Essentials :— [परिकरोति, व्यंङ्ग्येन वाच्यार्थं उपस्करोति, इति परिकरः] (1) There must be used by the poet *significant* विशेषणs, to qualify the विशेष्य. (2) The more the विशेषणs, the more effective the figure. (3) The विशेषणs will be significant provided they have a व्यंङ्ग्यार्थ which heightens the charm of the वाच्यार्थ. They must not be direct as in : प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ (**र. गं.** १. २४.) (4) The विशेषणs only give additional significance, for even without them the वाक्यार्थ would be complete. (5) Thus they are वाच्यार्थोपस्कारक and not वाक्यार्थनिर्वाहक as in काव्यलिङ्ग.

§ **सू. ५९. विशेषणै** etc. Construe :—यत् साकूतैः विशेषणैः उक्तिः स तु परिकरः । तु Marks transition from the earlier figure to this. **साकूतैः विशेषणैः** साकूतैः = साभिप्रायैः Full of significance. Significance is the suggestion which contributes to the वाच्यार्थ. Read **रुय्यक** :—विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकारः । आकूतम् [आ + √कू to intend] Intention.

वृत्ति :—अर्थाद् विशेष्यस्य (उक्तिः). The सूत्र amplified. **साकूतैः विशेषणैः उक्तिः** The word विशेषणैः makes it clear that the उक्ति or statement relates of course (अर्थात्) to the विशेष्य. For विशेषणs appear only in relation to a विशेष्य. Thus the सूत्र means : साकूतैः विशेषणैः विशेष्यस्य उक्तिः परिकरः.

St. 128. महौजसोः etc. Illustrates परिकर. A spy reports to युधिष्ठिर how दुर्योधन has on his side soldiers endowed with all those virtues that go to make a soldier a tower of strength. **धनार्चिताः** honoured with wealth. To be inserted in the Translation after 'treasure'. **संयति लब्धकीर्तयः** who have made a name for themselves in battles (संयत् *f.*). **संहत** who is in a conspiracy. **न भेदवृत्तयः** Not bent on dissensions. *d* construe तस्य (in *c*) प्रियाणि असुभिः समीहितुं वाञ्छन्ति. They seek to secure his (i. e. of दुर्योधन) aims even at the cost of their lives. **धनुर्भृतः** is the विशेष्य.

Here the adjectives, महौजसः, मानधनाः, धनार्चिताः, संयति लब्धकीर्तयः, न संहताः and न भेदवृत्तयः। all *suggest* virtues (*vide* **उद्योत**) that go to make the most dependable soldier. This suggestion contributes to the वाच्यार्थ in that it shows how दुर्योधन's cause is being defended by warriors of the most dependable sort. Since the व्यंग्य is subservient to वाच्यार्थ there is no ध्वनि. अव्यंग्यस्य वाच्योन्मुखत्वं इति न ध्वनिविषयता—**मा. चं.**

यद्यप्यपुष्टार्थस्य etc. See above. मम्मट justifies परिकर as a positive अलंकार and not mere दोषाभाव. He says: Though by declaring अपुष्टार्थत्व a दोष, we have naturally accepted that a काव्य *should be* पुष्टार्थ, still, there does result some striking effect (वैचित्र्य) when many विशेषणs are arrayed, as in the instance महौजसो etc. (एवं), applying to the same विशेष्य (एकनिष्ठत्वेन). Hence is परिकर counted among अलंकारs. **अपुष्टार्थस्य दोषताभिधान** In उ. ७. मम्मट gives अपुष्टार्थत्व as a दोष. It consists in the use of words that have no relevancy to the matter on hand. **अपुष्टार्थ** as used here is a noun. न पुष्टः अर्थः येन तद् अपुष्टार्थम्. Irrelevant matter. **पुष्टार्थ** also a noun here. पुष्टः अर्थः येन. Relevant matter. °**निराकरणेन °स्वीकारः कृतः** When it is declared that अपुष्टार्थ is a दोष, it means that पुष्टार्थ is a necessity. **एकनिष्ठत्वेन** i. e. एकविशेष्यनिष्ठत्वेन. **एवं** as illustrated in the stanza.

Two points emerge from this argument: (i) that परिकर is an अलंकार, not mere दोषाभाव. (ii) that परिकर requires *many* significant विशेषणs. [See above.].

३८—व्याजोक्ति

व्याजोक्ति is a statement based on pretence and is not to be mistaken for व्याजस्तुति strictly confined to disguised स्तुति-निन्दा. In व्याजोक्ति, the poet makes a party resort to some pretence (व्याज) with the intent of concealing the real fact from others. उदयन sheds tears when put in mind of वासवदत्ता whom he regards as dead. To conceal the fact that the tears were caused by the memory of वासवदत्ता, उदयन says to पद्मावती that they were caused by the pollen of काश flowers: शरच्छशांकगौरेण वाताविद्धेन भामिनि। काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम॥ (**स्वप्नवासवदत्तम्** ४. ७.). This is व्याजोक्ति. अग्निमित्र and the विदूषक have succeeded in securing the release of मालविका and बकुलावलिका from the cellar where they were locked up by धारिणी. इरावती finds them both in the समुद्रगृह with अग्निमित्र. When challenged to account for their presence in the समुद्रगृह, अग्निमित्र pleads: नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो दण्डम्। इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं मामुपगते च॥ (**मा.** ४. १७.) Here अग्निमित्र gives a false reason in order to keep back the real fact from इरावती. This is

व्याजोक्ति again. That way व्याजोक्ति has affinities with छेकापह्नुति and the second variety of पर्यायोक्त conceived by अप्पय्यदीक्षित. [*Vide* **अपह्नुति** and **पर्यायोक्त**].

व्याजोक्ति can hardly claim any great poetical merit. Its central charm does not consist in anything very poetical like अतिशयोक्ति. व्याजोक्ति may give rise to some irony; it may get a certain loftiness due to the प्रौढोक्ति in which it is conveyed. But more than that there is nothing very poetical about the figure. Of course one व्याजोक्ति may be nicer than another according to the greater or lesser degree of ingenuity and subtlety involved in inventing the excuse.

व्याजोक्ति *vs.* **अपह्नुति :** In व्याजोक्ति, the real fact is concealed and some unreal excuse advanced. In order that the excuse advanced may seem plausible, it is necessary that there should be सादृश्य between the excuse given and the real fact. शिव is in horripilation due to emotion. He wants to conceal that he is seized by emotion. He therefore avers that the horripilation is due to cold. Here there is सादृश्य between emotion and cold in so far as both can equally cause horripilation. Thus between व्याजोक्ति and अपह्नुति, two points are common: (1) Intentional (आहार्य) concealment of the real fact; and (2) Similarity between the fact desired to be kept back and the one established. But whereas (i) in व्याजोक्ति the thing is concealed by the speaker keeping silent over it, in अपह्नुति, the thing is concealed by being actually denied. It can be easily seen how it would become ludicrous if शिव, in the above instance, were to say, "This is *not due to emotion*; but to cold." The real issue is thus suggested only in व्याजोक्ति. A denial is necessary on the contrary, in अपह्नुति: **नेदं मुखं,** चन्द्रोऽयम्. Read **तर्कवागीशः**—अत्र तु गोपनाकारिभिन्नेन काव्यादिना विषयो व्यज्यत एव, न त्वभिधीयत इति भावः। द्वितीयायां गोपनकृता गोपनं प्रथममभिधीयते, अत्र तु न तथेति भावः। (ii) In व्याजोक्ति, the speaker's aim is practical viz. to keep the hearer in the dark about the real issue. In अपह्नुति, it is poetical viz. to drive at the सादृश्य between the thing denied and the one affirmed, and thus to exalt it. Read **जयरथः**—अपह्नुतौ हि प्रकृतमेवोत्कर्षयितुमप्रकृतस्योपादानम् । इह तु उद्भिन्नं सत् प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण अप्रकृतेन निगूह्यत इति अनयोर्महान् भेदः।

व्याजोक्ति—छेकापह्नुति : In both one thing is concealed, and another affirmed. But while in व्याजोक्ति, there is no equivocation or ambiguity based on श्लेष, in छेकापह्नुति, the charm consists in the ambi-

guity due the use of श्लिष्ट words. Read कुवलयानन्द :—तस्यां (छेकापह्नुतौ) वचनस्य अन्यथानयनेन अपह्नवः । अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनम् ।

व्याजोक्ति was first admitted by वामन. The figure must have been earlier still as वामन says in his वृत्ति : यां मायोक्तिः इत्याहुः । रुद्रट did not recognise it. मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted it. According to रुय्यक, व्याजोक्ति was included by उद्भट under अपह्नुति who took a wider view of the figure अपह्नुति.:—साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया त्वपह्नुतिः । अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपह्नुतिः ॥ This is not borne out by उद्भट's काव्यालंकार.

Essentials :— [वस्त्वन्तरप्रक्षेपरूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः —**रुय्यक.**] (1) There must be a statement by someone, other than the poet. (2) The statement must relate to a matter that has come to light. (3) The speaker must attribute the matter to a cause which, though probable, is not the real one. (4) This the speaker does to keep back the real cause. (5) The real cause is sought to be concealed because the speaker feels abashed or is afraid or for some such reason.

§ **सू. ९०. व्याजोक्ति** etc. Construe : उद्भिन्नवस्तुनः छद्मना रूपनिगूहनं व्याजोक्तिः. This will make clear that छद्मना goes with रूपनिगूहनं in the compound **उद्भिन्नवस्तु** : A thing that has come to light. **छद्मना रूपनिगूहन** concealing its real nature (रूप) by having recourse to some false pretext or excuse.

वृत्तिः—निगूढमपि actually means निगुह्यमपि i. e. whatever is meant to be kept a secret. **कथमपि प्रभिन्नं** comes to light somehow. **केनापि** etc. is concealed under some pretext (व्यपदेश).

न चैषा etc. मम्मट shows the difference between व्याजोक्ति and अपह्नुति. व्याजोक्ति is not to be mistaken for अपह्नुति as in व्याजोक्ति (इह) there is no room (असंभव) for similarity between *two* viz. the प्रकृत and अप्रकृत being conveyed, owing to the mention of the अप्रकृत only. Emphasis on उभयनिष्ठ.

What मम्मट means is that since in व्याजोक्ति only the अप्रकृत is stated, there is no room for सादृश्य being conveyed. In अपह्नुति, since both are stated there is room for it. असंभवात् =प्रतिपाद्यतया असंभवात्.

मम्मट does *not* mean that there is no सादृश्य between प्रकृत and अप्रकृत in व्याजोक्ति. As we saw above, without such सादृश्य, व्याजोक्ति will be impossible, because the pretext advanced will seem probable only provided there is सादृश्य between the cause assigned and the actual cause. Read **मा. चं.** अपह्नुतौ किल उभयनिष्ठं साम्यम् । अत्र तु प्रकृतस्यैव सद्भावात् प्रकृतनिष्ठमेव साम्यम् ।

St. 129. **शैलेन्द्र** etc. Illustrates व्याजोक्ति. Looks like a नान्दीश्लोक. शिव who is in horripilation owing to the touch of पार्वती's hand at the nuptials explains the horripilation as due to the cold touch of the hands of हिमालय who was giving his daughter in marriage. *ab* Dissolve शैलेन्द्रेण (हिमवता) प्रतिपाद्यमाना या गिरिजा (पार्वती), तस्याः यः हस्तः, तस्य यद् उपगूढं (=उपगूहनं = ग्रहणं), तेन उल्लसन् यः रोमाञ्चादिः, तेन विसंष्ठुलः (upset) च असौ अखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलश्च (कर्मधारय). शिव was upset by the horripilation and confused (आकुल) with the consequent interruption in the performance (व्यासङ्ग) of the ceremony. Construe: ०भङ्गाकुलः, हा तुहिनाचलस्य करयोः शैत्यं इति ऊचिवान् (च), शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैः सास्मितं दृष्टः (च), शिवः वः अवतात्. **हा...ऊचिवान्** Who exclaimed: 'How cold the hands of the Snowy Mountain'! **शैलान्तः...दृष्टः** Who was smilingly looked at by the Mothers in the harem of शिव, and his गणs. **मातृमण्डल**: The मातृs or Divine Mothers are generally stated to be 7 in number. Connected with शिव, they attend upon his son, स्कन्द. They are Energies personified. गणs are the famous attendants of शिव.

सस्मितं दृष्टः These Mothers were seasoned veterans, too experienced to be gulled by the wily bridegroom! They knew too well that not cold, but *something else,* was at the root of the रोमाञ्च. Hence their smile which is significantly mischievous! सस्मितं does *not* go with ऊचिवान्.

Here the रोमाञ्चादि (आदि indicates tremor) was caused by emotion (सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ) but was explained away by शिव as being due to the cold touch. This रोमाञ्च caused by emotion, though निगूह्य, came to light and was deceitfully attributed to शैत्य by शिव. Hence it is व्याजोक्ति.

अत्र पुलकवेपथू etc. **पुलकवेपथू** = वेपथु tremor. Explains आदि in रोमांचादि- **सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ** that had developed, emotional (सात्त्विक) in nature. (रूप). They were due to emotion. **सात्त्विक.** Attributed to सत्त्वगुण being dominant in one's disposition. सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुर्मुनिपुंगवास्ते ॥ Note the complete list of सात्त्विक भावs:—स्वेदः स्तम्भोऽथ रोमाञ्चः स्वरभंगोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ **शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ** Their real nature was concealed (अपलपित lit. denied) as they were declared as being due to cold. **व्याजोक्तिं प्रयोजयतः** cause the figure व्याजोक्ति.

३९—परिसंख्या

For the figures दृष्टान्त, अनुमान and, to some extent, काव्यलिङ्ग, the आलंकारिकs were indebted to the तार्किकs who had their दृष्टान्त, अनुमान and

हेतु. For the figure परिसंख्या (and another viz. अर्थापत्ति, not admitted by मम्मट), the आलंकारिक are indebted to the पूर्वमीमांसक. The पूर्वमीमांसक divided a विधि into three classes: अपूर्वविधि, नियमविधि and परिसंख्याविधि. And it was this परिसंख्या that was the prosaic forerunner of the poetical परिसंख्या अलंकार.

'परिसंख्या' is very ingeniously explained by the मीमांसक: परि as परिवर्जन and संख्या as बुद्धि. So परिसंख्या is that विधि wherein stress is laid on the idea of exclusion. And the परिसंख्या अलंकार also derives its charm from its suggestion of exclusion. When **बाण** describing King शूद्रक says: यस्य च परलोकाद् भयं, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणं ...... अभूत्, he wants to show (शूद्रकस्य) शत्रोः भयं नासीत्, शत्रोः भङ्गः नासीत्, प्रजानां मुखरता नासीत्, प्रजानां करग्रहणं नासीत्. In other words, while saying यस्य च etc. he wanted *to exclude* things that characterise an ordinary king. Thereby he sought to suggest that शूद्रक was an extraordinary king. **कालिदास** says of अज:—बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां संमतये बहु श्रुतम्। (र. वं ८.३१.) suggesting how अज's बल was not for परपीडन nor his विद्या for विवाद, as they are in the case of an ordinary mortal. Here also, since the poet wants to suggest the exclusion of things that are normally found with other mortals, the figure is परिसंख्या.

Thus, in short, in परिसंख्या the poet states one thing in order to suggest the exclusion of its likes. The thing stated is striking, not so much by itself, as owing to the suggestion of exclusion it gives rise to. In fact, as **मम्मट** says, the statement of an ordinary fact made in परिसंख्या makes us look out for suggestion. तादृगन्यव्यपोह constitutes its central charm.

श्लेष in **परिसंख्या**:—Though it is possible to have परिसंख्या without श्लेष, the figure becomes more picturesque when it is blended with अतिशयोक्ति caused by श्लेष. The two meanings that a श्लिष्ट word possesses make it a very convenient medium for परिसंख्या. Take for instance विवाहेषु करग्रहणं in the instance given above. करग्रहण has two meanings: (1) Taking the hand; and (2) Levying of taxes. The first meaning applies to विवाह; the second meaning applies to the thing excluded viz. प्रजानां करग्रहण. Read **रुय्यक**:—"चित्रकर्मसु वर्णसंकरः, यतिषु दण्डग्रहणानि" इत्यादि श्लेषसंपृक्तत्वमस्या अत्यन्तचारुत्वनिबन्धनम्।

Divisions of the figure:—The thing stated may take the form of a reply to a question or it may be a plain assertion. The thing whose exclusion is sought to be conveyed may actually be mentioned or may be left to suggestion. As आलंकारिक appreciate suggestion,

some are reluctant to recognise as poetical a परिसंख्या where the thing excluded is actually expressed. Read **र. गं.**:—अन्ये तु व्यावृत्तेरार्थत्वे एव परिसंख्यालंकारः, अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव ...... इत्याहुः। **रुद्रट** only recognised व्यावृत्तेरार्थत्वे परिसंख्या :—अन्यत्र तु तदभावः **प्रतीयते**—says he.

Thus we get the following scheme :—

- परिसंख्या
  - प्रश्नपूर्विका
    - व्यापोह्यमानस्य शाब्दत्वे १
    - व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे २
  - शुद्धा
    - व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे ३
    - व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे ४

For **परिसंख्या** *vs.* **उत्तर,** see **उत्तर.**

परिसंख्या dates back from रुद्रट. He admitted all the divisions above excepting व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे, (१ and ३). मम्मट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ : all admitted the figure and its divisions on the lines of मम्मट. अप्पय्यदीक्षित admitted the figure but does not give its divisions.

Essentials :—[कस्यचित् **परि**वर्जनेन कुत्र (? कस्य) चित् **संख्यानं** वर्णनीयत्वेन गणनम्—**रुय्यक** who explains the name as meaning: Counting something as worth describing by excluding something else. So **मा. चं.** also: परिर्वर्जने। ततः कस्यापि परिवर्जनेन कस्यचित् संख्या वर्ण्यत्वेन गणनम्। सम्यक् प्रथनं वा। See above for a different explanation and possibly a better one, because it brings out वर्ज्यमानस्य प्राधान्य] (1) The poet must state a fact too well-known. (2) The statement of a such a well-known fact naturally suggests exclusion of facts similar to it. (तादृगन्यव्यपोह.) (3) The charm lies in the suggestion of exclusion. (4) The statement may or may not be in reply to a query. (5) The matter sought to be excluded, may be actually mentioned or merely suggested. (6) When suggested it is more poetical than when mentioned. (7) When blended with श्लेषमूलक अतिशयोक्ति, परिसंख्या becomes more picturesque. (8) Sometimes the thing excluded is such as characterises an ordinary being. As such its exclusion may exalt the matter under consideration e. g. यस्य च परलोकाद् भयं etc.

§ **सू. ६१.** **किंचित्** *etc.* Construe :—पृष्टं अपृष्टं वा यत् कथितं (सत्) तादृगन्यव्यपोहाय प्रकल्पते सा तु परिसंख्या स्मृता। **पृष्टं अपृष्टं वा यत् कथितं** The thing may be stated in the form of a reply to a query, or it may be barely

stated without a query. **तादृगन्यव्यपोहाय प्रकल्पते** Leads to the exclusion (व्यपोह = व्यावृत्ति) of things similar to it (i. e. thing mentioned). The mention of one thing naturally means the exclusion of other similar things. तु marks transition to a new figure.

वृत्तिः—प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु etc. When a matter is mentioned (शब्देन प्रतिपादितं) even when it was already known from other sources of knowledge (प्रमाणान्तर), it results in the exclusion (व्यवच्छेद) of other matters similar to the one mentioned. **प्रयोजनान्तराभावात्** Explains how the mention of one results in the exclusion of others. When a plain matter happens to be mentioned by the poet, we cannot help concluding that by mentioning it the poet means to exclude others. What other purpose could there be, we ask ourselves, but this. **प्रमाणान्तरावगतमपि** means that the matter is so well-known from other sources that its mention would be quite uncalled for, unless there lay some motive behind it. And this motive is वस्त्वन्तरव्यवच्छेद. **प्रमाणान्तर** source of knowledge. **अत्र च** *etc.* gives the divisions. See the scheme given above. **तदन्यथा** i. e. without प्रश्न. **उभयत्र**:—i. e. प्रश्नपूर्वकत्वे अन्यथा वा. **व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं च** The thing excluded may be suggested or expressed.

St. 130. किमासेव्यं etc. Illustrates in *abc* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. Some guiding principles of भक्ति. *a* पुंसां (= पुंभिः) किम् आसेव्यम्। द्युसरितः (गंगायाः) अनवद्यं (निर्दोषं) सविधम् (सान्निध्यम्). **कौस्तुभभृत्** = विष्णुः. **करुणा** Compassion of the Lord. Cf. यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् (**काठकोपनिषद्** २.२३.). *d* यदासक्त्या an attachment to all these mentioned in *abc*. **निरवधिविमुक्ति** i. e. मोक्ष which once attained can never end.

Here गंगासान्निध्यवास, विष्णुपदध्यान, पुण्याराधन and भगवत्कृपाभिलाष are facts too patent and hence their mention suggests the exclusion of things like कामिनीसेवन, कामध्यान, द्रव्याराधन and विषयाभिलाष. The poet by mentioning them wants to exclude others. The matters excluded are suggested, not stated. The matters mentioned are in the form of replies to the queries किमासेव्यं, किं ध्येयं etc. Hence this is प्रश्नपूर्विका परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. **मा. चं.** Says गंगातटादि are शास्त्रप्रमाणज्ञात.

St. 131. किं भूषणं etc. Illustrates in *abc* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे. Some moral truths enunciated. **सुदृढ** enduring.

Here the mention of भूषणं, आर्यचरितं and धिषणा, which are obvious truths, tends to exclude रत्न, दोष, नेत्र which are mentioned. Since

these are put as replies to queries, we get प्रश्नपूर्विका परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे.

St. 132. कौटिल्यं etc. Illustrates शुद्धा परिसंख्या—व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. A compliment to the beauty of a lady and to her immunity from faults to which the heart of an ordinary being is susceptible.

Here by कौटिल्यं कचनिचये is suggested न तु हृदि ; by करचरणाधरदलेषु रागः is suggested न तु हृदि ; and so काठिन्यं कुचयुगले and तरलत्वं नयनयोः also suggest the absence of काठिन्य and तरलत्व from the heart. These are not given as replies to queries, nor are the things excluded mentioned. Hence शुद्धा परिसंख्या-व्यपोह्यमानस्य आर्थत्वे. Note how there is श्लेष in कौटिल्य, राग, काठिन्य and तरलत्व. This makes the परिसंख्या picturesque. Note again how the परिसंख्या exalts the lady as being above the normal—A vein of व्यतिरेक. Stanza found in **रुद्रट**'s **काव्यालंकार**. ७.८१.

St. 133. भक्तिर्भवे etc. Illustrates in *abc* शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे. Some salient traits of great men. **भव** = शिव **न युवतिकामास्त्रे**, युवतिः एव कामास्त्रं [cp. बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललना in St. 33].

Here न विभवे, न युवतिकामास्त्रे, न वपुषि state the things that are sought to be excluded. भक्तिर्भवे etc. are not replies to questions. Hence शुद्धा परिसंख्या, व्यपोह्यमानस्य शाब्दत्वे.

४०—कारणमाला

मालादीपक, कारणमाला, एकावली and सार are रशनालंकारs (or शृंखलालंकारs) since all of them are made of units that are interlinked, like the links in a girdle. While examining the significance of the term माला, in मालादीपक, it was pointed out how it meant रशना (= शृंखला). The same is true of the term माला in कारणमाला also since कारणमाला is no more than कारणरशना. One wonders why **अल्लट** (after परिकर, अल्लट is the author) should not have put together in a group the last three at least (कारणमाला, एकावली and सार), if he was not able to disturb the position of मालादीपक, which **मम्मट** was perhaps justified in placing after दीपक. If anything, the assortment presented by अल्लट is promiscuous and arbitrary.

In कारणमाला, in its generally recognised form, each preceding thing is the cause of each succeeding one. Thus the norm becomes *a* (cause)—*b* (effect), *b* (cause)—*c* (effect), *c* (cause)—*d* (effect) .... But **जयरथ, जगन्नाथ** and **अप्पय्यदीक्षित** recognise also another variety, wherein each preceding thing is the effect of each succeeding

thing. Thus the scheme of this variety would be *a* (effect)—*b* (cause), *b* (effect)—*c* (cause), *c* (effect)—*d* (cause) .... In लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा, तया सुपुत्राः परितः पवित्राः। स्फीतं यशस्तैः समुदेति नूनं, तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥ (र. गं.) The series is पुण्य (C.)—गृहिणी (E.), गृहिणी (C.)—सुपुत्राः (E.), सुपुत्राः (C.)—यशः (E.), यशः (C.)—नाकलोकः (E.). In भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसंभवम्। दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत् ॥ (कु.) the series is नरकाः (E.)—पाप (C.), पाप (E.)—दारिद्र्य (C.), दारिद्र्य (E.)—अप्रदान (C.).

कारणमाला was first recognised by रुद्रट who did betray a *penchant* for figures in रशना form as illustrated by his रशनोपमा and रशनारूपक. अलट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित all admitted the figure. जयरथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted an additional variety: viz. where each preceding unit in the series was the कार्य of each following one. Others had admitted only that variety where each preceding unit was the कारण of each succeeding one. Read **जयरथ**:—क्वचिद् विपर्ययेणापि भवति। यथा............। अत्र हि पूर्वस्य उत्तरोत्तरं कारणतयोपनिबद्धम्।

कारणमाला vs. मालादीपक:—Both depend for their charm on the interlinking of units. But whereas in कारणमाला the pairs of units are related as कारण-कार्य or कार्य-कारण in मालादीपक, there is between the two units only that shadow of connection as is due to their being related to the same धर्म. *e. g.* कोदण्डेन-शराः, शरैः-अरिशिरः......**समासादितम्**. That is, in कारणमाला, the charm lies only in the शृंखला based on कार्य-कारणभाव. In मालादीपक, it lies in a शृंखला based on साधर्म्य, though superficial, due to the धर्म being stated once only.

Essentials:—[कारणानां माला शृंखला. Though there is कार्यमाला also, the name is accounted for as being due to the poet's greater emphasis on कारणs. Read अत्र यद्यपि कार्याणामपि माला विद्यते तथापि कारणगुणवर्णनमेव कविसंरम्भ इति 'विवक्षापूर्विका हि शब्दार्थप्रतिपत्तिः' इति न्यायेन कारणमालेत्यभिधानम्।—**पण्डित दुर्गाप्रसाद** on **सा. द.**] (1) There must be a chain of कारण-कार्यs or कार्य-कारणs. (2) The larger the chain the more striking it becomes. (3) The charm is inherent in the chain of कार्य-कारणs also. (4) Therefore even such a chain based on moral truths like जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं, गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते is deemed poetical enough. (5) There should be uniformity of expression throughout the series, to convey कार्य-कारणभाव. See how this is violated in the expressions विनयस्य कारणं and विनयादवाप्यते. (6) Again, in the case of interlinking words, they should be the same. Synonyms if used detract from the charm. Thus if गृहिणी is the word in the preceding pair, in the following गृहिणी should be used, not a synonym like कलत्र or भार्या.

§ **सूत्र ६२:** Construe: पूर्वस्य पूर्वस्य अर्थस्य यथोत्तरं हेतुता चेत् तदा कारणमाला स्यात्. **यथोत्तरं पूर्वस्य हेतुता** i. e. each preceding unit is the हेतु of each succeeding one. Note how our author recognises only this हेतु-कार्य variety, not कार्य-हेतु variety.

यथोत्तरं : उत्तरं उत्तरं प्रति.

St. 134. जितेन्द्रियत्वं etc. Illustrates कारणमाला, पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे. A king's prosperity is the ultimate result of his self-restraint.

Here the pairs जितेन्द्रियत्व-विनय, विनय-गुणप्रकर्ष, गुणप्रकर्ष-जनानुराग, जनानुराग-संपदः are interlinked, and each one of them is made up of units related as कारण-कार्य. It is therefore पूर्वपूर्वस्य हेतुत्वे कारणमाला. **जगन्नाथ** criticises this instance as being vitiated by भग्नप्रक्रमदोष, which arises as a result of the abrupt break in style in the matter of the clauses beginning with गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते. The style would have been uniform and therefore flawless if the wording were: जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्, विनयः गुणप्रकर्षस्य कारणम्, गुणप्रकर्षः जनानुरागस्य कारणम्, जनानुरागश्च संपदां कारणम्—is जगन्नाथ's view. That **जगन्नाथ**'s criticism is just will have to be admitted in view of the fact that figures like कारणमाला depend for their charm more on *form* than substance. Since uniformity of style is a very important aspect of *form*, one can easily understand why **जगन्नाथ** insists upon it. Read **र. गं.** :—सर्वथैव यः शब्दः कार्य-कारणतोपस्थापक आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाह्यः । एवं क्रमेण निबंधनं आकांक्षानुरूपत्वाद् रमणीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रमं स्यात् । यथा प्राचीनानां पद्यं—'जितेन्द्रियत्वं......संपदः" etc. The stanza is found in **सरस्वतीकण्ठाभरण**. ३. **रुद्रट** has put the same idea in आर्या form.

हेतुमता सह etc. The author attacks **रुद्रट** for having admitted as an अलंकार the identification of a cause with its effect, which he (रुद्रट) styles as हेतु अलंकार. Such identification, which is in essence no more than शुद्धा सारोपा (e. g. आयुर्घृतम्) or शुद्धा साध्यवसाना (आयुरेव इदम्) based on कार्य-कारणभाव, is not charming enough to be styled an अलंकार, says he. And if the instance अविरलकमलविकासः etc. where cause is identified with its effect is recognised as good काव्य, it is due to the soft alliteration and not the कार्य-कारणयोरभेद therein, argues अल्लट.

हेतुमता सह etc. Note **रुद्रट**'s definition: हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र । सोऽलंकारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥ हेतु is a figure distinct from others, in which there is a statement (अभिधानं) going to identify (अभेदकृत्) the cause with its effect (हेतुमत्). [प्रदीप, through mistake (?), attributes this view to उद्भट. मा. चं., सं. प्रकाशिनी and सा. चू. are unanimous in attributing it to रुद्रट.] हेत्वलंकार is only कार्य-कारणभावमूला

शुद्धा सारोपा or साध्यवसाना. कालः...कमलविकासः etc. is शुद्धा सारोपा. It would be शुद्धा साध्यवसाना, if modified as अयं कमलविकासः etc. **इति हेत्वलंकारो न लक्षितः** See काव्यलिङ्ग Development of the figure. **Prof. Banhatti** (Introduction to उद्भट's काव्यालंकारसारसंग्रह pp. xix–xx) shows how the Kashmirian आलंकारिकs; भामह, उद्भट and even मम्मट (or अल्लट ?) did not admit हेतु sponsored by the वैदर्भ school of दण्डिन् and others. रुद्रट was the lone Kashmirian who admitted it; but his हेतु is different from the हेतुs given in detail by दण्डिन्. **आयुर्घृतं** etc. अल्लट says that हेतु as conceived by रुद्रट consists in the identification of कार्य and कारण like आयुर्घृतम् and is too colourless (वैचित्र्याभाव) to be styled an अलंकार. **भूषणतां** = अलंकारतां.

One fails to see why अल्लट should have condemned हेत्वलंकार in this way. आयुर्घृतं may not look poetical. But कोकिलानन्दः कालः, सकलालिमदः कालः, etc. have some poetical charm in them. आलंकारिकs like the **उद्योतकार** appreciate such cases as अतिशयोक्ति. शुद्धा सारोपा like तदीयं रूपं संमोहनं and its corresponding साध्यवसाना form, संमोहनमिदं, based on कार्य-कारणभाव, with suitable subject-matter, are poetical enough. [*Vide* Notes p. 104. In place of 'or like तदीयं रूपं कामिनीनां संमोहनं' (2nd para, 2nd line), read 'or शुद्धा सारोपा like तदीयं रूपं कामिनीनां संमोहनं and its corresponding साध्यवसाना'.] **उद्योत** will call it अतिशयोक्ति, **रुद्रट** will say that it is हेतु. But both agree in seeing some charm therein. So अल्लट does not seem just in his criticism of हेत्वलंकार as unpoetical.

St. 135. अविरल etc. रुद्रट gave it to illustrate हेतु. Here (वसन्त) काल is described as कमलविकास, अलिमद and कोकिलानन्द while in fact वसन्त is the हेतु of the कार्यs viz. of कमलविकास, of अलिमद and of कोकिलानन्द. Thus here the charm consists in describing the हेतु as identical with the कार्य. This is हेतु अलंकार of रुद्रट. [Note that विकास, मद and आनन्द are *not* to be interpreted as विकासयतीति विकासः, मदयतीति मदः, आनन्दयतीति आनन्दः as this will make them actually हेतुवाचकs, not कार्यवाचकs.]

इत्यत्र काव्यरूपतां etc. Tradition has given (समाम्नासिषुः) this as a काव्य in nature only due to its soft alliteration and not because they fancied (कल्पना) any हेत्वलंकार being there. **कोमलानुप्रास** Soft alliteration of syllables like व्–व्, ल्–ल्–ल्, म्–म्, द्–द्. **कोमल** whatever does not jar on the ear. **अनुप्रास** alliteration, repetition of वर्णs (वर्णावृत्ति). **समाम्नासिषुः** सम् + आ + √ म्ना Given traditionally. **सं प्र.** says उद्भटादयः उद्भट's काव्यालंकारसारसंग्रह does not refer to it. **मा. चं.:—भामह–उद्भटाद्याः** (?)

It is difficult to determine the आलंकारिकs who are thus hinted at by अल्लट. Neither भामह, nor दण्डिन् nor उद्भट has the stanza in question.

Or does अल्लट merely refer to the stanza being in vogue among सहृदयs? In the abensce any definite data, we can neither trust or distrust अल्लट's 'कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुः न तु हेत्वलंकारकल्पनया'. Today, the stanza will be appreciated as much for its कोमलानुप्रास as for its अतिशयोक्ति.

One thing is certain. After रुद्रट, विश्वनाथ alone accepted the figure हेतु on रुद्रट's lines. आलंकारिकs called it अतिशयोक्ति based on कार्यकारणमूला शुद्धा सारोपा or कार्यकारणमूला शुद्धा साध्यवसाना लक्षणा. उद्भट's innovation of काव्यहेतु (or काव्यलिङ्ग) became popular and ousted हेत्वलंकार. अप्पय्यदिक्षित has हेत्वलंकार where a cause and its effect are given e. g. असौ उदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम्.

इति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः What **अल्लट** means is that a poetical हेतु should be something different from कार्य-कारणयोरैक्य underlying रुद्रट's हेतु. And if one asks what it should be like, अल्लट points to the figure काव्यलिङ्ग, as coming up to the expected standard of a poetical हेतु.

४१—अन्योन्य

We have seen how, in उपमेयोपमा, the charm lies, at least partly, in the reciprocity of उपमानत्व and उपमेयत्व, and आलंकारिकs, as we saw, attempt to incorporate reciprocity even in विनोक्ति to lend it an additional charm. In the figure अन्योन्य, we find reciprocity as the principal feature.

The poet, in अन्योन्य, describes two objects as doing the same action (क्रिया), one in relation to the other, or bestowing the same attribute (गुण), one upon the other. This reciprocity looks poetical because it involves the विरोध implicit in the subject of an action becoming its object and *vice versa*. In त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया। (कु.), where the poet describes त्रियामा and शशिन् as lending grace to each other, we have अन्योन्य. The figure will look more striking if identical words are used to describe the objects, क्रिया etc. cp. शशिन्-शशिन्, त्रियामा-त्रियामा, भाति-भाति, in the instance above. If the words were शशी-चंद्र, त्रियामा-रात्रि, भाति-शोभते, the figure would have been there, but not in a striking form. Read **रा. तर्कवागीशः**—अत्र कारणयोः क्रिययोश्च शब्दैक्यं वैचित्र्यपरिपोषकमेव न तु नियामकम्।

The figure अन्योन्य dates back from रुद्रट. अल्लट (काव्यप्रकाश), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted it.

Essentials :— [अन्योन्यं क्रियाधानं, गुणाधानं वा अत्र] (1) It is the description of two things. (2) They must do the *same* क्रिया to each other;

or bestow the *same* गुण on each other. Read **जयरथ :**—क्रियाशब्देनात्र धर्मो लक्ष्यते। Again : **रा. तर्कवागीश :**—क्रियापदं गुणस्याप्युपलक्षणम्। तेन 'निशया रुचिरश्चन्द्रः चन्द्रेण रुचिरा निशा' इत्यत्रापि अयं अलंकारः. (3) If the actions are different, the figure will not be there, as in वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ (र. वं. ४.१६) where इन्द्र withdraws his bow and रघु brings his into use. (4) Identity of words to describe the धर्मिन्s and धर्म will be more poetical, though this is not vital to the figure. (5) The form may be: A does x to B; B does x to A. Or it may be A and B do x to each other. That is, अन्योन्य may be embodied in two वाक्यs or one वाक्य. When embodied in two वाक्यs it is more direct. (6) Sometimes there may be the description of two objects producing each other, which is no more than a विरोधाभास, as it can be accounted for. Thus धनेन जायते प्रज्ञा प्रज्ञया जायते धनम् is अन्योन्य because धन and प्रज्ञा belong to भिन्नदेशकाल. In other words, the same प्रज्ञा which produces some particular धन is not also produced by that धन. Read **जयरथ :** यदि पुनरत्र विरोधसमाधिर्भवेत्तदालंकारत्वमपि स्यात्। यथा धनेनेत्यादि। अत्र प्रज्ञाधनयोः स्वरूपस्य परस्परं जननम्। देशकालभेदाद् विरोधसमाधिः. (7) The क्रिया or गुण should be उत्कर्षावह. An अन्योन्य based on अपकर्षावह क्रिया or गुण would be ironical.

§ **सू. ६३. क्रियया** etc. Construe वस्तुनोः परस्परं क्रियया तु जनने अन्योन्यं भवति. **वस्तुनोः परस्परं क्रियया जनने** When there is mutual creation by two things by their action. What is meant by 'mutual creation by action' is विशेषाधान. The idea is: When two things bestow the same विशेष on each other, the thing appearing with a विशेष is conceived as being 'born' (जनन) therewith. Note that the statement does not refer to actual mutual creation which being विरुद्ध cannot be the theme of poetry. Even in the well known Vedic lines: अदितेर्दक्षः अजायत। दक्षाद् अदितिस्परि।(ऋ. १०.७२.४) there is only विरोधाभास, not real विरोध. **क्रियया** Note that the क्रिया must be the same in both the cases.

वृत्ति : जनने is explained by एकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे i. e. when one is the cause of the other, in so far as it exercises an action on it (other). आलंकारिकs, as we saw above, extend the scope of the figure also to cases of the same गुण being imparted mutually. परस्परं जनने is modified by रुय्यक into परस्परं क्रियाजनने, which is certainly more direct. **र. गं.** has अन्योन्यस्य विशेषाधानम्, विशेष being क्रिया or गुण.

St. 136. हंसाणं etc. Illustrates अन्योन्य. Swans and the ponds exalt each other. Sanskrit rendering: हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते अथ सरसां हंसैः। अन्योन्यमेव एते आत्मानं केवलं गरयन्ति॥ **सार्यते** heightened = प्रसार्यते (वै. तत्सत).

But the वृत्ति connects the word with सार. Cp. मिथः श्रीसारता संपादनद्वारेण. By making the beauty of each other exalted (सार).

Here the Swans and ponds are described as exalting each other's glory (श्रीः सार्यते). They do the same action to each other, hence अन्योन्य.

Looking to the definitions of अन्योन्य by different आलंकारिक, it would seem that the figure will be possible both where the गुणक्रियाs are उत्कर्षावह or अपकर्षावह. But their instances are confined to उत्कर्ष only. An अन्योन्य based on अपकर्षावह क्रिया or गुण would be more comic than poetical.

४२—उत्तर

उत्तर is a reply, a retort, a rejoinder, and the figure derives its name from the reply or replies it embodies. Sometimes the poet gives the bare reply from which the question could be imagined (उन्नेय) by an easy guess. This is उन्नेयप्रश्न उत्तर. In this variety 'प्रश्न' is to be understood as a question or merely as a remark that occasioned the particular उत्तर. Sometimes, however, the figure takes the form of *several* questions and answers, the answers being too striking to occur to ordinary intelligence. This is निवद्धप्रश्न उत्तर. आलंकारिक specify one reply as being enough to constitute the first variety. But the second variety cannot be charming, according to them, unless we have an array of questions and answers. **रुय्यकः**— यत्र च प्रश्नपूर्वकं असंभावनीयं उत्तरं तच्च न सकृत् । तावन्मात्रे चारुत्वाप्रतीतेः । **र. गं.** :— उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चारुत्वम् । निवद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरसकृदुपन्यासे तदिति प्राञ्चः । अतश्च असकृन्निबन्धे द्वितीयमुत्तरम् । Some, however, say that even in the second variety, one उत्तर would be striking enough, if the प्रश्न and the उत्तर are साकूत i. e. full of significance. Read **र. गं** : वस्तुतस्तु प्रश्नोत्तरयोराकूतगर्भत्वे तावतैव चमत्कारात् न असकृदुपादानापेक्षा । आकूतविरहे तु असकृदुपादानकृतः चमत्कारोऽपेक्ष्यते निवद्धप्रश्ने ।

In the second variety, the उत्तरs being striking enough and numerous enough may give rise to the figure. But why should the उत्तर in the first variety (उन्नेयप्रश्न) be looked upon as poetical? The answer lies in the fact that here also, the उत्तर though one is very poetical, so much so that it at once suggests the प्रश्न. Such उत्तरs (of the 1st variety) are often साकूत i. e. significant and embody शृंगार of the most unorthodox type. And it is not an idle exaggeration to say that a good many गाथाs are उत्तरs of this class. These उत्तरs and

their प्रश्नs that could be easily guessed could well find a place in any short story of Maupassant. This will explain the significance of the आलंकारिकs' statement that from the उत्तर of the first kind, the प्रश्न could be guessed. Of course, there is bound to be a difference of degrees between one उत्तर and another. Some may be more शृंगारिक than others. The second variety of उत्तर is, in a way, less poetical because शृंगार may or may not be there. There it is not so indispensable as in the 1st variety.

In वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः । अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ॥ (**सा. द.**), where we can guess a proposal by someone to stay with the speaker, we have उत्तर (१). In किं मरणं दारिद्र्यं, को व्याधिर्जीवितं दरिद्रस्य । कः स्वर्गः सन्मित्रं सुकलत्रं सुप्रभुः सुसुतः ॥ (**रुद्रट ८.७३.**) we get उत्तर (२).

Thus we get the following scheme :—

उत्तर

उन्नेयप्रश्ने (1) | निबद्धप्रश्ने (2)

र. गं gives further sub-divisions based on साकूतत्व being present or absent in the प्रश्नs and उत्तरs.

उत्तर (१) vs. काव्यलिङ्ग :—In उत्तर (१), the उत्तर may be taken as समर्थ्य and the प्रश्न (which is guessed) its समर्थक, just as in काव्यलिङ्ग, one thing is समर्थक of another. But whereas (1) in उत्तर (१), only the समर्थ्य is mentioned, in काव्यलिङ्ग, both the समर्थ्य and समर्थक are mentioned. (2) In उत्तर (१), उत्तर is the ज्ञापकहेतु of the प्रश्न, because it indicates the latter, in काव्यलिङ्ग, one thing is the कारकहेतु of another. *e. g.* अनमन is the कारकहेतु of अपराध.

उत्तर (१) vs. अनुमान :—Just as in अनुमान, धूम is the ज्ञापकहेतु of वह्नि, similarly, in उत्तर (१), उत्तर is the ज्ञापकहेतु of प्रश्न. But while (i) in उत्तर (१), the उत्तर and प्रश्न abide in different individuals (one questions; another replies), in अनुमान the वह्नि and धूम abide in the same धर्मिन् or पक्ष. (ii) While in उत्तर (१), only the हेतु viz. उत्तर is stated, and प्रश्न is to be guessed, in अनुमान, both साध्य and साधन are stated.

उत्तर (२) *vs.* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या :—In उत्तर (२) there is a series of questions and answers as in प्रश्नपरिसंख्या. But whereas in उत्तर (२), the उत्तरs themselves are felt to be striking, in प्रश्नपरिसंख्या, the charm lies

in the suggestion of exclusion of similar things. When the व्यपोह्यमान is शाब्द (e. g. किं भूषणं सुदृढमत्र, यशो न रत्नम्), there is no room for प्रश्नपरिसंख्या being mistaken for उत्तर (२). But when the व्यपोह्यमान is आर्थ (e. g. किमासेव्यं etc.), it is likely to be confused with उत्तर (२). And though the difference between the two has been specified, in actual practice, the line of demarcation between the figures may be too faint. In such cases, one has only to justify one's viewpoint. Thus if St. 138: का विषमा etc. is looked upon by some as परिसंख्या, suggesting the exclusion of प्रभोरिच्छा, धनं etc. it will involve no error.

उत्तर was first conceived by रुद्रट. He had two independent figures of the name (7.93 and 8.72) which by अल्लट, रुय्यक, विश्वनाथ and जगन्नाथ came to be looked upon as two sub-divisions of the same figure. जयरथ, however, holds them to be two separate figures. अप्पय्यदीक्षित has the first variety; but instead of the second he has one in which प्रश्न and उत्तर are embodied in the same words.

Essentials :—[उत्तरं, उत्तराणि वा अस्मिन्] (1) in the first variety, the उत्तर must be stated. (2) It must be striking enough and from it the सहृदय must be able to guess the प्रश्न or remark which occasioned it. (3) More often than not, its keynote is शृंगार. (4) When it is साकूत=साभिप्राय and conveys a veiled suggestion of शृंगार, it is more arresting e. g. यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरा सरित् ॥ [सरित्तरणमार्गं पृच्छन्तं प्रति तं कामयमानायाः उत्तरमिदम् । वेतसीकुञ्जे स्वाच्छन्द्यमिति आकूतगर्भम् ।—कु.] (5) In the second variety of उत्तर, there must be a series of questions and answers. (6) These answers must be लोकातिक्रान्तगोचर i. e. too striking to occur to ordinary intelligence. (7) The theme in this variety may or may not be शृंगार. (8) Though in this variety, प्रश्नs and उत्तरs are generally numerous, still, if there is आकूत in them, even one प्रश्न and its उत्तर would look poetical.

§ **सू. ६४. उत्तरश्रुति** etc. Construe: यत्र उत्तरश्रुतिमात्रतः प्रश्नस्य उन्नयनं क्रियते तत् (एकं) उत्तरम् । असकृत् तत्र (=प्रश्ने) वा सति यद् असकृत् असंभाव्यं उत्तरं स्यात् तत् (द्वितीयं) उत्तरम् । प्रश्नस्य उन्नयनं = प्रश्नस्य कल्पनम्. प्रश्न need not be strictly a query. It may also be a simple remark which occasioned the उत्तर in question. रुद्रट has पूर्ववचनानां instead of प्रश्न. The वृत्ति rightly renders प्रश्न by पूर्ववाक्य. उन्नयन is found in रुद्रट's definition.

तत्र = तस्मिन् = प्रश्ने. असकृत् goes with this and उत्तरं. The प्रश्नs must be many and so the replies thereto. **असंभाव्य** The उत्तर must be striking, लोकातिक्रान्तगोचर as the वृत्ति says. This is what makes this variety charming, even when there be no शृंगार therein. **असकृत्** this

is another source of charm. A solitary question and answer will have no charm, unless they are साकूत.

वृत्ति :—प्रतिवचनोपलम्भादेव : उपलम्भ = ज्ञान. The उत्तर must enable the सहृदय to guess the प्रश्न or पूर्ववाक्य. We have seen why the प्रश्न is drawn attention to. Both प्रश्न and उत्तर in this variety are साकूत equally.

St. 137. **वाणिअअ** etc. Illustrates उत्तर (१). The reply made by an aged श्वशुर showing how his son has ceased to take interest in a huntsman's pursuits ever since he got wedded to a lovely lass. Addressed to a tradesman dealing in ivory and hides. Sanskrit rendering : वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च । यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कति स्नुषा ॥ **परिष्वक्कति** moves about. **लुलितालकमुखी** explains why the son has lost interest in his calling!

This, one can see, is a reply to a query made by some merchant for hides and ivory. The undertone of शृंगार, due to which the son has become an idler, cannot escape the notice of the सहृदय. It is therefore उत्तर (१).

अहं अर्थी I require them. **ताः** हस्तिदन्त and व्याघ्रकृत्तिs (Tiger-skins). **मूल्येन प्रयच्छ** Because he was a dealer. **क्रेतुर्वचनं** क्रेतृ the purchaser. **समुन्नीयते** can be guessed.

न चैतत् काव्यलिङ्गं ...... जनको हेतु :—The author differentiates between उत्तर (१) and काव्यलिङ्ग. In काव्यलिङ्ग, the poet gives a circumstance which produces something else, or, in other words, is a जनक हेतु. Here the reply cannot be viewed as a जनक हेतु of the प्रश्न. The reply only indicates the प्रश्न and is therefore its ज्ञापक हेतु. **एतत्** i. e. उत्तर (१). **उत्तरस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः** It would be improper (अनुपपत्ति) to hold the reply as being of that nature (ताद्रूप्य = काव्यलिङ्गरूपत्व). **नहि** etc. explains why there is no काव्यलिङ्गरूपत्व. Construe : प्रतिवचनं प्रश्नस्य जनको हेतुः न. The reply is not the जनकहेतु of the प्रश्न. It is its ज्ञापक हेतु [See above : काव्यलिङ्ग *vs.* उत्तर (१)]

नापीदमनुमानम् ...... अनिर्देशात् :—उत्तर (१) distinguished from अनुमान. If उत्तर is ज्ञापकहेतु, one might feel that the figure उत्तर (१) is अनुमान where we get धूम as the ज्ञापकहेतु of वह्नि. But in अनुमान, साध्य (वह्नि) and साधन (धूम) are stated as abiding in *one* धर्मिन् viz. पर्वत. Here साध्य (प्रश्न) abides in a different person (धर्मिन्) from the one in whom the साधन (उत्तर) abides. Because, question is made by one; reply by another.

Nor are *both* साध्य-साधन stated in उत्तर (१) as they are in अनुमान. Here उत्तर, the साधन alone is stated. Hence the two are different.

इति अलंकारान्तरमेव उत्तरं साधीयः—Therefore better to take उत्तर as a separate figure. This suggests that there was a view that was disinclined to look upon उत्तर (१) as an अलंकार.

प्रश्नादन्तरं etc. 2nd variety explained. असंभाव्य is लोकातिक्रान्तगोचर. Every question must have a striking reply. **रुद्रट** calls this ज्ञातात् अन्यत् : other than what is commonly known. **अनयोः** प्रश्नोत्तरयोः. **सकृदुपादाने न चारुताप्रतीतिः** But in case there is आकूत in the question and reply, even a single query and reply are enough to make this figure.

St. 138. का विसमा etc. Illustrates उत्तर (२). Some worldly truths given in the form of replies to questions. Sanskrit rendering :—का विषमा दैवगतिः किं दुर्लभं यत् जनो गुणग्राही । किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः ॥ **किं दुर्लभं** etc. It is rare to come across a person who can appreciate merits.

Here, दैवगतिः, गुणग्राही जनः, सुकलत्रं and खलो लोकः are replies that could not have occurred to an ordinary mind. They are striking and more so with the series they present. Thus it is उत्तर (२).

प्रश्नपरिसंख्यायां etc. उत्तर (२) distinguished from प्रश्नपरिसंख्या, where the thing excluded is left to suggestion and not expressed. In उत्तर (२), the charm lies in the array itself of उत्तरs. In other words, in उत्तर (२) the mind does not go further than the वाच्यार्थ (वाच्ये एव विश्रान्तिः). In प्रश्नपरिसंख्या (cp. किमासेव्यं पुंसां etc.), on the other hand, the only aim (तात्पर्य) of the poet is to suggest the exclusion of other similar things (अन्यव्यपोह). Hence its scope extends further than the वाच्यार्थ. This is the difference (विवेक) between the two figures. **इह** i. e. In उत्तर (२). [See उत्तर (२) *vs.* प्रश्नपूर्विका परिसंख्या given above.]

४२—सूक्ष्म

The essence of the figure 'सूक्ष्म' would be more easily comprehended when it is realised that सूक्ष्म means in fact सूक्ष्मप्रकाशन. The charm of the figure lies first in noticing a matter which is subtle enough to baffle an ordinary observer, and then in communicating this, or something relevant to it, to another in a very picturesque way. Says a gallant: मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् (कु.). The नायिका in question looks to the नायक and from his appearance understands the subtle fact that the नायक seeks to know the संकेतकाल, when they

might meet. She covers up the सीमन्तमणि and thereby signifies that the time should be when the sun (दिनमणि) sets. Here firstly the lady observes the subtle desire on the part of the नायक, and then in response thereto she has recourse to the picturesque action of closing the सीमन्तमणि with her hair. This is सूक्ष्म.

We have only to look to the different instances of सूक्ष्म to understand how, like उत्तर (१), it is primarily concerned with शृंगार. It might be even said that in a good many cases of its occurrence, though not in all, उत्तर (१) is a verbal message of love while सूक्ष्म is a message by symbols. And just as उत्तर (१) arrests our attention with its note of शृंगार, so does सूक्ष्म too.

In सूक्ष्म, the following are the two stages clearly marked out. A party comes to know some subtle matter regarding another due to some peculiarity in his form (आकार) or some significant gesture (इंगित) on his part. This is the first stage. In the second stage, the party has recourse to some significant gesture, (like closing of the सीमन्तमणि in the instance above, or closing of the day-lotus) indicating sometimes merely his knowledge of the subtle fact or sometimes his reply to the issues raised by the subtle fact. In प्रियें गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् (कु.), the wife merely indicates by preparing the bed that she has known सपत्नीगृहे जागरण on the part of her husband. In मयि पश्यति etc., on the other hand, the नायिका by her gesture of closing the सीमन्तमणि gives a reply to the gallant whose संकेतकालजिज्ञासा she has seen through by his gestures etc. **जयरथ** speaks of a view acc. to which another variety of सूक्ष्म consists merely in the detection of the सूक्ष्म thing and does not refer to its प्रकाशन. Read: तत्र अयमाशयः । यत्सूक्ष्मस्य अर्थस्य संलक्षणमात्रं प्रकाशनमात्रं वा अपि अयमेवालंकारः ।

सूक्ष्म is an old figure. भामह refuses to recognise it while दण्डिन् admitted it. Neither उद्भट nor वामन recognised it. रुद्रट's सूक्ष्म was of an altogether different kind. अल्लट, रुय्यक, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित admitted it. The last covered the scope of सूक्ष्म by two figures: सूक्ष्म and पिहित. रसगंगाधर has no सूक्ष्म.

Note the following scheme:—

सूक्ष्म

आकारादर्थे ज्ञाते | इंगितादर्थे ज्ञाते

Essentials [सूक्ष्मं तीक्ष्णमतिसंवेद्यं वस्तु ज्ञायते प्रकाश्यते च अत्र] (1) By some peculiarity in the form (आकार) or by some gesture of one party, another must come to know of a thing which is of a subtle nature. (2) As soon as the thing is known, the party must resort to a gesture of a significant nature like the closing of a lotus etc. (3) This gesture may indicate merely the knowledge of the subtle thing by the other party. (4) Or the gesture may be in reply to some issue raised by the knowledge of the subtle matter, such as a desire on the part of the first party to know something. (5) The figure becomes charming (a) due to knowledge of the subtle thing; and (b) due to the striking way in which the knowledge or message is indicated. (6) शृंगार is the keynote of the figure.

§ **सू. ६५. कुतोऽपि** etc. Construe :—यत्र कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मो अपि अर्थः केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाश्यते तत् सूक्ष्मं (इति) परिचक्षते । **कुतोऽपि लक्षितः** The matter though subtle happens to be detected due to some circumstance (कुतःअपि). The वृत्ति gives the circumstance to be either आकार or इंगित. **सूक्ष्मः** subtle i. e. such as cannot be observed by anyone but an astute सहृदय. **केनचिद् धर्मेण अन्यस्मै प्रकाश्यते** is brought to the notice of another party by having recourse to some matter. केनचिद् धर्मेण only refers to a gesture like सीमन्तमणिपिधान or लीलापद्मनिमीलन. साहित्यदर्पण calls this कयाचिद् भंग्या. Note that the word धर्म here has the shade of meaning it possesses in the Buddhistic Philosophy viz. existence, matter, पदार्थ etc.

वृत्ति :—कुतोऽपि explained as आकाराद् इंगिताद् वा. The subtle matter may be known from the आकार or इंगित of the other party. **आकार** is particular detail in the form e.g. broken saffron or paleness of appearance etc. **इंगित** is a significant gesture of the eye etc. Note that **दण्डिन्** has इंगिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः । **तर्कवागीश** (**सा. द.**) explains आकारो धर्मः । इंगितं क्रियाभङ्गी विदग्धचेष्टा. **सूक्ष्म** is explained as such as could be marked only by one of acute intelligence (तीक्ष्णमति).

St. 139. वक्त्रस्यंदि etc. Illustrates सूक्ष्म, आकाराद् अर्थे ज्ञाते. Description as to how a certain female detected 'पुरुषायित' of her friend by the broken saffron at the throat and indicated her knowledge of the fact by drawing the likeness of a sword on her friend's hand. Construe : कापि वयस्या तन्व्याः कण्ठे °स्वेदबिन्दुप्रबन्धैः कुंकुमं भिन्नं दृष्ट्वा, तन्व्याः पुंस्त्वं व्यंजयन्ती स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ।

पुंस्त्व or **पुरुषायित** an abnormal form of coition (विपरीतसुरत) suggested by the स्वेदेन कण्ठकुंकुमभेद ! Read **महेश्वरभट्ट** cited by **झळकीकर** :—

प्रसिद्धरतौ उत्तानायाः नायिकायाः वक्त्राद् गलितस्य स्वेदस्य पृष्ठभागे एव गमनम् । कण्ठे तद्गमनं तु विपरीतरतौ एव इति वक्त्रस्यंदि-इत्यादेरभिप्रायः ।

Here पुरुषायित of a lady, though subtle, is yet detected by her friend, from the आकार viz. the saffron at the throat getting washed out by perspiration. The friend lets the lady know that she has knowledge of it by drawing the likeness of a sword on her friend's palm. Thus a subtle fact being known from आकार is here conveyed to the other party by the striking mode of असिलतालेखा. This is therefore सूक्ष्म, आकारादर्थे ज्ञाते.

अत्र etc. **आकृतिं आलोक्य** The आकृति refers to the कुंकुम at the कण्ठ getting washed out by perspiration. **कयापि वितर्कितं पुरुषायितं** i. e. one lady guessed that her friend had indulged in a पुरुषायित. **असिलता** etc. And she brought her knowledge of the fact to the notice of her friend, in the most shrewd manner (वैदग्ध्यात्) viz. by drawing on her friend's palm the likeness of a sword. **वैदग्ध्यात्** As we saw above, the charm of सूक्ष्म lies also in the picturesque action resorted to. **पुंसामेव** etc. Shows the propriety of the symbol of the sword to convey her knowledge of her friend's पुरुषायित. A sword is carried by a पुरुष. Hence the symbol indicated that her friend had indulged in an act (viz. पुरुषायित) fit for a पुरुष. Tvm. Ed. reads पुंसामेव कृपाणस्य पाणियोग्यत्वात्.

St. 140. संकेतकाल etc. Illustrates सूक्ष्म, इंगिताद् अर्थे ज्ञाते. A flirt responds by a significant gesture to the desire on the part of her paramour to fix up a संकेतकाल. **ईषन्नेत्रार्पिताकूतं** (*v. l.* हसन्नेत्रार्पिताकूतं) qualifies विटं. The आकूत (=अभिप्राय) of the विट could be seen from the sly movements of his eye! Construe : ईषन्नेत्रार्पिताकूतं विटं संकेतकालमनसं ज्ञात्वा विदग्धया लीलापद्मं निमीलितम् । **लीलापद्मं निमीलितं** This indicated that the time of संकेत would be night when lotuses close. **विट** a gallant. **लीलापद्म** a lotus taken for amusement or sport.

Here the सूक्ष्म अभिप्राय of the विट was known from his इंगित or gestures (cp. ईषन्नेत्रार्पिताकूतं) by the lady. And in response thereto she makes the sign of लीलापद्मनिमीलन suggesting संध्यासमय as संकेतकाल. Hence this is सूक्ष्म, इंगितात् अर्थे ज्ञाते. Note that here the sign is not merely to indicate knowledge of the subtle matter viz. अभिप्राय but to respond to that अभिप्राय. Response naturally presupposes knowledge of the matter.

कयाचिद् इंगितमात्रेण विदितः :—The इंगित or gesture with his eye by the विट, implied in ईषन्नेत्रार्पिताकूतं. भ्रूक्षेपादिना इंगितेन, says **रुय्यक.**

निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन By closing the lotus, she indicated निशासमय as संकेतकाल. Lotuses close at night. **लीलया** cp. वैदग्ध्यात् above. Gracefully. The way to indicate her response was graceful indeed. Note that these signs were resorted to, to keep others in the dark about the affair !

४४—सार

सार means the cream or the pick of things and the figure consists in giving a series of things, that by a graded rise leads us to the very pick of them. Says the poet : मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः । (**कु.**) Here the series, मधु—सुधा—कवेर्वचः, consists of units, of which each following is graded higher than each preceding in the matter of माधुर्य, and culminates in कवेर्वचः which is the pick of मधुर things. This is सार. In संसारे चेतनास्तत्र विद्वांसस्तत्र साधवः । साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराशयाः ॥ (**र. गं.**), we have another instance of सार, because here we have the series : संसार–चेतन–विद्वान्–साधु–निःस्पृह–निराशय—consisting of units that show a graded rise in धन्यत्व and culminate in निराशय, the very cream of धन्य things. In both these instances, the gradation was in point of धर्म viz. माधुर्य, धन्यत्व. Sometimes, the gradation does not hinge upon धर्म, but स्वरूप of the things constituting the series. The well-known lines महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः give us a series wherein the graded rise is in the matter of the स्वरूप of the different units. Read **जयरथ** :—उत्तरोत्तरमुपचयः स्वरूपेण धर्मे वा भवति...... । Again **र. गं.** :—गुणस्वरूपाभ्यां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्ये सारः ।

Since, in सार, we get series of interlinked units, it is one of the अलंकारs based on रशना form. It therefore forms a class with मालादीपक, कारणमाला, and एकावली.

एकविषय सारः *Should it be admitted ?* :—आलंकारिकs like **जयरथ** and **जगन्नाथ** have admitted another variety of सार. It consists in describing the gradual rise of the *same* object to the very peak. In other words, in this variety, the poet describes how the same object passes through successive stages until it reaches the climax. In जम्बीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ । नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥, we find how the कुचs of a particular सुन्दरी attained larger and larger size until they rivalled the golden मेरु ! This जयरथ and जगन्नाथ call एकविषय सार, while the one in मधुरं मधु etc. or in संसारे चेतना etc. or in महतः परमव्यक्तं etc. is अनेकविषय, according to them, because it is based on a series of different units. Read **जयरथ** :— एतच्च एकस्यैव वस्तुनः बहूनां वा स्यादिति अस्य द्वैधम् ।

एकविषय सार has no श्रृंखला therein, while अनेकविषय सार is श्रृंखला in form. Hence, there was a school of आलंकारिक्स that was reluctant to admit एकविषय सार. **जगन्नाथ** actually refers to such a school:—एकविषये शृंखलाया अचारुत्वात् तदनुप्राणितः सारो न चारुतां धत्ते। तस्याः स्वाभाविकभेदापेक्षित्वेन अवस्थादिकृतभेदे अनुल्लासात्। अत एव अस्मिन् विषये वर्धमानकालंकारोऽन्यैः अंगीकृतः।

एकविषय सार *vs.* **पर्याय (१)**:—This brings us to the difference between these figures. एकविषय सार is very similar to पर्याय (१) wherein there is a regular आरोह in the different positions of one object. But (1) whereas in पर्याय (१), the object leaves one position before assuming another, in सार the object need not leave its original position. Thus बिम्बोष्ठ एव रागस्ते etc. (St. 123) is taken by जगन्नाथ as a case of एकविषय सार, because there राग does not leave the बिम्बोष्ठ when it goes to the हृदय. (2) In पर्याय (१), the charm lies in the same object shifting its places. In एकविषयसार, it lies in the gradual ascent leading to the climax. But it must be admitted that, in some cases. the stanza may be as much an instance of one figure as that of the other.

एकविषय सार *vs.* **पर्याय (२)**:—In both, we get different conditions of the same object. But while in एकविषय सार, the poet has his eye on the uniform आरोह, in पर्याय (२) the poet is concerned merely with the variety of phases through which the object passes. Whether these phases are of regular ascent or not is immaterial to him in पर्याय (२). Here also the chances of both the figures being equally present in the same stanza are equal as in the case of पर्याय (१).

Looking therefore, to the chances of एकविषय सार being confused with पर्याय (१) and (२), it is safer not to admit एकविषय सार at all, as आलंकारिक्स have generally done.

उत्कर्ष and **अपकर्ष**:—Up to now, we have been talking of सार wherein there is a graded उत्कर्ष. उत्कर्ष can be of things good or bad. Therefore **अप्पय्यदीक्षित** says that we can have सार based on श्लाघ्यगुणोत्कर्ष or अश्लाघ्यगुणोत्कर्ष. This is the same as जगन्नाथ's सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष. Thus, in सार, we can have climax and also anticlimax. Says a poet: तृणाल्लघुतरस्तूलः तूलादपि च याचकः। वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥ (कु.), here we get a graded descent leading to that लघु of लघु things—the needy beggar.

रुद्रट first conceived the figure सार. अल्लट (काव्यप्रकाश), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित: all admitted it. रुय्यक called it उदार. अप्पय्यदीक्षित and जगन्नाथ had सार based on उत्कर्ष or अपकर्ष both.

Essentials :—[धाराधिरोहितया सारः उत्कर्षः अत्र] (1) There must be a शृंखला of interlinked units. (2) These units must rise by graded ascent (आरोह) till the climax is reached. (3) The rise may be in the matter of some attribute (धर्म) of the units or the units themselves (स्वरूप). (4) There can be a सार of उत्कृष्ट or अपकृष्ट things. (5) सार of अपकृष्ट things leads to anticlimax. (6) When the सार is एकविषय, there is no शृंखला; only the gradually rising phases of the object are set forth. (7) It is not necessary that the series should close only at the end of the stanza. It may be completed even in half the stanza. Read **तर्कवागीश** :—केचित्तु आश्लोकसमापनं उत्तरोत्तरोत्कर्षेण अयं अलंकारो भवति, तथात्वे एव वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तेः इत्याहुः । तन्न । .... श्लोकार्धसमाप्तिपर्यन्तं उत्कर्षसत्त्वेन अपि अस्य अलंकारस्य संभवात् ।

§ **सू. ६६. उत्तरोत्तरं** etc. Construe : परावधिः उत्तरोत्तरं उत्कर्षः सारः. **परावधिः** The उत्कर्ष comes to a stop when it reaches the पर, the highest of the series. (परः अवधिः यस्य). **उत्तरोत्तरं उत्कर्षः** It is a graded rise. We have seen how जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित have a सार of अपकृष्ट things also.

वृत्तिः—परः = पर्यन्तभागः The peak, climax, apex, **परः अवधिः यस्यः**— परावधिः explained. अवधिः terminus, limit. The उत्कर्ष does not go further than the climax. **धाराधिरोहितया......विश्रान्तेः** Explains why पर is अवधि. The rise comes to a stop there (तत्रैव i. e. पर्यन्तभागे) through a graded ascent (धाराधिरोहिता). **धाराधिरोहिता** :—Graded or gradual ascent. उत्तरोत्तरधारावाही उत्कर्षः—says संप्रदायप्रकाशिनी. The धारा of तैल, for instance, typifies a *gradual* tapering.

St. 141. **राज्ये सारं** etc. Illustrates सार. The poet's estimate of a paradise on earth! **सारं** sc. वस्तु सारं adj. The best, the choicest. **राज्ये सारं वसुधा** The choicest kingdom will be one comprising the whole earth. **अनंगसर्वस्वं** in apposition to वरांगना. **सौधं** palace.

Here the series राज्य–वसुधा–पुर–सौध–तल्प–वरांगना presents a gradually rising ascent to the climax, based on सारत्व or choiceness. Each following unit is सारतर than each preceding one. वरांगना is the climax. This is therefore सार based on धर्म (सारत्व.)

४५–असंगति

असंगति, as आलंकारिक like our author and **रुय्यक** understand the term is 'a break in association'. And in the figure is delineated the break of the association between कार्य and कारण, which normally make their appearance in the *same* abode, but are, in this figure, found to

part company. Here कार्य and कारण are presented as appearing in different abodes. यदातु अन्यदेशस्थं कारणं अन्यदेशस्थं च कार्यं उपनिबध्यते तदा **उचितसंगतिनिवृत्तेः** असंगत्याख्यो अलंकारः—**रुय्यक.** स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्यागात् असंगतिः—says the author of the काव्यप्रकाश.

This does not mean that the poet, in this figure, regales us with anything absurd or impossible. Just as we saw sense in the infraction of कार्यकारणभाव as set forth in विभावना and विशेषोक्ति, so there is sense, in the violation of कार्य-कारणभाव as presented in असंगति. In other words, as in विभावना-विशेषोक्ति, here also there is only विरोधाभास, not real विरोध. Like them असंगति is based on विरोधाभास, in the field of causation.

When the poet, in असंगति, describes the cause as appearing in one place and effect in another, really speaking, he connects the effect in question with a cause, not properly its own, but with something which is *usually* its cause. सा पीनोन्नतिमत् पयोधरभरं धत्ते सखेदा वयम्। (**रुय्यक**), says one looking wistfully at the पीनपयोधरs of some beauty! Generally the rule is that whosoever carries the burden feels the strain. Here the lovely lady carries the पीनोन्नतपयोधरभर and the strain is felt by the wistful looker-on! This is असंगति. Here खेद of the looker-on which is really due to मदनबाधा is attributed to पयोधरभर, because the usual rule is भरः खेदाय भवति. Thus, when analysed, in असंगति, a कार्य is attributed to something other than its proper कारण, and in doing so the poet exploits the usual connection between particular causes and their effects.

This is exactly what happens in विभावना, where an effect is described as taking place, even in the absence of its cause. There also the real cause is different from the one the poet denies and in denying the cause the poet only depends upon the normal connection between particular causes and effects. [See विभावना.] Read **र. गं.** :— अस्यां च विभावनायामिव कार्यांशे अतिशयोक्त्यनुप्राणनं आवश्यकम्...... इति अलंकारसर्वस्वकारादीनां मतम्।

This is possible owing to अतिशयोक्ति (or in the opinion of जगन्नाथ, अध्यवसाय) underlying the figure and it is in the matter of the कार्य. Thus in the above instance, सा पीनोन्नतिमत् etc., the खेद due to मदनबाधा is अध्यवसित as the same as the खेद due to भर, when one knows too well how they are भिन्न. Similarly when about the खल, it is said: अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते। the प्राणवियोग due to the mischief of the खल is अध्यवसित as the same as the प्राणवियोग caused by दंश. It is owing to this अध्यवसाय, that the poet is enabled to make it appear

that the cause and effect appear in भिन्न आश्रयs, when as a matter of fact the two things in question are not at all कार्य-कारण in the particular case. Neither is रमणी स्तनभर the cause of the onlooker's खेद; nor श्रोत्रदंश of one the cause of the प्राणवियोग of a third party; their immediate causes are, as we saw, मदनबाधा and खल्कपट. Read **र. गं.**:— येन केनापि प्रकारेण कार्यांशे अभेदाध्यवसानं आवश्यकम् । This अध्यवसाय may sometimes be based on श्लेष. In दृष्टिर्मृगीदृशोऽत्यन्तं श्रुत्यन्तपरिशालिनी । मुच्यन्ते बन्धनात् केशाः......॥ (**र. गं.**), (केशबन्धन) मोक्ष is अध्यवसित as संसारान्मुक्ति. This is made possible by the श्लेष in मुच्यन्ते बन्धनात्. Sometimes, there may be no श्लेष, as in the cases above. There may or may not be अध्यवसाय in respect of the कारण. In दृष्टिर्मृगीदृशः etc. there is कारणांशे अध्यवसाय, दृष्टि (eye) being अध्यवसित as दृष्टि insight. In सा पीनोन्नतिमत् etc. there is no कारणांशे अध्यवसाय.

Thus, in short, in असंगति, the poet describes two things that are present in two different abodes as cause and effect, and for doing so, he has to resort to अध्यवसान of the कार्य of one cause as being the same as that of another.

असंगति *vs.* **विरोध** :—That there is विरोधाभास in असंगति, as in विरोध, is admitted. But whereas (1) in असंगति, the विरोधाभास, is confined to the sphere of कार्य-कारणभाव, in विरोध, it is in other spheres except कार्यकारणभाव. (2) In असंगति, the विरोधाभास is between कार्य-कारण because they abide in भिन्न आश्रयs. In विरोध, it is between things like, जाति, गुण, क्रिया—because they abide in the same आश्रय. र. गं. says : व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः समानाधिकरणत्वेन उपनिबन्धने विरोधालंकारः । समनाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोः द्वयोः वैयधिकरण्येन उपनिबन्धने असंगतिः ।

असंगति *vs.* **समुच्चय** (२) :—There is some similarity between असंगति and व्यधिकरणे समुच्चय (२), only when the गुणs or क्रियाs are related as कार्य-कारण. Because as in असंगति, in व्यधिकरणे समुच्चय (२) of this kind कार्य and कारण are found in भिन्न आश्रयs. But whereas (i) in असंगति, the कार्य and कारण are not described as simultaneous, but as one following the other, in समुच्चय (२), the emphasis is on यौगपद्य. (ii) In असंगति, the violation of कार्य-कारणभाव interests us. In समुच्चय (२), the कार्य-कारणभाव being only suggested, the यौगपद्य of गुणs etc. interests us.

असंगति dates back from रुद्रट. After him अल्लट (का. प्र.), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted it. अप्पय्यदीक्षित admits two more varieties of the figure but जगन्नाथ reduces one to असंगति of the usual type and the other to विभावना.

Essentials :—[See रुय्यक and our author cited above.] (1) The poet must describe two things which are usually related as cause and effect as appearing in भिन्न आश्रयs, after an interval just enough to make them appear as cause and effect. (2) The strikingness consists in their being present in भिन्न आश्रयs when normally cause—effect are present in the same आश्रय. (3) There must be apparent विरोध between the two. If the huntsman discharges the arrow, and the deer is killed, it cannot be असंगति, even though कार्य-कारण are in भिन्न आश्रयs, because there is no विरोधाभास here. Read **कुवलयानंद** :—यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न विरुद्धं तत्र नासंगतिः । (4) There must be अध्यवसाय of the कार्य of one thing as being the same as that of another. (5) This अध्यवसाय may be based on श्लेष also. (6) There may or may not be अध्यवसाय of कारण. In सा बाला, वयमप्रगल्भमनसः, (रु.) there is no अध्यवसाय in the कारणांश viz. बाला, but there is अध्यवसाय in अप्रगल्भमनसः. In विषं जलधरैः पीतं, मूर्च्छिताः पथिकांगनाः (कु.) there is अध्यवसाय in the कार्यांश viz. मूर्च्छितत्व. And in addition there is अध्यवसाय in the कारणांश also. विष (water) being by श्लेष अध्यवसित as विष poison.

§ **सू. ६७. भिन्नदेशतया** etc. Construe :—यत्र कार्य-कारणभूतयोः धर्मयोः अत्यन्तभिन्नदेशतया युगपत् ख्यातिः सा असंगतिः स्यात् । **कार्यकारणभूतयोः धर्मयोः** Two things which are normally related as कार्य-कारण. Note that the word धर्म is used in the sense of a thing, a matter, as in Buddhistic philosophy. Cp. the definition of सूक्ष्म for a similar use of the word. **अत्यन्तभिन्नदेशतया** This is the keynote of the figure. Note, however, that where there is no विरोध in भिन्नदेशत्व of कार्य-कारण, the figure will have no scope [Vide Essential 3.] **युगपत् ख्यातिः** Statement or Perception (ख्या to see). What does **युगपत्** mean ? It only implies that the two things occur within such a short interval as would make them seem कार्य-कारण. युगपत् cannot mean 'simultaneously'. Because then there will be no difference between असंगति and वैयधिकरण्ये समुच्चय in which गुणs or क्रियाs occur युगपद्. The word युगपद् has been inserted in the definition in blind imitation of रुद्रट who has **समकालं** :—*cp.* विस्पष्टे **समकालं** कारणमन्यत्र कार्यमन्यत्र, यस्यामुपलभ्येते विज्ञेयासंगतिः सेयम् ॥ [९.४८.] **रा. तर्कवागीश (सा. द.)** rightly criticizes काव्यप्रकाश for inserting युगपद् in the definition. Says he : केचित्तु......कालभेदेन तदुभयख्यातिवारणाय **युगपदिति** । ......तन्न । 'दन्तक्षतं कपोले वध्वाः वेदना सपत्नीनां' इत्यत्र स्वोक्तोदाहरणे बोधकाभावेन कार्यकारणयोर्युगपदुत्पन्नत्वख्यातिविरहात् । रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित make no reference to यौगपद्य in असंगतिः

वृत्तिः—इह.....दृष्टं यथा धूमादि In our everyday life (इह) we find कारण and कार्य as abiding in the same आश्रय or देश. वह्नि on शैल does not

produce धूम in महानस. नहि शैले अग्निः महानसे धूमं जनयतीति भावः —मा. चं. हेतु-फलयोरपि धर्मयोः etc. where two matters or things (धर्म) though normally related as cause and effect appear within a brief interval (युगपद्) in different abodes, due to some abnormal feature (केनापि अतिशयेन). **केनापि अतिशयेन** is the same as विशेषाभिधित्सया that has been referred to in figures like विशेषोक्ति, विभावना, आक्षेप. What is the अतिशय or विशेष in असंगति? It is to make conspicuous some particular aspect of the कारण [कारणस्य कारणान्तराद् वैलक्षण्यं—says **मा. चं.**]. In अन्यस्य दशति etc., the poet, for instance, wants to bring out the deadly nature of the खल्दंश. In सा पीनोन्नति etc., the poet wants to bring out the powerful appeal that स्तन्स have for the on-looker. **युगपदवभासनम् :** See above. **सा...असंगतिः** The propriety of the name असंगति given. It is असंगति because of स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतित्याग i. e. here is the negation (त्याग) of the mutual association of cause and effect, that is inherent (स्वभावोत्पन्न). **स्वभावोत्पन्नसंगति** cause and effect, are thus associated in one abode by the very nature of things. Note that in this explanation, अ in असंगति is taken as negative. रुय्यक also interprets in the same way. There could be another explanation also of असंगति as Paradoxical Association, अ implying विरुद्धत्व.

St. 142. **जस्सेअ** etc. Illustrates असंगति. The marks of dalliance on the newly-wed bride make her co-wives jealous. Sanskrit rendering :—यस्यैव व्रणः तस्यैव वेदना भणति जनः तदलीकम् । दन्तक्षतं कपोले वध्वाः वेदना सपत्नीनाम् ॥

तत् अलीकम् is false. **दन्तक्षत** Tooth-bite : a sequel to dalliance. **बध्वाः** Ref. to newly-wed bride. वेदना due to jealousy !

Here दन्तक्षत, the कारण, and वेदना, the कार्य, abide in भिन्न आधारs. They appear after just that interval that would make them seem as कार्य-कारण. Note that they cannot appear simultaneously (युगपद्) as **तर्कवागीश** rightly says. The कार्य viz. वेदना is based on अध्यवसाय, असूयावेदना being अध्यवसित as दन्तक्षतवेदना. Hence there is असंगति in the 2nd half.

एषा च विरोधबाधिनी, न विरोधः । असंगति also has विरोध in it due to कार्य-कारणयोः वैयधिकरण्य. Therefore it ought to be brought under the figure विरोध. But it is a case of विरोध, that has developed into a separate figure. In other words, it is an exception (बाधिनी = बाधक) to विरोध in general. **भिन्नाधारतया** *etc.* In असंगति, the विरोध is only due to two things (कार्य-कारण) appearing in *different* abodes, (when normally they are found in the *same* abode). This naturally means that in विरोधालंकार, the विरोध should be due to two things appearing in the *same* abode

(एकाश्रयनिष्ठं विरोधित्वम्), when they normally appear in *different* abodes. This, though not expressly mentioned in the definition of विरोधालंकार (अनुक्तमपि), follows as a matter of course (पर्यवसितम्) when we define the scope of असंगति in the manner given above. **अपवादविषय** *etc.* In this way we can form an idea of the scope of विरोधालंकार as being that which is not covered by असंगति, its exception. Because, the scope of the general rule (उत्सर्ग) is settled (व्यवस्थिति) by excluding therefrom (परिहार) the province covered by the exception (अपवाद). In short, what the अपवाद does not cover forms the province of उत्सर्ग. As असंगति, the अपवाद, covers भिन्नाश्रयनिष्ठ विरोध, विरोधालंकार, the उत्सर्ग will cover एकाश्रयनिष्ठ विरोध. **विरोधालंकार** is उत्सर्ग or general rule, because it forms the broader class. उत्सर्ग = General rule सामान्यशास्त्रम्. अपवाद = Exception विशेषशास्त्रम्. **तथा चैवं निदर्शितम् :** And the figure विरोध is illustrated (निदर्शितम्) accordingly i. e. by taking into account the विरोध between एकाश्रयनिष्ठ things only. St. 91, for instance (अभिनवनलिनी etc.) gives us the विरोध of नलिनीत्व vs. दहनराशित्व in the same abode viz. नलिन्यादीनि. St. 92, (गिरयः etc.) gives the विरोध between गिरित्व and अनुन्नतत्व as abiding in the same abode viz. गिरिs and so on. Read **जयरथ :**—अत एव च तयोः भिन्नदेशत्वात् इयं विषयभेदेन भवति इति एकविषयात् विरोधादस्य भेदः । See **र. गं.** cited at असंगति vs. विरोध.

४६—समाधि.

समाधि is 'facilitation' and the figure consists in the description of a situation in which the achievement of an object is facilitated by the fortuitous occurrence of some particular circumstance. The gallant wants to reconcile his प्रिया who is in huff. To achieve this purpose, he is just thinking of falling prostrate at her feet. As luck would have it, there becomes audible, just that moment, the rumbling of clouds. And it is easy to guess how this rumbling must have facilitated the task of reconciliation. Because no मानिनी, howsoever stiff, can help yearning for her lover when she hears a cloud rumble! मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिव्यतः । उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ says the gallant and we get a case of समाध्यलंकार. The beloved was wending her way in dark to her beloved's home, spurred on by love. There flashed lightning all at once, rendering it easier for her to reach her destination. स्मरदीपदीप्तदृष्टेर्घनान्धकारेऽपि पतिगृहं यान्त्याः । झटिति प्रादुरभूवन् सख्यादिव चञ्चलाः परितः ॥ (र. गं.). Here is समाधि again, happily blended with उत्प्रेक्षा—सख्यादिव. In short, in समाधि, the poet refers to the occurrence of some new circumstance (कारणान्तर) which acting in concert with circumstances already operating hastens the result aimed at.

समाधि vs. समुच्चय (१) :—In समाधि, there come together causes, more than one, operating to produce the same कार्य. In समुच्चय (१) also, there assemble in one place several circumstances, each one of which is enough to produce the result in question. But whereas (i) in समाधि, the charm lies in the यदृच्छा, accident or chance but for which the new हेतु would not have been there, in समुच्चय (१) the charm lies in the यौगपद्य of the circumstances. To put it otherwise: समाधि typifies काकतालीयन्याय, while समुच्चय (१) illustrates खलेकपोतिकान्याय. (ii) In समाधि, the poet actually says or suggests that the कार्य in question was facilitated by the fortuitous occurrence; in समुच्चय (१), the poet never worries about whether or not the कार्य is expedited by the numerous हेतुs acting in unison. In fact, when he says that each हेतु is capable of producing the result in question, he makes it clear that the achievement of the result interests him the least. To present the सहृदय with a pile of हेतुs is his sole purpose. Read **र. गं.** :— समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽपि अन्येन आकस्मिकमापतता कारणेन सौकर्यातिशयः यत्र संपाद्यते स विषयः । अस्मिंस्तु समुच्चयप्रभेदे यत्र एककार्यं संपादयितुं युगपदनेके खले कपोताः इव अहमहमिकया संपतन्ति **कार्यस्य च न कोऽपि अतिशयः** सः । Read **रुय्यक** :—अत्र (समुच्चये) एकस्य कार्यं प्रति पूर्णं साधकत्वम् । अन्यस्तु कार्याय काकतालीयन्यायेन आपतति तत्र समाधिर्वक्ष्यते । यत्र तु खलेकपोतिकया बहूनामवतारः तत्रायं समुच्चयः । अतः सुमहान् भेदोऽनयोः ।

समाधि is an old figure. भामह and दण्डिन् admitted it under the name समाहित. दण्डिन् admitted in addition समाधि as a गुण. वामन and उद्भट had a figure named समाहित but both conceived it something absolutely different from the समाहित of भामह and दण्डिन्. अल्लट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित admitted the figure under the name समाधि but with the same features as characterized भामह-दण्डिन्'s समाहित. रुद्रट has neither समाधि nor समाहित.

Essentials :— [सम्यगाधानात् समाधिः—**रुय्यकः** कारणान्तरकृतोपकारेण सम्यगाधानं समाधिः—**मा. चं**] (1) The poet must describe some particular कार्य in the making. (2) It is occurring due to some cause already there. (3) But its occurrence is expedited due to some other cause that makes its appearance just in time by sheer chance. (4) There are thus at least two causes: one which was already there and the other which occurs fortuitously. (5) The charm lies in the effect being hastened due to the appearance of the accidental circumstance.

§ **सूत्र ६८. समाधिः** etc. Construe: कारणान्तरयोगतः सुकरं कार्यं समाधिः। When the कार्य is achieved with facility thanks to the occurrence of

some other कारण. **कारणान्तर** shows that other cause or causes are already operating. दण्डिन् and विश्वनाथ say that the accidental occurrence is दैववशात्. **सुकरं** shows that the achievement would have proved difficult in the absence of the कारणान्तर. **तर्कवागीश** :—एतेन प्रक्रान्तकारणेन कार्यस्य दुष्करत्वं प्रतीयते ।

वृत्तिः—साधनान्तरोपकृतेन Being helped by a new circumstance. Note that there is another circumstance already operating. **यद्** etc. Construe : आरब्धं कार्यं यत् अक्लेशेन आधीयते. When the thing undertaken is achieved (आधीयते) with facility (अक्लेशेन). This also explains the name समाधि सम्यक् (अक्लेशेन) आधीयते (क्रियते) कार्यं अत्र.

St. 143. मानमस्या etc. Illustrates समाधि. A gallant's task of reconciliation is facilitated by the rumbling of a cloud. Construe :— अस्याः मानं निराकर्तुं पादयोः पतिष्यतः मे उपकाराय दिष्ट्या इदं घनगर्जितं उदीर्णम्. **मान** huff, the sense of injured feelings. **उपकाराय** shows that the task was rendered easy by घनगर्जित.

Here माननिराकरण, which was sought to be achieved by प्रणिपात, is facilitated by the rumbling of clouds, that appears by sheer chance. Hence one कारण being already there, a कारणान्तर appears making the कार्य easier. Hence समाधि.

४७—सम

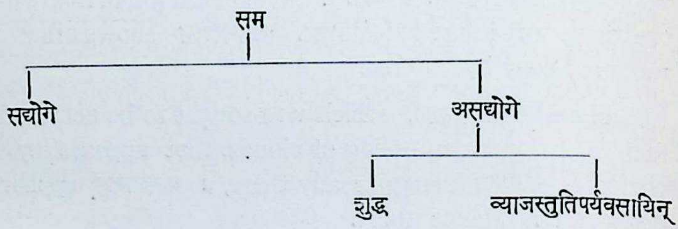
सम is 'equal', 'well-suited', 'well-matched', and the figure consists in the poet's description of a combination that is well-matched. In समुच्चय (१), we indeed get a combination of circumstances, but the poet is not concerned with their *mutual* suitability as in सम. In समाधि also there combine circumstances, but the poet worries the least as to whether they are well-matched or not. In सम, however, the poet's effort is to focus the attention of the सहृदय on a combination in which the things that have gravitated together have a mutual suitability. In a world of inequalities and disparities, suited combinations and well-matched pairs do have an attraction as much for the poet as for the सहृदय.

As the world consists of things good and bad, well-matched combinations may be of things which are good, or of things which are bad. When the citizens appreciate the wedding of अज and इन्दुमती, because both the parties were well-matched, we get a सम of the first variety : शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं, जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा । इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः ...... (रघु. ६. ८५.). When the poet describes an assembly

of monkeys with well-matched appurtenances, we get सम of the other sort : युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि, सुभाषितं चित्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च विपाटनानि ॥ (र. गं.)

When the poet appreciates a combination of good things, it tends to exalt them. In other words, it is स्तुतिपर्यवसायिन् as in शशिनमुपगतेयं etc. When, on the other hand, the 'appreciation' relates to the combination of bad things, it becomes निन्दापर्यवसायिन्. In the latter case, therefore, not infrequently, does सम get embodied in a व्याजस्तुति as in युक्तं सभायां etc. where the total effect is to pour ridicule on the gathering of monkeys. Sometimes, however, the poet may merely show how two bad things have come together.

Thus we get the following scheme :—

जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admit two more divisions of the figure, which answer corresponding divisions of विषम (*Vide* विषम). They are (i) कारणात् अनुरूपकार्योत्पत्ति, and (ii) वाञ्छितार्थप्राप्ति. The first is illustrated by मंत्रार्पितहविर्दीप्तहुताशनतनूभुवः। शिखास्पर्शेन पांचाल्याः स्थाने दग्धः सुयोधनः ॥ (र. गं.) where सुयोधनदाह is well accounted for by his having clasped the शिखा (hair : flame) of द्रौपदी born from यज्ञाग्नि. The second is illustrated by युक्तो वारणलाभोऽयं स्यान्न ते वारणार्थिनः। (कु.) Here one was in quest of a वारण (elephant) and indeed got a वारण (rebuff)! This is वाञ्छितार्थप्राप्ति based on श्लेष. Read कु :—यत्र अतर्कितोत्कटानिष्टसत्त्वे श्लेषमहिम्ना इष्टार्थत्वप्रतीतिः तत्रापि समालंकारः अप्रतिहत एव।

रुय्यक and **जयरथ** were not for admitting these divisions. For, they said that अनुरूपकार्योत्पत्ति or वाञ्छितार्थप्राप्ति have no charm in them. पूर्वभेदद्वय-विपर्ययस्य अनलंकारत्वात्—said **रुय्यक,** the reason being कारणात् अनुरूपकार्योपत्तिर्हि लोकप्रसिद्धा। (र. गं.) जगन्नाथ, however, rightly points out that mere अनुरूपकार्योत्पत्ति or वांछितार्थप्राप्ति may not be striking. But they become striking enough when blended with अभेदाध्यवसाय with or without श्लेष. Thus in दग्धः सुयोधनः, मरण of सुयोधन is अध्यवसितं as दाह. And in युक्तो etc. वारण (rebuff) is अध्यवसित as वारण (elephant). Read र. गं. :—वस्तुतः अननुरूपयोरपि कार्यकरणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारा अनुरूपतावर्णने, वस्तुतो

अनिष्टस्यापि तेनैव उपायेन इष्टैक्यसंपत्तौ इष्टप्राप्तिवर्णने च चारुताया अनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात् सममपि त्रिविधमेव ।

सम *vs.* **समुच्चय (१)** :—In both there assemble, in one place, circumstances, two or more. If these circumstances are well-matched in सम, they are all सत्, or all असत्, in समुच्चय (१). **र. गं.** in fact refers to a view acc. to which रमणीयानां समुच्चय and अरमणीयानां समुच्चय come under सम. But whereas (i) in सम, the poet stresses the परस्परयोग्यता of the things, in समुच्चय (१), his emphasis is on यौगपद्य. (ii) In सम, the circumstances coming together are not हेतुs of a particular कार्य. In समुच्चय (१), they are हेतुs, each one of which is capable enough to produce the कार्य in question. [*Vide* र. गं. on समुच्चय.]

सम seems to have been first admitted by our author and then too as a sequel to विषम already admitted by रुद्रट. That विषम was earlier in the eyes of the आलंकारिकs is also borne out by the fact that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित deal with विषम first and then with सम. जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admit two additional varieties that answer corresponding varieties of विषम.

Essentials :— [सम = परस्परयोग्य] (1) There must be a combination of things more than one. (2) This combination must be of things good or of things bad. (3) The things must be well suited, one for the other. (4) And the poet's aim must be to stress their mutual suitability. (5) When the combination is of good things, the poet exalts them by showing their परस्परयोग्यता. (6) When it is of bad things, the poet is usually ironical in showing how they are suited one for the other. (7) This irony may sometimes take the form of व्याजस्तुति. (8) In the two additional varieties recognised by जगन्नाथ, the themes are अनुरूपकार्योत्पत्ति and वाञ्छितार्थप्राप्ति. But both these must be such as are based on श्लेष or अध्यवसाय. An अनुरूपकार्योत्पत्ति or वांछितार्थप्राप्ति which is too matter-of-fact cannot be poetical.

§ **सू. ६९ समं** etc. Construe :—यदि क्वचित् योगः योग्यतया संभावितः (तर्हि तत्) समं (भवति) । **योगः** Combination of things. **योग्यतया संभावितः** is viewed (by the poet) as well-suited.

वृत्ति :—इदं अनयोः श्लाध्यं etc. Construe :—संबन्धस्य इदं अनयोः श्लाध्यं इति योग्यतया नियतविषयं अध्यवसानं चेत् तदा समम् । **संबन्धस्य नियतविषयं अध्यवसानं** A determination of a specific nature (नियतविषयं) regarding a connection between two things. What this ' determination of a specific nature ' is is made clear in **इदं अनयोः श्लाध्यं इति योग्यतया.** That the connection is fitting since it (इदं = संगतं) as between the two parties is

felt to be admirable. In short, there is an apprehension that the association between two particular parties is worthy, well-suited. Would it not have been better if the reading were संबन्धस्य नियतविषयस्य, some *particular* connection? तत् = समम्.

St. 144. **धातुः** etc. Illustrates सद्योगे सम. Two parties well-matched get married and hold out prospects of the highest romance. **धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थान** The supreme creative art of the Creator can be tested (निकष) by looking at the bride. **स्मरस्य दत्तपत्रः** = स्मरेण दत्तपत्रः The charter (पत्र) of beauty held so long by Cupid is now surrendered by him in favour of the bridegroom. Tvm Ed. has दत्तपादः स्मरस्य :—Who has set his foot on स्मर i. e. eclipsed him. *cd* Construe: यत् दैवात् अनयोः एतत् सदृशं संगतं जातं, तत् अधुना शृंगारस्य एकातपत्रं राज्यं उपनतम्. Since they are united, there is promised the highest romance in near future. **शृंगारस्य एकातपत्रं राज्यम्** i. e. शृंगार is going to be the dominant note.

Here since the bride and bridegroom are worthily matched, we have सद्योगे सम. Note that it is स्तुति in tenor.

St. 145. **चित्रं चित्रं** etc. Illustrates असद्योगे सम. The bitter निम्ब berries have found worthy connoisseurs in the crows! **जातो...विधाता** The विधातृ or Creator is generally blamed for bringing about ill sorted combinations. In the present case, at least, he is उचितरचनासंविधाता Dispenser of a fitting arrangement. The fitting arrangement is given in *cd*. *cd* The bitter निम्ब berries, growing in abundance (स्फीति), have at last become tasty! And the party that relishes them is the class of crows!

Here, since the bitter निम्ब-berries are associated with the loathsome crow-world, in a fitting combination, we have असद्योगे सम. Note the irony. It is also a निन्दापर्यवसायिनी व्याजस्तुति because of its being a satire disguised as praise. It may also be an अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति).

४८—विषम

विषम means 'unequal', 'disparate', and the figure in all its three sub-divisions lays an emphasis on some disparity. It may be the disparity between two things that have come to be associated; it may be the disparity between the गुणक्रियाs of the कारण and those of the कार्य or it may be the disparity between one's expectations and their frustration: all come under विषम. This would also show that विषम

derives its charm from विरोध between things and is, therefore, a scion of विरोधालंकार, that has attained an independent status.

Three sub-divisions of the figure:—(i) The first variety of विषम consists in the association between two things which are most ill-suited one for the other. Says a poet, केयं शिरीषमृद्वंगी क तावन्मदनज्वरः (कु.) Showing how utterly ill suited the delicate frame of the नायिका is to stand the agony of love-fever. Says मेना to her daughter पार्वती, who had resolved to practise penance: तपः क वत्से क च तावकं वपुः (कु. सं. ५. ४.), bringing out the utter disparity between penance and पार्वती's delicate body. Sometimes, however, the disparity may be between a कार्य and its कारण. When अग्निमित्र says: क रुजा हृदयप्रमाथिनी क च ते विश्वसनीयमायुधम् । he expresses dismay at the disparity between the कारण viz. the delicate कुसुम, the arrow of Cupid, and its कार्य viz. the heart rending agony. This instance is not to be confused as one of the third division. [See below].

In all these cases, we have seen how the disparity between the two things in association is conveyed by the use of क-क. And there was a school of आलंकारिकs that believed that only क-क can convey the idea implicit in the first variety of विषम. **तर्कवागीश** refers to it:—चतुर्थः प्रकारः (corresponding to our first) कद्वयप्रयोगे एव संभवतीति वदन्तः...... etc. No doubt, the use of क-क does indicate विषम (१); but it is also possible to have this variety *without it.* When a poet says: अहो सेयं सीता शिव शिव परीता श्रुतिचलत्करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः ॥ (**र गं.**), he brings out the disparity between the two, सीता and रक्षोयुवतिs, without employing क-क. **र. गं.** further suggests that bare क-क going with things that are वास्तविक will not constitute the figure as in क शुक्तयः क वा मुक्ताः. The matter must be कविप्रतिभोत्थापित, he urges. But this is not quite justifiable. When, for instance, the poet speaks of क शुक्तयः क वा मुक्ताः, he indeed picks out a disparity which though वास्तविक, is striking *because it is disparity.*

(ii) The second variety consists in the disparity between one's expectations and their frustration. How often do we find one, after making an effort to secure something, not only balked of his hopes but involved in some unexpected trouble? The hungry rat, in search of food, nibbles its way into a basket, there to be swallowed by a cobra! भक्ष्याशयाऽहिमञ्जूषां दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः । (कु.) To burn Māruti's tail, Rāvaṇa sets it on fire only to get his capital burnt thereby. दिधक्षन् मारुतेर्वालं तमादीप्यद्दशाननः । आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत् ॥

(कु.) Thus, in this variety, not only does one fail to achieve one's aim, but, on the contrary, lands oneself in troubles. In other words, here we have a double disappointment. र. गं. makes an attempt to give an exhaustive classification of one's aims and troubles. Read : **इष्टं** च (1) स्वस्य किंचित् सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) दुःखसाधनवस्तुनिवृत्तिश्च, (3) परस्य दुःखसाधनवस्तुप्रापणं, (4) परस्य सुखसाधननिवृत्तिश्च इति चतुर्विधम् **अनिष्टं** च (1) स्वस्य दुःखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (2) परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिः, (3) परस्य दुःखसाधनवस्तुनाशश्च इति त्रिविधम् ।

But we can have विषम (२), even without a double disappointment as in the case of the rat or Rāvaṇa. Thus there may be only इष्टाप्राप्ति or only अनिष्टप्राप्ति. Thus, when the elephant rubs its temples against a poisonous tree only to suffer inflammation of the body, we get an instance of विषम, only with अनिष्टप्राप्तिः —मुकुलितनयनं करिणो गंण्डं कण्डूयतो विषद्रुतटे । उदभूदकाण्डदहनज्वालाजालाकुलो देहः ॥ (र. गं.).

(iii) The third variety of विषम consists (A) in the disparity between the गुण of the कार्य and that of the कारण. Or (B) in the disparity between the क्रिया of the कार्य and that of the कारण.

(A) The general rule is that the qualities of the effect are like those of the cause. From white threads we get a white piece of cloth; from red threads we get a red one. The poet, however, who is ever on the look-out for paradoxes, sometimes gives us cases where गुणs of the कार्य are divergent from those of the कारण. The sword of the warrior is black; the glory it causes is bright white: कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका (कु.). This is कार्यकारणयोर्गुणविरोधे विषम.

(B) Sometimes विषम (३) is based on the विरोध between the क्रिया of the कार्य and क्रिया of the कारण. The lovely damsel brings so much joy to her lover. But separation *from her* causes such acute agony : आनन्दममन्दं etc. (St. 149.)

In short, the third variety is based on गुण-क्रियाविरोध of the कार्य and कारण. This is not the same as the विरोध between कारण and कार्य as illustrated by क रुजा हृदयप्रमाथिनी etc. [विषम (१)].

Thus we get the following scheme :—

विषम
- (१) अतिविरूपयोः संश्लेषे
- (२) कर्तुः क्रियाफलानवाप्तौ अनर्थप्राप्तौ च
- (३) कार्य-कारणधर्मविरोधे
  - (A) गुणविरोधे
  - (B) क्रियाविरोधे

Is there anything in common between these three divisions to justify their common designation as विषम ? **जयरथ** for one thinks them to be independent figures. Says he : एकमिति अभिदधता ग्रन्थकृता विषमाणां भिन्नत्वमुक्तम् । न प्रकार-प्रकारित्वम् । सामान्यलक्षणस्य असम्भवात् । But **रुय्यक** says that all have the common feature of अननुरूपसंसर्ग. **जगन्नाथ** develops this अननुरूपसंसर्ग and shows how all the three divisions have some unifying principle running through them. Analysed **जगन्नाथ**'s remarks give us the following scheme :—

विषम = अननुरूपसंसर्ग

- उत्पत्तिलक्षणः
  - कारणात् स्वगुणविलक्षणकार्योत्पत्त्या [विषम (३)]
  - इष्टसाधनतया निश्चितात् कारणात् अनिष्टकार्योत्पत्तिभिः [विषम (२)]
- संयोगादिलक्षणः [= विषम (१)]

विषम dates back from रुद्रट. And it is significant that even when रुद्रट had no सम, he admitted विषम. रुद्रट recognised no less than five varieties [VII. 47–55 & IX. 45–47] which, on a closer examination, reduce themselves to four. अल्लट admitted three of these. That all आलंकारिक's that followed the काव्यप्रकाशकार : रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : admit the three divisions adopted by the काव्यप्रकाश is an eloquent testimony to the hold का. प्र. had on later आलंकारिक्s. विषम seems to have been earlier than सम which possibly was an invention of the काव्यप्रकाश as a sequel to विषम. विषम, involving a paradox, is likely to have arrested the आलंकारिक्s' attention first. It is noteworthy that all आलंकारिक्s of note except काव्यप्रकाश first deal with विषम and then proceed to सम.

Essentials :—[विषम = अननुरूप (संसर्गः)—**रुय्यक.**] (1) In the *first variety*, there is an extreme disparity between two things that have come together. (2) This extreme disparity is generally conveyed by क-क. (3) Sometimes however it may be conveyed even without क क. (4) In the *second variety*, the poet describes some party, making an effort to achieve some object, not only failing to secure it, but also getting involved in some unexpected trouble. In other words, there is a double disappointment of इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति. (5) Sometimes, however, there may be only इष्टाप्राप्ति or only अनिष्टापत्ति. (6) Sometimes the poet may describe even an agreeable matter in this form. e. g. दूरीकर्तुं प्रियं बाला पक्षेनाताडयद्रुषा । स बाणेन हतस्तेन तामाशु परिषस्वजे ॥ (**र. गं.**). This

is more poetical than real इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति. (7) In the *third variety*, there is वैषम्य between the कारणगुण्s and कार्यगुण्s; or between कारणक्रिया and कार्यक्रिया. (8) This गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically conceived.

§ **सू. ७०. क्वचिद्यत्** etc. Construe :—(1) यत् क्वचित् श्लेषः अतिवैधर्म्यात् घटनां न इयात् । (2) यत् कर्तुः क्रियाफलावाप्तिः नैव भवेत्, अनर्थश्च भवेत् । (3-4) यत् च कारणस्य गुणक्रिये क्रमेण कार्यस्य गुणक्रियाभ्यां विरुद्धे स एष विषमो मतः । **यत् श्लेषः अतिवैधर्म्यात् घटनां न इयात्** When the association (श्लेष) between two things is found to be incongruous due to extreme disparity of nature. What is this अतिवैधर्म्य ? Read **जगन्नाथः**—संसर्गिणोः अन्यतरगुणस्वरूपतिरस्कार्यअन्यतरगुणस्वरूपतया अयोग्यत्वम् i. e. The two things possess attributes standing in sharp contrast. **श्लेषः** Association between things. They may be even कार्य-कारण as in क्व रुजा etc. When the cause and effect are found incongruous, it will be the first variety. When their गुण-क्रियाs are found incongruous, it will be the third variety. **घटनां न इयात्.** This is *generally* expressed by क्व-क्व. There are some like **तर्कवागीश,** however, who believe that other varieties also may be conveyed by क्व-क्व. Thus क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता is assessed by **तर्कवागीश,** *against* विश्वनाथ, as illustrating इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति. If thus क्व-क्व does not specifically indicate the 1st variety, even our instance of क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी etc. may perhaps belong to कार्य-कारणयोर्गुणवैषम्य, (हृदयप्रमाथिनी vs. विश्वसनीय). One thing is certain that the use of क्व-क्व is a sure indication of विषम—to whichever class it may belong. **यत् कर्तुः** *etc.* There is a double disappointment : इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति. But, as we saw, each one *singly* viz. इष्टाप्राप्ति, अनिष्टापत्ति can give rise to the figure. **क्रियाफल** The party is described as making an effort (क्रिया) to attain some aim (फल). **फल** is इष्ट, **अनर्थ** is अनिष्ट. See **र. गं.** cited above for an exhaustive enumeration of these. **यत् च** etc. Here the वैषम्य is between कारणगुणs and कार्यगुणs; or between कारणक्रियाs and कार्यक्रियाs. **क्रमेण** i. e. वैषम्य between गुणs and गुणs, क्रियाs and क्रियाs only. For वैषम्य cannot be of the form of कारणगुण vs. कार्यक्रिया or कारणक्रिया vs. कार्यगुण. Note that the गुणवैषम्य or क्रियावैषम्य is only poetically possible.

वृत्ति :—द्वयोः It may be possible to have three things also. **अनुपपद्यमानतया योगः** Their combination is found incongruous. **क्रियायाः प्रणाशात्** Because his work is undone, frustrated. **रुद्रट** has क्रियाविपत्तेः. **अप्रार्थितमपि अनर्थं विषयं** some disastrous (अनर्थ adj.) matter he never sought for. **सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे** Though as a rule the कार्य resembles (अनुकार) in nature (रूप) the कारण. This is true only in a

logical view of causation. स समविपर्ययात्मा the name explained. विषम is समविपर्यय, the reverse of सम. चतूरूपः In four varieties. Strictly speaking they are three. But गुणवैषम्य and क्रियावैषम्य being viewed as two independent classes, the number is given as four.

St. 146. **शिरीषादपि** etc. Illustrates विषम (१). A lady of delicate frame is smitten hard by love. **कुकूलाग्निकर्कशः** As tormenting as chaff-fire. Chaff-fire is more effective than ordinary fire.

Here the two things that have come together viz. the lady of the most delicate frame and the fire of love are most ill-suited, one for the other. Their utter disparity is conveyed by क-क. This is therefore विषम (१).

St. 147. **सिंहिकासुत** etc. Illustrates विषम (२). The hare, getting afraid of the cub of a lion, resorted to the moon. But the moon and the hare were both gulped down by राहु. **सिंहिकासुतसंत्रस्तः** scared by the cub of a lioness. **साश्रयं** with the आश्रय, the moon. **सिंहिकासुत** i. e. राहु. सिंहिका was the wife of कश्यप and mother of राहु.

Here the शश made an effort to escape from the lion's cub. But this only resulted in his being swallowed up by राहु. Thus there are इष्टाप्राप्ति and अनिष्टापत्ति to the शश. Hence विषम (२). There is an irony based on श्लेष in सिंहिकासुत. The hare escaped one सिंहिकासुत only to fall into the jaws of another सिंहिकासुत.

St. 148. **सद्यः** etc. Illustrates विषम (३), कार्य-कारणगुणयोः वैषम्ये. A king wins शुभ्रं यशः with his नील कृपाण. **चित्रं** O wonder! [Add 'O wonder' in the Translation after 'hand'.] **करस्पर्शमवाप्य** ref. to his wielding the sword. **यस्य** नृपस्य. **तमालनीला** adj. of कृपाणलेखा (sword). **त्रिलोक्याभरणं** In apposition to यशः. Glory which is an ornament to the three worlds (त्रिलोकी).

Here कृपाणलेखा is कारण; यशः its कार्य. The कृपाणलेखा is तमालनीला while यशः is °इन्दुपाण्डु. Hence कार्य-कारणयोः गुणवैषम्ये—नीलत्व being opposed to पाण्डुत्व. Hence विषम (३), कार्यकारणयोः गुणवैषम्ये. Note that this is not to be mistaken for विरोध. Because only गुणवैषम्य can come within its (of विरोध) purview; not **कार्यकारणयोः** गुणवैषम्य.

St. 149. **आनन्दममन्द** etc. Illustrates विषम (३), कार्य-कारणक्रिययोः वैषम्ये. A lady is lovely enough to give delight. But separation caused by her (i. e. from her) causes acute pain. **अमन्दं आनन्दं** Tremendous delight. **त्वयैव जनितः विरहः** i. e. separation from you.

Here the कमलनयना is the cause; विरह from her is the effect. While the कमलनयना performs the क्रिया of आनन्ददान, the विरह, the effect, performs the क्रिया of शरीरतापदान. Hence कार्य-कारणयोः क्रियावैषम्य (विषम ३).

St. 150. **विपुलेन** etc. Illustrates, according to some like तर्कवागीश, विषम (१) *without* क्व-क्व. According to others like प्रदीप, उद्योत, प्रभा, it illustrates a variety not covered by the definition, and has been given by the author to suggest how विषम may manifest itself in forms other than those specified in the definition. The latter seems to be the correct view. Description of कृष्ण being 'drunk up' by a lady with but the corner of her eye, that very कृष्ण who at the end of the युग holds in his belly the whole world. Construe: सागरशयस्य यस्य विपुलेन कुक्षिणा युगक्षये भुवनानि पपिरे, सः पुनः एकतमया पुरस्त्रिया मदविभ्रमासकलया एकया दृशा पपे। **मदविभ्रमासकलया दृशा** with a glance in which the eye was not fully opened due to the play of passion [मदविभ्रम].

Here the वैषम्य consists in the *whole* कृष्ण being drunk by a lady with but a corner of her eye, that कृष्ण *one part of whom* viz. his belly could drink in (absorb) the whole world at the time of प्रलय. To put it more effectively, the वैषम्य is between अवयवकर्तृकक्रियायाः अवयविनः कर्मत्वम्। Is it not surprising that the whole (कृष्ण) should be the कर्मन् of that पान-क्रिया which a part (कुक्षि) was able to carry out? Thus **प्रदीप** says this is अवयव-अवयविनोः वैषम्य, not covered by the definition. Some like **तर्कवागीश** however say that it is only the 1st variety of अतिवैधर्म्य put in a different shape. Because the implied meaning is: क्व एकदेशेन जगत्पानकर्तृ शरीरम् क्व च स्त्रीनेत्रकोणेन तदीयं पानम्. **सा. द.** also gives this stanza to illustrate अतिवैधर्म्य (i. e. variety I). **प्रदीप** seems to be nearer the truth and the वृत्तिः—विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् also seems to hint at the definition being not comprehensive enough to cover all cases of वैषम्य.

विषमत्वं यथायोगं अवगन्तव्यम्—The विषमत्व should be recognised, in such cases, according to the particular context or occasion. In other words, it may not be covered by the definition of विषम. *Vide* **उद्योत**.

४९—अधिक

अधिक means 'whatever is in excess of another', 'whatever is bigger' and the figure अधिक consists in the poetical description of an आधार as being bigger than its आधेय, or of an आधेय being bigger than its आधार. When the poet thus describes either the आधेय or आधार as being more extensive or bigger, his sole purpose is to exalt the प्रकृत.

More often than not, the आधेय is प्रकृत. And it is easy to understand how the प्रकृत is exalted when the आधेय is described as bigger than the आधार. When the poet says to the patron: ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः (कु.), it is easy to see how गुणाः, the प्रकृत, are

exalted by being described as too many to be held even in the primordial waters that are capacious enough to hold so many ब्रह्माण्डs.

But, it is interesting to see how the poet exalts the प्रकृत even by describing the आधार as bigger than the आधेय, when the आधेय is the प्रकृत. Says the poet : कियद् वाग्ब्रह्म यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ।—"How great is the Brahman of Speech that your virtues can rest therein" ! Here गुणाः, the आधेय, are the प्रकृत. And they are exalted when the poet describes वाग्ब्रह्म, their आधार, as being great enough to hold them. Because, when the poet refers to the bigness of the आधार, he implies that the आधेय that occupies such आधार also must be big indeed. As **कुवलयानन्द** says :—अत्र यद्यपि कियद् वाग्ब्रह्म इति आधारस्य प्रशंसा क्रियते तथापि शब्द-ब्रह्मणः गुणाधिकरणत्वेन अधिकत्वं प्रकल्प्यैव प्रशंसा क्रियते इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणप्रशंसायामेव पर्यवस्यति । It will be clear from this that आधाराधिक्य exalts the प्रकृत, in a more suggestive way, than आधेयाधिक्य and is hence more poetical.

In some cases, however, the आधार itself may be प्रकृत and by stating its आधिक्य, the poet may exalt the प्रकृत directly. A poet wants to praise a हरिभक्त. Says he : गिरामविषयो राजन् विस्तारस्तव चेतसः । सावकाशतया यत्र शेते विश्वाश्रयो हरिः ॥ **(र. गं.)** Here he says that the heart of the king is vast indeed in that it can accommodate हरि very roomily. In this instance, though हरि is आधेय, still चेतः, the आधार, is प्रकृत and it comes to be exalted by being described as bigger than हरि himself.

जगन्नाथ very aptly emphasises that the आधिक्य must be poetical, not वास्तविक. If परमात्मन् is described as bigger than the जगत्, and if the cage is described as bigger than the parrot, there is no figure therein. Read **र. गं** :—यत्र आधाराधेययोः अन्यतरस्य न्यूनत्वं अधिकत्वं च वास्तवं तत्र नातिप्रसंगः । Again **जयरथ** :—तच्च (अननुरूपत्वं) आश्रयाश्रयिणोः कविप्रतिभाकल्पितमेव ग्राह्यं न पुनर्वास्तवम् । तेन चारुत्वाप्रतीतेः ।

अधिक *vs.* **विषम** :—Since there is disparity between आधार and आधेय, अधिक bears close resemblance to विषम which also is based on disparity. In fact **जयरथ** refers to a school which was loth to admit अधिक over and above विषम :—आधाराधेययोर्यत्र संसर्गः स्याद् विरूपयोः । स स्फुटो विषमो वाच्यमधिकं नाधिकं ततः ॥ And it is worth noting that (St. 150) विपुलेन सागरशयस्य etc. is taken by **मल्लिनाथ** as अधिक, while our author gives it as विषम. But whereas (i) in अधिक, the वैषम्य is due to the परिमाणाधिक्य or परिमाणन्यूनत्व of the आधार-आधेय, in विषम, the वैषम्य is in other respects like गुणवैषम्य between कार्य-कारण etc. (ii) In अधिक the

poet's aim is to exalt the प्रकृत. In विषम his aim is merely to draw attention to a paradox.

अधिक dates back from रुद्रट who had two varieties (based on समानकारणस्य कार्ययोः विरोध and आश्रिताश्रयभाव) one of which alone based on आश्रिताश्रयभाव was adopted by the काव्यप्रकाश. While रुद्रट had अधिक based on आधेयाधिक्य only काव्यप्रकाश developed one more variety based on आधाराधिक्य also. It is once more typical of the influence of the काव्य-प्रकाश that रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित admitted the varieties as recognised by the का. प्र.

Note the following scheme :—

अधिक

आधाराधिक्ये | आधेयाधिक्ये

Essentials :—[अधिक 'bigger'] (1) The poet must describe two things related as आश्रित and आश्रय, both impressively big. (2) The आश्रित may be described as bigger than the आश्रय, or *vice versa*. (3) This is with a view to exalting the प्रकृत. (4) The प्रकृत is generally the आश्रित, but sometimes the आश्रय may be the प्रकृत. (5) The आश्रित, the प्रकृत, when described as bigger than the आश्रय naturally gets exalted. (6) But when the आश्रय is described as bigger than the आश्रित, it also indirectly suggests the greatness of the आश्रित which is so big as to occupy the आश्रय of the vastness described. (7) The bigness must be poetically conceived. Bigness of a matter-of-fact type is of no use.

§ **सू. ७१. महतोः** etc. Construe :—महतोः आश्रित–आश्रययोः यत् क्रमात् आश्रय-आश्रयिणौ तनुत्वेपि महीयांसौ स्यातां तत् तु अधिकम् (भवति)। **महतोः आश्रित-आश्रययोः** Loc. Absolute : The आश्रित and आश्रय being big. **आश्रय-आश्रयिणौ क्रमात् महीयांसौ स्याताम्** the आश्रय and आश्रयिन् (= आश्रित) are respectively bigger. **क्रमात्** i. e. आश्रय is bigger (महीयान्) than the आश्रित ; or आश्रित is bigger than the आश्रय. **आश्रय** = आधार Abode. **आश्रित** = आश्रयिन् = आधेय The thing abiding. **तनुत्वेऽपि महीयांसौ** This is in imitation of **रुद्रट** :—यत्राधारे सुमहति आधेयमवास्थितं **तनीयोऽपि**।......(९.२८.) And it is significant that no आलंकारिक—रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित —inserts this feature in his definition of the figure. This suggests that they thought it as uncalled for. The idea behind तनीयोऽपि or तनुत्वेऽपि seems to be like this : As we saw, रुद्रट refers only to आधेयाधिक्य. One can easily see that when one thing is आधार and another आधेय, the आधेय is smaller (तनीयः) than the आधार. And in अधिक, the आधेय though

really तनीयस् is poetically described as महीयस्. This was what रुद्रट thought of. There was propriety in his inserting it in his definition of **अधिक**, because it was confined to आधेयाधिक्य. But after **काव्यप्रकाश** had included आधाराधिक्य also within the scope of the figure, तनुत्वेऽपि was not only uncalled for, but inaccurate at least so far as आधाराधिक्य was concerned. Because आधार, as it is, can *never* be तनीयः than the आधेय *when viewed realistically*. And तनुत्वेऽपि no doubt refers to the realistic appreciation of आधार and आधेय in contrast to महीयांसौ which gives the poetical conception of them. Therefore, तनुत्वेऽपि makes sense only when applied to आधेयाधिक्य. The आधेय, though *really* smaller than the आधार (as a rule), is poetically described as bigger—this is the idea. **तनुत्वेऽपि** makes no sense, on the other hand, when applied to आधाराधिक्य. For there is no question of the आधार being *really* smaller than the आधेय.

वृत्ति :—तयोः महतोः अपि विषये Explanation of Locative Absolute in the सूत्र. **विषये** i. e. in the matter of them though they are great. Note that the आधार-आधेय must have bigness about them. That is what makes for the स्तुति of the प्रकृत. **तदपेक्षया तनू अपि** This is true only in the case of आधेयाधिक्य. The आधेय is by the very nature of things smaller than the आधार. How else could it abide in the आधार? It is not true as regards आधाराधिक्य, the आधार being always bigger than the आधेय. **तनू अपि** i. e. वस्तुतः तनू अपि. **आश्रयाश्रयिणौ** Really आश्रयिन् (=आश्रित) alone is वस्तुतः तनु. **प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया** This is the aim of अधिक. It is with a view to exalting the प्रस्तुत which, as we saw, is generally the आधेय. **अधिकतरतां** महीयांसौ of the सूत्र explained.

St. 151. अहो विशालं etc. Illustrates आधाराधिक्ये अधिक. Compliment to the glory of a king.

Here the आधार viz. भुवनत्रितय is described as bigger than the आधेय, यशोराशिः. But the आधार is described as being bigger in such a way as would result in the praise of the आधेय—मातुमशक्योऽपि यशोराशिः. As the आधेय, यशोराशिः, is प्रस्तुत, there is exaltation thereof, though indirectly, by the आधार being described as bigger. Read **कुवलयानंदः** अत्र यद्यपि अहो विशालमिति आधारस्य प्रशंसा क्रियते तथापि भुवनोदरस्य यशोराश्यधिकरणत्वेन अधिकत्वं प्रकल्प्यैव प्रशंसा क्रियते इति तत्प्रशंसा यशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति। Note that मातुमशक्योऽपि should not be taken as proving तनुत्व of the आश्रय, mentioned in the definition. It only drives at the vastness of the प्रकृत—यशोराशिः. **दण्डिन्** gives this to illustrate अतिशयोक्ति.

St. 152. युगान्त etc. Illustrates आधेयाधिक्ये अधिक. श्रीकृष्ण gets overjoyed at the arrival of नारद. Construe: युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनः

कैटभद्विषः यस्यां तनौ जगन्ति सविकासं आसत, तत्र (तनौ) तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः न ममुः। **युगान्त......आसत** In that body, wherein all souls are absorbed at the time of प्रलय, and in which the worlds could rest roomily. *Cp.* St. 150 *ab*. At the time of प्रलय, the चतुर्दशभुवनानि are absorbed by विष्णु. **तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः** Raptures due to the arrival of the sage viz. नारद. **न ममुः** could not be held.

Here तनु is the आधार; मुदः, the आधेय. The आधेय is stated to be bigger than the आधार by the words न ममुः. Hence it is आधेयाधिक्ये अधिक. It naturally exalts the प्रस्तुत viz. the आधेय : मुदः. Note that तनुत्वेऽपि can apply to this आधेय. After all, आधेय is smaller than the आधार, though the poet may describe it as bigger (न ममुः).

५०—प्रत्यनीक

'प्रत्यनीक' was first given by **दण्डिन्** as an उपमाप्रतिपादक शब्द similar to प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्द्विन्, विरोधिन्. From this it is clear that **दण्डिन्** attached to the word no other sense than that of 'an antagonist,' 'a rival,' 'a compeer'. But later आलंकारिक्स seem to understand the word in a somewhat different sense when they employ it to designate the figure. The word is explained by them as meaning: अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम्। तत्तुल्यत्वात् इदमपि प्रत्यनीकम् (**का. प्र.** and **रुय्यक**). Thus they understand the word as meaning: 'quasi-hostile'. The figure also consists in a party taking revenge not on the professed enemy, but on one who is only connected with the enemy, and is, therefore, quasi-hostile *i. e.* not really hostile, but seemingly so. **जगन्नाथ** seems to understand the name in a different sense. प्रत्यनीक is, acc. to him, "whatever is suited for the army". The army being unable to vanquish the enemy himself, sometimes tackles the lesser partisan of the enemy. And that is what takes place in this figure.—लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्काराय अनीकं प्रयुज्येत। तदशक्तौ प्रतिपक्षसंबन्धिनः कस्यचित् तिरस्कारः क्रियते। स च अनीकसदृशतया प्रयुज्यमानत्वात् प्रत्यनीकमुच्यते। Thus acc. to **र. गं.** अनीक refers to the विजिगीषु's army, while, acc. to का. प्र. and रुय्यक, it refers to the hostile army.

In the figure, as in व्यतिरेक or प्रतीप, it is the poet's aim to establish the उपमेय as superior to the उपमान. This he achieves in a picturesque manner. He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries, of which the उपमान is inferior. The उपमेय *offends* the उपमान by surpassing it on some point. And because the उपमान cannot directly vanquish the उपमेय which is too strong for it, it wreaks its vengeance indirectly by attacking some weaker party connected with the उपमेय. The lion has a grievance against a beautiful lady of slim waist (सिंहकटी), because

the lady has inflicted a defeat on him owing to her कटी being more graceful than his! The lion is too weak to defeat his adversary viz. the lady. But he has his share of vengeance on one connected with the lady. The elephant is related to her, because his temples are just like the breasts of the lady. So unable to vanquish the professed adversary viz. the lady, the lion vanquishes her partisan, the elephant!: मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम्। इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥ (सा. द.). This is प्रत्यनीक and obviously purports to exalt the प्रकृत or उपमेय viz. the सिंहकटी रामा. Again, another lady has defeated the moon with the beauty of her face. The moon wants to vanquish her; but unable to do so, he torments *her* beloved, the नायक!:—यदि तव तया जिगीषोस्तद्वदनमहारि कान्तिसर्वस्वम्। मम तत्र किमापतितं तपसि सितांशो यदेवं माम् ॥ (रुद्रट .८.९३.).

Thus, in short, in प्रत्यनीक, the poet, in order to exalt the उपमेय over the उपमान, describes the उपमान as taking revenge on some party connected with the उपमेय, being unable to do so on the उपमेय itself. The party may be directly connected with the उपमेय as in यदि तव etc., where the नायिका is directly connected with the नायक, or it may be indirectly connected as in मध्येन तनुमध्या etc. where the इभ is connected with the सिंहकटी in so far as his कुम्भs (temples) are *similar* to the स्तनकुम्भs of the lady.

Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be real adversaries as in St. 154, not related as उपमान and उपमेय. Then the charm consists only in the surreptitious way in which the weaker प्रतिपक्ष takes revenge on the stronger one, by attacking someone connected with the stronger. Such cases of प्रत्यनीक are not as poetical as the other ones based on औपम्य.

प्रत्यनीक vs. उत्प्रेक्षाः—It is not unusual to come across cases of प्रत्यनीक which are explicit हेतूत्प्रेक्षाs with इव, मन्ये etc. (*cp.* St. 153.), or sometimes they may be implied as in the instances मध्येन etc. and यदि तव etc., where इव, मन्ये etc. are गम्य. But one thing is obvious, that all cases of प्रत्यनीक are also cases of हेतूत्प्रेक्षा. So essentially identical they are that **जगन्नाथ** actually refers to a view which did not admit प्रत्यनीक because हेतूत्प्रेक्षा was enough to carry out its purpose:—हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वात् नेदं अलंकारान्तरं भवितुं अर्हति.

Nor is it difficult to understand this. When the poet explains some fact in life as due to the hostility of the उपमान against the उपमेय, he is indeed indulging in a *poetical fancy*, because we know that there is no hostility as such between the two, except what the poet

imagines, nor are we aware of any real inability of the उपमान to retaliate directly, except what the poet conceives. Even in cases where the two प्रतिपक्षs are real adversaries, there may be real hostility, but so far as the revenge is concerned, it is no more than a poetical fancy. This is उत्प्रेक्षा and it is inseparably connected with the figure प्रत्यनीक. It would be, therefore, true to say that प्रत्यनीक is हेतूत्प्रेक्षा itself where the अप्रकृत is fancied to be a weak rival of the प्रकृत, the stronger one, or where the revenge is fancied. Read **र. गं.** प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्वात्मगत-दुर्बलत्वयोः प्रतीतेर्हेतूत्प्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतूत्प्रेक्षाया बहिर्भवितुमिदमीष्टे ।

प्रत्यनीक was first recognised by रुद्रट, though दाण्डिन् gives 'प्रत्यनीक' among the different उपमाप्रतिपादक words. रुद्रट's प्रत्यनीक was only सादृश्य-मूल. After रुद्रट, all आलंकारिकs—अल्लट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित—admitted the figure, but on broader lines, to include real प्रतिपक्षs also. अप्पय्यदीक्षित admitted as an additional variety even cases where the प्रतिपक्षिन् vanquishes the opponent himself.

Note the following scheme :—

प्रत्यनीक

तिरस्कृतस्य विपक्षेण साक्षात् संबंधे	तिरस्कृतस्य विपक्षेण परंपरया संबन्धे.

Essentials :—[For explanation of the name, see above.] (1) The poet's aim is to exalt the उपमेय over the उपमान. *Cp.* वक्तु-मुपमेयमुत्तमम्—**रुद्रट** (2) He presents the उपमेय and उपमान as two adversaries. (3) The उपमेय by *surpassing* the उपमान, on some point, causes the hostility. (4) The उपमान is imagined to be helpless against the उपमेय. [प्रकर्षः अप्रतीकार्यत्वम्—**जयरथ**]. This is merely a poetical fancy and no more. (5) So the उपमान has its vengeance on something connected with the उपमेय. (6) This thing may be directly or indirectly connected with the उपमेय. (7) The vengeance of the उपमान is no more than a poetical construction of some plain fact in life. *Cp.* How the ordinary fact that the elephant is killed by the lion is given the poetical colouring of the lion's revenge, in मध्येन तनुमध्या etc. (8) Sometimes श्लेषमूल अध्यवसाय may underlie the figure: Cp. जैत्रनेत्रानुगौ कर्णौ उत्पलाभ्यां अधःकृतौ ॥ (**कु.**) Where अनुगौ (1. Following; 2. Being at the end of) and अधःकृतौ (1 Surpassed; 2. Surmounted) are श्लिष्ट. (9) When the figure relates to उपमान-उपमेय, it is सादृश्यमूल, like उपमा etc. (10) Sometimes, however, the two प्रतिपक्षs may be

real adversaries as राहु and कृष्ण in St. 154. Then the charm lies in the vicarious punishment, given, not to the real adversary, but to someone belonging to him and in the suggestion of बलीयस्त्व of the opponent. In this case, it may be noted, both the प्रतिपक्षs are equally प्रकृत. Such cases are not as poetical as those based on औपम्य.

§ **सू. ७२. प्रतिपक्षं** etc. Construe :—प्रतिपक्षं प्रतिकर्तुं अशक्तेन तदीयस्य तिरस्क्रिया या तत्स्तुत्यै (भवति) तत् प्रत्यनीकम् उच्यते। **प्रतिपक्षं प्रतिकर्तुं अशक्तेन** Refers to the उपमान which is unable to retaliate against its adversary viz. the उपमेय. Or it may refer to a real adversary. **तदीयस्य तिरस्क्रिया** *i. e.* उपमेयसंबद्धस्य or प्रतिपक्षसंबद्धस्य तिरस्क्रिया. Contemptuous treatment or punishment meted out to one who is a partisan of the उपमेय or the प्रतिपक्ष. **या तत्स्तुत्यै भवति** तत्स्तुत्यै i. e. उपमेयस्तुत्यै, or प्रतिपक्षस्तुत्यै. Because it shows how the उपमेय or प्रतिपक्ष itself cannot be assailed by the उपमान or the party in question.

वृत्ति :—न्यक्कृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुं अशक्तेन केनापि Someone who cannot directly put down the adversary even when the adversary has offended (न्यक्कृति) him. **तमेव प्रतिपक्षं उत्कर्षयितुं** The infinitive shows the effect, not purpose. The result of the action of the अशक्त विपक्ष is to exalt his opponent. His inability to counter his opponent directly proves to be a tribute to the superiority of the adversary. **तदाश्रितस्य तिरस्करणम् :** तदाश्रित is only तत्संबद्ध. तिरस्करण refers to the retaliatory action. **तत् अनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात्.........उच्यते** The name प्रत्यनीक justified. प्रत्यनीक is अनीकप्रतिनिधि, a representative or proxy of the real enemy (अनीक standing for the hostile army). **यथा अनीके** etc. The अनीकप्रतिनिधित्व elucidated. Just as one should, out of folly, attack (अभियुज्) not the real enemy (अनीक) but someone else who is his proxy, so here, in this figure, when the adversary needs to be vanquished, someone else belonging to him is vanquished. **मूढतया** अशक्तत्वेन will be more to the point.

St. 153. त्वं विनिर्जित etc. Illustrates प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य विपक्षेण साक्षात् संबंधे. The नायिका's torments of love are fancied as due to the revenge of Cupid who, unable to vanquish the नायक, his adversary, attacks the नायिका. A compliment by some दूती to the beauty of the नायक and a sly reference to the मदनव्यथा of the नायिका. **त्वं** i. e. नायक. **विनिर्जितमनोभवरूपः** that is why Cupid has grown hostile. **सा भवति अनुरक्ता** explains how the नायिका is संबद्ध to the प्रतिपक्ष viz. नायक. **भवति** (Loc.) to you. **पंचभिः शरैः युगपदेव तापयति** When love causes the acutest agony, it is explained away as due to all the five arrows being discharged simultaneously. **अनुशयः** spite.

Here the two adversaries are मदन and the नायक. मदन is unable to attack the नायक directly; hence he attacks the नायिका who is directly connected with the नायक. This vicarious revenge exalts the नायक. Thus this is प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य विपक्षेण साक्षात् संवन्धे. Note how it is also a हेतूत्प्रेक्षा, **अनुशयादिव तापयति.**

St. 154. यस्य किंचिदपकर्तुं etc. Illustrates प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य विपक्षेण परंपरया संबंधे. राहु oppresses the moon because the moon is similar to कृष्ण's face and कृष्ण has wronged राहु by mutilating his body. Construe :—कायनिग्रहगृहीतविग्रहः कृती राहुः यस्य (कृष्णस्य) किंचित् अपकर्तुं अक्षमः सन् कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं इन्दुं अधुनापि वाधते। **काय** etc. Who has been nursing enmity (विग्रह) due to his body being mutilated by विष्णु (=कृष्ण). Ref. to विष्णु's act of severing राहु's head from his trunk before अमृत could reach his belly. कृती the capable [Add this before 'Rāhu' in the Translation.] राहु is कृती because he would not let his injury go unavenged. **कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं इन्दुं** The moon is similar in form to the lovely face of श्रीकृष्ण. A compliment to श्रीकृष्ण's face. **अधुनापि बाधते** Reference to the lunar eclipses. अधुनापि shows the long-sustained hostility.

Here the two adversaries are राहु and कृष्ण. Not being able to do any harm to कृष्ण, राहु attacks इन्दु who is related to कृष्ण, in so far as he (इन्दु) is similar to कृष्ण's face. This naturally exalts कृष्ण. As इन्दु is connected with कृष्ण indirectly through the similarity of कृष्ण's face thereto (सादृश्यसंबंध), we get प्रत्यनीक, तिरस्कृतस्य परंपरया संबन्धे. Note that here राहु and कृष्ण are not related as उपमान and उपमेय; but both are *real* adversaries. The charm is due to the poetical fancy in connecting चन्द्रग्रहण with the विग्रह between राहु and कृष्ण. Further, कृष्ण's कान्तवक्त्र being described as उपमान in relation to the इन्दु adds to the poetical effect of the stanza.

इन्दोरत्र etc. How is इन्दु तदीय in relation to कृष्ण? कृष्ण's मुख is connected (संबंधि) with कृष्ण. And to that मुख, इन्दु is related by सादृश्यसंवन्ध. Thus is इन्दु related to कृष्ण. Here we have not साक्षात् संवन्ध, but संवन्धिसंबंध. Read **सा. चू:**—भगवत्संबद्धं मुखं, तत्संबद्धश्च तत्सादृश्याच्चन्द्रः।

५१—मीलित

मीलित means 'obscured', 'concealed' and the figure consists in some circumstance getting obscured owing to the prevalence of another circumstance *of similar indications* but of greater force. The ladies were drunk; their eyes and cheeks red. When they were in this condition, they got into a fit of anger. But the lovers could

not recognise that they were angry, because they attributed the redness of their eyes and cheeks to drinking which the lovers had witnessed : मदिरामदभरपाटलकपोलतललोचनेषु वदनेषु । कोपो मनस्विनीनां न लक्ष्यते कामिभिः प्रभवन् ॥ (रुद्रट. ७.१०८). Here कोप and पान have the same symptoms. But these the lovers attributed to पान which, having been actually witnessed by them, was felt by them with greater force. This results in the कोप of the ladies being obscured. This is मीलित. A lovely lady had ruddy feet. When once she paints them with red lac-dye, the on-looker fails to make out the lac-dye. The redness he takes for the natural red of her complexion—which being the likelier is also stronger. Thus this stronger circumstance obscures the weaker one viz. lac-dye : रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे । (कु.). This is मीलित again. —Another lady had too much of romance in her ! While she went to fetch water, she had occasion to indulge in dalliance in a lonely bower. As she is coming back, carrying the heavy burden of a full jar, the on-looker finds her perspiring. The perspiration he attributes to the strain felt in carrying the जलकुम्भ. How on earth could he guess the dalliance, which also was responsible for the perspiration, but was obscured by the जलकुम्भानयन which he saw before him, and was therefore stronger ? जलकुम्भमुम्भितरसं सपदि सरस्याः समानयन्त्यास्ते । तटकुञ्जगूढसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥ (र. गं.). This again is मीलित. In short, in मीलित we have two circumstances producing the same symptoms, but of these one gets obscured by the other, which is stronger because it is felt to be likelier. In the first case the obscuring symptom—नेत्रकपोलयोः पाटलिमा was आगन्तुक i. e. not innate but due to the adventitious or casual circumstance of पान. In the second case, the obscuring symptom—चरणयोः सहजारुणत्व—was स्वाभाविक i. e. innate, natural ; the feet being naturally red. In the third case, the obscuring symptom—जलकुम्भानयनेन स्वेदादि—was आगन्तुक, जलकुम्भानयन being a casual feature. Thus in मीलित, the symptom (or, more properly, the circumstance) obscuring the other may be आगन्तुक or सहज. The poet's aim is to strike a note of irony made possible by सादृश्य.

Thus we get the following scheme :—

मीलित

सहजलक्ष्मणा (or सहजवस्तुना) निगूहने	आगन्तुकलक्ष्मणा (or आगन्तुकवस्तुना) निगूहने

मीलित *vs.* व्याजोक्ति :—In both there are two circumstances at work producing like effects. In both there is a note of irony. But whereas (i) in मीलित, the circumstance itself obscures the other *because it is stronger*, in व्याजोक्ति, one circumstance is *intentionally* obscured by the party in question, though both the circumstances are of equal force. (ii) In मीलित there is natural obscuration ; in व्याजोक्ति there is a deceitful one.

For **मीलित** *vs.* **सामान्य**, see **सामान्य**.

For **मीलित** *vs.* **भ्रान्तिमान्**, see **भ्रान्तिमान्**.

मीलित dates back from रुद्रट, whose पिहित and one variety of तद्गुण are very similar. अलट. (का. प्र.) also adopted it with the two varieties first conceived by रुद्रट. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted the figure. The last conceived it on lines broad enough to comprehend सामान्य of others. His सामान्य is therefore slightly different from that of others.

Essentials :—[मीलित = तिरस्कृत ; वस्वन्तरेण समेन लक्ष्मणा वस्त्वन्तरं मीलितं तिरस्कृतं अत्र. **रुय्यक :**—यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरं निगूह्यते तदन्वर्थाभिधानं मीलितम्.] (1) There must be two circumstances at work in the same abode. (2) These circumstances must have like effects, or symptoms, or indications. (3) To one of these circumstances, the on-looker must attribute the effects in question. (4) He attributes them to the one circumstance which he feels *possible.* (5) This is what makes that circumstance *stronger* in relation to the other which is weaker. (6) The stronger circumstance thus obscures the weaker one. (7) The circumstance which obscures the other may be स्वाभाविक (Innate) or आगन्तुक (Adventitious) to the abode. (8) The circumstance being स्वाभाविक or आगन्तुक, its effects also may be स्वाभाविक or आगन्तुक. (9) The charm of the figure lies not so much in the सादृश्य as in the irony resulting therefrom.

§ **सू. ७३. समेन** etc. Construe :—निजेन आगन्तुना वा अपि समेन लक्ष्मणा वस्तुना यत् वस्तु निगूह्यते तत् मीलितमिति स्मृतम् । **निजेन आगन्तुना वा अपि** The वृत्ति takes it as adj. of लक्ष्मणा. See below. **निज** = सहज = what belongs to the object naturally. **आगन्तु** = औपाधिक adventitious, casual. **वस्तु** circumstance. **सम लक्ष्मन्** (N.) similar indications or symptoms. **मीलित** √मील् 1. P. to close, conceal.

वृत्ति :—सहजं वा आगन्तुकं वा किमपि लक्षणम्. Explanation of निजेन आगन्तुना वा taken as qualifying लक्ष्मणा. **निज** is सहज or natural, innate. **लक्षण** = लक्ष्मन् of the सूत्र. **साधारण :** सम of the सूत्र. Though thus the

वृत्ति takes निजेन आगन्तुना वा as qualifying लक्ष्मणा, the more natural way would be to take them as qualifying वस्तुना. Because it is the obscuring वस्तु or circumstance which is निज or आगन्तु *through* the वस्तु, not directly. **साहित्यदर्पण** rightly says समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिद् आगन्तुकम्. Others, however, like रुय्यक and even जगन्नाथ take निज and आगन्तु as attributes of लक्ष्मन्. रुद्रट, to whom का प्र. is indebted for the divisions, has: तन्मीलितमिति यस्मिन् **समानचिह्नेन** हर्षकोपादि। अपरेण तिरास्क्रियते नित्येनागन्तुकेनापि ॥ (७.१०६.) Here नित्येन आगन्तुकेनापि qualifies अपरेण referring to the वस्तु. **यत् किंचित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते** when some circumstance is obscured by another owing to the latter being stronger in the very nature of things. **वस्तुस्थित्यैव** *i. e.* as a matter of course [in place of 'in fact' in the Translation, insert 'as a matter of course'.] What is meant by वस्तुस्थित्या is that it is very natural under the circumstances that one वस्तु should be stronger than another. Thus the रक्तत्व of the feet in रसो नालक्षि etc. is naturally (वस्तुस्थित्या) attributed to स्वभावरक्तत्व. **द्विधा** based on सहज or आगन्तु लक्षण (or वस्तु).

St. 155. **अपाङ्गतरले** etc. Illustrates मीलित, सहजलक्ष्मणा निगूहने. The innate grace of a lovely maiden has obscured the onset of intoxication, the indications of both being alike. **मधुरवक्रवर्णा गिरः** words that are sweet and ornate. *cd*. Construe: इति मृगदृशः अंगके लीलया स्वतः स्फुरितम्. **लीला** Elegance, charm, grace. **लीलया स्फुरित** Grace has presented itself. **कृतपदोऽपि मदोदयः** i. e. Intoxication that has set in. She is drunk. **न संलक्ष्यते** Cannot be detected.

Here, लीला and मद are at work. Both have the same indications viz. अपाङ्गतरले दृशौ, मधुरवक्रवर्णा गिरः, विलासभरमन्थरा गतिः and कान्तं मुखम्. But as लीला or grace is natural, one attributes the symptoms to लीला, which, thus being stronger, obscures the मद, which is weaker because it cannot be as easily discerned as लीला. Hence मीलित. The obscuring circumstance लीला being सहज, its symptoms also are सहज. Hence it is मीलित, सहजलक्ष्मणा निगूहने.

दृक्तरलतादिकं अङ्गस्य लिङ्गम् स्वाभाविकम्ः **लिङ्ग** indication. **साधारणं च मदोदयेन.** These indications are common to intoxication also because these (अपाङ्गतरलत्व etc.) appear (दर्शनात्) in the state of intoxication also (तत्रापि).

St. 156. **ये कन्दरासु** etc. Illustrates मीलित, आगन्तुकलक्ष्मणा निगूहने. The tremor and horripilation of the fugitive foes that had fled into the Himalayas, though equally due to the vicinity of the Snowy mountain and their panic, were attributed to the vicinity of the Snowy mountain

alone. A compliment to a heroic king who has put his enemies to flight. Construe: ये त्वत्पातशङ्कितधियः विवशाः ते द्विषः हिमाद्रेः कन्दरासु सदा निवसन्ति, तेषां उत्पुलकं सकम्पं (च) अङ्गं उद्वहतामपि भियां अहो बत बुधः अपि अभिज्ञः न। **त्वत्पात......द्विषः** your enemies who are helpless (विवश) and afraid in their minds of your onslaught (पात). **अहो बत** Oh wonder!

Here पुलक and कम्प were as much due to शैत्य of हिमगिरिसान्निध्य (cold made them shudder) as to the भय in their mind. But the on-looker attributed them to शैत्य, which he felt as the likely cause. Thus शैत्यलक्षणs obscure भयलक्षणs. And as हिमगिरिसान्निध्य was only a casual (आगन्तुक) circumstance, we have here मीलित, आगन्तुकलक्ष्मणा निगूहने.

अत्र etc. **सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्** Here since शैत्य is आगन्तुक or casual, शैत्य which is determined (अवसित) as the cause of कम्पपुलक on the strength (of probability). **तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोः ताद्रूप्यं** since शैत्य is आगन्तुक, the कम्प-पुलकs due to it are also आगन्तुक. (ताद्रूप्य = तत्स्वरूपत्व = आगन्तुकत्व). The author shows how the लक्ष्मन् can be आगन्तुक. Does it not prove that निजेन and आगन्तुना in the सूत्र could have been better taken as qualifying वस्तुना, than लक्ष्मणा? Because लक्ष्मन् is never by itself निज or आगन्तुक. It is so only through the वस्तु or circumstance of which it is an indication. **समानता च** कम्प-पुलक are equally present in भय. They are equally the symptoms of भय. **भयेषु** cases of fright. **तयोः** कम्प-पुलकयोः.

५२—एकावली

With एकावली we come to the last figure of the शृंखला class, to which मालादीपक, कारणमाला and सार belonged. It is not improbable that here the figure finds its place after मीलित due to the influence of **रुद्रट** who also treats of the figure immediately after मीलित.

एकावली is एकपङ्क्ति, one line, one chain, and the figure consists in a chain of (1) विशेष्यs—विशेषणs or (2) विशेषणs—विशेष्यs. The word विशेषण is not to be taken in the restricted sense of an adjective. It means any circumstance that exalts the other viz. विशेष्य. *cp.* **जयरथः—** स्वरूपमात्रेण अवगतस्य वस्तुनः यत्संबंधबलेन वैशिष्ट्यमवगम्यते तद्विशेषणम्। When it is a chain of विशेष्यs—विशेषणs, each following unit becomes the विशेषण of each preceding one; and the विशेषण, that figured as such in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following one. Thus is सलिलं विकासिकमलं, **कमलानि** सुगन्धिमधुसमृद्धानि। **मधु** लीनालिकुलाकुलं; **अलिकुलमपि**

मधुररणितमिह ॥ (**रुद्रट ७.११०**) we find the विशेष्य-विशेषणs as सलिल (विशेष्य)—कमल (विशेषण); कमल (विशेष्य)—मधु (विशेषण); मधु (विशेष्य)—अलिकुल (विशेषण); अलिकुल (विशेष्य)—रणितं (विशेषण).

When the chain is of विशेषणs—विशेष्यs, each following unit is the विशेष्य in relation to each preceding one which is the विशेषण, and the विशेष्य in the preceding pair becomes the विशेषण in the following one. Thus in **धर्मेण बुद्धिस्तव** देव शुद्धा, **बुध्द्या** निबद्धा सहसैव **लक्ष्मीः** । **लक्ष्म्या** च तुष्टा भुवि सर्व**लोकाः**, **लोकै**श्च नीता भुवनेषु **कीर्तिः** ॥ (**र. गं.**), the series of विशेषणs—विशेष्यs is धर्म (विशेषण)—बुद्धि (विशेष्य); बुद्धि (विशेषण)—लक्ष्मी (विशेष्य); लक्ष्मी (विशेषण)—लोकाः (विशेष्य); लोकाः (विशेषण)—कीर्ति (विशेष्य).

In both the varieties above specified, something was *affirmed* as a विशेषण of some other. But where something is *denied* as विशेषण of some other we get the same figure. Thus with denial we get two more varieties: (1) विशेष्य—विशेषणव्यपोह; or (2) विशेषण—विशेष्यव्यपोह. In the first of these, the विशेषण denied in the preceding pair, becomes the विशेष्य in the following pair. Thus in नाकुसुमः तरुरस्मिन्नुद्याने नामधूनि कुसुमानि । नालीनालिकुलं मधु नामधुरं क्वाणमलिवल्यम् ॥ (**रुद्रट ७.१११**), (विशेष्य) (न) तरुः—अकुसुमः (विशेषणव्यपोह); (न) कुसुमानि (विशेष्य)—अमधूनि (विशेषणव्यपोह); (न) मधु (विशेष्य)—अलीनालिकुलं (विशेषणव्यपोह); (न) अलिकुल (विशेष्य)—अमधुरक्वाण (विशेषणव्यपोह) is the series of विशेष्यs and विशेषणव्यपोहs. In the second, the विशेष्य denied in the preceding pair becomes विशेषण of the next pair. Thus in पुण्यक्षेत्रं न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तिकाः । नास्तिकेषु न धर्मोऽस्ति न धर्मे दुःखहेतुता ॥ (**तर्कवागीश**), सर्वत्र (विशेषण)—न पुण्यक्षेत्रं (विशेष्यव्यपोह); पुण्यक्षेत्र (विशेषण)—न नास्तिकाः (विशेष्यव्यपोह); नास्तिक (विशेषण)—न धर्मः (विशेष्यव्यपोह); धर्म (विशेषण)—न दुःखहेतुता (विशेष्यव्यपोह) is the series.

The relation between विधानमूला *and* व्यपोहमूला एकावली :—From these instances it will be clear that what the आलंकारिकs mean by विशेषणव्यपोह or विशेष्यव्यपोह is merely converting the affirmative statement into a negative one. This is clearly borne out by the instances given in **सा. द.**: for affirmation of विशेषणs he gives: सरो विकसिताम्भोजं अम्भोजं भृंगसंगतम् । भृंगा यत्र ससंगीताः संगीतं सस्मरोदयम् ॥ For denial of विशेषणs he gives: न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं etc. (our St. 158). These instances are clearly positive and negative statements of *the same* facts. **र. गं.** rightly shows how the idea in both is the same, the difference being only in the matter of the positive and negative forms. Read यद्यपि स्थापके अपि अपोहकत्वं गम्यते, यो न स्वहितार्थदर्शी स न पण्डितः इत्यादि, तथा अपोहकेऽपि स्थापकत्वं, यो हितं समीक्षते स आर्यः इत्यादि, तथापि शब्देन नोच्यते इत्यदोषः ।

Thus we get the following scheme :—

- एकावली
  - उत्तरोत्तरस्य विशेषणत्वे
    - स्थापने
    - अपोहने
  - पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे
    - स्थापने
    - अपोहने

एकावली vs. मालादीपक :—Both belong to the रशना class of figures, and just as in मालादीपक, the preceding unit bestows the धर्म on the following one, so in एकावली of the विशेषण-विशेष्य type, each preceding unit qualifies each succeeding unit. But whereas (i) in एकावली, each pair is a unit complete in itself as विशेषण and विशेष्य, in मालादीपक, *all* the pairs, being related to the same धर्म which is mentioned once only, have a certain unity running through them. (ii) The charm of एकावली lies only in the शृंखला; मालादीपक charms us not only by the शृंखला but also धर्मस्य सकृद् वृत्तिः. **अप्पय्यदीक्षित,** in fact, thinks that मालादीपक is a combination of एकावली and दीपक.:—अत्र (in संग्रामांगण etc.) एक समासादितपदं षट्सु अपि वाक्येषु अन्वेति इति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावादेकावली च इति दीपकएकावलीयोगः ।

As we saw at मालादीपक, आलंकारिकs like **जयरथ** and **जगन्नाथ** are unwilling to accept मालादीपक as a variety of दीपक. जगन्नाथ proposes to bring it under एकावली itself. Says he : अस्मिश्च एकावल्यां द्वितीये भेदे (विशेषण–विशेष्य) पूर्वपूर्वैः परस्य परस्य उपकारः क्रियमाणः यदि एकरूपः स्यात् तदा अयमेव मालादीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः ।

एकावली dates from रुद्रट, who had only उत्तरोत्तस्य विशेषणत्वे (स्थापने and अपोहने) variety. मम्मट (का. प्र.) and रुय्यक have the same variety with its sub-divisions. विश्वनाथ and जगन्नाथ added the पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे variety with its two sub-divisions. अप्पय्यदीक्षित has both उत्तरोत्तस्य विशेषणत्वे and पूर्वपूर्वस्य विशेषणत्वे varieties but does not refer to the sub-divisions based on अपोहन.

Essentials :— [एकावली = एकपंक्ति.—पूर्वोत्तरयोः परस्परानुपवतत्वेन एकपंक्तिरूपत्वात् **–जयरथ**] (i) There must be शृखला of विशेष्यs–विशेषणs or विशेषणs–विशेष्यs. (ii) विशेषण merely means what by its presence qualifies another thing. (iii) The figure may be in the form of an affirmative or negative statement. (iv) The negative statement is nothing but the positive statement converted and, thus, any positive एकावली is reducible to a negative one. सरः साम्भोजं, अम्भोजं सभृंगं may be reduced to the

negative form : न सरः यत् न साम्भोजं, न अम्भोजं यन्न सभृंगं. (v) The विशेषण must exalt the विशेष्य. आलंकारिक्s do *not* refer to एकावली based on अपकर्षावह विशेषणs. (vi) The charm of the figure lies only in the शृंखला form.

§ **सू ७४. स्थाप्यते** etc. Construe : यत्र परं परं वस्तु यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते अपि वा अपोह्यते सा द्विधा एकावली (भवति)। **परं परं यथापूर्वं विशेषणतया स्थाप्यते** Each following thing is affirmed (स्थाप्यते) as विशेषण of each preceding thing. Thus the preceding thing is विशेष्य. **अपोह्यते = निषिध्यते.** Note that like रुद्रट, our author (अल्लट, author of का. प्र. after परिकर) thought of एकावली only of the form विशेष्य–विशेषण (both स्थापने and निषेधे). **स्थाप्यतेऽपोह्यते** are clearly reminiscent of रुद्रट's स्थित्यपोहाभ्याम्.

वृत्ति : वीप्सया goes with स्थापनं निषेधो वा : Is repeatedly affirmed or denied as an attribute (विशेषणभाव). **वीप्सा** [from वीप्स् Desider. of वि + आप्] Repetition. Hints at the necessity of the chain being long. Construe : पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य वस्तुनः विशेषणभावेन यत् वीप्सया स्थापनं निषेधो वा संभवति, बुधैः सा द्विधा एकावली भण्यते । **बुधs,** of course, the आलंकारिकs. **स्थापनं** is विधानं as opposed to निषेध or अपोह.

St. 157. पुराणि etc. Illustrates एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने. Description of Ujjain. **यस्यां** = उज्जयिन्यां. **पुराणि** Buildings. **वरांगना** Lovely woman. **रूपपुरस्कृतांगयः** Whose persons are made conspicuous by their beauty. **समुन्मीलितसद्विलास** What discloses excellent graces or amours. **कुसुमायुधस्य अस्त्रं** because of कामोद्दीपकत्व.

Here the शृंखला is : पुर (विशेष्य)—वरांगना (विशेषण); वरांगना (विशेष्य) —रूप (विशेषण); रूप (विशेष्य)—विलास (विशेषण); विलास (विशेष्य)—कुसुमायुधस्य अस्त्रं (विशेषण). Each following is affirmed as the विशेषण of each preceding. Hence एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया स्थापने.

St. 158. न तज्जलं etc. Illustrates एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहने. The ideal water, lotus, bee and hum pictured.

Here the series is (न) जलं (विशेष्य)—न सुपंकजं (विशेषणापोह); (न) पंकजं—न लीनषट्पदं; (न) षट्पद—न कलगुञ्जित; (न) गुञ्जितम्—न मनोहारित्व. Each following is a विशेषण denied of each preceding विशेष्य. Hence एकावली, उत्तरोत्तरस्य विशेषणतया अपोहने. For the positive form, see the stanza from **सा. द.** given above.

विधीयते = स्थाप्यते. **उत्तरत्र** i. e. in St. 158. **पूर्वत्र** i. e. in St. 157.

एवं योज्यम् i. e. the विशेष्यs and विशेषणs should be understood likewise.

५३—स्मरण

स्मरण is recollection and the figure consists in recollecting a thing at the sight of something similar to it. A person looks at a lotus and is put in mind of the face of his wife because of the सादृश्य between the lotus and the face. पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः। (कु.) This is स्मरण. When we see something striking, an impression is left on our mind. This impression when stirred by a circumstance, like the sight of something similar, revives the memory of the object. This is the actual process behind the स्मरण that we get in our everyday experience. And the process presupposed by the poet in his स्मरणालंकार is much the same. But there is a poetical touch about the figure and it consists in the poet's aim to turn स्मरण into a medium for conveying सादृश्य to the सहृदय. A fact of our everyday life is by the poet thus turned into a fine instrument of सादृश्य. When, for instance, विक्रम, in the **विक्रमोर्वशीय** (४.१५.) says :—आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः। कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः॥, we find स्मरण employed as a medium for conveying the सादृश्य between उर्वशी's eyes in anger and नवकन्दलीकुसुमs.

Scope of the figure :—If स्मरण conveys सादृश्य between the thing seen and the thing remembered, the question arises as to which of the two things is उपमान and उपमेय. To judge from the instances given by आलंकारिकs, the thing seen may be उपमान or उपमेय; and correspondingly, the thing remembered may be उपमेय or उपमान. Thus in आरक्तराजिभिः etc., the thing seen viz. नवकन्दलीकुसुमs are उपमान in relation to the thing remembered कोपादन्तर्बाष्पे नयने which are उपमेय. Again when the यक्ष says to the मेघ (**मेघदूत** २.१४.): तस्यास्तीरे रचिताशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः, क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः। मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण, प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि॥, the मेघ seen is the उपमान in relation to the क्रीडाशैल remembered, which is उपमेय. Sometimes, however, the thing seen may be the उपमेय and the thing remembered the उपमान. When सुमन्त्र (**उत्तररामचरित** ५.४) at the sight of लव says : अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम्। कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि॥, लव who is seen is उपमेय, रघुनन्दन (=राम), who is remembered, the उपमान. Read **जयरथः**—अतश्च स्मर्यमाणेन अनुभूयमानस्य, अनुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्पनमयमलंकारः। यदुक्तं :— यथा दृश्येन जनिता साम्यधीः स्मर्यमाणगा। स्मर्यमाणकृताप्यस्ति तथेयं दृश्यगामिनी॥ इति।.

र. गं. comprehends within the scope of the figure even those cases where the thing seen is not itself सदृश to the thing remembered; but is connected with something else which is सदृश to the thing remembered. The poet sees a चातक. This puts him in mind of मेघ

and this, in its turn, revives the memory of कृष्ण मेघश्याम. This is स्मरण, acc. to **र. गं.**, though here the चातक that was seen is not सदृश to कृष्ण, but connected with मेघ that is सदृश to कृष्ण. Sometimes it may be the other way. श्रीकृष्ण sees in the course of जलक्रीडा a lady of superb grandeur like लक्ष्मी coming out of water. This reminds him of समुद्रमंथन. Here the lady is similar to लक्ष्मी and this revives the memory of **समुद्रमन्थन** :—दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् । उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्तीं अस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥ (**शिशुपालवध**) cited by कुवलयानंद.

सा. द. refers to a view. according to which, the thing seen may be dissimilar to the thing remembered, and yet give स्मरण, which is, therefore, स्मरण by contrast. When राम at the sight of the sad plight of सीता in the forest is put in mind of the happy days she once enjoyed in the palace, it is स्मरण. Read **सा. द.** :—राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालंकारमिच्छन्ति । तत्र उदाहरणं तेषामेव यथा :—शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता । तदा तदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः ॥

To all these wider implications of the figure except the last, one fact is common and that is the poet's emphasis on सादृश्य. Even in the last it is the antithesis to सादृश्य that plays its part. When, therefore, in a स्मरण, there is no element of सादृश्य, it cannot be स्मरणालंकार. Read **रुय्यकः**—सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलंकारः । If by chance राम remembers the miserable days he passed on the banks of the गोदावरी, it is not स्मरणालंकार. So स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् । ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ (**कु. सं.** ६.३.) is not स्मरणालंकार. Read **तर्कवागीशः**—एवं चिन्ताजन्यस्मृतेरपि नालंकारत्वम् ।. If by looking to the Bhavānī sword of Śivāji one remembers that eminent hero, that too is not स्मरणालंकार. संबन्धिज्ञानजन्यस्मरणस्य नालंकारत्वम्—says **तर्कवागीश.**

स्मरण dates back to रुद्रट. अल्लट (Author of का. प्र. after परिकर), रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षितः all admitted it. अप्पय्यदीक्षित called it स्मृति.

स्मरण *vs.* (**भूतविषयक**) **भावना** :—In both, there is contact with the past. But while (i) in स्मरण, the thing of the past is only remembered, in भाविक, it is actually visualised. (ii) In स्मरण there are *two* सदृश things, one अनुभूत, the other स्मृत. In भाविक, the thing of the past is *the same* as the one whose vision is conjured up at present. (iii) सादृश्य is the keynote of स्मरण ; भावनाप्रकर्ष of भाविक.

स्मरण vs. **रूपक** :—Both are based on सादृश्य; and in both one thing puts the observer in mind of another. So allied they are that one may be easily reduced to the other. The रूपक, मुखं चन्द्रः may be put

in the form of स्मरण as मुखं दृष्ट्वा चन्द्रं स्मरामि or चन्द्रं दृष्ट्वा मुखं स्मरामि । But whereas (i) in स्मरण, there is simply the remembrance of the past thing, in रूपक, there is the आरोप of one thing over another. So one conveys साद्दश्य through the medium of स्मृति; the other through आरोप. (ii) In स्मरण, the thing seen may be उपमान or उपमेय. (See above). In रूपक, the thing seen is always उपमेय.

Essentials :—[सद्दशवस्तुस्मरणात् स्मरणम्] (1) It is a figure essentially based on साद्दश्य between two things and purporting to convey that साद्दश्य to the सहृदय. (2) Of these two things, one is actually अनुभवविषय. (3) This recalls the memory of another thing similar to it, which was once an अनुभवविषय, but is not so at the time of स्मरण. [रुद्रट calls it कालान्तरानुभूत.] (4) Sometimes, the thing *seen* or अनुभूत is not itself सद्दश to the thing remembered, but is connected with another which is सद्दश to the thing remembered. Thus चातक reminds the poet first of मेघ and then of मेघश्याम. This involves double स्मरण. (5) Sometimes again the thing that is remembered is an adjunct to the thing which is सद्दश to the thing seen or अनुभूत. Thus समुद्रमंथन that is remembered is an adjunct to लक्ष्मी who is similar to the beautiful lady swimming. This also involves double स्मरण. (6) Thus the thing remembered may be an उपमान or उपमेय or something connected therewith. (7) The thing that is अनुभवविषय may be प्रत्यक्ष to either of the senses. A blind man by *feeling* something may get the स्मरण of something of similar touch. (8) There is always a clear indication of स्मरण by the use of the root स्मृ in one form or another.

§ **सू. ७५. यथानुभवं** etc. Construe :—तत्सद्दशे दृष्टे अर्थस्य यथानुभवं स्मृतिः स्मरणं (भवति)। **यथानुभवं स्मृतिः** Remembrance of it as it was once experienced. **तत्सद्दशे दृष्टे** When another thing *similar* to it is seen. साद्दश्य is the essence of the figure. **दृष्टे** should be taken in the wider sense of अनुभूते. That is : it may be perceived by चक्षुस्, त्वक्, श्रोत्र etc.

वृत्ति :—केनचिदाकारेण नियतः means only नियतरूपः Of a specific form. **यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत् :** स्मृति presupposes the stages :— (१) अनुभव in the past of a thing. (२) The संस्कार (भावना) left by the अनुभव. (३) The उद्बोध of this संस्कार by the अनुभव at present of something similar. **कालान्तरे** There is no limit as to the interval between the अनुभव and its स्मृति. One may get vivid memories even from past lives! **स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति** When something is seen (or cognised) similar to the thing cognised in the past, which awakens memory of it. More accurately, संस्कारोद्बोधाधायिनि.

समानवस्तुदर्शन stirs up the संस्कार which results in स्मृति. **तथैव स्मर्यते** Perverted remembrance will not give the figure.

St. 159. निम्ननाभि etc. Illustrates स्मरण. The description of aquatic sports of celestial damsels. The water rushing in the cavities of their navels produced a gurgling sound that by its similarity put them in mind of the guttural trill at the time of dalliance! Construe:– चलदृशां निम्ननाभिकुहरेषु यद् अम्भः लहरीभिः प्लावितं तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः (v. l. सुरकन्याः) सुरतकण्ठरुतानां स्मारिताः । **निम्न** deep. निम्ननाभि an item of beauty. **लहरी** Wave. Waves forced water into the navels. **तद्भवैः कुहरुतैः** By the gurgle caused thereby i. e. by the water rushing into the navels. Onomatopoeic from the sound of the gurgles. Tvm. Edition refers to a *v. l.* कुहुरुत. कुहुरुत refers to the cooing of a cuckoo. So a suggestion that the gurgle was as sweet a cuckoo's cooing.

Here the कुहरुतs of the water remind the damsels of the सुरतकण्ठरुत, because the former were सदृश to the latter. The poet's aim is to drive at the सादृश्य between कुहरुत and सुरतकण्ठरुत. Hence स्मरण. Which of them is the उपमेय? Possibly कुहरुत. The poet wants to pay a tribute to the aquatic sports and in the course of it he suggests that the gurgles were as sweet as सुरतकण्ठरुतs!

St. 160. करजुअ etc. Illustrates स्मरण of a thing of past life. श्रीकृष्ण, as a suckling, sucking यशोदा's breast which he has held in his hands, is put in mind of the पाञ्चजन्य that he as विष्णु had occasion to blow in his war on demons. Sanskrit rendering :—करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपांचजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥ **पांचजन्य** the conch of विष्णु that had grown from the bones of a demon by name पंचजन. **संस्मृतपांचजन्यः** कृष्ण being the 8th अवतार *remembers* the पांचजन्य which was in past ages used by him as विष्णु. **रोमाञ्चम्** The पांचजन्य was blown by विष्णु during his wars on the demons. The memory of these causes thrill to विष्णु's अवतार.

Here कृष्ण sucking his mother's breast remembers पांचजन्य which he as विष्णु blew in lives past. The poet suggests that the breast is similar to the पांचजन्य. Hence स्मरण. It relates to a thing of the past lives. Read **मा. चं.** :—अत्र पूर्वभवानुभूतस्य स्मरणम् । पूर्वत्र तु इहभवानुभूतस्य ।

५४—भ्रान्तिमान्

भ्रान्तिमान् or, more properly, भ्रान्ति, as **कुवलयानंद** aptly names it, is a figure closely similar to स्मरण; and this, in all probability, is the reason why it comes to be dealt with immediately after स्मरण.

अप्परयदीक्षित (कु.) also observes the same order. Just as, in स्मरण, the poet has turned the everyday occurrence of remembrance (स्मरण) into a fine medium for conveying सादृश्य, so in भ्रान्तिमान् also, we find the poet pressing into the service of सादृश्य the occasional experience of mistaken identity (विपर्यय). When the lotus is mistaken for the wife's face, it is भ्रान्तिमान्. When the lotus puts one in mind of the wife's face, it is स्मरण. Thus both are equally helpful to the poet as instruments for conveying सादृश्य. Devious indeed are the poet's ways of securing his aims!

Says a poet: अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पंकजम् ॥ (कु.) Here the intoxicated bee is described as mistaking the face of a lady for a lotus. This is evidently to drive at the सादृश्य between मुख and पंकज. In the course of the praise that he lavishes on his patron, another poet says: पाल्यति त्वयि वसुधां विविधाध्वरधूममालिनीः ककुभः। पश्यन्तो दूयन्ते घनसमयाशंकया हंसाः॥ (रुद्रट. ८.८८). Here swans are described as getting annoyed, mistaking the smoke from sacrifices for clouds. The poet thus hints at the सादृश्य between अध्वरधूम and घन. When विक्रम mistakes the नवशाद्वल with red insects for उर्वशी's स्तनांशुक, we get another भ्रान्तिमान्:— हृतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिः निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम्। च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्यामामिदं स्तनांशुकम्॥ (विक्रमोर्वशीय ४.१७.) Another striking instance of भ्रातिन्मान् is where the bee perches on the parrot's beak mistaking it for a पलाशमुकुल, and the parrot in its turn attempts to pick up the bee mistaking it for a जम्बूफल! पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः। सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति॥ (कु.).

From these instances it will be clear how सादृश्य is the keynote of the figure. The poet may, not infrequently, also have an eye on the irony that mistaken identity gives rise to, and then भ्रान्तिमान् gets an additional charm. Thus in the case of the swans, the bee and the parrot, and king विक्रम, it is not difficult to perceive a vein of irony. But the *motif* of the figure is सादृश्य. Read **रुय्यक**:—सादृश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिः अस्य विषयः।.........सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छित्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते। न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत्।

The figure appears only when the भ्रान्ति is based on सादृश्य. When there is a perverted notion due not to सादृश्य, but some other circumstance like giddiness, we cannot have भ्रान्तिमान्. When the wrestler चाणूर, being punched hard by कृष्ण, becomes giddy and feels like seeing a hundred moons in the sky, it is not भ्रान्तिमान्, though there is a perverted notion. Because there is no suggestion of

सादृश्य therein :—दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ (रुय्यक). But when, on the contrary, विक्रम, though in the state of one demented, mistakes the शाद्वल for the स्तनांशुक, there is भ्रान्तिमान्, because the perverted notion is due to सादृश्य. Read **रुय्यक:**—गाढमर्मप्रहारादिना तु भ्रान्तिः नास्य अलंकारस्य विषयः। **जयरथ** cites some of the circumstances that give a perverted notion : कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः । अभूतानि(?ने)व पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥

भ्रान्तिमान् vs. **भाविक:**—In both there is a cognition of a thing which is not there. But whereas (i) in भ्रान्तिमान्, the cognition is erroneous, in भाविक, it is not so. In भाविक the poet gets the vision of the thing *exactly as it was*. Read **रुय्यक:**—न चेयं (भावना in भाविक) भ्रान्तिः । भूतभाविनः भूतभावितयैव प्रकाशनात् । (ii) In भ्रान्तिमान् the poet drives at सादृश्य. In भाविक, he drives at भावनाप्रकर्ष.

भ्रान्तिमान् vs. **मीलित:**—In both there is a concealment of one circumstance, due to सादृश्य. But whereas (i) In भ्रान्तिमान्, the thing seen is *not* there, in मीलित, the circumstance seen *is* there. (ii) In भ्रान्तिमान्, it is error that blinds the party to the real fact. In मीलित, it is the बलीयस्त्व of one circumstance that obscures the other.

भ्रान्तिमान् vs. **रूपक:**—In both there is a sure knowledge of something else due to सादृश्य. But (i) whereas in भ्रान्तिमान् the idea is due to वास्तविक भ्रम or erroneous identity, in रूपक, it is due to आहार्य अभेदज्ञान or intentional or simulated identity. In other words, in रूपक, the poet consciously identifies the उपमेय with the उपमान. (ii) In भ्रान्तिमान्, to the ज्ञातृ, there is knowledge only of the अप्रकृत. In रूपक, the ज्ञातृ is aware of both (मुख and चंद्र).

भ्रान्तिमान् vs. उत्प्रेक्षा :—In both there is a concept of something else than the प्रकृत, due to सादृश्य. But whereas (i) in भ्रान्तिमान्, the concept is due to genuine error, in उत्प्रेक्षा, it is due to आहार्य अभेदज्ञान. (ii) In भ्रान्तिमान्, the erring party gets a consciousness of one thing only viz. the अप्रकृत. In उत्प्रेक्षा, the poet is conscious of both, प्रकृत, मुख, and अप्रकृत चन्द्र. (iii) In भ्रान्तिमान् there is certainty of knowledge though based on error. In उत्प्रेक्षा, there is uncertainty (संभावन) as the mind wavers between two alternatives, *viz.* the प्रकृत and अप्रकृत.

भ्रान्तिमान् vs. अतिशयोक्ति (१) :—In both there is an idea of something else due to सादृश्य. In both the प्रकृत is not referred to [अतिशयोक्ति (१) being चंद्रोऽयम्]. But whereas in भ्रान्तिमान्, the idea of अभेद is due to real error, in अतिशयोक्ति, it is due to आहार्यज्ञान.

भ्रान्तिमान् dates back from रुद्रट, though earlier still, a forerunner of the figure could be found in दण्डिन्'s मोहोपमा. अलट, रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted the figure. अप्पय्यदीक्षित named it भ्रान्ति on the analogy of स्मरण and with greater propriety.

Essentials :— [भ्रान्तिः चित्तधर्मः स विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान्. More properly the name should have been भ्रान्ति like स्मरण]. (1) The poet employs error based on सादृश्य to convey सादृश्य between two things. (2) There must be mistaken identity, one thing being mistaken for another, due to सादृश्य. (3) The error must be वास्तविक, not आहार्य. (4) The thing mistaken is प्रकृत, the thing mistaken for is अप्रकृत. Thus when the शुकतुण्ड is mistaken for पलाशमुकुल, शुकतुण्ड is प्रकृत ; पलाशमुकुल अप्रकृत. (5) The mistaken identity may sometimes have a touch of irony, in addition to सादृश्य which it conveys.

§ **सूत्र. ७६. भ्रान्तिमान्** etc. Construe : तत्तुल्यदर्शने अन्यसंवित् भ्रान्तिमान् (भवति) । When at the sight of something similar, there is an apprehension (संवित् = ज्ञान) of something else, we get भ्रांतिमान्.

वृत्ति : तत् = अप्राकरणिक. तेन अप्राकरणिकेन तुल्यं यत् प्राकरणिकं तस्य दर्शने. So तत्तुल्यदर्शने means प्राकरणिकदर्शने. **अन्यसंवित्** = अन्यत् is अप्राकरणिक. So at the sight of the प्रकृत, one gets the cognition of the अप्रकृत. **तस्य तथाविधस्य :**—*i. e.* प्राकरणिकस्य अप्राकरणिकतुल्यस्य. **तथाविध** refers to प्राकरणिकतुल्यत्व. **अप्राकरणिकतया संवेदनम्** = अप्राकरणिकं इति संवेदनम्. Apprehension that it is अप्राकरणिक. **न चैष** etc. भ्रान्तिमान् distinguished from रूपक e. g. मुखं चन्द्रः and प्रथमा अतिशयोक्ति (निगीर्याध्यवसानमूला) e. g. चंद्रोऽयम्. See above. **तत्र** i. e. रूपके प्रथमातिशयोक्तौ च. **वस्तुतो भ्रमस्य अभावात्** As said above, in रूपक and अतिशयोक्ति (१), we have आहार्यज्ञान In भ्रान्तिमान् we have real or वास्तविक भ्रम. **इह च** *etc.* In this figure, भ्रम or भ्रान्ति is clearly assumed (प्रतिपन्न) as is evident from the name भ्रान्तिमान् and as names are given to figures consistently with their purport.

St. 161. कपाले etc. Illustrates भ्रान्तिमान्. A 'comedy of errors' ! Description as to how the rays of the moon are mistaken by a cat for milk, by an elephant for lotus fibres, and by a lady for her silken raiment. Construe : कपाले (स्थितान्) शशिनः करान् मार्जारः पय इति लेढि । **लेढि** Licks √लिह्. **तरुच्छिद्रप्रोतान्** qualifies शशिनः करान्. As the rays shot forth to the ground through the interstices of the trees. **बिसमिति संकलयति** The elephant wants to grab them thinking them to be lotus-fibres. *c* Construe :—तल्पस्थान् तान् रतान्ते वनिता अंशुकमिति हरति. The rays spread on the bed were mistaken for the white silken garment that was taken off

during रत. **प्रभामत्तश्चन्द्रः** The moon is conceived as having got intoxicated with his splendour. A tribute to the प्रभा. वि+प्लु To confound.

Here the शशिकरs, the प्रकृत, are, due to their सादृश्य, mistaken for पयः, बिस and अंशुक. The mistake is genuine. The poet's aim is to convey the सादृश्य between the प्रकृत and अप्रकृतs. Hence भ्रान्तिमान्. **सा. चू.** says it is मालारूप. Note the fine touch of irony.

५५—प्रतीप

पुरूरवस्, in the **विक्रमोर्वशीय** (२.३), while lavishing praise on the superb beauty of उर्वशी, says उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः । What better tribute could be paid to beauty than suggesting that it (beauty) is the standard of standards? This gives us the spirit of प्रतीप. In it, the poet endeavours to exalt the उपमेय by making it a powerful adversary to the उपमान. Normally, the उपमेय is expected to be *less* than the उपमान, the standard. But here the tables are turned; and not only does the उपमेय cease to be inferior to the उपमान, but becomes its rival; nay, sometimes it even usurps the lofty place of the उपमान. This idea is implicit in the name प्रतीप itself. प्रतीप means प्रतिकूल (adverse), or more significantly still, 'what goes against the tide'.

In व्यतिरेक, we saw how the poet asserts the superiority of the उपमेय over the उपमान. In यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति (i. e. 3rd variety), the superiority was still more pronounced. That अतिशयोक्ति just marks the transition from व्यतिरेक to प्रतीप, in so far as it assigns by suggestion the status of उपमान to the उपमेय. As in व्यतिरेक and अतिशयोक्ति the keynote of the figure is सादृश्य.

Four sub-divisions of the figure:—There are, according to our author, *four* modes in which the poet realises his aim viz. of making the उपमेय a *rival* to the उपमान.

(i) Sometimes the poet takes exception to the उपमान itself by condemning it as being superfluous when the उपमेय is there to perform its rôle. Says a poet:—दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना। (कु.) If you have seen her face, of what use could the lotus or the moon be to you? Here the lotus and the moon that are generally acknowledged to be उपमानs are discarded as superfluous because the face worthily fills their place.

(ii) On occasions, the poet may bring the उपमान into contempt by reducing it to the status of the उपमेय, and installing उपमेय in its place. Says a poet: त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः । (कु.) where पद्म

and विधु normally recognised as उपमानs are reduced to the status of उपमेयs, their place being usurped by लोचन and वक्त्र which become उपमानs. When the वैतालिक in **मालविकाग्निमित्र** compliments the king saying: सर्वैरुस्त्रैः समग्रस्त्वमिव नृपगुणैः दीप्यते सप्तसप्तिः (२.१२), we get प्रतीप, because the sun is reduced to the status of उपमेय, in order to exalt the king who becomes उपमान.

(iii) Sometimes the poet goes one step ahead in his condemnation of the उपमान. Not content with reducing it to the status of the उपमेय, and lifting the उपमेय to its (उपमान's) status, he goes to the length of saying that it means *degradation* for the उपमान to have such a thing as its उपमेय! When the poet says: मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्। (कु.), not only does he reduce the अम्बुज to the status of an उपमेय, but going further he stigmatises the comparison of the अम्बुज to the face as a gratuitous calumny (मुधापवादः)!

In (ii) and (iii) the figure takes the form of उपमा with the प्रकृत as the उपमान and अप्रकृत as the उपमेय. In (ii), the उपमा actually materialises. In (iii), it is suggested that the उपमा though attempted does not materialise, as it involves degradation to bring the अप्रकृत into comparison with the प्रकृत. If the reference to degradation is dropped, the उपमा materialises and then प्रतीप (iii) becomes प्रतीप (ii). This (iii) has close affinities with यद्यर्थोक्तौ अतिशयोक्ति.

(iv) (A) There is yet another way in which the poet may shove down the उपमान from its high place. He boosts up the उपमान as high as possible and then declares that at last it has found its compeer in the उपमेय. It is easy to understand how this naturally exalts the उपमेय. The mortally afflicted lover says: कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः। (कु.) "It is high time, O Death, that you ceased to be vain on the score of your cruelty. In woman you have a worthy match!" Here the place of मृत्यु was first raised high and then woman was made मृत्यु's equal in point of cruelty. This naturally results in woman being charged with the maximum cruelty.

(B) This procedure may be employed in another way also. The poet may boost up the उपमेय [not उपमान as in (A)] high enough and then say that it has the उपमान as its equal. Looking to a charming face, says the poet, अलं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रो भवादृशः। (कु.). Here वक्त्र is boosted up by the words अलं गर्वेण and then the poet says that in the चन्द्र it has its match! Note that here also the उपमान and उपमेय exchange places. This sub-division may thus come under (ii).

In fact the instance of (ii) :—गर्वमसंवाह्य etc. given by our author has been taken by कुवलयानंद to illustrate this viz. iv (B). Our author does not refer to this sub-division (iv B).

Thus we get the following scheme :—

- प्रतीप
  - (i) उपमानस्य आक्षेपः
  - उपमानस्य उपमेयता
    - (ii) उपमितिनिष्पत्तौ
    - (iii) उपमित्यनिष्पत्तौ
  - (iv) अननुभूतौपम्यस्य औपम्यानुभवः
    - (A) उपमानस्य
    - (B) उपमानीकृतस्य उपमेयस्य

iv. B is not referred to by काव्यप्रकाश, or रुय्यक or विश्वनाथ. But जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित specify it. **जयरथ** would call these varieties distinct figures and not sub-divisions of one figure. एकं द्वितीयमिति अभिदधता ग्रंथकृता प्रतीपाख्यं अलंकारद्वयं पुनः सामान्यलक्षणाभावात् एकमेव द्विप्रकारमित्युक्तम्। **जगन्नाथ** suggests that of these varieties, II and IV (A)-(B) can come under उपमा, III under व्यतिरेक; and I under आक्षेप and so प्रतीप need not be admitted as an additional figure.—If at all it is recognised as such, it should comprise only the first variety (उपमानस्य आक्षेप), जगन्नाथ argues. The argument is not very convincing and is based more on sophistry than logic.

प्रतीप *vs.* **व्यतिरेक** :—In both, the poet's aim is to establish the उपमेय as superior to the उपमान, but the way in which this is achieved in one figure is different from that in the other. Thus :—

प्रतीप (१) *vs.* **व्यतिरेक** :—[**प्रतीप** :—मुखे सति किं चन्द्रेण. **व्यतिरेक** :—मुखं चन्द्रः इव न सकलंकम्.] (i) In this variety of प्रतीप, the उपमान is declared as superfluous; in व्यतिरेक there is no such challenge to the उपमान. (ii) This प्रतीप is not in the form of an उपमा; व्यतिरेक is in the form of an उपमा, though in favour of the उपमेय.

प्रतीप (२) *vs.* **व्यतिरेक** :—[**प्रतीप** :—त्वल्लोचनसमं पद्मं, **व्यतिरेक** :—मुख चन्द्र इव न सकलंकम्] Though in both the figures, we are presented with an उपमा, still, in प्रतीप, the उपमा is effected with the अप्रकृत as the उपमेय and प्रकृत as the उपमान. In व्यतिरेक, the प्रकृत does remain उपमेय and the अप्रकृत उपमान, as usual.

प्रतीप (३) *vs.* **व्यतिरेक** :—[**प्रतीप** :—त्वन्मुखाभं अंबुजं इति मुधापवादः । **व्यतिरेक** :—मुखं चन्द्र इव न सकलंकम्] Here though in both the figures, we get the form of उपमा, still (i) in प्रतीप, the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न) due to the suggestion of degradation, while in व्यतिरेक, the उपमा materialises though in favour of the उपमेय. (ii) In प्रतीप, the उपमान becomes उपमेय, the उपमेय उपमान. In व्यतिरेक, they retain their normal status.

प्रतीप (४A) *vs.* **व्यतिरेक** :—[**प्रतीप** :—मृत्यो न त्वं निरुपमः त्वत्तुल्याः स्त्रियः सन्ति । **व्यतिरेक** :—मुखं चन्द्र इव न सकलंकम्] Though both are उपमाs in form, in प्रतीप, the mode exalts the उपमेय only as high as the उपमान; but not higher. In व्यतिरेक, the उपमेय is described as being superior to the उपमान.

प्रतीप (४B) *vs.* **व्यतिरेक** :—[**प्रतीप** :—वक्त्रं न निरुपमम् । तत्सदृशः चंद्रः अस्ति । **व्यतिरेक** :—मुखं चन्द्र इव न सकलंकम्] Though both are उपमाs in form, still (i) in प्रतीप, the प्रकृत is *not* declared as any higher than the अप्रकृत. In व्यतिरेक, the प्रकृत is superior to the अप्रकृत. (ii) In प्रतीप, the प्रकृत becomes उपमान, the अप्रकृत, उपमेय. In व्यतिरेक, they retain their normal status.

The figure प्रतीप, if not in name, at least in substance, dates from दण्डिन् whose विपर्यासोपमा corresponds to the second variety of प्रतीप. वामन accepted the figure but under the name आक्षेप. After वामन, रुद्रट accepted the figure without specifying the divisions. काव्यप्रकाश accepted the figure, in the सूत्र, with the divisions :—आक्षेपमूल and उपमानस्य उपमेयत्व-मूल which in the वृत्ति, are developed into four as given above. रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षितः all accepted the figure. While रुय्यक and विश्वनाथ give divisions on the lines of the का. प्र., the last two give one more division. [See above.].

Essentials :—[प्रतीपम् = प्रतिकूलम्; उपमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः —**रुय्यक.**] (1) Like व्यतिरेक, it is a figure based on सादृश्य. (2) The poet wants to exalt the उपमेय by declaring it to be superior to the उपमान. (A) This he does by challenging the use of the उपमान, when the उपमेय is there to perform its rôle. This is the First variety. (B) Or he may exalt the उपमेय over the उपमान, by making उपमान the उपमेय and *vice versa* : Second variety. (C) Or, after thus inverting their position, he may still further exalt the प्रकृत by suggesting that it is a degradation for it to have the अप्रकृत as its उपमेय. Third variety. (D) Or he may exalt the उपमान too high and then raise the उपमेय to that level : Fourth variety (A). (E) Or he may

exalt the प्रकृत high enough by turning it into an उपमान and then say that it has found its equal in the अप्रकृत which becomes उपमेय in the inversion : Fourth variety (B). In both these varieties : (A) and (B), there must be the feature of raising the उपमान or उपमेय too high. Read **सा. द.** तदनुक्तौ (उत्कर्षानुक्तौ) तु नायमलंकारः।

§ **सू.** ७७. Construe :—उपमानस्य आक्षेपः प्रतीपम् (भवति)। यदि वा तस्यैव (उपमानस्यैव) तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या (तर्हि प्रतीपं भवति।). **आक्षेपः** Objection, Exception. **वामन** actually called the figure आक्षेप. **तिरस्कारनिबन्धना उपमेयता कल्प्या** (= कल्प्यते). If the उपमान, as a matter of contempt, is turned into the उपमेय. Note that the सूत्र refers to two broad divisions. The वृत्ति gives four varieties, the first three of which come under the two given in the सूत्र. The last is not covered by the definition.

वृत्ति :—अस्य धुरं......आक्षिप्यते Explains the first variety. Therein the उपमान is taken exception to on grounds of futility (कैमर्थ्येन), because it is suggested that the उपमेय is adequate (प्रौढ) to perform the rôle (धुरं वह्) of the उपमान (अस्य). When the उपमेय can do the job of the उपमान, the latter becomes superfluous. **यदपि** etc. Explains उपमानस्य उपमेयत्वे प्रतीप. "When again the उपमान is turned into an उपमेय in order to bring it into contempt and with a view to showing that there is another thing which is its उपमान" this उपमानान्तर is nothing but the उपमेय elevated to that status. So the idea is that it is the poet's aim to bring the उपमान into contempt by showing that it is an उपमेय in relation to the प्रकृत which is its उपमान. **उपमेयस्य उपमान-प्रतिकूलवर्तित्वात्** Explains the propriety of the name प्रतीप. प्रतीप is प्रतिकूल. In this figure the उपमेय plays the rôle of an adversary to the उपमान. **उभयरूप** Note that broadly the divisions are (i) उपमानस्य आक्षेपे and (ii) उपमानस्य उपमेयत्वे.

St. 162. लावण्यौकसि etc. Illustrates प्रतीप (१) i. e. उपमानस्य कैमर्थ्येन आक्षेपे. A compliment to the beauty, prowess, generosity and capacity for government, of a king, that are so exalted that they have rendered the उपमानs viz. इन्दु, पूषन्, चिन्तामणि and कुलपर्वतs superfluous. *ab*. Construe : देव लावण्यौकसि, सप्रतापगरिमाणि, त्यागिनां अग्रेसरे, अवनीभरक्षमभुजे त्वयि वेधसा निष्पादिते. **लावण्यौकस्** The sanctum or abode (ओकस् N.) of charm **सप्रतापगरिमन्ः** प्रतापगरिम्णा सह वर्तते असौ. **अवनीभरक्षमभुज** Whose arms are capable of sustaining the burden of the earth, i. e. responsibilities of the state. इन्दुः etc. The moon is उपमान for लावण्य; the sun (पूषन्) for प्रताप; the चिन्तामणि for त्याग, the कुलपर्वतs for भूभारधारण. **चिन्तारत्न** Because it yields everything desired, it is उपमान for generosity. **कुलक्ष्माभृतः** (कुलक्ष्माभृत् m.) = कुलपर्वतs seven in number : महेन्द्र, मलय, सह्य, शक्तिमान्,

ऋक्षपर्वत, विन्ध्य, पारियात्र. कुल :—कौ पृथिव्यां लीनाः Lying on earth. The mountains keep the earth steady, hence they are उपमान for अवनिभरक्षमत्व.

Here by किं घटितः, किं विहितः etc., the utility of the creation of the उपमानs, viz. इन्दु, पूषन्, चिन्तारत्न and कुलपर्वतs is called into question because the king, the उपमेय, is there to play their rôle. Therefore, प्रतीप (१). Note that there is यथासंख्य also. रुय्यक gives it to illustrate यथासंख्य and प्रतीप both.

St. 163. **ए एहि** etc. Illustrates प्रतीप (२) i. e. उपमानस्य उपमेयत्वे उपमित्यनिष्पत्तौ. The face of a lovely lady flattered as being superior to the moon. Sanskrit rendering :—ए एहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् । तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीयते जनेन ॥ **वचनीयम्** Scandal disclosed in the 2nd half. 2nd half :—People compare the moon with your face.

Here the चन्द्र, the उपमान, has not only been reduced to the status of उपमेय in तव मुखेन चन्द्रः उपमीयते, but further it is suggested that it is *scandalous* (वचनीय) for the मुख to have चंद्र for its उपमेय ! Owing to this suggestion the उपमा does not materialise (अनिष्पन्न). Hence उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति-अनिष्पत्तौ प्रतीप. Note that we have simply to drop the reference to scandal and the उपमा materialises. This shows how this variety does not differ much from the one following.

अत्र etc. Shows how the उपमा does not materialise. मुखेन उपमीयमानस्य शशिनः i. e. मुख becomes उपमान, शशिन्, उपमेय. This शशिन् is brought into contempt as suggested by the word वचनीय ; because this suggests that the comparison does not materialise as the शशिन् is too inferior, in the matter of excellence, to enter into comparison with the मुख !

St. 164. **गर्वमसंवाह्य** etc. Illustrates उपमानस्य उपमेयत्वे उपमिति-निष्पत्तौ प्रतीप. The eyes of a lovely lady complimented on their beauty. **लोचनयुगलेन** i. e. on the score of the लोचनयुगल. **असंवाह्यं गर्वम्** Unbearable vanity.

Here the लोचनयुगल, the उपमेय, usurps the place of the उपमान (in लोचनयुगलसदृशानि नलिनानि), and the नलिनs are reduced to the status of उपमेय. The उपमा materialises as is borne out by the word ईदृशानि सन्ति. Hence उपमानस्य उपमेयत्वे, उपमिति-निष्पत्तौ प्रतीप. Another but simpler instance would be त्वल्लोचनसमं पद्मम्. **कुवलयानंद** takes this stanza to illustrate another variety admitted by it and **र गं.** It consists in raising the उपमेय (now turned into an उपमान) to the pinnacle by suggesting that it is too high to enter into औपम्य with anything whatsoever and then to show that it has a compeer in the उपमान (now turned उपमेय). Here लोचनयुगल

is suggested as possessing the highest beauty by the words असंवाह्यं गर्वं and then नीलनलिनs are made its compeer (द्वितीय). Thus there is a double compliment to the उपमेय: firstly, it is exalted as high as possible; and secondly, it is elevated to the position of उपमान. So this may also illustrate अननुभूतौपम्यस्य उपमेयस्य (उपमानीकृतस्य) औपम्यानुभवे प्रतीप. **र. गं.** very aptly brings out its essence when he defines it as :—उपमेयस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तं अद्वितीयोत्कर्षं परिहर्तुं द्वितीयप्रदर्शनेन उल्लास्यमानं सादृश्यं अपरं (प्रतीपम्). Note that the उपमेय has necessarily to become उपमान to produce this effect.

अनयैव रीत्या As illustrated in गर्वमसंवाह्य etc. **असामान्यगुणयोगात् न उपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि** which had not become so much as उपमान before, owing to its गुणs being uncommon. That is, it stood too high to enter into comparison. उपमान is high no doubt; but does imply that there is something else viz. उपमेय with which it enters into औपम्य. **तस्य तत्कल्पना** i. e. what was too high even to become an उपमान, is presented (कल्पना) as an उपमान. **अनुभूतपूर्वि** Nom. sing. Neuter अनुभूतपूर्विन् :—अनुभूतं पूर्वं अनेन.

St. 165. अहमेव etc. Illustrates प्रतीप, अननुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे. The हालाहल has, at long last, found its equal in दुर्जनवचः. **तात** O dear one (to be added in the Translation after 'poison').

Here हालाहल is first described as being too high (अहमेव सुदारुणानां गुरुः) to enter into औपम्य with anything. And then दुर्जनवचनानि are stated to be its equal. This naturally makes दुर्जनवचनs attain that eminence to which हालाहल was lifted. Hence अननुभूतौपम्यस्य उपमानत्वे प्रतीप.

५६—सामान्य

सामान्य is whatever is assimilated with another, merged into another. In the figure we are presented with two (or more) facts that, owing to their similarity of attributes, merge, one into the other, and become indistinguishable. While describing अभिसारिकाs says a poet: मल्लिकाचितधम्मिल्लांश्चारुचन्दनचर्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः॥ (सा. द). Here the अभिसारिकाs with the white colour-scheme of their costume become indistinguishable from the moon-light. This, therefore, is सामान्य. Another poet describing the condition of a fugitive woman says :—अभेदमूढस्तबकाभिरागता लताभिरीषल्ललितालिपंक्तिभिः। इयं पुरो मारुतनर्तितालका न लक्ष्यते व्यक्तमवामनस्तनी॥ where the woman is described as being indistinguishable, owing to like attributes, from the creepers in which she had taken shelter. This is सामान्य again. It is the poet's aim to

stress the गुणसाम्य between two things in this figure. And to secure it, he indulges in a slight exaggeration and presents two things as *absolutely* non-different though really they are not so.

सामान्य vs. मीलितः—This brings us to the distinction between the two figures. In both, similarity of attributes leads to the non-apprehension of one out of two circumstances. Thus while in मीलित, मदोदय was not apprehended because its symptoms were similar to those of यौवनलीला, in सामान्य, the अभिसारिकाs went undetected because their colour was similar to the moonlight. But whereas (i) in सामान्य, the non-apprehension is due to assimilation, in मीलित it is due to domination. Because, in सामान्य, both the circumstances were equally powerful; while, in मीलित, one is more powerful than the other. Read **रुय्यकः**—न चायं सामान्यालंकारः । तस्य हि साधारणगुणयोगाद्भेदानुपलक्षणं रूपम् । अस्य (मीलितस्य) तु उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानमिति महाननयोः विशेषः । (ii) In सामान्य, the *distinction* between two things becomes imperceptible. In मीलित, one of the two things *itself* is obscured. Read **कुवलयानंदः**—(केचित्तु) लक्षणसाम्यात् केनचिद् बलीयसा तदन्यस्य **स्वरूपतिरोधाने** मीलितम् । स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद् **भेदतिरोधाने** सामान्यम् । Again **र. गं.**:—मीलिते तु निगूह्यमानवस्तु न प्रत्यक्षविषयः इति न तत्र अतिव्याप्तिः ।

The distinction is subtle enough and **कुवलयानंद** makes its मीलित comprehend both and goes to the extent of giving as instance of मीलित a श्लोक (मल्लिकामाल्य etc.) which is similar to what **साहित्यदर्पण** gives to illustrate सामान्य. **र. गं.** refers to a view which looked upon मीलित, सामान्य and तद्गुण as varieties of one figure. The सामान्य in कुवलयानंद comprehends those cases where, due to सादृश्य, two things cannot be distinguished e. g. पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम्. Note that here no assimilation is involved as in the सामान्य of other आलंकारिकs.

तद्गुण (first variety) of रुद्रट was the forerunner of सामान्य of later आलंकारिकs. अल्लट, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all admitted the figure. अप्पय्यदीक्षित conceived it on slightly different lines. [See above.]

Essentials :—[समानगुणनिबन्धनात्—**काव्यप्रकाश**] (1) There must be present two (or more) circumstances of identical attributes. (2) Due to the attributes being similar, one circumstance must get assimilated with the other. (3) One circumstance is perceived owing to its distinctive characteristics being marked, not because it is stronger as in मीलित. The other circumstance remains undistinguished owing to its distinctive characteristics remaining unnoticed. (4) This means that when

both the objects or circumstances *are under notice,* their distinctness goes unnoticed. (5) Both the circumstances must be of equal force, not one stronger as in मीलित. (6) The poet's aim is to drive at the गुणसाम्य between the two circumstances. (7) The two things are not absolutely identical in quality ; but are *hyperbolically* so described.

§ **सू. ७८. प्रस्तुतस्य** etc. Construe : यत् गुणसाम्यविवक्षया प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐकात्म्यं वध्यते तत् सामान्यम् इति स्मृतम् । **प्रस्तुतस्य अन्येन योगात् ऐकात्म्यं बध्यते** where the प्रस्तुत is presented as (बध्यते) assimilated with the other (viz. अप्रस्तुत) due to their coming together (योगात्). Is it proper to describe the two things as प्रस्तुत and अप्रस्तुत? Perhaps not. Because, in the instance of the अभिसारिकाs, the ज्योत्स्ना is as much प्रकृत as the अभिसारिकाs. At least it is not अप्रकृत. It is only विश्वनाथ, besides our author, who adopts this terminology of प्रस्तुत-अप्रस्तुत, प्रकृत-अप्रकृत, in the matter of this figure. So प्रस्तुत may apply to the अभिसारिकाs only in so far as they are the central figures of the description.

वृत्ति :—अताद्दशमपि ताद्दशतया विवक्षितुम् The two things are not really speaking as absolutely identical as the poet states them to be. यत् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तं = योगात् in the सूत्र explained. Which when it comes into contact (संपृक्त) with the matter not under description. **तदेकात्मतया निबध्यते.** Is described as assimilated with the other or merged into the other. **समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम्** The name सामान्य accounted for. It is सामान्य because based (निबन्धन) on similar attributes.

St. 166. मलयजरस etc. Illustrates सामान्य. अभिसारिकाs camouflaged with their sartorial colour-scheme in white cannot be made out in the moon-light and, therefore, reach safely their destinations, viz. the प्रियगृह. **सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचः** Ivory pendants (दंतपत्र) that are extremely white lend grace to their faces. **विततधाम्नि शशभृति धरां धवलयति** (Locative absolute) when the moon with lustre spread out whitens the earth. **सुखमेव** too comfortably. **निरस्तभियः** अभिसारिकाs had to evade the public eye. They were looked upon as wantons.

Here the अभिसारिकाs are described as getting merged into (अविभाव्यतां गताः) the moon-light, both being equally white, (though really speaking their whiteness is not absolutely the same.) Hence सामान्य. **अत्र** etc. प्रस्तुत–तदन्य i. e. प्रस्तुत–अप्रस्तुत. **अन्यून–अनतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वं** the whiteness of each described (निबद्ध) as being neither less nor more than that of the other. **एकात्मताहेतुः** is responsible for their assimilation. **अतः न पृथग्भावेन उपलक्षणं** Hence they are not noticed as distinct.

St. 167. **वेत्रत्वचा** etc. Illustrates सामान्य, where *later* there is a realisation of the distinctness of the two things. A compliment to the brown complexion of some ladies (कनकलतिका!) It was so brown that the चंपक flowers on their ears dangling down their cheeks would have become indistinguishable, had it not been for the black bees that hovered over the flowers and thus marked them out. Construe:—वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि नवचम्पकानि यदि (तेषु) भृङ्गाः सहेलं न अपतिष्यन् तर्हि कोऽवेदयिष्यत् । **वेत्रत्वचा तुल्यरुचां**:—The complexion of the ladies was brown like cane-skin. सहेलं gaily, joyfully.

Here there is सामान्य in so far as it is suggested that *in the absence of the bees*, the चम्पकs would have gone unnoticed due to their colour being identical with that of the ladies. Thus it means that the सामान्य would have been there, if the bees were not there.

अत्र etc. Construe: अपि with नानात्वप्रतीतिः. [In Translation add 'even' before 'the apprehension' and delete 'though'.] **निमित्तान्तर** etc. Even apprehension of distinctness (of the चम्पकs from the bodies of the ladies) occasioned by the other circumstance (viz. the presence of the bees) is not capable of making null and void (व्युदसितुमुत्सहते) the identity (between चम्पक and the शरीरs) as it *was* felt in the first instance (प्रथमप्रतिपन्नं अभेदं). Because it *was* felt; and what was felt cannot be repudiated. The idea is: though after the bees made their appearance, the चम्पकs could be marked off from the bodies, still before that moment, their distinctness from the bodies went unnoticed. Dream may later prove to be false. But while it lasts, it is true. So here also. Hence to that extent we have सामान्य here. **जगन्नाथ**, however, is critical of this उदाहरण and its justification. Says he: यत्तु वेत्रत्वचा......इत्यत्र सामान्यमुदाहृत्य काव्यप्रकाशे 'निमित्तान्तरजनितापि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुं उत्सहते। प्रतीतस्य त्यागायोगात्' इति उक्तम्, अत्र **उत्तरप्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात् पूर्वप्रतीतेर्न चमत्कारित्वं**. किंतु उत्तरप्रतीतेरेवेति तथैव व्यपदेशो न्याय्यः। अन्यथा व्यतिरेकेऽपि उपमापत्तेः। **जगन्नाथ** is right.

५७—विशेष

विशेष is अतिशय and in this sense the word is found used already in the name विशेषोक्ति and in the definition of आक्षेप (यो विशेषाभिधित्सया). Even the figure विशेष in all its three varieties has अतिशय as its main feature. **रुद्रट**, in fact, brings it under his अतिशयालंकारs. It is obvious that the figure follows सामान्य, due to the terms सामान्य and विशेष standing for correlates. But it must be clearly borne in mind that so far as the figures are concerned, there is not the faintest vestige of

relation between them to account for one being immediately followed by the other.

When it is said that there is अतिशय in all the three varieties of विशेष, we are not very much near any precise idea of the figure. For, अतिशयोक्ति is the life of practically all figures. And should we attempt to find out any more specific feature in the three divisions of विशेष, we are sure to be disappointed. In other words, the three varieties of the figure present a motley assortment, not governed by any common characteristic. **जयरथ**, for instance, says : विशेषाश्च अत्र त्रयः। न पुनरेकः त्रिविधः। i. e. he would look upon them as three distinct विशेषs; so different they are.

That way the varieties bear resemblance to the varieties of विषम which are equally heterogeneous. And just as **रुद्रट** was responsible for the heterogeneous varieties of विषम, so is he responsible for those of विशेष.

The three varieties of the figure :—(i) In the *first variety*, a thing is described as existing even in the absence of its acknowledged आश्रय. Sometimes it may be presented as existing without any आश्रय whatsoever. On occasions, however, it may be presented as abiding in other than the usual abode. Thus it is said of the fame of an eminent king that even when he is no more, his fame persists :—इदं तु चित्रं भुवनावकाशे निराश्रया खेलति तस्य कीर्तिः। (**र. गं.**) This illustrates आश्रयराहित्य. आश्रयान्तरगतत्व is illustrated by-गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः। (**कु.**) said by one in praise of the brilliance of a lamp. Even when the sun has set, its rays coming to abide in the lamp dispel darkness. Here the rays are described as remaining in an abode different from their usual one. This variety could very well come under (असंबंधे संबंध) अतिशयोक्ति.

(ii) In the *second variety*, one and the same thing is described as abiding, in the same capacity, in different abodes, at one and the same time. Says a lover : अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिक्ष्वपि सैव मे। (**कु.**)—She is to me everywhere, inside, outside, in front, behind, in all quarters! Here the same नायिका is presented as being present simultaneously in different places. This also will come under (असंबंधे संबंध) अतिशयोक्ति.

विशेष (२) vs. पर्याय (१) :—In both, one thing abides in different places. But while in विशेष, it abides there simultaneously, in पर्याय it does so in turns (क्रम), one *after* another. Thus यौगपद्य and आश्रयनानात्व strike us in विशेष; while क्रम and आश्रयनानात्व strike us in पर्याय.

Read र. गं. :—अत्र आद्यलक्षणे प्रागुक्तविशेषालंकारद्वितीयभेदे अतिप्रसंगवारणाय **क्रमेणेति** । तत्र (विशेषे) आधेयस्य युगपदनेकाधारसंबंधात् नातिप्रसंगः ।

विशेष (२) vs. यथासंख्य :—In यथासंख्य like एकस्त्रिधा वससि etc., we find one आधेय abiding simultaneously in द्विषः, विदुषः, मृगीदृशः, just as in विशेष, we find one आधेय simultaneously abiding in different abodes. But whereas in विशेष, the आधेय abides in the same capacity (एकात्मा) in the different abodes, in यथासंख्य it does so in different capacities (*cp.* त्रिधा वससि).

(iii) In the *third variety*, the poet describes someone doing one thing and in doing it securing the accomplishment of something else which is impossible (or also possible, acc. to **सा. द.**). The lovely lady when she sketches the decorative designs on her cheeks sketches her image on the mind of her lover, an impossible feat !—लिखितं वालमृगाक्ष्या मम मनसि तया शरीरमात्मीयम् । स्फुटमात्मनो लिखन्त्या तिलकं विमले कपोलतले ॥ (**रुद्रट.** ९.१०) This means that her decoration has made the lover love her so fervently. This is विशेष (३). Says a poet to his patron :—त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् (**कु.**)—In my act of seeing you, I have had the privilege of seeing the कल्पवृक्ष itself, an impossible thing. Here the poet is represented as achieving कल्पवृक्षनिरीक्षण while coming across the king. This means that the sight of the king will prove as fruitful to the poet as that of the कल्पवृक्ष. This is विशेष (३). अज, in his lamentations over the death of इन्दुमती, says :—O Death, when you deprived me of her, you deprived me of my wife, adviser, a friend, a lovable pupil in fine arts !—गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ॥ Here by taking away इन्दुमती death has taken away अज's everything, an impossible matter. This is therefore विशेष (३). [See below.] This also will come under (असंबंधे संबंध) अतिशयोक्ति.

The relation between the thing done and the other thing achieved in विशेष (३) :—जगन्नाथ rightly says that the thing done must be कारण in relation to the other thing achieved which is its कार्य. Thus, to take the first instance, कपोलतिलकलेख *results* in मनसि स्वशरीरलेख. Similar is : किं नाम तेन न कृतं सुकृतं पुरारे......येनार्चितोऽसि करुणाकर हेलयापि ॥ (**र. गं.**). If, on the other hand, the two were merely सदृश, the figure will not be विशेष but अभवत्संबंधा वाक्यार्थनिदर्शना. Because in a निदर्शना like व्योमनि बीजाकुरुते—यस्तु खले चरति सत्कारम्, the idea is of सादृश्य viz. that खलसत्कार is *like* व्योमबीजावाप.

Thus while विशेष (2) is based on कार्य-कारणभाव, निदर्शना is based on सादृश्य. That even रुद्रट must have conceived विशेष (2) as *not* concerned with सादृश्य is clear from the fact that विशेष is taken by him as an अलंकार based on अतिशय, not औपम्य. आलंकारिक्s like **अप्पय्यदीक्षित** overlook this point of distinction and therefore the instances they have given to illustrate विशेष prove to be those of निदर्शना. [See below.] Thus त्वां पश्यता etc. is, really speaking, निदर्शना, because it drives at औपम्य [तव दर्शनं कल्पवृक्षदर्शनमिव].

विशेष (२) vs. निदर्शना (१) :—In both two facts are put side by side, in two syntactically related sentences. But while in विशेष, the two facts are related as कार्य-कारण, in निदर्शना, they are unrelated and hence suggest सादृश्य.

अशक्यवस्त्वन्तरकरण in विशेष (३) :—If the वस्त्वन्तर is अशक्य, how is it that it is said to be the कार्य of the thing which is actually done ? In the answer to this question exactly lies the significance of the figure. When it is stated that the कार्य, though अशक्य, comes to be achieved on doing a particular thing, it naturally results in the exaltation of the thing actually done. Because, it means that the particular thing is so eminent that by doing it, even the impossible is achieved. Not that the impossible thing is actually accomplished, but it is suggested that by doing the particular thing in question the impossible thing is as good as realised. This involves अतिशयोक्ति and is the source of the charm of the figure. This further shows that the other thing must be अशक्य, as a matter of poetic necessity. The view of विश्वनाथ which also includes शक्यवस्तु within the scope of the figure is therefore ruled out.

We get the following scheme :—

विशेष

अनाधारे आधारान्तरे वा आधेयस्य स्थितिः	एकस्य तथैव युगपत् अनेकत्र स्थितिः	एकं कार्यं कुर्वतः अशक्यस्य कार्यान्तरस्य करणं

विशेष was first recognised by रुद्रट who also gives the three sub-divisions adopted by later आलंकारिक्s. अल्लट admitted it, and so did रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित.

Essentials :—[विशेषः = अतिशय] (i) In the first variety, the आधेय must be presented poetically as abiding without any abode, or in an abode other than the usual one. (ii) In the second variety, one

thing must abide poetically, in the same form, at the same time, in different abodes. (iii) In the third variety, while doing one thing, another thing must be achieved along with it. (iv) The other thing must be impossible and its achievement must be not actual but poetically conceived, in order to exalt the thing done. If it is not impossible, there is no अतिशयोक्ति and no charm. But some आलंकारिकs include शक्य वस्त्वन्तर also, under the figure. (v) The thing done and the other poetically claimed as accomplished must be related as कारण and कार्य respectively. (vi) There must *not* be सादृश्य between them. (vii) The thing done gets exalted when related to the impossible effect. (viii) अतिशयोक्ति is present in all the three varieties.

§ सू. ७९. **विना प्रसिद्धं** etc. Construe :—प्रसिद्धं आधारं विना आधेयस्य व्यवस्थितिः (१), एकस्य एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्तिः (२), अन्यत् कार्यं प्रकुर्वतः अशक्यस्य अन्यवस्तुनः तथैव करणम् (३) च,—इति त्रिविधः विशेषः स्मृतः । **प्रसिद्धं आधारं विना** In the absence of the recognised abode. This may result in either absence of any abode whatsoever; or presence of the आधेय in some other abode. **एकात्मा अनेकगोचरा युगपद् वृत्तिः**—The simultaneous existence of a thing, in the same form (एकात्मा), in different abodes (अनेकगोचरा). एकात्मा (Fem. Adj. वृत्तिः) excludes यथासंख्य. [See above.]. **युगपद्** excludes पर्याय (१). [See above.] **अशक्यस्य अन्यवस्तुनः तथैव करणम्** The accomplishment of some other impossible thing by the same stroke (तथैव: तेनैव प्रयत्नेन). We saw how the other thing must be impossible; then only will it exalt the thing done. सा. द. also includes शक्यस्य. The other thing may be शक्य also acc. to it. A शक्यवस्त्वन्तर lacking अतिशयोक्ति cannot be so poetical as अशक्यवस्त्वन्तर. **जयरथ** says that the वस्त्वन्तर may be चिकीर्षित or अचिकीर्षित, though अशक्य. **जयरथ** illustrates अशक्य but चिकीर्षित वस्त्वन्तर by :—माघः शिशुपालवधं विदधत् कविमदवधं विदधे । रत्नाकरः स्वविजयं हरविजयं वर्णयन् व्यवृणोत् ॥.

वृत्तिः—विशिष्टा स्थितिः Hints at the propriety of the name विशेष. विशिष्टा = आतिशययुक्ता.

St. 168. दिवमपि etc. Illustrates विशेष (१). Homage to the poets whose words survive them. Construe :—दिवं उपयातानां अपि येषां अनल्पगुणगणाः गिरः आकल्पं जगन्ति रमयन्ति ते कवयः इह कथं न वन्द्याः । **आकल्पं** Till the time of the destruction of the Universe.

Here the गिरः continue to exist even when their प्रसिद्ध आधार viz. the poets are dead. गिरः exist without any abode whatsoever, after the poets are no more. Hence विशेष (१), आधाराहित्ये.

एकमपि वस्तु अपि shows the paradox involved in *one* thing coming to stay in various abodes at the same time. **एकेनैव स्वभावेन** एकात्मा of the सूत्र explained. In the same capacity.

St. 169. **सा वसइ** etc. Illustrates विशेष (२). The rival to some lady complains to the lady's lover that he is too preoccupied with the lady to pay any attention to herself! Sanskrit rendering :—सा वसति तव हृदये सैव अक्षिषु सा च वचनेषु । अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥

Here the same lady is described as simultaneously abiding in the heart, the eyes and words of the lover. She does so in the same form or capacity. Hence विशेष (२).

यदपि etc. Introduces the third variety. **रभसेन आरभमाणः** Doing a thing vehemently. This only shows that the act described as being done is conspicuous enough, to be the basis of अतिशयोक्ति. **आरभमाणः** Perhaps possesses the तार्किक meaning : Producing (cp. **आरंभ** = उत्पत्ति, तन्तवः पटं **आरभन्ते**.) **तेनैव यत्नेन** Explains तथैव of the सूत्र. By the same stroke of action. **अशक्यमपि कार्यान्तरं आरभते** Achieves (आरभ = उत्पादय) another result though it is impossible. **अशक्य** e. g. मनसि आत्मीयशरीर-लेखनम् in लिखितं बालमृगाक्ष्या etc. Practically every आलंकारिक insists on this requirement, because therein lies अतिशयोक्ति. **सा. द.** wants to include शक्य वस्त्वन्तर also. But this being void of अतिशयोक्ति cannot be as charming as the अशक्यवस्त्वन्तर. And since अतिशयोक्ति is the keynote of विशेष, it is easy to see how शक्य वस्त्वन्तर is not in tune with it.

St. 170. **स्फुरदद्भुत** etc. Illustrates विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादने. A tribute to the beauty, prowess and learning of a king, Construe :—स्फुरदद्भुतरूपं उत्प्रतापज्वलनं अनवद्यविद्यं च त्वां सृजता सत्यं विधिना नवो मनोभूः (नवः) सविता, (नवः) बृहस्पतिश्च भुवि ससृजे । **नवः** New. Different from their counterparts in heaven. मनोभूः in respect of रूप ; सविता in respect of prowess ; बृहस्पति in respect of learning **सत्यं** Indeed (Adv.)

Here in the act of creating the king the Creator is described as having achieved the creation of नवमदन, नवसविता and नवबृहस्पति, which is an अशक्य वस्त्वन्तर. To create a new मदन etc. is अशक्य. Note that there is यथासंख्य—रूप, प्रताप and विद्या being in the same order connected with मनोभूः, सविता and बृहस्पति.

But is नृपसृष्टि the *cause* of (नव) मदनादिसृष्टि or सदृश to it ? In other words, does it mean नृपसृष्ट्या नवमदनादयः सृष्टाः or नृपसृष्टिः नवमदनादि-सृष्टिसदृशी ? Plainly enough, it means the latter. So the stanza should be properly speaking an instance of निदर्शना, not विशेष.

What is true of this instance is also true of some instances given by other आलंकारिकs, as we saw in the case of त्वां पश्यता etc. And this confusion was bound to arise due to the anomalous position of विशेष (३). What is meant by anomalous position will be clear from the following.

विशेष in all its varieties was रुद्रट's innovation. Earlier आलंकारिकs had no विशेष and the काव्यप्रकाश borrowed it directly from रुद्रट. But while borrowing, the काव्यप्रकाश overlooked a very important fact and it was that it had already borrowed from उद्भट the figure निदर्शना (उद्भट's विदर्शना) which was *in form* identical with रुद्रट's विशेष (३), though *in substance*, निदर्शना is based on सादृश्य, while रुद्रट's विशेष is based on अतिशय (which रुद्रट conceived as distinct from सादृश्य). रुद्रट had no निदर्शना whatsoever, and therefore he had no fear of his विशेष (२) overlapping निदर्शना.

So, after the का. प्र. had borrowed विशेष (३) from रुद्रट and निदर्शना from उद्भट, it should have made them as exclusive of each other as possible, by drawing a line of demarcation between the two, as only जगन्नाथ did later with some success. Its definition of विशेष (३ ought to have been categorical in the matter of exclusion of सादृश्य from the field of विशेष (३). This was not done and hence the ambiguity.

But even supposing such an attempt at demarcation were made, it is not certain that it would have cleared *all* ambiguity. Because कार्यकारणभाव when based on अतिशयोक्ति often shades off into सादृश्य. Is there any sharp difference between नृपसृष्ट्या नवमदनादयः सृष्टाः and नृपसृष्टिः नवमदनादिसृष्टिसदृशी ? Actually कार्यकारणभाव may be distinct from सादृश्य. तन्तु-पटसंबंध is quite distinct from मुख-कमलसंबंध. But when the कार्य-कारणभाव is अतिशयोक्तिमूल it is not so easy to mark off one from the other. Hence better would it have been if the का. प्र. had admitted only one, निदर्शना widening its scope to comprehend कार्यकारणभाव, or विशेष (३) made broad enough to include सादृश्य. It is typical of the influence of the का. प्र. that once it had admitted विशेष, though in excess of निदर्शना, no later आलंकारिक thought of improving upon it.

St. 171. गृहिणी etc. Illustrates the same i. e. विशेष, वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादने. अज's laments over the death of his wife इन्दुमती. **मिथः सखी** a friend to whom he confided all matters howsoever secret.

Here death, in robbing अज of इन्दुमती is described as having robbed him of all. Thus इन्दुमतीहरण is one क्रिया; in doing it मृत्यु is

described as having done the other क्रिया of सर्वस्वहरण. सर्वस्वहरण is अशक्य, at least to the extent that it involves अतिशयोक्ति. And it could be said that इन्दुमतीहरण has *resulted* in सर्वस्वहरण. So कार्य-कारणभाव. Hence विशेष (३), वस्त्वन्तरकरणे अशक्यवस्त्वन्तरस्य संपादने.

सर्वत्र etc. The वृत्ति refers to विशेष being based on अतिशयोक्ति which underlies a good many अलंकारs. As we saw, विशेष itself means अतिशय. **एवंविधविषये** refers, with greater probability, to विशेष in general, than only to its third variety. **अतिशयोक्ति** Exaggeration, not the figure अतिशयोक्ति, though we have seen how all the three varieties could even come under the figure अतिशयोक्ति (असंबंधे संबंध). **तां विना** अतिशयोक्तिं विना **प्रायेण अलंकारत्वायोगात्** It is not possible, generally speaking, to have a figure (of speech) without it. This makes it clear that अतिशयोक्ति is used here in the general sense of exaggeration and not अतिशयोक्ति अलंकार. What is suggested is that an अलंकार generally involves a hyperbole and it is this that makes it charming. **प्रायेण** In स्वभावोक्ति we have no अतिशयोक्ति. Even, on occasions, भाविक, काव्यलिंग, स्मरण, भ्रान्तिमान् or तद्गुण may have no अतिशयोक्ति in them.

अत एव उक्तम् सैषा सर्वत्र etc. **भामह**'s tribute to अतिशयोक्ति cited. **सैषा** etc. The stanza will be better understood when read with the preceding one which is : इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः । सर्वै**वातिशयोक्ति**स्तु तर्कयेत् तां यथागमम् ॥ सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः etc. It is clear from this that वक्रोक्ति is the same as अतिशयोक्ति referred to in the preceding श्लोक. **वक्रोक्ति** Lit. speech with a twist; i. e. ornate speech; अतिशयोक्ति. वक्रिमा is the same as अतिशय, says **सा. चू. सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः** This ornate expression or अतिशयोक्ति is present in all figures (generally). **अनया अर्थः विभाव्यते** a (plain) fact is made to look charming (विभाव्यते) by it. What are all figures ? They are simple facts overstated, or presented in exaggerated colours. **विभाव्यते** विशिष्टो भाव्यते—**प्रदीप;** विचित्रतया भाव्यते—**सा. चू.** Is rendered striking. **यत्नोऽस्यां कविना कार्यः** The poet should make an effort to achieve अतिशयोक्ति. **कोऽलंकारोऽनया विना** Bears out तां विना प्रायेण अलंकारत्वायोगात् of the वृत्ति. It is interesting to see how **दण्डिन्** also lavishes unstinted praise on अतिशयोक्ति :—अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ (का. द. २. २२०). Read **जयरथ** :— इह हि अतिशयस्य द्वयी गतिः यदयं कविप्रतिभानिर्वर्तितः सामान्यात्मा भवति, भेदेऽप्यभेदः इत्येवमादिरूपः विशेषात्मा वा । तत्राद्यः सर्वैरेव अलंकारताबीजतया अभ्युपगतः ।

५८—तद्गुण

We saw in मीलित, how a *thing* was obscured by another; we saw in सामान्य, how a *thing* was assimilated with another; and now

in तद्गुण we shall see how *quality* of a thing is suppressed and obscured by the more powerful *quality* of another thing. If in मीलित and सामान्य, the charm lay in a धर्मिन् being dominated or assimilated by another, in तद्गुण, the charm lies in the धर्म of one thing being dominated and obscured by the stronger धर्म of another thing. And it is easy to see how in such cases, at least in some of them, the poet's aim will be to bring into limelight the धर्मिन् credited with the powerful धर्म. Occasionally, however, the poet's aim may be simpler, to wit, to draw attention to the kaleidoscopic changes in the quality of a thing wrought under the influence of some other contiguous thing.

Thus a poet who wants to lavish praise on the golden complexion of a नायिका refers to the change wrought in the white colour of roses that appear yellow as they come in contact with her golden-coloured neck !—कुब्जकमालापि कृता कार्तस्वरभास्वरे त्वया कण्ठे । एतत्प्रभानुलिप्ता चम्पकदामभ्रमं कुरुते ॥ (रुद्रट ९. २५). Another poet flatters the बिम्बाधर of the नायिका saying :—पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा । (कु.)—How the pearl in the nose has turned into a ruby thanks to the (ruddy) lustre of your lower lip ! These are cases of तद्गुण अलंकार.

तद्गुण vs. मीलित :—In both, one contiguous thing influences another. In both, the stronger obscures the weaker. But whereas (i) in तद्गुण, one धर्म obscures another and takes its place, in मीलित one धर्मिन् obscures another and becomes conspicuous. Read **रुय्यक :**- न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण आच्छादितत्वेन प्रतीयते, इह तु अनपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृतम् वस्त्वन्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयते इति अनयोर्भेदः । Again **र. गं. :**—तद्गुणे वस्त्वन्तरगुणानां भिन्नत्वेन अग्रहणे अपि वस्त्वन्तरस्य ग्रहणमस्ति एव इति न तत्र प्रसंगः । (ii) In तद्गुण the quality obscuring another must be dissimilar to it. Otherwise there cannot be any questions of replacement. In मीलित, the धर्मs of both the धर्मिन्s must be similar. Cp. **रुद्रटः असमानगुणं** यस्मिन्नतिबहलगुणेन वस्तुना वस्तु । संसृष्टं तद्गुणतां धत्ते.........॥ Again **तर्कवागीश :**—मीलिते स्वजातीयोत्कृष्टगुणतिरोधानम् । अत्र तु विजातीयोत्कृष्टगुणेनापकृष्टगुणतिरोधानम् ।

तद्गुण vs. सामान्य :—In both there is non-perception of a fact as it is. But while (i) in तद्गुण, the non-perception relates to the गुण of an object which is ousted by the stronger गुण of another object, in सामान्य, the non-perception relates to the thing itself which is assimilated with another. (ii) In तद्गुण, the गुणs of the two contiguous things are dissimilar. In सामान्य, they are similar. (iii) In

तद्गुण the गुण of one is stronger than that of another. In सामान्य, the गुणs of the two contiguous things are of the same intensity.

तद्गुण dates back to रुद्रट, who recognised two varieties of it, the first of which became the सामान्य of other आलंकारिकs, while the second has come down as the तद्गुण of later आलंकारिकs, beginning with अल्लट. It is once more a testimony to the influence of the का. प्र. that whatever innovations it initiated were accepted without demur by his successors. And we find रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ and अप्पय्यदीक्षित : all admitting as तद्गुण, the second variety of रुद्रट's तद्गुण.

Essentials :—[तस्य अप्रकृतस्य (? प्रकृतस्य वा) गुणः अत्र अस्ति—**का. प्र.**] (1) Two things must be contiguous enough to influence each other. (2) They must possess गुणs that are dissimilar. (3) The गुणs may be colour or such other qualities. Read **कुवलयानंद** :—तद्गुण-अतद्गुणयोः पुनः गुणशब्दः रूपरसगन्धादिगुणवाची । (4) The गुण of one must be stronger than that of the other which it obscures. (5) The thing with the stronger quality may be प्रकृत or अप्रकृत. (6) When it is प्रकृत, the poet's aim is evidently to exalt it. When it is not प्रकृत, the poet's aim is only to note the striking kaleidoscopic changes. (7) There is also charm due to the विरोध implicit in a धर्मिन् losing, though temporarily, its धर्म. (8) The terms प्रकृत and अप्रकृत respectively indicate the central theme and what is contiguous thereto. Because, strictly speaking, both the things are प्रकृत as they enter into the picture. (9) The बलीयान् गुण is that which obscures the other. (10) The thing has its quality obscured only so long as the other thing is by its side.

§ **सू. ८०. स्वमुत्सृज्य** etc. Construe :—अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात् यद् वस्तु स्वं गुणं उत्सृज्य तद्गुणतामेति स तु तद्गुणः इति भण्यते । **अत्युज्ज्वलगुणस्य योगात्** Owing to its contact with another thing of very brilliant attributes. अत्युज्ज्वलत्व suggests that the गुण outshines the other. **स्वं गुणं उत्सृज्य** Note that the स्वगुणत्याग is not permanent but temporary, lasting only so long as the other thing is beside it. **तु** marks transition to the new figure. Note that the सूत्र is significantly vague on the point of प्रकृतत्व or अप्रकृतत्व of the two वस्तुs. As we saw, the thing with stronger quality may be either प्रकृत or अप्रकृत, the two terms being used rather freely, as said above. The वृत्ति, however, unjustifiably specifies the thing with stronger quality as अप्रकृत.

वृत्ति :—तिरस्कृतनिजरूप Note that by interpreting गुण in the सूत्र as रूप, the वृत्ति unnecessarily limits the scope of the figure to the one

गुण viz. रूप. See again how वर्ण is alone referred to in the वृत्ति to अतद्गुण. As we saw (Essential 3.), कुवलयानंद rightly interprets गुण as not confined to रूप only. But the उदाहरणs of the आलंकारिकs we find confined to रूप only. **प्रगुणया स्वगुणसंपदा उपरक्तं** Tinged or influenced by the powerful (प्रगुण = उत्कृष्ट) quality possessed copiously by it. **स्वगुणसंपत्** cp. उदात्तं वस्तुनः संपत्. **संपत्** superabundance. **तत्प्रतिभासं समासादयति** Assumes the semblance or likeness of the other thing. **तस्य अप्रकृतस्य गुणः अत्र अस्ति :**—अत्र = हीनगुणे प्रकृते. Note that this portion of the वृत्ति makes the उत्कृष्टगुण as अप्रकृत; हीनगुण as प्रकृत. But this is unwarranted. In कुब्जकमालापि etc. and पद्मरागायते etc., the उत्कृष्टगुण वस्तुs viz. कण्ठ, अधर are properly speaking the प्रकृत. Again to talk in terms of प्रकृत-अप्रकृत in the matter of such figures is not very accurate, though it may be convenient, as we saw already.

St. 172. विभिन्न etc. Illustrates तद्गुण. रैवतक mountain described as possessing green emeralds so abundantly that the colour of the sun's horses underwent a change as they passed over it. Construe:— यत्र (रैवतके) गरुडाग्रजेन (= अरुणेन) परितः स्फुरन्त्या रुचा विभिन्नवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः वंशकरीरनीलैः रत्नैः परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वां रुचं पुनः आनिन्यिरे । . The sun's horses are green. They were rendered red in the first instance by the ruddy hue of अरुण, the sun's charioteer. But they were again restored to their original green hue by the emeralds on the रैवतक. **गरुडाग्रजः** = अरुण who is proverbially red. **परितः स्फुरन्त्या रुचा** indicates the रुच् as being powerful. **विभिन्नवर्णे** with colour changed. **यत्र** = रैवतके. **सूर्यस्य रथ्याः** the horses of the Sun, seven in number and of green colour. **वंशकरीरनीलैः** Green (नील) like the shoots of bamboos. करीर (m. & n.) shoot. Perhaps the poet even wants to suggest that the रत्नs appeared green *due to* the lustre of वंशकरीरs ! This appears unlikely though looking to the word हरिन्मणीनां of the वृत्ति. The reference seems to be to emeralds in particular. A vein of उदात्त.

Here the colour of the horses is first obscured and replaced by the colour of अरुण. This is one तद्गुण. When they are again given the green tinge by the green shade of the jewels, there is another तद्गुण. And, if the jewels are not emeralds but any jewels made green by the colour of the bamboo-shoots we have one more तद्गुण. The stanza will be पूर्वरूप acc. to **कुवलयानंद**. Where a thing losing its quality for sometime again regains it we get पूर्वरूप acc. to it. **र. गं.** refers to a view which admits a figure called सर्वरूप embracing cases where a thing assumes one quality after another.

अत्र etc. अरुण's (गरुडाग्रज) colour is here described as stronger (प्रगुण) than that of the horses; and the वर्ण of the green jewels as stronger than that of अरुण. How else could the horses that appeared red become green once more? Note that here the प्रकृत, if at all we were to think in those terms, will be the रत्नs. Because the subject of description being the रैवतक, the poet wants to pay a compliment to the jewels thereon. This shows how the वृत्ति: तस्य अप्रकृतस्य गुणः अस्ति is too narrow to cover all cases, because here रत्नs are not अप्रकृत.

५९—अतद्गुण

अतद्गुण was an innovation first introduced by the **काव्यप्रकाश** as a sequel to तद्गुण. As the name indicates, the figure consists in the failure of an object to get tinged by the stronger quality of another contiguous object. Thus the figure consists in the violation of exactly that principle which underlies तद्गुण viz. that the stronger गुण of an object must obscure and replace the weaker गुण of another contiguous object. When a नायिका says to the lover: चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितोऽपि न रंजसि (कु.), we get an अतद्गुण; because the नायक even when placed for long in the रक्त हृदय does not become रक्त.

अतद्गुण vs. विशेषोक्ति:—Involving as it does, the violation of causation viz. the non-realization of an expected result, अतद्गुण bears very close resemblance to विशेषोक्ति, where also we find the effect not materialising even when the causes are there. So close is the resemblance that it would not be rash to suggest that in initiating this figure the काव्यप्रकाश overlooked how its scope was already covered by विशेषोक्ति. **र. गं.** in fact refers to a school that looked upon अतद्गुण as a sub-division of विशेषोक्ति:—सति गुणग्रहणहेतौ उत्कृष्टगुणवस्तुसंनिधाने तद्गुणग्रहणरूपकार्याभावात्मकः अयमतद्गुणो विशेषोक्तेरवान्तरभेदः, नं त्वलंकारान्तरम्. **जयरथ** mentions and supports a similar view-point. Read:—वस्तुतस्तु संभवत्येव (अतद्गुणे) कार्यकारणभावः। अत एव अलंकारसारकृता विशेषोक्त्यन्तर्भाव एव उक्तः। **रुय्यक** says that in अतद्गुण we have no कार्य-कारणभाव as in विषम. But, as जयरथ points out that, there *is* कार्य-कारणभाव.

Now that it is recognised as an independent figure, (i) अतद्गुण covers those cases where a गुण does not tinge another, in spite of favourable circumstances. विशेषोक्ति, on the other hand, will cover such cases of कारणसत्त्वे कार्याभाव as are not covered by अतद्गुण. Read **सा. द.**:—अत्र च गुणाग्रहणरूपविच्छित्तिविशेषाश्रयात् विशेषोक्तेर्भेदः। (ii) There is a greater element of अतिशयोक्ति in अतद्गुण than in विशेषोक्ति. [See below.]

When one गुण, that should have otherwise dislodged another, fails to do so, we naturally feel surprised. This tends to draw our attention to the circumstance that comes in the way, as in विशेषोक्ति. Thus in the instance, चिरं रागिणि etc., we ask ourselves: what is it that comes in the way of the नायक becoming रक्त ? And when we realise that it is उदासीनता towards the नायिका, we perceive the charm and significance of the violation of causation.

In अतद्गुण, moreover, there is a greater element of अतिशयोक्ति, than in विशेषोक्ति. In विशेषोक्ति, the causes stated such as निद्रानिवृत्ति etc. (St. 83) are वास्तविक causes. In अतद्गुण, on the other hand, they are अध्यवसित. Thus in चिरं रागिणि etc., रमणध्यान is अध्यवसित as रमणस्य चित्ते निधान—Contemplation of the lover is अध्यवसित as *placing* of the lover in the passionate heart. And this makes the अतद्गुण possible. How otherwise could we expect the नायक to be रक्त if he is merely meditated upon by the नायिका? But when we think in terms of the नायक *being placed in* the रक्त heart, we do expect him to be रक्त, because we know that a thing contracts the colour in which it is dipped! This अध्यवसाय, of course, leaves scope for श्लेष.

अतद्गुण was first admitted by the का. प्र., obviously as a sequel to तद्गुण, admitted by रुद्रट. After का. प्र., रुय्यक, विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित: all admitted the figure.

Essentials:— [न विद्यते तस्य (प्रकृतस्य अप्रकृतस्य वा) गुणः अत्र] (i) There must be two objects one of which possesses a गुण in a potent form, whose contiguity is poetically conceived, like रमण and हृदय in the instance given above. (ii) The contiguity, though poetical, of one possessing the particular quality in a potent form must make us expect its reaction on the other object. (iii) Though expected, this reaction must not show itself. (iv) This non-realisation of the expected result is charming because it is अतिशयोक्तिमूल and draws our attention to the circumstance that comes in the way. (iv) The thing possessing the quality in a potent form may be प्रकृत or अप्रकृत. (v) It is unnecessary for the poet to state the qualities of both, as in तद्गुण. But it is presumed that the qualities are dissimilar. How else could there be any scope for one *contracting* the quality of the other?

§ **सूत्र ८१. तद्रूपाननुहारः** etc. Construe:—अस्य तद्रूपाननुहारः चेत् तत् अतद्गुणः स्यात्। **अस्य तद्रूपाननुहारः** If that thing does not contract the गुण of the other. **अस्य** refers to वस्तु only of the preceding कारिका. It does not

stand either for प्रस्तुत or अप्रस्तुत. **तद्रूपाननुहार** तत् refers to अत्युज्ज्वलगुण वस्तु of the preceding कारिका. **अननुहारः** Non-contraction, non-assumption (अनुहार = अनुहरण receiving from another). Note that रूप unnecessarily restricts the scope of the figure, as we saw under तद्गुण.

वृत्ति :—तदीयं वर्णं The colour of the object of potent quality. रूप = वर्ण must be taken as indicating गुण. *cp.* How in the instance from **र. गं.** there is no रूप :—कुचाभ्यामालीढं सहजकठिनाभ्यामपि रमे। न काठिन्यं धत्ते तव हृदयमत्यन्तमृदुलम् ॥ **संभवन्त्यामपि योग्यतायां** Even when this was to be properly expected (in view of the गुण being प्रकृष्ट in the other object). **इदं न्यूनगुणं** Note that the poet will never say that the thing is न्यूनगुण. Whatever does *not* contract the quality which it ought to is न्यूनगुण.

St. 173. धवलोऽसि जह etc. Illustrates अतद्गुण in the 2nd half. A नायिका makes a grievance that the नायक does not respond to her love for him. Sanskrit rendering :—धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम्। रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥ **रागभरित** Filled with राग. भरित brings to us the notion of an object filled with राग and shows how there was scope for नायक to be रक्त.

Here, in the second half, the नायक is stated as having been placed in the रागभरित हृदय and still not getting रक्त. Hence अतद्गुण. Here हृदय can be described as प्रकृत, because the नायिका wants to describe it to the नायक, and the नायक as अप्रकृत. So here we get अप्रकृतेन प्रकृतस्य गुणाननुहार. In the first half we have विषम, acc. to **मा. चं.:**—पूर्वार्धे धवलस्य विरुद्धरागजनकत्वेन विषमालंकारोऽपि। **सा. चू.** says it is विरोध. But **मा चं.**'s assessment seems better.

किं च तदिति etc. The सूत्र made applicable to those cases also where the अप्रकृत is अधिकगुण, प्रकृत हीनगुण. तद्रूपाननुहारः thus would mean अप्रकृतरूपाननुहार. अस्य = प्रकृतस्य. That is, the न्यूनगुण प्रकृत does not assume the quality of the अधिकगुण अप्रकृत. [In St. 173, न्यूनगुण was अप्रकृत—नायक. अधिकगुण प्रकृत-हृदय] **कुतोऽपि निमित्तात् :**—As we saw this violation of कार्य-कारणभाव is based on अतिशयोक्ति. **इत्यपि** अपि This *also* is अतद्गुण in addition to the one illustrated in St. 173.

St. 174. गांगमंबु etc. Illustrates अतद्गुण, where the हीनगुण is प्रकृत; अधिकगुण अप्रकृत. The swan's hue remains unaffected whether he dives in the white water of the Ganges or the black water of the Jumna. Construe : गाङ्गं अम्बु सितम्, यामुनं अम्बु कज्जलाभम्। राजहंस उभयत्र मज्जतः

तव शुभ्रता सैव (सा)। न चीयते, न अपचीयते च। **चीयते** is heightened; **अपचीयते** is lessened. **गांग** = of the Ganges.

Here even when the waters are so white and so black, राजहंस's hue remains unaffected. राजहंस, the हीनगुण is प्रकृत; गांगं अंबु and यामुनं अंबु, the अधिकगुण, are अप्रकृत. Hence अतद्गुण, प्रकृतस्य हीनगुणत्वे, अप्रकृतस्य च अधिकगुणत्वे. Note that there is अप्रस्तुतप्रशंसा (अन्योक्ति) also in the Stanza.

६०—व्याघात

व्याघात is a super-stroke and the figure is occasioned when an antagonist deals a super-stroke to his opponent and thereby establishes his supremacy over him. The super-stroke imagined by the poet is ingenious enough. It consists in the adversary undoing a thing done by his opponent, and then too undoing it by the same means or instrument as was employed by his opponent for doing it. It is a double triumph. Firstly, the adversary undoes the thing; and secondly, what was an instrument for achievement of a thing in the hand of his rival, he turns into an instrument for frustration. The wicked injure the poor with *words*; but with *words* do the good make the poor happy:—दीनद्रुमान् वचोभिः खलनिकरैरनुदिनं दलितान्। पल्लवयन्त्युल्लसिता नित्यं तैरेव सज्जनधुरीणाः॥ (र. गं.). This is व्याघात where a thing is actually done (निष्पादित) and undone.

Sometimes the व्याघात may present itself in another form. The thing may not have been done, but is sought to be done (निष्पिपादयिषित) by a particular means, by someone. And since it is not done, there cannot be any actual undoing of it; so here it is only sought to be undone by the same means by the rival. 'How *feeble* you are, my darling, to undertake a journey with me'? said the lover to his beloved, who scores him off as she aptly retorts:—"That is why I insist upon accompanying you, my dear! Forsooth, I am too *feeble* to stand the pangs of separation!" इहैव त्वं तिष्ठ......मृदुरसि न चायाससहना। मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता गन्तुमधिकं, न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्॥ (सा. द.). Here feebleness that was urged by the नायक as a cause for गमननिवृत्ति—only sought to be achieved—comes to be stressed by the नायिका as *the* reason for गमन.—When the father refused consent to his small son to accompany him when he (the father) was going on a military expedition, because he (the son) was too *tender*, the son turns the tables on his father, saying that his tenderness was the reason why he should not be left behind!—दया

चेद् बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते । (कु.) This second variety is not to be found in the का. प्र. रुय्यक seems to have initiated it.

Thus we find, in this variety, something which is stated by one party as capable of producing a particular result happens to be proposed by the other party as a means for securing exactly the opposite result. In the first variety, on the other hand, something was actually achieved by one means by one party, and was upset by that very means by the other party. Read **जयरथः**—तत्र (=प्रथमे व्याघाते) हि येनकेनाचिदुपायेन निष्पादितं सद्वस्तु तथैव अन्येन अन्यथाक्रियते इत्युक्तम् । इह तु किंचिद् निष्पादयितुं संभाव्यमानस्य कारणस्य तद्विरुद्धनिष्पादकत्वेन समर्थनम् ।

The two rival parties in व्याघात of the first variety may, as in प्रत्यनीक, be sometimes related as उपमान and उपमेय ; the party undoing the work of another being उपमेय in relation to the other whose work is undone which is उपमान. Then the figure gets a deep tinge of व्यतिरेक, the उपमेय being suggested as superior to the उपमान. **जयरथ** says: अतश्चास्य सर्वात्मना व्यतिरेको निमित्तत्वं यायात् । **र. गं.** suggests that व्याघात will come under व्यतिरेक:—नहि अस्य उक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तः प्रकारोऽस्ति येन स्वातंत्र्यमभ्युपगच्छेम । In St. 175 दृशा दग्धं etc., the poet thinks of the वामलोचनs as उपमेय in relation to विरूपाक्ष, the उपमान. [See below]. Sometimes, however, as in प्रत्यनीक, the two parties may be genuine adversaries. Thus in दीनद्रुमान् etc., the खलs and सज्जनs are actual opponents. If we also get a *comparative* measure of their powers in the stanza, and hence a suggestion of औपम्य, it is incidental. And to the extent that there is a suggestion of औपम्य, here also we have a vein of व्यतिरेक.

In the second variety, on the other hand, there is not rivalry *in action*, as in the first, but rivalry *in repartee*. Here we find two parties engaged in a dialogue, one of which worsts the other by a smart repartee. In this variety, therefore, there is no element of व्यतिरेक, but a *semblance* of विषम (२)—कर्तुः क्रियाफलानवाप्तिः अनर्थप्राप्तिश्च. [**रुय्यक** rightly marks off विषम (२) from व्याघात (२):—अत एव द्वितीयाद् विषमाद् भेदः । तत्र हि कार्यस्य अनुत्पत्तिः, अनर्थस्य च उद्गमनम् । इह तु कार्यमकार्यमेव न भवति । तद्विरुद्धस्य अनर्थस्य व्यतिरेकिणोऽपि अत्र सुष्ठुकार्यत्वात्. In विषम, the desired thing *cannot* be achieved; the undesired is achieved. Here the desired thing can be achieved though with difficulty. But the undesired can be achieved with ease. Thus गमननिवृत्ति can be realised on the score of मार्दव, but with difficulty. गमन, on the other hand, can be realised with greater ease.]

Thus we get the following scheme :—

व्याघात

निष्पन्नवस्तुविषय | निष्पिपादयिषितवस्तुविषय.

रुद्रट was the first आलंकारिक to conceive the figure व्याघात, but his व्याघात was altogether different from that of the का. प्र. which, therefore, seems to have initiated the figure on the present lines. का. प्र. thought of the first variety only. रुय्यक discovered the second variety for the first time. And विश्वनाथ, जगन्नाथ, अप्पय्यदीक्षित : all followed him in admitting two varieties of the figure.

Essentials :—[निष्पादितवस्तु**व्याहति**हेतुत्वात्, निष्पिपादयिषितकार्य**व्याहति**हेतुत्वात् वा । **का. प्र., रुय्यक** and **जगन्नाथ** with slight modifications.] (1) In the *first variety*, there must be two parties related as उपमान and उपमेय or as genuine opponents. (2) One of these must have achieved something by a particular means. (3) The second must upset it *by the same means*. (4) The second is therefore made conspicuous. (5) If the two things are related as उपमान-उपमेय, it is the उपमेय which thus outstrips the उपमान and gives rise to व्यतिरेक. (6) In such cases, the poet's aim is obviously to exalt the उपमेय. (7) Also if the two parties are real adversaries, the poet's aim is to exalt one over the other, but here the औपम्य is only incidental. (8) In the second variety, the two are parties to an argument, engaged in a 'battle of wits.' (9) In this argument, one party suggests a particular circumstance for pursuing some course of action, while the other party gives that very circumstance for *not* pursuing that course of action and thus turns the tables on the other party. (10) If in the first variety, the charm lies in the same means undoing a thing done, in this variety it lies in the same circumstance being proposed to achieve a result contrary to the one which the other party expected to achieve therewith.

§ **सू. ८२. यद्यथा** etc. Construe :—केनापि यद् यथा साधितं तद् अपरेण तथैव अन्यथा यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः । As said above, का. प्र. has व्याघात only of the 1st variety (निष्पन्नवस्तुविषय). **केनापि** by उपमान or a real opponent. **यथा साधितं तथैव अन्यथा विधीयेत.** Should be upset (अन्यथा विधा) by the *same* means (तथा) by which it has been achieved by the other party. **साधितं** = निष्पादितं—Shows how the definition does not comprehend the other variety based on निष्पिपादयिषित thing.

वृत्ति :—येन उपायेन यथा of सूत्र explained. **उपकल्पितम्** Achieved. **जिगीषुतया.** The poet's aim is to show one as superior to the other. This he secures by presenting the party that he wants to exalt as desirous of scoring a success on the other. **तदुपायकमेव अन्यथाकरणम्** i. e. तेनैव उपायेन अन्यथाकरणम्. **साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात्.** Explains the name of the figure. The figure is occasioned by the undoing (व्याहति) of a thing that is achieved.

St. 175. दृशा दग्धं *etc.* Illustrates व्याघात, निष्पादितवस्तुविषय. A tribute to वामलोचनाs suggesting that they outstrip even शिव. Construe :—याः (विरूपाक्षेण) दृशा दग्धं मनसिजं दृशैव जीवयन्ति ताः विरूपाक्षस्य जयिनीः वामलोचनाः स्तुवे। मनसिज or मदन was burnt down by शिव with a glance of his third eye. He is revived by women with glances. **विरूपाक्ष** = शिव. Lit. 'of ugly eyes'. With his third eye, शिव looks ugly cp. वपुर्विरूपाक्षं (कु. सं. ५.७२.) वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वात् इति क्षीरस्वामी—**मल्लिनाथ.** Note the contrast between वामलोचना and विरूपाक्ष.

Here वामलोचनाः are proved to outstrip शिव in that they succeed in reviving *with glance* मदन who was burnt down by a look of शिव. The poet wants to suggest वामलोचना as उपमेय ; शिव as उपमान ; because otherwise there is no real antipathy between them. Hence व्याघात, with a vein of व्यतिरेक, which is also suggested by वामलोचनाः and विरूपाक्षस्य. Read **रुय्यक :**—सोऽपि (व्याघातः) व्यतिरेकनिमित्तत्वेन अत्र उक्तः। 'विरूपाक्षस्य' 'चारुलोचना' इति व्यतिरेकगर्भावेव वाचकौ।

६१—संसृष्टि

संसृष्टि is 'combination', 'aggregation' and, as the name suggests, in the figure we are presented with a combination of two or more of the figures given heretofore. The figures that enter into the combination in संसृष्टि may be शब्दालंकारs, dealt with in उ. IX, or अर्थालंकारs in उल्लास X, or both. Thus we may get a संसृष्टि of two or more शब्दालंकारs, or a संसृष्टि of two or more अर्थालंकारs, or a संसृष्टि of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. The first will be called शब्दालंकारसंसृष्टि, the second अर्थालंकारसंसृष्टि, the last शब्दार्थालंकारसंसृष्टि.

In संसृष्टि, to whichever of the three classes it may belong, the अलंकारs stand *mutually independent.* That is to stay, they are incorporated in such a way that if one is detached, the other or others will not be affected. To take the instance, लिम्पतीव तमोंगानि etc., in the first half we have उत्प्रेक्षा quite independent of the उपमा in the second viz. असत्पुरुषसेवेव. If we were to drop the उपमा, the उत्प्रेक्षा will not suffer ; or if we drop the उत्प्रेक्षा, the उपमा will not suffer.

Thus what is meant by the different figures remaining independent in संसृष्टि is that they are detachable, one from the other, and are not *organically* connected as in संकर that follows this figure. [*vide* संकर]. To use the नैयायिक terminology, there is संयोग between the figures as they stand in संसृष्टि. And as we know in तर्क, संयुक्त things can be detached one from the other, without affecting the integrity of either. The कपि in वृक्ष-कपिसंयोग can be detached from the वृक्ष and neither the कपि nor the वृक्ष loses its integrity. So also the figures in संसृष्टि can be separated, one from the other, and none loses its integrity. The आलंकारिकs put it less technically, but all the same, more effectively, when they say that in संसृष्टि, the different figures are mixed up in the same way in which sesamum and rice get mixed, (तिलतण्डुलन्याय). The housewife never finds it difficult to sift तिलs from the तण्डुलs! Read **रुय्यक** :—अलंकारान्तरत्वेऽपि च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः ।...... अत एव तिलतण्डुलन्यायः तस्य यथार्थतामवगमयति ।

The question naturally arises as to the limits within which the individual figures must occur to give rise to संसृष्टि. It is necessary to define these limits in view of the fact that we may get a good many figures in the space of a few stanzas. Supposing there is one figure in one stanza, and another in the following one, will it be संसृष्टि ?

आलंकारिकs have thus fixed the limits. If the अलंकारs occur in *one* वाक्य, it is संसृष्टि. Also if they occur in one श्लोक or stanza, though it may embody अनेकवाक्यs, it is संसृष्टि. This naturally makes it clear that if in a युग्म i.e. a couple of stanzas that together embody *one* वाक्य, we have more than one अलंकार, mutually independent, we get संसृष्टि, because though the stanzas are two, the वाक्य is one. If these figures occur in a कुलक i. e. a group of three to five stanzas, embodying one sustained वाक्य, we get संसृष्टि. Read **जयरथ** :—संघटमानत्वेन च प्रतिपत्तिः अलंकाराणां एकस्मिन् वाक्ये तत्तच्छन्दसि वा भवति ।......यदाहुः —'वाक्यार्थभेदेऽपि एकश्लोकान्तर्गतत्वेन अलंकारस्य अलंकारान्तरसाहित्यं प्रतिभाति एव। अविदूरत्वात् विभिन्नश्लोकगतत्वेन वाक्यभेदे व्यवहितत्वान्न भवति संसृष्टिः' इति । कुलकादौ अपि अलंकाराणां वाक्यैकवाक्यतया यदि अविच्छेदेन प्रतिपत्तिप्ररोहः स्यात्तदा अत्रापि संसृष्ट्याद्यभ्युपगमे न कश्चिद्दोषः ।

Is संसृष्टि a separate figure ? :—Since in संसृष्टि, we get merely a combination of the figures, mutually independent, the question arises as to whether such a combination can be viewed as a *separate* figure. There seems to be a consensus of opinion among आलंकारिक's on this point of allowing संसृष्टि a separate status. In the concept of चित्ररूप, admitted by the तार्किकs, they find a handy analogy to support

their view-point. Just as चित्ररूप, though made up of separate individual रूपs, is still regarded as an independent रूप, so संसृष्टि, though made up of separate individual अलंकारs, should be regarded as an independent अलंकार, they argue. Read **जयरथ** :—चित्ररूपमपि एकमेव वस्तुरूपं भासते । तथैव भिन्नकक्ष्याणामलंकाराणां संघटमानत्वेन प्रतीतौ एकता(ध्य)वसाय इति युक्तमेव संसृष्ट्या-द्यलंकारान्तरत्वम् ।......एकत्रैव एकस्य द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामवगमे यथायथं अतिशयोत्कर्षस्य स्वसंवित्साक्षिकत्वेन वेद्यमानत्वात्.

संसृष्टि was recognised by भामह whose definition of the figure was wide enough to include संकर also. दण्डिन्'s संसृष्टि is made up of two divisions, one clearly corresponding to संकर of later आलंकारिकs, the other to their संसृष्टि. उद्भट was the first to separate the two and make them independent figures. वामन has संसृष्टि alone but wide enough to comprehend संकर. रुद्रट just goes the other way. He has संकर, in two varieties, one of which corresponds to संसृष्टि. अल्लट, विश्वनाथ, अप्पय्यदीक्षित have admitted संकर and संसृष्टि as independent figures. जगन्नाथ's र. गं. does not treat of them, evidently due to the work having ended abruptly.

Note the following scheme :—

संसृष्टि

शब्दालंकारसंसृष्टि	अर्थालंकारसंसृष्टि	शब्द-अर्थालंकारसंसृष्टि

Essentials :—[संसृष्टिः संसर्गःसम्बन्धः —**वामन**] (1) There must be two or more अलंकारs in the same वाक्य (which may even extend over two or more श्लोकs) or the same श्लोक. (2) All of them may be शब्दालंकारs, all अर्थालंकारs, or there may be a combination of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. (3) The different अलंकारs must be mutually independent i. e. separable one from the other without affecting the integrity of either. (4) This combination of अलंकारs is regarded as giving rise to a *new* figure *viz.* संसृष्टि.

§ **सू. ८२. सेष्टा** etc. Construe :—यत् एतेषां इह भेदेन स्थितिः सा संसृष्टिः इष्टा । **एतेषां** Refers not only to the अर्थालंकारs dealt with in the course of the present उल्लास, but also शब्दालंकारs treated of in the preceding उल्लास. Thus एतेषां = शब्दालंकाराणां अर्थालंकाराणां च. **इह** The वृत्ति makes it refer to शब्दांश or अर्थांश or उभयांश of काव्य. This means that if it is शब्दालंकारसंसृष्टि, it will be present in the शब्दs of the काव्य. If it be अर्थालंकारसंसृष्टि, it will be present in the अर्थ of the काव्य. If it is उभयालंकारसंसृष्टि, it will be present in शब्दs and अर्थ of the काव्य. **भेदेन स्थितिः** Separate existence

i. e. independent appearance. As we saw, this means that one अलंकार must not be organically connected with another, on the analogy of the तिल-तण्डुलs. [रुद्रट was the first to refer to this analogy as also the other : नीर-क्षीरन्याय of संकर.] **इष्टा** = स्मृता said to be.

वृत्तिः—एतेषां of the सूत्र explained as समनन्तरमेव उक्तस्वरूपाणां अलंकाराणां. **समनन्तरमेव** Refers to the 10th उल्लास and the 9th as well. In the tenth अर्थालंकारs were dealt with; in the ninth शब्दालंकारs. **यथासंभवं** According to the occasion or possibility : i. e. on some occasions we may get संसृष्टि of शब्दालंकारs only or of अर्थालंकारs only; and on others of both together. **संप्रदायप्रकाशिनी** construes **यथासंभवं** with शब्दभागे एव (for शब्दालंकारसंसृष्टि) and अर्थविषये एव (for अर्थालंकारसंसृष्टि). **अन्योन्यनिरपेक्षतया** भेदेन of the सूत्र explained. **एकत्र-शब्दभागे, अर्थविषये, उभयत्र अपि वा** Explains इह of the सूत्र. See explanation of **इह** given above. **एकार्थसमवायस्वभावा** Gives the propriety of the name संसृष्टि. It is so called because in essence it consists in a grouping (समवाय) (of figures) in the frame of the same idea. That is, all the diverse figures are there to embellish the one idea present in the वाक्य or श्लोक. [एकार्थे समवायः अलंकाराणाम्]. A more accurate word would have been संयोगः, as used by **रुय्यक**, to describe the mutual connection between the अलंकारs in संसृष्टि. समवाय strictly speaking means inseparable connection, while here between the अलंकारs the connection is separable.

St. 176. **वदनसौरभ** etc. Illustrates संसृष्टि of शब्दालंकारs. A lovely lady sends forth the tumult of her girdle. Construe :—वदनसौरभलोभ-परिभ्रमद्भ्रमरसंभृतशोभया अलकलोलदृशा अन्यया चलितया (सत्या) कलमेखलाकलकलः विदधे । **वदन......शोभया** whose beauty was heightened by the bees that hovered about in their greed of the fragrance of the lady's mouth. *v. l.* कुसुमसौरभ ... **अलकलोलदृशा** whose eyes moved with the dangling locks. **चलितया** etc. *i. e.* वनितया when she moved, the girdle tinkled. अन्यया वनितया.

Here there is यमक viz. लकलो / लकलो in *d*. अनुप्रास of भ्, म्, र्, in *ab*, and of ल् in *c*. So यमक being present in *d* and अनुप्रास in *abc*, the two are independent. As यमक and अनुप्रास are शब्दालंकारs, embodied in the same श्लोक (and also वाक्य), this is शब्दालंकारसंसृष्टि.

St. 177. **लिम्पतीव** etc. Illustrates संसृष्टि of अर्थालंकारs. *Vide* notes p. 35. St. 26.

Here in the first half, we have उत्प्रेक्षा; in the second, उपमा. Both are independent, one of the other. To wit, supposing we eliminate

the उपमा, असत्पुरुषसेवेव, the उत्प्रेक्षा will not suffer, or if we eliminate the उत्प्रेक्षा, the उपमा will not suffer. As उपमा and उत्प्रेक्षा are अर्थालंकारs, we have अर्थालंकारसंसृष्टि.

पूर्वत्र etc. **परस्परनिरपेक्षौ** clearly evident from the fact that यमक is present in *d*, while अनुप्रास is present in *abc*. **यमक** a शब्दालंकार. **काव्यप्रकाश** (IX) defines it as : अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः । यमकम्... i. e. there must be a *repetition* of the same set of syllables (लकलो-लकलो) in relation to different meanings (the first लकलो is connected with **कलकलो**; the second with **अलकलो**लदृशा). **दण्डिन्**'s is a more direct definition :—आवृत्तिं वर्णसंघातगोचरां **यमकं** विदुः।—यमक is the repetition of (गोचर) a set of syllables (वर्णसंघात). **अनुप्रासः—का. प्र.** (IX) defines it as : वर्णसाम्यमनुप्रासः . Alliteration, repetition of the same syllables. Note that the repetition must be of the consonants. If the vowels are not repeated, it does not matter. Thus म–मे–मा–मु will be अनुप्रास though the vowels are different. Read का. प्र. (वृत्ति) :—स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । **उत्तरत्र तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे** उत्तरत्र in St. 177. तथाविधे i. e. परस्परनिरपेक्षे. (See above.)

St. 178. सो णत्थि etc. Illustrates संसृष्टि of शब्दालंकार and अर्थालंकार. Compliment to the beauty of a lovely lass that has not so far found a suitable match and hence gads about! Sanskrit reading :– स नास्ति अत्र ग्रामे य एनां महमहायमानलावण्याम् । तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कमाणां निवार-यति ॥ **महमहायमानलावण्याम्** (*v. l.* आमोदमानलावण्याम्) whose grace is being celebrated. √ मह् to esteem highly. **हृदयलुण्ठाकी** Heart-robber. परिष्वक्कन्तीम् √ष्वक्क् to go. (1 A.)

Here there is अनुप्रास, of त्थ, ण and म in *abcd*. There is रूपक in हृदयलुण्ठाकी—Heart-robber. The अनुप्रास and रूपक are mutually independent. Hence it is शब्दार्थालंकारसंसृष्टि, अनुप्रास being शब्दालंकार and रूपक अर्थालंकार. Note that this is to be sharply distinguished from संकर (३) where we get a blend of शब्दालंकार and अर्थालंकार in the same पद.

अत्रानुप्रासो etc. **संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छंदसि वा समवेतत्वात्** And these two viz. अनुप्रास and रूपक are looked upon as combined because they are embodied in one sentence or one stanza (छंदस्). Above we saw how the limits specified for संसृष्टि are वाक्य or श्लोक. Here सो णत्थि.... णिवारेइ is one वाक्य and also one श्लोक. So one may with equal justice say that here is संसृष्टि because the two figures occur in the space of a वाक्य or छंदस् (=श्लोक). **समवेतत्वात्** As said above, संयुक्तत्वात् will be better. समवाय of figures is in evidence in संकर that follows.

६२—संकर

सकर is 'a blend', 'a compound', and the figure, in all its three varieties, has the feature of being a blend or compound of figures. In संसृष्टि, we had merely the combination of figures standing mutually distinct. In संकर, on the other hand, the different figures are not mutually distinct or independent. They are organically connected, one with the other, because here one figure actually goes into the very fabric of another, that is, forms its integral part. Thus here one figure could not be detached from the other, without impairing the other. Here is in evidence the क्षीर-नीरन्याय, according to the आलंकारिकs. Just as milk and water get blended inseparably, so the अलंकारs get blended inseparably in this figure. There is समवाय between them.

Three varieties of संकर :—(i) **अंगांगिभावसंकर :**—In the *first variety*, one figure is subservient (अंग) to the other which is principal (अंगिन्). To put it otherwise, one causes the other, as तन्तुs cause the पट. The अंगिन् cannot exist apart from the अंग; so here the principal अलंकार cannot isolate itself from the subsidiary one. The अंग, on the other hand, can exist apart from the अंगिन् and so the subsidiary figure *could* exist apart from the principal. But it must not be forgotten that, though the subsidiary can thus exist apart from the principal, it cannot do so without losing its grace which it derives *in its relation to* the अंगिन्. तन्तुs can exist apart from the पट, but when they exist apart, they cannot claim the grace they have when they go into the texture of the पट. Thus the अंग and अंगिन् in this variety are mutually dependent, one upon the other, for the resultant grace. The two (or more) अलंकारs may be अर्थालंकारs or शब्दालंकारs. [There cannot be अंगांगिभाव between a शब्दालंकार and अर्थालंकार].

(ii) **संदेहसंकर :**—The *second variety* of संकर comprehends those cases of अर्थालंकारs in which, due to the characteristics of two (or more) figures being present in the same stanza, we are in doubt as to which figure should be accepted to the exclusion of others. This variety arises owing to the absence of a determining circumstance for accepting one figure or excluding another. When such a circumstance is there, one figure is naturally accepted to the exclusion of the other and so no room is left for संदेह. **जयरथ** refers to and supports a view which questioned the validity of संदेहसंकर. What are given as संदेहसंकरs,

he says, reduce themselves to one particular figure and leave no room for संदेह. Read:—न चैतद् **अलंकारसार**कारादीनां मतम् । अलंकाराणां संदेहायोगात् ।......सर्वदा सर्वत्र सर्वान् प्रति च अलंकारलक्षणं प्रणयनम् । तथात्वे च संदेहो अयुक्तः । तस्य नियतदेशकालप्रमातृगतत्वात् । [See below].

(iii) **एकवाचकानुप्रविष्टसंकर**:—In the *third variety*, we find one शब्दालंकार and another अर्थालंकार in the body of the same पद. This is the limited scope assigned to this division in the का. प्र. वृत्ति, the सूत्र (एकत्र विषये) being vague on the point. Later आलंकारिक्स like रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित do not limit the scope of this variety to पद. Acc. to them, it occurs in एकवाचक, which may be पद or part of a sentence. The सूत्र in the काव्यप्रकाश—**स्फुटमेकत्र विषये** indeed supports this broad view of this variety. [See below at सू. ८६ and the वृत्ति thereon].

Thus we get the following scheme:—

संकर

- शब्दालंकारयोः (°राणां वा) अंगांगिभावे or अर्थालंकारयोः (°राणां वा) अंगांगिभावे
- अर्थालंकारयोः संदेहे
- एकपदानुप्रविष्टयोः शब्दार्थालंकारयोः (°लंकारेषु वा)

As we saw at संसृष्टि, संकर (अंगांगि) was included by भामह and दण्डिन् under their संसृष्टि. संदेहसंकर and एकवाचकानुप्रविष्ट संकर were not possibly conceived by them. उद्भट was the first to give संकर of which he gave four varieties. रुद्रट comprehended संसृष्टि under his संकर. He has nothing to correspond to the present divisions of the figure संकर. का. प्र. reduced उद्भट's four divisions to three, the fourth (एकवाक्यगत शब्दार्थालंकारौ) having been covered by संसृष्टि. रुय्यक admits the same varieties as का. प्र., but instead of एकपदप्रविष्ट संकर of का. प्र. (वृत्ति, not सूत्र), he gives एकवाचकप्रविष्ट संकर. विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित follow रुय्यक. जगन्नाथ has no संकर, evidently owing to the work having ended abruptly.

Essentials:—[क्षीरनीरन्यायेन संकीर्णाः अलंकाराः अत्र] (i) In the first variety, one अर्थालंकार must be subservient to another; or one शब्दालंकार must be subservient to another. [रुय्यक, however, rightly says that one शब्दालंकार cannot be subservient to another. See below.] (ii) In the second, for want of a conclusive circumstance, for accepting one figure (साधक) or for rejecting another (बाधक), there is an ambiguity

as to which of the two (or more) possible अर्थालंकारs should be accepted, since there are features that would justify the assumption of either. (iii) The second variety—संदेहसंकर–is possible only in the case of अर्थालंकारs. (iv) In the third variety, we have a शब्दालंकार and अर्थालंकार incorporated in the same शब्द (or group of शब्दs).

§ **सू. ८४. अविश्रान्ति** etc. Construe :—आत्मनि अविश्रान्तिजुषां अंगांगित्वं तु संकरः। Defines the first variety. **आत्मनि अविश्रान्तिजुषां** = आत्मनि अविश्रान्तानां = आत्मनि अस्वतंत्राणां those that are not self-sufficient, as they are in संसृष्टि, where the different figures are स्वतंत्र. **अंगांगित्वं** Relation as subsidiary (अंग = अनुग्राहक) and principal (अंगिन् = अनुग्राह्य). Some अलंकारs are subservient to some other which is the principal.

वृत्ति :—एते एव i. e. शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. **आत्मनि अनासादित-स्वतंत्रभावाः** आत्मनि अविश्रान्तिजुषां of the सूत्र explained. Are not in themselves independent, as in संसृष्टि. **परस्परं अनुग्राह्य-अनुग्राहकतां दधाति.** One is the अनुग्राह्य or principal in relation to which the others are अनुग्राहक or subservient. **संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्** The propriety of the name संकर explained. संकीर्यमाण i. e. where the figures are blended, one into the other. In संसृष्टि, they are संसृज्यमान. Thus the आलंकारिकs beginning with **रुद्रट** gave the analogy of क्षीर-नीर as applicable to संकर; while they had given तिल-तण्डुलन्याय in support of संसृष्टि. In संकर, to put it differently, there is समवाय between the अंग-अंगिन् figures. In संसृष्टि, there is संयोग between one figure and another. In brief, in संकर (particularly variety 1), one figure goes into the very structure of another.

St. 179. आत्ते सीमन्तरत्ने etc. Illustrates अंगांगिसंकर of two अर्थालंकारs. A paean addressed to a king by the poet. The fugitive women of the enemy are by robbers mulcted of all, save their pearl-necklaces, which appearing red with the ruddy hue of their lower lips are mistaken for strings of red berries by the robbers and, therefore, left untouched! Construe :—राजन्, अरण्ये इत्वरीणां त्वदरिमृगदृशां-मरकतिनि सीमन्तरत्ने आत्ते, हेमताटंकपत्रे हृते, झटिति मेखलायां लुप्तायां, मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते, शबराः बिम्बोष्ठकान्त्या शोणं हारं गुञ्जाफलानां स्रज इति (मत्वा) नैव हरन्ति। **इत्वरीणां त्वदरिमृगदृशां** Of the deer-eyed (i. e. lovely) women of your foes, that were fleeing. **इत्वर** √ इ. Fugitive. cp. the formations गत्वर √ गम्, सृत्वर √ सृ. **हेम-ताटंकपत्रे हृते.** After they had removed the golden earring. **ताटंकपत्र**—(ताटंक = ताडंक) Lit. Earring of the shape of a palm-leaf; earring in general. **मणि-तुलाकोटि** (f.) Jewelled anklets. [तुलां सादृश्यं कोटयते इति—what is beyond comparison in grace.] **शबर** Aborigines, wild tribes.

Here, the principal figure is भ्रान्तिमान् which arises due to the शबरs mistaking the हारs for गुञ्जाफलानां स्रजः. But this भ्रान्तिमान् would not have been there, if the हारs were not tinged red by the ruddy lustre of the lower lips of the women, which involves तद्गुण. Hence to भ्रान्तिमान्, तद्गुण is subsidiary, भ्रान्तिमान् being अंगिन्, तद्गुण its अंग. Hence अंगांगिभावसंकर of two अर्थालंकारs.

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य etc. अपेक्ष्य by depending upon. **तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तं** Though भ्रान्तिमान् has thus to depend upon तद्गुण for its existence, it does not mean that तद्गुण is absolutely independent. Because, even तद्गुण looks much more charming when it appears as an adjunct to the भ्रान्तिमान्, than it would have done had it stood alone. The तन्तु going into the texture of पट looks more graceful than when it stands by itself; **तदाश्रयेण = भ्रांतिमदाश्रयेण.**

St. 180. जटाभाभिः etc. Illustrates अर्थालंकाराणां अंगांगिसंकर of a more complex kind. The moon conceived as an anchorite. Construe :—जटाभाभिः भाभिः (उपलक्षितः), करधृतकलंकाक्षवलयः, वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः, भस्मापाण्डुः शशी परिप्रेंखत्तारापरिकरकपालांकिततले व्योम्नि पितृवने इव चरति। **जटाभाभिः भाभिः** (उपलक्षितः) with lustre that appears like matted hair. **करधृतकलंकाक्षवलयः** who has taken the rosary in the form of the spot by its कर (1. ray; 2. hand). **कलितवैराग्यविशदः** That appears clear owing to the immunity it is secured from ruddy hue. (By श्लेषः who appears serene with the immunity he has won from passions). **वैराग्य** 1. Immunity from the ruddy hue of evening twilight; 2. Immunity from the passions. **विशद** clarity of appearance, as applied to the moon. Serenity of mind, as applied to an ascetic. **वियोगिव्यापत्तेरिव** (who seems to have turned a recluse) as if owing to someone's death (व्यापत्ति) that has brought about separation (from him). [One turns a संन्यासिन्, due to the death of, and consequent separation from, someone dear to one.] The explanation by **उद्योत** :—वियोगिनः विषयाः तेषां व्यापत्तेः विनाशात् इव is too laboured. **परिप्रेंखत्** *etc.* The sky the surface of which is dotted with the skulls in the shape of the host (परिकर) of stars that are hanging about. परिप्रेंखत् Possibly refers to the flickering lustre of the stars. **पितृवन** = श्मशान. भस्मापाण्डुः भस्म इव आपाण्डुः as applied to the moon. The ascetic also is भस्मना आपाण्डुः white with ashes.

Here the **उत्प्रेक्षा**, वियोगिव्यापत्तेरिव, makes possible the **श्लेष**, कलितवैराग्यविशदः, because it accounts for वैराग्य (= संन्यास). This **श्लेष** with its emphasis on वैराग्य becomes possible also with the **उपमा**—जटाभाभिः भाभिः

and the **रूपक:** करधृतं यत् कलंकः एव अक्षवलयम्, because जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and thus serve to sustain the idea of वैराग्य. [**प्रदीप** takes श्लेष as अंग of the रूपक and उपमा. Not very cogent. जटा and अक्षवलय are symbols of वैराग्य and hence make a case for it. Thus they must be subsidiary to the श्लेष—कलितवैराग्य.] Thus here श्लेष is the अंगिन् and उपमा, रूपक and उत्प्रेक्षा are its अंगs. This श्लेष is further sustained by the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, which in its turn is supported by the उपमा, ताराणां परिकरः कपालानि इव. [Generally commentators take this as रूपक. But when we have पितृवने इव व्योम्नि, an उपमा, with प्राधान्य to उपमेय—व्योम्नि, the तारापरिकरकपालानि also must be उपमा, with प्राधान्य to तारापरिकर.] Thus here we get श्लेष as अंगिन् and उत्प्रेक्षा, उपमाs (जटाभिः भाभिः and पितृवने इव व्योम्नि), and रूपक (करधृत etc.) as अंगs in relation to it. To the उपमा, पितृवने इव व्योम्नि, the उपमा, तारापरिकरकपाल is subsidiary. [Could we not take the उपमा, ताराः कपालानीव as *caused by* पितृवने इव व्योम्नि, i. e. as अंगिन् in relation to the latter ? Possibly not. Greater prominence attaches to the crematorium than its details like skulls etc. So the poet's eye is on securing the effect viz. पितृवने इव व्योम्नि to which naturally तारापरिकरकपाल becomes subsidiary. It must be admitted, however, that in deciding अंगांगित्व one cannot be dogmatic. There is ample room for divergence between one assessment and another.]

पूर्ववत् as in St. 179.

कलंक एव......मुख्येऽपि उपचार एव शरणं स्यात् । We have seen above that कलंकाक्षवलय was interpreted as a रूपक (कलंकः एव अक्षवलयम्). Could we not take it as an उपमा (कलंकः अक्षवलयमिव)? For, we have seen already (Notes, p. 44.) how such compounds lend themselves to a double interpretation : as an उपमा and रूपक, unless there is some specific circumstance confining us to one of the two. Is there any such circumstance in the present case confining us to रूपक and रूपक alone ?

Yes. The adjective करधृत in करधृतकलंकाक्षवलयः is a circumstance that makes a case *for* रूपक and it happens like this.

करधृत aptly applies to अक्षवलय. Because we know that the rosary is carried in the hand. It does not apply *so aptly* to कलंक, since really speaking कलंक is not borne by the moon by its करs (rays) but on its form (मूर्ति). We thus see that करधृत applies better to अक्षवलय than to कलंक. To कलंक, करधृत will apply only secondarily, i. e. after कर is by a twist interpreted as मूर्ति, on the justification that कर (rays) and मूर्ति (form)

being close enough, one viz. कर is used to signify the other viz. मूर्ति. Taking this into consideration, we have to interpret कलंकाक्षवलय in such a way as would lay greater emphasis on अक्षवलय than कलंक. And this is done, when we interpret it as a रूपक. Because we have seen (p. 48 B. Notes) that in रूपक greater prominence attaches to the उपमान than to the उपमेय ; and here the उपमान being अक्षवलय is naturally brought into prominence when we interpret the compound as a रूपक (कलंकः एव अक्षवलयम्).

If, on the other hand, the compound were dissolved as an उपमा (कलंकः अक्षवलयं इव), greater prominence will attach to the उपमेय, कलंक, as the rule is that in उपमा, उपमेय is प्रधान. And, as we saw above, करधृत applies to it only secondarily (उपचार). So if we take कलंकाक्षवलय as an उपमा, the adjective will have to be given a twist and then made applicable to कलंक, the प्रधान thing.

As with रूपक, the adjective applies primarily to the प्रधान and with उपमा only secondarily, we have to prefer रूपक to उपमा. Because primary significance is always preferred to secondary. उपमा is thus ruled out. Thus करधृतत्व has helped us to prefer one figure to another.

करधृतत्वमेव साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते There are two kinds of प्रमाणs or probative circumstances that enable us to accept one figure to the exclusion of another. They are (i) साधकs, those that make a case *for* a particular figure and (ii) बाधकs, those that help us to reject a particular figure, thereby clearing the way for the acceptance of the other. (See below at § सू. ८५.) **अस्य हि ...... प्रसिद्धिः** Because (हि), if कलंकाक्षवलय (अस्य = कलंकाक्षवलयस्य) is taken as a रूपक, अक्षवलय becomes मुख्य, being the उपमान. And that viz. अक्षवलय is universally known as suited for being carried in the hand. **श्लेषच्छायया ...... उद्वहनात्** Since कलंक being उपमेय is प्रकृत, the adjective करधृत must apply to it also. But we find that it applies to कलंक secondarily. To begin with करधारण as applied to कलंक means रश्मिधारण (कर = rays). If in place of 'करधृत,' one were to use 'रश्मिधृत,' the statement would look incoherent, as कलंक is not held by रश्मिs. It *looks* coherent under the shadow of श्लेष ; because कर also means hand, and things are generally carried in the hand. Thus श्लेष first lends an appearance of plausibility to करधारण as applied to कलंक. And after करधृत is thus used in relation to कलंक, though really speaking कलंक is not करधृत, we interpret it secondarily (उपचर्य) as meaning मूर्तिधृत, on the justification that rays (कर) and figure (मूर्ति)

are close enough (प्रत्यासत्ति) to allow us to use one for the other. **प्रत्यासत्त्या** due to proximity ; as गङ्गा is used to convey गंगातट because the two are in proximity. **उपचर्य योज्यते** is interpreted secondarily. उपचर्य = उपचारेण = लक्षणया. **शशाङ्केन ...... उद्वहनात् :**—Explains करधारणं असदेव of the preceding sentence. The moon carries the कलंक on its body, not on its rays.

कलंकोऽ......उत्कटतया प्रतिपत्तिः—Because in उपमा, उपमेय is उत्कट or प्रधान. **न चास्य** (= **कलंकस्य**) **करधृतत्वं** etc. And as करधृत, as seen above, does not really (तत्त्वतः) apply to कलंक, but does so only secondarily, we shall be resorting to (शरणं) उपचार or a secondary way of interpretation even in the matter of the मुख्य viz. कलंक. [कलंक becomes मुख्य, if we take कलंकाक्षवलय as an उपमा.] **मुख्येऽपि** when we take it as रूपक, the उपचार has to be resorted to only in the matter of the अमुख्य (because कलंक the उपमेय becomes अमुख्य in रूपक). **एवंरूपः संकरः** i.e. अंगांगिसंकर. शब्दालंकारयोरपि above we saw how it featured in अर्थालंकारयोः or अर्थालंकारेषु.

St. 181. राजति तटीय etc. Illustrates शब्दालंकारयोः अंगांगिभावे संकर. Description of a mountain slope and a herd of elephants. Construe: अभिहतदानवरासा–अतिपाति–सारावनदा इयं तटी राजति। अविरतदानवरा, वनदा, सारा, गजता च यूथं अतिपाति। **अभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा** adj. of तटी. On which there is a noisy (साराव) river (नद), which flows rapidly (अतिपाति) and which (by its roar) beats the tumult (रास √रस् to sound) of demons. **गजता** A group of bull-elephants. **अविरतदानवरा** Eminent with its continuous ichor. **वनदा** (दो to cut) that fells trees. **सारा** Powerful. **यूथं अतिपाति** Looks after the herd very assiduously (अति).

Here we have यमक : दानवरासातिपातिसारावनदा—दानवरासातिपातिसारावनदा. Again, we have अनुलोम-प्रतिलोम, because दानवरासातिपातिसारावनदा, reads the same *both ways*. Read inversely, it gives the same effect as when read in due order.

Here, as the वृत्ति says, यमक and अनुलोम–प्रतिलोम in the two पादs are mutually dependent and hence we get अंगांगिभावसंकर of शब्दालंकारs.

रुय्यक rather justifiably criticises this view about शब्दालंकारs being related as अंग and अंगिन्. His argument seems to be that one शब्दालंकार cannot be subsidiary to another. Both remain mutually independent, when they appear in different places, or both are mutually dependent, when they appear in the same place, as in the present instance. When mutually dependent, one cannot be अंगिन् in relation to another. So cases of two शब्दालंकारs like this will come under संसृष्टि (if they occur in different places), or एकवाचकानुप्रविष्ट संकर, if they occur

in the same place : Read **रुय्यक** :—शब्दालंकारसंकरस्तु कैश्चिद् उदाहृतो यथा—'राजति तटीय .... वनदा'॥ अत्र यमक–अनुलोम–प्रतिलोमयोः शब्दालंकारयोः परस्परापेक्षत्वेन अंगांगिसंकर इति। एतत्तु न सम्यगावर्जकम्। शब्दालंकारयोः शब्दवदुपकार्य–उपकारकत्वाभावेन अंगांगिभावाभावात्। शब्दालंकारसंसृष्टिः तु अत्र श्रेयसी। ...... यद्वा अत्र शब्दालंकारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति तृतीयः संकरो ज्ञेयः।

Commentators like **प्रदीप** also hesitate to accept शब्दालंकारयोः अंगांगिभावे संकर. **माणिक्यचन्द्र** also seems to follow **रुय्यक.** Read : मिथो विवेकेन द्वयोरिह वृत्तेरभावात्। अपेक्षैव च परस्परं अनुग्राह्य–अनुग्राहकभावः। अथवा असौ अनुग्राह्य इति निर्णेतुमशक्यत्वे मिथः कापेक्षा शब्दालंकारयोः इति संसृष्टिः एव अत्र युक्ता। यद्वा शब्दालंकारद्वयस्य एकवाचकगतत्वे तृतीयः संकरः।

अत्र यमक etc. अनुलोम–प्रतिलोम This is a poetical feat consisting in giving a वाक्य or part of it or श्लोक in such words that they read alike both ways. The 9th उल्लास does not refer specifically to this variety of चित्रकाव्य. रुद्रट [५. ३] specifies it. **चित्रभेदः** चित्र obviously, शब्दचित्र. **परस्परापेक्षे** Mutually dependent. As it is not easy to decide which is अंग and which अंगिन्, they are indeed परस्परापेक्ष. See **मा. चं.** cited above. *Vide* **प्रदीप** also.

§ **सू. ८५. एकस्य च ग्रहे** etc. Defines संकर (२). Construe : न्यायदोषाभावात् एकस्य ग्रहे अनिश्चयः च (संकरः भवति।) **एकस्य** = एकालंकारस्य. **न्याय-दोषाभावात्** For want of a circumstance agreeable for the acceptance of one figure, or one which rules out the other figure. This variety occurs where the chances for figures more than one are equal and there is no न्याय or दोष that would help us to admit one only (एकस्य ग्रह) to the exclusion of the other. Note that संदेहसंकर is confined to अर्थालंकारs only. शब्दालंकारs cannot be confused, one with the other. The definition is borrowed practically *verbatim* from **उद्भट.** *Cp.* एकस्य च ग्रहे न्याय-दोषाभावे च संकरः।. न्याय (नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिः अनेन) is साधक or a circumstance that supports a particular figure. e. g. करधृत in St. 180. is साधक of रुपक. One cannot say with certainty whether उद्भट was the first to use this term in this sense in अलंकार. The same is true of दोष also. दोष is बाधक that rules out a particular figure and thus strengthens the claims of the other. [Note that when features of two or more figures are present in a stanza, a साधक circumstance supports a figure. A बाधक circumstance rules out one figure and thereby makes a case for the other. When neither of the circumstances is there, naturally there remains ambiguity as to the figure in the stanza and this is संदेहसंकर]

वृत्तिः—अलंकाराणां *i. e.* अर्थालंकाराणाम्. **समावेशेऽपि विरोधात्** The principle being that more than one अर्थालंकार cannot be present simulta-

neously in the same place. **सा. चू.** द्वयोरनेकेषां वा भूषणानां एकत्र वाक्ये छंदसि वा समावेशमात्रसद्भावेऽपि विरोधशंका न पार्यते प्रक्षालयितुं एकस्य अलंकारस्य गोचरं इतरः कथमाक्रामतु इति । विरोधश्च सहानवस्थानस्वभावः. **सं. प्र.** says that such अलंकारs, if they are allowed to stand in one place at the same time, set off each other. **न चैकतरस्य** etc. Nor is there any circumstance supporting the acceptance of one figure ; nor any circumstance ruling out the other figure, so that one of the two could *alone* be accepted. **समुच्चयेन संकरस्य एव आक्षेपात्** The copulative (च) in the सूत्र (एकस्य च etc.) indicates that this definition also continues the same figure संकर as was defined in the earlier सूत्र. The idea is : when the author uses च in the सूत्र, he indicates that he is continuing the theme of the preceding सूत्र. And as the preceding सूत्र defined one variety of संकर, this सूत्र also must be defining संकर of another variety. **समुच्चय** The copulative viz. **च** in the सूत्र, एकस्य **च.**

St. 182. **जह गहिरो** etc. Illustrates संदेहसंकर (समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा). The ocean is deep ; is rich in gems. But, alas ! its water is saline ! Sanskrit rendering :—यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः । तथा किं विधिना एष सुरसपानीयः न कृतः ॥ **सुरसपानीय** Of fresh water.

One may detect herein a समासोक्ति ; जलनिधि being प्रस्तुत and a patron of rough words अप्रस्तुत. Like the जलनिधि, the patron is रत्ननिर्भर (rich in jewels) and निर्मलच्छाय (of clean appearance). And like the जलनिधि he is not सुरसवाणीओ (सुरसवाणीक). Thus the विशेषणs alone being श्लिष्ट and the विशेष्य (जलनिधि) अश्लिष्ट, we have features of समासोक्ति, on the assumption that जलनिधि is प्रस्तुत.

But it may be also an अप्रस्तुतप्रशंसा, on the assumption that जलनिधि is अप्रस्तुत and a patron of rough words प्रस्तुत. [*Vide* Notes p. 91. अप्रस्तुतप्रशंसा vs. समासोक्ति.] As there is no circumstance supporting one figure or ruling out another, we here get संदेहसंकर.

विशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीतेः रत्ननिर्भर, निर्मलच्छाय and 'सुरसवाणीअ' are transparent enough to suggest a patron of rough words. **अब्धेः अप्रस्तुतस्य मुखेन** Through (मुखेन) अब्धि as अप्रस्तुत. **तत्समगुणतया** गुणs being रत्ननिर्भरत्व, निर्मलच्छायत्व and अ'सुरसवाणीअ'त्व.

St. 183. **नयनानन्द** etc. Illustrates संदेहसंकर of greater possibilities. Description of the moon-rise and the still undispelled darkness. *a* Construe : एतत् इन्दोः नयनानन्ददायि बिम्बं प्रसीदति । **निरुद्धाशं तमः** Darkness that has blocked the quarters.

This may be taken as (1) पर्यायोक्त, or (2) अतिशयोक्ति, or (3) रूपक, or (4) दीपक, or (5) तुल्ययोगिता, or (6) समासोक्ति, or (7) अप्रस्तुतप्रशंसा.

(1) Since moon stimulates passion, a reference to its rise may indicate that the time is well-suited for wooing! Its suitability is further heightened by the opportunities for privacy suggested by अविशीर्णं तमः! Thus the stanza may be taken as embodying पर्यायोक्त suggesting how the time is opportune for stimulating love (कामस्य उद्दीपकः कालः).

(2) Or it may be अतिशयोक्ति (१) in the first half. एतत् विम्बं may be मुख itself निगीर्ण by चन्द्र, as it is in अतिशयोक्तिः चन्द्रोऽयम्. In other words, here वदन may be अध्यवसित as इन्दुविम्ब.

(3) Or it may be रूपक in the first half, एतत् being taken as used for pointing out the मुख. So एतत् विम्बं will be as good as मुखं इन्दुविम्बम्. In other words, we have here the आरोप of the इन्दुरूप on मुख (तद्रूपारोप) and thus it may be a रूपक.

(4) Or it may be a दीपक, in the first half, एतत् standing for प्रकृत, मुख, विम्ब being अप्रकृत, and both being related to the same धर्म, प्रसीदति.

(5) Or it may be तुल्ययोगिता, in the first half, if एतत् (मुखं) and विम्ब are both प्रस्तुत, owing to the poet praising the मुख and इन्दु at nightfall (प्रदोषसमय).

(6) Or it may be समासोक्ति in the first half, if एतद् goes with विम्ब and एतद् विम्ब is प्रकृत, the विशेषणs of which viz. नयनानन्ददायि and प्रसीदति are transparent enough to suggest the अप्रकृत viz. मुख. Possibly a नायक's cajolery when he finds the मानिनी getting reconciled [**प्रदोषसमये विशेषणसाम्यात् आननस्य अवगतौ**; अवगतौ = व्यञ्जने suggestion. When, at nightfall, the face is suggested as the अप्रकृत, owing to the विशेषणs equally applying to both : इन्दु and मुख.]

(7) Or it may be अप्रस्तुतप्रशंसा in the first half, if विम्ब is अप्रस्तुत and मुख प्रस्तुत, and the reference is to an occasion (प्रस्ताव) when the face is regaining its serenity (नैर्मल्य) after having become कलुष with कोप.

As there is no conclusive circumstance to decide in favour of one figure, to the exclusion of others, this is again संदेहसंकर. **अयमेव** i.e. संदेहसंकर.

न्याय—दोष :—संदेहसंकर is occasioned because there is no decisive evidence for accepting one particular figure.

As seen earlier, this evidence may be of two kinds :—(i) न्याय = साधक; or (ii) दोष = बाधक.

(i) **न्याय (= साधक)** :—A particular circumstance may make for a particular figure. This is न्याय or साधक. In करधृतकलंकाक्षवल्य, we saw how करधृत supported रूपक. But when it makes for one figure, it does not mean that it rules out the other. To put it otherwise, because a circumstance is साधक of one figure, it does not mean, it is necessarily बाधक of another. Thus करधृत, though it is साधक of रूपक, is not still बाधक of उपमा. Because करधृत may make sense, though secondarily, in उपमा also [as we saw that करधृत will apply secondarily to कलंक].

(ii) **दोष (= बाधक)** :—A particular circumstance may rule out one figure and thereby strengthen the case of the other. This is बाधक. Thus in मुखचंद्रं चुम्बति, चुम्बति is बाधक of रूपक (मुखमेव चन्द्रः), because चुम्बति cannot apply to चन्द्र.

When a circumstance is बाधक of a particular figure, it is as a rule also साधक of another; e. g. चुम्बति in मुखचंद्रं चुम्बति which is बाधक of रूपक is साधक of उपमा (मुखं चन्द्र इव). When a circumstance is thus बाधक of one and साधक of another, the poetical convention is to describe it only as बाधक of the particular figure, though it is साधक of another. This is due to the universally acknowledged principle that negation is more emphatic than affirmation, and बाधक is negative in significance. Thus चुम्बति will be described as बाधक of रूपक and *not* साधक of उपमा, though it is so.

यत्र तु etc. **अवतारः** Presence. **एकतरस्य** *sc.* अलंकारस्य. **न संशयः** Doubt as to which figure to be accepted. **न्यायः** explained as साधक or अनुकूल i. e. a circumstance that is agreeable. **दोष** = बाधक = प्रतिकूल.

सौभाग्यं etc. Illustrates a साधक of one figure which is *not* बाधक of another. A tribute to the bright smile of a brilliant face. Construe :—ज्योत्स्नेव हासद्युतिः वक्त्रशशिनः सौभाग्यं वितनोति.

Here, when we are in doubt as to whether वक्त्रशशिन् is an उपमा or रूपक, the word हासद्युति comes to our help. हासद्युति primarily applies to वक्त्र. So वक्त्र in वक्त्रशशिन् must be प्रधान. This gives a clue to वक्त्रशशिन् being an उपमा, because in उपमा, उपमेय (viz. वक्त्र) is प्रधान.

Though thus हासद्युति is साधक of उपमा, it is not so unfavourable to रूपक. Because हासद्युति may also apply to शशिन्, though secondarily. It may be, by a twist, interpreted as smiling lustre and then apply to the moon. So हासद्युति, applying as it does, though not primarily, to शशिन् cannot be बाधक of रूपक.

मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिः मुख्यतया:—ज्योत्स्नेव हासद्युतिः is an उपमा; and hence the उपमेय—हासद्युति is प्रधान. **न तथा प्रतिकूला;** तथा shows that हासद्युति *is to some extent* प्रतिकूल and that is when taken in its primary significance. But it is not absolutely प्रतिकूल because in its secondary significance it may apply to the शशिन्.

वक्त्रेन्दौ तव etc. Illustrates the same viz. a साधक of one figure which is not बाधक of another. The propriety of giving one more instance probably consists in the fact that in the preceding instance we got उपमासाधक while here we get a रूपकसाधक. A tribute to the beauty of a नायिका's face. Construe: यत् तव वक्त्रेन्दौ सति अयं अपर: शीतांशु: अभ्युद्यत:. **अभ्युद्यत** Arisen.

Here when we are in doubt as to whether वक्त्रेन्दु is उपमा or रूपक, the word अपर: is decisive. अपर: applies primarily to इन्दु, because we speak of a *second* moon, in the light of another *moon.* This moon is naturally the इन्दु in वक्त्रेन्दु. Thus इन्दु becomes प्रधान. Hence it is साधक of रूपक (वक्त्रं एव इन्दु:), where the उपमान, इन्दु, becomes prominent.

Though अपर is साधक of रूपक, it is not बाधक of उपमा. Because अपर may secondarily apply to वक्त्र also. In so far as वक्त्र and moon are similar, there may be *some* propriety in looking upon the face as *second* to the moon. Though the author is not clear as to how अपर applies to वक्त्र, he seems to suggest that अपर is not powerful enough to be बाधक of उपमा. Commentators like **मा. चं.** and **प्रदीप** are at sea while explaining how अपर applies to मुख.

राजनारायणं etc. Illustrates a बाधक. Compliment to a king that he is closely embraced by लक्ष्मी. Construe:—लक्ष्मी: राजनारायणं त्वां निर्भरं आलिङ्गति. निर्भरं adv. closely.

Here, when we are undecided as to whether राजनारायण embodies an उपमा or रूपक, आलिंगति *rules out* उपमा; i.e. is बाधक of उपमा. Because, if we take राजनारायण as उपमा, राजा becomes मुख्य and the sentence would purport to mean that लक्ष्मी embraces राजा. This becomes an absurd position particularly when 'नारायण' (= विष्णु) is there in the compound. For is it not strange that लक्ष्मी should be supposed as embracing the king when there is the alternative before us to suppose that she embraces नारायण, her spouse? [**सदृशं प्रति** etc. It is improbable that the consort of one will embrace another, similar to her husband!]

Thus आलिंगति is बाधक of उपमा. Is it not साधक of रूपक ? It is, because आलिंगति goes well with नारायण. But though it is बाधक of one and साधक of another, the circumstance will be recognised as बाधक only of the particular figure.

पादाम्बुजं Illustrates another बाधक. The propriety of giving an additional instance consists in the fact that, in the preceding उदाहरण, we had उपमाबाधक; here we get रूपकबाधक. A prayer to the feet of अम्बिका to lead the speakers to success. Construe :—मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरं अंबिकायाः पादाम्बुजं नो विजयाय भवतु। **मञ्जु......मनोहरं** Charming with the sweet tinkling (शिञ्जित) of the anklets (मञ्जीर m. n.); **अंबिका** = पार्वती.

Here मञ्जीरशिञ्जित, not applying to अम्बुज, rules out रूपक. Though it is साधक of उपमा, owing to शिञ्जित applying to पाद, it is not so designated; it would be designated as बाधक of रूपक.

(**अम्बुजे**) **प्रतिकूलं** = बाधकं. **असंभवात्** Tinkling cannot refer to a lotus. **रूपकस्य बाधकं** *sc.* इति अभिधीयते. **न तु** etc. Though it (मञ्जीरशिंजित) suits the पाद, and therefore supports उपमा, it is not designated as साधक of उपमा. **विध्युपमर्दिनः** etc. Gives the reason why of two possible designations in such cases, the designation बाधक is preferred to साधक. बाधक is negative in effect. Negation is stronger than affirmation, because it sets at naught (उपमर्दिन्) the thing *affirmed* (विधि). We deny something that is affirmed and hence denial has greater force than affirmation. So when a circumstance denies something and affirms another, it is natural to designate it more on the basis of its capacity to deny than its capacity to affirm. Read **मा. चं.** :— प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायात्। साधकत्वापेक्षया बलिष्ठत्वेन उत्कटतया प्रतीतेः बाधकं प्रधानम्। **विध्युपमर्दिनः बाधकस्य** A बाधक because it sets at naught affirmation. **तदपेक्षया उत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः** Is felt with greater emphasis than साधक (तदपेक्षया = साधकापेक्षया). **एवं अन्यत्र सुधिभिः परीक्ष्यम्** The intelligent ones i. e. सहृदयs should scrutinise साधक and बाधक, on these lines, elsewhere also. **अन्यत्र** Elsewhere, i. e. in other cases of doubt about figures.

It is **जयरथ** following **अलंकारसार** who calls into question the validity of संदेहसंकर. What is an अलंकार, if not वाक्यार्थ ? And वाक्यार्थ must needs be free from ambiguity. If there is admitted a संदेह of अलंकारs, it would mean that the अर्थ is looked upon as संदिग्ध, and this is a poetical defect. This is their argument. Read **जयरथ** :—वाक्यार्थीभाव एव त्वलंकाराणां स्वरूपप्रतिष्ठापकं प्रमाणम्। न च उभयोरपि वाक्यार्थीभावः। विप्रतिषेधात्। संदिग्धश्च वाक्यार्थो दोष इत्यविवादः।

This school holds that ultimately there is bound to be a consciousness of one figure to the exclusion of another, if the काव्य is not दुष्ट.

This is also true of a doubt about उपमा and रूपक, they say. One must have sufficient acumen and one is sure to decide in favour of one figure to the exclusion of the other.

The school seems to think of what is possible only in theory and not practice. All later आलंकारिकs have recognised संदेहसंकर.

§ **सू. ८६. स्फुटमेकत्र** etc. Defines the third variety of संकर, known as एकपदप्रतिपाद्य संकर. Construe:—एकत्र विषये स्फुटं शब्दार्थालंकृतिद्वयं व्यवस्थितं च (संकरः भवति।) **एकत्र विषये** in the same place. Note that the सूत्र does not refer to एकस्मिन् पदे, as the वृत्ति does. Later आलंकारिकs, like रुय्यक, विश्वनाथ and अप्पय्यदीक्षित also follow the सूत्र when they recognise एकवाचकानुप्रविष्ट संकर. का. प्र. here reduces two varieties admitted by **उद्भट** to one. **उद्भट** had एकत्र वाक्ये शब्दार्थालंकारयोः संकर, and एकत्र वाक्यांशे शब्दार्थालंकारयोः संकर, for both of which का. प्र. invented एकविषयानुप्रविष्ट शब्दार्थालंकारयोः संकर which was the same as एक**वाचकानु**प्रविष्टसंकर of later आलंकारिकs. But later आलंकारिकs beginning with रुय्यक widened its scope to include two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs also, while **उद्भट** and का. प्र. confined it to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार present in the same place. [See below.] **स्फुटं** clearly. Not ambiguously as in संदेहसंकर. स्फुटं (निश्चयेन) stands in antithesis to अनिश्चयः of the preceding सूत्र. Note that when we have a शब्दालंकार and another अर्थालंकार, both are bound to be sharply marked off one from the other. **एकत्र विषये** The वृत्ति specifically confines the scope of विषय to पद. This naturally rules out एकस्मिन् वाक्ये शब्दार्थालंकारयोः संकर admitted by उद्भट. Because वाक्यगत संकर like this is not different from शब्दार्थालंकारसंसृष्टि. Though the वृत्ति is thus specific, the सूत्र is not so, because विषय, as used in the सूत्र, may be वाक्य or वाक्यांश. **शब्दार्थालंकृतिद्वयं** Note how the word द्वयं makes it clear that का. प्र., like उद्भट, conceived this variety as confined to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार. The varieties of two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs each, given by रुय्यक and others, were later innovations. **व्यवस्थित** That present themselves (in the same विषय.) **च** indicates that this too is a variety of संकर.

वृत्तिः—अभिन्न एव पदे Specifies the scope of एकत्र विषये of the सूत्र. This was quite necessary. Because विषय may also stand for वाक्यः and वाक्यगत शब्दार्थालंकारद्वय comes under संसृष्टि. Read **मा. च.**:—शब्दार्थवर्ति-अलंकार-संकरस्तु उद्भटोक्तः संसृष्टिरेव......। But पदे may be taken elastically to stand for वाक्यांश which may mean one पद or more, but *part* of a वाक्य—not the whole. **उद्भट**, as seen above, had वाक्यांश and, as the वृत्ति here interprets विषय of the सूत्र as एकपद, so **प्रतीहारेन्दुराज** explains वाक्यांश as

एकशब्द. Later आलंकारिकs are not clear as to whether वाक्य comes within the purview of their एकवाचकानुप्रविष्ट संकर. One thing is clear that वाक्यगत अलंकारs, standing independently, are nothing but संसृष्टि.

शब्दार्थालंकारौ i. e. one शब्दालंकार and one अर्थालंकार. **रुय्यक** and others admit varieties with two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs also. Thus राजति तटीयमभिहत etc. (St. 181.) is proposed by **रुय्यक** as illustrating एकवाचकानुप्रविष्टशब्दालंकारयोः संकर. It must be said to the credit of the सूत्र and वृत्ति here that, by confining the scope to एकपद and to one शब्दालंकार and one अर्थालंकार, this variety is sharply marked off from संसृष्टि. The varieties of two शब्दालंकारs and two अर्थालंकारs each recognised by रुय्यक, on the other hand, may be easily confused with संसृष्टि. **व्यवस्थां समासादयतः** व्यवस्थित of the सूत्र explained; present themselves.

St. 184. स्पष्टोल्लसत् etc. Illustrates एकपदप्रतिपाद्य संकर. The close of the day pictured as the closing of a lotus. Construe :—अथो स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकं श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलि दिवसारविंदं संचुकोच। **अथो** = अथ. स्पष्टोल्लसत् etc. adj. of दिवसारविन्दं. स्पष्टं उल्लसन्तः किरणाः एव केसराः यस्य; सूर्यबिम्बं एव विस्तीर्णकर्णिका यस्य. The lotus of day, of which the filaments are the rays shooting up conspicuously, and of which the ample pericarp (कर्णिका) is the orb of the sun. **श्लिष्टाष्ट** etc. adj. of दिवसारविन्दम्. श्लिष्टः अष्टदिशः एव दलकलापः; तस्य (^{o}कलापस्य) मुखे अवतारे बद्धा अंधकारः एव मधुपावलिः यस्य (दिवसारविन्दस्य). In which the row of bees in the form of darkness gets enclosed as it gets into (अवतार) the interior of the numerous tight petals in the form of the eight quarters. When the lotus closes, the bee gets enclosed therein. The lotus of day also enclosed the darkness.

Here in किरणकेसर, we have the शब्दालंकार अनुप्रास of क-क and र-र; and अर्थालंकार of रूपक—किरणाः एव केसराः. This is, therefore, संकर (३).

In सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकं also we have अनुप्रास of र्, ण, क and रूपक–बिम्बमेव विस्तीर्णकर्णिका. So in दिग्दलकलाप, we have अनुप्रास of द्-द् and ल्-ल्. These are two more cases of संकर (३). Thus, in all, we have three cases of संकर (३) in the stanza. Note that we have also समस्तवस्तुविषय रूपक here.

एकपदानुप्रविष्टौ : एकपद viz. किरणकेसर, सूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिक and दिग्दलकलाप.

§ **सू. ८७. तेनासौ** etc. Therefore (*i. e.* in view of the divisions given), it is threefold. **असौ** = संकरः. **त्रिरूपः** (1) अंगांगि or अनुग्राह्य–अनुग्राहक; (2) संदेह; (3) एकपदप्रतिपाद्य. **त्रिप्रकार एव** Only in three varieties. एव and the following प्रकारान्तरेण etc. are possibly meant to contradict the view of **रुद्रट** who said :—एषां तु चतुर्णामपि संकीर्णानां स्युः

अगणिताः भेदाः । (१०.२४) **प्रकारान्तरेण** etc. . It is not possible to classify (व्याकर्तुं) संकर in any other way, because that would give infinite varieties. See रुद्रट cited above. रुद्रट spoke of different varieties of संकर based on its embodying this figure and that. But this principle will give us innumerable varieties of संकर, (आनन्त्यात् तत्प्रभेदानाम्) as रुद्रट himself admitted. Hence, says our author, it is more convenient to divide the figure संकर in the way he has done.

इति प्रतिपादिताः Said with ref. to the figures in **उल्लास**s IX–X. In IX, there are शब्दालंकारs and in X अर्थालंकारs dealt with. What are उभयालंकारs? **सा. चू.** admits that they are not many [औभयिकानां अप्राचुर्येऽपि]. उभयालंकारs like श्लिष्ट परंपरित रूपक, श्लिष्ट समासोक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा, लाटानुप्रास (IX), पुनरुक्तवदाभास (**उ.** IX), श्लिष्ट विरोध etc. All अर्थालंकारs, it may be seen, will become उभयालंकारs if श्लेष enters into them. काव्यप्रकाश nowhere deals with उभयालंकारs as a class. **भोज** (in **स. कं.**) has a whole chapter on उभयालंकारs and they are none other than our अर्थालंकारs like उपमा. This is due to भोजs concept of उभयालंकार being broader. शब्देभ्यः यः पदार्थेभ्यः उपमादिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः कवीनां ताः उभयालंक्रियाः प्रियाः ॥ (**स. कं. ४.१.**). Judged by this standard, उपमा, in so far as it requires words like इव, or अपह्नुति requiring words like छल will be उभयालंकारs. [छलादिशब्दहेतुका अपह्नुतिप्रभृतयश्च —**सं. प्र.**]. In the following para, our author sets forth his view about उभयालंकारs.

कुतः पुनः etc. **कुतः पुनः......व्यवस्थाप्यते । :**—The आलंकारिकs have divided अलंकारs into three classes: those of शब्द, those of अर्थ, and those of both. An objector might question the validity of this threefold division. कार्यभेदात् कारणभेदः is the rule and since, what are divided as शब्दालंकारs, अर्थालंकारs and उभयालंकारs *equally* produce *the same effect* viz. of lending charm to poetry [तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे], the objector might urge that the threefold division [नियम *v. l.* प्रतिनियम] is unwarranted.

Our author refers the objector back to the principle that was enunciated in **उ.** IX, where it was stated that the classification of figures, excellences (गुण) and defects is governed by the principle of Presence-and-Absence [अन्वय व्यतिरेकौ]. In simpler words, it was laid down in **उ.** IX that an अलंकार will be शब्दालंकार, if it occurs when a particular शब्द or शब्दs *are* there, failing which it does not present itself. It would be अर्थालंकार if it occurs when a particular अर्थ or अर्थs *are* there failing which it does not appear. It will be उभयालंकार in case its presence or absence is determined by the particular शब्दs and अर्थs both.

उभयस्य i. e. शब्दस्य अर्थस्य च. **उक्तमत्र**: In उ. IX, while discussing श्लेष, मम्मट says :—ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभावात् अभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां च शब्दानां बन्धे अलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषः अर्थश्लेषश्च इति द्विविधोऽपि अयं अर्थालंकार-मध्ये गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालंकारः। उच्यते। **इह दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते**। **अन्वयव्यतिरेकौ एव प्रभवतः** The presence (अन्वय) and absence (व्यतिरेक) of शब्द and अर्थ are alone the determining factor in the classification (व्यवस्था) of अलंकारs, गुणs and दोषs as शब्दालंकारs, अर्थालंकारs etc. **निमित्तान्तरस्य अभावात्** For want of any other circumstance, to account for the classification. Others say, however, that it is not अन्वय-व्यतिरेक but आश्रय-आश्रयिभाव that governs this classification. [See below.] **ततश्च** etc. योऽलंकारः यदीयौ अन्वय-व्यतिरेकौ अनुविधत्ते स तदलंकारः A figure will pertain to that viz. शब्द, अर्थ or शब्दार्थ, whose presence and absence determine its own presence or absence. **अनुविधत्ते** follows, is governed by. **एवं च यथा** etc. **एवं च** i. e. judged by this standard of अन्वय-व्यतिरेक. **पुनरुक्तवदाभास** etc. पुनरुक्तवदाभास and परम्परितरूपक are शब्दार्थालंकारs because their presence or absence is determined by the presence or absence of शब्द and अर्थ both. **पुनरुक्तवदाभास** Semblance of Tautology. Dealt with in उ. IX. Defined as: पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा। एकार्थतैव......It consists in the use of two words, one of which appears tautologous (पुनरुक्त) but is not really so, since it is used in a sense other than the one that would make it tautologous; thus तनुवपुः is पुनरुक्तवदाभास, because तनुः and वपुः *appear* as synonyms; but here तनुः is used in the other sense of 'slender,' the meaning being 'one of slim body.' If तनु were to mean 'body', there would have arisen the पुनरुक्ततादोष or tautology. **पुनरुक्तवदाभास** can be of शब्द only or of शब्दार्थs together. In the present discussion, the reference is to the latter viz. शब्दार्थमूलक पुनरुक्त-वदाभास. तनुवपुः is शब्दार्थमूलक, because it depends on the use of particular *words* used in different *senses*. **परम्परितरूपक** Ref. is to श्लिष्ट परम्परितरूपकं like विद्वन्मानसहंस which also is उभयालंकार. [Vide Notes pp. 57–58.] **तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः** Just as परम्परितरूपक and पुनरुक्त-वदाभास are उभयालंकारs, so also अर्थान्तरन्यास based upon the use of a particular *word* like दाक्षिण्य (1. southerliness, 2. gallantry) in उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः। ननु **दाक्षिण्य**संपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः॥ (**दण्डिन्** का. २. १७४.) Trivendrum Edition has a reading **हि-शब्दहेतुकार्थान्तरन्यास**. We have seen [p. 166. Notes. Essential 7.] how **हि** features generally in अर्थान्तरन्यास. With this reading, it would seem that our author, like भोज, takes a broader view of उभयालंकारs. For, if an अर्थान्तरन्यास depending upon a word like **हि** becomes उभयालंकार, a श्रौती

उपमा depending upon इव and अपह्नुति depending upon छल etc. will be उभयालंकारs. With the other reading without हि viz. शब्दहेतुक etc., the view about उभयालंकारs becomes limited to those based on श्लेष. Because पुनरुक्तवदाभास, श्लिष्टपरंपरित रूपक and शब्दहेतुकअर्थान्तरन्यास: all have शब्दश्लेष in them. Of the two readings, 'शब्दहेतुक' appears preferable. The idea in काव्यप्रकाश about उभयालंकार is confined to cases having शब्दश्लेष in them. And so शब्दहेतुक अर्थान्तरन्यास refers to such as is based on श्लेष. **अर्थस्य** etc.: परंपरितरूपक, अर्थान्तरन्यास based on हि etc., though उभयालंकारs, are dealt with as अर्थालंकारs (वाच्य = अर्थ) because it is the strikingness of sense that is conspicuous in them. पुनरुक्तवदाभास is dealt with among शब्दालंकारs—not वाच्यालंकारs. **वस्तुस्थितिं अनपेक्ष्यैव** i. e. though, as a matter of fact, they are उभयालंकारs, they have found a place among अर्थालंकारs, without regard for actual facts. वस्तुस्थिति is that they are उभयालंकारs.

योऽलंकारः etc. We have seen that, acc. to the view of our author, शाब्दत्व etc. of अलंकारs is governed by अन्वय-व्यतिरेक. This view is somewhat different from the view of others who say that शाब्दत्व etc. is determined by आश्रय-आश्रयिभाव and not अन्वय-व्यतिरेक. They say that a शब्दाश्रित अलंकार is शब्दालंकार, अर्थाश्रित is अर्थालंकार ; उभयाश्रित is उभयालंकार.

Our author does not openly call into question the validity of आश्रयाश्रयिभाव as a principle of division. He only suggests that even in आश्रयाश्रयिभाव, अन्वय-व्यतिरेक does assert itself. His argument seems to be that when the other school says, that in शब्दालंकार, for instance, शब्द is आश्रय, does it not suggest that the figure will be there if the आश्रय *is* there ; and the figure will not be there, if the आश्रय *is not* there? Is this not अन्वय-व्यतिरेक of a particular type (विशिष्ट)? So, closely scrutinised, even the आश्रयाश्रयिभाव of the other school becomes अन्वय-व्यतिरेक of a special class. This proves, therefore, how अन्वय-व्यतिरेक is a principle *broad enough* to comprehend आश्रयाश्रयिभाव and that is why it should be accepted, urges the काव्यप्रकाश. **योऽलंकारः यदाश्रितः** *e. g.* यः अलंकारः शब्दाश्रितः स शब्दालंकारः । **तदाश्रयणमन्तरेण** = अन्वय व्यतिरेकाश्रयणमन्तरेण. **यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्** :—It is more cogent (ज्यायान्) to distinguish the different classes of figures from each other on the basis of अन्वय-व्यतिरेक as already given in उ. IX. **व्यतिरेक = भेदः ।**

Relation between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक :—On the face of it, the two appear to be almost identical relations. Just as between तन्तुs and पट, there is आश्रयाश्रयिभाव, तन्तु being आश्रय, पट आश्रयिन्, so also there is अन्वयव्यतिरेक that determines their relation, the अन्वय or व्यतिरेक of तन्तुs determining the अन्वय-व्यतिरेक of पट. And when it is borne in

mind, that आश्रय-आश्रितs are here *inseparably* related (e. g. शब्दालंकार is so because inseparably connected with शब्द), and not separably connected as in the case of देवदत्त the आश्रित and गृह the आश्रय, the difficulty of distinguishing between आश्रयाश्रयिभाव and अन्वयव्यतिरेक becomes obvious. Just as अन्वय-व्यतिरेक determines the causal relation between two things, so आश्रयाश्रयिभाव determines it. This shows the futility of the suggestion made by **रुय्यक** and endorsed by **जयरथ** when they say that अन्वयव्यतिरेक features in causation, आश्रयाश्रयिभाव features in location. **जयरथ** misses the point when he gives the analogy of कर्णभूषण. कर्णभूषण, he argues, is so called not because it is governed by the अन्वय-व्यतिरेक of कर्ण but because its आश्रय is कर्ण. The instance is fallacious. When शब्दालंकार is so called, it is because it is *made of* शब्द and that is the idea underlying आश्रयाश्रयिभाव in अलंकार, as पट is made of तन्तुs and is therefore described as तन्त्वाश्रित. Whereas कर्णालंकार is not *made of* कर्ण, so that it could be **कर्णाश्रित** *in the same sense* in which शब्दालंकार is शब्दाश्रित. The relation between them is not inseparable as that between शब्द and शब्दालंकार.

Read **रुय्यकः**—लोकवदाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदलंकारनिबन्धनम्। अन्वयव्यतिरेकौ तु तत्कार्ये प्रयोजकौ। न तदलंकारत्वे। तदलंकारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रौतोपमादेरपि शब्दालंकारत्वप्रसंगात्। तस्मादाश्रयाश्रयिभावेनैव चिरन्तनमतानुसृतिरिति भद्रम्।. See **जयरथ's** comments:—लोके हि योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलंकारतयोच्यते, यथा कुण्डलादिः कर्णाद्याश्रितः तदलंकारः। एवमिहापि शब्दाद्याश्रितस्तदलंकार इति सिद्ध एव विषयविभागरूपः प्रतिनियमः। यत्तु अन्यैः अन्वयव्यतिरेकौ तदलंकारनिबन्धनत्वेनोक्तौ तदयुक्तमेवेत्याह—अन्वयेति। एवं हि श्रौतोपमायां इवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुवर्तनात् तत्कार्यमेव, न पुनः तदलंकारत्वम्। तस्याविशेषात्। अर्थस्य पुनः अलंकृतत्वात् तदलंकारत्वमेव युक्तमिति तात्पर्यार्थः। **जयरथ** says elsewhere:—न पुनः अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। ताभ्यां हि यस्य यद्धेतुकत्वं तस्य तत्कार्यत्वं स्यान्न पुनः तदलंकारत्वम्।.........लोके हि यथा कर्णाश्रितकुण्डलादिः कर्णालंकार उच्यते न पुनः सुवर्णकारणहेतुत्वात् तदलंकारः।

Note that there is no force in the suggestion that if अलंकारs were to be governed by अन्वय-व्यतिरेक, श्रौतोपमा will be शब्दालंकार, because it depends on इव. This objection is pure sophistry, because श्रौतोपमा, really speaking, is not determined by the presence or absence of the *word* इव. It is determined by the अन्वय-व्यतिरेक of the *sense* of इव and so we can have श्रौतोपमा even with वा used in the sense of इव. How could one pretend then that श्रौतोपमा will be शब्दालंकार because of इव etc. ?

From this discussion, it will appear that अन्वयव्यतिरेक and आश्रयाश्रयिभाव are practically the same. **उद्भट** seems to have been the first to sponsor आश्रयाश्रयिभाव, though indications of this are not to be found in his काव्यालंकार. **जयरथ** says that this आश्रयाश्रयिभाव has been developed in detail by **राजानकतिलक** in **उद्भटविवेक** [Read :—एतच्च उद्भटविवेके राजानकतिलकेन सप्रपञ्चं उक्तं इति ग्रन्थविस्तरभयान्नेह अस्माभिः प्रपञ्चितम्]. काव्य-प्रकाश seems to be

referring to and contradicting this view, proposing अन्वय-व्यतिरेक instead. As we saw, रुय्यक is for आश्रयाश्रयिभाव. विश्वनाथ and जगन्नाथ are non-committal. अप्पय्यदीक्षित's view could be tentatively guessed by looking to the fact that सभंग and अभंगश्लेष are both taken by him as अर्थालंकारs. Does it mean that he was for आश्रयाश्रयिभाव? He refers to चित्रमीमांसा on the point. But unfortunately the extant portion of the work does not contain श्लेष. Read : **वैद्यनाथ तत्सत्** :—उत्प्रेक्षाग्रन्थानन्तरं चित्रमीमांसा न क्वापि दृश्यते ।

अलंकारदोषs

काव्यप्रकाशकार, after having dealt with the शब्दालंकारs and अर्थालंकारs, proceeds to tackle the question of अलंकारदोषs. Corresponding to the शब्दालंकारs and अर्थालंकारs, it is possible to have शब्दालंकारदोषs and अर्थालंकारदोषs. And going back to the days of **भामह** and **दण्डिन्** we do find आलंकारिकs attempting to ascertain the दोषs of figures. **भामह** refers to **मेधाविन्**'s view about seven उपमादोषs :—हीनतासंभवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः । उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥ त एते उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः । (**भा. अ.** २.३९-४०)—(1) हीनता ; (2) असंभव ; (3) लिङ्गभेदः ; (4) वचनभेदः ; (5) विपर्ययः ; (6) उपमानाधिकत्वं , (7) उपमानासदृशता. **भामह** is critical of some of them. **दण्डिन्** only makes a passing reference to and criticises लिङ्गवचनभेद and हीनता and अधिकत्व in उपमा. **रुद्रट** admitted four उपमादोषs (1) सामान्यशब्दभेद, (2) वैषम्य, (3) असंभव, (4) अप्रसिद्धि in place of मेधाविन्'s seven. **वामन** admits six उपमादोषs, almost on the lines of मेधाविन्. They are (1) हीनत्व (2) अधिकत्व, (3-4) लिङ्ग-वचनभेद, (5) असादृश्य, (6) असंभव.

When the **काव्यप्रकाशकार** refers to उपमादोषs, he seems to refer to practically the same दोषs as were discovered by **मेधाविन्**. But it is not clear as to who was responsible for stating the अनुप्रासदोषs, which काव्यप्रकाश discusses. It seems likely that some earlier आलंकारिक had referred to them when we take into consideration the names given to them : प्रसिद्ध्यभाव, वृत्तिविरोध, वैफल्य, which seem to have tradition behind them. The दोष of यमक viz. पादत्रययमन may be of the discovery of the का. प्र. **दण्डिन्**'s different varieties of यमक actually include one based upon पादत्रययमन. And का. प्र. alone seems to condemn it. The दोषs in उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, and अप्रस्तुतप्रशंसा are again likely to be of the discovery of the का. प्र. ; because no conventional name was given to these दोषs.

Whatever be the दोषs, of शब्दालंकार or अर्थालंकार, the काव्यप्रकाश proves that they are ultimately the same as शब्ददोषs or अर्थदोषs, and thus no separate अलंकारदोषs need be admitted, according to it.

Note the following scheme :—

अलंकारदोषाः

अलंकार	अलंकारदोष	उदाहरण	By whom the दोष was mentioned.	शब्ददोष or अर्थदोष to which the अलंकारदोष is reducible
शब्दालंकार (अनुप्रास ३, यमक १) — (I) अनुप्रास [३ दोषs.]	A प्रसिद्ध्यभाव	St. 185. चक्री चक्रारपंक्ति etc.	?	प्रसिद्धिविरुद्धता
	B वैफल्य	St. 186-187. भग तरुणि etc.	?	अपुष्टार्थत्व
	C वृत्तिविरोध	St. 188. अकुण्ठोत्कण्ठया etc.	?	प्रतिकूलवर्णता
(II) यमक [१ दोष]	पादत्रययमन	St. 189. भुजंगमस्येव etc.	? काव्यप्रकाश	अप्रयुक्तत्व
अर्थालंकारs (उपमा १३, उत्प्रेक्षा २, समासोक्ति १, अप्रस्तुतप्रशंसा १) — (I) उपमा [६ उपमानदोषs]	A उपमानस्य जातिन्यूनत्व	चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।	विपर्यय of मेधाविन् as understood by नमिसाधु [रु. ११.२४]	अनुचितार्थता
	B उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व	वह्निस्फुलिंग इव भानुरयं चकास्ति ।		,,
	C उपमानस्य जात्यधिकत्व	St. 190. अयं पद्मासना etc.	हीनत्व and अधिकत्व of वामन.	,,
	D उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व	St. 191. पातालमिव etc.		,,
	E धर्मस्य न्यूनत्व	St. 192. स मुनिर्लाञ्छितः etc.	हीनता of मेधाविन् and वामन.	हीनपदत्व

	F धर्मस्य अधिकत्व	St. 193. स पीतवासा etc.	अधिकता of मेधाविन् and वामन.	अधिकपदत्व
[५ साधारणधर्म-दोषs]	A उपमानोपमेययोः लिंगभेदात्	चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि	लिंगवचनभेद of मेधाविन् and वामन	भग्नप्रक्रम
	B उपमानोपमेययोः वचनभेदात्	सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ।	,, ,, ,,	,,
	C उपमानोपमेययोः कालभेदात्	St. 195. अतिथिं etc.	?	,,
	D उपमानोपमेययोः पुरुषभेदात्	St. 196. प्रत्यग्रमज्जन etc.	?	,,
	E उपमानोपमेययोः विधिभेदात्	गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः	?	,,
[असादृश्य]		ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।	मेधाविन् and वामन	अनुचितार्थता
[असंभव]		St. 197. निपेतुरास्यादिव etc.	,, ,,	,,
(II) उत्प्रेक्षा	A इवादीनां संभावने अशक्तिः	St. 198. उद्ययौ etc.	? काव्यप्रकाश	अवाचकत्व
[२ दोषs]	B समर्थनाय अर्थान्तर-न्यासोपादानस्य निर्विषयत्वं	St. 199. दिवाकरात् etc.	? ,,	अनुचितार्थता
(III) समासोक्ति [१ दोष]	उपमानस्य अनुपादेयता	St. 200. स्पृशति etc.	? काव्यप्रकाश	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.
(IV) अप्रस्तुत-प्रशंसा [दोष १]	उपमेयस्य अनुपादेयता	St. 202. आहूतेषु etc.	? काव्यप्रकाश	अपुष्टार्थता or पुनरुक्तता.

§ **सू. ८८. एषां दोषाः** etc. Construe: एषां यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन दोषाः उक्तेषु अन्तर्भवन्ति इति न पृथक् प्रतिपादिताः। **एषां** *i. e.* of शब्दालंकारs and अर्थालंकारs. **संभवन्तोऽपि केचन दोषाः** अपि shows that the author admits that अलंकारदोषs are possible; but his contention is that they can well come under शब्ददोषs or अर्थदोषs. **केचन दोषाः** See the scheme given above. **उक्तेषु अन्तर्भवन्ति** They can be comprehended by those शब्ददोषs and अर्थदोषs already specified in उ. VII. See the scheme. **न पृथक् प्रतिपादिताः** In the earlier works, **भामह** only referred to **मेधाविन्**'s seven उपमादोषs. **दाण्डिन्** seems to casually refer to three or four of the same दोषs. **उद्भट** has no अलंकारदोषs. **वामन** has only उपमादोषs on the lines of मेधाविन्. **रुद्रट** has four दोषs of his own. So it is evident that neither भामह, nor दण्डिन्, nor was उद्भट interested in अलंकारदोषs. And when the **काव्यप्रकाशकार** reduces the so-called अलंकारदोषs to शब्ददोषs or अर्थदोषs, he seems to be following in the footsteps of his redoubtable predecessors.

शब्दालंकारदोष

वृत्ति:–Two शब्दालंकारs referred to: अनुप्रास and यमक.

I अनुप्रासदोषs

(i) **प्रसिद्ध्यभाव**—Absence of established usage or convention. प्रसिद्धि is convention. When, therefore, something unwarranted by convention happens to be stated, only to secure an alliterative effect, we get the दोष, प्रसिद्ध्यभाव, of अनुप्रास. This is reducible to प्रसिद्धिविरुद्धता here an अर्थदोष in उ. VII (though it is also a शब्ददोष).

St. 185. **चक्री** etc. Illustrates प्रसिद्ध्यभाव of अनुप्रास. A benedictory stanza addressed to the chariot of the sun. Construe:–यस्य (रथस्य) चक्रारपंक्तिं चक्री स्तौति; यस्य हरीन् हरिः अपि स्तौति; यस्य धूर्ध्वजान्तात् धूर्जटिः स्तौति; यस्य अक्षं नक्षत्रनाथः स्तौति; यस्य अरुणं वरुणः स्तौति; यस्य कूबराग्रं कुबेरः स्तौति; यस्य रंहः सुराणां संघः स्तौति; सः जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य अहिमरुचेः (सूर्यस्य) स्यन्दनः प्रीतिप्रसन्नः (सन्) वः अवतात्। **चक्रारपंक्तिं** wheel and numerous spokes (अर m.) Read 'wheel' for 'wheels' in the Translation. Sun's chariot has got one wheel only. **चक्री** विष्णु. **हरीन्** The seven bay steeds of सूर्य. **हरिः** इन्द्र. **धूर्ध्वजान्त** The top of the yoke-banners. **धूर्जटिः** = शिव [धूर्-भारभूता जटिः (जटा) यस्य]. **अक्ष** (m.) axle. नक्षत्रनाथ = चन्द्र. **यस्य अरुणं** अरुण is सूर्य's सारथि. **कूबराग्र** – कूबर (m. n.) The pole of the chariot, to which the yoke is fixed. **रंहः** (Accu. Sing. रंहस् n.) Speed. **प्रीतिप्रसन्न** Pleased due to gratification. जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य can be better taken as qualifying अहिमरुचेः than यस्य (रथस्य). The Translation takes the latter.

Here the different gods are pressed into the service of the chariot only with an eye on the अनुप्रास resulting therefrom. There

is अनुप्रास of अम्-अम् in रंहः and संत्रः also. To take an instance, विष्णु is described as praising the wheel etc. simply to secure the अनुप्रास of चक्री-चक्र...विष्णु and others are not प्रसिद्ध, in पुराणs, महाभारत (= इतिहास) etc., as being स्तोतृs of the सूर्यरथावयवs.

कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः Uniform praise with particular gods as subjects and particular chariot-parts as objects. [प्रतिनियमः Uniformity]

(ii) **अनुप्रासस्य वैफल्य**, i. e. futility of alliteration, arises where alliteration does not lend any charm to the theme. This is reducible to अपुष्टार्थता—an अर्थदोष. अपुष्टार्थता is irrelevancy. यस्य अनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानः अर्थः न बाध्यते. To have futile alliteration means to base it on words that do not bear upon the central theme; and this is the same as अपुष्टार्थता.

Sts. 186–187. भण तरुणि etc. Illustrates वैफल्य of अनुप्रास. युग्म. A disappointed lover expresses his annoyance when the नायिका goes to the house of her beloved. Construe:–आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि, सल्लीलोल्लापिनि तरुणि, भण, यदि त्वं रमणमन्दिरं गच्छसि तदा अरुणचरणे अनणुरणन्मणिमेखलं अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं तव परिसरणं मे किं अकारणं रणरणकं कुरुते। **आनन्द** etc. You whose face is charming like the moon that diffuses delight. **सल्लीलोल्लापिनि** speaking very gracefully. **अविरत** etc. with the sweet anklet tinkling constantly. **परिसरण** = Movement. **रणरणकं** (m. n.) anxiety, worry. The stanza is given in **रुद्रटालंकार** [२. २२–२३.]

Here the author of का. प्र. suggests that the अनुप्रास does not contribute to the charm of the वाच्य = अर्थ, and hence it is अपुष्टार्थता. **वाच्यस्य**=अर्थस्य. **विचिन्त्यमानं चारुत्वं** charm that could be imagined. From Ed. reads: **विवेच्यमानं** charm that could be discerned.

Here the **का. प्र.** criticizes as faulty that very instance which **रुद्रट** gives to illustrate मधुरा वृत्ति of अनुप्रास. And looking to the stanzas, the criticism appears unjustifiable. आनन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि, सल्लीलोल्लापिनि, अनणुरणन्मणिमेखलं, अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं are अनुप्रासs that are embodied in words that are significant enough to bear on the central theme viz. औत्सुक्यवर्धन. The same is true also of the line परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते. Looking to this criticism one is reminded of दण्डिन्'s criticism of अनुप्रास which he says brings about पारुष्य and शैथिल्य of composition. अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते।—says **दण्डिन् १. ६०. अपुष्टार्थतैव** etc. Construe: अनुप्रासस्य वैफल्यं अपुष्टार्थता एव।

(iii) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध. वृत्तिs are styles, modes. **रुद्रट** speaks of पञ्च वृत्तिs of अनुप्रास (२. १९.) अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध, therefore, amounts

to the employment of such alliteration as is not in tune with the theme. Particular themes demand particular types of अनुप्रासs, soft or hard. **मम्मट** illustrates such रसाननुगुण अनुप्रास in **उ.** VII. Soft अनुप्रास will tone down वीररस; and hard अनुप्रास will appear jarring in शृंगार. Such वृत्तिविरोध of अनुप्रास is reducible to प्रतिकूलवर्णता, acc. to **का. प्र.** प्रतिकूलवर्णता is a शब्ददोष. It consists in the use of syllables that are not suited for particular रसs. रसाननुगुणं प्रतिकूलवर्णम्. Note that the name वृत्तिविरोध, as given to the defect, leaves an impression of being traditional.

St. 188. अकुण्ठोत्कण्ठया etc. Illustrates अनुप्रासस्य वृत्तिविरोध. A lover's request to the go-between, to bring about his meeting with the नायिका. Construe:—हे कलकण्ठि, अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठं पूर्णं मां क्षणं कम्बुकण्ठ्याः कण्ठे कुरु । कण्ठार्तिमुद्धर (च)। **कलकण्ठि** addressed to the दूती. An apt epithet for those *messengers* of love. Once अग्निमित्र talks of the दूती, बकुलावलिका, as मधुररवा परभृतिका ! **अकुण्ठोत्कण्ठया आकण्ठं पूर्णं मां** me who am filled to the brim with irresistible (**अकुण्ठ**) yearning. **क्षणं** for a moment. **कम्बुकण्ठ्याः कण्ठे कुरु** Give me an opportunity for the कण्ठाश्लेष of that lovely lady. **कम्बुकण्ठी** = कम्बुग्रीवा whose neck in whiteness and bulging shape resembles the conch (कम्बु m.). **कण्ठार्ति** i.e. कण्ठाश्लेषौत्सुक्य The eagerness for embrace and the consequent uneasiness. **उद्धर** rid (me) of.

Here there is the अनुप्रास of the harsh **ठ**, which is ill-suited for the delicate love-making! This, which others (?) style as वृत्तिविरोध is none else than प्रतिकूलवर्णता i. e. use of syllables out of tune with the prevailing sentiment.

अत्र शृंगारे The शृंगार in the stanza is too patent. **परुषवर्णाडम्बरः** the pompous use of the harsh syllables viz., **आडम्बर** suggests that such syllables become an encumbrance. ट-वर्ग was always looked upon as ill-suited for producing a delicate effect like शृंगार. Note how रुद्रट excludes टवर्ग from प्रौढा वृत्ति :—अन्त्य-टवर्गान् मुक्त्वा (२. २४.). **पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते** Is found inconsistent with शृंगार, in the way already given in **उ.** VII, where मम्मट gives different illustrations to show how certain syllables are not in tune with certain रसs. **अकुण्ठोत्कण्ठया** also figures there as an illustration of प्रतिकूलवर्णता in शृंगार. **अत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः** Here what is looked upon as वृत्तिविरोध is प्रतिकूलवर्णता itself.

II यमकदोष

यमक is, as we saw, a वर्णसंघात repeating itself in different senses. लकलो/लकलो was यमक in St. 176. Here the अलंकारदोष of having the यमक in three out of four quarters of a stanza is brought under the दोष of अप्रयुक्तत्व.

पादत्रयगतत्वेन यमनं To put it in three out of four quarters of a stanza. It should be noted that of the several varieties of यमक recognised as poetical, in **काव्यादर्श ३**, one actually consisted in पादत्रययमन. *cp*. the instance **करेण** ते रणेष्वन्त**करेण** द्विषतां हताः। **करेणवः** क्षरद्रक्ता भान्ति सन्ध्यावना इव॥ काव्यादर्श. ३. २६. And this very class of यमकs comes to be condemned here. **अप्रयुक्तत्वं दोषः** It may be a शब्ददोष or अर्थदोष. It consists in the use of words etc. not generally in use. It is explained in **उ**. VII as तथा आम्नातमपि कविभिः न आदृतम्—What is not in poetical vogue, though it may have the sanction of ancient authorities. पादत्रययमन may have the sanction of **दण्डिन्** and others, but it is not in vogue and so is अप्रयुक्त, says the **काव्यप्रकाश**.

St. 189. भुजंगमस्येव etc. Illustrates यमकस्य पादत्रययमन. The wily lure away the heart of men and bring them into troubles. *a* **भुजंगमस्येव** etc. like a snake's jewel that is full of lustre. **सदम्भाः** Nom. Sing. सत् अम्भः (= तेजः) यस्य. *cp*. Marathi पाणीदार. *b* **ग्राहावकीर्णेव** etc. Like a river that has good water but is infested by crocodiles. **सदम्भाः** Nom. Sing. Fem. सदम्भस् = साधुजला. *cd*. Construe:—सदम्भाः दुरन्ततां निर्णयतः अपि जन्तोः चेतः प्रसभं कर्षन्ति. The wily ones (स + दम्भ) lure away the heart of a person (जन्तु) even when he realises that they would lead him to disaster (दुरन्तता).

Here the वर्णसंघात viz. सदम्भाः repeats itself in three (*abd*) out of four पादs. This is अप्रयुक्तत्व of यमक, since it is not a fashion to have यमकs in three out of four quarters. Though, as said above, दण्डिन् had त्रिपादयमकs, there is surely some sort of abruptness when the यमक occurs like this.

अर्थालंकारदोषs

Four अर्थालंकारs referred to:—उपमा, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, अप्रस्तुतप्रशंसा.

१—उपमादोषs (१३)

The उपमादोषs discussed are mostly those which **भामह** described as discovered by मेधाविन् whom **वामन** also followed. See the scheme given above.

(i) **उपमानस्य जातिन्यूनत्व.** It consists in the उपमान being inferior *in class* to the उपमेय. काव्यप्रकाश says that this दोष is reducible to अनुचितार्थत्व, a पददोष and अर्थदोष. अनुचितार्थ is what lacks propriety.

चण्डाले etc. Illustrates जातिगतन्यूनत्व. A seeming tribute to some brave act done by some. **चण्डाल** The out-cast notorious as क्रूरकर्मा.

Here by comparing यूयं with the निकृष्ट चण्डालs, there is no exaltation, but degradation. Note that this will be a दोष, only when the poet aims at exalting the उपमेय. But, if the poet's aim is to condemn the act by becoming ironical, it will be a व्याजस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी), and then there will be no दोष. **नमिसाधु** (रुद्रट. ११. २४.) very aptly remarks:-
तथा योऽपि हीनताधिक्यविशिष्टः विपर्ययः उक्तः सोऽपि न तावन्मात्रेण दोषहेतुः । अतिप्रसंगात् ।... अन्यथा हि निन्दास्तुती यत्र चिकीर्षिते भवतः तत्रापि यथाक्रमं निकृष्टस्य उत्कृष्टस्य च उपमानस्य दुष्टत्वं स्यात् ।

(ii) **उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व.** It consists in the उपमान being too small in *size* for the उपमेय. This also is reducible to अनुचितार्थत्व. Note that, as in the above case, it will not be a दोष if it is व्याजस्तुति (निन्दापर्यवसायिनी). Read **नमिसाधु** cited above.

वह्निस्फुलिंग etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणन्यूनत्व. The sun compared to a fiery spark.

Here it is obvious how the sun, instead of being exalted, as the poet certainly wants to do, is brought into contempt by being compared to a स्फुलिंग.

(iii) **उपमानस्य जात्यधिकत्व** :-It consists in the उपमान belonging to a *class* too high as compared to the उपमेय. This also is reducible to अनुचितार्थत्व. Here also, there will be no दोष if there is व्याजस्तुति.

St. 190. अयं पद्मासनासीनः etc. Illustrates उपमानस्य जात्यधिकत्व. A चक्रवाक compared to ब्रह्मा. **पद्मासनासीनः** The चक्रवाक is perched on a lotus. ब्रह्मन्'s seat is lotus. **वेधस्**=ब्रह्मा.

Here the चक्रवाक is compared with ब्रह्मा, when about to create the world. The चक्रवाक belongs to a class too trivial as compared to the eminent class of ब्रह्मा. Hence उपमानस्य जात्यधिकत्व which can well come under अनुचितार्थत्व. But when the poet wants to regale us with an anti-climax, there is no दोष. Pope's 'Rape of the Lock' involves no दोष !

(iv) **उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व.** It consists in the उपमान being too big in *size* as compared to the उपमेय. Also reducible to अनुचितार्थत्व. If it is a व्याजस्तुति, however, no दोष.

St. 191. पातालमिव etc. Illustrates उपमानस्य प्रमाणाधिकत्व. A poet compliments a नायिका on the beauty of her beautiful limbs. **पातालमिव** Ref. to निम्नत्व of the नाभि. स्तनौ क्षितिधरोपमौ—(See the उदाहरण of एकविषयसार Notes p. 262) **कालिन्दीपातसन्निभः वेणीदण्डः** कालिन्दी—यमुना known for its black colour.

Here the उपमानs, पाताल, क्षितिधर, कालिन्दीपात, are too big in size for the particular उपमेयs viz. नाभि, स्तन, वेणीदण्ड respectively. And hence there is a दोष, it is urged, which is reducible to अनुचितार्थत्व. Is this strictly true ? We have already seen from the instance of एकविषयसार, how the idea of क्षितिधरोपमौ स्तनौ is not uncommon in Sanskrit poetry. Again we have seen at St. 41, how नाभि is described as कुहर. In such matters, अतिशयोक्ति is bound to feature. Nay, it must feature. Who can set limits to अतिशयोक्ति ? And if we become hypercritical in these matters, we might even get startled to find a मुख compared to a कमल ! Particularly this is true of प्रमाणगताधिक्य. **भामह** says (२. ४९-५०-५१.):— यस्यातिशयवानर्थः कथं सोऽसम्भवो मतः । इष्टं चातिशयार्थत्वमुपमोत्प्रेक्षयोर्यथा ॥ and mark the instance he gives: पुञ्जीभूतमिव ध्वान्तमेष भाति मतङ्गजः । सरः शरत्प्रसन्नाम्भो नभः खण्डमिवोज्झितम् ॥ Read again: अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमद्युति । यत्किंचित्कान्तिसामान्याच्छशिनैवोपमीयते ॥ २. ४४. It must be conceded, however, that *poetic convention* is the best standard to judge such cases. The उपमानs may be अतिशयोक्तिपूर्ण; but they must not transgress the limits of poetic conventions. किंच काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम्—Poems are to be understood in the light of the conventions set down by the great poets—says भामह (२. ४५.)

अत्र etc. चण्डालादिभिः उपमानैः—आदि includes वह्निस्फुलिंग, वेधाः, पाताल-क्षितिधर, कालिन्दीपात. **कदर्थितः** is brought into contempt. Note that this is not only true of उपमानन्यूनत्व but also उपमानाधिकत्व. The चक्रवाक by being compared to वेधस् is equally कदर्थित.

(v) **उपमानस्य धर्मन्यूनत्व** :—It consists in the failure of the poet to refer to a particular item (धर्म) in the उपमान, when he refers to a corresponding item in the उपमेय. This is reducible to हीनपदत्व, says the का. प्र. हीनपदत्व, a वाक्यदोष, results when a necessary word remains unembodied therein. Read in Translation (p. 227.) " So far as the excess or deficiency of attributes (धर्माश्रय) is concerned " in place of " so far as the inferiority or superiority abiding in the Common Property is concerned. "

St. 192. स मुनिः etc. Illustrates उपमानस्य धर्मन्यूनत्व. A sage described as appearing like the sun. **मौञ्ज्या लांछितः** marked by a girdle made of Muñja grass. **कृष्णाजिनपट** his garment was the skin of a black antelope. **व्यराजत्** etc. He shone like the sun (अंशुमान्) wrapped in a fragment of dark (नील) cloud जीमूत.

Here मुनि corresponds to अंशुमान्. कृष्णाजिनपट to नीलजीमूत. But while the poet has mentioned the मौंजी as an item (धर्म) of the उपमेय,

he fails to mention तडित् the corresponding item in the उपमान. This is therefore उपमानस्य धर्मन्यूनत्व.

(vi) **उपमानस्य धर्माधिकत्व** :—It consists in the mention of an item of the उपमान, without mentioning the corresponding item of the उपमेय. It is reducible to अधिकपदत्व, says का. प्र. अधिकपदत्व consists in the use of a पद that is unnecessary.

St. 193. स पीतवासाः etc. Illustrates उपमानस्य धर्माधिकत्व. Description of श्रीकृष्ण. **पीतवासस्** wearing a yellow garment. **प्रगृहीतशार्ङ्ग**—शार्ङ्ग the bow of विष्णु. **मनोज्ञभीमं वपुः** form, charming and awful. 2nd half :—शतह्रदेन्द्रायुधवान् मेघः निशायां शशिना संसृज्यमान इव—Like a cloud coming in contact with (संसृज्यमान) the moon, at night, and having lightning (शतह्रदा) and a rainbow (इन्द्रायुध) about it.

Here मेघ is उपमान ; कृष्ण उपमेय. शतह्रदा of the उपमान, corresponds to the पीतवासस् of the उपमेय. इन्द्रायुध of the उपमान corresponds to the शार्ङ्ग of the उपमेय. But corresponding to शशिन् of the उपमान, there is nothing stated of the उपमेय when, as a matter of fact, शंख of the उपमेय could well have been mentioned. So this is उपमानस्य धर्माधिकत्व which can well come under अधिकपदत्व.

Note that this उपमानस्य धर्माधिकत्व or the preceding धर्मन्यूनत्व are दोषs because the poet fails to mention a corresponding धर्म of the उपमेय or उपमान *when such* **धर्म** *is there.* In other words, the poet is blamed in such cases for failing to strike a balance between the उपमान and उपमेय even *when there is room for it.* When there is no room for such a perfect equality between the उपमान and उपमेय, if the poet mentions some item of the उपमान or उपमेय in excess, there will be no दोष. Hence does **भामह** say :—सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् । यथोपपत्ति कृतिभिरुपमासु प्रयुज्यते ॥ (२.४३.)

शंखादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते The mention (ग्रहण) of शशिन् is in excess because the corresponding धर्म viz. शंख of the उपमेय is not mentioned. **शंखादेः** आदि is evidently superfluous. शंखस्य will be more appropriate.

vii–viii **लिङ्गवचनभेदात् दोष** :—When there is a divergence between the उपमान and उपमेय, in point of gender or number, the उपमा sometimes becomes defective. Because, such divergence may affect the साधारणधर्म which may cease to be perfectly साधारण. In मुखं चन्द्र इव रम्यम्, रम्यं goes well with the उपमेय, but does not grammatically fit in with चन्द्र which is masculine. Thus what is looked upon as a साधारण-

धर्म is found not to be in perfect grammatical accord with the उपमान, as it ought to. Hence, this is a flaw.

का. प्र. reduces the flaw to भग्नप्रक्रम, the same as प्रक्रमभंग, a वाक्यदोष. प्रक्रम = प्रक्रान्त अर्थ is *motif*, the aim that the poet has in view. When the poet's aim is not achieved, it is भग्नप्रक्रम. **दण्डिन्** is critical of such दोषs based on लिङ्गवचनभेद or उपमानन्यूनत्व and अधिकत्व. Says he :—न लिंग-वचने भिन्ने हीनताऽधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ (**का. द.** २.५१). **दण्डिन्**'s view-point seems just, particularly with the saving clause : यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ Here also we must take into consideration poetic convention. Thus लिंगवचनभेद may not be दोष in some cases, but will be so in others. **दण्डिन्** admits this :—अस्त्येव क्वचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा । हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः । भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः । [**का. द.** २.५४–५५].

लिङ्गवचनभेदोऽपि etc. **साधारणं धर्मं अन्यरूपं कुर्यात्** i. e. अन्यरूप i. e. असाधारण. In मुखं चन्द्रः इव रम्यं the धर्म, रम्य, does not go with चन्द्रः in the masculine and hence it becomes असाधारण. **एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः** Since we find that only with one (viz. the उपमेय) the धर्म goes. **एकतरस्यैव** viz. उपमेयस्यैव. Because the साधारणधर्म in उपमा agrees with the उपमेय, [which is an indication of उपमेय being प्रधान in उपमा]. In मुखं चन्द्रः इव रम्यं, रम्यं agrees with the उपमेय, मुखं.

सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते :—The sentence must be construed as : प्रतीयमानेन धर्मेण सविशेषणस्यैव तस्य उपमानत्वं उपमेयत्वं वा प्रतीयते । Since the धर्म, in such cases, goes only with the उपमेय, we have to *understand* (प्रतीयमान) its counterpart such as would go with the उपमान and then only will the two be उपमान and उपमेय in the real sense of the term. The idea is : So long as the धर्म is not साधारण, how can there be औपम्य, theoretically speaking? And if there be no औपम्य, how could one thing be उपमेय and another उपमान? So here, to bring about औपम्य, we have to depend upon a धर्म understood (प्रतीयमान), not mentioned ; and this involves प्रक्रमभंग, as the poet's aim is not *fully* realised (प्रक्रान्तस्य अर्थस्य स्फुटं अनिर्वाहात्). **प्रक्रान्त अर्थ** the matter the poet aims at *viz.* उपमानस्य उपमेयस्य च समानधर्मसंबंधः. **अनिर्वाह** non-realization.

चिन्तारत्नं etc. Illustrates लिङ्गभेददोष. The laments of one who has lost something he carried in his hand, that was very useful to him. **चिन्तारत्न** = चिन्तामणि, a jewel credited with the powers of fulfilling the expectations of the अर्थिन्. **करतः च्युतः** slipped from the hand.

Here the उपमेय, त्वं, is masculine as can be judged from च्युतः ; the उपमान is चिन्तारत्नं, neuter. च्युतः goes with त्वं, but cannot agree with

चिन्तारत्नम्. Hence लिङ्गभेददोष which is reducible to प्रक्रमभंग. Note that if the उपमान were चिन्तामणि (masculine), the दोष would not have arisen.

सक्तवो etc. Illustrates वचनभेद. One says that he has eaten barley-meal. Construe : देव, कुलवधूरिव शुद्धाः सक्तवः भक्षिताः । कुलवधूरिव शुद्धाः pure like a wife of good family. **सक्तवः** सक्तु m. Barley-meal.

Here सक्तवः, the उपमेय, is in the plural, while the उपमान, वधूः, is in the singular. [There is लिङ्गभेद also. But it is immaterial, because if the वचनभेद were not there, and we had वध्वः in place of वधूः, there would have arisen no दोष due to लिंगभेद, as शुद्धाः is Nom. Pl. of masculine as well as feminine forms.] This वचनभेद, has made शुद्धाः agree with the उपमेय, सक्तवः, only ; not उपमान. Hence वचनभेद becomes a दोष which is the same as भग्नप्रक्रम, acc. to **का. प्र.**

यत्र तु etc. But लिङ्गभेद and वचनभेद are not दोषs always. They are दोषs only when the साधारणधर्म agrees in grammar with one, not both. If, however, in spite of लिङ्गभेद and वचनभेद, the साधारणधर्म agrees grammatically with both, the उपमान and उपमेय, then लिङ्गभेद and वचनभेद do not involve दोष.

सामान्याभिधायि पदं the word conveying the साधारणधर्म. **स्वरूपभेदं नापद्यते** when there is no divergence in grammatical form i. e. the same form may apply to the two genders or two numbers. **उभयथापि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वात्.** As the साधारणधर्मपद is capable of being in concord with both viz. उपमान and उपमेय.

गुणैरनर्घ्यैः etc. Illustrates how लिङ्गभेद may not be a दोष. One complimented on the score of his invaluable virtues.

Here अनर्घ्यैः, the साधारणधर्म, is in grammatical concord with the उपमान, रत्नैः, and उपमेय, गुणैः both, though रत्न is neuter and गुण masculine. Hence no दोष despite लिंगभेद.

St. 194. तद्वेषो etc. Illustrates how वचनभेद may not be a दोष. A fashionable lady complimented on the elegance of her dress and graces. Construe :—अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः मधुरताभृतः तद्वेषः तदीयाः (अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः), (मधुरताभृतः) विभ्रमाः इव परां शोभां दधते स्म । **मधुरताभृतः** (Sing. or Plu.) Replete with elegance. स्त्रीभिः असदृशः (Sing. or Plu.) unlike those of other women.

Here वेषः the उपमेय is in singular. विभ्रमाः the उपमान, is in plural. Still, the साधारणधर्मs can agree with both. They are : **असदृशः** which may be singular of असदृश and plural of असदृश् ; **मधुरताभृतः** which may be singular of मधुरताभृत ; or plural of मधुरताभृत्. So also (शोभां) दधते.

may be Present 3rd per. Sing. of दध् IA. to hold or 3rd per. Plu. of धा to hold.

ix–x–xi **कालभेददोष-पुरुषभेददोष-विधिभेददोष.** Just as the साधारणधर्म tends to be असाधारण, due to लिङ्ग-वचनभेद, so it becomes असाधारण, due to difference in Tense (काल), Person (पुरुष), and Mood (विधि), as applied to the उपमान and उपमेय. This also comes under भग्नप्रक्रमदोष.

पुरुष i. e. 1st, or 2nd, or 3rd person. **विधि** a mood that enjoins like the Imperative or Potential or which merely states a thing, like the Indicative. **विध्यादिः** आदि Commentators interpret as referring to आशीर्वाद (blessing). It may also refer to combinations of two or all of the three viz. काल, पुरुष, विधि. **नमिसाधु** (रु. ११–२४) refers to काल-कारक-विभक्तिभेदाः । **न तथा प्रतीतिः अस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयति** i. e. the understanding of idea does not become as free from abruptness, and complete as one would expect it to be. तथा = कोविद-प्रसिद्धप्रकारेण **मा. चं. अस्खलितरूपतया.** As being free from abruptness; this is why it comes under प्रक्रमभंग. **विश्रान्तिं आसादयति** = निरपेक्षा भवति becomes complete. **असौ अपि** *i. e.* काल-पुरुष-विधिभेददोष. **भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः** Comes under भग्नप्रक्रम. In short, कालादिभेद leaves some gap in our comprehension of the idea on hand, and hence occasions प्रक्रमभंग.

St. 195. अतिथिं etc. Illustrates कालभेददोष. कुमुद्वती bore a son, अतिथि by name, to कुश. *2nd half* construe : पश्चिमात् यामिनीयामात् चेतना यथा प्रसादं (·आप्नोति) तथा । **पश्चिमाद् यामिनीयामाद्** In the last watch of the night. **चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा** After good sleep, one's intellect becomes quite clear. **काकुत्स्थ** Refers to कुश.

Here कुमुद्वती पुत्रं **आप** is भूतकाल which does not apply to the उपमान, चेतना. Because it is an everyday occurrence, we require वर्तमानः चेतना प्रसादं आप्नोति. Hence कालभेददोष.

St. 196. प्रत्यग्र etc. Illustrates पुरुषभेददोष. वासवदत्ता while worshipping cupid is compared to a creeper. Construe :—प्रत्यग्र……मूर्तिः, कौसुम्भ……कान्ता, मकरकेतनं अर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव विभ्राजसे । For the two meanings of प्रत्यग्र…मूर्तिः and कौसुंभ…कान्ता, see the Translation. **कौसुम्भ** of कुसुम्भ m. saffron. कौसुम्भः इव (केसरस्य इव) रागः तेन रुचिरा च स्फुरद्भिः अंशुभिः कान्ता च—as applied to लता. **अंशु** m. filaments. (Read 'filaments' for ' pollen ' in Translation). कौसुम्भेन रागेण रुचिरः स्फुरन् च अंशुकस्य अन्तः यस्याः—as applied to वासवदत्ता. **प्रत्यग्र** Recent. **मज्जन** (N.)—Watering, as applied to लता. Bath, as applied to वासवदत्ता. **बालप्रवालविटपप्रभवा** applied to लता—That is the origin of tender sprouts and tendrils. A hint at the tenderness of वासवदत्ता's limbs.

Here विभ्राजसे [2nd person] goes with त्वं (वासवदत्ता), the उपमेय. It cannot go with the उपमान, लता, which requires a third person. Hence पुरुषभेददोष.

अत्र etc. **इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य** The परभाग i. e. प्रत्ययभाग in विभ्राजसे as applying to (निष्ठ) the party addressed (संबोध्यमान). The 2nd person termination in विभ्राजसे has to be modified (व्यत्यास) into 3rd person in order to make it applicable to लता, the उपमान, that is not being addressed (असंबोध्यमानविषयतया), and this gives rise to पुरुषभेददोष coming under भग्नप्रक्रम.

गङ्गेव प्रवहतु etc. Illustrates विधिभेददोष. A blessing for continued fame. Here the Imperative of प्रवहतु agrees with the उपमेय viz. कीर्ति, but does not agree with the उपमान, गङ्गा. Nobody can *order* the Ganges to flow. Hence विधिभेददोष, Imperative being the विधि which does not suit the उपमान which requires the Indicative प्रवहति. **इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनः विधेः (भेदः)** Here the विधि of प्रवहतु applying to कीर्ति, the उपमेय, which consists in bringing about something, not actually in being (अप्रवृत्त) is different from the विधि viz. indicative required for गंगा, the उपमान. **अप्रवृत्तप्रवर्तन** the कीर्ति is yet to flow forth, by the blessing. This thing is to be brought about, in the case of the उपमेय. The Ganges on the other hand is not to flow; it is already flowing.

एवंजातीयकस्य च अन्यस्य etc. **एवंजातीयक मा. चं.** Thinks that this refers to combination of काल, पुरुष, विधि:–Read: 'गमिष्यास्युपहास्यतां वामन इव' इत्यादौ इव क्वचित्कालपुरुषविध्यादियोगेनापि दोषः स्यात्। **उपमानगतस्य असंभवात्** If it will not apply to the उपमान.

ननु समानम् (*v. l.* **साक्षात्**) etc. We saw how **दण्डिन्** maintained that लिङ्गवचनभेद is not enough to make an उपमा defective. As against such views our author wants to urge that these भेदs do cause a gap in our comprehension of the idea on hand and hence should be looked upon as प्रक्रमभंग.

ननु...सत्यवादी अयं इति अर्थावगमात्। This sets forth the case of those who, like **दण्डिन्**, would say: न लिङ्गवचने भिन्ने...उपमादूषणाय अलम्.

They might urge: The poet's *primary aim* in उपमा is to connect the उपमेय with the particular धर्म, (धर्मान्तर = यः कश्चित् धर्मः) which may be expressly stated [साक्षादुच्चारित Trvm. Ed.] as in मुखं चन्द्र इव रम्यं or merely suggested [प्रतीयमान] as in मुखं चन्द्र इव. After this connection of the उपमेय with the धर्म is realised, the उपमा is concluded and then the difference in tense etc. are of no consequence (न कश्चित् कालादिभेदोऽस्ति) and hence

they cannot be said to vitiate the उपमा. After the धर्म is construed with the उपमेय it is by easy guess that we construe the धर्म with the उपमान, despite कालादिभेद. This leaves no room for any दोष.

How कालादिभेद, continues the objector, does not constitute a दोष will be clear from an instance. We usually say: युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति, where the साधारणधर्म is mentioned (उपात्त = उच्चारित), not suggested. Here there is कालभेद. But our understanding of the वाक्यार्थ is never marred by the कालभेद. As soon as we have construed सत्यं वदति with the उपमेय viz. अयं, by an easy guess, we understand that the साधारणधर्म is सत्यवादित्वं and so the sentence युधिष्ठिर इव अयं सत्यं वदति is apprehended by us as युधिष्ठिर इव सत्यवादी अयं सत्यं वदति.

As against this, suggests the objector, it might be contended by some that in our attempt to disprove कालभेददोष, we have unwittingly exposed ourselves to another दोष viz. पौनरुक्त्य, such as is evident in सत्यवादी सत्यं वदति. But such a contention will be found to be untenable, on closer examination. सत्यवादी सत्यं वदति involves no पौनरुक्त्य (Tautology) because there is the nice shade of meaning implicit in सत्यवादी. It implies one who *by nature* is truth-speaking. So with सत्यवादी सत्यं वदति we get the idea that the person in question speaks the truth, not casually, but naturally. If the mere repetition of the same word were to land us into tautology, व्याकरण would not have given its approval to णमुल्s like पार्थ**संचारं संचरति** or **रैपोषं पुष्णाति**. There *is* a fine distinction between रयिं इव पुष्णाति and रैपोषं पुष्णाति, because the latter is more emphatic than the former. So if there is no tautology (पौनरुक्त्य) in रैपोषं पुष्णाति, there is likewise none in सत्यवादी सत्यं वदति— argues the objector.

सत्यमेवैतत् etc. The author sticks to his view-point that कालादिभेद does involve a दोष.

He says: Whatever the objector says about रैपोषं पुष्णाति and such other usages is indeed true. The objector is quite justified, says the author, in saying that रैपोषं पुष्णाति involves no पौनरुक्त्य. णमुल्s and such other forms are usages that have come to stay (स्थित) and hence have to be justified. But this justification which may be cogent for usages that have come to stay (स्थितेषु प्रयोगेषु) in language will not be entirely apt (सर्वथा निरवद्यं) in the case of कालादिभेद in उपमा. Because men of taste do admit (सचेतसः एव अत्र प्रमाणम्) that there is a gap in our comprehension of the idea on hand due to कालादिभेद [प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या-(वि)घातात्]. Hence कालादिभेद do vitiate a काव्य, says the का. प्र. [Read

सत्यम्, एवमेतत्। किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं, न तु सर्वथा निरवद्यं, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्या- (*v. l.* वि) घातात् इति सचेतस एव अत्र प्रमाणम्।]

Note that स्थितेषु प्रयोगेषु refers only to cases like रैपोषं पुष्णाति. It does not apply to युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति.

Note that लिंगभेद, वचनभेद, कालभेद, विधिभेद are दोषs because they make the साधारणधर्म असाधारण, in so far as it agrees with the उपमेय only.

xii **असादृश्यदोष** arises when there is no resemblance whatsoever between the उपमेय and the proposed उपमान. This is brought under अनुचितार्थत्वदोष.

ग्रथ्नामि etc. Illustrates असादृश्य. One sets about writing a poem which is to him like the moon diffusing the rays of its meaning.

Here, the काव्य and its अर्थ are respectively compared to शशिन् and रश्मिs. But, says our author, such comparison is unwarranted as nowhere is there सादृश्य between them. The author says so perhaps in the light of poetic convention.

xiii **असंभवदोष** This is the last उपमादोष. It arises where the proposed उपमान is such as is improbable. In असंभव, the thing given as उपमान is so impossible that it appears absurd to state it; and this is enough to distinguish असंभव from अतिशयोक्ति. अतिशयोक्ति in its most extravagant forms never becomes absurd. असंभव, on the other hand, is grotesquely absurd. Says **भामह** २. ५०.:—यस्यातिशयवानर्थः कथं सोऽसम्भवो मतः। This असंभवदोष reduces itself to अनुचितार्थत्व, acc. to the का. प्र.

St. 197. निपेतुरास्या etc. Illustrates उपमानस्य असंभवदोष. The impression left by an archer shooting sharp. Construe:— दिनार्धभाजः परिवेषिणः अर्कात् जाज्वल्यमाना वारिधाराः इव धनुर्मण्डलमध्यभाजः तस्य आस्यादिव दीप्ताः शराः निपेतुः। **दिनार्धभाजः अर्कात्** from the sun when it is on the meridian, at mid-day. **परिवेषिणः** Gen. Sing. परिवेषिन्, having a परिवेष i. e. halo of of lustre round it. **जाज्वल्यमाना वारिधाराः** Burning jets of water. **धनुर्मण्डलमध्यभाजः** adj. of आस्यात् The face stood at the centre of the extended bow. **आस्यादिव** The arrows seemed to proceed from the mouth itself, as the mouth was at the centre of the bow.

Burning jets of water mentioned here as उपमान are impossible; and equally impossible is their emergence from the orb of the sun. Hence this, which is stated to be असंभवदोष, is the same as अनुचितार्थत्वदोष. **उपनिबध्यमानः अर्थः अनौचित्यमेव पुष्णाति** This matter which is being stated tends to occasion the flaw of impropriety itself.

२—उत्प्रेक्षादोषs (२)

(i) The उत्प्रेक्षा is vitiated if in place of इव the poet uses यथा. This is due to the fact that tne *poetical fancy* implicit in उत्प्रेक्षा can be conveyed only by इव, ध्रुवं, मन्ये etc. यथा is incapable of conveying that element of fancy. Hence, when instead of इव or ध्रुवं etc. the poet uses यथा, there results a defect which is none other than अवाचकत्व. अवाचकत्व is a पददोष. It arises when a पद is incapable of conveying the idea it is meant to convey.

संभावन *Vide* Notes pp. 34–35 **ध्रुवेवादयः** See the list of उत्प्रेक्षावाचकs given at p. 33 Notes. The idea of संभावन can be conveyed by इव, ध्रुवं etc., not by यथा. यथा is capable of conveying साधर्म्य only and not संभावन. [**दण्डिन्** makes a useful list of उपमावाचकs [**का. द.** २.५७–६५.]:— इव-वत्-वा-यथाशब्दाः समान-निभ-सन्निभाः। तुल्य-संकाश-नीकाश-प्रकाश-प्रतिरूपकाः॥ प्रतिपक्ष-प्रतिद्वन्द्वि–प्रत्यनीक–विरोधिनः। सदृक्–सदृश–संवादि–सजातीय–अनुवादिनः॥ प्रतिबिम्ब–प्रतिच्छन्द-सरूप-सम-संमिताः। सलक्षण-सदृक्ष-आभ-सपक्ष-उपमित-उपमाः॥ कल्प-देशीय-देश्यादिः प्रख्य-प्रतिनिधी अपि। सवर्ण-तुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः॥ समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु। स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति॥ आक्रोशति–अवजानाति कदर्थयति निन्दति। विडम्बयति संधत्ते हसति ईर्ष्यति असूयति॥ तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति। तेन सार्धं विगृह्णाति, तुलां तेनाधिरोहति॥ तत्पदव्यां पदं धत्ते, तस्य कक्षां विगाहते। तमन्वेति, अनुबध्नाति, तच्छीलं, तन्निषेधति॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः। उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः॥] This difference in connotative powers is due to शब्दशक्तिमहिमा only, one word possesses a power which another may not possess. **तस्य** = साधर्म्यस्य. अस्यां = उत्प्रेक्षायां. In उत्प्रेक्षा, the poet's aim is not to convey साधर्म्य but संभावना. Perhaps it would be truer to say that in उत्प्रेक्षा, the poet's aim is to convey साधर्म्य by संभावन. **तत्र अस्य अशक्तिः** संभावने यथापदस्य अशक्तिः Incapacity of यथा to convey संभावना. **अवाचकत्वं दोषः** This संभावने यथापदस्य अशक्ति is the same as the defect अवाचकत्व.

St. 198. उद्ययौ etc. Illustrates उत्प्रेक्षादोष due to the use of यथा instead of इव. Lotus bud coming out of a lotus-pond fancied as shrinking in fear of the charm of a lady's eye. **मेचकोत्पल** a blue lotus. **मुकुलं** yet a bud and hence closed. This becomes the basis of the उत्प्रेक्षा in the 2nd half. **नारी** etc. which seemed to have shrunk from fear of the charm (चातुर्य) of a lady's eye.

In the 2nd half we get a हेतूत्प्रेक्षा due to the स्वाभाविक closing of the bud being attributed to the *fancied* हेतु viz. नारीलोचनचातुर्यशङ्का. Here we require °शंकासंकुचितं **इव** in place of °शंकासंकुचितं **यथा** Since यथा does not connote संभावन but सादृश्य, here we have अवाचकत्वदोष.

(ii) The उत्प्रेक्षा may be vitiated if in support of an उत्प्रेक्षा, an अर्थान्तरन्यास is given. This is due to the fact that उत्प्रेक्षा being only a *poetical fancy* has no reality about it; and when there is no reality, why should there be any attempt at corroboration in the form of अर्थान्तरन्यास ? So an अर्थान्तरन्यास has no room in an उत्प्रेक्षा and, therefore, its employment there is अनुचितार्थता Impropriety.

उत्प्रेक्षितमपि whatever is poetically fancied. **तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात्** Because such fancied things have no reality of form. They are "cobwebs of poetical fancy." **निरुपाख्यप्रख्यम्** निरुपाख्य non-existent, असत्य. [उपाख्य observable.] **निरुपाख्यप्रख्य** = निरुपाख्यतुल्य. [प्रख्य appearing like.]. **तत्समर्थनाय** etc. The उत्प्रेक्षित being imaginary and unreal should not be corroborated. An attempt at corroboration is extremely improper like an attempt to sketch a portrait in the air [*cp.* चित्रं निर्मीति सुन्दरं पवने.] **समीचीन** [from सम् + √अञ्च] proper, fit. *cp.* सम्यक् **निर्विषयत्वं एतस्य** Absence of scope for this viz. अर्थान्तरन्यास. Absence of scope for this is the same as अनुचितार्थता. That is, अर्थान्तरन्यास, in support of उत्प्रेक्षा results in the दोष, अनुचितार्थता.

St. 199. दिवाकरात् etc. Illustrates the निर्विषयत्वदोष of अर्थान्तरन्यास in support of उत्प्रेक्षा. The caves of the Himalayas are impenetrable to the rays of the sun. Construe:—यः दिवा भीतं इव गुहासु लीनं अन्धकारं दिवाकरात् रक्षति । नूनं उच्चैःशिरसां शरणं प्रपन्ने क्षुद्रेऽपि अतीव ममत्वम् । Who protects from the Sun Darkness that lies hidden in his caves during day-time. **उच्चैः शिरस्** The lofty ones. As applied to the हिमालय, whose peak is lofty.

Here darkness is *imagined* to be भीत [भीतमिव] and taking shelter in the caves. When भय is imaginary, the act of taking shelter also becomes imaginary. Hence an attempt to corroborate it by अर्थान्तरन्यास is nothing short of futile.

अत्र अचेतनस्य etc. तमस् being अचेतन cannot be at all *afraid* of the sun. Much less could there be any protection by the पर्वत, which (protection) is a sequel to भय. [तत्प्रयोजितं = त्रासप्रयोजितं]. When such fear and protection present themselves in an imaginary form (संभावित रूप), there cannot be any impropriety. Because, what could be improper when based on pure imagination? Hence it is futile to make an attempt to corroborate it i. e. परित्राण, by having recourse to an अर्थान्तरन्यास. [तत्समर्थना = परित्राणसमर्थना].

Note that we get उत्प्रेक्षा only when we read दिवा भीतमिव as two separate words. If we take them together, they will mean 'an owl'. Then the idea being 'who protects Darkness hiding in his caves

like an owl', there will be no उत्प्रेक्षा. [Read दिवा भीतमिव as two separate words, in the Text. Read in the Translation for 'sheltering by the mountain', "sheltering by the mountain as a sequel to it (i. e. भय)"

३—समासोक्तिदोष (१)

In समासोक्ति we saw how the विशेषणs are transparent enough to *suggest* the अप्रकृत. When the अप्रकृत can be *suggested* by the विशेषणs, it is unnecessary to mention it. Wherever the अप्रकृत is thus mentioned in समासोक्ति, the unnecessary mention results in अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता. अपुष्टार्थत्व we have already seen while discussing अनुप्रासस्य वैफल्य. पुनरुक्तता, an अर्थदोष, is Tautology, Repetition. The mention of the अप्रकृत results in अपुष्टार्थत्व in so far as it has no contribution to make to the significance of the वाक्य, the वाक्य being complete even *without* it. The fault becomes पुनरुक्तता in so far as the अप्रकृत which is already suggested is expressed again. Between अपुष्टार्थत्व and पुनरुक्तता the difference lies in the fact that the former is irrelevant, the latter tautologous. The former arises even where the thing is mentioned once, if it does not bear upon the matter on hand; the latter arises only when there is repetition of the same idea.

साधारणविशेषणवशादेव etc. (*Vide* Notes p. 74). The adjectives or attributes are transparent enough to suggest the अप्रकृत, though it is not mentioned. **उपमान** i. e. अप्रकृत. **तस्य** उपमानस्य. **अत्र** समासोक्तौ. **प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता** Its mention is improper as it is uncalled for Construe :—प्रयोजनाभावात् यत् अनुपादेयता तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः भवति ।

St. 200. स्पृशति etc. Illustrates समासोक्तौ अप्रकृतस्य उपादानात् दोष Description of summer. Construe: तिग्मरुचौ ककुभः करैः स्पृशति, विजृम्भिततापया, अतनुमानपरिग्रहया, चिरयाऽपि रुचिरया, दिनश्रिया दयितया इव स्थितम् । तिग्मरुचौ ककुभः करैः स्पृशति—Locative Absolute. When the sun touched the quarters with its rays. Note how the attribute is transparent enough with the Feminine of ककुभः, with the Mas. of तिग्मरुचि and with the pun on कर, to suggest a नायक touching with his hands (कर) the नायिका. **विजृम्भिततापया** (i) the warmth of which (दिनश्री) had become more intense; (ii) whose (of the प्रतिनायिका) annoyance had been aggravated. **अतनुमानपरिग्रहया** (i) which (दिनश्री) had assumed a great length (the days in summer are long); (ii) whose (of the प्रतिनायिका) मान or huffiness was great. **चिरयाऽपि रुचिरया** (i) which (दिनश्री) was bright though long (चिरा); (ii) who (प्रतिनायिका) though of a long standing was yet charming. [The general rule being : नवं वस्तु रुचिरं भवति । . Here though the नायिका was not नवपरिणीत, she was yet रुचिरा].

Here the attribute (करैः स्पृशति) and the genders (व्यक्ति), masculine and feminine, of the तिग्मरुचि and ककुभ्ऽ are transparent enough to suggest that they are compared to a नायक and नायिका. So also the विशेषणs विजृम्भिततापया, अतनुमानपरिग्रहया and चिरयाऽपि रुचिरया and the feminine gender of दिनश्री are transparent enough to suggest that दिनश्री is compared to a प्रतिनायिका. When the प्रतिनायिकात्व of दिनश्री is thus suggested, why make use of दयितया इव in the श्लोक? This becomes अपुष्टार्थता or पुनरुक्ततादोष. **व्यक्तिविशेष** = लिङ्गविशेष. *cp.* कालो व्यक्तिः स्वरादयः p. 66 उ II. **व्यक्तिः** Suggestion (as नायक and नायिका). **किं स्वशब्दोपादानेन** What is the point in employing the word for itself (स्वशब्द) when it is suggested ?

श्लेषोपमायाः etc. An objector might urge :—Why not call स्पृशति etc. as श्लेषोपमा—उपमा based on श्लेष ? In श्लेषोपमा, the उपमान has to be stated ; and this requirement is satisfied by the use of दयितयेव, which therefore involves no दोष.

Our author replies that स्पृशति etc. cannot be श्लेषोपमा. Because, in श्लेषोपमा, the attributes are not transparent enough to suggest the उपमान, which hence has to be stated. In स्पृशति etc., on the other hand, the attributes are transparent enough to suggest the उपमान which, hence, requires no mention.

यत्र etc. **उपमानस्य उपादानमन्तरेण** Unless the उपमान i. e. अप्रकृत is mentioned. **साधारणेष्वपि विशेषणेषु** As in समासोक्ति, in श्लेषोपमा the विशेषणs being श्लिष्ट apply both to the उपमान and उपमेय. But still they are not transparent enough to suggest the उपमान, as in समासोक्ति. **न तथा प्रतीतिः** = न समासोक्तौ इव उपमानस्य प्रतीतिः.

St. 201. स्वयं च etc. Illustrates श्लेषोपमा. गौरी compared to morning-twilight. **स्वयं च** i. e. You are great not only because your father, हिमालय, is great ; but also because you yourself are...**पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता** (i) Shining with your hands that are bright (भास्वत्) and ruddy like sprouts.—as applied to गौरी. (ii) Shining with the rays of the sun (भास्वत्) that are ruddy like sprouts—as applied to प्रभातसंध्या. **अस्वापफललुब्धेहितप्रदा** (i) Giving the desired object (ईहितप्रदा) to those who hanker after (लुब्ध) fruits not easy to obtain (अ+सु+आप)—of गौरी. (ii) Fulfilling the craving of those that want (फल) to be free from sleep (अ+स्वाप) i. e. bringing sleep to an end—of प्रभातसंध्या. The stanza occurs in **उद्भट** ४.१५ ; hence it must be from his काव्य—**कुमारसंभव**, not to be confused with कालिदास's कुमारसंभव.

Here the विशेषण, पल्लवाताम्र etc. and अस्वाप etc. though श्लिष्ट and applying to both viz. गौरी, the उपमेय, and प्रभातसंध्या, the उपमान, are not transparent enough to suggest the उपमान, प्रभातसंध्या, which, therefore, has to be mentioned and is mentioned. This is, therefore, श्लेषोपमा, not समासोक्ति.

४—अप्रस्तुतप्रशंसादोष (१)

If in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत becomes a दोष, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the mention of the प्रकृत becomes a दोष for the same reasons. When we understand how समासोक्ति and अप्रस्तुतप्रशंसा are practically identical in form [*Vide* Notes p. 91], it is not difficult to understand the genesis of this दोष. If in समासोक्ति, the अप्रकृत is suggested by the transparent विशेषणs, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the प्रकृत (= उपमेय) is suggested by the विशेषणs. Hence just as, in समासोक्ति, the mention of the अप्रकृत constitutes अपुष्टार्थता or पौनरुक्त्य, so the mention of the प्रकृत, in अप्रस्तुतप्रशंसा leads to अपुष्टार्थता or पौनरुक्त्य.

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि etc. अनयैव रीत्या प्रतीतं i. e. suggested as in समासोक्ति, from the transparent विशेषणs. In समासोक्ति, उपमान is suggested; in अ. प्र. उपमेय is suggested. **पुनः प्रयोगेण** By mentioning it over again when it is already suggested. **न कदर्थतां नेयम्** उपमेय should not be made futile (कदर्थतां नी) by being mentioned over again. That is, it will involve अपुष्टार्थतादोष or पुनरुक्ततादोष.

St. 202. **आहूतेषु** etc. Illustrates अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य उपादानात् दोष. As Genus embraces the worthy and worthless alike, so the undiscriminating patron patronises the worthy and worthless alike. *a* None can prevent the fly if it comes forward as a विहंगम, when विहंगमs are called out. In other words, विहंगमत्व is a *class* that comprehends worthy birds and the worthless fly also. The fly with its wings can claim to be a विहंगम. *b* The तृणमणि (?), abiding in the रत्नाकर (वारिधि), claims the glory of jewels. The *class* of jewels comprehends the worthy diamond and also the worthless तृणमणि. What is तृणमणि? One thing is certain that it is a worthless substance. Does तृण here convey the idea of contempt implicit in the word (*cp.* **तृणेन** कार्यं भवतीश्वराणाम्) तृणमणि being a worthless मणि? **सं. प्र.** interprets तृणमणि as नील. **मा. चं.** Says: तृणप्रायः मणिः अप्रधानः काचादिः This conveys the idea of worthlessness, but what about मध्येवारिधि वसन्? Is it coral as उद्योत says? *c* Even the glow-worm is not afraid to move in the midst of things luminous. That is, the class of तेजस्विन् things comprehends the most eminent luminaries like the sun and also the insignificant खद्योत,

d Fie upon the Genus which, like a patron (प्रभुं इव), does not take cognizance of (अनामृष्ट) distinction between things (तत्त्वान्तर), and which is non-sentient (अचेतन) like the patron who is insensible (अचेतन).

Here the mention of प्रभुं इव, the प्रकृत, is superfluous. Because such insensible (अचेतन = अविवेकिन्) lord is suggested by the अप्रस्तुत-सामान्य distinguished (विशिष्ट) by the same attributes, अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व. **अप्रस्तुत** etc. अप्रस्तुतं यत् (अचेतनत्व)-(अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व)-विशिष्ट सामान्यं तद्द्वारेण. **अभिव्यक्ति** Suggestion. So प्रभुं इव is पुनरुक्त or अपुष्टार्थ.

It should not be supposed that the का. प्र. is here stating something unlikely. Let us imagine the sentence to be धिक् सामान्यं अचेतनं अनामृष्टतत्त्वान्तरम्. Here from सामान्य which comes to be condemned for अचेतनत्व and अनामृष्टतत्त्वान्तरत्व, it is indeed by an *easy guess* that one gets at the idea of an अचेतन प्रभु. For, we ask ourselves : where is the point in the poet pouring scorn on the सामान्य ? So when the poet does like that, it must be with an eye upon something else—the प्रकृत and that प्रकृत a सहृदय can well judge to be प्रभु. For, अविवेकित्व is a usual point of grievance against प्रभुs.

तदेते etc. अन्येऽप्येवंजातीयका: Other defects also of this kind. Read **उद्योत पूर्वोक्तयैव दोषजात्या अन्तर्भाविता** Can come under the दोषs given already in **उ.** VII.

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् : We have seen in **उ.** I that the Ten Ullāsas of the काव्यप्रकाश are devoted to a detailed explanation of the definition of काव्य given by मम्मट in **उ.** I—तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि । **इत्येष मार्गो** etc. Concluding stanza. **प्रदीप, उद्योत, प्रभा, सुधासागर** of **भीमसेन** take no cognizance of it. But all others, including the very old commentators **रुय्यक** (**संकेत**—Appendix A) and **माणिक्यचंद्र** comment upon it. What is more significant is that **रुय्यक** and **मा. चं.** are among those who see in the stanza a sly reference to the double authorship of the **काव्यप्रकाश. रुय्यक** says : एतेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेष ग्रंथो ग्रंथकृता अनेन कथमपि असमाप्तत्वात् परेण च पूरितावशेषत्वात् द्विखंडोऽपि अखंडतया यदवभासते तत्र संघट्टनैव साध्वी हेतुः [Vide Appendix A—p. 7] **मा. चं.** says :—अथ च अयं ग्रन्थः अन्येन आरब्धोऽपरेण समापित इति द्विखण्डोऽपि संघटनावशात् अखण्डायते । **संप्रदायप्रकाशिनी** refers to **अलर्क** (= **अल्लट**) as the author who completed **मन्मथ**'s [= **मम्मट**] work :—यद्वा **मन्मथ**ग्रन्थशेषं परिपूरितवतोऽ**यमलर्कस्य** स्वापेक्षः श्लोकः ।. **निदर्शनां** attributed the portion beginning with व्याजोक्ति to **अल्लट**—कृतः श्री**मम्मटा**चार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥. From all these references two facts emerge. Firstly, that

the view about double authorship of the का. प्र. is as old as रुय्यक (a contemporary of मम्मट) and माणिक्यचंद्र who was separated from मम्मट by no more than about fifty years. And secondly, it is निदर्शना that specifies the portions going to the credit of मम्मट and अल्लट.

All commentators are at one in holding that *primarily* the stanza conveys the idea that in the काव्यप्रकाश, the author (or authors) have succeeded in presenting the divergent view-points (विदुषां विभिन्नः अपि मार्गः) in अलंकारशास्त्र as one organic whole (अभिन्नरूपः), and that this is entirely due to the happy fusion (सम्यग् विनिर्मिता संघटना) of the different view-points. Construe : एष विदुषां विभिन्नः अपि मार्गः यत् अभिन्नरूपः इति प्रतिभासते, तत् न विचित्रम्। यत् अमुत्र सम्यग् विनिर्मिता संघटना एव हेतुः (भवति)। **एष विदुषां विभिन्नः मार्गः** Ref. to the divergent schools in Sanskrit Poetics *Vide* Introduction pp. x–xii. Read the remarks made on मम्मट's definition of काव्य. Notes on उल्लास I pp. 17–19. **अभिन्नरूपः यत् प्रतिभासते** Certainly the claim is justified. There is an organic unity about the work. It does not present a motley assortment of divergent views. **सम्यग् विनिर्मिता संघटना** The different views have been happily blended.

As said above, there may be a *secondary* and sly reference to double authorship also. Then विदुषां मार्गः would refer to the **काव्यप्रकाश** which is the 'path' to the wise leading to the अलंकारशास्त्रज्ञान. **विभिन्नः अपि अभिन्नरूपः** will then mean : which though varied because of double authorship, still appears as one. **सम्यग् विनिर्मिता संघटना** will refer to अल्लट's and मम्मट's contributions having been well fused together in an organic whole.

॥ शुभं भूयात् ॥

the poet about double authorship of [illegible] as far as the [illegible] contemporary [illegible] who [illegible] from [illegible] to an interval of [illegible] years. And [illegible] besides the portions [illegible] to the [illegible] and [illegible].

All commentators are agreed in holding that [illegible] the idea that in [illegible] the [illegible] have succeeded in [illegible] the [illegible] in [illegible] which I [illegible] entirely due to the happy [illegible] of the [illegible]. Constance [illegible] [illegible] blended.

As said above, [illegible] double authorship [illegible] which is the [illegible] [illegible] to [illegible] in an organic whole.

|| [illegible] ||

KPH

Price Rs. 5/-